

file no. 1-845

श्रीमद्भगवद्गौता । १२५५

आनन्दगिरिद्वित टोकासहिता

याद्वरभाष्यसंवलित

श्रीधरस्वामिकृत-सुबोधिनी-सहिता च

एवं तदनुसारतः

कान्यकुज श्रीयुक्त पण्डित-जगन्नाथ शर्मा-विरचित

मनभावनी नाम भाषाटीकाविभूषिता ।

उक्त-श्रीजगन्नाथ-पण्डितैरेव मुद्रयितुमारब्धा ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलकत्ता

भासापकृष्ट गन्ती २० नम्बर श्रीदेवमोहन मुखोपाध्याय के.

सरस्वती यन्त्र में छपी ।

विज्ञापन ।

चार करके देखो कि इस असार संसार में वेद शास्त्र पुराण इतिहास का सारोत्तरूप तथा अज्ञान अन्धकार का नाशक अति प्रचण्ड तरुण तर मार्त्तण्ड के समान यह गीताशास्त्र ज्ञानाञ्जन का अनूठा अञ्जनूटा जिस की समर भूमि में बन्धुबान्धव बधहेतु से अति-व्याकुल अर्जुन के प्रति भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रने उपदेश किया था उसी की श्रीनारायण का अवतार श्रीवेदव्यासजी ने महाभारत के भीष्मपर्व में प्रकाश किया है और उस पर स्वामी श्रीशङ्कराचार्यने भाष्य करके तात्पर्य खोला फिर भाष्यका भावार्थ आनन्दगिरि ने भी टीकाकर प्रगट किया और अधरस्वामी ने भी गीतापर तिलक किया है परन्तु ये सब तिलक संस्कृत भाषा में हैं इस कारण पण्डित जनों की छोड़ साधारण मनुष्यों के मन में गीता का तात्पर्य अति कम आवता है इस हेतु कान्यकुब्ज ब्राह्मण पण्डित श्रीजगन्नाथ शुक्लने भाष्य श्री सब टीकावों का तात्पर्य अर्थ तथा साराग लेकर भाषा टीका यथा मति बनाय कर नाम उस का मनभावनी प्रसिद्ध किया है ।

अयुत् बाबू रामचन्द्र गौड़ का के धर्मार्थ परामर्श श्री उत्साह देने से अयुत् बाबू जुगन्नाथश्रीर विलासी राम के उत्साह श्री सहायता करने से उक्त पण्डित जगन्नाथ शुक्ल ने संवत् १८४१ में तौसरीवार छपवाया है जिन महात्मा जनों का इस गीताशास्त्र के लेने की इच्छा होय उन की उक्त बाबू जनों के पास से मिलेगा ठेकाना कलकत्ता बड़ीबजार इति ।

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यै, शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पञ्चनाभस्य सुखपद्मा दिनि सृता ॥ १ ॥

अति पावनि है अनपावन की नितहोनित गावन में मन दीजि ।

तजि दावन पाप परावन जो त्रयताप नशावन हूँ जिय लीजि ॥

भवरोग दुरावनि ज्ञान बढ़ावनि मुक्ति उपावनि प्रतिदिन पौजि ।

कामिन केँ मन भामिनि ज्यों मनभावनि त्यो मनभावनि कोजि ॥१॥

राधा राधारमण की कीरति की रति जाहि ।

सो देखै मनभावनी तिलक तिलककरि ताहि ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

ओं नारायणः परोऽव्यक्तादृच्छमव्यक्तसम्भवम् ।

अणुस्थान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हिमयि विशिष्टायां लपापीयूषवर्षिणीम् । हेरम्ब देहि प्रत्यूहकोडव्यूहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्तृपञ्चेरुहसम्पूरितं निष्ठाद्वतं पिश्विभागनिष्ठम् ।

साध्येतराभ्या परिनिष्ठितान्तं तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यक्षमच्युतं नत्वा गुरुमपि गरीयसः । क्रियते शिष्यशिष्यायै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठत्वपायोपेतभूतनिष्ठाइयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीताशास्त्रं व्याचिख्या-
तृर्भगवान् भाष्यकारो पिप्रोपप्लवोपशसनादिप्रयोजनप्रसिद्धये प्रासाधिक्लवहारप्रमाणक-
मित्यदेवतातत्त्वानुसंधरणं भङ्गलाचरणं सम्पादयन् ब्रुवत्येषेतिहासपुराणयोः प्रव्याचिख्या-
सितगीताशास्त्रे कैकषाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकसोक्तमेकमेवान्तर्ध्यामिविषयमुदाहरति नारा-

भाषा अनुवाद ।

इस संसार में यह सब किसी के इच्छा रहती है कि दुख दूर होय
और निरन्तर सुख मिले परन्तु उस की कोई उपाय, विना जाने बहुतेरे
सोग अनेक अनेक यतनकरि वेदपुराण निहारि हारि बैठे और अपने
अनोरथ की न पहुँचे तब परमदयालु भगवान् वासुदेव श्रीकृष्णजीने
उस की एक अतिउत्तम उपायरूप गीताशास्त्र अर्जुनको उपदेश किया कि
जिस में ज्ञाननिष्ठा और ज्ञाननिष्ठा का कारण रूप जो कर्मनिष्ठा अर्थात्
कर्म के द्वारा ज्ञान की प्राप्ति होती है यही दोनों निष्ठा में प्रवृत्त कहे
कहताहुआ जो गीताशास्त्र तिस का तात्पर्य कहने के लिये भगवान्
भाष्यकार भङ्गुराचार्य सकल इतिहास पुराणों के साथ गीता की एक-

अथ इति आपोभारा इति प्रोक्ता आपोवै नरसूनुवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः सृष्ट इति सृष्टिसिद्धः स्थूलदृशां । नारायणशब्दार्थः सूक्ष्मदर्शिनः पुनराचलते नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते तत् नित्यसन्निहिताः चिदाभासा जीवा नरा इति निरुच्यते तेषामयनस्याश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति यमधिकत्वान्तर्यामि ब्रह्माणं श्रीनारायणस्यमत्मान्नायञ्चाधीयते तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं तत्त्वसादितं भवति ननु परस्यात्मनो मायासम्बन्धादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यं अन्यथा कूटस्थसङ्कापिषयाहितोयस्य गद्योगात् तथा च सुद्धतासिद्धौ कथं यथोक्तापरदेवता शास्त्रादावदुस्तर्यते एवञ्च हि तत्त्वस्यानुस्मरणमभीष्टफलवदभीष्टं तदाह परोव्यक्तादिति अथ्यक्तमव्याकृतं भावेत्यर्थान्तरं तस्मात् परोव्यक्तिरिक्तः तेनासंसृष्टोऽयमपरः अक्षरात् परतःपरः इति श्रुतेः गृहीतः तत्त्वतो मायासम्बन्धाभावेऽपि कल्पनया तद्वैयसङ्गतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामीत्यादिकल्लेखम् यस्मादीश्वरस्य व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिशिष्टेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमुपपन्नस्यति अण्डमिति अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं हिरण्यगर्भं तत्त्वमण्डमित्यभिज्ञायते तदव्यक्तात् पूर्वोक्तादुत्पद्यते प्रसिद्धादिश्रुतिसृष्टिवादेर्षु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणादुत्पत्तिस्था च कार्यलिङ्गादव्यक्ताभिव्यक्तिरित्यर्थः हिरण्यगर्भे श्रुतिसृष्टिसमधिगतेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वाभो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति अण्डश्लेऽति उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडात्मकावर्तन्ते कार्यं ईदं कारणस्थान्त्वमवति तेन हिरण्यगर्भान्भूता भूरादयो लोका विराडात्मनस्तोम सृष्टा इति तत्त्वलिङ्गाहिरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः लोकानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकपिराडात्मत्वेन व्युत्पादयति समुद्गीमेति सा वृष्टिवी अभवदिति श्रुतौ विराजो जगत्सङ्कीर्तिं तमित्यङ्गीकारादण्डोद्गीपोमेता वृष्टिवीत्यनेन सर्वलोकान्मको विराडुद्योच्यते चण्डमेव विराजो हि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्तागुणात्मन्यन्तर्भावस्ततः सम्भवोऽनुक्तव्यते परमात्मा हि स्वज्ञानद्वारा जगदण्डेषुत्पाद्य स्वात्मन्येवान्तर्भावाखण्डैकरससच्चिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयसक्तं नर एव नारा जीवास्तन्मदयाच्याः तेषामयनमधिष्ठानं तत्त्वदाच्यं परं ब्रह्म तथा च कल्पितस्याधिष्ठानानि रिक्त स्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लब्धस्य ब्रह्मभावत्वात्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोल सूच्यते तेनार्थाद्विषयविषयिभावः सम्बन्धोऽपि ध्वनितः परोव्यक्तादित्यनेन मायासंस्पर्शाभावोक्त्या सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो मोक्षोऽपि विवक्षितस्तेन च तत्कामस्याधि-कारोद्योतितः परिशिष्टेन तुशब्देन वस्तुनोवास्तवमद्वितीयत्वभावेदितं तेन च वस्तुद्वारा-परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठावास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठायाश्चावात्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

स भगवान् सृष्टेर्दं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीचादीनये
सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तं ततोऽन्यांश्च सनक
सनन्दनादीनुत्याद्य निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

आनन्दगिरिजटटीका ।

ननु भैवं साध्यसाधनभूतं निष्ठाहयमत्र भगवता प्रतिपाद्यते ब्रह्मणाभ्यर्चितस्य
भगवतो भूमिभारापहाराय वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादर्थ्येन सध्यमं पृथगुक्तं प्रथि-
तमहिमानं प्रेरयितुं धर्मयोगिरिहाहुद्यमानत्वादतो नास्य शास्त्रस्य निष्ठाहयं परापरविषय-
भावमनुभवितुमशक्यमिति तच्च भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यप्रौढ्याद्धर्महयस्यापनार्थमेव
प्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भूतस्य चार्थिकत्वादजुनं निमित्तीकृत्याधिकारिणं स्वधर्मप्रयत्नं नहारा
ज्ञाननिष्ठायामवतारयितुं गीताशास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाहयविषयत्वमिति
परिहृतं स भगवानित्यादिना धर्महयमर्जुनाद्योपदिष्टेयत्वेन भाष्येण तत्र नेदं गीता-
शास्त्रं व्याख्यातुमुचितमात्रप्रणीतत्वानिर्धारणात्तथाविधशास्त्रात्परवदित्याशङ्क्य मङ्गला-
चरणस्योद्देश्यं दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुराप्रतिज्ञारणार्थं सर्वज्ञत्वादि प्रतिज्ञापूर्वकं सर्वजगज्ज्ञान-
यितृत्वमाहु स भगवानिति प्रकृतो नारायणाख्योदेवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि
प्रपञ्चसृष्टपाद्य व्यवस्थितो न च तस्यानाप्तत्वमीश्वराहुमुच्यते इति तानामाप्तत्वसिद्ध्या तस्य पर-
माप्तत्वेसिद्धेरित्यर्थः ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यादिविशिष्टं हिरण्यगर्भादिवलयं

भाषा अनुवादः ।

भाव्यता अर्थात् कहीं किसी से विरोध नहीं है यह जनाते हुए अन्यके
आरम्भ से अन्तर्यामी परमेश्वर का प्रतिपादक कहे कहनेवाला एक
पुराण का श्लोक मङ्गलाचरण किया है ।

उस का अर्थ यह है कि जो अव्यक्त नाम माया जगत् की प्रकृति तिस
से स्थावर जङ्गम की शरीर समूह में अधिष्ठित कहे टिके हुए जो सकल
जीव तिन के आश्रयभूत अन्तर्यामी नारायण हैं और उसी माया से
अण्डाकार यह ब्रह्माण्ड प्रगट भया है कि जिस ब्रह्माण्ड के भीतर सकल
लोक और सातहीप समुद्रसमेत यह वसुन्धरा पृथिवी धरीभई है ॥ १ ॥

सोई नारायणने जगत् की सिर्जनकरि इस सृष्टि के पालन करने के
लिये मरीचि अत्रि आदि दश प्रजापतियों को पहले उत्पन्न किया और

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

द्विविधो हि वेदोक्तोधर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्रैको जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदय निःश्वेयसहेतुर्यः स धर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिरात्रिभिः श्रेयोऽर्थिभिरनुष्ठीयमानो दीर्घेण कालेन अनुष्ठातृणां कामोद्भववादीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्त्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्राह्मणत्वस्य रक्षार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल सम्भूव ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्दर्शाश्रमभेदानाम् ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जगन् व्यवस्थितिमाख्यातं शक्यते व्यवस्थापकभावाद्वाच परस्मैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्ववैषम्यादिप्रसङ्गात् तत्राह तस्य चेति सृष्टस्य जगतो सूर्यादाविरहितत्वशङ्किते तद्दीयां व्यवस्थां कर्तुमिच्छन् व्यवस्थापकमानोच्य ज्ञत्वस्यापि ज्ञत्वत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथापि धर्ममधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः सृष्टस्य धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारमन्त्रेणासम्भवात् तस्यैव तदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात् प्राणिप्रभेदानामधर्मप्रायाणां तदयोगात् कुतस्तदीया सृष्टिरित्याशङ्काह मरीच्यादीनिति तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतुनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्ममनुष्ठातृमधिकृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः चैत्यवन्द्वादिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि वेदोक्तमिति ननु नैतावता जगदंशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं प्रतिनियतत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात् तत्राह ततोऽन्याच्चेति निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदमाद्यात्मनो गमकभावाद् ज्ञानेति विवेकवैराग्यातिशये शमाद्यतिशयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः ।

भाषा अनुवाद ।

उन को वेदविहित प्रवृत्तिलक्षण धर्म की शिक्षा दिया फिर सनका दिकों को उपजाय उन को ज्ञानवैराग्यरूप निवृत्तिलक्षण धर्मका उपदेश किया ।

सोई वैदिक कहे वेदविहित धर्म दो प्रकारका है पहला जगत की स्थिति करनेवाला जिस को प्रवृत्तिलक्षण कहते हैं दूसरा मुक्तिका देन-हार निवृत्तिलक्षण है जिस को ब्राह्मण आदि चारोवरण ओ चारो आश्रमी अपने कल्याण के अर्थ अनुष्ठान अर्थात् धारण करते हैं ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणा-
त्मिकां वैशेषीं स्नां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययोभूतानामीश्वरो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिवजात इव लोकानुग्रहं

आनन्दगिरिकतटीका ।

धर्मं ब्रह्मविदां विवाददर्शनाज्जनतः स्थेन कारणीभूतधर्मान्तरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्या-
शङ्क्याह द्विविधोऽस्तीति अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्याप्यसत्त्वे प्रकृतं धर्मं लक्षयति प्राप्तिनामिति
प्रवृत्तिवक्ष्यो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुः निःश्रेयसार्थिनां परम्परया निःश्रेयस-
हेतुर्निवृत्तिवक्ष्यस्तु "धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः ज्ञानस्यैव निःश्रेयस-
हेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तं
यद्येवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि वर्णितव्यमाश्रमित्युक्तोपेक्ष सर्वैरेव पुरुषार्थार्थिभिर्होवपि धर्मो
यथायोग्यमनुष्ठेयवित्यनुष्ठाननियमासिद्धिरित्याशङ्क्याह ब्राह्मणाद्यैरिति अर्थित्वाविशेषेऽपि
श्रुतिस्मृतिप्रयोजनयानुष्ठानात् नियमसिद्धिरित्यर्थः नित्यनैमित्तिकेषु जावज्जीवमनुष्ठानं
काव्येषु कारणांशे रामाधीनाप्रवृत्तिरिति कर्तव्यतांशे वैधीतिविभागेऽपि कदाचिदेवांशु-
ष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याह दीर्घेष्वेति अथ यद्योक्तं धर्मवशदेव जगतो विवक्षितस्थिति-
सिद्धेर्भगवतो नारायणस्यादिकर्तुरनेकार्थकशुषितशरीरपरिग्रहासंभवादन्यस्यैव कस्यचिद्-
नाप्रस्य वैषम्यनैर्ष्यवतो विग्रहपरिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति ज्ञातोऽस्मात्प्रपञ्ची-
तत्वं तत्राह अमुष्ठातृणामिति अथवा यद्योक्तं शङ्कायां दीर्घेष्वेत्यारभ्योत्तरं मरुता कालेन
कृतत्वेतावदेव द्वापरवसाने साधकानां कामक्रोधादिसर्वकादिवेकादधर्मबाहुल्यादभिमवाद्-
धर्माभिप्रेक्ष्य जगतो मर्यादागमेहे तदीयां मर्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन् प्रकृतो
भगवानेतदर्थेन चातुर्वर्त्यादिसंरक्षणार्थं लीलामयं सौम्याशक्तिप्रयुक्तं स्नेह्यादिग्रहं
जग्राहेत्यर्थः भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तं वसुदेवादजीजगत् इति स्मृतिसमुद्भूत पदद्वयसू-
व्याचष्टे भौमस्येति अर्थेनेति स्नेह्यानिर्मितेन मायामयेन स्वरूपेणेत्यर्थः । किलेत्वस्मिन्ने
पौराणिकी प्रसिद्धिरित्यनूद्यते न हि भगवतो अतिरिक्तस्यैवं जन्मेतियुज्यते ब्रह्मविधा-

भाषा अनुवाद ।

जगत मे लोगों की कामनाबशते बिबेक ज्ञान के नाशक अधर्म की
हृदिभई तो जगत की स्थिति कहे पालन की इच्छा करिके वही आदि
कर्ता नारायण ब्राह्मण श्री ब्राह्मणके आधीन बेदबिहित धर्म की रक्षाके
निमित्त देवकी के गर्भ मे वसुदेवजीसे अंशरूप ही प्रगटभये ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमश्लोकाः ।

कुर्वन् लब्धते स्वप्रयोजनाभावोऽपि भूताशुजिष्टक्षया वैदिकं हि धर्मद्वय-
मर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनु-
ष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेद-
व्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

ज्ञानन्दगिरिरत्नटोकाः ।

गमविरोधादिति भावः ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतोऽजम् यदा यदा हि धर्म-
स्तत्त्वादि दर्शनात् किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्वाच्च ब्राह्मणत्वस्य हीति तथापि
वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मसंरक्षणमित्याशङ्काच्च तदधीनत्वादिति
ब्राह्मणं हि पुरीषाय क्षत्रादिप्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात् तद्वारा च
वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनादतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यज्ञादादिभिरविशेषादनीश्वरत्व-
प्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह सचेति ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छित्तिरैश्वर्यमीश्वरत्वं
स्वातन्त्र्यं शक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसाधनं बलं सहायसम्पत्तिः वीर्यं पराक्रमवचनोऽस्तु
प्रागल्भ्यमष्टव्यत्वं एते च षड्गुणाः सर्वविधयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते तथा च तस्य
शरीरादिमत्त्वेऽपि न ज्ञादादिसाम्यमित्यर्थः अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिघ्नस्य नित्य-
शुद्धबुद्धस्तत्त्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि सम्भवति नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रः
स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेव सम्पादयितुमर्हति न चास्य देहादिपङ्के किमपि फलसुफलभ्यते
तत्वाच्च त्रिगुणात्मिका मिति सिद्ध्यति देहादिगतवैकृत्यसिद्धार्थमिदं विशेषणं तस्या-
व्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् ईश्वरपारवश्यन्तस्यादर्शयति स्वामिति तस्यास्य प्रतिभास-
सात्वशरीरत्वमेव न तु वस्तुत्वमित्याह मायामिति तस्या नानाविधकर्मव्याकारेण परि-
णामित्वं सूचयति मूलप्रकृतिमिति ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वारयति वशीकृत्येति नित्यत्वं
कार्याकारविरहितत्वं शुद्धत्वमकारणत्वं बुद्धत्वमजङ्गलसक्तम् अविद्याकामकर्मपारातन्त्र्य-

भाषा अनुवादः ।

सौ ई भगवान् सदा ज्ञान ऐश्वर्य्य शक्ति बल वीर्य्य तेज सै सम्पन्न कहे
युक्त अपनी वैष्णवी त्रिगुणमयी माया को अपने वशकरके और आप सक्त-
स्वरूप निज माया के द्वारा देहधारी उत्पन्न भये ऐसे देख पड़े थे कि अपने
किसी प्रयोजन के बिना भी लोगों पर अनुग्रह प्रकाश किया ।

किञ्जिसमे इस उत्तम धर्म को सब लोग जानिकर ग्रहण करें क्योंकि

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तद-
र्थाविष्करणायानेकैर्विद्वत्पदपदार्थवाक्यार्थन्यायमध्यत्यन्तविरुद्धानिकार्थत्वेन
लौकिकेर्गृह्यमाणमुपसंभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्द्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं
करिष्यामि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राहित्यं न च निवृत्त्यादयः संसारावस्थायामसन्नो मोक्षावस्थायां सम्भवन्तीति युक्तमित्याह
स्वभाव इति देहपदे प्राधान्यं मायाया दर्शयितुं पुनः स्वमाययेत्युक्तं स वा अयं पुरुषो
जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान इति श्रुतिमाश्रित्याह देहवानिति इवकाराभ्यां देहा-
देरश्रुत्येन कल्पितत्वं द्योत्यते धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिम्बेयमतत्परत्वापादानं
लोकानुग्रहः यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चाहमीश्वरः स्वतो दृश्यते तथापि
यथोक्तमायाशक्त्या देहादिदृष्टहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादशानो न स्वभाव विपर्ययं पर्येतीत्यर्थः
ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायादीश्वरस्याप्राप्तकामतया कृतकत्वस्य
प्रयोजनाभावाद्दुष्टाद्यान्त्याहैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वान्नधर्मद्वयमुपदेदुच्चित्तमिति
तत्राह स्वप्रयोजनेति कल्पितमेदमाञ्जिभूतान्युपादाय तदनुग्रहेच्छया चैत्यवन्दनाद्वि-
लक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं निमित्तीकृत्याप्तकामोऽपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः अर्जुनस्योप-
देशापेक्षास्तीति दर्शयितुं विशिनष्टि शोकेति ननु भूतानुग्रहे कर्त्तव्ये किमित्यर्जुनाय
धर्मद्वयं भगवतोपदिश्यते तत्राह गुणाधिकैरिति प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनाय
उपदिदेशेति सम्बन्धः अथ तथापि सुगतोपदिष्टधर्मवदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न
प्रासाधिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदीकृत्याज्ञास्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तमित्यभिप्रेत्य शिष्टप-
रिगृहीतत्वाच्चमैवमित्याह तं धर्ममिति अधर्मे धर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्काह सर्वज्ञ
इति ह्यष्टाद्वैपायनं विद्वि व्यासं नारायणं प्रभुमिति स्मृतोः सज्जनोपकारकभगवद्व-
तारत्वाच्च व्यासस्य नामयथा बुद्धिरित्याह भगवानिति गीताशास्त्रस्याप्रप्रण्योतत्वम्पाक्य

भाषा अनुवाद ।

बड़ों से आचरण किये गये धर्म को सब लोग ग्रहण करेंगे यह विचार कर
श्रीकृष्णजीने संभामके बीच शोकसागर में निमग्न अर्थात् डूबे हुए अर्जुनसे
वेदबिहित प्रवृत्ति औ निवृत्ति दोनों प्रकारके धर्म उपदेश किये थे सोई
भगवतका कहा उपदेश सातसै श्लोक में, सर्वज्ञ भगवान् वेदव्यास यह
गीता निबन्ध किया अर्थात् बनाया ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपा-
द्वर्माद्भवति तमर्थमेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तं स हि धर्मसुपर्याप्तो

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहरति तदिदमिति पौरुषेयस्य वचसो मूलप्रमाणाभावेनाप्रामाण्य-
मिति मत्वा विशिनष्टि समस्तेति शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्याख्यान-
नित्याशङ्काह दुर्विज्ञेयार्थमिति पदच्छेदः पदार्थोक्तिविषयहीवाक्ययोजना आक्षेपस्य समा-
धानव्याख्यानं पञ्चलक्षणमित्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातात्वात् किमर्थमिद-
मारभ्यते गतार्थत्वात् तत्राह तदर्थेति गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तद-
र्थोक्तिः समासद्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्तापेक्षितो न्यायशास्त्रोपसमाधामलक्षणो वृत्तिकारै-
र्दर्शितस्तत्तापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयमून्यैः समुच्चयासमुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थ-
त्वेन अनेकार्थत्वेन च गृहीतमाख्यस्य तद्वबुद्धिमनुरोद्धुमिदमारब्धव्यमित्यर्थः येषां प्राचीने
व्याख्याने बुद्धिप्रविष्टा तेषां सम्प्रति तमे एतद्विज्ञसौ प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्राह
विवेकत इति पूर्वव्याख्यामे तनदर्थनिर्द्धारणार्थोपन्यासः सङ्कीर्णवद्भातीति न तत्र केषा-
श्चिन्मनीषा समुन्निषति प्रकृते त्वसम्कीर्णतया तत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायो विव्रियते
तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः किञ्चानपेक्षिताधिक्यमन्वसद्भावात् प्राचीने
व्याख्याने ओतुषां प्रष्टुतिरत्र त्वपेक्षितात्म्यमन्वे विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रष्टुतिः स्यादिति
मत्वाह संक्षेपत इति ।

ननु अनाप्तप्रणीतत्वाद्यभावेऽपि नेदं शास्त्रव्याख्येयं विषयाद्यनुबन्धस्थानभित्त-
त्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादादौ प्रयोजनसाह तस्येति प्र-
साधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सङ्निहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः संयहः सम्प-
ण्डितत्वमेकवाक्यत्वं तेनेदं परमं फलं यद्विहितं श्रेयो निःश्रेयसं कैवल्यं अशान्तरफलन्तु

भाषा अनुवाद ।

देखो सकल षेदों के अर्थका सारसंग्रह स्वरूप इस गीता का तात्पर्य
सोर्गों को अति दुर्गम कहे जानबेयोग नहीं है इसी हेतुसे बहुतेरोंने यद्यपि
इस गीता का अर्थप्रकाश किया तो भी साधारण लोग उस का उलटा
सुलटा भाव अर्थ ग्रहण करलेते हैं यह जानि यथावत कहे ठीक ठीक
अर्थ निर्धारण करने के लिये हम संक्षेप से विवरण करने में प्रवृत्त भये हैं ।

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

ब्रह्मणः पदवेदनं इत्यनुतासु किञ्चान्यदपि तत्रैवोक्तं नैव धर्मी नचाधर्मी
नचैव हि शुभाऽशुभी यः स्यादेकासने लीनस्तुषीं किञ्चिदचिन्तयन्
ज्ञानं सञ्चासलक्षणमिति च इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय सर्वधर्मान्
परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेति अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मी
वर्णाश्रमाद्योद्दिश्य विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन् ईश्वरार्पण

आनन्दगिरिरत्नटोका ।

तल्लक्ष्मणान्तरागच्छेदेन भोनियुहादि विवक्ष्यते निःश्रेयसञ्च द्विविधं निरतिशय-
सुखाविर्भावो निःश्रेयसार्थोच्छित्तिश्च तत्प्राप्त्युदाहरति परमिति श्रुतीयं दर्शयति सहेतु
कक्षेति संसारोपरसंस्थान्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुपलब्धयोग्यत्वं तच्च साप-
मूर्च्छादि व्यवच्छेदार्थविशेषणं तदेव साधयितुं सहेतुकक्षेत्युक्तं उक्तं फलं ससञ्चिता-
देकाकिनो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याह्याभिधेयसमिधितुसमानः
समाधत्ते तच्चेति आत्मज्ञाननिष्ठशेषत्वेन कर्मनिष्ठातोच्यते प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठत्वात्
प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ननु शेषिणी निष्ठा कुतो न भवति सञ्चासात् कर्मनिष्ठायाः शेषत्वात्
तत्प्राप्त्युदाहरति सर्वेति सञ्चासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा सिद्धप्रति शेषत्वञ्च-
कर्मणस्तत् परम्परायत्वमित्यर्थः ननु यत्तद्विज्ञानतपः कर्मनित्याज्यं कार्यमेवतदिति वाक्य-
शेषात् ससञ्चितमात्मज्ञानमत्र प्रतिपाद्यते नेत्याह तथेति सर्वकर्मसञ्चासपूर्वकमात्मज्ञान-
निष्ठारूपं धर्मं निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्राप्नुक्तं ब्रह्मण्यति इसमेवेति यत्कृतेदादे-
भिप्रायभेदाशङ्कां वारयति भगवतैवेति उक्तमनुगीतास्त्विति सम्बन्धः ब्राह्मणः पदं पूर्वीकं
निःश्रेयसं तस्य वेदनं आभिलषित्वं विशिष्टो ज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः
यत्तद्विज्ञानादिवाक्यस्य तु तत्त्वाख्यातावसरे तात्पर्यं वक्ष्यति कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे
वाक्यान्तरब्रह्मनुगीतागतमयोदाहरति तत्रैवेति धर्माधर्मापूर्वासंनर्गित्वे हेतुमाह नैवेति

भाषा अनुवाद ।

दुखरूप इस संतार से उपरतिरूप जो निर्वाण कहें मुक्ति सोई
गीताशास्त्र का प्रयोजन है परन्तु सर्वकर्मपरित्यागमूलक ज्ञाननिष्ठारूप
निवृत्तिधर्म के अनुष्ठान करने से वह प्रयोजन सिद्ध होता है यह अनुगीता
आदि ग्रन्थो में भगवानने आपहो सकल अभिप्राय को प्रमाणरूप प्रगट
देखाया है और जो वर्ण आश्रमके विषयमें जगत का स्थितिसाधन कहें

शाङ्करभाष्यस्य उपक्रमणिका ।

बुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसम्बन्धवर्जितः शुद्धसत्त्वस्य ज्ञान-
निष्ठा योग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रति-
पद्यते तथाचेममर्थमभिसन्धाय वक्ष्यति ब्रह्मण्याधाय कर्माणि यतचित्ता-
जितेन्द्रियाः योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गन्त्यक्तात्मशुद्धये इति इमं द्विप्रकारं
धर्मेनिःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थत्वञ्च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशे-
षतोऽभिव्यञ्जयन् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थव-
ज्ञानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया अत्रच धृतराष्ट्र
उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियाद्वयसम्बन्धाभावात् तन्निर्वृत्त्या पूर्वाभ्याससन्दर्भे प्राप्तिमर्थमाह यः स्वादिति वागादि-
बाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं तूष्णीमित्युच्यते किञ्चिदचित्तयत्तत्पन्नः करणव्यापाराभावो-
ऽभिप्रेतः द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन् प्रायुक्तो योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्
द्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र जीनस्तस्मिन्नेव समाप्ति भागीस्यात् तस्यासम्भवात्समा-
धिनिष्ठस्य सर्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः न केवलमनुगीतास्त्रेव यद्योक्तं
ज्ञानसङ्गतं किन्तु प्रकृतेऽपि शास्त्रासमाप्तिप्रवसरे दर्शितमित्याह इहापीति नन्वत्र निष्ट-
त्तिलक्षणधर्मात्मकं ससम्बन्धासमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते कुरु कर्मैव तस्यात्वं इत्यादौ
प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य यत्त्वतात्त्वत्वाद्भेदयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात् तत्राह अभ्युदयाद्यौ-
पीति ननु वर्षिभिराश्रमभिन्नानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहिततस्यापि तस्य न युक्तं भोक्तृसाधन-
त्वाधिकारे विधानं देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन भोक्तृं प्रतिपद्यत्वात् सत्यं तत्रापि फलाभि-
लाषमन्तरेणेश्वरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात् तस्यैव वचनमित्याह स च देवादीति
फलाभिसम्बन्धद्वारा कृतः सङ्घितिशेषः प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेऽपि
भोक्तृहेतुत्वेन कुनो भोक्ताधिकारे निर्देशः स्वादित्याशङ्क्याह युजेति प्रतिपाद्यते प्रायुक्तो
धर्म इति शेषः यदुक्तफलाभिसम्बन्धवर्जितभोक्तृरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्मबुद्धिशुद्धये भवतीति
तत्र वाक्यधेषमनुकूलयति तथाचेति ।

भाषा अनुवादः ।

सहायक कर्मनिष्ठारूप प्रवृत्तिलक्षण धर्म सोभी इस मे कहीं कहीं कहा है
वह यद्यपि देवादि लोक प्राप्ति हेतु है पर तौभी ईश्वर ईश्वर बुद्धि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रस्य प्रयोजनं ससाधनसुक्तमनूद्य विषयं दर्शयति इममिति दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः सम्बन्धो विषयेष्व विषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह विषयेषु इति एवमनुबन्धत्वविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति विशिष्टेति सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्यायत्वे फलितमाह यत इति एवं गीता-शास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्यव्याख्यातुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह अत्रचेति गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथासम्बन्धप्रदर्शकपरे स्थिते सतीति यावत् ।

स्वामिकृतटीका ।

शेषाशेषसुखव्याख्याचातुर्यन्तेकपङ्क्ततः । दधानमद्भुतं वन्दे परमानन्दमावयम् ॥ ? ॥

श्रीसाधनं प्रणख्यो साधनं विश्वेशमादरात् । तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुवी-
धिनीम् ॥ २ ॥ आख्यकारमतं सत्यम् तद्व्याख्यातुर्गिरस्तथा । ययामति समालोक्य गीता-
व्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायते यस्याः पाठसात्वाद्यलतः । सेवं सुवीधिनी-
टीका सदाध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥

इह खलु सकललोकहितवातारः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वज्ञानवि-
जृम्भितशोकमोहभ्रंशितविषेकतया निजधर्मपरित्यागपूर्वकपरधर्माभिसन्धिनमर्जुनं धर्मज्ञान-
रहस्योपदेशज्ञेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धार तथैव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः
सम्प्रभिः लोकशतैरुपनिबबन्ध दत्त च प्रायशः श्रीकृष्णसुखादिनिःसृतानेव श्लोकान् लिखत्
काञ्चित् तत्सङ्गतये स्वयञ्च व्यरचयत् यथोक्तं गीतामाहात्म्ये गीता सुगीता कर्त्तव्या
किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः यौ स्वयं पञ्चनाभस्य सुखप्रज्ञादिनिःसृतेत्यादि अत्र तावज्जर्मचेत्तत्
इत्यादिना विषोद्विदमन्वीदित्यन्तेन सन्ध्या श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तापथ कथा निरूप्यते ।

भाषा अनुवाद ।

किया हुआ चित्त शुद्धि के साथ ज्ञाननिष्ठाकी योग्यता के द्वारा निर्वाण-
मुक्ति का साधन होता है यह बात इसी ग्रन्थ में पीछू से कही जावगी ।

इसी भांति निर्वाणमुक्ति का कारणरूप दो प्रकार का धर्म श्री वासु-
देव जो पर ब्रह्म परमार्थ तत्व सौंई विशेषरूप से प्रगट करते कि विशेष
प्रयोजन अभिधेय श्री सम्बन्ध विशिष्ट कहे सहित इस गीताशास्त्र के
अर्थज्ञान से सब पुरुषार्थ सिद्ध होते हैं इस लिये इसका तात्पर्य कहने को
मैं यत्न करता हूँ इस विषय में धृतराष्ट्रने कहा कि हे सञ्जय इत्यादि ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्त्वैयमक्षरयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति धृतराष्ट्रे हि प्रज्ञाचक्षुर्बाह्यचक्षुरभाट्वाह्य
मर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हः सन्नभ्यासवर्त्तिनं सञ्जयमात्मनो हितोपदेष्टारं पृच्छति धर्म-
क्षेत्र इति धर्मस्य तद्वृक्षेत्रे चेत्ये समभिष्टज्ञिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम-
वेताः सङ्गता युयुत्सवो यदुक्तामास्तौ च केचिन्मदीयाः दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापदे
युधिष्ठिरादयस्तौ च सर्वे युद्धभूमौ सङ्गताः भूत्वा किं अकुर्वत कृतवन्तः ॥ १ ॥

साम्प्रतिकृतटीका ।

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि भोः सञ्जय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्र इति
कुरुक्षेत्रे विशेषणम् एषामादिपुरुषः इदित् कुरुक्षेत्रं नाम भूमौ तत्र कुरोर्धर्मस्थाने माम-
का मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता भिज्जिताः सन्तः किमकुर्वन्
किङ्कृतवन्तः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

नेत्रहीन धृतराष्ट्र युद्ध में सन्देह करते हुये प्रशंसा वाक्य से धर्मक्षेत्र
कुरुक्षेत्र का विशेषण देकर आत्महितकारी सञ्जय से पूछा कि हे सञ्जय
धर्मक्षेत्र धर्मभूमि तो कुरुक्षेत्र तहाँ मेरे पुत्र दुर्योधन आदिक और
पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिरादि सब युद्ध की इच्छा करि इकट्ठे हो क्या करते हैं
इस से यह आया कि धृतराष्ट्रके पूर्वपुरुषों में कोई कुरुनाम राजा थे जिन
का यह कुरुक्षेत्र धर्मस्थान है क्या यहाँ धर्मवुद्धि होय संग्राम छोड़ मिलकर
की राज्य का विभाग तो न कर देंगी यह भीतरी अभिप्राय है और

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानोंकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिउपनिषद्गीता ।

किसस्वदीयं प्रबलं बलं प्रतिपद्य धीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परेषां भयसाविर-
भूत् यद्वा पक्षद्वयहिंसाभिन्नाधर्मभयमासीद्येन एते युद्धादुपरमेरुद्विजितं एवं पुत्र
परवशस्य पुत्रसङ्गोहाभिनिविष्टस्य हृतराष्ट्रस्य प्रप्रे सञ्जयस्य प्रतिवचनं दृष्ट्वादि पाण्ड-
वानां भयप्रसङ्गो नासीत्येतत् तदर्थेन द्योत्यते प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभूतं
प्रादुर्बभूव पाण्डवानां पाण्डुपुत्रानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं हृष्टद्युम्नादिभिरति
हृष्टैर्बुद्ध्याधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य तस्मिन् हृदयो दुर्योधनो राजा तदा तस्यां संग्रामो-
द्योगावस्थायामाचार्यं श्रोणनामानमात्मः शिञ्जितारं रञ्जितारञ्च स्थापयन्तुपसंगम्य
तदीयं समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्भिन्नहृदयत्वेऽपि तेजस्वितादेव वचनमर्थसहितं वाक्य-
सूक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

सञ्जय उवाच दृष्ट्वादि पाण्डवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहचनयाऽधिष्ठितं दृष्ट्वा
श्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

रणभूमि में सैन्यदल देखि सशस्त्रित कहे भययुक्त कौन है क्या धीर वीर
भीक्षपितामह के साथ मेरी प्रबलसेना को देखि शत्रुओं को भय भई या
हिंसा की भय मानि दोनी संग्राम से निवृत्त होजायंगे यह हृतराष्ट्र
सञ्जयसे पूछते हैं इस में मामका अर्थात् मेरे पुत्र जो कुरुक्षेत्र को गये
तो अपने पुरों के धर्मस्थान घर गये कुछ अन्याय नहीं किया और
पाण्डवा कहनेसे जनाया कि पाण्डुपुत्र युधिष्ठिरादि जो सेना साथले
कुरुक्षेत्र गये सो अन्याय है क्यों कि एक तो मेरे भाई पाण्डु, पाण्डुरोगीथे
दूसरे सृगरूप धरि मैथुन करते हुये ऋषिको बान मारा तो उसने शाप
दिया कि आजसे तुम जब स्त्रीसङ्ग करोगे तो तुरन्त मरजाउगे फिर
पाण्डुके पुत्र कैसेभये इस से ये सब जारज अर्थात् अन्य पुरुषोंसे जनमे

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं सहतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेव वचनमुदाहरति पश्येति एतामस्मदभ्यासे महापुरुषानपि भवत्प्रसूतानपरि-
गणय्य भयलेशशून्यामवस्थितां चक्षूस्मिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरासीतां सहती-
मनेकाचौहिण्योसहितामचोभ्यां पश्येताचार्यं दुर्योधनो नियुक्तनियोगद्वारा च तस्मिन्
परोषामवस्थां विज्ञापयत् क्रोधातिरेकमुत्पादयितुं ह्यहमेते परकीयसेनायावैशिष्ट्याभिधान-
द्वारा परापरपक्षेऽपि तदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तद्विरसनं सुकरमिति
मन्वानः सन्नाहं व्यूढमिति राज्ञो द्रुपदस्य पुत्रस्त्वव शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिसुप-
गतः स्वयञ्च शस्त्रास्त्रविद्यासम्पन्नो महामहिमः तेन व्यूहमापद्याधिष्ठिताभिनाञ्चमू-
कमिति न प्रतिपद्यसे किमिति वा न शृण्वसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेव वचनवाह पश्यैतामित्यादि न्यभिः क्लोकैः पश्येत्यादि हे आचार्य ! पाण्डवानां
सहतीं प्रितां चमूसेनां पश्य तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूहरचनयाऽविधि-
ताम् ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

हैं तो इनका भाग राज्यमें किस प्रकार हो सक्ता है यह भीतरों अभिप्राय
जानो और कोई इस का यहभी अर्थ करते कि धर्मक्षेत्र जो नरदेह तिसमें
आत्माके साथ युद्ध करने अर्थात् जीतनेको इकट्ठे भये जो इन्द्रीगण
और इनके देवता जिनको तुम अपने जानते पर ये तुमारे शत्रु हैं इस से
देखो कि ये तुमारे साथ क्या करते और इनको तुम अपने बुद्धि और बलसे
भली भाँति जय करो यह धृतराष्ट्र कहे जीवात्मा मन के प्रति नित्य
उपदेश देता है ॥ १ ॥

तब सञ्जयने कहा कि हे राजा पाण्डुपुत्र युधिष्ठिरादिका सेन्यदल
व्यूहाकार रचना से रचित युद्धके लिये तयार खड़ा देखि राजा दुर्योधन
द्रोणाचार्य के निकट जायकर वक्ष्यमाण यह बात कहो इस से यह
जनाया कि भय और शङ्का तुमारे ही पुत्र को भड़े है ॥ २ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुसजित् कुन्तिभोजश्च सैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अन्वेऽपि प्रतिपद्ये पराक्रमभाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षय-
चाह अत्रेति तस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्र कुशलाः
भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपक्षवीर्याभ्यां तत्पुत्राः युद्धभूमायुपलभन्ते तेषां युद्धशौण्डीरं दिग-
दीर्घं विधिनष्टि महेष्वासा इति द्रुपदस्त्विति व्युत्पत्त्या धनुस्तद्व्यते तच्च मह-
दन्यैरप्रष्टव्यं तद्विद्यते येषान्ते राजानस्तथा विवक्षन्ते यानेव परसेनामध्यमध्यासीनान्
परपक्षातुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति युयुधान इत्यादिना सौमित्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्ते ॥ ४ ॥

किञ्च धृष्टकेतरिति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अत्रेत्यादि अत्रास्यां चत्वां द्रुपदोवाणा अस्मन्ते क्षिपन्ते अभिरिति द्रुष्वासा धनूर्पि
महान् द्रुष्वासा येवान्ते महेष्वासाः भीमार्जुनौ तावद्वतातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः
शूराः सन्ति तानेव नामभिर्निर्दिशति युयुधान इति युयुधानः सात्विकः ॥ ४ ॥

किञ्च धृष्टकेतरिति चेकितानो नाम एको राजा नरपुङ्गवः नरश्रेष्ठः सैव्यः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई दुर्योधनको कही सब बातें सञ्जय धृतराष्ट्रके प्रति नवम्बोक से
कहते हैं कि हे ! आचार्य देखिये तो यह युधिष्ठिर का सैन्यदल जिस को
आपका शिष्य द्रुपदका पुत्र बुद्धिमान धृष्टयुस्मन्ने रचा है सो महात्मा
आपके सामने बड़े विस्तार में युद्ध करने को तयार निडर खड़ा है ॥ ३ ॥

और इस सेना के बीच युद्ध करने में भीम अर्जुनके समान धनुषधारी
महाबली और और कितने योद्धा हैं तिनके नाम दुर्योधन द्रोणाचार्य
से कहते हैं कि युयुधान जो सात्विकी और राजा बिराट महारथी द्रुपद
राजा ॥ ४ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्त्राकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सेन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेषां सर्वेषामपि सह बलपराक्रमभाक्त्वादनुमेयत्वं पुनर्विवक्षति सर्व एवेति ॥ ६ ॥

यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं प्रतीत्यातिभीतवदभिद्रवांसि हन्त सन्निरेव परैरि-
च्छतामलं विग्रहाप्रहेष्ट्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति अस्त्राकमिति तदर्थं नान्तरत्न-
मपि स्वकीयं भयं तिरोद्धानो दृष्टतामात्मनोद्योतयति ये स्त्रस्त्रसंज्ञे व्यस्थिताः
सर्वेभ्यः ससुत्कर्षजुस्तान्मयोद्यमानास्त्रिवोध निश्चयेन सहचनाद्वधारकत्वर्थः यद्यपि

खामिमतटीका ।

युधामन्युरिति विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेया द्रौपद्यां
पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः पुत्राः प्रतिविन्दादयः पञ्च महारथादीनां लक्षणं एको-
दशसहस्राणि योधवेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणस्य महारथ इति स्मृतः । अमितान्
योधवेद्यस्तु सम्प्राप्तोतिरथस्तु सः रथो चैकेन यो योद्धा तन्मूनोर्ध्वरथस्तुसः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और दृष्टकेतु चकितान राजा श्री बलवान काशीराज श्री पुरुजित
राजा कुन्तिभोज श्री सैव्य ये सब राजा नरश्रेष्ठ श्री बलवान् हैं ॥ ५ ॥

पराक्रमी युधामन्यु नाम राजा और बलवान उत्तमौजा नाम एक
राजा और सुभद्रा के पुत्र अभिमन्यु श्री द्रौपदी के गर्भसे युधिष्ठिरादि
पांच से उत्पन्न प्रतिविन्दादि पांच भाई ए सब महारथी वीर हैं महारथी
का लक्षण यह है कि अस्त्रशस्त्र में निपुण हो दशहजार धनुर्धारी योद्धों के
साथ अकेला युद्ध कर सके उसी को महारथी कहते हैं और असंख्य योद्धों
के साथ युद्ध करने में जो समर्थ उसे अतिरथी शास्त्र में कहते और एक
योद्धा के साथ जो युद्ध करे सो रथी है उस से भी कम अर्द्धरथी कहा
जाता है ॥ ६ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वमेव त्वैवर्षिकेषु त्वैविद्यदृष्टेषु प्रधानत्वात् प्रतिपद्यते, प्रभवसि तथापि मदीयसैन्यस्य ये सुख्यास्तानहन्ते त्वभ्यं संश्रयमसंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टा-
नुपलव्ययितुं विज्ञापनं करोमि नत्वज्ञानं किञ्चित् तव ज्ञापयामीति सत्त्वाद्
द्विलोचनेति ॥ ७ ॥

तानेव स्वसेवानिविष्टान् पुरुषधैर्यानात्मोद्यमपरिहाराद्यं परिगणयति
भवादिख्यादिना ॥ ८ ॥

द्रोणादिपरिगणनं स्वपरिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्यावर्त्तयति अन्येवेति सर्वेऽपि
भवन्तमारभ्य मदीयवृत्तनायां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि सङ्गं स्पृहयन्तीत्याह मदर्थं इति, यत्
सु तेषां शूरत्वसङ्गतं तद्दिदानीं विगद्यति नानेति नानाभिधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राश्वानु-

खामिकृतटीका ।

अस्माकमिति निबोध बुद्धयः नायका नेवारः संश्रयं सम्यक्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तानेवाह भवानिति द्वाभ्यां भवान् द्रोणाचार्यः समितिं संग्रामं जयतीति तथा-
सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्री भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

ओ प्रवल बलशत्रुवीं का सेनादल देखि डरेसे बोलते ही तो मेल कहीं न
करलो लड़ाई से क्या फल है ऐसा द्रोणाचार्य न कहें इस शङ्का से
दुर्योधन कहता है कि हे महाराज मेरे पक्ष में भी जो नायक कहे
सेनापति ते सब आपसे क्षिपे नहीं हैं तीभी उनके नाम केवल आपकी
छरण करानेके लिये मैं कहता हूँ ॥ ७ ॥

सोई ये दो श्लोक से कहते हैं कि संग्राम में विजयी आप श्री भीष्म-
पितामह कर्ण कृपाचार्य अश्वत्थामा विकर्ण श्री सोमदत्त का पुत्र भूरि-
श्रवा श्री जयद्रथ ये सब वीर अपनी ओर हैं ॥ ८ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

आमन्दगिरिवटीका ।

धानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषान्ते तथा वस्तुविधाभुषसम्पत्तावपि तत्प्रयोगे
नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेत्तेत्याहुः सर्वः इति ॥ ८ ॥

राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेलन्तरमाचार्यं प्रत्यावेदयति अपर्याप्तमिति अस्माकं
स्वस्विदमेकादशसंख्यकाद्यौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मोऽपि च प्रथितमहान-
महिम्ना स्रज्जुङ्गिना सर्वतोरक्षितं पर्याप्तं परेषां पुनस्तदल्पसप्तसंख्यकाद्यौहिणी-
परिमितबलं भीमेन च चपलजुङ्गिना कुशलताविक्रमेण परिपालितमपर्याप्तमस्माकमभि-
भवितुमसमर्थमित्यर्थः अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमदृष्ट-
मलौभ्यमेतेषां पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्यमित्यर्थः
अथवा तत् पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नाजमस्माकमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोभि-
रक्षितोऽस्मै परबलनिष्ठत्वमिति तदेव तथोच्यते इदं पुनरक्षदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां
पर्याप्तं परिमणे समर्थं भीष्माभिरक्षितं भीमोद्वलद्वयौ यस्मादस्मै परबलनिष्ठप्रथमभि-
रक्षितः तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वामिमतटीका ॥

अर्थे तत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्वक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः नाना अनेकानि शस्त्राणि
प्रहरण साधनानि येषान्ते युद्धे विचारदा निपुणाः ॥ ८ ॥

ततः किमत आहु अपर्याप्तमित्यादि तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपि भीष्मोऽपिभिरक्षित-
मपि अस्माकं बलं सैन्यं अपर्याप्तं तैः सह योद्धुम समर्थं भाति इदमेतेषां पाण्डवानां
बलं भीष्माभिरक्षितं सैन्यं पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब कहते हैं कि और और भी धीरवीर शूर जो मेरे अर्थ अपने प्राण
परित्याग करने की निश्चय करिराखे हैं और नानाप्रकार के अस्त्र शस्त्र
चलाने वाले तथा युद्धविद्यामें विचारद-कहे अतिनिपुण ते सब लोग भी
द्रव्यरही हैं ॥ ८ ॥

इसकी अनन्तर दुर्योधन ने जो कहा सोई धृतराष्ट्र से सञ्जय कहते हैं
कि ऐसे ऐसे शूरवीरों से भरी पूरी और भीमपितामह से रक्षितहोकेभी

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सकीय बलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन वज्रत्वसङ्गा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनां आर्घयते अयनेष्विति कर्त्तव्यविशेषदोषोक्तौ अथङ्गः समरसमारम्भसमये योद्धानां यथा प्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते नान्यत्वाय नानु-
च्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिपत्य मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रसूप्ते प्रविभागेन प्रत्याख्याय भवान् कञ्चत्वा मा कर्णश्चेत्येवसादयो भवन्तः सर्ववस्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु तस्य हि रक्षणे सर्वमन्त्रदीयं वलं रक्षितं स्यात् परवलनिष्ठत्वर्यत्वेन तस्यास्माभी-
रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तस्माद् भवद्भिरेवं वर्त्तितव्यमित्याह अयनेष्विति अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथा भागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिं अपरित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्तु यथान्यै-
र्युद्धमानः पृष्ठतः कैश्चि न हन्येत् तथा रक्षन्तु भीष्मबलेनास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

हमारी सेना अपर्याप्त कहे पाण्डवों की सेना के साथ युद्ध करने में असमर्थ सी जानीजाती है और विपक्षी पाण्डवों का अपूर्ण दल आलसी भीमसेन से रक्षित पर्याप्त अर्थात् समरमें समर्थसा देख पड़े है । दूसरा अर्थ दुर्योधन अपने हृदय की निडरता प्रकाश करने लगे द्रोणाचार्य से कहते हैं कि हमारा ग्यारह अक्षौहिणी सैन्यदल महात्मा बुद्धिमान पितामह जिस की हरतरह से रक्षा करते हैं निसन्देह शत्रुवों का परा-
भव करने को समर्थ है और इन विचारों को एक तो सात अक्षौहिणी आल थोड़ी सेना दूसरे चपलबुद्धि महा गवोर भीमसेन से परिपूरित हो कहो हमारा सामना क्या करेगी पराभव करना तो बड़ी दूर है ॥ १० ॥

इस से अब तुम सब लोगों को यही करना उचित है कि शत्रु के सैन्य दल के भीतर प्रवेश करने को क्रम से अलग अलग हो अपनी अपनी रण

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुद्वजः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानक गोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दसुसुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

तमेवमाचार्यं प्रतिस्त्वाद् कुर्वन् भयाविष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्यासवर्त्ती पितामह-
 स्तद्वुद्भ्रान्तरोधार्यं इत्थं कृतवाग्व्याजं तस्येति राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगन्तुमशक्यं
 परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वारकं सम्यगुत्पादयन् भयं तदीयमपनिनो पुरुषैः सिंहनादं
 कृत्वा शङ्खभरितवान् किमिति दुर्योधनस्य हर्षस्ययादयिष्ठं पितामहो यतते कुरुद्वज्या-
 स्तस्य कुरुराजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधनभयापनयनार्था प्रीतिरुचितादुपजीवितया
 तद्वशत्वाच्च तस्य सिंहनादे शङ्खशब्दे च परेषां हृदयव्यथां सम्भाव्यते दूरादेवारिनिवहं प्रति
 भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

राजाभिप्रायं प्रतीत्तु भीष्मप्रवृत्तानन्तरं तत्पक्षेऽस्त्रैस्तैराजभिः शङ्खाद्योवाद्यविशेषा-

स्वामिकृतटीका ।

तदेव वज्रमानयुक्तं राजवाच्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवान् तदाह तस्येत्यादि तस्य
 राज्ञो हर्षं कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैर्महानं सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्मौ
 वादितवान् ॥ १२ ॥

भाषा अनुवादः ।

भूमिं पर खड़े होकर भीष्मजी की सब रक्षा करो जिस में और कोई
 शत्रु की ओर का योधा पीछू से इन को न मारने सकै इस की अभिप्राय
 यह है कि भीष्मजी के बल से हमारा जीवन है तो उन की रक्षा करनी
 हम सब को अवश्य है ॥ ११ ॥

तब तो ऐसी ऐसी राजा दुर्योधन की सन्मान की बातें सुनि भीष्मजी
 ने जो किया सो कहते हैं कि दुर्योधन के सन्तुष्ट हो ने के कारण कुरु वंश
 के वृद्ध भीष्मपितामह उल्लू के कुछ आगे बढ़ि सिंहनाद मुख्य गर्जन करि
 अपने शङ्ख का धुधुकार शब्द ऊँचे स्वर से वजाया ॥ १२ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाम्बजं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भट्टिति शब्दवन्तः सम्पादिताः स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुसुलो वङ्गलं मयं परेषां परि-
द्योतयन्नासीदित्याह तदिति ॥ १२ ॥

एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालम्ब्य परिसरवर्त्तिनौ केशवार्जुनौ श्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमै-
र्युक्ते महत्यप्रदृष्टे रथे व्यवस्थितावप्राक्तनौ शङ्खौ पूरितवन्तावित्याह ततः श्वेतैर्हयै-
रिति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत् सवमालोक्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह तत इत्या-
दिना पणवा मर्द्दला आनका गोमुखश्च वाद्यविशेषाः सङ्घाता तत्क्षणदेवाभ्यहन्यन्त
वादिताः स शब्दः शङ्खादिशब्दस्तुसुलो महान् अभूत् ॥ १२ ॥

गतः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह तत इत्यादि पञ्चभिः स्यन्दने रथे स्थितौ
सन्तौ कृष्णार्जुनौ शङ्खौ प्रकर्षेण दध्मतु वादयामासतुः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

भीष्म पितामह की युद्ध में असौ उत्साह देखि सकल सेना के सरदार लोग
जिस भांति युद्ध उत्सव में प्रवृत्त भये सो कहते हैं कि तदनन्तर शङ्ख औ
मेरी कहे तूर ही पणव जो सुदृढ़ आनक जो नगारा गोमुख जो वाद्य-
विशेष तिनको तत्काल एकवारगी जो सभीने वजाया तो वह शब्द एक
बड़ा आश्चर्यभूत अति भयानक धु धु कार भया ॥ १२ ॥

तिस के बादि पाण्डवी की सेना में युद्ध की तयारी पांच श्लोक से
कहते हैं कि इधर तो हंस ऐसे खेत वरन चार हय संयुक्त सूर्य से प्रकाश
मान रथ पर विराज मान श्रीकृष्ण औ अर्जुन ने भी अति उत्तम अपने
अपने दोनो शङ्ख धुधुकारि अर्थात् वजाये ॥ १४ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोष मणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौमद्रश्च

महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

आनन्दशिरिकतटीका ।

शङ्खयोर्दिव्यत्वमेवापादयति पाञ्चजन्यमिति केशवार्जुनयोर्युद्धाभिसुखं दृढा संकल्पः
कारण्येन संभररसिको भीमसेनोपि युद्धाभिसुखोऽभूदित्यहं पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥

एतेषां दृष्टशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपालनायकाश्मासाद्य राज्ञोयुधिष्ठिरस्त्वारिपि प्रवृत्तिं
दर्शयति अनन्तेति ज्ञायासं भ्रातृणामनुसरणसावश्यकमिति सत्त्वा तथोर्यवीयसोर्ध्वालो-
रपि प्रवृत्तिमाह नकुल इति ॥ १६ ॥

अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां राज्ञासैकमर्थं विज्ञापयन् धृतराष्ट्रस्य दुराशां सङ्गयोव्युद-
स्यति काश्यश्चेत्यादिना ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेव विभागेन दर्शयन्नाह पाञ्चजन्यमिति पाञ्चजन्यादीनि नामानि श्रीकृष्णादि
शङ्खानां भीमं घोरं कर्म यस्य सः । अनन्तेति नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ सहदेवो
मणिपुष्पकं नाम ॥ १६ ॥

काश्यश्चेति काश्यः काशीराजः कथम्भूतः परमः श्रेष्ठ इत्यासौ धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब किस ने कौन शङ्ख वजाया सो कहते हैं कि पाञ्चजन्य नामक
शंख श्रीभगवान् ने श्री अर्जुन ने देवदत्त नाम शङ्ख वजाया फिर भीमकर्मा
भीमसेन ने भयानक महाशङ्ख पौण्ड्रनाम वजाया ॥ १५ ॥

अनन्त विजय नाम शङ्ख कुन्तीनन्दन युधिष्ठिर ने वजाया और सुघोष
नाम शङ्ख नकुल ने श्री मणिपुष्प नाम सहदेव ने वजाया ॥ १६ ॥

और धनुर्धारी काशीराज श्री शिखण्डी श्री धृष्टद्युम्न तथा विराट
राजा और युद्ध में अपराजित जो सात्यकी ॥ १७ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीञ्चैव तमुजोऽभ्यनुनादयन् ॥ १६ ॥
 अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥
 प्रवृत्ते गन्तव्यसम्प्राप्ते धनुस्त्रयस्य पाण्डवः
 हृषीकेशं तदवाक्यमिदमाह महीपते ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्रुपद इति परमेष्वासादिविशेषलक्षणचतुष्टयं प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ १८ ॥

तैस्तैराजभिः शङ्खानांपूरयद्गिरापादितो मङ्गान् घोषस्तुमुजोऽतिभैरवो नभश्चान्तरीक्षं
 पृथिवीञ्च भूवर्गं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषानुक्रमेण नादयन् नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां
 दुष्योधनादीनां हृदयान्यन्तःकरणानि व्यदारयत् विदारितवान् युज्यते हि तत्प्रेरितमङ्गघोष-
 अश्वानां लोकाक्रोशे तमुपशृण्वतां तेषां हृदयेषु दोषयमानत्वं तदाह सर्वेष इति ॥ १६ ॥

दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवं भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पार्श्वीदीनां पाण्डवानां तद्वैपरीत्यः
 मिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि धैर्यवृत्त्याद्य व्य-
 स्थिता नम्रवलिगानेय परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनुमन् यानरवरं ध्वजलक्षणत्वेनादाया-
 वस्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाह इति सम्बन्धः किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचन-

शामिकृतटीका ॥

द्रुपद इति हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥

सच शङ्खानां नादन्वहीयानां मङ्गाभयं जनयामासेत्याह सर्वेष इत्यादि धार्तराष्ट्राणां
 त्वहीयानां हृदयादि विदारितवान् किं कुर्वन् नभश्च पृथिवीञ्चाभ्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभि-
 र्हापूरयन् ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और द्रुपद राजा तथा द्वीपदीके पाँच पुत्र प्रतिविन्दादि और सुभद्राके
 पुत्र महाबाहु अभिमन्युजी हे पृथ्वीनाथ राजन् धृतराष्ट्र मैं सबकी सब भिन्न
 भिन्न शङ्ख ध्वनि करने लगे ॥ १८ ॥

वही : उन सबों को कीहुई शङ्खध्वनि ने आकाश औऱ पृथिवी तल में
 व्यापकर हेराजन् प्रतिध्वनिरूप से : तुमारे पुत्र श्री पद्मपातिश्री के हृदय
 को विदीर्ण कर दिया ॥ १६ ॥

अर्जुन उवाच ।

सेनयोः समयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

साह वाक्यमिति कस्मान्नस्यायामिदमुक्तवानिति तत्राह प्रवृत्त इति शस्त्राणामिष्टु
प्राप्तप्रवृत्तीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन् प्रवृत्ते योगाभिमुखे सतीति यावत् किंत्वा
भगवन् प्रत्युक्तवानिति तदाह धनुरिति महीपतिशब्देन राजा प्रज्ञाचक्षुः सञ्जयेन
संबोध्यते ॥ २० ॥

तदेव गायत्रीवधन्विनोवाक्यमनुक्रामति सेनयोरिति उभयोरपि सेनयोः सन्निहि-
तयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते किं हि भक्तानामशक्यं
यद् भगवानपि तन्निधोगं अनुतिष्ठति युक्तं हि भगवतो भक्तपारम्यं व्यच्युतेति सम्बोधन
तया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रव्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २१ ॥

मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति यावदिति एतान् प्रति-
पक्षत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणादीन्स्वामिः सार्जं योद्धु मपेक्षावतो यावद्भूत्वा निरीक्षितुमर्हं

स्वामिकृतटीका ।

एतस्मिन् समये श्रीकृष्णमर्जुनो पित्रापयामासेत्याह अथेत्यादि चतुर्भिरश्लोकैः व्यथेति
अयानन्तरं सहाशब्दानन्तरं व्यवस्थितान् युद्धोद्योगेऽवस्थितान् कपिध्वजोऽर्जुनः ॥ २० ॥

तदेव वाक्यमाह सेनयोरित्यादि ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस समय मे अर्जुन ने श्रीकृष्णजी से जी जनाया सो चार श्लोक से
सञ्जय प्रकगट करते हैं कि हे महाराज धृतराष्ट्र इस प्रकार शङ्खध्वनि
‘होनेपर भी तुमारे पुत्र लोगों को युद्ध मे उल्हाह देखिकर कपिध्वज
अर्जुन ने धनुष चढ़ाय उसकाल भगवान श्रीकृष्णजी से जी बात कही सो
आगे कहते हैं ॥ २० ॥

श्रीकृष्णजी से अर्जुनने इतनी ही बात कही कि हे अच्युत दोनो दल
के बीचमे मेरे रथ को आप खड़ा करो ॥ २१ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धेयुर्द्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शत्रुः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः किञ्च प्रष्टव्यं युद्धप्रारम्भे वृद्धो राजानोऽप्ययं युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं न हि कश्चिदपि मम गतिप्रतिष्ठतिरस्तीत्याह कैर्मयेति ॥ २२ ॥

प्रतियोगिनामभावे कथं तत्र युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तत्राह योत्स्यमानानिति ये केचित्ते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरुक्षेत्रे समवेतास्तावाहं योत्स्यमानान् परिगृहीत प्रहरणोपायानतितरां संप्रामससुत्सुकानुपलभे तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमित्यर्थः तेषामस्माभिः सह पूर्वोद्भावे कथं प्रतियोगित्वं कल्प्यते तत्राह धार्तराष्ट्रस्येति धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्वृद्धेः खरवर्णोपायमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय संरम्भं कर्तुं युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुं निच्छन्तो राजानः समागता इत्यन्ते तेन तेषामौपाधिकं भवस्य प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

स्वानिर्गतटीका ।

ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैर्मयेत्यादि कैः सह मया योद्धव्यं ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानिति धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुं निच्छन्तो य इह समागता स्तानहं दृष्ट्वाभि यावत् तानदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि क्या तमासगीर हो तुम तो आप योद्धा श्री लड़ने वाले हो इस से सेना के मध्य रथ किस लिये खड़ा किया जायगा इस बात पर कहते हैं कि उतनी देर रथ खड़ा करो जबतक हम देखें कि युद्ध की कामना करिके खड़ी भई सेना के बीच किस के साथ लड़ना हमें उचित है और किस के साथ नहीं ॥ २२ ॥

दुर्वृद्धि दुर्योधन का मनोरथ सिद्धकरने के अर्थ जो राजालोग इस युद्ध भूमिपर आयकर इकठ्ठे भये हैं उन को जबतक हम देखें तबलीं रथ दोनो सेना के मध्य में स्थापन करो ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोर्बभूवोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्म द्रोण प्रसुखतः सर्वेषाञ्च सहोच्चिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवमुक्तुर्नेन प्रेरितो भगवानहंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात् तं निवर्त्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां दुद्रुषयिषुः सञ्जयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह सञ्जय इति भगवतो हि भूभारापहारार्थं प्रद्युक्तस्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिस्मृतिखम्भास्य परोक्तिं मनुष्यस्य स्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति एवमिति ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान् किं कृतवानिति तदाह उवाचेति एतान्भ्यामेव वर्त्तमानान् कुरुन् कुरुवंशप्रसूतान् भयङ्गिः सार्द्धं युद्धार्थं सङ्गृह्णान् पश्य दृष्ट्वाच यैः सहैव युयुत्सा तवोपावर्त्तते तैः साकं युद्धं कुरु मोक्षत्वेतेषां शस्त्रास्त्रशिखावतां सहोच्चितामुपेक्षोपपद्यते सारथ्ये तु न मनःखेदनीयमित्यर्थः ॥२५॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं कृतं इत्यपेक्षायां सञ्जय उवाच एवमुक्त इत्यादि गुडाका निद्रा तस्या देशेन जित्वा द्रोणार्जुनेन एवमुक्तः सन् हे भारत हे धृतराष्ट्र ॥ २४ ॥

भीष्मेति सहोच्चितां राजाञ्च प्रसुखतः सम्मुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ एतान् कुरुन् पश्येति श्री भगवानुवाच ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिस के बाद क्या भया यह कहते हुये सञ्जय बोले कि हे महाराज धृतराष्ट्र अर्जुन की यह प्रार्थना सुनि श्रीकृष्ण जीने दोनों सेना के बीच में उत्तम रथ को लेजायकर खड़ा किया ॥ २४ ॥

भीष्म द्रोण तथा और और राजाओं के सामने रथ को खड़ा करि श्रीभगवान ने कहा कि युद्ध करने के हेतु एकट्ठी हुयी यह कुरु वंशी योंकी सेना को देखो और जिन के साथ युद्ध अनुचित जानि मन मलीन

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्य्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् रुक्मींस्तथा ।

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून् नवस्थितान् ।

कृपया परया विष्टो विषौदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवंस्थिते महानघर्षी हिंसेति विपरीतवृत्त्या युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य संप्रवृत्तेरिति कथयति अत्रेत्यादिना सप्तम्या भगवदस्य बुद्ध्याने समरसमारम्भाय संहृते सतीत्येतद् व्यक्ते सेनयोरुभयोरपि स्थितान् पार्थोऽपश्यदितिसम्बन्धः अथ शब्दस्तथाशब्दपर्यायः श्वशुराः भार्याणां जनयितारः सुहृदो मित्राणि कृतधर्म प्रभृतयः ॥ २६ ॥

सेनाद्वये व्यवस्थितान् यथोक्तान् पितृपितामहादीनाञ्चोक्त्य परमकृपापरदशः सन्नर्जुनो भगवन्त रक्तावाग्नित्वाह तानिति विष्टोऽन् यथोक्तानां पितृादीनां हिंसा संरम्भनिवन्धन विषादं कृपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किंश्रुतमित्वाह तत्रेत्यादि पितृन् पितृव्याः त्वष्टः पुत्रान् पौत्रानिति दुष्योऽन्यादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः सखीन् मित्राणि सुहृदः कृतोपकाराश्चापश्यत् ॥ २६ ॥

ततः किं कृतवाग्नित्वाह तांति सेनयोरुभयोरपि समीक्ष्य कृपया सहत्या विष्टोऽहोहीतोविषयः सन्निदमब्रुवोऽब्रवीदित्युत्तरस्याह लोकाश्च वाक्यार्थः आविष्टो व्याप्तः ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

भया है तिन के साथ युद्ध कर ना ही पड़ेगा क्योंकि संग्राम में शस्त्रधारि राजों के सामने से हट जाना यह उपहास अर्थात् लोक में निन्दा होना क्षत्री के योग्य काम नहीं हैं ॥ २५ ॥

तो वहाँ पर खड़े हुये चचा दादा आचार्य मामा भाई भतीजे पीते नाती श्री मित्र बन्धु ससुर सुहृदजनों को दोनों तरफ अर्जुनले देखा ॥ २६ ॥

तब सो कुन्तीपुत्र अर्जुन उन सब बंधुओं को लड़ने के लिये संग्राम

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वैमान् स्वजान् कण्ठं युयुत्सून् समवस्थितान् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवमस्त्रं संसृते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेवेदं शब्दार्थं वचनमुदाहरति दृष्टेति आत्मोद्यं बन्धुर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमावुपस्थित-
तमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति देवांश्चैवार्जुनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मा-
त्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृत्पुत्रसङ्गदर्शिनः शोकोमहानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥

अङ्गेषु व्यथा मुखे परिशोषश्चेत्युभयं शोकलिङ्गसूक्तं संप्रति वेपथु प्रवृत्तीनि भेति-
लिङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति रोमहर्षे रोम्नां गात्रेषु पुलकितत्वं ॥ २९ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किमत्रवीदित्यपेक्षायासाह दृष्ट्वैमानित्यादि यावदध्यायनमाप्तिं हेतुका योऽमुमिच्छतः
धुरतः सन्त्यगवस्थितान् स्वजनान् बन्धुजनान् दृष्ट्वा सदोयाऽपि गात्राणि करचरणदीनि
सीदन्ति विस्तीर्यन्ते ॥ २८ ॥

किञ्च वेपथुश्चेत्यादि वेपथुः कम्पः रोमहर्षे रोमाञ्चः संसृते निपतति परिदह्यते
सर्वतः सन्त्यजने ॥ २९ ॥

भाषा अनुवाद ।

मे खडे देखि परम कृपा से युक्त अति कातर स्वभाव हो विषाद अर्थात्
मन मे दुख करत हुये यह वचन बोले ॥ २७ ॥

तो उस समय अर्जुन ने जो कहा सो सज्जय कहते हैं कि तब अर्जुन
क्षणसे बोले कि हे श्रीकृष्ण युद्ध की इच्छा करि संग्राम भूमि मे खडे हुए
इन स्वजन श्री बंधुर्वी की देखि मेरे हाथ पांव ढीले होगये और सारी
शरीर मे पसीना होआया और मुख भी सूखता जाता हैं ॥ २८ ॥

और देह कांपती है रींवां खडे हो ही उठते और हाथ से गांडीव धन्वा
भी गिरा पडता है सर्वाङ्ग की त्वचा खाल जलोसी जाती है ॥ २९ ॥

नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतौव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥

नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।

न कांक्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥

किं नो राज्ये न गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।

येषामर्थे काञ्चित् नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किञ्चाधैर्यमपि संशतमित्याह नचेति सोऽहोपि महान् भवतीत्याह भ्रमतौवेति विपरीतनिमित्तप्रतीतिरपि सोऽहोभवतीत्यह निमित्तानिति तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥

युद्धेस्वजनहिंसया फलानुपलब्धादपि तस्मादुपरिरंसा जायत इत्याह नचेति प्राप्तानां युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लभ्युं शक्यानीति कुनो युद्धादुपरतिरित्याशङ्काह न कांच दति ॥ ३१ ॥

किमिति राज्यादिकं सयांकांक्षित्वात् न कांक्षे तेन हि पुत्रभ्रातादीनां स्वास्थ्य-भाषात् शक्यमिद्याशङ्काह किमिति राजादीनामाक्षेपे हेतुमाह येषामिति ॥ ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अपि च नच शक्नोमित्यादि विपरीतानि निमित्तानि अनिष्टस्वरूपकानि शकुनादीनि पश्यानि ॥ ३० ॥

किञ्च नचेत्यादि आहवे युद्धे स्वजं हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि विजयादिकं फलं किं न पश्यतीति चेत् तत्राह न काङ्क्षे दति ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति किं नो राज्येन इत्यादि सार्द्धद्वयेन ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और मेरे अब खडे होने की सामर्थ्य भी नहीं रही मेरा मन भ्रमता और निमित्त अर्थात् असगुन उलटे पुलटे देखता हूँ बाँई आँख और हाथ भी फरक रहे हैं ॥ ३० ॥

और मैं कल्याण नहीं देखता हूँ कि स्वजन श्री बन्धुवी को संश्राम में मार के है कृष्ण नहीं चाहिये हमें विजय और न राज्य तथा सुख की भी ईच्छा हम को नहीं है ॥ ३१ ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्वह्ना धनानि च ।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।

एतान्हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तानेव विधिनष्टि आचार्या इति ॥ ३३ ॥

मातुला इति श्याला भार्याणां भ्रातरो धृष्टद्युम्नप्रभृतयः बध्येष्वपि स्वराज्यपरि-
मन्विष्वाततायिषु कृपाबुद्ध्या स्वधर्मात् पूर्वोक्तभीष्मादिवशात् प्रच्युतिं प्रदर्शयति एता-
निति जिघांसन् जिघांसीयादिति न्यायादेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्काह प्रतोपीति ॥३४॥

स्वामिकृतटीका ।

इमे इति यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितन् एते प्राणधनादित्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थ-
सवस्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु यदि कृपया त्वमेतान्नर्हसि तर्हि त्वामिने राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्
हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेति तवाह एतानित्यादिभार्जेन प्रतोऽपि अस्माभ्यारयतोऽपि
एतान् ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवाद ।

हे गोविन्द हमें राज्य ले कर क्या करना है और सुखभोग हीसे वा
क्या हैं और संसार में जीने से भी हमें क्याप्रयोजन हैं कि जिन के वास्ते
हम राज्य और भोग तथा सुख की आकांक्षा करते हैं वेई पाण्डव प्राण धन
छोड़कर मेरे सामने संग्राम में खड़े हैं और आचार्य पिछ पितामह पुत्र
पौत्र आदि सकल देख पड़ते हैं ॥ ३० ॥ ३३ ॥

जो कहो कि कृपा करिके चाहो तुम उनको छोड़ी पर वे सब संग्राम
में अब तुम्हें मारें होंगे विल मारि किसी तरह न छोड़ेगे इस से तुम हीं
इन सब की संहार करि राज्य भोग क्यों न करो तो मुनो हे मधुसूदन ये
लोग चाहे हमें मारें परन्तु मारते हुये भी मामा नाती पोते भाई भतीजे
ससुर सम्बन्धी इन को मारने की इच्छा हम नहीं करते हैं ॥ ३४ ॥

अपि त्रैलोक्यराजस्य हेतोः किन्तु महीकृते ।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान् हृत्वेतानाततायिनः ।

तस्मान्नाह्नाह्यं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रं सबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकनटीका ।

पृथिवी प्राप्तरर्थं हि हननमेतेषामिष्यते न च तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुतिकन्या-
येन दर्शयति अपीति न हि सद्यःपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनोमदीयं
शृङ्खयति पृथिवी प्राप्तरर्थं पुनर्वन्धुवधं न शङ्कामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः दुर्योधनादीनां
शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भवाद् युद्धं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह निहत्येति ॥ ३५ ॥

यदि पुनरभी दुर्योधनादयो न निवृत्तहोरन् भवन्तस्तर्हि तैर्मिष्टं हीता दुःखिताः स्युरि-
त्याशङ्क्याह पापमेवेति यस्मिन् दुर्योधनादयो निर्दोषानेवस्मान् युद्धभूमौ हन्युस्तदैतानग्नि-
दोगरदश्चेत्यादिबलक्षणेमेतावाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः
समाश्रयेदित्यर्थः अथ वा यद्यप्येते भवन्ताततायिनस्तथाप्येतानतिशोच्यान् दुर्योधनादीन्
हिंसित्वा तत्कृतं पापमस्मादेवाश्रयेदतो नास्माभिरते हन्तव्या इत्यर्थः अथ वा गुरुभ्रातृ-
सुहृत्प्रभृतीनेतान् हत्वा वयमाततायिनः स्यामः ततश्चेतान् हत्वा तत्कृतं पापमात-
तायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धादुपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः फलभावादनर्थ-
सम्भवाच्च परहिंसा न कर्त्तव्या इत्युपसंहरति तस्मादिति किञ्च राज्यसुखसिद्ध्यै युद्ध-

स्वामिकृतटीका ।

अपीति त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्तरर्थमपि हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रं
प्राप्तये इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु च अग्निदोगरदश्चैव शास्त्रपारिर्जनमपहः । जेत दारापहारी च षडैते आततायिनः ॥

भाषा अनुवाद ।

जिन को हम तीन लोक की राज्य सम्पदा के वास्ते भी मार ने की
इच्छा नहीं रखते तो हे जनार्दन केवल पृथिवीभर की राज्य के हेतु
दुर्योधन आदि को नाश करिके हमारी क्या प्रीति अर्थात् कौन बड़ा
कार्य सिद्ध होगा इस का तात्पर्य यह है कि कुटुम्ब को नाश करि हम
को संसार का कोई सुख नहीं है ॥ ३५ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रदोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सुपप्रसूयते न च स्वजनपरिच्छये सुखसुपपद्यते तेन न कर्त्तव्यं युद्धमित्याह स्वजनं
हीति ॥ ३६ ॥

कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायाञ्च प्रवृत्तिस्तत्वाह यद्यपीति लोभोपहत-
बुद्धित्वात् तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात् प्रवृत्तिर्विशिष्टः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

खामिकृतटीका ।

इति स्मरणादग्निदाहादिभिः पशुभिर्हेतुभिरिते तावदाततायिनः आततायिनाञ्च-
बधो युक्त एव आततायिनमायान् हन्यादेवात्रिचारयन् नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति
कश्चनेति वचनात् तत्वाह पापमेवेत्यादि सार्धे । आततायिनमायान्मित्यादिकमर्थशास्त्रं
तच्च धर्मशास्त्रात् तु दुर्बलं द्योतकं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यव-
हारतः अर्थशास्त्रात् तु बलवद्भर्मशास्त्रमिति स्मृतिः इति तस्मादाततायिनामप्येतेषा-
माचार्यादीनां बधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्यायत्वात् अधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य अमुल्ल वेहवा
न सुखं स्यात् इत्याह स्वजनं हीति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि घर में आग लगावे या विष पिलाय कर भारे अथवा बध
करने की खड्ग उठावे और धन हरन करे या भूमि छीन ले और स्त्री
हरिलेने वाला ये छवो आततायी कहाते हैं इन के मारने में दोष
नहीं है ऐसा शास्त्र अर्थात् नीति में लिखा है इस बातपर अर्जुन उत्तर
देते हैं कि यह आप की अभिप्राय केवल नीति युक्त है परन्तु धर्मशास्त्र
की अपेक्षा यह नीतिपक्ष दुर्बल है याज्ञवल्क्यने कहा है कि नीति औ धर्म
का जहां विरोध हो तहां स्मृति मूलक युक्ति बलवती है और अर्थ शास्त्र
से धर्मशास्त्र प्रबल है इस से आततायि स्वरूप आचार्य आदिक की
नाश करने से हम को अवश्य महा पाप होगा और इन लोगों का बध
अयोग्य औ अधर्म तथा लोक परलोक में अयश औ दुःख का मूल है तो
कहो हे माधव हम अपने स्वजनों को विनाश करिके कैसे सुखी होंगे इस
से बन्धुसमेत धृतराष्ट्र के पुत्रों को मारने की मेरी सामर्थ्य नहीं है ॥ ३६ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिरुद्विज्जनादपि ॥ ३८ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परंपराभिवाच्याकमपि प्रवृत्तिविश्वम्भः सम्भवेदिति चेन्नेत्याह कथमिति कुलक्षयेति कुलक्षये मितद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिरुद्विज्जनादपि पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासम्भवादतोस्मात् पापान्निवर्त्तितं तज्ज्ञानसमेक्षितमिति पापपरिहारार्थिना-
मस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु चैतेषामपि बन्धुवधो दोषे समाने यद्येवेते बन्धुवधसङ्गीकृत्यापि युद्धे प्रवर्त्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्त्ततां किमनेन विपादेनेत्याह यद्यपीति द्वाभ्यां राजलोभेनोपहृतं भ्रष्टविवेकं चेतो येषान्ते एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति ॥ ३७ ॥

कथमिति तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात् पापान्निवर्त्तितं न ज्ञेयं निवृत्ता येषां बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि यह बात तो दोनो ओर समान हैं परन्तु वे लोग इस को न मानि के जैसे युद्ध कर ने को तयार खड़े हैं तैसे तुम भी इन के साथ संग्राम करो इस बात से घेद करने का क्या प्रयोजन है इस बात पर कहते हैं कि राज्य के लोभ से विचार रहित दुर्योधन आदि कुलक्षयकृत दोष औ मित द्रोह से जो पातक अशुभ रूप तिस को नही देखते और नही गिनते हैं ॥ ३७ ॥

तौभी हे जनार्दन हम लोग कुलक्षयकृत दोष को जानि वृष्ण के इस महा पाप से क्यों शान्त होंय अर्थात् हम को युद्ध से निवृत्त होना हीं उचित है ॥ ३८ ॥

अधर्माभिभवात् कृष्णं प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४० ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥

आनन्द गिरिकृतटीका ।

कोसौ कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरमेव्यते तत्वाह कुलेति कुलस्य हि क्षये कुलसम्बन्धिनश्चिरन्तनाधर्मास्तत् तदग्निहोत्रादिस्त्रियासाध्यानाशमपद्यान्ति कर्तुरभावा-
दित्यर्थः धर्मनाशेपि किं स्यादिति चेत् तत्वाह धर्म इति कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव
नष्टे कुलक्षयकरस्य कुलपरिशिष्टमखिलमपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवव्यधर्मभूयिष्ठं तस्य कुलं
भयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्वाह अधर्मेति पापप्रचुरे
कुले पस्तूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं प्रदुष्यति तत्वाह स्त्रीष्विति ॥ ४० ॥

वर्णसङ्करस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति सङ्कर इति कुलक्षयकराणां दोषान्तरं
सञ्चिनोति पतन्तीति कुलक्षयकृतां पितरो निरयगामिनः सम्भवन्तीत्यत्र हेतुमाह लुप्तेति
पुत्रादीनां कर्तृणासमाभावात् लुप्ता पिण्डस्रोदकस्य च क्रिया येषान्ते तथा ततश्च प्रेतत्वपरा-
श्रितिकारखाभावाच्चरकपतनमेवावश्यकमापद्येदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सामिकृतटीका ।

तमेव दोषं दर्शयति कुलक्षय इत्यादि सनातनाः परम्पराप्राप्ताः उत अपि अवशिष्टं
कृत्स्नमपि कुलं अधर्मोऽभिभवति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ततश्च अधर्माभिभवादित्यादि ॥ ४० ॥

एवं सति सङ्कर इत्यादि एषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति हि यस्मात् लुप्ताः पिण्डो-
दकक्रियाः येषान्ते तथा ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई कुलक्षयकृत दोष कहते हैं कि कुलक्षय करने से सनातन जो
कुलधर्म सो नष्ट होता है और धर्म की हानि होने से वाकी जो कुल उसे
अधर्म ग्रसि ले ता है ॥ ३९ ॥

अधर्म के जोर से कुल की कामिनी सब भ्रष्टआचार नी होती हैं और
स्त्रियों के दुष्ट आचरण करने से वरनसङ्कर पैदा होते हैं ॥ ४० ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतौत्यनु शुश्रुम ॥ ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कुलक्षयकृतमितैरुदाहृतैर्दोषैः वर्णसङ्करहेतुभिर्जातिप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे ससत्साद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणाद्युद्वाटपरतिरेव श्रेयसीत्याह दोषैरिति ॥ ४२ ॥

किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु च उत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्याणामनधिकृतानां नरकपतनधौव्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह उत्सन्नेति तद्योक्तानां मनुष्याणां नरकपात-
स्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्त दोषमुपसंहरति दोषैरित्यादि द्वाभ्याम् उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्मा वर्णधर्माः कुलधर्माश्चेति चकारादात्मसधर्मादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥

उत्सन्नेति उत्सन्नाः कुलधर्माः येषामिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामपुनलक्षणम् अनु-
शुश्रुम श्रुतवन्ती वयं प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेष्वभिरता नराः अपश्चात्तापिनः पापान्नि-
रवान् यानि दारुणानित्यादि यत्नेभ्यः ॥ ४३ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फिर वरनसङ्कर कुलघातियों के कुल को नरक का हेतु हो ते हैं और उस कर्म से कुल नाश कीं के पितर पिण्डा पानी से रहित हो नरक मे पड़ ते हैं ॥ ४१ ॥

कुलघातियों के वरनसङ्कर करनेवाले इन सब दोषों के सहायनी जातिधर्म औ कुलधर्म आश्रमधर्म सब उच्छिन्न होजाते हैं इस से कुल नाशकारी युद्ध से निवृत्त होनाही मेरे जान परम कल्याण है ॥ ४२ ॥

और हे जनार्दन जिन मनुष्यों के कुलधर्म औ जातिधर्म उच्छिन्न होगये उन को निरन्तर घोर नरक मे वास करनी होती है यह मेने पुराण इतिहास और धर्मशास्त्र मे सुना है ॥ ४३ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्वाज्यं सुखलोभेन हन्तुं स्वजनसुखताः ॥ ४४ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मेक्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राज्यप्राप्तिप्रयुक्तं सुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभाग-
विज्ञानवतामतिकेति परिश्रष्टव्यः सञ्ज्ञाह अहोवतेति ॥ ४४ ॥

तदेवं युद्धे विसुखः सन् परपरिभवप्रतीकाररहितोयत्नेधास्तिर्हि त्वां शस्त्रपरिश्र-
मरहितं शत्रवः शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा निक्षीयुरित्याशङ्काह यदीति प्राणत्वाणादपि प्रकृतो
धर्मः प्राणभ्यतामहिंसेति भावः ॥ ४५ ॥

स्वामिनिकेतटीका ।

बन्धुवधाध्यवसायेन सन्तापमान आह अहोवतेत्यादि स्वजनं हन्तुसुखता इति यत्
यतन्महत् पापं कर्तुमध्यवसायात् कृतवन्तो वयम् अहोवत दृष्टकष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं सन्तप्तः सन् मृत्युमेवाशंसमान आह यदि मामित्यादि अकृतप्रतीकारं दृष्ट्वा
तृष्णीसुपविष्टं मां यदि हनिष्यन्ति तर्हि बह्वननं मम क्षेमतरम् अत्यन्तहितं भवेत् पापा-
लिप्सुः ॥ ४५ ॥

भाषा अनुवाद ।

देखो गुण दोष के विशेष ज्ञानवान् होके भी जो हम राज्य सुख के
लोभ से स्वजन श्री बन्धुलोगों को संग्राम में मारने को तयार होगये कि
ऐसे महापापकर्म करने का उद्योग किया हाय हाय वह बड़ा कष्ट और
विषाद यथा कि बन्धुवों के बध से महापाप क्रीड और कहा क्या हाथ-
लगना है ॥ ४४ ॥

और जो कहो कि युद्ध से विसुख वेहथियार तुम को संग्राम में
धृतराष्ट्र के पुत्र सिंकारसा पीटलेंगे तो उन का वह मारना और मेरा
मरना मेरे वास्ते कल्याणकारी होगा कि जिस में पाप का सञ्चार भी
नहीं है ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विष्टुज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सैन्य-

दर्शनो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं सञ्जयो धृतराष्ट्रं राजानं प्रतिप्रवेदितवान् तमेव प्रवेदनप्रकारं दर्शयति एवमिति प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तं प्रतिविज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूतमानसः सन्मर्जुनः संख्ये युद्धमध्ये शरेण सज्जितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्नेहमिति ब्रुवन् मध्ये रथस्य सन्ध्यासमेव श्रेयस्करं सत्वोपपिष्टवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति आनन्दगिरिकृतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किं वृत्तमित्येकायां सञ्जय उवाच एवमुक्त्वादि संख्ये संध्यामे रथोपस्थे रथस्थोऽपरि उपाविशत् उपविशेश शोकेन संविग्नं प्रकस्मिन् मानसं चित्तं यस्य स तथा ॥४६॥

इति श्रीधरस्वामिकृतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा अनुवादः ।

अर्जुन का वृत्तान्त धृतराष्ट्र से सञ्जय कहतेभये कि हे राजन धृतराष्ट्र फिर ता अर्जुन श्री भगवान से त्रैसी बातें कहिकरके और भी शोक सन्ताप से व्याकुल श्री षीडितमन महाउदास जय की आस से निरास हो हाथ से धनुष बान को भी त्याग कर रथ के उपर बैठ गये ॥ ४६॥

इति श्रीभगवद्गीतायां कान्य कुञ्ज जगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मन-

भावनीनाम टीकायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सैन्यदर्शना

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सञ्जय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तामिदं वक्ष्यमवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनश्चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपु-
त्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति
मनीषया सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह सञ्जय इति परमेवरेण स्मार्थमाणोऽपि कल्या-
णत्वे सहसा नार्जुनः सस्मार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात् तथापि तं
भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तं तथेति तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन
कृपया करुणया विष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णं सभाकुले चेक्षणे यस्य तम् अश्रुव्याप्ततर-
लाक्षं विषीदन्तं शोचन्तामिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं स्मृदित-
वानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान्नत यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

द्वितीये शोकसन्तप्तमर्जुनं ब्रह्मविद्यया । प्रतिबोध्य हरिश्चक्रौ स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥
ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच तं तथेति अश्रुभिः पूर्णं आकुले ईक्षणे
यस्य तं तथा उक्तप्रकारेण विषीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अहिंसा परम धर्म है इस से भिक्षा करि निर्वाह करना उचित है
सञ्जय के मुख से ऐसी बातें अर्जुन की कही सुनि और युद्ध से विमुख
जानि अपने पुत्रों का अचल राज्य मानि मन प्रसन्न स्वस्थ हृदय राजा धृतरा-
ष्ट्र को देखि फेरि सञ्जय धृतराष्ट्र की उस दुष्ट आशा को दूर कते हुए

कृतत्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
 माक्षैर्यं गच्छ कोन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानिति कृतो हेतोस्त्वा त्वं सर्वज्ञत्वियप्रवरं
 कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात् पराङ्मुखत्वं विषमे सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्नो-
 मनार्थैः शास्त्रार्थमविद्विग्नुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिह चाकीर्तिकर-
 मयशस्करमर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तय नैतत् युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह क्लैव्यमिति क्लैव्यं क्लोदभावमधैर्यं मास्त्रगमः मागाः हे
 पार्थ प्रयातनय न हि त्वयि भद्रेवरेणापि कृताहवे प्रख्यातपौरुषे महामहिमन्येतदुप-
 पद्यते क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्यं त्यक्तोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं
 कुरु हे परन्तप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते ॥ ३ ॥

खानिकृतटीका ।

तदेव वाक्यमाह कृत इति कुनो हेतोस्त्वा त्वं विषमे सङ्कटे इदं कश्मलमुपस्थितमयं
 मोहः प्राप्नो यत आर्यैरसेवितमस्वर्ग्यमधर्ष्यमयशस्करञ्च ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

यह बोले कि हे राजन् इस प्रकार कृपायुक्त अश्रुधारा पूर्ण लोचन विषाद
 करते हुये अर्जुन से दुःखमोचन श्रीभगवान् ब्रह्मविद्या जो ज्ञान तिस से
 प्रबोध करत यह वचन कहते भये ॥ १ ॥

अर्जुन को कातर देखि यह वचन श्रीकृष्ण बोले कि हे अर्जुन अैसे अ
 समय मे लड़ाई के बीच मूरख कायर शास्त्रहीन मनुष्योंके योग्य जो लो
 क मे दुर्दश करनेवाला कर्म हैं और अस्वर्ग्य जिस से स्वर्ग जाय और नरक
 मिले अैसा कश्मल कहे मोह अर्जुन इस नाम से भूतल मे प्रसिद्ध वीर
 तुम अैसे को आयकर प्राप्त हुआ यह बड़ाही आचरज हैं ॥ २ ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्होऽविरसूदन ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

एवं भगवता प्रतियोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सन्नर्जुनः
स्वामिप्रायमेव प्रकृतं भगवन्तं प्रत्युक्तवान् कथमित्यादिना भीष्मं पितामहं द्रोणं द्रोणा-
चार्यं संख्ये रण्ये हे मधुसूदन इषुभिः यत्नं वा चापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं
तत् कथं वाणैर्योत्स्य इति भावः सायकैस्तैः कथं प्रतियोत्स्ये तौ हि पूजार्हौ कुसु-
मादिभिरर्चनयोग्यौ हे अरिस्तूदन सर्वानेवारोन् यत्नेन स्तूयितवानिति भगवानेवं संबो-
ध्यते ॥ ४ ॥

स्वामिस्तटीका

मात्तैव्यमिति तस्मात् हे पार्थ त्वैव्यं कातर्यं मागच्छ न प्राप्नुहि यतस्त्वयैतन्नोप-
पद्यते योग्यं न भवति चुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्वङ्गा बुद्धायोसिद्ध हे परन्तप
शत्रुतापन् ॥ ३ ॥

नाहं कातरत्वेन युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धस्यान्याय्यत्वादपमत्वाच्चेत्याह अर्जुन उवाच
कथमिति भीष्म द्रोणौ पूजार्हौ पूजयामर्हौ योग्यौ तौ प्रतिकथमहं योत्स्यामि तत्वा-
पीषुभिर्वैद्यं वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत् वाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः हे
अरिस्तूदन शत्रुविमर्दन ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

फिर भी भगवान् अर्जुन से कहते हैं कि हे परन्तप शत्रुसंहार करने
वाले अर्जुन हे कौन्तेय कुन्तीपुत्र वीरभाव छोड़ इस क्लीव कहे नपुंसक
के भाव को न गहो यह तुमारे योग्य नहीं हैं इस आचरण में तुमारी
शोभा जगत में कुछ नहीं है इस से इस चुद्र कहे तुच्छ हृदयकी दुर्बलता
कहे कादरपन की छोड़ कर उठो और धीरज धरि समैके अनुसार कार्य
करो कुन्तीपुत्र सम्बोधन से जनाया कि मातृ स्वभाव कन्या की होता पुत्र
को पित्रस्वभाव ही उचित है और परन्तप कह कर सोचाया कि उठकर
शत्रुओं की मार लो तुम अनेक बार संग्राम में जय प्राय चुके हो ॥ ३ ॥

गुरुन् हत्वा हि महानुभावान्
 श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
 हत्वार्थकमांसु गुरुनिहैव
 भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राज्ञां धर्मोऽपि युद्धे गुर्वादिवधे वृत्तिमात्रफलत्वं नृहोत्वा पापमारोप्य ब्रूते गुरुनिति
 गुरुन् भीष्म द्रोणादीन् भ्रात्रादीन्श्चात्र प्राप्तान् अहिंसित्वा महानुभावान् महामाहात्म्यान्
 श्रुताध्ययनसम्पन्नान् श्रेयः प्रशस्ततरं युक्तं भोक्तुमभ्यवर्तुं भैक्ष्यं भिक्षाणां समूहं
 भिक्षाशर्मा नृपादीनां निषिद्धमपि इहलोके व्यवहारभूमौ नहि गुर्वादि हिंसया राज्य
 भोगोऽभेद्यते किञ्च हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुञ्जीय नमोच्चमनुभवेयमिहैव भोगो न स्वर्गे
 अर्थकामानेव विशिनष्टि भोगानिति भुञ्जत इति भोगास्तान् रुधिरप्रदिग्धान् लोहित-
 लिप्तानिवाद्यन्तर्गहितानतो भोगान् गुरुवधादिसाध्यान् परित्यज्य भिक्षाशनमेव युक्तं
 मित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि तानहत्वा तव देहयात्रापि न स्वादिति चेत् तत्राह गुरुनिति गुरुन् द्रोणा-
 चार्यादीनहत्वा परलोकविरुद्धं गुरुवधमकृत्वेह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेय उचितं
 विपक्षे तु न केवलं परतः दुःखं किन्त्विहैव च नरक दुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरुन्

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार भगवत से प्रबोध कराये भी गये अर्जुन तौभी शोकग्रस्त
 अपने मन का मनोरथ प्रकाश करते हुये कृष्ण भगवान से फेर कहने लगे
 कि हे मधुसूदन पूजा करने के योग्य जो भीष्मपितामह और द्रोणाचार्य
 तिन से संग्राम में वाप्यों से कैसे युद्ध करें औ उनको मारें कि जिन से
 वचन के द्वारा भी संग्राम करने की बात नहीं कर सकते हैं हे अरिसूदन
 कहे शत्रुनाशन अभिप्राय यह कि यत्न कहे उपाय से शत्रुनाश करने
 वाले ॥ ४ ॥

फेर भी अर्जुन कहते हैं कि यद्यपि युद्धकरना राजों का धर्म है तौभी

नचैतद्विद्मः करतन्त्रो गरीयो
 यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
 दानेव हत्वा न जिजीविषामस्ते
 वस्थिताः प्रमुखे घातैराध्वाः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अत्रियाणां स्वधर्मत्वादुद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्काह नचैतदिति एतदपि न जानीमो
 भैक्ष्ययुद्धयोः कतरं नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्ष्यं हिंसाश्चरन्त्याह ननु च स्वधर्मित्या-
 दिति सन्दिग्धा च जयस्थितिः किं साध्यमेवोभयेषां यद्वा वयं जयेमातिशये न हि यदि
 वा नोऽस्मान् घातैराध्वा दुर्योधनादयो जयेयुः जातोऽपि जयो न फलवान् यतो यान्

स्वाभिप्रायटीका ।

हत्वेहैव रुधिराण्यप्रदिग्धान् प्रकर्षेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान् भोगान् भुङ्क्षीयाशीयां
 यद्वा अर्थकामानिति गुरुणां विशेषणम् अर्थलब्ध्याकुलत्वादेते तावदुद्वाह्य निर्वर्त्तयन्त्यादे-
 तद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् अथैव पुरुषो दासो दास-
 स्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज वञ्चोऽस्माक्येन कौरवैरिति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

लोभ से जीविकाही के अर्थ वे अनर्थ रूप पाप करते हैं और जो कहो कि
 इन लोगों को बिना मारे तुमारी देहयात्रा कहें जीवनवृत्ति भोजन
 वस्त्र भी न चलेगा तो निर्व्याह कहो कैसे संसारमें होगा इस बातपर कह
 ते हैं कि जिस लिये महा अनुभाव महात्मा गुरु लोगों को न मार के भी
 षड्भाग कर खाना भी मेरे जान लोक में श्रेय कहें अति उत्तम कल्याण है
 और नहीं गुरु आदि वडे लोगों को मारि कर उनके लोह से लपेटे भोग
 हम चाहते हैं क्योंकि जो कहो कि परलोक में जो होगा सो होगा किस
 ने देखा है तो परलोक ही में दुःख नहीं हैं यहां भी दुर्योधन श्री सन्तापरूप
 दुःख है और जो कहो कि लोक में तो सुख मिलेगा तो तुच्छ सुख के हेतु
 सुक्ति और स्वर्गलोक में यद्य कौन ऐसा मूढ़ है जो छोड़ेगा ॥ ५ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
 पृच्छामि त्वां धर्मसम्पदचेताः ।
 यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
 शिष्यस्तेऽहं साधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

बन्धून् हत्वा न जिजीविषामो जीवितं नेच्छामस्ते एवावस्थिताः प्रसूखे सम्मुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्भूतं श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विस्मयं सुसूक्तोरुपसन्नस्यात्मोपदेशसंग्रहणेऽधिकारं सूचयति कार्पण्येति योऽस्यां स्वल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कुपणस्तद्विवेकादखिलोऽनात्मविद्वान्प्राप्तरमपुरुषोऽर्थतया कृपणो भवति यो वा एतद्वचरं मार्ग्यविदित्वा त्मात्मोक्तात् प्रैति स कुपण इति श्रुते तस्य भावः कार्पण्यं दैव्यं तेन दोषेणापहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्येति विद्यः सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जे त्वा त्वां धर्मं सम्पदचेताः धर्मो धार-

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यद्यधर्ममङ्गीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयौ वा गरीयान् भवेदिति न ज्ञायत इत्याह नचैतदिति द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किञ्चाम गरीयोऽधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति यद्वा एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽकनेते कवेयुर्जेष्यन्तीति किञ्चास्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानिति जानेय इत्या जीवितं नेच्छामस्त एवैते सम्मुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर जो हम अधर्म अङ्गीकार करें तोभी तो हमारी जय या पराजय होगी श्री यह भी हम नहीं जानते हैं कि दोनों मे से क्या होगा सीई कहते हैं कि होय तो हम रण मे उन को जीतलें नतुवा वेई सब हमे जीते परन्तु हमारी जीत होने से भी विचार कर देखो कि वह हमारी हारही है क्योंकि जिन को नाश करि के हम फिर संसार में प्राण धारण करना नहीं चाहते हैं सीई धृतराष्ट्र के पुत्र सब रणभूमि मे हमारे सामने युद्ध करने के अर्थ तयार खड़े हैं ॥ ६ ॥

नहि प्रपश्यामि समापनुद्या-
 द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्न्यहं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यतीति परं ब्रह्म तस्मिन् संमूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाहसुक्तः किं
 पृच्छसि यन्निश्चिततमेकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं
 स्वर्गवदापेक्षिकं वा तच्चिःश्रेयसं मे मह्यं प्रब्रूहि नापुत्रायाशिष्यावेति निषेधात् न प्रव-
 क्तव्यमिति भावमंस्थाः यतः शिष्यस्तोऽहं भवामि शाध्यनुशाधि मां निःश्रेयसं त्वामहं प्रप-
 श्योऽस्मि ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कार्पण्येत्यादि तस्मादेतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषः कुलक्षयकृतः
 ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मे
 संमूर्धं चेतो यस्य सः बुद्धं त्यक्त्वा भिच्चाटनमपि क्षतियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धचित्तः
 सन्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयः स्यात् तद्ब्रूहि किञ्च तेऽहं शिष्यः शासनाहर्होऽतस्त्वां
 प्रपन्नं शरणकृतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन कुटुम्ब के लोगों का अध करिके अपने प्राण हम कैसेकरि राखेंगे
 इस चिन्ता को कार्पण्य कहते और दोष जो कुलक्षयकृत पाप हैं यही
 दोनों बातों से हमारी शूरता नष्ट होगई इस से धर्म विचार मे हमारी
 बुद्धि भ्रष्ट हैं कि संग्राम छोड़ भिच्चान्न भोजन करना क्षत्रिय को उचित
 कि अनुचित इस सन्देह से व्याकुल हो हम आप से पूछते हैं कि जिस से
 अत्यन्त परम कल्याण हमारा हो सो उपाय आप क्षपा करि के कहो
 क्योंकि हम आप के शिष्य औ शरणागत हैं तो शरणागत पर दया करना
 महात्मा पुरुषों को उचित है ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशः गुडाकेशः सरन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कुतो निःश्रेयसमवेच्छसि तत्राह नहीति तस्माच्च प्रपश्यामि किं न प्रपश्यसि समा-
पसुद्यादपनयेत् यच्छोकसुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तच्च पश्यामि ननु शत्रून्निहत्य राज्यं
प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह अवाप्येति अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तद्युक्तं
राज्यं राज्ञः कर्म प्रजाराज्यप्रशस्तनादि तदिदमस्मां भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं
न पश्यामीत्यर्थः तर्हि देवेन्द्रत्वाद्विप्राप्तौ शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह सुराणामपीति
तेषामधिपत्यम् अधिपतित्वं स्वाभ्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नाप-
गच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तंप्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजानमावेदितवानित्याह
सञ्जय इति एवं प्रायुक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तपोऽर्जुनो न योत्स्ये न सम्यह-
रिष्ये अत्यन्तासन्नशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीमब्रुवन् बभूव किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वामिभक्तटीका

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत् कुर्विति चेत् तत्राह न हि प्रपश्यामीति इन्द्रियाणां
सुच्छोषणमतिशोषकरं मदीयं शोकं यत्कर्म अपसुद्यादपनयेत् तदहं न पश्यामीति यद्यपि
भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमसीष्टं
तत् सर्वमवाप्यापि शोकापनोदकोपायं न प्रपश्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच एवमिति ॥ ९ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तुम क्यों न विचार कर के जो करने योग्य होय सो करो
तिस पर कहते हैं कि इन्द्रियों की चैतन्य शक्ति का नाश करने वाला जो
यह शोक हम को आवके प्राप्त भया है सो किसी उपायसे दूर होगी यह
हम किसी भांति नहीं देखते हैं और यद्यपि, हम निष्कण्टक पृथिवीभर
का राज्य करें या देवाधिपत्य कहे स्वर्ग की राज्य इन्द्रपद प्राप्त करें तोभी
इस शोक सागर के पार जाने की कोई उपाय हम नहीं देखते हैं ॥ ८ ॥

तसुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोस्त्वयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शाङ्करभाष्यम् ।

दृष्ट्वा तु पाण्डुवानीकमित्यारभ्य न शीतस्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखबीजभूतदोषोद्भव-
कारणहेतुप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थस्तथा ह्यर्जुनेन राज्य गुरु पुत्र मित्र
सुहृत् स्वजनसम्बन्धिवान्वेष्वहमेषां ममेते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त स्नेह-
विच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तमर्जुनं सेनयोर्वोहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन् विषादं कुर्वन्तमिति दुःखितं शोक-
मोहाभ्याम् अभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदा-
श्वासार्थं हे भारत भारतान्वय इत्येवं संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्वेयसाक्षिगमसाधनं
वचनमूचिवानित्याह तसुवाचेति ॥ १० ॥

स्वाभिकृतटीका ।

ततः किं वृत्तमित्यत आह तसुवाचेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार की बातें भगवान् से कहकर अर्जुन ने फिर क्या किया
सो सञ्जय धृतराष्ट्र से कहते हैं कि निद्रा के विजयी शत्रुनाशक धनंजय
अर्जुन श्रीभगवान् से कहा कि हे गोविन्द हम युद्ध न करेंगे जो हाथ
सो होय इतना यह कहिकर फिर मौन होरहे ॥ ८ ॥

तिस के अनन्तर क्या भया सो कहते हैं कि दोनों सेना के बीच में
विषाद को प्राप्तभये अर्जुन को सम्बोधन करि के भगवान् हंसतेहुये वक्ष्य-
मान ये वचन कहने लगे हे भारत अर्थात् धृतराष्ट्र ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इत्यादिना शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव चात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद् युद्धादुपरराम परधर्मञ्च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्म-परित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनः कायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति तत्रैव सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेव वचनमुदाहरति श्रीभगवानिति अतीतसन्दर्भस्थेत्यमत्रोक्त्यभये विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागसवगमयति दृष्ट्वा त्विति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादिवाक्यस्योक्तत्वात् देवं वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात् दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत् तूष्णीं बभूव-हेति तावच्चैकं वाक्यम् इत आरभ्य इदं वच इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपर वाक्यमिति विभागः नन्वाद्यस्योक्तस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारद्योतितत्वादिनि-मस्यापि सम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थतया प्रवृत्तत्वादित्याह प्राणिनामिति शोको मानसस्तापो मोहो विवेकाभाव आदिशब्दस्तदवान्तरभेदार्थः स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो दोषस्तस्योद्भावे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना संवृत्तीतमर्थं विष्टणोति तथा होति राज्यं राज्यं कर्म परिपालनादि पूजार्हा

भाषा अनुवाद ।

यह ग्रन्थ प्रथम अध्याय के प्रथम श्लोक से लेकर और द्वितीय अध्याय के दशवें श्लोकतक जो तीन वाक्य हैं तिसके मध्य से प्रथम अध्याय के दूसरे श्लोकसे लेके द्वितीय अध्यायके नववें श्लोक पर्यन्त वाक्यकी व्याख्या करनेके योग्य है क्योंकि उसमें प्राणियोंका संसारिक दुःख का कारण भूत शोक मोहादि रूप दोष की उत्पत्ति का हेतु अहङ्कार का कारण रूप अविद्या बर्णनकी गई है और राज्य आदि में ममता रूप भ्रान्तिका ज्ञाननिमित्तक स्नेह और उसके वियोग से उत्पन्न स्नेह मोह भी दोनों देखाया है अर्जुन अपना क्षत्रिय का जो धर्म युद्धकरना तिस में आप ही प्रवृत्त होके भी

शाङ्करभाष्यम् ।

भवतीति अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च सर्वकर्मसंश्रयासपूर्वका-
दात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थम्
अर्जुनं निमित्तो कृत्वाह भगवान् वासुदेवः अशोचानित्यादि ।

बलं केचिदाहुः सर्वकर्मसंश्रयासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठाभावादेव केवलात्
केवलं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्त्तिककर्मसंहितात् ज्ञानात्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गुरुवो द्रोणादयः पुत्राः स्नेहोत्पादिताः सौभद्रादयः सम्बन्धान्तरमन्तरेण स्नेहगोचरा गुरु-
पुत्रप्रभृतयो मितशब्देनोच्यन्ते उपकार निरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो
भगवत् प्रसन्नाः सुहृदः स्वजना ज्ञातयो दुर्व्योधनादयः सम्बन्धिनः श्वशुरश्यालप्रभृतयो
द्रुपदृष्टद्युम्नादयः परम्परया पितृपितामहादिष्वनुरागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु
यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तो कृत्य यः स्नेहो यश्चतैः सह विश्वेदो यश्चैतेषामुपघाते पातकं याच-
लोकगर्ह्यं सर्वं तन्निमित्तं ययोरात्मानः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ कथमित्या-
दिना दर्शितावित्यर्थः कथं पुनरनयोः संसारबीजयोरर्जुने सम्भावना उपपद्यते न हि
प्रथितमहामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मं प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्धहेतु सम्भाविता-
वित्याशङ्क्य विवेकतिरस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणकारणत्वादनर्थभायकयो-
रस्ति तस्मिन् सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति भिक्षाया जीवनं प्राणधारणमादिशब्दा-
दशेषकर्म संश्रयासलक्षणं परित्राज्यमात्माभिध्यानमित्यादि गृह्यते किञ्चार्जुने दृश्यमानौ शोक-

भाषा अनुवाद ।

जिस शोकमोहके द्वारा विवेक रूप ज्ञानसे रहित होकर युद्धसे विरत
कहे निवृत्तहो परधर्म भिक्षा मे प्रवृत्त भये थे ठीकहै शोकमोह से
संयुक्त प्राणीमात्र बहुधा स्वधर्म छोड़ पर धर्म अङ्गीकार कर लेते हैं जो
स्वधर्म मे प्रवृत्त हैं वेभी फलकी कामना से अहङ्कार पूर्वक प्रवृत्त होते हैं ।

उस से धर्म अधर्म की प्रबलता के हेतु उत्तम अधम जोनि मे जन्म
और सुखदुःख आदि प्राप्तिरूप संसार किसी प्रकार नहीं कूटता इस से
शोकमोह ये दोनो संसारके कारण हैं केवल संश्रयास पूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा
विना शोकमोह के निवारन की और उपाय न देखि भगवान वासुदेव

शाङ्करभाष्यम् ।

कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति ज्ञापकश्चादुरस्यार्थस्य
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि कर्मण्येवाधिकारस्ते कुर्वाकर्मैव
तस्मात्त्वमित्यादि हिंसादियुक्तत्वाद्देदिकं कर्म अधर्मायेतीयमप्याशङ्का न
कार्या कथं चात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसादिलक्षणमत्यन्तगहिं-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मोहो संसारबीजं शोकमोहत्वादसदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं
पञ्चीकृत्यानुभातव्यमित्याह तथाचेति शोकमोहादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहमहर्षि-
द्वयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः अस्मादादीनामपि स्वधर्मं प्रवृत्तानां
विहितताकरणत्वादभावाच्चशोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत् तत्वाह
स्वधर्म इति कामादीनामित्यादिशब्दादविशिष्टाभीन्द्रियाख्यादीन्ने फलाभिसन्धिसहिपयेऽभि-
लाषः कर्तृत्वभोग्यत्वभासानोऽहङ्कारः प्रायुक्तप्रकारेण बागादिव्यापारे सति किं सिध्यति
तत्वाह तत्वेति शुभकसानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभ-
कसानुष्ठानेनाधर्मोपचयादनष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकसानुष्ठानादु-
भाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः एवमात्मकः संसारः सन्ततो यस्तत
इति इत्यर्थः अर्जुनस्यान्येप्राञ्च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति इत्यत
इति तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्मज्ञानोत्पत्तिनिवर्त्तनीयशोकमोहाख्य-
संसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा यत्समाप्तसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकसत्यकृद्ज्ञानोपदेशे
तात्पर्यं दर्शयति तयोच्चेति तद्वचोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षुरूपदेष्टुमिच्छन् भगवानाहुति सन्वधः
सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्युक्तम् अर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशङ्काह

भाषा अनुवाद ।

लोक के उपर अनुग्रह करि अर्जुन को उपलब्ध करिके इस गीता शास्त्र
मे सोई वह ज्ञान निष्ठा का उपदेश करते हैं ।

इस विषय मे कोई कहते हैं कि सर्व कर्म परित्याग करि के केवल
आत्मज्ञान से मुक्ति नहीं होती परन्तु श्रुति स्मृति विहित कर्मनिष्ठा के
सहित जो तत्त्वज्ञान की निष्ठा उससे कैवल्य प्राप्ति होती है इस मे प्रमाण
इसी गीता के दूसरे अध्याय मे ३३ । ४७ आदि श्लोको से कहा है श्रीर

शाङ्करभाष्यम् ।

ततरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय तदकरणे च ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च
हिंत्वा पापमेवात्स्यसीति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां

आनन्दनिरिक्ततटीका ।

अर्जुनमिति न हि तस्याभवस्थायामर्जुनस्य भगवतो यद्योक्तज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किन्तु
स्वधर्मानुष्ठानाद् बुद्धिशुद्धतरकालमित्यभिप्रेत्योक्तं निमित्तीकृत्येति ।

सर्वकर्मसन्ध्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात् कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभि-
प्रेतो व्याख्यातः सम्प्रति दृष्टिक्रतामभिप्रेतं निरसितमनुवदति तत्रेति निर्द्धारितशास्त्रार्थः
सतिसम्प्रत्या परावृत्त्येते तेषामुक्तिमेव विष्टस्यद्वादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमं प्रत्यादिशति सर्व-
कर्म इति वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युत्सितं मातृपदं आर्त्तेन कर्मणा समुच्चयं निरसितमव-
धारणम् आभ्याससम्बन्धमुनीते केवलादिति नैवेत्येवकारः संबध्यते केन तर्हि प्रकारेण
ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह किं तर्हीति किं तत्र प्रमापकमित्याशङ्क्याह इदमेव
शास्त्रमित्याह इतिसर्वस्विति यथा प्रयाजानुवाजाद्युपकृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्ग-
साधनं तथा श्रौतस्मार्त्तकर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति विमतं सेतिकर्त्तव्यताक-
मेव स्वफलसाधकं कारणत्वादृशपूर्णमासादिवत् तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः
इतिपदमाहुरित्यनेन पूर्वेण संबध्यते पौर्वापर्यपण्याञ्चोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न
निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह प्रामाण्येति न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपि समुच्चयमित्यस्यार्थस्य
स्वधर्मानुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे

भाषा अनुवाद ।

युद्ध अपदि कर्म भी चली को अधर्म नहीं होते वलू उनके न करने सै दीय
है वह भी इसी द्वितीय अध्याय के ३३ श्लोक मे निश्चय करिके कहा है ।

तो ऊपर की अभिप्राय अत्यन्त असत् है जिस हेतु ज्ञाननिष्ठा औ
कर्मनिष्ठा दोनों पृथक् पृथक् कहा है अर्थात् इसी द्वितीय अध्यायके
११ श्लोक से लेकर ३१ श्लोकतक जो परमार्थतत्त्व का निरूपण कियागया
है तद्विषय बुद्धिका नाम सांख्यबुद्धि और सोई बुद्धियुक्त ज्ञानी पुरुषको भी
सांख्य कर रहे हैं और यही सांख्यबुद्धि उत्पन्न होने के पूर्व देहादिसे व्यति-
रिक्त कहे भिन्न की आत्मा उस को कलत्व भोक्तृत्व आदि अपेक्षा करिके धर्म

शाङ्करभाष्यम् ।

पश्चादि हिंसाक्षयानाञ्च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

तदसत् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्या-
दिना ग्रन्थेन भगवता यावत् स्वधर्ममपि चावेच्छेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्-

आनन्दगिरिकनटीका ।

सिद्धवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह कर्मसंख्येति तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरुकर्मेति ननु
न हिंसात् सर्वभूतानि इत्यादिना प्रतिसिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वापगमात् तदुपेतं
वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुष्ठातं शक्यते तथा च तस्य सापेक्षज्ञानेन समुच्चयो न सिध्यतीति
सांख्यमतमाशङ्क्य परिहरति हिंसादीति आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृह्यते तद्योक्ताशङ्का
न कर्तव्येत्वाकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह कथमित्यादिना स्वशब्देन क्षत्रियी विवक्ष्यते शुद्धा-
करणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायश्रवणात् तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वं प्रतीतेर्गुणैर्हि
हिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेतुन्तरमाह तदकरणेचेति आचार्यादि
हिंसायुक्तमतिक्रूरमपि शुद्धं नाधर्मायेतिब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि
कर्मणां दूरतो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानिषेधार्थ-
त्वात् क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात् कुतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः
ज्ञानकर्मसमुच्चयात् कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः यत् तावद्ब्रह्मज्ञानं सेतिकर्त-
व्यताकं स्वप्नसाधकं करणत्वादिति अनुमानं तद्द्रष्टव्यमिति तदसदिति नहि श्रुतिकादि
ज्ञानमज्ञाननिष्ठौ स्वफले सहकारि किञ्चिदपेक्षते तथाच व्यभिचारादसाधकं करणत्व-
मित्यर्थः यत् गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्ध-
मित्याह ज्ञानेति सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिरेति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठा न

भाषा अनुवादः ।

अधर्म विचार पूर्वक जो बुद्धि है सोई बुद्धियुक्त कर्मी पुरुषका नाम योगी है
इस प्रकार उभय निष्ठा दिखाई हैं उन के बीच सांख्यनाम ज्ञाननिष्ठा श्री
जोगरूप जो कर्मनिष्ठा ये दोनों भी आगे कथक २^१ कहा जायंगी इसी में
सांख्यबुद्धि की आश्रय ज्ञाननिष्ठा श्री योगबुद्धि का आश्रय कर्मनिष्ठा ये
दोनों निष्ठा एककाल में एक पुरुष करके अनुष्ठान करनी किसी प्रकार
सम्भव नहीं होता यही शतपथ ब्राह्मण में कहा है जो ज्ञान श्री कर्म समु-

शाङ्करभाष्यम् ।

परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत् सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादि
षड्विक्रियाभावादकर्त्तामेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते सा सांख्य-
बुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः एतस्याबुद्धेर्जन्मनः
प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेक-
पूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः सा
येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः तथाच भगवता विभक्ते द्वे बुद्धौ

आनन्दगिरिकतटीका ।

व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह अशौच्यानित्यादिना इति अशौच्यानित्यादिना स्वधर्ममपि
चावेक्ष्येत्येतदन्तं वाक्यं यावद्बुद्धिव्यति तावता अन्येन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता
निरूपितं तद्यथा सस्यक् व्याख्यायते प्रकाशयते सा वैदिकी सस्यक् बुद्धिः सांख्या तया प्रका-
शयत्वेन सम्बन्धि प्रकृतं तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थसङ्गा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्स्य
सांख्यान् व्याकरोति तद्विषयेति तद्विषयाबुद्धिः सांख्ये बुद्धिरिति सम्बन्धः तामेव प्रकटयति
आत्मन इति न जायते क्षियते वेत्तादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणात्मनः षड्भावानिति क्रिया-
* सम्भवान् कूटस्थो साविति सा बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः सन्ध्यामिनः सांख्या
इत्यर्थः सस्यति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठं व्याख्यातकामो योगशब्दार्थमाह एतस्यादिति
यथोक्तं बुद्धुत्पत्तौ विरोधादेयानुष्ठाना योगात् तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वात् पूर्वमेव तदुत्पत्ते-

सामिलतटीका ।

देहात्मनोरविवेकात् अस्त्वैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच ।

भाषा अनुवादः ।

अब कहें दोनो अमि प्रेत हींयतो ये सब विभाग बचन और किसी प्रकार
सम्भव नहीं हैं और इस प्रकार अर्जुन की प्रश्न भी ठीक नहीं होती है
क्योंकि ज्ञान और कर्म एककाल एक पुरुष को नितान्त असम्भव यह पूर्व
न कहने से अर्जुन किस प्रकार कर्म से ज्ञान को अष्ट ज्ञानि के भगवान्
से मिथ्या आक्षेप करेंगे और सर्व उपदेश में ज्ञान और कर्म दोनो
केमध्य में जो अश्रय हो सोई हम को कहो इस प्रकार एक विष-

शाङ्खरभाष्यम् ।

निर्दिष्टे एषा तेषामिह्मिता सांख्ये बुद्धिर्योगिनिमां शृण्वति तयोश्च सांख्य-
बुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानानां विभक्तां वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मया
प्रोक्तं । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्ताञ्च वक्ष्यति कर्म-
योगेन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिश्चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भग-
वतैवेति ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरैकपुरुषाश्र-
यत्वासम्भवं पश्यता यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शतपथीये ब्राह्मणे

आनन्दगिरिकतटीका ।

रात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मं निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो
मोक्षाय युज्यते योग्यः सम्पद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्परया साधनीभूतप्रायुक्तधर्माद्यु-
ष्ठानात्मको योग इत्यर्थः अथ योगबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्ते
बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति तथाचेति सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठेत्येदं भगवतो-
ऽभिमतमित्याह तयोचेति ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्य-
मापद्यते तेन सन्ध्यासिनां निष्ठानिश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिनां कर्मनिष्ठातो
व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान् वक्ष्यतीति योजना लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मया नच ज्ञानयोगेन सांख्यामित्येतद्वाक्यसुक्तार्थविषयमर्थतोऽनुवदति योग-
बुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्येतापि भगवदनुसृतिमादर्शयति तथाचेति कर्मैव योगस्तेन हि
बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान् युज्यते तेन निष्ठां कर्मणां ज्ञाननिष्ठातो दित्येव

भाषा अनुवाद ।

यक प्रश्नहीं वा कहो किस तरह सम्भव है जो भगवतके उक्त वचन
का अर्थ न समझके अर्जुन ऐसी प्रश्न किये हींय तो भी भगवानके
ऐसे प्रतिवचन सम्भव नहीं होते हैं चर्चा का स्वधर्म जो युद्धरूप
स्मृति विहित कर्म तिसके सहित ज्ञानसम्पादन करना विहित कर्म
नहीं क्योंकि सो होनेसे श्रीकृष्णके प्रति अर्जुन का इस प्रकार का अनु-
योग करना कभी सम्भव होता नहीं इसी से गीताशास्त्र में लेशमात्र भी
श्रौत या स्मार्त्त कर्मके सहित ज्ञानके सम्पादन का प्रतिपादन करने को
कोई भी समर्थ न हींंग अज्ञान किंवा रागआदि दोष बशत कर्म में प्रवृत्त

शाङ्खरभाष्यम् ।

एतमेव प्रवाजिनी लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण किं प्रजया करिष्यामो येषां नायमात्मायं लोक इति तत्रैव च प्राग्द्वारपरिग्रहात् पुरुषश्चात्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रय-साधनं पुत्रं द्विप्रकारञ्च वित्तं मानुषं देवञ्च तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्ति साधनं विद्याञ्च देवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकर्म-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्त-सुपरंहरति एवमिति कथा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशङ्काह-ज्ञानकर्मणोरिति कर्म हि कष्टत्वाद्यनेकत्वबुद्ध्याश्रयं ज्ञानं कर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभय-मित्यं विरुद्धसाधनसाध्यत्वाच्चावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवत्यतो युक्तमेव तयोर्विभागवचन-मित्यर्थः भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति तथेति तत्र ज्ञाननिष्ठा-विषयं वाक्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तः त्रिवि-धेऽपि कर्मफले वैदृष्ट्याभाजः सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमल-कारस्वीकारेण सन्ध्यासविधिं विवर्जित्वा तस्यैव विधेः विशेषणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानसुक्तमित्यर्थः ननु फलाभावात् प्रजाक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतल्लोकजग्रस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विदुषां प्रजा साध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मन्या-साध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवर्जित्वाह येषामिति इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति प्राकृततत्त्वमतत्वदर्शित्वेनाश्रयं स च

भाषा अनुवादः ।

मनुष्यकी यज्ञ दान तपश्चादिके द्वारा मत्त्व शुद्धिपूर्वक परमार्थ तत्त्वज्ञान होने से परलोक संग्रहके अर्थ जो फेरि कर्म में प्रवृत्ति होय तो उस कर्म की कर्म नहीं कहते हैं सुतरां तिसके सहित ज्ञान का सम्पादन नहीं होता है जैसे भगवान् श्रीकृष्णके सकल कर्म समुचित नहीं श्री जैसे काम्यकर्म नहीं हो सकता जिसहेतु उस में फलाभिसन्धि नहीं है ।

तो फेरि जो जनक आदि राजा कर्म के द्वारा मुक्त हुए यह वर्णन किया है सो केवल लोकसंग्रहके अर्थमात्र है अर्थात् सब कर्म का परि-

शाङ्खरभाष्यम् ।

सतेति अविद्याकामवतएव सर्वाणि कर्माणि श्रीतादीनि दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्तीति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्भिभागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ।

नच अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते इत्यादि एक-
पुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्नुतं बुद्धेश्च
कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेत् सृष्टैव ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता
बुद्धिरिति किञ्च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि
स उक्त एवेति यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुप-
देशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् नहि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं भर्तृजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं
लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादित्यं सोकामयत जायामेखादित्यादिना कामितयानिति श्रुतमि-
त्यर्थः वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह मानुष्यमिति मानुष्यं वित्तं
व्याचष्टे कर्मरूपमिति तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोकेति दैवं वित्तं विभज्यते विद्या-
श्चेति तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह देवेति कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृत्यश्रुतेस्तात्पर्यमाह अविवेचि-
त्यस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्मणि सोकामयतेत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठाविषय-
त्वेन दर्शितश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य इति कर्मसु विरक्तस्यैव सन्ध्यासपूर्विका ज्ञान-

भाषा अनुवाद ।

त्याग छोड़ने से भी गुण श्री गुणी ज्ञानवशते कर्म आभास के साथ उन की
सुक्ति भई थी अर्थात् कर्म के त्याग में अधिकार होने से भी कर्मत्याग न
करिके उत्स के सहित निर्वर्णपद प्राप्तिकिया और जो कहो कि जनकादि
राजा पूर्व में तत्त्वज्ञानी नहीं थे तौभी ज्ञानकी साधनभूत सकल कर्म
ईश्वर को अर्पण करने से उन की सत्वशुद्धि अथवा ज्ञान को उत्पत्ति भई
थी भगवान इस गीताशास्त्र में यही प्रतिपादन करिके पीछे से संक्षि

शाङ्करभाष्यम् ।

शीतलञ्च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत् पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः सम्भवति अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्पेत्त तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसीति न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्ठादन्यदेव हे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं नापि स्मार्त्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं किञ्च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषस्मान्नेषापि श्रौतेन स्मार्त्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्नेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्मा कर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मं चेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत् फलाभिसम्बन्धकाराभावस्य तुल्यत्वात्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निष्ठा प्रायुदाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः व्यवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात् तन्मूलेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वप्रतिज्ञातमपबाधितमिति साधितं किञ्च समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्त्तेन वा कर्मणा विवक्ष्यते यदि प्रथमं तत्राह तदेतदिति ।

भाषा अनुवाद ।

प्रकार शुद्धसत्त्व गुण मनुष्य को ज्ञाननिष्ठा निरूपण किया है इस से जो मुक्ति होती और उस में जो कर्म को सहायता को अपेक्षा न करे यही इस गीताशास्त्रका निश्चित अर्थ है यह आगे प्रकरणपाठके देखाया जायगा इस प्रकार गीताशास्त्रका तात्पर्य अर्थ निर्णय किया गया परन्तु अब धर्म में

शाङ्करभाष्यम्।

विदुषः तत्त्वविद्वाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसम्बन्धे यथा च स्वर्गादि कामार्थिनोऽग्निहोत्रादि कर्मलक्षण धर्मानुष्ठायाऽहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सकामिहते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनु- तिष्ठतोऽपि न तत् काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा च दर्शयति भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति अत्र यच्च पूर्वं पूर्वतरं कृतं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति तत् तु प्रविभज्य विज्ञेयं तत् कथं यदि तावत् पूर्वं जनकादयः तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्त कर्माणः सुखे लोकसंग्रहार्थं गुणागुणिषु वर्तन्त इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः कर्मसंश्रयासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंश्रयासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः अथ न ते तत्त्वविद् ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्- पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् सत्त्वशुद्धये कर्मं कुर्वन्तीति स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवा इत्युक्त्वा सिद्धिप्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्मेत्यादिना तस्मान्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानाभ्योत्तप्राप्तिः न कर्मं समुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः यथाचायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

तत्रैवन्मर्थसंमूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे निमग्न-

आनन्दगिरिजतटीका ।

समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिं दोषान्तरमाह नचेति तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति एकश्चेति यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणाहु- षेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन श्रुतं तत्कथं तदसम्भवमनुक्तमश्रुतञ्च मिथ्यैव श्रोता भगवत्कारोप- यञ्च तदारोपादते किमिति मां कर्मण्येवातिक्कूरे युञ्जलक्षणे नियोजयसि इति प्रश्नो- ऽवकल्प्यते तथा च प्रश्नालोचनया प्रष्टुं प्रतिवक्तव्योः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः किञ्च समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्त- मर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ तस्मिन् आरोपयितुमर्हति ततश्चाहुवादवचनं श्रोतरनुचितमि- त्याह बुद्धेचेति इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न सम्भवत्यन्यथा पञ्चमादावर्जुनस्य प्रश्नानुप-

शाङ्करभाष्यम् ।

स्थार्जुनस्थान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान् वासुदेवस्तु ततः कृपया-
र्जुनसुहृद्धारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह ।

आनन्दगिरिकतटीका ।

पक्षेरित्याह किञ्चेति ननु सर्वान् प्रत्युक्तोऽपि ससृज्येनार्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीय
प्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्काह यदेति एतयोः कर्म तत्त्वामयोरिति यावत् ननु कर्मापेक्षया
कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात् तस्य श्रेयस्त्वात् तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह न
ह्येति तथैव ससृज्ये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते खल्वन्यतरणोचरो न प्रश्नो भवतीति
शेषः ससृज्ये भगवतोक्तोऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कने अथेति अज्ञान-
निमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याचष्टे तथापीति भगवतो ज्ञान्यभावेन पूर्वापरानुसन्धान-
सम्भवादित्यर्थः प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति मयेति व्यावर्त्येभ्यसादर्शयति
नत्विति प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति पृष्ठादिति श्रुतेन कर्तव्या ससृज्यो
ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिषिध्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति श्रुतिसूत्र्योऽज्ञानकर्मणोर्वि-
भागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वं पक्षमादौ प्रश्नो भगवत् प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रुते-
नेव स्मार्त्तेनापि कर्मणा बुद्धेः ससृज्ये विरुद्धं स्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षासम्भवे हेत्वन्तरमाह
किञ्चेति ससृज्यपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवाच्चेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति तस्मा-
दिति विशुद्धं ब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ न सहकारि साधेज्जमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्वादि
तत्त्वज्ञानवत् अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् रज्जु-
सर्पादिवदिति भावः ।

ननु कुत्र्याद्विद्वांस्रथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति वक्ष्यमाणत्वात् कथं गीताशास्त्रे
ससृज्यो नास्ति तत्राह यस्य त्विति चोदनास्त्रानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्मणो
धर्मत्वाद्वापारमात्रस्य तथात्वाभावात् तत्त्वविदस्य वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकार
प्रतिपक्ष्यभावाद्वागादिप्रवृत्तौनामविद्यालेशतो जायमानां कर्मां भासत्वात् कुत्र्याद्विद्वा-
न्यादि वाक्येन ससृज्यं प्रापकमिति भावः वाशब्दश्चार्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य
साधनान्तरसंग्रहार्थः सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्त्तयति परमार्थेति तदेवाभिनयति एक-
स्मिन्प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणभाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्माभासससृज्यस्तु यादृच्छिकत्वाच्च
ओहं फलयतीति शेषः किञ्च ज्ञानिनो वागादि प्रवृत्तिर्ज्ञानेन तत्फलेन ससृज्ययते
फलमभिसन्धिविकल्पप्रवृत्तितादृहङ्कारवधुरप्रवृत्तिताद्वा भगवत् प्रवृत्तिवदित्याह यथेति
हेतुद्वयस्यासिद्धिसाध्या परिहरति तत्त्वविदिति कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति सन्मानो विद्वान्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैक स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद् दृश्यद्द्रष्टृ प्रभृत्यवोगात् किञ्च कार्यकारणसङ्घातत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते ततस्तत्त्वविदो व्याख्यान भिन्नाटनादौ अह-
ङ्कारस्य तद्व्यादिफलभिमन्त्रेणाभासत्वाद्वाभिज्ञं हेतुद्वयमित्यर्थः ननु ज्ञानोदयात् प्राग-
वस्थायाभिव्योत्तरकालेऽपि प्रति नियतप्रवृत्त्या दर्शनान्न तत्क दर्शी निष्ठप्रवृत्त्यादेराभासत्व-
मिति तत्राह यथा चेति स्वर्गादिरेव काव्यमानत्वाद् कामस्तदर्थिनः स्वर्गादिकामस्याग्नि-
होतादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय ध्वजस्थितस्य तस्मिन्नेव काव्ये
कर्मणि प्रवृत्तस्याङ्गीकृतं केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोतादि निर्वर्त्तयतो न
तत् काव्यं भवति नित्यकाव्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपबन्धादुपबन्धकृतत्वात्
तथा विदुषोऽपि मिथ्याधिकाराभावाद्वागादिप्रवृत्तीनां कर्माभासतेत्यर्थः मिहत्प्रवृत्तीनां
कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति तथा चेति ननु निहृद्वापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोग
दर्शनात् सद्वापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह यज्ञेति ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपद्ये कृतो विभज्यार्थज्ञानमिति पृच्छति तत्कथमिति
तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणि स्युराहो सिद्धतत्त्वविद् इति विकलस्य
प्रथमं प्रत्याह यदेति तत्त्वावित्ते कथं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामसिद्धिर्न कर्त्तव्यादित्याहङ्गा-
हने लोकेति तेषामप्रत्ययोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्वापुद्गासीनत्वादित्याहङ्गाह गुण्या
इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिं द्वारा तत्त्वविदं प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां कृत्तिरित्याह
ज्ञानेनेति अक्षमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्मेति कर्मण्येत्यादौ बाधितानुष्ठानां भावो
गृह्यते द्वितीयमनुवदति अथेति तत्र वाक्यार्थं कथयति द्वेत्वेति विभज्य विषयेष्व
वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति इति व्याख्येयमिति कर्मणां चित्तगुह्यिद्वारा ज्ञानहेतुत्वंमित्युक्ते
वाक्यशेषं प्रामाण्ययति एतमेवेति योगिनः कर्मकुर्वन्तोत्यादि वाक्यनर्थतोऽनुवदति सत्वेति
स्वकर्मणा इत्यादौ साक्षादेव बोधहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यगोत्याहङ्गाह स्वकर्मणेति स्वकर्मा-
नादीन्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया कृत्तिस्तेन न साक्षात्
कर्मणां कृत्तिहेतुत्वस्य स्मृते भविष्यतीत्यर्थः तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मासम्भवे फलित-
मुपसंहरति तस्मादिति ननु यद्यपि गोताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये
श्रूयमाणं कर्म तदङ्गमङ्गोक्तस्य प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धिस्तत्राह यथा चेति
अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गृह्यते ।

वृत्तिक्रतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशौच्यानिवृत्त्यात्
प्राक्तन ग्रन्थसन्दर्भस्य प्रायुक्तं तात्पर्यार्थमनूद्याशौच्यानिवृत्त्यादेः स्वधर्ममपि चावेक्ष्यते-
तदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह तलेति अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डान्यष्टादशसंख्या-
ज्ञानाध्यायानां यत्कृतितयमुपादाय त्रैविध्यात् तत्र पूर्वं प्रवृत्तात्मकं पूर्वकाव्यं त्वं पदार्थं

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अशोच्यानित्यादि न शोच्या अशोच्या भोक्ष द्रोणादयः सद्वृत्तत्वात् पर-
मार्थरूपेण च नित्यत्वात् ता न शोच्या नन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते स्त्रियन्ते
मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति त्वं प्रज्ञावतां
बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे तदेतन्नोक्तं पाण्डित्यविरुद्धमात्म-
निदर्शयस्यन्तस्त इवेत्यभिप्रायः यस्माद्गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासू-
नगतप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः पण्डा आत्म-
विषया बुद्धिर्येषाम्ने हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रुतेः परमार्थतस्तु
नित्या न शोच्या ननु शोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिदासटीका ।

विषयी करोति मध्यमपटकल्पं मध्यमसाधुं तत्पदार्थं गोचरयति च्यन्तिमपटकल्प-
मन्तिमं साधुं तत्त्वं पदार्थद्वारेण वाक्यार्थमधिकरोति तज्ज्ञानसाधनानि तत् तत्
प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदधीगतात् तत्तज्ज्ञानस्यैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञसाधनमिति च सर्वत्र
यिगीतं एवं पूर्वोक्तरीत्या गीतासाधनार्थं परिमिते स्वीति यावत् धर्मं नमूदं कर्तव्या-
कर्तव्य विवेक विकलं चेतो यस्य तस्य ज्ञियाज्ञानबलोऽङ्गुष्ठार भ्रमसारवतः शोकाख्यसागरे
दुरुत्तरे प्रविश्य क्षिप्तो ब्रह्माख्यक्षेत्रज्ञसाधनार्थं ज्ञानसाधनं तदतिरेकेणोद्धरणसिद्धेः
तन्नति भक्तमतिक्लिग्धं शोकादुद्धर्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं तत्सर्वजुनसवतारयन्
पदार्थपरिशोधने प्रवर्तयन्नाहौ त्वं पदार्थं शोधयितुमशोच्यानित्यादि वाक्यमाहेति योजना ।

यस्याज्ञानं तस्य भवो यस्य भवस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सत्यं ज्ञानं वाक्यादु-
देतीति ज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याह अशोच्यानित्यादीति यत्तु कैश्चिदात्मा वा अरेष्टव्य
इत्याद्यात्मयायात्यदर्शनविविधाकार्यमणेन ह्येतेन व्याचष्टे खयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं
कृतियोग्यतैकार्थसमेतमेव साधनतायाः पराधिनतन्निदोषस्य वा विधेयस्थालाप्रतीय-
साधस्य कल्याण हेतुभावात् नच दर्शने दुरुपपन्नत्वरहिते विधेययागादिविलम्बे विधि-
रूपपद्यते कल्याणभूतस्याहार्थत्वात् तद्यो न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे न शोच्या
इति कथं तेषामशोच्यत्वमित्युक्तं भीष्मादिशब्दाध्यानां शोच्यत्वं तत्तदलक्षणां वेति

आनन्दगिरिकनटीका ।

कल्पद्राघं दूषयति सदृष्टत्वादिति ये भीष्मादिशब्दैश्च्यन्ते ते श्रुति स्मृत्युदीरिता विगीता-
चारयत्त्वान्नशोच्यतामभ्युपेयन्नित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह परमार्थेति अरजते रजतबुद्धिवद-
शोच्येषु शोच्यबुद्ध्या भ्रान्तोऽसीत्याह तानिति आनुशोचनप्रकारमभिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकट-
यति ते न्ययन् इति पुनश्चाभ्यांदिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते इत्यनुशोचितवानसीति
सम्बन्धः विरुद्धार्थभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति त्वं प्रज्ञावतामिति उक्त-
कुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि किमैतावता फलितमिति तदाह तदेतदिति तन्मोह-
मशोच्येषु शोच्यदृष्टित्वमेतत् पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत् अर्जुनस्य पूर्वोक्त
भ्रान्तिभाक्तो निमित्तमात्मज्ञानमित्याह यस्मादिति ननु स्वस्त्वबुद्धिभाक्तमेव पाण्डित्यं नत्वा-
त्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्काह तेहीति पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्यनिचयेन
लब्ध्वा बाह्येन तिष्ठामेदिति दृष्टदार्ढ्यकञ्चित्सुक्तायां दृष्टाह रति पाण्डित्यमिति यथोक्तं
पाण्डित्यराहित्यं कथं समावगतमित्याशङ्का कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्त्विति यस्मादि-
त्यस्यापेक्षितं दर्शयति अत इति ॥ ११ ॥

स्वामिकनटीका ।

अशोच्यानित्यादि शोकस्याविषयीभूतानेव बन्धू नन्व शोचोऽनुशोचितवानसि दृष्टेमान्
स्वजनान् कथ्येत्यादिना तत्र कुतस्त्वा कश्चलमिदं विषये समुपस्थितमित्यादिना मया
बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञापतां पण्डितानां वादान् शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन्
केवलं भाषसे न तु पण्डितोऽसि अतः पण्डिता गतास्तेन गतप्राणान् बन्धू न गतास्तेन
जीपतोऽपि बन्धुहीना एते कथं जीयिष्यन्तीति नाह शोचन्ति पण्डिताः विवेकिनः ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

व्यग्र मिथ्याभ्रम विशिष्ट कहे युक्त महत् शोकसागर मे डूबे हुए अर्जुन की
आत्मज्ञानके विना उद्धार होने की और कोई उपाय न देखि भगवान् श्रीकृष्ण
अर्जुनके प्रति तत्वज्ञान का उपदेष्टा करते हैं कि प्रथम अध्यायके २८श्लोकसे
लेकर तुम जो कुटुम्बके जनों का शोक करते हो सो वे सब तुमारे
शोचने के योग्य नहीं हैं और द्वितीय अध्याय के २ श्लोक से लेके हम से
प्रबोध कराये अर्थात् समझाये गये तुम जो पण्डितमानी केसमान ये वचन
उच्चारन करते अर्थात् कहते हो कि भीष्म की संग्राम मे कैसे मारें इस से

नत्वेवाहं जातु नासं नत्वं नेमे जनाधिपाः ।

नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतस्ते अशोच्या यतो नित्याः कथं नतु एव जातु कदाचिदहं नाम् ।
किन्त्वासमेव अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियद्विनित्यमेवाहं
मासमित्यभिप्रायः तथा नत्वं नासीः किन्त्वासीरेव तथा नेमे जनाधिपाः
नासन् किन्त्वासन्नेव तथा नचैव न भविष्यामः किन्तु भविष्याम एव सर्वे
वयमतोऽस्माद्देहविनाशादुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या स्वरूपिणो-
त्यर्थः देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मवेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते कृत
इत्यादिना नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति बोधयति कथमिति आत्मा न जायते प्राग-
भावशून्यत्वाच्चरविषयश्रद्धिति परिहरति नत्वेवेति किञ्चात्मा नित्यो भावत्वे सत्यजातत्वा-
द्भ्रतिरेके घटवदित्यनुमानान्तरमाह नचैवेति यत्तु कैश्चिदात्मयायात्यं जिज्ञासितं भग-
वानुपदिशति नित्यत्वादिना श्लोक चतुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसिद्धिप्रयत्ने हेतुभावात् सर्वत्रैवात्म
बाधत्वात् प्रतिपादनाविरोधादित्याशयेन पदच्छेदः पदार्थेति निर्दिश्यते वाक्ययोजनेति
वितथमपि व्याख्यानान्तरं प्रतिपादयति नित्यत्वादिना अन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयो-
रुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिरुद्धाया काजाल्ययापदिष्टमिष्टमिति
नेत्याह अतीतेष्विति चराचरव्यपान्नयस्तु स्यादिति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपा-
धिक जन्मविनाशाविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्यमिति भावः यद्यपि तवे-
श्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं समेत्याशङ्क्याह तथेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्मा-

भाषा अनुवाद ।

यह प्रतीति होती है कि तुम यद्यर्थ पण्डित नहीं हो जिस हेतु बुद्धि-
मान पण्डित जो हैं वे गतप्राण अगतप्राण अर्थात् मरे और जीवते को
नहीं प्रीचते हैं कि कान्धु विहीन हम कैसे जिअंगे ॥ ११ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिं धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह देहिनः देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्त्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूना भावो मध्यमावस्था

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भावस्तत्वाह तथा नेम इति द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे तथेत्यादिना ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरालम्बनो जन्मनाशभावोऽपि महासर्गं महाप्रलययोस्तस्याग्निविष्णु-
लिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशवेष्टव्यावित्याशङ्क्य आत्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिज-
प्रीति यावद्विकारान्तु विभागो लोकावदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनुमीयते
भिन्नत्वञ्च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह देहेति ॥ १२ ॥

स्वामिद्वैतटीका ।

अशोच्यत्वे हेतुमाहमिति यथायं परशुरो जातु कदाचिच्छीलाविषहस्याविर्भावतिरो-
भावतो नास्मिति तु नैवापि त्वाहमेवानादित्वात् नच त्वं नासीनाभूरपि त्वासीदेव इमे
च जनाधिपा नृपा नास्मिन्नि त्वनापि त्वस्यास्याम एवेति जन्ममरण मृत्युत्वाद्दशोच्य
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

भीष्म आदि कै प्रति जो शोच करना अनुचित है इस में श्रीभगवान् कारण कहते हैं कि देखो हम परमेश्वर हमारा शरीर धारण करना केवल लीलाके अर्थ है इस से इस बेहके हीनें जाने वशते हम कभी पूर्व में नहीं रहे थे यह सम्भव नहीं होता जिस हेतु हम अनादि और हमारे अंशते उत्पन्न तुम और वे सब राजा लोग भी कभी नहीं रहे थे यह भी सम्भव नहीं है इस से हम सब जैसे पहले थे तैसे अब भी हैं फेरि आगे भी हम सब होंयगे इस से आत्मस्वरूप को जन्म औ मरण का स्वभाव है तो फिरि स्वजन विनाश कही शोक का विषय कैसे है नहीं है ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जरावयो हानिर्जीर्णवस्था इत्येताः तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणस्तासां प्रथमावस्था नाशेन नाशो द्वितीयावस्थोपजनेनोपजनमात्मनः किं तर्ह्य-
विक्रियस्यैव द्वितीयावस्थीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तददेव देहादन्यो
देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरो
धीमांस्तत्रैव सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु पूर्वं देहं विहायाऽपूर्वं देहमुपादानस्य विक्रियावन्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वाद्भिन्नः
समुद्भवेदिति शङ्कते तत्रेति अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतू कृते सतीति यावत् अवस्था-
भेदे सत्यपि वस्तुतोऽविक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरलोकान् दृष्टान्तावष्टम्भेन
प्रतिपादयतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किन्त्ववस्थान्तरव-
ज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुष्ठानेच्छेत्ताह देहिन इति देहवत्त्वं तस्मिन् हं समाभिमानभावत्वं
तासांमिति निर्धारणे षष्ठी आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञानं धीमानित्यत्र धीर्वि-
वक्ष्यते एवं सतीति तत्त्वतोऽविक्रियाभावान्नित्यत्वे समविगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नन्वीश्वरस्य तव जन्ममरणशून्यत्वं सत्यमेव जीवानाम्नु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्ताह
देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथास्मिन् स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थास्तदेह
निवन्धना एवात्मनः पूर्ववस्थानाथोऽवस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्
तथैवैतदेहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेह निवन्धनैव ननु तावतात्मनो नाशो जात-
मात्मस्य पूर्वसंस्कारेण सत्यपानादौ प्रवृत्तिं दर्शनात् अतो धीरो धीमांस्तत्र तयोर्देहनाशोत्-
पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यत इति ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तुम ईश्वर तुमारा जन्म और विनाश न होना सम्भव
है परन्तु हमलोग जीव हैं इस से हमारा जन्म मरण प्रसिद्ध है इस
विषय में भगवान् कहते हैं कि देखो देहाभिमानी जीव को इस स्थूल
शरीरों में जैसे कौमार यौवन और वृद्धा अवस्था प्राप्त होती हैं परन्तु जीव

मात्रा स्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तित्त्वस्व भारत ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आमेति विज्ञान-
तस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्ति निमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुख-
वियोगनिमित्तो मोहो दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य
वचनमाशङ्क्याह मात्रास्पर्शा इति आभिर्न्नीयन्ते शब्दादय इति ओचादी-
नीन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शा शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः
शीतमुष्णं सुखं दुःखञ्च प्रयच्छन्तीति अथवा स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः
शब्दादयः मात्राश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित् सुखं कदाचिद्
दुःखं तद्योष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतो-
ऽतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणं यस्मात्ते मात्राः स्पर्शादयः आगमापा-
यिनः आगमापायशोलाः तस्मादनित्या उत्पत्तिविलयरूपत्वात् अतस्तान्
शीतोष्णादींस्तित्त्वस्व प्रसहस्य तेषु हर्षविषादं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनः श्रुत्यादि प्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्ति विनाशप्रयुक्त शोकमोहमात्रेऽपि प्रका-
रान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन शोकमवतारयति यदीत्यादिना

भाषा अनुवाद ।

स्वरूप को नहीं और यही सब अवस्थाओं के मध्य में पूर्व अवस्थाके गये
और और अवस्था प्राप्त भये पर भी संस्कारवशते सोइ हम हैं यह ज्ञान
रहता है तैसेही जीवकी स्थूलदेहनाश होने पर लिङ्गशरीर के द्वारा देहा-
न्तर कहे अन्यदेह की प्राप्ति होनेसे भी आत्माका नाश नहीं होता है देखो
तुर्तके भयेहुए बालक को पूर्वसंस्कारवशते जन्म होवेमात्र दूधपानी में प्रवृत्ति
देखपड़तो है इस से स्थूलदेह के जन्म औ नाश भये पर पुरुष भी मूढ़
नहीं होते अर्थात् आत्माका जन्म मरण अङ्गीकार नहीं करते हैं ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शीतोष्णद्योस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वय
व्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशेषानित्यत्वं यो विद्याधिकारी
सूचितस्तस्य तितिक्षुः समाहितो भूवेति श्रुतेः तितिक्षुत्वं विशेषणमिहोपदिश्यते व्याख्येयं
मदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्येन्द्रियविषयत्वं दर्शयति मात्वा इत्यादिना पञ्चीसमासं दर्शयन्
भावव्युत्पत्त्या स्वर्गशब्दार्थमाह मात्वाणामिति तेषामर्थक्रियामादर्शयति ते शीतेति
संप्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वसुमेव समासान्तरं दर्शयन् विषयानां कार्यं
कथयति अथवेति ननु शीतोष्णप्रवृत्तेः सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोष्णयोः
सुखदुःखाभ्यां पृथक् ग्रहणमिति तत्राह शीतमिति विषयेभ्यस्तु पृथक् कथनं तदन्तर्भू-
तयोरेवतयोः सुखदुःखहेतोरानुकूल्यप्रातिकूल्ययोरुपलक्षणार्थम् अध्यात्मं हि शीत-
सुखं वानुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा सम्पाद्य वाङ्मा विषयाः सुखादिजनयन्ति ननु विषयेन्द्रिय-
संयोगस्यात्मनि सदासत्त्वात् तदप्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात् तन्निमित्तौ हर्षविषादौ तन्नि-
न्नापन्नावित्याशङ्कोत्तरार्द्धं व्याचष्टे यस्यादित्यादिना अतः च कौन्तेय भारतेति सम्बोधनाभ्या-
सम्बन्धकुलशुद्धसौख्यं विद्याधिकारित्वमिति एतदेव द्योत्यते ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु तानहं न शोचामि किन्तु तद्वियोगादिदुःखभावेति चेत् तत्राह मात्वास्वर्गं
इति मोयन्ते ज्ञायन्ते विषया आभिरिति मात्वा इन्द्रियवृत्तयस्तासां स्वर्गविषयैः सह
सम्बन्धास्ते शीतोष्णादिप्रदाभवन्तितेत्वागमापायवत्त्वादनित्या अस्थिरा अतस्तान्तिजस्व
सहस्रं यथा जलातपादिसंलग्नान्तात्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादिप्रयच्छन्ति एवमिद-
संयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्ति तेपाञ्चास्थिरत्वात् सहनं तव धीरस्योचितं नत
तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि हम भीस आदि के प्रति शोक नहीं करते हैं परन्तु
उनके वियोग मे हमें दुःखभोग करना होगा इस लिये हम अपने को
शोचते हैं तो इस बात पर कहते हैं कि सकल वस्तु जिसके द्वारा परिमाण
कोजाय ऐसी जो सब इन्द्रियवृत्ति कहे संयोग और उनके द्वारा जो
विषयोंका स्पर्शहोना यही शीत उष्णादि द्वारा सुखदुःख देता है किन्तु
वे अनित्य हैं इससे उन को सहो जैसे जल घर्म आदि संयोग से काल-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु यंहीति यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेतं यथोक्ताः श्रीतोष्णादयः स नित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठाहन्तसहिष्णुरमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आधेकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतुत्वादिति शङ्कने शीनेति विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति शृण्विति तितिक्ष-
माणस्य द्विवक्षितं लोभमुपलभ्ययति यं हीति हर्षविषादरहितमित्यलं शमादिमाधन-
सम्पन्नत्वमुच्यते धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चोभयं वैराग्यादेरुपलक्षणं
नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानं साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमनूद्य त्वं पदार्थज्ञानवतस्तस्य
मोक्षौपयिकवाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह सन्त्येति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनसेवोचितं महाफलत्वादित्याह यं ज्ञात एतं मात्वा
स्यर्था यं न व्यथयन्ति नाभिमवन्ति समे दुःखसुखे यस्य तं स तैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा
मृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

स्वभाव वशते शीत उष्ण होने से सुखदुःख का मूल होता है तैसे इष्ट और
अनिष्ट प्राप्त होने से सुखदुःख होता ही है परन्तु वह अनित्य और मिथ्या
है इस से तुम को उनका सहना उचित है तुमसे धीरपुरुष की उन में
हर्ष विषाद करना बड़ा ही अयोग्य काम है ॥ १४ ॥

किसी हेतु से उपाय अवलम्बन करि शीत उष्ण के बारन करने से उन
का सहना उचित है उस में बड़ा फल है यह कहते हैं कि हे पुरुष श्रेष्ठ

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नासत इति नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता नहि शीतोष्णादिसकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सद्भवति विकारो हि सः विकारस्य व्यभिचरति यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृदातिरेकेणानुपलब्धेरसत्तया सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेर्मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं तदसत्त्वं सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सदबुद्धिरसदबुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत् यद्विषया व्यभिचरति तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धि-

आनन्दगिरिकनटीका ।

अधिकारिविशेषणेति तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति ईतः शब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतः शीतादेः क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनञ्चात्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वम् अतो ससुखोर्विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह नेत्यादिना कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तसत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावाद्प्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह न हीति विमतमतात्त्विकमप्राप्तिकत्वात् रज्जुसर्पवत् नहि धर्मित्याहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्पते विषयस्य इतिरूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं इतिमित्यर्थः कथं पुनरध्यव्यादिविषयस्य शीतोष्णादिद्वैतस्य इतिरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारोहीति ततश्च विमतं मिथ्या आगमायित्वात् सम्यगतिप्रवृत्तिरिति

भाषा अनुवाद ।

हे अर्जुन जिनधीर पुरुषोंको सुखदुःख समानभाव अर्थात् शीत उष्णादि भेदों से नहीं होता सोई विक्षेपरहित पुरुष धर्मज्ञानके द्वारा मोक्षप्राप्तिके अधिकारी होते हैं ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वैरुपलभ्यते सामानाधिकरणेन नीलोत्पल-
वत् सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र तयोर्बुद्धौ घटादिबुद्धिर्व्यभि-
चरति तथा च दर्शितं नतु सदबुद्धिः तस्मात् घटादिबुद्धिविषये सन्
व्यभिचारात् सदबुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् पटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां
सदबुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् न पटादावपि सदबुद्धिदर्शनात् विशेषण-
विषयेवमसदबुद्धिरपि न विनश्यति अथ तदबुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे
दृश्यते इति चेन्न पटादावदर्शनात् सदबुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत्
न विशेष्याभावात् सदबुद्धिः विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणा-
नुपपत्तौ किं विषया स्यान्नतु पुनः सदबुद्धिर्विषयाभावात् एकाधिकरणत्वं
घटादि विशेष्याभावेन युक्तम् इति चेत् न सद्विदमुदकमिति मरीच्यादावव्य-
तराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् तस्माद्देहादेर्बन्धस्य च सकारणस्या-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

फलितमाह विकारश्चेति वाचारम्भण्य श्रुतेः द्वैतमित्यात्वे अनुप्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः
किञ्च कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नमेवेति विकल्पप्राप्त्यं दूषयति यथेति निरूप्यमाणमनर्वाह-
श्चेति शेषः विमतं कारणाच्च तत्पतोऽभिद्यते कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यर्थः इतोऽपि कारणाद्भेदेन
भास्ति कार्यं आदावन्ते च सञ्जास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायादित्याह जन्मैति यदि
कार्यं कारणादभिन्नं तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्येनावस्थानन्तु न युक्तं
तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपर-
स्परया विभ्रमत्वादित्यभिप्रेत्याह सृष्टादिति कार्यकारणविभागहीनं वस्तुव नास्तीति
मन्वानसोदयति तदसत्त्वं इति अनुष्टत्तव्याष्टत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुष्टत्तं च व्याष्टत्तानां कल्पितं
सर्वं भेदकल्पनाविधानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति न सर्वत्वेति सम्प्रति
सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति यद्विषयेति यद्व्याष्टत्तमेव अनुष्टत्तं तत्तदर्थं सर्वं यथा
सर्पपारादिष्वनुगतो रज्ज्वादेरिदंशः विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् सम्प्रतिपक्षवदित्यर्थः
व्याष्टत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषयेत्यादिना यद्व्याष्टत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पपारादि-
विमतं मिथ्याव्यभिचारित्वात् सम्प्रतिपक्षवदित्यर्थ इत्यनुमानद्वयमनुष्टत्वं सतो कल्पितत्वम्
स्थितमिति शेषः ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्ययोर्दिनो विभागाभावाद्दृष्ट-
मानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तथाह सदसदिति उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यमनु-

शाङ्करभाष्यम् ।

सतो न विद्यते भाव इति तथा सतश्च आत्मनः अभवोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचामं एवमात्मानात्मनोः सदसतीरुभयोरपि दृष्टः उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्तदेवासदसदेवेति तुं अनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदिति सर्वनाम सर्वञ्च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्वृष्टं शीलं येषान्ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिं भिस्तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनं दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहञ्च श्रौतोष्णादीनि नियतानि यतरूपाणि हन्वानि विकारोयमसन्नेव मरीचिजलवन्निष्ठावभासतेति मनसि-
व्यवस्य तितित्तत्त्वस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

ध्यानन्दगिरिकृतटीका ।

मानादिव्यवहारो निर्वहति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात् परमार्थस्यैव तद्भेदत्वे केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः कुतः सदसद्भिभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिभिभागस्यापि तत्राभावात् तत्राह सर्वत्रेति व्यवहारभूमिः सप्रत्यर्थः बुद्धिभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभासहेतुतेति भावः बुद्धिद्वयमनुसृत्य सदसद्भिभागे सतः सामान्यरूपतया विशेषकाङ्क्षायां सामान्यविशेषे द्वे वस्तुनी वस्तुभूते स्थातामिति चेत् तत्राह समानाधिकरण इति पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवद्भटः सन् इत्यादि सामानाधिकरण्यमेकयस्तु निष्ठं वस्तुभेदे दृष्टपटयोरिव तद्व्योगादित्यर्थः नीलसुतपत्रमिति वद्भर्मि विप्रयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वाच्चपस्त्वैक्यविप्रयत्वमिति चेत्तेत्याह न नीलेति नहि सामान्यविशेषयोर्भेदे च तद्भावो भेदाभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्तायोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरेव नमौखं किन्तु व्याघ्रसमनुदस्ये कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावतिदिशय्येवमिति तस्यैव हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पञ्चं प्रतिक्षिप्य विशेषादेव वस्तुनीति पञ्चं प्रतिक्षिपति तयोरिति बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्याघ्रसत्तायां विशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याह तथा-
केति विफारोहि स इत्यादाविति शेषः नचैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य हेतुस्य विरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभिचारात् बोध्यस्यापि सतस्तथा-
त्वादित्याह कल्पितेति व्यभिचरतीति पूर्वेण सम्बन्धः विशेषाणां व्यभिचारित्वे फलित-
सपसंहरति तस्मादिति अक्षयं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थेन स्मरयति व्यभिचारादिति मद्-

आनन्दमिरिक्तटीका ।

बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अव्यभिचारोऽस्ति सद्वुद्धि-
व्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारोपात्तव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते घटे विनष्ट
इति सद्वुद्धिर्घटमात्रबुद्धिवद्वटविषयत्वाभावाच्च घटनाये व्यभिचारोऽस्ति इति परिहरति न
पटादायिति सद्वुद्धेरघटविषयत्वे निराख्यत्वा योगात् विषयान्तरं वक्तव्यमित्याशङ्काह
विशेषयेति सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिसमुत्थ विशेषाणां कल्पितत्वहेतो-
ऽव्यभिचारित्वस्यासिद्धिं शङ्कते सदिति यथा सद्वुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वात् अव्यभि-
चारिणो अव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टे व्यभि-
चारात् घटे व्यभिचारोऽस्ति विशेषान्तरेऽपि कल्पितत्वहेतोः व्यभिचारो न सिध्य-
तीत्यर्थः घटबुद्धिर्घटान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटादिविशेषेणैव
व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह न पटादायिति विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोऽपि
तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धि तादावस्थमिति शङ्कते सद्वुद्धिरिति घटादिनाशदेशे
तदुपरिष्कारणस्य सत्त्वाभावेऽपि नासत्त्वं घटाद्यभावाधिष्ठानतया भानादित्याह न विशेष्येति
यथा सर्वगता जातिरित्यत्र खण्डखण्डादि व्यक्ताभावदेशे गोत्वं व्यङ्ग्यकाभावाच्च व्यङ्ग्यते
न गोत्वाभावात् तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यङ्ग्यकाभावाच्च भानि न खरूपाभावादित्युक्तमेव
प्रपञ्चयति सदित्यादिना सप्रतियोगिकविशेषणत्वव्यभिचारेऽपि खरूपाव्यभिचाराद्युक्तं
सतः सत्यत्वमिति भावः इत्योः सतोरेव विशेषत्वदर्शनात् घट सतोरपि विशेषण विशेष-
यत्वे इत्योः सत्त्वध्रौव्यात् घटादिविकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यधीयाधितमिति
चीदयति एकेति अनुभवमसुहृत्वा बाधितविषयत्वसक्तानुमानस्य निरस्यति नेत्यादिना घटादेः
सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमुपसंहरति तस्मादिति प्रथमपादव्याख्या-
नपरिसमाप्ताविति शब्दः ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्वविवक्षायां
शास्त्रं तद्भाष्यविरोधात् केनापि पुनर्द्वैतधर्मेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेत् सैवं
किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं किन्तुच्छत्वं किं सद्ब्रह्मण्यत्वं नाद्योऽनभ्युपगमात् द्वितीयान-
भ्युपगमे तु तवैव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च सर्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्य-
त्वानधिकरणत्वसाधनेनाद्वैतसत्यत्वे प्रत्ययसितमिति त्वैवद्वैतस्यैतत्वं तत् प्रतिष्ठापितं
तथाच प्रज्ञेयाशङ्का संप्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यम् अनात्मजातस्य कल्पितत्वेना
वस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादव्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पि-
तत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति तद्येति नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु
तदुपरिष्कारस्य विनाशः स्यादित्याशङ्का विशिष्टनाशेऽपि खरूपानाशस्योक्तान्त्वान्नैवंमित्याह सर्व-
तेति ननु कदाचिदसत्त्वं पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो खटस्य जन्माना सत्त्वाभ्युपगमात्
सच्च कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकावे सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सद-

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वसुपादेयत्वं वा तत्त्वं स्यादिति तत्राह एवमिति
तृशब्दे दृष्टशब्देन सम्बध्यमानो दृष्टिभवनधारयति नहि प्रागसतो घटस्य सत्त्वमसत्त्वे स्थिते
सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्ता चेत् प्राप्तिमितरेतराश्रयत्वमन्तरेणैव सत्त्वा-
पत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकाशि भवेत् एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिजानीतेतिभावः
कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसतश्च सत्त्वं प्रतिभ्रति इत्याशङ्क्य तत् तद्दर्शनाभावादित्याह तत्वेति
तस्य भावस्तत्त्वं नच तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य
व्याचष्टे तदित्यादिना ननु सदसतोरन्यथात्वं केचित् प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयोक्तनिर्णय-
सदृशत्वं तथात्वमेवाभिगच्छन्ति तत्र केषां मतमेधितव्यमिति तत्राह त्वमपीति ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोऽयम् अव्ययं तत्त्वज्ञेन च कदाचिदा-
त्मनो नाशः स्यादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोऽहं शक्यमित्याशयेनाह नासतो विद्यत
इति असतोऽनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता नविद्यते तथा सतः
सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो दृष्टः कैः
तत्त्वदर्शिभिर्वस्तु याथार्थ्यवेदिभिः एवम्भूतविवेकेन सहस्रोत्तर्यः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि तौभी अति दुःसह शीत उष्णादि कैसेकर सहैं और
जो बड़ा क्रोध करि सहैं तो कदाचित् आत्मा का नाश होसकता हैं यह
शङ्काकरि कहते हैं कि विचार से तो वे सहेजाय सकते हैं जैसे अति
तुच्छ औ अन्यात्म धर्म अर्थात् शरीरकी धर्म जो शीत उष्ण प्रभृति हैं उनका
आत्मा से कुछ सम्बन्ध नहीं है और सत्स्वभाव जो आत्मा उसका कभू
विनाश होता नहीं यथार्थ दर्शी तत्वज्ञानी पुरुषोंने इसी प्रकार सत
औ असत दोनों पदार्थ की निर्णय किया है इस से विवेक ज्ञानके द्वारा
शीत उष्ण आदि को तुम समझ करो अर्थात् सहो ॥ १६ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ,

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदास्तीत्युच्यते अविनाशीति अविनाशि नवि-
नष्टं ग्रीलं यस्येति तु शब्दः सतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि किं येन
सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाग्निनेव घटादवः
विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इत्यव्ययं
तस्याव्ययस्य नैतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति न व्यभिचरति निरवयव-
त्वाद्देहैवदिवत् माप्यात्मीयेनात्मीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति
नत्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं कश्चित् कर्तुमर्हति न
कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च
क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसाधेयतया प्रत्यक्षदशायामशेष-
विशेषविनाशे विनाशः स्यान्नचात्मादयो विशेषस्तदापि सन्तीति वाच्यम् आत्मानिरिक्तानां
विशेषाणां कार्यत्वाङ्गीकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वा-
दुक्तदोषात् द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वादिनाशित्वननुवृत्तत्वेन तस्यैव सामान्य-
तया प्रागुक्तदोषानुशक्तिरिति मन्वानस्योदयति किं धुनरिति सामान्यविशेषभावान्तर-
मखण्डैकरसं सदेवेत्यादिभूतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्व्यचितमित्युत्तरमाह
उच्यते इति आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह
येनेति आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह विनाशमिति आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा
परतो वा नाशस्तत्त्वैष्यते नाद्य इत्याह अविनाशीति देहादिद्वैतमनुवृत्त्यते ततः सतो
विशेषणं स्वतो नाशराहित्यं तस्य द्योतको निपात इत्याह तु शब्द इति आकाङ्क्षापूर्वकं
विशेष्यं दर्शयति किमित्यादिना विभक्तमविनाशि व्यापकत्वादाकाशवत् नहि प्रमितमेवोदा-
हरणं किन्तु प्रसिद्धमपीति भावः न द्वितीय इत्याह विनाशमिति न स्वत्वस्य विनाशं
कर्तुं कश्चिदर्हतीति सम्बन्धः विनाशश्च सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्रयमाश्रित्य व्याक-
रोति अदर्शनमिति न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह अध्ययस्येति ब्रह्म हि
स्वरूपेण व्येति स्वस्वमधिना वेति विकल्पप्राप्यं दूषयति नैतदिति नहि निरवयवस्य साव-
यवमवयवरूपव्येयः सम्भवस्तीत्यत्र वैश्वस्यं दृष्टान्तमाह देहादिवदिति द्वितीयं निरस्तति ना-
शीति तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति द्विविधेऽपि व्ययायोगे फलितमाह

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं पुनस्तदसत् यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते अन्तवन्त इति अन्तो विनाशो विद्यते येषान्ते अन्तवन्तो यथा मृगलण्णिकादौ सदबुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या अन्तस्थेमे देहाः स्वप्रमायादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यस्य दिवि-धत्वालोके नाशस्य च यथा देहोभस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्टोच्यते विद्य-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अत इति किञ्च ब्रह्मपरतो न नश्यत्वात्वाङ्मयद्वयद्विधाह न कश्चिदिति आत्मत्वहेतोरसिद्धि-सङ्गरति आत्माहीति तदात्म्यश्रुतिरत्वहीति हेतु क्रियते अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्म स्वात्मनो नाशकसद्बन्धनादि दर्शनाच्चेत्याह स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

सदसतोरनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाव्यभिचारत्वेन परमार्थतया सन्निर्धारितमिदानीमस-न्निर्दिधारयिष्यामि पृच्छति किं पुनरिति असदेवेति निर्द्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्व-माशङ्क्य शून्यं व्यावर्त्य विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह यत्स्वात्मेति देहा-ण्यरनात्मवर्गस्य प्रकृतसम्बन्धविषयतेत्याह उच्यते इति तेषां स्वातन्त्र्यं व्युदस्यति नित्य-इति आकाशादि व्यावर्त्यर्थं विशिनष्टि शरीरिण इति परिणामनित्यत्वं व्यञ्जिनस्ति अनाशिन इति तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह अप्रमेयस्येति देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकरूप-त्वाद् युद्धे स्वधर्मे प्रवृत्तस्यापि तव न हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिषु

भाषा अनुवाद ।

अविनाशी सत वस्तु का स्वरूप सामान्य रूप से वर्णन करिके फेरि विशेष रूपसे कहते हैं जो इस अनित्य देह मे साक्षीस्वरूप व्याप्त होकर टिकरहा है वही आत्मा को अविनाशी जानो जिस हेतु उस अव्यय कहे नाशरहित आत्माके विनाश करने को किसी को सामर्थ्य नहीं है ॥१७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते तत्रा-
नाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः अन्यथा
पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिनो नेत्याह
अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मा-
परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वं नात्मनः स्वतः सिद्धत्वात् सिद्धे ह्यात्मनि
प्रमातरि प्रमित्योः प्रमाणात्प्रेषणा भवति नहि पूर्वमित्यमहमित्यात्मानम्
अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते न ह्यात्मानाम कस्यचिदप्रसिद्धो
भवति शास्त्रं त्वत्वं प्रमाणम् अतद्वर्माधारोपणमात्रनिवर्त्तत्वेन प्रमाण-
त्वमात्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः यस्माच्चादपसे-
क्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्च आत्मा
तस्मात् युद्धास्त्र युद्धादुपरमं साकार्थीरित्यर्थः न ह्यत्र युद्धकर्त्तव्यता विधीयते
युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्तेऽतस्तस्य कर्त्तव्यप्रतिबन्धा-
धनयनमात्रं भगवता क्रियते तस्माद् युद्धास्त्रेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥१८॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सदुबुद्धेरनुष्ठप्तेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमनन्तत्वं तेषामिष्यते तत्राह यथैति तथैवे देहाः
सदुबुद्धिभाजोऽपि प्रमाणतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः देह-
त्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं सस्यतिपन्नवदनुभातं शक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरन्त-
वन्तत्वेऽपि प्रवाहरूपेणात्मनस्तत् सम्बन्धस्थानन्तत्वाद्यङ्गाह नित्यस्येति प्रवाहस्य प्रवाहि
व्यतिरेकेणानिरूपणाच्च तदात्मना देहाद्यभावे सम्बन्धसिद्धिरित्यभिसम्बाधोक्तं निवेकिमि-
रिति पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति नित्यस्येत्वादिना नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्धार्थं नाश
द्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति यथेत्वादिना नाशस्य निरवच्छेपत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे
द्वैविध्ये फलितमाह तत्रेति विशेषणार्था कूटस्थनित्यत्वज्ञातानो विवक्षितनित्यर्थः
अन्यतरदिशेषमात्रोपादाने परिणामि नित्यत्वमात्मनः शङ्कतेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याह अन्य-
थेति औपनिषद्विशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाश्रित्यपि नन्विति इतश्चात्मानोनाप्रमेयत्वमित्याह
प्रत्यक्षादिनेति तेन चागममप्रत्यक्षप्रेक्षया पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवा-
ज्ञानत्वसम्भवाद्ज्ञातज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणत्वस्यादित्यर्थः एतदप्रमेयमित्यादिश्रुति

मनुसूत्रं परिहरति नेत्यादिना कथं मानसमपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तं विदुषोति-
 सिद्धेहीति प्रमित्योः प्रमेयमिति शेषः तदेव व्यतिरेकसुखेन विशदयति नहीति
 आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह नञ्ज्ञात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्म-
 विषयत्वात् तत्र चाज्ञातज्ञातताया व्यवहारसम्भवात् तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वा-
 द्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवलेतदप्रवृत्तेर्यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्विशिष्टत्वा-
 शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याशङ्काह शास्त्रन्त्विति शास्त्रेण प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि
 प्रतिपादिते प्रमाणादि विभागस्य व्यावृत्तत्वाद्युक्तमस्यान्तत्वमपौरुषेयतया निर्देष्टव्यत्वाच्चा-
 गमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतः सिद्धत्वेना-
 विषयत्वाद्ज्ञानापापनायोगादित्याशङ्क्य स्वतो मात्मानोऽपि प्रतीचौ मनुष्योऽहं कर्ताह-
 मित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामवतर्कणामध्यारोपखेनात्मनि प्रतीयमानत्वात् तन्मात्र
 निवर्त्तकत्वेनात्मनो विषयत्वमनापाद्यैव शान्तं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्धन्तु निवर्त्तकत्वादिति
 न्यायादित्याह अतर्कमेति घटादाविव स्फुरणादिशयजनकत्वेन किमित्यात्मनि शास्त्र
 प्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादितिसत्त्वाह नत्विति ब्रह्मात्मनो रत-
 नैवात्मन्तरेण स्वतः स्फुरणे प्रमाणमाह तथाचेति साक्षादन्यापेक्षामन्तरेणापरोक्षादप-
 रोक्षस्फुरणात्मकं यदुद्बुद्धं न च तस्यात्मनोरव्यन्तरत्वेन सर्ववस्तु सारत्वात्तमात्मनं चाचक्षेति
 यीजना अप्रमेयत्वमविनाशित्वप्रतिपाद्य फलितं निगमयति यस्मादिति स्ववर्त्मनिष्ठत्ति-
 हेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति बुद्धादिति आत्मनो नित्यत्वादिसंख्यपदुपपादा बुद्धकर्तृव्यत्व-
 विवक्षात् ज्ञानकर्तृसमुच्चयोक्त भावीत्याशङ्काह नहीति बुद्धस्वेति वचनात् तत्प्रवर्त्तकत्व-
 विधिरस्तीत्याशङ्काह बुद्ध इति कथं तर्हि कथं भीष्मसहमित्याद्यर्जुनस्य बुद्धोपरमपरं
 वचनमिति शोकेति यदि स्वतो बुद्धे प्रवृत्तिः तर्हि भगवद्भवनस्य कागतिरित्याशङ्काह
 तस्येति भगवद्भवनस्य प्रतिबन्धनियर्त्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे फलितमाह तस्मा-
 दिति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र सत्स्वभावमविनाशित्वं यस्तु सामान्योक्तं विशेषतो दर्शयत्यविनाशित्वमिति येन
 सर्वस्मिन्निदमागमापाद्यवर्त्मकं देहादि तत् साक्षित्वेन व्याप्तं तत्त्वात्मस्वरूपमविनाशित्वं
 विनाशशून्यं विद्धि जानीहि इत्यत्र हेतुमाह विनाशमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

उत्पत्ति विनाश धर्म विशिष्ट कहे युक्त देहादिकी अनित्यता देखावते हैं

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्त्तकमित्येतत् पार्थस्य साक्षीभूते ऋत्वावानिनाय भगवान् यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते अहमेव तेषां हन्तेत्येषाबुद्धिर्मृषैव ते कथं य एनमिति य एनं प्रकृतं देहिमं वेत्ति विजानीति हन्तारं हननक्रियायाः कर्त्तारं यश्चैनमन्यो- मन्यते हतं देहहननेन हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवस्तौ अविवेकेनात्मानमहं प्रत्ययविषयं हन्ताऽहं हतो- स्म्यहमिति देहहननैव आत्मानं योविजानीत स्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावि- त्यर्थः यस्मादयमात्मा महन्ति न हननक्रियाः कर्त्ता भवति नच हन्यते नच कर्म भवतीत्यर्थं अविक्रियत्वम् ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविनाशश्च तद्विहीत्यत्र पूर्वोद्धेनं यत्पदार्थसमर्थनसुत्तराद्धेनं निरीश्वरवादस्य परि- णामवादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभागस्यौपचारिकत्वप्रदर्शयन्त्वन् इत्यादि वचनमिति केचित् अस्तुनामाश्रयमपि पन्थाः पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्योत्प्रेक्षायाश्चूतत्वं निराकर्तुं मन्यद्वायं भगवानामीलवानिति श्लोकद्वयस्य सङ्गतिं दर्शयति शोकमोहादीति तत्र प्रथममन्त्रस्य सङ्गतिमाह यत्त्विति प्रत्ययनिबन्धनत्वादस्येषाबुद्धिर्मृष्टात्वमयुक्तमित्याक्षिपति

भाषा अनुवाद ।

किं नित्य अर्थात् सदा एकरूप से स्थित और इसीसे अविनाशी औ अपरि- मेय कहे जानवे जोम नहीं ऐसा जो देही कहे आत्मा है और सुखदुख आदि धर्म विणिष्ट नश्वर विनाशी यह देह है ऐसा तत्त्वज्ञानी कहते हैं इसी से जो स्वरूप से आत्माका विनाश या सुखदुख आदिका सम्बन्ध नहीं है तो मोह जनित कहे प्रगट शोक को परित्याग करिके युद्ध मे प्रवृत्त होउ और अपना द्वन्द्वोका परम धर्म जो युद्ध सो कभूं छोड़ना नहीं ॥ १८ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथमविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः न जायते नीत्यद्यते जनि-
 लक्षणा तु वस्तु विक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः तथा न म्रियते वा तत्र वा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथमिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्कृतताकुक्षिर्नप्रमेति परिहरति य एनमिति
 हन्ता चेन्नन्यते हन्तुम् इत्याद्यासृचमर्थतो दर्शयित्वा व्याचष्टे य एनमिति हन्तारं हत-
 खानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह हन्ताहमिति हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यतः हेतु-
 साह यस्मादिति आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति अविक्रिय-
 त्वादिति ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं भीष्मादि मृत्युनिमित्तः शोको निवारितो यज्ञात्मनो हन्तृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तम्
 एतासु हन्तुमीच्छामीत्यादिना बद्धमिदं तद्वदेव निर्निमित्तमित्याह य एनमिति एनमात्मान-
 मात्मनो हननक्रियायां कर्मत्वयत् कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः तत्र हेतुर्नायमिति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

भगवान् की इस बातसे महात्मा भीषपितामहादि के मृत्युहेतुक
 जो अर्जुन को शोक आयके प्राप्तभया या सो दूरभया अब कुटुम्बके बंध
 करनेहारे हम हैं यह दुख प्रथम अध्यायके २४ श्लोक में कहा है सो उस
 दुखके उत्पन्न होने में कोई हेतु नहीं है यह प्रतीति भगवान् करावते हैं
 कि यह आत्मा न किसी से मरता और न किसी को मारता है और जो
 इस को हन्ता कहे मारनेवाला जानता और इस को हत मानता वे
 दोनों भी कुछ नहीं जानते हैं ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शब्दस्यार्थे न स्त्रियते चेत्तन्वा विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते कदा-
चिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत
इत्येवं यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चाद् भविता अभावं गन्ता
न भूयः पुनस्तस्मान्नस्त्रियते यो हि भूत्वा न भविता स स्त्रियत इत्युच्यते लोके
वा शब्दान् शब्दाच्चायमात्मा भूत्वा वा भविता देहवन्नभूयः पुनस्तस्मान्न-
जायते यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न स्त्रियते तस्मान्नित्यश्च यद्यप्याद्यन्तयोर्वि-
क्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां
विक्रियाणां तदर्थैः स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौव-
नादि समस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना
शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते शश्वद्भवः शाश्वतोनापक्षीयते
स्वरूपेण निरवयत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेनापक्षयः अपक्षयविपरी-
तावपि द्विलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति यो ह्यवयवागमनोप-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेव साधयितुं न जायते स्त्रियते वा विपश्चिदित्यादि मन्वान्तरमवतारयति कथ-
मिति सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन् मन्वमेव पठति न जायत इति जन्म-
मरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वा न भविता नचाभूत्वा
भूयोऽभवितेति योजना न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रि-
याजातमित्याह यज इति वाच्यमर्थसङ्गा विपश्चितमर्थमाह जनिजल्लयेति विकल्पार्थत्वं
व्यापत्तयति वेति निष्पन्नमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना सत्त्वन्वमेवाभिनयति न कदाचिदिति
अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति योहीति
आत्मनि तु भूत्वा पुनरभयनाभावान्नास्ति ऋत्युरित्यर्थः आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव
विवक्षित इत्याह वा शब्दादिति अभूत्वेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् उक्त-
मेवार्थं साधयति योहीति जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रियापि नात्मनोऽस्तीत्याह
यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनो ऋतेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोऽपि
सिध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि
निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृथक् यतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्दैर्मध्यवर्तिविक्रिया

शाङ्करभाष्यम् ।

क्षीयते सवर्द्धतेऽभिनव इति चाश्रिते अयं त्वात्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव
एवेति न पुराणी न वर्द्धत इत्यर्थः तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने
विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे हन्तिरत्र विपरिणामार्थं द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न
विपरिणमत इत्यर्थः अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारालौकिकवस्तुविक्रिय
आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मा-
देवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निषेधवाचकैरिति यावत् आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शाङ्को निषेधो न दृश्य-
मर्थवानित्याशङ्क्याह अतुक्तानामिति नित्य शब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्
व्याकरोति शाश्वत इत्यादिना अपक्षयो हि स्वल्पेण वा स्यादुपस्थापयतो वेति विकल्प-
क्रमेण दूषयति नेत्यादिना पुराणपदस्यागतायार्थत्वं कथयति अपक्षयेति तदेव स्फुटयति
योहीति न क्षियते वेत्यनेन सत्त्वर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याचष्टे यथेष्टादिना
ननु हिंसार्थो हन्तिः श्रूयते तत्कथं विपरिणामो निषिध्यते तत्राह हन्तिरिति हिंसार्थ-
त्वसम्भवे किमित्यर्थान्तरं हन्तिरिष्यते तत्राह अपुनरुक्तताया इति हिंसार्थत्वे सति
निषेधे न पौनरुक्त्यं स्यात् तद्विषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेवमित्यर्थः पूर्वोक्तस्याख्यागेना-
वस्थान्तरापत्तिर्विपरिणामः तदर्थश्चेदत्र हन्तिरिष्यते तदा निष्यन्नमर्थमाह नेति न
जायते इत्यादि सन्नार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति पञ्चां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलित-
तमाह सर्वेति आत्मनः सर्वविक्रियारहितत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह अस्मादिति ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

न हन्यत इत्येतेन षड्भावविकारसून्यत्वेन दृश्यति नेति न जायत इति जन्म-
प्रतिषेधः न क्षियत इति विनाशप्रतिषेधः वा शब्दौ चार्थं नचायं भूत्वा उत्पद्य भविता
भवति अस्तित्वं भजते किन्तु प्रागेव स्वतः तद्रूप इति जन्मान्तरमस्तित्वं भजते नतु यः
स्वत एवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूप इति दृष्टिप्रतिषेधः
शाश्वतः शश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः पुरापि नव एव
नतु परिणामतोऽपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः यद्वा भवितेत्यस्यामुपज्ञं कृत्वा भूयोऽधिकं

वेदा विनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्तिकम् ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यथा भवति तथा न भवितेति दृष्टिप्रतिषेधः अजो नित्य इति चोभयं दृष्ट्याद्यभावे हेतुरिति न पौनरुक्त्यं तदेवं जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते व्यपचीयते नश्यतीत्येवं सांख्या-
दिभिस्तथाः षड्भावविकारा निरस्ताः यदर्धमेते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशभाव-
सुपसंहरति न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

आत्माका नाश नहीं यह बात षड्भाव विक्रिया कहे विकार का
अभाव कथमके द्वारा दृढ़ करते हैं कि आत्माका जन्म होता नहीं अर्थात्
उस का जन्म रूप विकार नहीं और कभी मरता भी नहीं अर्थात् विनाश
रूप विकार नहीं और आत्मा उत्पन्न होके विद्यमान है यह भी नहीं
अर्थात् वर्तमान रूप विकार नहीं जो जन्मे सोई वर्तमान होता यह तो
अजनमा श्री पूर्व से सदा विराजमान है इस का फिर जन्म लेकर विद्य-
मान होना असम्भव है और यह नित्य सदा एकरूप अर्थात् इस का वृद्धि-
रूप विकार नहीं है और यह शाश्वत अर्थात् क्षयरहित श्री पुराण अर्थात्
इसका परिणाम नहीं परिणाम कहते रूपान्तर होने को आत्मा
पुरातन होके भी नया सा होता है देखो परिणत होके भी रूपान्तर को
प्राप्त नहीं होता हैं ज्योंकायोंहीं बना रहता और भी कहते हैं कि पहले
नहीं था अब भया और बढ़ता है यह कुछ बात नहीं है इस अर्थ में भी
बुद्धिरूप विकार से रहित होता है इस विषय में अज श्री नित्य ये दोनों
शब्दों के रहनेसे और कुछ कहनेका प्रयोजन नहीं है इस प्रकार आत्मका
जन्म विद्यमानता बुद्धि परिणाम अपक्षय श्री विनाश ये छ प्रकार विकारों
का अभाव सांख्य शास्त्र में निर्णय किया है अब जो बाकी है सो कहते हैं
कि शरीर हत होनेसे भी आत्मा हत नहीं होता जिस हेतु से वह अवि-
नाशी है ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बुद्धेयं भवति नतु तथा न जायत इत्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि-
 किञ्चिदनुष्ठेयं भवति किन्तु नाहं कर्त्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिवि-
 षयज्ञानादन्यत् नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते यः पुनः कर्त्ताहमिति
 वेत्त्यात्मानं तस्य भ्रमेदं कर्त्तव्यमिति अवश्यम्भाविनी बुद्धिः स्वात् तदपेक्षया
 सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति सचाविद्वान् उभौ तौ न वि-
 जानीत इति वचनात् विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् कथं स पुरुष
 इति तस्माद्विशेषितस्य अविक्रयात्मदर्शिनो विदुषो सुमुक्षौश्च सर्वकर्मसन्त्यास
 श्वाधिकारोऽतएव भगवान्नारायणः सांख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रवि-
 भज्य हे निष्ठे ग्राहयति ज्ञानयोगिनं सांख्यानां कर्मयोगिनं योगिनामिति तथा
 च पुत्रायाह भगवान् व्यासो हावितावय ण्यनानावित्यादि तथा च क्रिया
 यथैव पुरस्तात् पश्चात् सञ्चामश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति
 भगवान् अतत्त्वविदहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु नाह-

आ न्दभिरिक्तटीका ।

शङ्कराहं विदुष इति कर्माग्नविदुषो विहितानीति विशेषमाज्ञापति ननिति कर्मविधान-
 मविदुषो विदुषोश्च विद्याविधानमिति विभागे का ज्ञानिरित्याशङ्कराहं विदितेति विद्याया
 विदितत्वं लब्धत्वं कर्मविधिः अविदुषो विद्याविधिरिति विभागसम्भवे फलितमाह
 तत्वेति धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालञ्च तदभावात् ब्रह्मज्ञानहीन-
 स्यैव कर्मविविरिति समाजप्ते नानुष्ठेयस्येति विशेषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति अग्निहोत्रा-
 दीति ननु देहादित्यतिरिक्तात्मज्ञानं विनापारलौकिकेषु कर्मषु प्रवृत्तेरनुपपत्तस्तथाविध-
 ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत् तत्राह कर्त्ताहमिति आत्मनि कर्त्ता भोक्तेत्येवं विज्ञान-
 यत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मैत्यर्थः देहादित्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्म-
 ज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्तावुपकरिष्यतीत्याशङ्कराहं नत्विति अनुष्ठेयविरोधि-
 त्वादविक्रियात्मज्ञानमेति शेषः ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्त्ताहमित्यादिज्ञानोत्-
 पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह नाहमिति कारणाभावादिति शेषः कर्तृ-
 त्वाद्विज्ञानमन्यदित्युक्तम् अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति
 इत्येव इति नन्वात्मविदो नचेदनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति कथं तर्हि विद्वान् यजेतेत्यादि शास्त्रात्

शाङ्करभाष्यम् ।

ह्यरोमीति तथा च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्त इत्यादि तत्र केचित् पण्डितमन्या वदन्ति जन्मादि षड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्तृको-
हमात्मेति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन् सति सर्वकर्मसन्न्यास उप-
दिश्यते तत्र न जायत इत्यादि शास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् तथा च शास्त्रो-
पदेशसामर्थ्याहर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुं देहादिसम्बन्धविज्ञानञ्चोत्पद्यते तथा
च शास्त्रात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोपपद्यते
इति प्रष्टव्यास्ते कारणमोचरत्वादितिचेन्न मनसैवानुद्भूतमिति श्रुतेः

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

प्रतिकर्माणि विधीयन्ते तत्राह यः पुरारिति आत्मनि कर्तृत्वाद्विज्ञानाभेदया कर्मस्वधिकृतत्व-
ज्ञाने तथाहि त्रं पुरुषं प्रतिकर्माणि विधीयन्ते सच प्राचीनवचनाद्विद्वानेवेति निश्ची-
यते न खल्वकर्तृत्वादिज्ञानपक्षविपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः कर्मासम्भवे
ब्रह्मविदो ह्येवमनरमाह विशेषितस्तेति वेदाविभाषिनमित्यादि चेति शेषः यद्यपि विदुषो
नास्ति कर्म तथापि विविदिषोः स्मादिद्याद्यङ्ग्राह तस्मादिति विद्यया विरुद्धत्वादिष्य-
भाषणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः यद्यपि सुसुखोराश्रमकर्माश्रमभेदितानि तथापि
विद्या तत्फललाभ्यामविरुद्धान्येन तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषासन्न्यास विविदिषोर्वादि-
त्यभिप्रेत्योक्तेर्ये भगवतोऽनुमतिमाह अतएवेति विदुषो विविदिषोश्च सन्न्यासेऽधिकारो
विदुषस्तु कर्मणीति विभागस्तद्वत्त्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासे-
नापि दर्शितमित्याह तथाचेति अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्वैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरत्वं
क्रियामार्गौ ज्ञानमार्गश्चेति द्वौमार्गौ अधिकारिभेदेनावेदितमित्यर्थः आदिशब्दाद् यत्वं
वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते उक्तयोर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह
तथेति बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्म तत्फलयोर्वैराग्योदयात् पूर्वं कर्ममार्गो विहितो विरक्तस्य
पुनः सन्न्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः उक्त
विभागेन पुनरपि वाक्यशेषात्तुल्यमादर्शयति एनमेवेति अहङ्कारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्या-
नम् अतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतार्य तात्पर्यार्थं संशङ्कति नाहमिति पूर्वेषां
क्रियापदेनेति शब्दः संबध्यते विरक्तमधिकृत्यायक्यान्तरं पठति तथाचेति आदिशब्दस्त-
स्यैव श्लोकस्य शेषसंशङ्कार्थः अतिक्रियात्मज्ञानात् कर्मसन्न्यासे दर्शिते मीमांसकमतसुत्या-
ययति बलेति आत्मनो ज्ञानक्रियाशक्त्याधारत्वेनाक्रियत्वाभावादक्रियात्मज्ञानं सन्न्यास-

शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्राचार्योपदेशजनित श्रमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणं तथा च तदधिगमायात्माने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्र-
मेतत् ज्ञानञ्चात्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानम् अवश्यं बाधत इत्यभ्युपगम्य
तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताह हताऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इत्यत्र चात्मना
हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वञ्चाज्ञानकृतं दर्शितं तच्च सर्वाक्रिया-
स्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याहृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः विक्रियावान् हि
कर्त्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति तदेतदविशेषेण विदुषः सर्व-
क्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वञ्च प्रतिषेधयति भगवान् विदुषः कर्माधिकारा-
भावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष इत्यादिना क्व पुनर्विदुषाऽधि-
कार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति तथा च सर्वकर्म-

आनन्दमिरिकतटीका ।

कारणीभूतं न सम्भवतीत्यर्थः यथोक्तज्ञानाभावे विषयाभावाद्वा मानाभावाद्देति विकल्पप्राप्त्यं
दूषयति नेत्यादिना न तावद्विक्रियात्माभावो न जायते न्नियते वेत्यादि शास्त्रस्याप्त्याक्य-
तया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह यथाचेति पारलौकिक
कर्मविधिसामर्थ्यमिदं विज्ञानमुदाहरति कर्तुञ्चेति कर्मकाण्डादज्ञाने धर्मादौ विज्ञानो-
त्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डादज्ञाने ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा प्रमात्वाविशेषादित्यर्थः ज्ञानस्य
मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोऽगोचरत्विनिरासाच्चात्मज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते
करणेति श्रुतिमाश्रित्य परिहरति न मनसेति तत्त्वमस्यादिव्याक्योत्पन्नोऽहमेव शास्त्राचार्योप-
देशमनुग्रहस्य दृष्टव्यं नत्वमिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तुवाक्योत्पन्नबुद्धिद्वय-
मिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारावलम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचर-
त्वमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशङ्क्याऽसंस्कृतमनोऽहमेव विषया
सेति सन्धानः सञ्ज्ञाह शास्त्रेति मत्पि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावाच्चात्मकमधिक्रिया-
त्मकज्ञानमुत्पन्नमर्हतीत्याशङ्क्याह तथेति तस्याविक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थं विमतो विकारोऽ-
नात्मधर्मो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपपागमे च सत्येव
तस्मिन्मनोऽहमेव ज्ञानमिति यच्च साहसमात्रं सत्येव माने मेयं न भातीतिवदित्यर्थः ननु
यथोक्तं ज्ञानस्य त्वमपि ज्ञानाद्योपदानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राह
ज्ञानञ्चेति अवश्यमिति प्रकाशप्रदस्तेस्त्वमोनिष्ठचित्तव्यतिरेकेणानुपपत्तिवद्वात्मा ज्ञाननिष्ठचित्त-

शाङ्करभाष्यम् ।

संन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ननु मनसेति वचनाद्ववाचिकानां कायिकानाञ्च संन्यास इति चेत् न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्वकर्माणिमिति चेन्न मनोव्यापारपूर्वकत्वादाकायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि मनोव्यापाराणि वर्जयित्वा न्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इति चेन्न नैव कुर्वन्नकारयन् इति विशेषणात् सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तमरिष्यतो न जीवत इति चेन्न नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मन्त्रेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तद्विद्यत्तरेव ज्ञानं ननु तद्विवर्त्तकमिति तत्वाह तच्चेति कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह अत्र चेति विमतं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वात्तदादियदिति भावः ननु जननक्रियायाश्च न हिंसादिति निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तच्चेति न तावदात्मनि कर्तृत्वादिनित्यत्वम् अशुक्तिप्रसङ्गाच्चानित्यमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननियमान्नचानात्मा तदुपादानमात्मनि तत्प्रतिमानाच्चचात्मैव तदुपादानं कूटस्थस्य तस्याविद्यां विना तदयोगादित्याह अविक्रियत्वादिति कर्तृत्वाभावेऽपि कारयित्वत्वं स्यादित्याशङ्क्याह विक्रियावानिति आत्मनि कर्तृत्वादिति प्रतिमानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तद्विद्यत्तस्य तत्त्वज्ञानादित्युक्तमिदानीं कर्तृत्वकारयित्वयोरविद्याकृतत्वे भगवतोमतिं दर्शयति तदेतदिति विदुषो यदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतः तर्हि कुल तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति कः पुनरिति ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं आरयति उक्तमिति तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोसीत्याह तथेति यक्षमाणे याक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभाति मानसानामेव कर्मणां विशेषणवशात् स्यागवगमादिति शङ्कते नन्विति विशेषणान्तरभाषित्य दूषयति न सर्वेति मनसेति विशेषणान्मानमेध्वेय कर्मसु सर्वशब्दः सङ्गृहितः स्यादिति शङ्कते मानसानामिति सर्वात्मनामनो व्यापारत्यागे व्यापारान्तराणासनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यतीति परिहरति नेत्यादिना मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे सङ्गोचास्रवागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते शास्त्रीयाणामिति अन्यानीत्यशास्त्रीयवाक्कायकर्मकारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः वाक्ययोगमादाय दूषयति नैवेति नहि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यास्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादि विशेषणस्य विवेकबुद्धेः सर्वत्याग-

शाङ्करभाष्यम् ।

विशेषणानुपपत्तेः नहि सर्वकर्मसंन्यासे न सृत्स्य तदेहे आसनं सम्भवत् कुर्वतोऽकारयतश्च देहे सन्नस्येति सम्बन्धो न देहे आस्त इति चेन्न सर्वव्यात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् शासनक्रियायाश्चाधिकारणापेक्षत्वात् तदनपेक्षत्वाच्च सन्त्यासस्य संपूर्वसु न्यासशब्दोक्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः तस्माद्गीता-शास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्त्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठा-दात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे सङ्कोचं दर्शयन्नाशङ्कते भरिष्यत इति सन्त्यासो जीवद्वयस्याप्यभिमतत्वं विवेचितं इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरभाष्यं न नवेति अनुपपत्तिमेव स्फोरयति नहीति अन्वयविशेषाव्याख्यानेन लिङ्गासिद्धिं चोद-यति अकुर्वत इति विवेकवशाद्विशेषणस्यपि कर्माणि देहे यथोचितं निःक्षिप्यात्तुर्वज्र-कारयंश्च विद्वानवतिष्ठते तथा च देहे कर्माणि सन्त्यास्माकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति सम्बन्धसम्भवात् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीयतः सर्वकर्मत्यागो नास्ती-त्यर्थः अथवा कुर्वत इत्यादि पूर्वतैव सम्बन्धनीयं लिङ्गासिद्धिं चोदयन्तु देहे सन्नस्येत्कारभ्यो-न्नेयम् आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्धारणाद्देहसम्बन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयित्वाप्राप्ते-रप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमशङ्कत एव सम्बन्धः साधीनमिति समाधत्ते न सर्वत्वेति श्रुतिषु स्मृतिषु चेत्यर्थः किञ्च सम्बन्धस्याकाङ्क्षा सन्निधियोग्यताधीनत्वाकाङ्क्षावशादस-दभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह आसनेति भवदित्युक्तं सम्बन्धो न सिध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह तद-नपेक्षत्वाच्चेति सन्त्यासशब्दस्य विक्षेपार्थत्वात् तस्य चाधिकरणसापेक्षत्वादसदित्यसम्बन्धसिद्धि-रित्याशङ्काह संपूर्णत्विति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसा विवेकविधानेन सर्वकर्मापरि-त्यज्यास्ते देहे विद्वानित्येवैव सम्बन्धस्य मातृत्वं मत्पोषसंहरति तस्मादिति सर्वव्यापारोप-रमात्मनः सर्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानां विरोधित्वात् प्रयोजकज्ञानवतो धैरे सन्त्यासे-ऽधिकारः सत्यग्नानवतस्त्वैधे साभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेत्योक्तोऽर्थे वाक्येणानु-गुण्यं दर्शयति इति तत्र तत्वेति ॥ २१ ॥

स्वामि ज्ञतटीका ।

अतएव चतुर्त्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह वेदाविनाशिनमिति नित्यं दृष्टि-शून्यम् अव्ययमपञ्चयशून्यम् अजम् अविनाशिनश्च यो वेद स पुरुषः कं ज्ञप्ति एवम्भूत्स्य

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रकृतन्तु वक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत् किमिवेत्युच्यते
वासांसि वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके
विहाय परित्यज्य नवानि अन्यानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्य-
न्यानि तथा तददेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति
नवानि देह्यात्मा पुरुषवद्विक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्माशम्भवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरपन्थमव-
तारयति प्रकृतं त्विति किं तत्प्रकृतमिति शङ्कमानं प्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युप-

भाषा अनुवाद ।

पूर्व श्लोक में आत्मा को षड्विकार से रहित कहा इस से आत्मा
हनन क्रिया जो मारना इसका कर्त्ता कहे करनेवाला नहीं है यह बात
अच्छी प्रकार से सिद्धभई सोई कहते हैं कि जो कोई इस आत्मा को
घटने वढ़ने से रहित तथा जन्महीन औ अविनाशी जानते हैं हेअर्जुन
वे किसवास्ते किसी को मारेंगे कारण यह कि अविनाशी आत्मा के
बधकी उपाय नहीं है औ वह आप प्रेरणा करिके और किसी से किसी
को भी किस लिये घात कारावेगा इस से श्रोतृगणजी को यह अभिप्राय
जानीगई कि भीष आदिके बध में प्रयोजक रूप दोष हमै कभी दो जो
नहीं अर्थात् तुमारे कहने से यह काम हमने किया है ऐसा कहियो
नहीं ॥ २१ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

नचैनं क्लेदयन्त्याग्निो न शोषयति सारतः ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मादविक्रिय एवेत्याह नैनं छिन्दन्तीति 'एनं' प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्त्रादीनि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकसत्यापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोऽविक्रियाभावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावत्त्वध्रौव्या-
दविक्रियत्वं सिद्धमिति चेत् तत्राह वासांसीति शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि त्वग्वलीपलितादिसङ्गतानीत्यर्थः वाससां पुरातनानां परित्यागे नवानाञ्चोपादाने त्यागो-
पादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनो देहत्यागोपादानयोरविरुद्ध-
मविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह पुरुषवदिति ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

वधौ साधनाभावात् तथा स्वयं प्रयोजको भूत्वान्येन कं घातयति कथं वा घातयति न कश्चिदपि कथञ्चिदपीत्यर्थः अनेन मयापि प्रयोजकत्वदोषदृष्टिं साकार्पण्यं रित्युक्तं भवति ॥२१॥
नन्यात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत् तत्राह वासां-
सीति कर्षनिबन्धनानां देहानामवश्यम्भाविताज्जीर्णदेहनाशेन शोकावकाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि आत्मा अविनाशी है पर तौभी उस की स्थूल इस देह का नाश देखकर हम शोच करनी हैं तो देखो जैसे मनुष्य जीर्ण कहे पुराने वस्त्र परित्याग कहे उतारकर और नये कपड़े धारण करते अधीतुं षहिरते हैं तैसे ही आत्मा पूर्व प्राचीन शरीर कहे देह छोड़ कर और नूतन कहे नई देह ग्रहण करता है इस से कर्म के अनुसार देह का अवश्य होनहार जो जन्म औ नाश तिस से शोच करना बुद्धिमान तुम ऐसीं को उचित नहीं है ॥ २२ ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोयमहेद्योऽशोध्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति तथा नचैनं क्लेदयन्त्या-
पोऽपां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्राभावकरणेन अवयवविच्छेदापादने
सामर्थ्यं तत्र निरवयव आत्मनि सम्भवति तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहगोषणेन
नाग्नयति वायुरेन त्वात्मानं न शोषयति सारुतोऽपि ॥ २३ ॥

यत एव तस्मात् अच्छेद्योयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतमग्नि-

ज्ज्ञानन्त्थिरजतटीका ।

पृथिव्यादिभूतवत्पृथग्युक्तो विक्रयाभावादात्मनोऽसिद्धनविक्रियत्वमिति शङ्कते कस्या-
दिति यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत् तस्याविक्रियत्वमि-
त्याह आहोत्यादिना ॥ २३ ॥

स्वामिजतटीका ।

कथं हन्तीत्यनेनोक्तं बधसाधनाभावं दर्शयन्नभिनाशित्वमात्माः स्फुटी करोति नैक-
मिति व्यापो न क्लेदयन्ति स्फुटकरणेन शिथिलं न कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

२१ श्लोकमें कहा है कि जो आत्माके बधका साधनाभाव कहे निरुपाय
अर्थात् किसी प्रकार से आत्मा का बध नहीं जासकता है यह देखाय
करि अब अभिनाशी है इस को टुट करतें हैं कि सकल अस्त्र शस्त्र इस
आत्मा को क्लेदन नहीं करि सकतें श्री अग्नि की भी इस के दग्ध करने
की समर्थ नहीं है जल इस को आर्द्र कहे गीला नहीं करिसकता और
वायु भी इस की सुखाय नहीं सकती है क्योंकि यह अवयव रहित है
श्री इन सब की सामर्थ्य अवयव सहित में है अर्थात् भौतिक वस्तु कहे
पञ्चभूत निर्मित वस्तु में इन की सामर्थ्य है ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतम् आत्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मात् नित्यत्वात् सर्वगतः सर्वगतत्वात्
स्थानुरित्येतत् स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनो न कारणात्
कुतश्चिन्निश्चिन्नोऽनिलवदित्यर्थः न तेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयं यत
एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं न जायते म्रियते वा इत्या-
दिना तत्र यदेवाविक्रियं किञ्चिदुच्यते तदेतस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्यते
किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थं त इति दुर्वोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः
प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः कथं
तु नाम संसारिणाम् असंसारित्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सद्व्यक्तं तत्त्वं
संसारनिवृत्तये स्यादिति किञ्च अव्यक्तोयमिति अव्यक्तः सर्वकारणाविषय-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यक्रियाऽभावे योग्यताऽभावं कारणमाह यतइति
पूर्वादिमुत्तरार्द्धे हेतुत्वेन योजयति यस्मादिति नित्यत्वादीनामन्योऽन्यं हेतुहेतुमद्भावं
स्त्वयति नित्यत्वादिना नच नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वेति वाच्यं
तेषामेवामाशयिकत्वेन व्यभिचारानवताराच्च सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनो-
ऽस्तीति युक्तं विधुत्वेनाभिमतं नभति तदनुपलब्धत्वाच्च विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्वैर्यभास्यात्
शक्यं तथाविधस्य सदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति स्वतो नित्यत्वेऽपि
कारणान्नाशरुत्वावदुत्तरिपि सम्भितेति कुत्रश्चिरन्तत्वमित्याशङ्क्याह नकारणाति
आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते म्रियते वेत्तादिना साधितत्वात् तस्यैव पुनरभिधाने पुन-
रुक्तिरित्याशङ्क्याह न तेषामिति अतःशङ्कनीयस्य चोदयस्य प्रसङ्गं दर्शयति यतइति अतो
वेदाविनाशिननित्यादौ न शङ्कते पौनरुक्तप्रभिति शेषः कथं तत्र पौनरुक्त्या शङ्का ससन्नि-
यति तत्राह तत्वेति वेदाविनाशिननित्यादि श्लोकः सप्रसङ्गा पराश्रयते श्लोकशब्देन न जायते,
म्रियते वेत्तादिश्च्यते नन्विह श्लोके जन्ममरणाद्यभावाऽभिलष्यते वेदेत्यादौ पुनरपचया-
द्यभावा विवक्ष्यते तत्र कथमर्थान्तिरेकाभावमादाय पौनरुक्तप्रज्ञोदये तत्राह किञ्चिदिति
कथं तर्हि पौनरुक्तं नचोदनीयमिति मन्यसे तत्राह दुर्वोधत्वादिति पुनः पुनर्विधान-
मैरेन वस्तु निरूपयतो मगरतोऽपिमायाह कथं न्विति त्वं पदार्थपरिशोधनस्य प्रकृत-
त्वात् तत्तैव हेतुनरमाह किञ्चेति आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रथा किमिति न
भवति तत्राह अव्यक्त इति वा तर्हि प्रत्यक्षत्वमभूदनुमेयत्वं तस्य किं नस्यादित्या-

शाङ्करभाष्यम् ।

त्वान्न व्यज्यते इति अव्यक्तोयमात्मा अतएवाचिन्त्योऽयं यद्दीन्द्रियगोचरं वस्तु-
तद्विन्ताविषयत्वमापद्यते अयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्योऽतएवावि-
कार्यो यथा क्षीरं दध्नादिना विकारि न तथा अयमात्मा निरवयवत्वाच्चा-
विक्रियो नहि निरवयवं किञ्चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्यो
यमात्मोच्यते ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शङ्काह अनएवेति तदेव प्रपञ्चयति यद्दीनि अनोन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं
भविष्यतीत्याशङ्क्य कूटस्थेऽात्मना व्याप्तिप्रलङ्घनाभावान्नैवमित्याह अविकार्य इति अवि-
कार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति किञ्चात्मा न विक्रियते निरवयवद्रव्यत्वात् षट्पदिति
व्यतिरेकानुमानमाह निरवयवत्वाच्चेति निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का कतिरित्याशङ्काह
नङ्गीत सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्वि सावयवं सक्रियं
क्षीरादि तदध्नादिना विकारमापद्यते नच आत्मा नः श्रुतिप्रभितिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतो-
ऽपिक्रियत्वात् नायं विकार्यो भवितुमशक्यमिति फलितमाह अविक्रियत्वादिनि ॥ २४ ॥

खामिकृतटीका ।

तत्र हेतुमाह अच्छेद्य इति सार्द्धे निरवयवत्वादच्छेद्योऽक्षेद्यश्च अमूर्तत्वाददाहाः
द्रवत्वाभादक्षेप्य इति इत्यस्य छेदादियोग्यो न भवति यतो नित्योऽविनाशी सर्वगतः
स्थायुः स्थिरस्वभावो रूपान्तरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपपरित्यागी सनातनोऽनादिः
अव्यक्तश्चतुराद्यविषयः अचिन्त्यो मनसोऽप्यविषयः अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर
इत्यर्थः उच्यते इति नित्यत्वादभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस कारण कि यह आत्मा अस्त्रयस्त्र से छिन्न किंवा आग से दग्ध
और जल से आर्द्र और वायु से सूषणे भी नहीं सकता है इसी से आत्मा
नित्य औ अविनाशी तथा सर्वत्र विद्यमान हैं और स्थिर स्वभाव कहे
अचल अनादि है ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैतमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि
 हन्ताहमेषां वयैते हन्यन्ते इति ॥ २५ ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथ चैनमिति अथ चेत्यभ्युपगमार्थः
 एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो
 जात इति वा मन्यसे तथा प्रतितत् तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मया आत्मोपदेशमगोच्याऽन्वगोचस्वनित्यपक्रमस्य व्याख्यानमुपसंहरति तस्मादिति
 अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वं नित्यत्वं सर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात् तथैव
 ज्ञातुमुचितस्तज्ज्ञानस्य भववत्त्वादित्यर्थः प्रतिपेक्ष्यसमुक्तमेवाभिनयति हन्ताहमिति ॥२५॥

स्वामिकृतटीका ।

उपसंहरति तस्मादेवमिति तदेवमात्मनो जन्म विनाशभावान्नयोकः कार्य इत्युक्तम् ॥२५॥

भाषा अनुवाद ।

यह आत्मा अव्यक्त अर्थात् चक्षु आदि कर्मइन्द्रियों का विषय नहीं होता
 यह कह चुके हैं और अचिन्त्य अर्थात् मन का भी अगम्य ध्यान से बाहर
 है और अविकारी अर्थात् जन्म नाश अथवा छोटा बड़ा नया पुराना ही
 किसी रूप में बदलता नहीं ऐसे ही तब ज्ञानी लोग कहते हैं इस से
 जेनि बूझकर तुम जन्म नाश से शून्य कहे रहित आत्मा के स्वरूप को
 अच्छी तरह जान बूझकर तुम इस झूठे शोकमोह को परित्याग करो ॥२५॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ऽमृत इति तथापि भोविन्यपि आत्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि
जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येताववश्यभाविनाविति ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरलोकादुपपत्तिरित्याशङ्क्याह आत्मन इति
अनित्यत्वमिच्छतीतिच्छेदः शक्यानां लोकायतानां वा मतमिदमापरावृण्वते श्रोतुरर्जुनस्य
पूर्वैकमात्मवाचात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्झारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्यतरमताभ्युपगमः शङ्कि-
तस्तदर्थो निपातद्वयप्रयोग इत्याह अथचेति प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादित्युक्तस्य पुनः पुन-
र्जातत्वाभिमानाभावाद्सम्भावीत्याह लोकेति नित्यजातत्वाभिनिवेशे पौनःपुन्येन
मृतत्वाभिनिवेशो व्याहृतः सादित्याशङ्क्याह तथेति परकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्याहो-
वत मरुत्पापं कर्तुं व्यथितावयमितिवादेस्तदीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह तथापीति एव-
मर्जुनस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमशोभ्यत्वे हेतुमाह जन्मवत इति
जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववश्यंभाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका

इदानीं देहेन महात्मनो जन्म तद्विनाशे च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्यः
इत्याह अथ चैवमिति अथ यद्यपेनमात्मानं अनित्यं सर्वदा तत्सद्देहे जाते जातं मन्यसे
तथा तत्सद्देहे मृते मृतञ्च मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयो अजन्ममरणयोरालम्बगामित्वात्
तथापि त्वं शोचितं नार्हसि ॥२६॥

भाषा अनुवाद ।

श्री विचार करि देखो कि जब आत्मा के जन्म तथा नाश का अभाव
है तो फिर आत्मा के अर्थ शोक करना उचित नहीं है यह बात निर्धार
कर ठहराई गई अब जो देह के जन्म और नाश से आत्मा का जन्म नाश
है ऐसा अङ्गीकारकरिके मानी तोभी शोक करना अनुचित है यह
कहते हैं कि पुण्य और पाप तथा तत्फल सुखदुःख और जन्म नाश इन का
सर्वदा आत्मा के साथ सम्बन्ध रहने से यद्यपि देहके जन्म होने से आत्मा
का जन्म और देहके नाश से आत्मा का नाश इस रीति से जन्म नाश को

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी
मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणार्थ-
स्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तयोरवश्यकतावित्ये सत्यतुशोकस्याकर्सव्यत्ये हेत्वन्तरमाह तथाचेति ॥ २७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सम्भावितं जन्ममरणलक्षणोऽर्थे त्वं विद्वान् शोचिष्वं योग्यो न भवसि ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

नित्यमानो तौ भी जो जन्म नाश अवश्यं भावी अर्थात् निश्चय होनेवाला
है ठरने का नहीं तौभी फेरि उस के अर्थ तुम को शोचना योग्य नहीं
है ॥ २६ ॥

काहे से शोचना योग्य नहीं है इस का हेतु कहते हैं कि जिस लिये
जो वस्तु जन्मग्रहण करती है उस के आरब्ध कर्म के क्षय होने से निश्चय
उस की मृत्यु अर्थात् नाश होता है ऐसे ही मरे का भी पूर्वदेह कृत
कर्म बशते फेर अवश्य ही जन्म होता है इसी से एवम्भूत अनिवार्य अ-
वश्यभावी कहे होनेवाले जन्म औ मरणके विषय में तुम को शोच करना
योग्य होता नहीं क्योंकि तुम विद्वान् कहे पण्डित ही पण्डित का अर्थ
यह है कि सत् असत् को विवेकिनो कहे विचार करनेवाली बुद्धि को
पण्डा कहते हैं सो जिस के होय सो पण्डित है आत्मा से भिन्न जो
कुछ सो असत् जाने सत् एक आत्मा ही है यह तुम जानो ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्त निधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कार्यकारणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यत् अव्यक्तादीनीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुन-
मिवादि कार्यकारणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्-
पत्तेः उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्त-
मदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि मरणार्हमव्यक्ततामेव
प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथाचोक्तम् अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ
तत्र न तस्य त्वं वृथा का परिदेवनेति तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः
अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कुत इत्यत आह जातस्य हीति हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भककर्मज्जदे स्मृत्युर्ध्वो
निश्चितः स्मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थे आत्मान-
सुद्दिष्टानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्त्तव्यत्व-
माशङ्क्याह कार्येति समनन्तरलोकस्तत्र हेतुरित्याह यत इति चाक्षुषदर्शनमावृत्तिं व्यावर्त्त-
यति अनुपलब्धिरिति नहि यद्योक्ति सङ्घातरूपाणि भूतानि पूर्वसत्यसेरुपलभ्यन्ते तेन
तानि तथा व्यपदेशभाजि भवन्तीत्यर्थः किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदाह उत्पन्नाभीति
उत्पत्तेरूर्ध्वं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेषां व्यक्तमिति तद्योच्यते जन्माहुसारित्व
विलयस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्यार्थमाह मरणादिति उक्तेऽर्थे पौराणिकसम्प्रतिमाह
तथाचेति तत्वेत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति पूर्वमदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्दृष्टानि
तदेवं भ्रान्तिविषयतया वटिकायन्त्रवच्चक्रोभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य नाव-
काशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च देहादीनां स्वभावं पर्याचीच्य तदुपाधिके आत्मानो जन्ममरणे शोको न कार्य-
इत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानं तदेवादि उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि अव्यक्ता-

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन माश्चर्यवद्दति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः पृष्टोति श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥२६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किंत्वात्मेवैकम् उपालभेत् साधारण भ्रान्ति निमित्ते कथं दुर्विज्ञेयमात्मेत्यत आह आश्चर्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यम् अदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्मादृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदति तथैवचान्य आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

स्वामिकृतटीका

दीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मनास्थितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तमभिव्यक्तमध्यं जन्ममरणान्तरालं स्थितिलक्षणं येषां तानि व्यक्तमध्यानि अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येव भूतान्येव तत् तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः प्रतिबुद्धस्य स्वदृष्टवस्तु-
विव शोको न युज्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि देहादि का स्वभाव जो जन्म मरण आदि है तदु-
पाधिक आत्माका जन्म मरण विचारि करि शोचते हैं तोभी शोच
करना न चाहिये इसपर कहते हैं कि अव्यक्तादि अर्थात् अव्यक्त कहे
प्राणियों की उत्पत्तिका मूल कारण जो प्रकृति माया सो प्राणियों की
उत्पत्ति के पूर्व कारण रूप सब जीवों को अपने भीतर लीन करके
अव्यक्त कहे अप्रकट रहती है और व्यक्त मध्य अर्थात् जन्म मरणके मध्यमे
सकल प्राणी वर्तमान अवस्था मे विराजमान रहते हैं और अव्यक्त निधन
अर्थात् अन्त मे स्वकारण जो माया तिस मे सब प्राणी ली न होके रहते
इस से हे अर्जुन ऐसे रहनेवाले प्राणियों की मृत्यु मे किसी तरह शोच
करना न चाहिये जैसे जग हुए मनुष्य को स्वप्न मे देखी भई वस्तु के अर्थ
शोक करना अयोग्य है तैसे यह भी जानो ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रुत्वा दृष्टोक्ताप्यात्मानं वेद नचैव कश्चिदथवा योऽयम् आत्मानं पश्यति
स आश्चर्य्येतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवत्यतो
दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् तं प्रत्युपालम्भो न सम्भ-
वतीति मन्वानः सद्वाह दुर्विज्ञेय इति तथाचात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वाद्-
साधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह किं त्वामेवेति अहं प्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्व-
मसिद्धमिति शङ्कते कथमिति विशिष्टस्यात्मनोऽहं प्रत्ययस्य दृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावा-
दस्ति दुर्विज्ञेयतेति लोकाभयतारयति आहेति आश्चर्य्यवदिति आद्येन पादेनात्मविषय
दर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते द्वितीये न च तद्विषयवदन्यस्य दुर्लभत्वोक्ते-
स्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरणता विवक्षिता
श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिमतमिति
विभागः आत्मगोचरदर्शनादि दुर्लभत्वद्वारा दुर्विज्ञेयमात्मनः साधयति आश्चर्य्यवदिति
सम्प्रत्यात्मनि द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षात् कर्तुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्विज्ञेयं कथयति
अथवेति व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह अत इति ॥ २८ ॥

खामिकृतटीका ।

कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचन्ति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्ज्ञेयतामाह
आश्चर्य्यवदिति कश्चिदेनात्मानं शास्त्राचार्य्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्य्यवत् पश्यति सर्वगतस्य
नित्यज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽजौकित्वाद्वैन्द्रजालिकवदवष्टमानं पश्यन्निव विज्ञेयेन पश्यति
असम्भावनाभिभूतत्वात् तदाश्चर्य्यवदेवान्योवदति शृणोति चान्यः कश्चित् पुनर्विपरीतभाव-
नाभिभूतः श्रुत्वापि न वेद चशब्दादुक्तापि दृष्ट्वापि न सम्यग्बुधेति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फिर बड़े विद्वान लोग जो शोक करते चलेआते हैं सीं केवल
आत्मा विषयक अज्ञानताही से होता है इस अभिप्रायसे आत्मा की दुर्ज्ञे-
यता कहे ज्ञान कठिनता निरूपण करते हैं कि कोई तो शास्त्र आलोचना
करिके इस आत्मा को जानि के भी आश्चर्य्य ऐसा जानते अर्थात् सर्वगत

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि नत्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

आङ्गरभाष्यम् ।

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरत् ब्रूत देहीति यस्माद्देही शरीरी नित्यं सर्वावस्थास्ववध्यां निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्थावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे बध्यमानोऽपि अयं देही न वध्यो यस्मात् तस्माद्भौमादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेति आत्मनो दुर्भानत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् वस्तु एतस्या-
पेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणार्थः देहे बध्यमानोऽपि देहिनो बध्यत्वाभावे
फलितमाह यस्मादिति हेतुभागं विभजते सर्वस्येति फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्द्धं व्याचष्टे
तस्माद्भौमादीनीति ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवमवध्यत्वमात्मनः संक्षेपेणोपदिशन्नगोच्यत्वमुपसंहरति देहीति स्पष्टार्थम् ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

नित्यज्ञान औ आनन्द स्वरूप आत्मा के अलौकिकत्व से असम्भव जो
इन्द्रजालिक कौतुक तिस के समान देखि आश्चर्य से घबड़ाय कर विस्मय
युक्त होते हैं और कोई आश्चर्य के नाई कहते कोई आश्चर्य के तुल्य सुनते
और कोई आत्मज्ञानरूप विपरीत कहें उलटौ भावना से अभिभूत हांकि
इस आत्मा का तत्त्व सुनि के भी जानि सकत नहीं अर्थात् बहुत देखि
सुनिके भी अच्छी तरह से आत्मा का जानना अति कठिन हैं ॥ २८ ॥

इस प्रकार आत्मा का दुर्विज्ञेय स्वभाव अर्थात् बड़े कष्ट से भी उस
का जानना कठिन है यह संक्षेप से उपदेश करिके अब शोक न करना

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामिव किन्तु स्वधर्ममिति स्वधर्ममपि स्त्री धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुम् अर्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकादमर्मादात्म स्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्चयुद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्माथं प्रजारचणार्थञ्चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्मात् धर्मात् युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकान्तरमयतारयन् दृष्टं कीर्त्तयति इहेति पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहयोरसम्भवो न भवति किन्तु स्वधर्ममपि चावेक्षेति सम्बन्धः स्वकीयं चात्रधर्ममनुसन्धाय तत्क्षणं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः यद्विषयस्य धर्मादनपेतं श्रेयः साधनं तदेव मयानुवर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह धर्म्यादिति जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि क्षत्रियस्येति पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थं प्रचलितमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति स्वाभाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कां वारयितुं तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मनः स्वस्वार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः धर्माथं प्रजापरिपालनार्थञ्च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरक्षा अज्ञातव्येत्याशङ्क्याह तच्चेति ततोऽपि श्रेयस्करं किञ्चिदुद्घातं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशङ्क्याह तस्मादिति तस्माद्युद्धात् प्रचलनमुचितमिति शेषः ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस विषय में कहते हैं कि जैसे सब प्राणियों की नस्ल कहें नाश होनीवाली देह में वर्त्तमान यह देहों कहें आत्मा देह नाश होने से भी इस का नाश नहीं होता क्योंकि सो आत्मा नित्य श्री अवध्य है इसी से भूत जो प्राणी तिन की देह नाशके अर्थ तुम को शोक करना उचित होता नहीं ॥ ३० ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारं मपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कुतश्च तदयुक्तं कर्त्तव्यम् इत्युच्यते यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रार्थित-
मागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये एतदौदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः
हे पार्थ किन्न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

युद्धस्य गुर्याद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा शास्त्रविरोधान्नास्ति कर्त्तव्यतेति शङ्कते
कुतश्चेति अग्नीधोमीयहिंसावद्यमपि क्षत्रियस्य विहितत्वाद्बुद्ध्यं सामान्यशास्त्रतो विशेष-
शास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह उच्यते इति तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुश्रिकस्यापि

स्वामिकृतटीका ।

यज्ञोक्तमर्जुनेन वेषयुक्तं शरीरेभ इत्यादि तदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममपीति आत्मनो
नाशभावादवैतेषां हननेऽपि विकम्पितं नार्हसि किञ्च स्वधर्ममप्येवञ्च विकम्पितं नार्ह-
सीति सम्बन्धः यज्ञोक्तं न च श्रेयोऽनुपपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव इति तत्राह धर्म्यादिति
धर्मादनप्रेतादन्धाद्युद्धादन्यत् ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रथम अध्याय के २८ श्लोकमें अर्जुनने कहा है कि हमारी शरीर
कांपती और रोम खड़े होते हैं हाथ से धनुषबाण गिरे पड़ते हैं सो यह
भी अयोग्य असम्भव है जिस हेतु स्वधर्म जो संग्राम तिस में प्रवृत्त होके
भीषण पितामह आदि के हनन करने से अविनाशी आत्मा का विनाश
मानि तुमारा डरना औ कांपना यह युक्ति से सिद्ध होता नहीं और
३१ श्लोकमें कहा है कि ये अपने जनों को नाश करि हम श्रेय कहे
कल्याण नहीं देखते उस पर कहते हैं कि धर्म युक्त जो न्याययुद्ध तिस
की अपेक्षा अर्थात् उस से बढ़िकर क्षत्रियों को और कौन कल्याण
करनेवाला कर्म है अर्थात् कोई भी नहीं ॥ ३१ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कौन्तिज्ज हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सुखाभावादुपरतिरेय ततो युक्ता प्रतिभातीत्याशङ्काह यदृच्छेति चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठानिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति युद्धमानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुखता-विहीनाः सहसैव स्वर्गादिमुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुट-यति यदृच्छयेत्यादिना इहासुत च भावि सुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्धसिद्धे-स्तादर्थ्येनोक्तानं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च सङ्गति श्रेयसि स्वयमेवोपस्थिते सति कुतो विकल्पास्ये इत्याह यदृच्छेति यद-च्छया अप्रार्थितसंशोधनं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सुभाग्या एव लभन्ते यतोऽविचारणं स्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा य एवंविधं युद्धं लभ्यन्ते त एव सुखिन इत्यर्थः एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्वाम माधवेति यदुक्तं तन्निरस्तम् ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर जो कहो कि गुरु आदि अनेक प्राणियों की हिंसा युद्ध में हीयगी और शास्त्र में अहिंसा परमधर्म कहा है इस से युद्ध करना अति अनुचित है इसपर महते हैं कि जैसे वेदविहित जो यज्ञ में हिंसा सो हिंसा नहीं है तैसे शास्त्र संमत जो क्षत्री का परम धर्म युद्ध तिस में हिंसा औ पाप की कल्पना वृथा करते हो और परम श्रेयरूप महाफल आप से आय तुम को उपस्थित कहे प्राप्त भया है इस से अब तुम किस कारण कम्पमान होते यह कहते हैं कि हे अर्जुन वेमांगि वियतन किये आप से प्राप्त परम श्रेय कहे कल्याण का साधन युद्ध जिस से परम कल्याण सिद्ध होय ऐसा युद्ध अति भाग्यवान क्षत्री लोग पावते हैं क्योंकि इस से स्वर्ग का द्वार वेरीकटोंक खुला रहता है अथवा जो इस प्रकार का युद्ध पावें सोई सुखी हैं इस श्लोक से प्रथम अध्याय का छत्तीसवां श्लोक कहा गया कि किस तरह आत्मीय जनों को नाश करि सुखी होयगे इस बात का भगवानने उत्तर दिया है ॥ ३२ ॥

अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि अथेति अथ त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वधर्म्यं कीर्त्तिञ्च महा-
देवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्त्तिपरित्यागः अकीर्त्तिमिति अकीर्त्तिञ्चापि युद्धे
भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालां धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभि-
र्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते सम्भावितस्य चाकीर्त्तिं वरं
मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वधर्मस्य युद्धस्य अङ्गयाकरणे स्वर्गादि महाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्ययाय
प्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगतार्थशब्दार्थं कथयति एवमिति विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन
प्रकारेणेत्यर्थः अन्यार्थं पुनश्चेदित्यनूद्यते महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥३३॥

युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्ययायमासुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हा लक्षणं दीर्घकालभाविन-
मैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्बयति न केवलमिति युद्धे स्वमरणसन्देहात् तत्परि-
हारार्थमकीर्त्तिरपि सोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्य अयस्करत्वादित्याशङ्काह धर्मात्मेति मान्या
नामकीर्त्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह सम्भावितस्तेति ॥ ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

विपक्षे दोषमाह अथ चेदिति ॥ ३३ ॥

किञ्च अकीर्त्तिमिति अव्ययां शाश्वतीं सम्भावितस्य वृद्धमतस्य अतिरिच्यतेऽधिका
भवति ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो यह स्वधर्म रूप संग्राम न करोगे तो केवल फलप्राप्ति न
होगी यही नहीं है और उल्टा प्रत्यवाय कहे अधर्म भी होगा सोई दोष
कहते हैं कि जो तुम इस धर्मजनक उपस्थित कहे प्राप्तभये युद्ध
करने में प्रवृत्त न होउगे तो तुम अपने धर्म औ कीर्त्तिके त्याग करने से
अवश्य पाप के भागी होउगे इस में सन्देह नहीं हैं ॥ ३३ ॥

भयाद्रणादुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च भयादिति भयात् कर्णादिभ्यो रणात् पुद्गादुपरतं निवृत्तं संस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वा महारथा दुर्योधनप्रभृतय के संस्यन्ते इत्याह येषाञ्च त्वं दुर्योधनादीना बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इष्येव बहुमतो भूत्वा पुनस्त्व यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च त्वया युद्ध कर्तव्यमिच्छाह किञ्चेति प्राणिषु कृपयानाह युद्ध कर्तव्यमिच्छा-
शङ्काह भयादिति महारथानामेव विनिश्चि येषाञ्चेति दुर्योधनादिभिस्त्रयोपहास्यतानि
रसतार्थं शयाने प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्यर्थ ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च भयादिति येषा बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतो भूत्वा एव भयात् संपाप्तादिष्टत्वं
त्वा मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघव लघुता यास्यसि ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि स्वधर्म श्री कीर्ति जाय तो जाय हम हिंसा न करेंगे तो युद्ध न करने से केवल स्वधर्म श्री कीर्तिही का त्याग नहीं है और भी है सो कहते है कि युद्ध छोड़ने से लोग तुमारा अग्रश कहेंगे श्री निन्दा करेंगे और वह अग्रश चिरकाल ली कहे बहुत दिनों तक ससार मे रहेगा और तुम चत्वरियों के बीच युद्ध करने मे प्रसिद्ध वीर ही देखो जो जिस बात मे ख्यात कहे नामी है श्री लोग उस को प्रतिष्ठित बड़ा करि जानते है तो फेरि उस का उसी बात मे अग्रश यह मरने से भी अधिक है और सब पाप श्री दोषों का दादा है इस को अच्छी तरह विचार कर देखो ॥ ३४ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाऽहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अवाच्यवादानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निभृतकवचादि युद्धनिमित्तं तस्मात् ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखादुःखतरं नु किं ततः कष्टतरदुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च त्वं युद्धादुपरमं साक्षात्प्राप्त्वाह किञ्चेति ननु भीष्म द्रोणादि बध्नयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धाच्चिन्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादि शत्रुजतं सोढुं शक्यामीत्याशङ्क्याह तत इति ॥ ३६ ॥

स्वासिंहकृतटीका ।

किञ्चावाच्यवादानिति अवाच्यान् वादान् वचनानिहान् शब्दास्तराहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

भगवान् कहते हैं कि अर्जुन तुम को अब युद्ध करना हीं उचित है क्योंकि तुम तो यह जानते ही कि प्राणियों के ऊपर कृपा करि हम संयाम छोड़ते हैं परन्तु महारथी बीर तुम को भयसे युद्धविमुख जानेंगे जो तुम को पूर्व कहे पहिले सकल गुणसंपन्न कहे युक्त जानते थे वे लोग अब तुम को कारण आदिक योद्धों के भय से युद्ध से विमुख मानेंगे देखो जिन दुर्योधन आदिकों को तुम बहुमत कहे मान्य रहे उनके निकट अब तुम कैसे लघु कहे हलके होउगे तो इस हंसी के डर से युद्ध करना अवश्य है ॥ ३५ ॥

इस से अब तुम युद्ध से निवृत्त न होउ जो कहो कि भीष्म तथा द्रोण

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतो वेति हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् उभयथापि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रुन् मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आनन्दमिरकतटीका ।

तर्हि युद्धे युवादि वधयशान्मध्यस्था निन्दा ततो निवृत्तौ गत्वा निन्देत्युभयतः पाप-
रञ्जुरित्याशङ्क्याह युद्धे पुनरिति जये पराजये च लाभप्रोव्याह युद्धार्थमुत्थानमावश्यक-
मित्याह तस्मादिति नहि परिशुद्धजलस्य क्षत्रियस्य युद्धाद्योद्युक्तस्य तस्मादुपरमः साधीवा
नित्याह कौन्तेयेति जये पराजये चेत्येतदुभययोर्युक्त्यते जयादिनिश्चयमाभावेऽपि लाभ
नियमे फलितमाह यत इति कृतनिश्चयत्वमेव विषययति जेष्यामीति ॥ ३७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यश्चोक्तं नचैतद्विद्वा इति तत्राह हतो वेति पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भाषा अनुवादः ।

आदि का बध बड़ा कष्ट है तो देखो तुमारे शत्रुगण तुमारी सामर्थ्य की निन्दा करते हुए तुमारे प्रति अनेक अयोग्य दुर्वचन कहेंगे तो इस से और दुःख कौन है यह कष्ट से भी भूहाकष्ट है ॥ ३६ ॥

तो युद्ध करि गुरू आदिके बध से निन्दा और संग्राम छोड़ने से शत्रु निन्दा करेंगे इस दुविधा चिन्ता के ऊपर कहते हैं और दूसरे अध्याय के कठर्थ श्लोकमें जो अर्जुनने कहा कि इन को हम मारें या येई हमें जय करि लेय इस का भी उत्तर श्रीकृष्ण करते हैं कि जय करेंगे या पराजय पावेंगे इस की निश्चय करिके उठी जो कहो कि इस देव अधीन जय औ पराजय का क्या निश्चय है तो इस युद्ध में जो तुमारी मृत्यु होयगी तो स्वर्गवास

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशनिमित्तं शृणु सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषादप्यकृत्वे तत् तथा च लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व नैवं युद्धं कुर्वन् पाप-फलमवाप्स्यसि इत्येष उपदेशः प्राप्तज्ज्ञिकः ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नीत्यात्वं शक्नोमीत्याशङ्काह तत्वेति युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यादत् सुहृज्जीवनभरणादिनित्ययोः सुखदुःखयोः समता-करणं कथमिति तत्वाह रागद्वेषाविति लाभः तत्तु कोषादिप्राप्तिः अलामस्तद्विपर्ययः न्यायेन युद्धेनापरिभूतेन परस्व परिभयो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः तयोः लाभालाभयोर्जया जययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषादकृत्वे तदर्थयितुं तथेत्युक्तं यद्यतोपदेश-कथात् परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तोः सहज्य परत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्याशङ्काह एष इति क्षुब्धियस्य तव धर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादाप्रसङ्गागतत्वादस्वोपदेशस्य मानेन निषेध-सहज्यः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यदप्युक्तं पापमेवाश्वेदस्मानिति तत्वाह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे कृत्वा तथा तयोश्च कारणभूतौ लाभालाभावपि तयोरपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यं युज्यस्व सज्जो भव सुखदुःखाद्यभिनाशं जित्वा स्वधर्मं बुद्ध्या युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

पावोगे और जो शत्रुओं को जीतागे तो पृथिवी का राज्य और भोग करीगे तिस से हे कौन्तेय अर्जुन युद्ध करने को निश्चय करिके उठो तुमारे तो दोनो हाथ लडुआ हैं ॥ ३७ ॥

जो कदाचित् बधहेतुक पापही की निश्चय करि उसके डर से युद्ध

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकै-
रुक्तो ननु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह तच्चोक्तमुपसंक्षिप्यते एषा तेऽभि-
हितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषय-
विभागे उपरिष्ठात् ज्ञानयोगिनः सांख्यानानां कर्मयोगिनः योगिनामिति निष्ठा-
द्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्त्तिष्यति श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रह्णिष्य-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्न्यायवष्टम्भेण शोकमोहापनयस्य तात्पर्येणोक्त-
त्वात् तस्मिन्नुपसंक्षिप्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंक्षिप्यते तत्राह शोकेति स्वधर्म-
मपीत्यादिभिरतीतश्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्वादिवधशङ्कानिनिस्तयोः सम्यग्
ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमवत् धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति नान्यथेत्यस्य
व्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः
किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह परमार्थेति नत्वेवाहं जातुनासमित्यादि सप्रसूया परा-
स्मर्यते उक्तं न जायते क्षियते वा कदाचिन्नेत्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारप्रयोजन-
माह शास्त्रेति तस्य यस्तद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं
परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते उत्तरतैव
नद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादिति तत्राह इहहीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतप्रतिपत्तेश्च
मौक्यार्थमादौ विषयविभागस्तूचनमित्यर्थः उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमेवोपसंहारमव-

भाषा अनुवाद ।

मे निश्चय करिके नहीं उठि सकते यह कहो तो सुहृद् मित्रोंके जीवन
और मरण निमित्तक सुख और दुख की समता कहते हैं कि प्रथम सुख
तथा लाभ औ हानि जय पराजय इन की समान करि और प्रीति विरोध
को भी त्याग करिके तब युद्ध मे प्रवृत्त होउ इस प्रकार से युद्ध करने मे
पाप न प्राप्त होयगा अर्थात् न लगेगा ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न्तीत्यत आह एषा ते इति एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तु
विवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादि संसारहेतुदोषनिवृत्ति-
कारणं योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया इन्द्रप्रहरणपूर्वकमीश्वराराधनार्थं
कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु
ताञ्च बुद्धिंस्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं
कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञान-
प्राप्ते रित्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तारयति अत आह इति परमार्थात्मतत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठासुप्तासुपसंख्यं वक्ष्यमाणां संश्लेषः इति
योगे त्यति तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति बुद्धेः इति तत्त्वोपसंहारभागं विभजते
एषेत्यादिना बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्त्तयति ज्ञानमिति तस्य सहकारि निर-
पेक्षस्य विशिष्टफलवत्त्वसावधे साक्षादिति शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्या-
दिनिरर्थः संसारस्तस्य हेतुर्दोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानस्यान्यथ व्यतिरेक समविगतसाधनत्वादित्यर्थः योगे त्विमांश्चित्वादिभ्याकुर्वन् योगशब्दस्य
प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिन्नचित्ति तत्प्राप्तौति प्रकृतसुप्तप्रयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन
परास्मृत्यतै ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति निःसङ्गतयेति फलाभिसन्धि वैधुर्थ्यं निःसङ्गत्वं
बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्ररोचनार्थमिति अभिष्टुता हि बुद्धिः अज्ञातव्या सत्यनुष्ठाना-
सधिकरोति तेनस्तुतिरर्थवतीत्यर्थः कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्नाहि-
तत्त्वज्ञानसन्तरेण समूलं कर्म ह्यतः शक्यमित्याशङ्क्याह ईश्वर इति ॥ ३८ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

उपदिष्टं ज्ञानयोगसुपसंहरंस्तु साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति एषेति सस्यक् स्थायते
प्रकाशयते वस्तु तत्त्वमनयेति संख्या सस्यग्ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्
करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहितः एवमभिहितायामपि तव चेदात्मतत्त्वसंपरोक्षं न भवति
तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्त्वपरोक्षार्थं कर्मयोगेत्विसां बुद्धिं शृणु यया बुद्ध्या युक्तः
परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः संततप्रसादलब्धपरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रक-
र्षेण हास्यसि त्यज्यसि ॥ ३८ ॥

नेहाऽभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य वायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चान्वत् नेहाभीति नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्रम-
णमभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य
नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः किञ्च नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते
किन्तु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं वायते रक्षति महतः संसार-
भयात् जन्ममरणदिलक्षणात् ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु कर्मावसानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित्करत्वाद्नेकानर्थकलुपितत्वेन दोषवत्याश्च
योगवृद्धिरपि न शङ्केयेति तत्राह किञ्चेति अन्यच्च किञ्चिदुच्यते कर्मावसानस्यावश्यकत्वे
तत् कारणमिति यावत् कर्मणा सह समाधेरनुष्ठानमशक्यत्वाद्नेकान्तराय सम्भावत् तत्-
फलस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन् जन्मस्यसम्भवादर्थोद्योगोभ्यंशेतानर्थे च निपतेद्दि-
त्याशङ्काह नेहेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्यथासुगुणत्वेन नास्तीत्यनुवादः
यत्तु कर्मावसानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिञ्चित् करत्वमुक्तं तत् दूषयति यथेति क्षणिकाणि-
ज्वादेरारम्भस्यानियतफलं सम्भावनामात्रोपनीतत्वाच्च तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य फल-

भाषा अनुवाद ।

पूर्वे कथित जो ज्ञानयोग उस को कहि करि अब उस का साधन
जो कर्मयोग सो कहते हैं कि वस्तु श्री तत्त्व को प्रकाश करनेवाला
सांख्यनामक तत्त्वज्ञान तुम से कहा गया अर्थात् तत्त्वज्ञान के विषय मे
जो बुद्धि सो मैने तुम को कहा है इस से जो तुमारे तत्त्वज्ञान का बोध
न होय तो फिर चित्तशुद्धिके द्वारा तत्त्वज्ञान उत्पन्न होनेके अर्थ अब यह
कर्मयोग अर्थात् कर्मयोग के विषय की बुद्धि हम कहते हैं सो साधन
ही सुनो कि हे अर्जुन जिस से ईश्वरार्पित कर्म के द्वारा चित्त की शुद्धि
होकर ईश्वरके प्रसाद से प्रत्यक्ष ज्ञान को प्राप्त करि इस बन्ध से अना-
यास अर्थात् सहज से छूटि जाजगि ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः यत्कृतमनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषयदनुष्ठानमिति तत्वाह किञ्चेति इतोऽपि कर्मासुष्ठानभावश्चकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेव स्फुटयति नापीति चिकित्सायां हि क्रियमाणायाम् व्याध्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि सम्भाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वान्न तथा कर्मासुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः सम्प्रति कर्मासुष्ठानस्य फलं पृच्छति किंत्विति उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्निवचितं फलं कथयति स्वल्पमपीति सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमित्त-
च्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन इति स्मृतैरित्यर्थः ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथादिवत् कर्माणां कदाचिद्विघ्नवाङ्मल्येन फले व्यभिचारान्मन्वाद्यङ्गवैयुष्ये च प्रत्यवाय सम्भावान् कृतः कर्मबन्धप्रहाणं तत्वाह नेहेति इह निष्काम कर्मयोगेऽभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देश्येनैव विघ्नवैयुष्यादयसम्भवात् किञ्चास्य धर्मस्य ईश्वराराधनार्थकर्मयोगस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भवात् संसार-
लक्षणात् लायते रक्षति ननु कास्य कर्मवत् किञ्चिदङ्गवैयुष्यादिना नैष्कल्यमस्येत्यर्थः ॥४०॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कही कि जैसे खेती औ बनज वैपार आदि कर्मों में कदाचित् कहे कभू' कभू' बिघ्नो की बाहुल्य कहे बहुतायत से फल के हानि की भी सम्भावना है अर्थात् निष्फल परिश्रम भी होता है और मन्त्र अनुष्ठान कहे जप यज्ञ आदिक में भी विघ्न अथवा अङ्गविकल होने से प्रत्यवाय कहे दोष औ कर्मनिष्फल होता है तैसे ही जो यह कर्म बिघ्नो के मारे पूरा न हो उठे तो कैसे कर्म बन्ध की हानि कहे नाश होगी और उलटे दोष लगने का डर है इसवास्ते भगवान् कहते हैं कि यह निष्काम कर्मयोग का आरम्भ करने से जो पूरा भी न होउठे तो भी निष्काम कर्म निःफल होता नहीं और इस में दोष पाप भी नहीं लगता है जिस हेतु ईश्वर को उद्देश्य करि अर्थात् ईश्वर के अर्थ किये कर्म में बिघ्न होते ही नहीं और ईश्वराराधनके अर्थ इस धर्मके थोड़े आचरण से भी बड़े भयानक संसार से रक्षा होती है अर्थात् ईश्वरार्पित कर्म रक्षा करता है

व्यवसायात्मिका बुद्धि रेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

ग्राह्यरभाषम् ।

येऽयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति व्यव-
सायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य
बाधिका सम्यक् प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयो मार्गे हे कुरुनन्दन याः
पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपरोऽनुपरतः संसारोऽपि
नित्यप्रततो विस्तीर्णी भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरता-
स्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते ता बुद्धयो बहुशाखा बहुप्रः शाखा यासां
ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषा-
मव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानाम् इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराख्यपि कणादादि शास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते तथा
च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह वेद्यमिति सैवैका प्रमाणभूता बुद्धि-
रित्याह व्यवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराख्यविवेकमूलान्यप्रमाणातीत्याह बहुशाखाहीति
व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वया-
मेकया इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदः
संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् तत्र हेतुः सम्यगिति निर्दोषवेदवाक्यसमुत्पत्त्यादुक्तसुपा-
योपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात् पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे
याः पुनरिति प्रकृतबुद्धिद्वयमेकयाथान्तरत्वभितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति यासा-
मिति अप्रमाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुपसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषः शाखा-

भाषा अनुवाद ।

इस से यह काम्यकर्मकी तरह कुछ अङ्ग बिकल होने से भी निष्फल नहीं
होता है तात्पर्य यह कि ईश्वरार्थ कर्म करने में जो दोष न लगे और
मन्त्र फल है तो साक्षात् ईश्वरकी आज्ञा करने में क्या कहना है ॥ ४० ॥

जो कहो कि कणाद आचार्यों के मत में ज्ञान कर्म उपासनारूप

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः तद्वशादित्येतत् अनन्तत्वं सस्यगुत्तानमन्तरेण निवृत्तिविरहितत्वम्
 अपरत्वं कार्यक्षैव सतावस्तुभूतकारणविरहितम् अनुपरतत्वं स्मोरयति नित्येति कथं
 तर्हि तद्विषय्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्ताह प्रमायेति अन्य व्यतिरेकाख्येनानुमानेनाग-
 मेन च पदार्थपरिषोघनपरेण परिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य सत्तु-
 पन्नसस्यग्वोधासुरोधात् प्रकृताविपरीतबुद्धयो व्यावर्त्तन्ते तास्त्रसंख्यातासु व्यावृत्तासु
 सतीषु निरालम्बनतया संसारोऽपि स्यादसंश्लेषशून्यवस्तुपरतो भवतीत्यर्थः या पुनरित्युप-
 क्रान्ता तत्त्वज्ञानापनोद्या संसाराल्पदीभूता विपरीतबुद्धिरनुक्रामति ता बुद्धय इति बुद्धीनां
 दृष्टस्यैव कृतो वज्रशास्त्रित्वं तत्वाह वज्रभेदा इत्येतदिति एकैकां बुद्धिं प्रतिशाखाभेदो-
 ऽवान्तरविशेषस्तेन बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रख्यातमित्याह प्रतिशाखेति बुद्धीनामामन्यप्रसिद्ध
 प्रद्योतनार्थो हि शब्दः सस्यगुत्तानवतां यथोक्त बुद्धिभेदभाक्तामप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह
 केषामित्यादिना ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कृत इत्यपेक्षायानुभयोर्वैषम्याह व्यवसायात्मिकेति इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे
 व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्ताव भुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव बुद्धि-
 भवति अव्यवसायिनान्तु ईश्वराराधनवर्हिर्मुखाणां कामिनां कामानामानन्त्यादनन्तास्तत्वापि
 कर्मफलगुणफलत्वादि प्रकारभेदाद् वज्रशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति ईश्वराराधनार्थं हि नित्यं
 नैमित्तिकञ्च कर्म किञ्चिदङ्गैरगुण्येऽपि न नश्यति यथा शक्त्यात् तथा कुर्यादिति हि
 तद्विधीयते नच वैशुख्यमपीश्वरोद्देष्टेनैव वैशुख्योपशमात् नत तथा कास्यं कर्म अतो
 सहैवैषम्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अनेक प्रकारकी बुद्धि कही हैं और आप यहां ज्ञानयोगरूप औ कर्मरूप
 दोही प्रकार बुद्धिके कहा सो कैसे सम्भव होय इस अभिप्राय पर उक्त इन
 दोनो के भी विपरीत कहे जलटा भिन्न प्रकार कहते हैं कि हे कुरुनन्दन
 अर्जुन यह ईश्वर आराधनरूप कर्मयोग से व्यवसायात्मिका अर्थात् भग-
 वद्व्यक्तिके द्वारा अवश्यही जहार होगा ऐसी निश्चयात्मिका कहे निश्चय-
 रूप बुद्धिकी निष्ठा एकही है और अव्यवसायी अर्थात् आराधन के
 बहिर्मुख कामी कहे सकासकर्म करनेवालों की अनन्त वासना से अनेक

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्य विपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति तेषां यामिमामिति यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इववृक्षः श्रीभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति के विपश्चितः अल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः वेद-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि सांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव वित्ते किमिति स्थिरा न भवति तत्राह येषामिति तेषामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तयापहृतचेतसां कामिनां काम-
यशाच्चित्तयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति इषामित्यध्यवस्थिप्राप्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपा या वाचो विवक्ष्यते वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषवज्जलामित्यादौ दृष्टव्यं किंशुको हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते न पुनः रूपभोग्यफलभागीलक्ष्यते तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदमायां रमणीया वागुपलभ्यते साध्यसाधनसम्बन्ध-

भाषा अनुवाद ।

प्रकार की बुद्धि होती है और उस में भी कर्मका फल और अश्वमेध राजसूय आदि यज्ञका अङ्ग दिग्विजय की भांति गुण कलादि नाना-
प्रकार बहुत शाखा प्रशाखा विशिष्ट बुद्धि उत्पन्न होती है परन्तु भगवत् आराधन के अर्थ नित्यकर्म तथा नेमित्तिक कर्म कुछ अङ्गविकल कहे अधूरा भी होने से नष्ट नहीं जाता है यथासाध्य कहे जितना यह जैसा अपने से हो सके जतनाहीं और वैसाही करो यही उस धर्म की विधि है ईश्वरार्पित कर्म बिघ्न औ दोष को शान्तकरि देता है इस से उस के करने में कदाचित् वैगुण्य नहीं होता अर्थात् उस की विगुण नहीं कह सकते हैं और काम्यकर्म तैसा नहीं है इस से दोनों के बीच बड़ा अन्तर है सो तुम एक बुद्धि होके रहो कहा है दुविधा में दोनों गए माया मिली न राम ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वादरता इति वेदवादरताः बहुवचनवाक्यलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु
रताः हे पार्थ नान्यत् स्वर्गपञ्चादिफलसाधनेभ्यः कर्मस्थोऽस्तीत्येवं वादिनो
वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

आनन्दगिरिकण्ठीका ।

प्रतिभानान्नत्वेष्टां निरतिशयफलभागी भवति कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाह
उप्यितामिति वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्त्वप्रतिभानाद्वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह
वाक्यलक्षणांमिति प्रवक्तृणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति अविप्रक्षित इति
वेदवाद्दे वेदवाक्यानि तांनि च ब्रह्मार्थवादानां फलानां साधनानाञ्च विशेषेषाणां
प्रकाशकानि तेषु रतिराशक्तिस्तद्विषयं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह वेदवादेति
कर्मकाण्डनिष्ठत्वं फलं कथयति नान्यदिति ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो
नास्तिक्यः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वामिद्वतटीका ।

ननु कर्मिणोऽपि कष्टान् कामान् विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किमिति न
कुर्वन्ति तवाह यासिनामिति यासिनां उप्यितां विपलतावदापाततो रमणीयां प्रकट्टां
परमार्थफलपराधेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं तेषां तथा वाचापहृतवेतसां व्यव-
सायात्मिका बुद्धिर्न समाधौ विधीयत इति तृतीयेनान्वयः किमिति तथा वदन्ति यतो-
ऽविप्रक्षितो मूढाः तत्र हेतुवेदवादरता इति वेदे वे वादा अर्थवादाः अलक्ष्यं हि वैचा-
तुर्मांस्ययाजिनः सुकृतं भवति तथा अपानसोज्ज्वला अभूषेत्वाद्याः तेजोवरताः प्रीता
यतण्यातः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्य नास्तीति वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि सांख्य योगरूप बुद्धि एक ही प्रमाणभूत है तो फिर
वही सब के चित्त में क्यों न हो खिर होतो अर्थात् जो सकाम मनुष्य हैं
वे भी वे कष्टरूप सकल कामना त्याग करि भगवद्भक्तिही से सुक्त हीयोग
ऐसी निश्चयरूप बुद्धि काउं से नहीं करते हैं तिस पर कहते हैं कि
विपलता इन्द्रारुन की तरह जति सुन्दर यह जो उत्तम स्वर्ग आदि के
फलसुनावने वाली श्रुति कहे वेदवाक्य जिस की कामो वाहे सकाम

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिम्रति ॥ ४३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते च कामास्तेति कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः स्वर्गेति स्वर्गपरा स्वर्गः परः पुरुषार्थी येषां ते स्वर्गपरा स्वर्गप्रधाना जन्मकर्म-फलप्रदा कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मणः फलं तत् प्रददातीति जन्म-कर्मफलप्रदा ता वाचः प्रवदन्तीत्यनुपपन्नं क्रियाविशेषः बहुला क्रियाणां

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतान् प्रवक्तृनृतिवेकिनो व्यवसायात्मिका बुद्धिभाक्तासम्भवत्तुर्थं विध्यन्तरेण विगिनष्टि ते चेति तेषां ससारपरिवर्तसातपटिर्दर्शनार्थं प्रस्तुता वाचमेव विगिनष्टि जन्मेति ननु पुंसां कामस्वभावनत्वमयुक्तं चेत् तस्मैच्छावतस्मदात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राह कामपरा इति तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत् तदुपायेषु कर्मस्वेव प्रवृत्तया कर्मसंख्यासपूर्व-

भाषा अनुवादः ।

मनुष्यः सब कहते सोई स्वर्ग आदि फलशुतिरूप वेद्वाक्य से विचारगूढ मनुष्यों को अर्थात् उस पर विश्वास करनेवाली को भगवद्भक्ति से निश्चय सुक्त होगी • ऐसी बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है इस श्लोक के आगेवाले तीन श्लोकों के साथ इस श्लोक को अन्वय है जो कहते कि वे मनुष्य ऐसे काहे लिये कहते हैं तो उन का भिद्धान्त कहते हैं कि जिस लिये वे सब लोग अति श्रुद्ध अज्ञानी हैं उन के अज्ञान में हेतु कहते हैं कि वेद के बीच में जो सब वाक्य हैं सो केवल प्रमसापरक हैं अर्थात् चातुर्मासयाजीयों को अन्वय स्वर्ग होता है औ यज्ञ शेष में सामंजसता पौकरि अमर होती है इत्यादि जो पलाम पुष्पके समान पुष्पित वेद्वाक्य हैं निर्गन्ध फूल के तुल्य इन्हीं वेद्वाक्यों से काम्यकर्म में वे लोग निरत हैं इस से कहते हैं कि यह वेदीकृत स्वर्ग आदि फल को छोड़ कर और ईश्वरतत्त्वप्राप्त करनीयोग्य वस्तु बुद्ध नहीं है इसी मत को वे कहते हैं ॥४२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विशेषाः क्रियाविशेषाः ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गप्रशु पुत्राद्यर्थाः यथा वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोग्यैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्य्यञ्च भोगैश्वर्य्यै तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्य्यगतिः तां प्रतिसाधनभूतास्ते क्रियाविशेषाः तद्वहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

काव ज्ञानाद्विर्भूतत्वं ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थोपेक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिसुख्यमिति नेत्याह स्वर्गेति तत्परत्वं तस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थ-
राहित्यनिश्चयवत्त्वम् उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणं जन्मवाचो यथोक्तं फलप्रदत्वम-
प्रमाणिकमित्याशङ्क्यानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानां आग-
दानादीनां विशेषादेशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सप्ताहानेकाहलक्षणास्तो खल्वस्यां वाचि
प्राप्त्यर्थेण प्रतिभान्तीत्यर्थः कथं यथोक्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थान-
मित्याशङ्क्य प्रकाश्यत्वेनैतद्विशदयति स्वर्गेति तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्तौसंदिग्धानां
मोक्षाभिसुख्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति यथोक्तं वाचमभिवदतां पर्य्यवसानं दर्शयति तद्-
हुलामिति ॥ ४३ ॥

साम्भितटीका ।

अतएव कामात्मान इति कामात्मानः कामाकुलितचित्ता अतः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो
येषां ते जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा तां भोगैश्वर्य्ययोर्गतिं
प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रिया विशेषास्ते बहुला यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुपपन्नः ॥ ४३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अतएव कामात्मा कहे कर्मबुद्धि स्वर्गादि फलप्राप्तिरूप कामना ही है
परम पुरुषार्थ जिन के मत में ऐसे जो मूढ़ हैं तैरे जन्मकर्म तथा स्वर्ग
आदि फल देनेवाली जो वेदवाक्य सब हैं और भोग ऐश्वर्य्य प्राप्त होने के
अर्थ साधन भूत जो वेदोक्त कहे वेद बिहित अनेक क्रियों की आधिक्य
कहे बहु तायत हैं जिन से मूढ़ जन ऐसे वचन बोलते हैं अर्थात् जन्म ही
है कर्म का फल तिस के देनेवाली वाक्यों को कहते हैं ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्य्यं प्रसक्तानां तयाऽपहृत चेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथा च भोगेति भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां भोग कर्त्तव्यमैश्वर्य्यञ्चेति भोगै-
श्वर्य्ययोरिव प्रवणवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचा
अपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञाना व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा
या बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तः-
करण बुद्धिः तस्मिन् समाधौ न विधीयते न स्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मानुशायित्वमपि बुद्धिसुद्धिद्वारेणान्करणे माध्यसाधनभूत
बुद्धिः स्वसुखायसम्भवादौ भोजो भविष्यति नेत्याह तेषाञ्चेति तदात्मभूतानां तयोरेव
भोगैश्वर्य्ययोरात्मकर्त्तव्यत्वेनारोऽपितयोरभिविष्टे चेत्तसि तादात्म्याध्यासवता वृत्तिर्मुखांशा-
भित्तिर्यः तथापि शास्त्रानुसारिरष्टा निवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्या-
शङ्क्याह तथेति ननु समाधिः सम्प्रज्ञाता सम्प्रज्ञातभेदेन द्विचोच्यते तत्र बुद्धिद्वयविवि-
रप्रसक्ता सन् कथं निषिध्यते तत्राह समाधीयत इति ॥ ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततश्च भोगैश्वर्य्येति भोगैश्वर्य्ययोः प्रसक्तानामभिविष्टानां तथा पुष्पिनया वाचा-
पहृतमाकष्टं चेतो वेपथु समाधिवृत्तैकाग्र्य परमेश्वरामिषुखत्वमिति यावत् तस्मिन्
निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते कर्मकर्त्तरि प्रयोगः सा नोन्मद्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भाषा अनुवादः ।

भोग श्री ऐश्वर्य्य मे आसक्त तथा ऊपर लिखी विषलता के तुल्य सुन्दर
वेदवाक्यों से आकृष्ट कहें हरिगया है चित्त जिन का उन कौ समाधि
अर्थात् चित्त की एकाग्रतारूप परमेश्वर मे जो एक निष्ठा तिस मे निश्च-
यात्मिका बुद्धि होती नहीं इस से कर्मरूप जो बुद्धि उस मे कर्तृत्वरूप

चैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्वन्धो नित्यसत्त्वस्थो निर्वोगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

ये एव वैकबुद्धिरहिता तेषां कामात्मनां यत्फलं तद्राह चैगुण्येति चैगुण्यविषया चैगुण्य संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदा-
स्त्रैगुण्यविषयास्त्वन्तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः निर्वन्धः
सुखदुःखहेतु संप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतौ निर्वन्धो
भव त्वं नित्यमत्वस्य सत्त्वगुणाश्रितो भव तथा नियोगक्षेमोऽनुपात्तस्थोपा-
र्जनं योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेम योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा
इत्यतो नियोगक्षेमो भवात्मवानप्रमत्तश्च भव एष तवोपदेशः स्वधर्ममनु-
तिष्ठतः ॥ ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेयतीत्याशङ्काह यएवमिति तर्हि
वेदार्थतया कामात्मता प्रशस्तत्वाशङ्काह निस्त्रैगुण्य इति भवेति पठ निर्वन्धादि विशेषणे-
ष्वपि प्रत्येकं संबध्यते तयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यप्रापव्यामिश्रकर्म तत्फलसम्बन्ध-
नवाणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे संसार इति वेदशब्देनात्र कर्मकाण्डभेद
सङ्गते तदभ्यासवता तदर्थानुष्ठानद्वारा संसारत्रौव्यान्नविवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः तर्हि संसार-
परिउर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशङ्काह त्वत्विति कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति
गुणद्रव्यस्य राहित्यं विधीयते नित्यसत्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्काह निष्काम
इति सम्प्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वं पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ निष्कामत्वे द्वन्वाभिर्गतत्वं
शीतोष्णादिसङ्गिशुभं हेतुसङ्गा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदासद्गुणाश्रितत्वं हेतुमाह
नित्येति योगक्षेमव्यावृत्तचेतसो रजस्तमोभ्यामसंसृष्टं सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमाशङ्कामित्या-
शङ्काह तथेति योगक्षेमयोजीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वान्नियोगक्षेमो भवेति कुतो

भाषा अनुवाद ।

अहङ्कार अर्थात् हम कर्ता हैं इस वासना के मारे उन विचारों को ऐसी
एक निष्ठा निश्चयात्मिका बुद्धि आप उत्पन्न कैसे होय यह कहना ॥ ४४ ॥

आनन्दगिरिहृत्योका ।

विवक्षित्याह योगेति योगज्जेनप्रधानत्वं सर्वस्य स्वारतिक्रमिति ततो- निर्गमनशक्य-
मित्याह व्याख्यानानि अत्रमादौ मनसो विषयवारण्ययुक्त्यत्वं अथ यद्योकोपदेशस्य
समुच्चयविषयत्वादर्जनस्य समुच्चयविमर्श विवक्षितमिति नैत्याह एष इति ॥ ४५ ॥

स्वामिहृतटीका ।

ननु स्वर्गादिकं परमं फलं यदि न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्त्वावगतदा कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैशुल्यविषया इति त्रिशुल्यत्वका सकामा वैश्वसारिखस्तद्विषयाः कर्मफलसम्बन्धप्रतिपादका वेदा त्वन्तु निस्त्रैशुल्यो निष्कामो भवन्तीत्यादिमाह निरुद्धः सुखदुःखधीतोषादि दुःखलागि इहानि तद्विहितो भवति तानि सहायेकं कथयित्वा आह नित्यं सत्त्वस्थं सन् त्रैश्वर्यफलयोग्यं तथा त्रिर्योगेनैव अमर्त्यं चरा दोगं प्राप्तापानं क्षेमस्तद्विहितं आत्माप्यसत् नाहं इहानुभूय योग्यं तथाप्युत च प्रसिद्धिः त्रैशुल्यव्यातिव्रजः सम्भवतीति ॥ ४५ ॥

भाषा अनुवाद ।

स्वर्ग आदि फल जो परम फल नहीं है तो फिर वेदों में किस लिये स्वर्ग आदि फल के साधन नानाप्रकार के कर्मों का विधान किया है तिस पर कहते हैं कि सकाम अधिकारी जनों के अर्थ वेद कर्मफल का प्रतिपादन अर्थात् कहते हैं परन्तु तुम निष्काम होउ निष्काम होने को उपाय यह है कि निर्वन्द अर्थात् सुख दुःख शीत उष्ण हानि लाभ जन्म-मरण आदि से रहित होउ अर्थात् ये सब सही और जो कहे कि कैसे इन को महे तो कहते हैं कि धैर्य अवलम्बन करिके सही और अप्राप्त वस्तु के प्राप्ति की इच्छा जो जोग है श्री प्राप्तभई वस्तु को रक्षा करना जैसे है इन दोनों को परित्यागकरि सावधान होउ क्योंकि सुखदुःख से आसक्त श्री अप्राप्त वस्तु की इच्छा प्राप्त का रक्षण इस से व्याकुलचित्त असावधान जो है वे निष्काम कैसे होसकेंगे त्रिगुण जो त्रिगुणात्मक ससार का विषय कहं कथनीय जिनका है ऐसे तो वेद है परन्तु तुम निर्विगुण रहें ससारिका भाव सुखदुःखादि से रहित होउ ॥ ४५ ॥

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वेषु वेदहोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्षन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वराद्येत्यनुष्ठीयन्त इत्युच्यते शृणु यावानिति यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत् परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोर्थः सर्वतः संप्लुतोदकेऽपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवं तावांस्तावत् परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सव्याप्तिनः परमार्थतत्त्वं विजानती योऽर्थो यत् विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव सम्पद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय-

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

इन्द्रार्पणधिया निखलसामुदात्तेऽपि फलकामनाभावाद्देहफलं योगमार्ग-
स्येति सन्धानः शङ्कते सर्वत्रिति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते उच्यते इति किं
तत्फलमित्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवतारयति ऋषिर्वाति यथोदपाने कूपादौ परिच्छिन्नोदके
स्नानचस्नानाद्यर्थो यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके ससृष्टेऽन्तर्भवति
परिच्छिन्नोदकानां परिच्छिन्नोदकांशत्वात् तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थोविषय-
विशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते सतावानात्मविदः स्वरूपभूत सुखेनर्भवति परिच्छिन्ना-
नन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमादेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मातासुपजीव-
न्तीति श्रुतेः तथाचापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो योगस्य मार्गस्य नास्ति
वेदत्वमित्याह यावानिति उक्तमर्थसत्तरयोजनया प्रकटयति यथेति उदकं पीयते-
ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादि परिच्छिन्नोदकविषयत्वसदुदपानशब्दस्य दर्शयति कूपेति कूपा-
दिगतस्याभिधेयस्य ससृष्टेऽन्तर्भावात्सम्भावात् कथमिदमित्यभित्याशङ्कार्थशब्दस्य प्रयोजन-
विषयत्वं व्युत्पादयति फलमिति यत्फलत्वेन जीयते तत् फलमित्युच्यते तत् कृतं तडा-
गादिकृतं स्नानपानादि तथेत्याशङ्क्य तस्याल्लोपसो नाशोपपत्तेरित्याह प्रयोजनमिति तडा-
गादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य ससृष्टनिमित्तप्रयोजनसालत्वमयुक्तमन्यस्यात्मात्मत्वात्तुपपत्तेरित्याश-
ङ्काह तत्रैति षटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्त-

शाङ्खरभाष्यम् ।

विजितायाधरेयाः संयन्त्येव मेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः
साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद यत् स वेदेति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति
तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागादर्थ-
स्थानीयमपि कर्म कर्त्तव्यम् ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भावः सम्भवति तत्राप्राप्तिरपेक्षाभावादित्यर्थः पूर्वार्द्धे दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दाष्टी-
न्तिकमुत्तरार्द्धे व्याकरोति एवमित्यादिना कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति अत् कर्मफलमिति
योऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव सम्पद्यत इति सम्बन्धः तदेव स्पष्टयति
विज्ञानेति तस्मिन्नन्तर्भवतीतिशेषः कथं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सर्व-
मिति यत् किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत् सर्वं स पुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोति यः
पुरुषस्तद्देद विजानाति यद्वस्तु सहेक्यो वेद तदेवमिति श्रुतेरर्थः कर्मफलस्य स शुभज्ञान-
फलेऽन्तर्भावः सम्भवतीत्याशङ्काह सर्वमिति तर्हि ज्ञानमिदमेव कर्त्तव्यं तावदेव कर्म-
फलस्य लब्धतया कर्मासुष्ठानानपेक्षणादिशङ्काह तस्मादिति योगमार्गस्य निष्कलत्वा-
भावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अनु-वेदोक्तं ज्ञानाफलत्वात्मेन निष्कामतयेश्वराराधनविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिः
कुबुद्धिरेवेत्याशङ्काह यावानिति उदकं पीयते यस्मिंस्तदुदधानं वापी कूप तडागादि
तस्मिन् सल्लोदके एकत्र क्लृप्तार्थस्यासम्भवात् तत्र परिश्रमणेन विभागशो यावान् स्नान-
पानादिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान् सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः सल्लुप्तोदके सङ्ग्राहदे एकत्रैव
वैद्या भवति एवं यावान् सर्वेषु वेदेषु तत्तत् कर्मफलरूपोऽर्थस्तावान् सर्वोऽपि विजा-
नतो व्यवसायात्मिका बुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्म निष्ठस्य भवत्येव ज्ञानानन्दे बुद्धानन्दा-
मन्तर्भावात् एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि-मातासुपजीवन्तीति श्रुतेः तस्मादित्यमेव बुद्धिः
कुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

भगवद्भगवद्गीता ।

जो कहो कि वेदोक्त कर्म श्री ब्रह्म जी की फल सकल त्याग
करि निष्काम ईश्वराराधन के अर्थ जो व्यवसायात्मिका बुद्धि सो कुबुद्धि है

कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तप च कर्मणीति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां तेन तव तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेऽधिकारोऽस्तु कर्मफलवृत्त्या माभूत् कदाचनकस्या-
श्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदा कर्मफले वृत्त्या ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्ते-
हेतुः स्याः एवं माकर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफलवृत्त्याप्रयुक्तः कर्मणि
प्रवर्त्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् यदि कर्मफलं नेष्यते किं
धर्मिणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोस्त्वकर्मणः करणे प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वर्हि परस्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुरुषार्थकारणमात्म-
ज्ञानं तदर्थरूपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याशङ्काह तव चेति वर्हि तत्
प्रकटाभिलाषोऽपि स्यादिति नेत्याह साफवेष्टिति पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति माकर्मिति
फलाधिसन्ध्यसम्बन्धे कर्माकरणमेव अद्वैताधीत्याशङ्काह मा त इति ज्ञानानधिकारिणोऽपि

भाषा अनुवाद ।

इस शङ्का को निवारण करते हुए कहते हैं कि जिससे जलकापान किया
जाय सो उदपान अर्थात् बाबड़ी कुआं ताल तिन में जो अल्प जल होय
तो सब काम साधन के अर्थ अर्थात् स्नान पान आदि करने के अर्थ तहां
तहां भ्रमण करिके सब काम सिद्ध होयंगे परन्तु संप्रतीदक कहे एक
राहाकुण्ड जिस में अगाध जल भरा है उस एक ही से सब काम निर्वाह
होसकते हैं तैसेही वेदोक्त जो कर्मके फल सोसब भगवद्भक्तियुक्त
अज्ञपरायण पुरुष को भक्ति ही से मिलते हैं देखो ये स्वर्ग आदि संपूर्ण
सुख ब्रह्मानन्द के भीतरही अन्तरभूत हैं इस ब्रह्मानन्द के कणा
मात्र आनन्द को प्राप्त होके सर्व प्राणी जीते रहते हैं यह श्रुति में
कहा है इससे निश्चयात्मिका जो बुद्धि सोई सुबुद्धि है ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति कर्मण्येवेति कर्मण्येवेत्यर्थमाह न ज्ञानेति नहि तृतामाह-
णस्यापरिपक्वकषायस्य सुख्योऽधिकारः सिद्धतीत्यर्थः फलेस्तर्हि संबन्धो दुर्वारः स्यादि-
त्याह तत्वेति कर्मण्येवाधिकारे सतीति सप्तम्यर्थः फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति कर्मेति
कर्मासुधानात् प्रागूर्जं तत्काले वेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्याञ्चिदिति
फलाभिसम्भवे दोषमाह यदेति एवं कर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः कर्मफलहेतुत्वं विवृणोति
यदा हीति तर्हि फललक्ष्णैवात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामलुभाय दूषयति यदीत्या-
दिना अकर्मणि ते सङ्गोमाभूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरण इति ॥ ४७ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

तर्हि सर्वाणि कर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यन्तीत्यभिसम्भवाय प्रवर्तते किं
कर्मण्येत्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह कर्मण्येवाधिकारस्तत् फलेषु बन्धहेतुषु अधिकारः कामो मास्तु
ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तन्निवदित्याशङ्क्याह नेति सामकर्मफलहेतुभूः
कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य स तद्याभूतो माभूः कास्यभानस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्य विशेषणत्वेन
फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः अतएव फलं बन्धकं भविष्यतीति तस्मात् भया-
दकर्मणि कर्माकरणेऽपि तत्र सङ्गो निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसा कहते हैं कि समस्त कर्म का फल परमेश्वर की आराधना
करने ही से होगा तो हम भगवत का आराधन ही सब छोड़ कर करें
और कर्म करने से क्या प्रयोजन है इस शङ्का को निवारन करते हुए
सिद्धान्त कहते हैं कि तत्त्वज्ञान के अर्थी जो तुम सो तुम को कर्ममात्र
करने का अधिकार है और बन्धन का हेतुभूत कर्मके फल की अभि-
वाध करिके ये अनेक प्रकार की कामना करने में कभी तुमारा अधिकार
नहीं है और जो कहो कि कर्म करने से उस का फल अवश्य ही होगा
जैसे कि आहार करने से तृप्ति होती है कहते हैं कि सो होय परन्तु उस
का पुन्यफल नहीं लगता जैसे अज्ञान वालक जो नीच का अन्न खाय तो
उस का धर्म न जाय क्योंकि धर्म नाशके अर्थ नहीं खाया सो तुम
फल के अर्थ कर्म में प्रवृत्त न होउ निष्काम कर्म करो जो कर्मफल की

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्त्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्त्तव्यमित्युच्यते योग-
स्थिति योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुष्ट्यत्विति
सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय फलवृणाशून्येन क्रियमाणे कर्माणि सत्त्वशुद्धिज्ञान-
प्राप्तिलक्षणा सिद्धिः यद्विपर्ययजा असिद्धिस्तयोः सिद्धसिद्धोरपि समस्तुल्यो
भूत्वा कुरु कर्माणि कोऽसौ योगी यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत् सिद्ध-
सिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आसन्निकरणेन युक्ता चेत् तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्याशङ्कामनूद्य
ह्योक्तान्तरभवतारयति यदीत्यादिना वक्ष्यमाणयोगशुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि क्लेशा-
त्मकान्यपि विहितत्वादनुष्ठेयानीत्याह योगस्थः सन्निति कर्मानुष्ठानस्योद्देशं दर्शयति
केवलमिति फलान्तराद्येष्टामन्तरेणैश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरसन्तो-
षोऽभिजायगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने स्थिते-
ऽपीत्यर्थः सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः आकाङ्क्षितं पूरयित्वा सिद्धिगद्गार्थमाह
फलेति तद्विपर्ययजा सत्त्वाशुद्धिजन्या ज्ञानाप्राप्तिलक्षणेति यावत् कर्मानुष्ठितिष्ठतो
योगशुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति को सावित्यादिना ॥ ४८ ॥

भाषा अनुवाद ।

वृणा से कर्म करोगी तो कर्मफल प्राप्ति के हेतु होउगी जब पुरुष फल की
इच्छा से कर्म में प्रवृत्त होता है तब फल श्री जन्म दोनो का हेतु
होजाता है नीच ऊंच दोनोंमें जनमि फल भोगता है और जो कर्मफल
को न चाहें तो दुखरूप कर्म करने से क्या प्रयोजन है ऐसी मति भी
तुम को मति होय अर्थात् न करने में भी रुचि न होय तत्पर्य यह कि
सकाम कर्म न करो निष्काम तो श्रवण ही करो ॥ ४७ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्माक्तं एतस्मात् कर्मणः दूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव ह्यवरमंधमं निकृष्टं कर्मफलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणी जन्ममरणादिहेतुत्वात्

स्वामिभूतटीका ।

किं तर्हि योगस्य इति योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु तथा सङ्गं कर्तृत्वामिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणेनैव कुरु तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्धिसिद्धोः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु यत एवम्भूतं समत्वमेव योगोऽव्ययते सद्बुद्धित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फेरि क्या करना चाहिये सो कहते हैं कि हे धनञ्जय अर्जुन योग कहे ईश्वर मे जो एक निष्ठा उसी मे स्थित होय कर्म करो और हमी इस के कर्ता हैं ऐसा अभिमान त्याग करि केवल ईश्वरार्पण बुद्धि से कर्म करो निष्काम कर्म का फलरूप तत्त्वज्ञान की प्राप्ति अप्राप्ति में समता पूर्वक कहे समचित्त हो केवल ईश्वरार्पण जानि कर्म अनुष्ठान करो जिस हेतु ऐसी ही समता को साधुलोग योग कहते हैं क्योंकि इसी मे चित्त स्थिर होता है यह सुबोधिनी का अर्थ है ईश्वरार्पण शब्द का भाव अर्थ यह है कि हम अपने हृदय मे ठिके अन्तर्यामीरूप परमेश्वर के आधीन हैं यही अन्तर्यामी हमारी बासना के अनुसार शुभ अशुभ जिस कर्म मे हम को लगावते उसी को हम उन की प्रेरणा से करते हैं ऐसे विचारसे किये हुए सब कार्मा की भगवत अर्पण कहते हैं सोई पञ्च दशी मे कहा है जानामि धर्मं नच मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥४८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

हे धनञ्जय यत एवं ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्य-
बुद्धौ शरणमाश्रयसमयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणी
भवेत्यर्थः यतोऽवरं कर्मकुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलदृष्ट्या
प्रयुक्ताः सन्तः यो वा एतद्वचं गार्ग्यविदित्वास्मात्प्रोक्तात् प्रैति स कृपण इति
श्रुतेः ॥ ४८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति योगस्येन तत्त्वज्ञानसुदृश्यं कर्म कर्त्तव्यं फलाभिलाषेऽपि तदनुष्ठानस्य सुलभ-
त्वादिशङ्का यथोक्तयोगयुक्तं कर्मस्तुवन्नन्तरलोकसुखापयति यत् पुनरिति अवरं कर्म-
बुद्धिसम्बन्धविरुद्धमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगावीनं प्रकर्षं सूचयति बुद्धीति बुद्धि-
सम्बन्धसम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिःकर्षयोर्भावे करणीयं नियच्छति बुद्धाविति सत्तु
फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं सुकरमिति तत्राह कृपणेति निरुद्धं कर्मैव विशिनष्टि फलार्थि-
नेति कस्मात् प्रतियोगिनः सकाशादिदं निरुद्धमित्याशङ्का प्रतीकमुपाश्रय व्याचष्टे बुद्धी-
त्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निरुद्धत्वे हेतुमाह जन्मेति समत्वबुद्धि-
युक्तात् कर्मणः तद्धीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निरुद्धत्वे फलितमाह यत इति योग-
विषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकेति तच्छब्देन समत्व-
बुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते तस्य परिपाकस्तत् फलभूता बुद्धिशुद्धिः शरणशब्दस्य पर्यायं
गृह्णीत्या विवक्षितमर्थमाह अभवेति सप्तमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृह्णीत्या वाक्यार्थ-
माह परमार्थेति तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यत इति फलहेतुत्वं विदुषोति फलेति
तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्तेति शेषः परमार्थज्ञानवर्हिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाण-
यति यो वा इति अस्थलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४८ ॥

स्वामिकृतटीका

कास्यन्तु कर्मातिनिरुद्धमित्याह दूरेणेति बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो
बुद्धि साधनभूतो वा तस्मात् सकाशादन्यत् साधनभूतं कार्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तसदृशं
हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छ अतुनिष्ठ यद्वा बुद्धौ शरणं
त्वातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तु सकाशाः नराः कृपणा दीनाः यो वा एतद्वचसवि-
दित्वा गार्ग्यस्मात्प्रोक्तात् प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते ।

तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्मसमुत्तिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति तच्छृणु बुद्धीति
बुद्धियुक्तः समत्वकर्मविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति
इहास्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानमोक्षद्वारेण यतः
तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व षट्सु योगो हि कर्मसु ज्ञानं स्वधर्मा-
ख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या तिर्यग्विदोः समत्वबुद्धिरीदृशपरित्येतेत्यया
तत् कौशलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं बद्धमनःप्रसादाव्यभि कर्माणि समत्व-
बुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवत्यन् ॥ ५० ॥

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

पूर्वोक्त समत्व बुद्धियुक्तस्य स्वधर्मोद्वेगान् प्रपन्नस्य किं स्यादित्याशङ्क्य समत्वेति
बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मोद्विष्टमिति शेषः बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितवाह तस्या-
दिति पूर्वाहं व्याकष्टे बुद्धोक्त्यादिना ननु समत्वबुद्धिभावाच्च पुण्यपापगिरित्युक्ता पर-

भाषा अनुवाद ।

जितने काम्यकर्म्म हैं सब को निकट कहें नकारे कहते हैं कि व्यव-
सायात्मिका बुद्धि के द्वारा किये जो कर्म्मयाग उन का नाम बुद्धियोग है
और वह ज्ञानसाधन का उपाय है निष्काम बुद्धियोग को अपेक्षा सब
काम्यकर्म्म अत्यन्त अपक्व जो काम्यकर्म्म ऐसा तुच्छ ठहरा तो हे धनञ्जय
बुद्धिशब्दाव्यय कहे ज्ञान तिस को आश्रय करि निष्काम कर्म्मयोगरूप
भक्तियोग का अनुष्ठान करो चिन्तनीय औ पालन करनेवाले ईश्वरही को
बुद्धि का आश्रय करो कर्म्मफल के अभिलाषी जो नर सो कृपण औ दीन
हैं यह श्रुति मे कहा है कि हे गार्गी इस अक्षरस्वरूप ब्रह्म को न जानिके
जो संसार से लोकान्तर्गामी होते हैं वेई कृपण अर्थात् निकट हैं इस से
बुद्धि कहे जो ज्ञान तिस मे आश्रय लेउ यह भगवान् अर्जुन से कहा ॥४९॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मात् कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्तेति व्यवहितेन सम्बन्धः इष्टानिष्ट

आनन्दगिरिजतटीका ।

शान्तिर्दशैवतस्तद्विदित्तमसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तस्मादिति स्वधर्म-
पादुपलब्धौ योगोऽयं किमर्थं मनो योजनीयमित्याशङ्क्याह योगोहीति तर्हि
अपमत्तत्वात्तत्त्वज्ञानेन दृष्टितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मावुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याह स्वधर्मा-
स्त्योमेति श्रुत्यारणितचेतस्यया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य वा यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु
कोणस्थितिः योजना कर्मणा बन्धस्वभावत्वात् तदनुष्ठाने बन्धावद्भः स्यादित्याशङ्क्य कोशल-
मेव विशदयति तद्धीति समत्वबुद्धेरेतं फलत्वे स्थिते फलितदृष्टपक्षंहरति तस्मादिति ॥ ५० ॥

स्वामिभट्टटीका ।

बुद्धियोगयुक्तस्य श्रेष्ठ इत्याह बुद्धियुक्त इति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादि-
प्रापकं ते उभे प्रह्वैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन त्यजति तस्मात् तदुपायं कर्मयोगाय
युज्यमान इत्यस्य यतः कर्मसु यत् कोशलं बन्धकानामपि तेषामेश्वराराधनेन मोक्षपरत्वं
सत्यादकषातुर्व्यं स एव योगः ॥ ५० ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्व जो कहा कि सुखदुःख आदि से समान बुद्धि होकर स्वधर्म को
करे तो बुद्धियोग युक्त होने से क्या होता है सोई बुद्धियोग की श्रेष्ठता
कहते हैं कि सुकृत जो पुण्य स्वर्ग आदि का देनहार औ दुष्कृत जो
पाप नरकवास प्राप्ति करने का साधन इन दोनों को बुद्धियोगयुक्त
पुरुष इसी जन्म से भगवत् की कृपा से परित्याग करते हैं तिस से
हे अर्जुन तुम बुद्धियोगरूप निष्काम कर्म करो जिस से योगकर्म के बीच
में कोशल कहे चातुर्य्य है अर्थात् सकल कर्म बन्धन होने के कारण है
तोभी ईश्वर की आराधना से मुक्ति प्राप्ति करना चातुर्य्य है इसी को
योग कहते हैं सो तम बुद्धियोगयुक्त होउ ॥ ५० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

देहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्त्वबुद्धियुक्ताः सन्तो हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्भोगाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितं तमित्यर्थं अथवा बुद्धियोगाइनञ्जयेत्यारभ्यपरमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संश्रुतोदकस्थानीया कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिर्दर्शिता साचात् सुकृतदुष्कृत-प्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

समत्त्वबुद्धियुक्तस्य सुकृत दुष्कृतं तत्फलमपरित्यज्येऽपि कथं मोक्षं स्यादित्यगच्छाह यस्मादिति समत्त्ववशाः यस्मात् कर्मावुद्योगसाधं दुरितनादित्याजयति तस्मात् परस्परयाऽनौ मुक्तिहेतुरित्यर्थं मनीषिणो हि ज्ञानातिशयबन्धो बुद्धियुक्ता सन्त स्वभर्माख्यं कर्मावुतिष्ठन्तस्तो जातं फलं देहपटन्ते हित्वा जन्मलक्षणाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवः पदं सर्वमसारमस्यर्गन्यून्य प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकं योजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिना इष्टो देहो देवादिबन्धनोऽनिष्टो देहस्तित्थिगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मभ्यो जातं फलं तद्यथोक्तं बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्वलादेव परित्यज्य बन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ता सन्तो विदेह कैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्त्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः सम्यग्ति परस्परं परिहृत्यसु कृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्त्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति अथवेति अनवच्छिन्नस्तु गोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्या स्मृत्यनु बुद्ध्यन्तरादियेषं दर्शयति सर्वत इति अनावारणं निमित्तं तस्मान्निदिशति कर्मेति यथोक्तं बुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह साक्षादिति जन्मबन्धविनिर्मुक्तिर्मादिगादिशब्दार्थः ॥ ५१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कर्मणा मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वा कैवल्यमोक्षप्राप्त्यर्थं कर्मकुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्ताऽनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

भाषा अनुवाद ।

सुखदुःख आदि मे समता युक्त भी भये और सुकृत दुष्कृत कर्म के फल

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यति तरिष्यति ।

तदा गन्तासि निवेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्यते यदेति यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनात्मानात्माविवेक बोधं कञ्चुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्तते तत्ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति अतिबुद्धभावाभापत्स्यत इत्यर्थः तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निवेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतञ्च ते निष्कलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे परमार्थलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया युज्यते तस्मात् कर्मणः सत्तावादितरत् कर्म तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिरुपव्यविधुरसतिशयेन निष्कृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धिरुद्देश्यत्वेनापि यः समानुष्ठातव्यं परिच्छिन्नकलांस्वरुद्धिं तदनुष्ठानेकार्पणप्र-
मसङ्गात् किञ्च परमार्थबुद्धिरुद्देश्यत्वासात्त्रिजं कर्मानुतिष्ठतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शन-
शिक्षौ जीवत्येव देहे सुकृतमद्दिहिता ओद्यसन्निगच्छति तथाच परमार्थदर्शनलक्षणयो-
गार्थं सतो मारदितव्यं योगनद्धिं परमार्थदर्शनरुद्देश्यात्वा कर्मसमुत्पत्तौ नैषुषत्र-
निष्यते यदि च परमार्थदर्शनरुद्धिं तद्दृष्ट्वाः सन्तः समारभेरन् कर्माणि तदा तद्दृष्ट्वा न-
जति न बुद्धिशुद्धा चामिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तमन्वनासुक्तिभाजो भवन्ती-
त्येवमस्मिन् पक्षे श्लोकव्याचाराणि व्याख्यागव्यानि यथोक्तबुद्धिप्राप्तकालं प्रत्यपूर्वकं प्रकट-

भाषा अनुवाद ।

को परित्याग किये भी अर्थात् निष्काम कर्म किये से भी फेर मोक्ष कैसे होती इत शङ्का पर कर्म की मोक्ष की साधनता है यह कहते हैं कि कर्म के फल की अभिलाषा छोड़ कर केवल ईश्वराराधनार्थ कर्म करते हुए बुद्धिमान मनुष्य ज्ञानी होके जन्मरूप बन्धन से छूटकर सकल उपद्रव से रहित जो विष्णुप्रद जिस को मोक्ष कहते तिस को सहज में पावते हैं ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यतिं योगेति श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धहृत्ता बुद्धिरुदेव्य-
तीत्याशङ्क्याह यदेति विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं
दर्शयन् विशिनष्टि येनेति तदनर्थरूपं कालुष्यं तत्रेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनं बुद्धिबुद्धिफलस्य
प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते
उक्तं वैराग्यमेव स्मोरयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्वज्ञानात्मविषयेनैष्वर्था
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कदाहं तत् पदं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्यां मोहो देहादिष्वात्मबुद्धिस्त-
देव कलिलं गहनं विदुरित्वभिधानकोषसूतेः ततश्चायमर्थः एवं परमेश्वराश्रयणे क्रिय-
माणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिर्देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणाति-
तरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि तथोरतु-
पादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि कब हम उस बिष्णुपद को पावेंगे तो दो श्लोक से
कहते हैं कि मोह जो देहादिक में आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो
झुल्लू है सो देह है ऐसा जो दृढ़विश्वास सोई दुरवगाह अज्ञान गहन बन
है सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना करने में भगवत
कृपा से तुमारी बुद्धि देह अभिमानरूप मोहमय अगम्यकानन कहे बन
के अच्छी तरह से पार होगी अर्थात् देहाभिमान झूटैगा तब बिष्णुपद-
रूपसुक्ति प्राप्त होगी और जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनि चुके हो तिस
सब में वैराग्य उत्पन्न होगी अर्थात् वह सब तुच्छ कहे किसी काम का
नहीं है यह जानि सकोगे फिर और उस बात को न पूछोगे ॥ ५२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तच्छृणु श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः अवर्णैर्विप्रतिपन्ना नानात्वप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तस्तस्येत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलन वर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितैतद्बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्त बुद्धिप्राप्तिकाशो दर्शितो न भवतीति शङ्कते भौहेति प्रायुक्तविवेकादियुक्त बुद्धेरात्मनि स्थैर्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिशुद्धिरित्याह तत् प्रशंसति 'पृष्टं' कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति अनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिप्तेति उक्तं हेतुद्वयमनुसृत्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यं अचलत्वं विकल्पमून्यत्वं विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संशय इति विवेकः विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रायुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्त्वैव निष्ठा ॥ ५३ ॥

स्वामिजितटीका ।

ततश्च श्रुतीति श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तय बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परस्मैद्वरस्तस्मिन्निश्चला विषयान्तरैरनाकष्टा अतएवाचला अभ्यासपाटवेन तत्त्वैव स्थिरा च सती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भाषा अनुवाद ।

इसी प्रकार लौकिक कहे लोक की बातों श्री वैदिक कहे वेदकी बातें अनेक प्रकार की श्रवण करते करते पूर्व से बिखिस कहे भ्रमित जो तुमारी बुद्धि सी जब समाधि मे स्थिर होगी अर्थात् अच्छी तरह लगाया

अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य ।

केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥५४॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणवुभक्तया स्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिता प्रतिष्ठिताहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य सस्थितप्रज्ञस्तस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञस्य स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत् किं किम्भाषणं ब्रजनं वा तस्य किं कथमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सन्धासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिपचनं प्रश्नवीजं पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह लब्धेति लब्धा समाधावात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् ननु तस्य भग्नं तत्कार्यान्तरोक्षिणी भविष्यति किमित्यसौ विलिङ्गास्यते तत्राह कथमिति ज्ञान-निष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नभवतारयन् तद्विषया साधनवुभक्त्या विशिनष्टि समाधिस्थ-स्येति तस्यैवार्थक्रियां पृच्छति स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

पूर्वलोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुरर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति स्वाभाषिके समाधौ स्थितस्य अतएव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य भाषा का भाष्यते अत्रवेति भाषालक्षणमिति यावत् स केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं ब्रजनञ्च कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

भाषा अनुवादः ।

जाय चित्त जिस में सो समाधि कहे परमेश्वर तिस ईश्वर में और विषयों की छोड़ि अभ्यास करते करते निपुण होय जब अचलरूप से स्थिर होगी तब तुम योग का फल जो तत्त्वज्ञान सो पावोगे ॥ ५३

पूर्व श्लोक में कहा जो आत्मतत्त्वज्ञानी का लक्षण सो जानने की

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति यो ह्यादित एव सत्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्येति प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिं पथ्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनञ्चोपदिश्यते सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्प्रसाध्यत्वात् यानि यत्प्रसाध्यानि साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामान् इच्छामेदान् हे पार्थ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नाक्षराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति प्रतिवचनमवतारयितुं पातनिकां करोति यो हीति हि शब्देन कर्मसन्ध्यासकारणीभूतविरागता सम्यग्ज्ञानेन ह्युच्यते आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति यावत् ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्राप्तकत्वात् तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यस्यस्यस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैधार्थे वाक्यभेदान्नलक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि प्रवृत्तार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण फलवत्प्रसाधनत्वमविगच्छति तथापि जिज्ञासो-

भाषा अनुवाद ।

इच्छा करि अर्जुन पूछते हैं कि हे केशव अनायासलभ्य समाधि मे स्थित जो निश्चल बुद्धि स्थितप्रज्ञपुरुष तिस का क्या लक्षण है कैसे उस को जानें तात्पर्य यह है कि कैसे लक्षण होने से किस आचरण से स्थिरप्रज्ञ होता है सोई पूछते हैं कि ज्ञानी कैसे बोलते बैठते और कैसे चलते फिरते रहते हैं ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिका-
वणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युत्तमप्रसन्नस्वेव प्रवृत्तिः प्रति-
त्यत उच्यते आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना सेनैव बाह्यलाभनिर-
पेक्षस्तुष्ट परमार्थदर्शनामृततरसलाभेनान्यन्मादत्तं प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः
स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वान्तदोच्यते
त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः सञ्चासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ
इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तत्रैव प्रवक्ष्याम्यतया साधनसम्पद्यते लक्षणञ्च ज्ञानसाधनस्यैव लक्षणमुच्यते न विधीयते
पिदुनो विविदिनेवागोचरत्वात्सेन जिज्ञासो साधनानुष्ठानाय लक्षणास्तुष्टादनेन शिरो-
भाधनानुष्ठाने तात्पर्येति तथैव उक्तं भगवद्वाक्यद्वयापयति यानीति लक्षणानि च
ज्ञानसाधनस्यैव तन्मात्रस्यैव साधनानीति शेषः स्थितप्रज्ञश्च का भाषेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह
प्रज्ञहातीति कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्य कामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिद्विद्यते तद-
युक्तं तेषां मनो निष्ठत्वं मुनेरित्याशयवानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभाग-
निरस्यञ्चोद्यममुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवर्त्तकाभावाद्बिदुषः सर्वप्रष्टेरूपशान्तिरिति नेत्याह
शरीरेति उन्मादवानुत्सलो विवेकनिरञ्जितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभयन् विद्यमान-
मपि विवेकं निरसयन् आत्मरूपद्वयहरन् प्रसन्न इति विभाग उत्तरार्द्धमवतार्य व्याशरी-
र उच्यते इति आत्मन्येनेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि सत्त्वं द्योतयति स्तेनैवेति व तुलाभ
निरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्रज्ञपद विभजने स्थितेति प्रज्ञाप्रति-
बन्धक सर्वकामविरामावस्था तदेति निर्दिष्टते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्मानं जिज्ञा-
समानो वैराग्यद्वारा सर्वेषणात्यागात्मक सन्ध्यालमसाद्य श्रवणाद्यापत्या तज्ज्ञानं प्राप्य
तत्किञ्चेनासक्त्या विषयवैसृज्येन तत् फलभूता परितुष्टि तत्रैव प्रतिबलमान स्थित-
प्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतः च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि लिङ्गस्य लक्षणानि
स्यत सिद्धस्य लक्षणस्य लक्षणानि कथयन्नेवान्तरङ्गानि ज्ञानसाधनान्याह दान्तराध्यायसमाप्ति
तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रज्ञाहातीति द्वाभ्यां मनसि स्थितान् कामान् यदा प्रकर्षेण

दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्स हः ।

वीत रागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च दुःखेष्विति दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रभुभित्तं
दुःखप्राप्ती मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगतर
स्पृहा लक्षणा यस्य नाग्निरिवेत्यनाद्याधाने सुखान्यनुवर्धते स विगतस्पृहः
वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयञ्च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा यस्मात्
स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सञ्चासी तदुच्यते ॥ ५६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लक्षणभेदाद्यनुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्कव्यान्तरमुपदिशति किञ्चेति प्वरशिरो-
रोगादिक्षतानि दुःखात्याध्यात्मिकानि आदिशब्देनाधिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्या-
स्त्राधिकृतटीका ।

जहति त्यागे ह्रेतमाह आत्मवीति आत्मस्येव स्वस्तिन्येव परमानन्दस्वरूप आत्मना स्वय-
मेव तृष्ट इत्यात्मारामः सन् यदा क्षुद्रविषयानिन्नापांस्त्वजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः
स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५५ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीभगवान् बोले कि हे अर्जुन तुम जो जिन को साधक लोग ज्ञान-
साधन के निमित्त यत्नपूर्वक साधना करते हैं वेई सिद्ध के स्वाभाविक
कहे स्वभावसिद्ध लक्षण हैं इस से अब सिद्ध के लक्षण कहने के अनन्तर
ज्ञानके साधन अध्याय की समाप्ति पर्यन्त कहते हैं तिन में से प्रथम दो
श्लोक से पहिली प्रश्न का उत्तर करते हैं कि हे अर्जुन मुनिजन मनोगत
सकल कामना जब अच्छी तरह से त्याग करते हैं कि अपने परम आनन्द-
रूप आत्मा में जो रमै सो आत्माराम अर्थात् आप अपने आत्मसुख में
सन्तुष्ट होते हैं तिस से जब क्षुद्रविषय अभिलाष छोड़ते हैं तब उसी
लक्षण से मुनि स्थितप्रज्ञ कहे जाते हैं ॥ ५५ ॥

यः सवत्मानमिच्छे हस्ततत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति नद्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

धिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यन्ते तेषूपलब्धेऽपि नोद्दिग्धं मनो यस्य स तथेति सत्त्वन्वः नोद्दिग्धमित्येतदप्राप्ये न प्रक्षुभितमिति दुःखानाहङ्गानां प्राप्नोति पश्चिद्वाराक्षमस्य तदनुभवपरिभाषितं दुःखसङ्गोक्तं सङ्गितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह दुःखप्राप्ताविति मनो यस्य नोद्दिग्धमिति पूर्वेषु सत्त्वन्वः सुखान्यपि दुःखवत् त्रिविधाऽतीतमत्वा तथेत्युक्तं तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्मृता तस्या यस्य स विगतस्मृता इति योजना अक्षयं हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्जते तस्यापि दुःखं नैवमित्यत्रैवैवदृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति यथा हि दाह्येनैवनादेरभ्याधाने वज्रिर्विवर्जते तथाक्षयं सुखान्युपगतान्यनुविवर्जनातापि तस्यापि दुःखं न तान्यनुविवर्जते नहि वज्रिरदाह्यप्रगतमपि दग्धं विष्टब्धमधिगच्छति तेन जिज्ञासुषा सुखदुःखयोस्तृणोद्देशेनो न कर्तव्यावित्यर्थः रागादयस्तु तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह यीतेति अतुभूताभिनिवेशे विषयेषु रज्ज्नाककसृष्णाभेदो रागः परेषापगतस्य चालनेलाद्विकारकारणं भयं क्रोधस्तु परवशीकृत्यात्मानं स्वपरापकारदृष्टिहेतुर्बुद्धिदृष्टिर्विशेषः ननु ते इति अनिरात्रपिदित्यङ्गीकृत्याह सन्ध्यासीति सुखदुःखादिभिषय तस्यादेरागादेष्टाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५६ ॥

स्वामिजनटीका ।

जिज्ञासुः खल्विति दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्दिग्धं मनुष्याणां मनो ददा सः सुखेन विगतः स्मृता यस्य सः तत्र हेतुर्गीता अपगता रागभय क्रोधा यस्यात् तत्र रागः प्रीतिः क्षुभिनः स्थितधीरुच्यते ॥ ५६ ॥

भाषा अनुवाद ।

लक्षण कहने के वहाने से जिज्ञासू अर्जुन को और जो करना चाहिये सो उपदेश करते हैं कि जिन का मन दुख पड़ने से उद्दिग्ध अर्थात् न घबड़ाय और सकल सुख की स्मृता कहे इच्छा न करें सुख से समान रहें सो बीतराग अर्थात् विषयों से प्रीति रहित एवं भय और क्रोध शून्य स्थितप्रज्ञ कहे स्थिर बुद्धि मुनि कहावते हैं ॥ ५६ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानौव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्वस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यः सर्वत्रेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहः स्नेह-
वर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न हरेष्टि
शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभञ्च प्राप्य न हरेष्टि इत्यर्थः तस्यैवं हर्षवि-
षादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लब्धभेदाद्युपादहारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरुपदिशति किञ्चेति विवेकयतो विदुषो
विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याह यः सर्वत्रेति ननु देहजीवनादौ
शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयौ इति प्रज्ञा स्वैर्या सिद्धि-
स्त्वत्याह यो मुनिरिति तत्तदिति शोभनयत्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्रसिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते
तदेव विभजते शुभमिति विषयेष्वभिप्रेक्षाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञा स्वैर्य-
कारणमित्याह तस्येति ॥ ५७ ॥

स्वामिकृतटीका

कार्यं भाष्येत्स्वस्तीत्तरसाह य इति यः सर्वत्र उत्तमिवादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेह-
मूढः अतएवाधितानुष्ठत्या तत्तच्छुभमशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रति-
शुभं प्राप्य न हरेष्टि न निन्दति किन्तु केवलमुदासीन एव भाष्ये तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठा-
तेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्जुनने पूछा था कि तत्त्वज्ञानी किस प्रकार से बात कहते हैं उस
प्रश्न का उत्तर कहते हैं कि समस्तपुत्र मित्र धन धाम आदिक में जिस
को स्नेह कहे प्रीति नहीं है और शुभप्राप्ति होने से सुखी औ अशुभलाभ
होने से दुःखित भी न होय है अर्थात् सुति औ निन्दा में रागद्वेष कहे
प्रीति विरोध हीन है केवल उदास के समान अर्थात् उदासीन ऐसे
हो बात करते हैं उन्ही की प्रज्ञा प्रतिष्ठित है वे ई स्थिर बुद्धि मुनि हैं ॥ ५७ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

किञ्च यदा संहरत इति यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते चार्थं ज्ञान-
निष्ठायां प्रवृत्तौ यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः यथा कूर्मोभयात् खान्यङ्गान्युप-
संहरति सर्वतः एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य
प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जिज्ञासोरेव कर्त्तव्यान्तरं सूचयति किञ्चेति इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य प्रज्ञा-
स्थैर्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह यदेति सुसुक्ष्मा मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्रार्थ-
यमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखाणि कर्त्तव्यानीति श्लोकव्याख्यान-
कथयति यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशत्वापादनं तस्य च सम्यक्त्वमति दृष्टव्यं अय-
मिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्त्तयति ज्ञाननिष्ठायामिति इन्द्रियोपसंहारस्य प्रलय-
रूपत्वं व्यावर्त्त्य शङ्कोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति कूर्म इति दृष्टान्तं व्याकरोति यथेति
दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठापदं तत्र प्रवर्त्तयति एवमिति इन्द्रियाणां विषयेभ्यो
वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति तस्मेति ॥ ५८ ॥

खामिकृतटीका ।

किञ्च यदेति यदा चार्थं योगो इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि संह-
रते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टान्तमाह कूर्म इति अङ्गानि करचरणादीनि
कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिज्ञासू को और क्या करना योग्य हैं सो सूचन करावते हैं कि और
पूर्वकथित योगी जब इन्द्रियार्थ, जो नानाप्रकार विषय तिन से सर्व
इन्द्रियों को अनायास कहे सहज में लौटारै अर्थात् फेरलेय इस में
दृष्टान्त कहते कि जैसे कूर्म कहे कछुआ अपने मुख कर चरण अनाया
स समेटि लेता तैसेही योगी विषयों से इन्द्रियों को जब बटोर लेसकै
तब उस ज्ञानी को बुद्धि स्थिर है ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र विषयमाननाहरत आतुरस्यापि इन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मी-
ज्जानीव संक्षिप्यते नतु तद्विषयो रागः स कथं संक्षिप्त इत्युच्यते विषया इति
यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथवा विषया एव
निराहारस्य अनाक्रियमाणविषयस्य देहिनः कष्टेन तर्पास स्थितस्य
मूर्खस्यापि निवर्तन्ते देहिनी देहवतः रसवर्जं रसोरागो विषयेषु यः तं
वर्जयित्वा रसशब्दो रागो प्रसिद्धः स्वच्छन्दतः स्वरसेन प्रवृत्तौ रसिको रसज्ञ
इत्यादिदर्शनात् सोऽपि रसो रञ्जनरूपसूक्ष्मोऽस्य यतः परं परमार्थतत्त्वं
ब्रह्म दृष्टोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्वीजं विषयविज्ञानं
सम्पद्यते इत्यर्थः नासतिसम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदस्तस्मात् सम्यग्दर्शना-
त्तिकायाः स्वैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैसुर्येपि तद्विषयारागादुत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति शङ्कते
तत्रेति व्यवहारभूमिः सत्यस्यर्थः विषयमाननाहृतस्तदुपभोगविमुक्त्यर्थः रागश्चेन्नोप-
संक्षिप्यते न तर्हि प्रज्ञालाभः सम्भवति रागस्य तत्परिपान्वत्वादिति सत्त्वाह स कथमिति
रागनिवृत्त्युपायानुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यते इति विषयोपभोगपराङ्मुखस्य कुतो विषय-
परावृत्तिस्तयरावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्काह यद्यपीति निराहारस्येत्यस्य व्याख्यानमना ह्ययमान-
नविषयस्येति यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्यात्यान्तिके तदपि क्लेशात्मको अवस्थितस्य
विद्याहो नस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संक्षिप्यन्ते तथापि रागेवविधत्ते
स च तत्त्वज्ञानादच्छिद्यत इत्यर्थः रसशब्दस्य साधुर्यादि षड्विध रसविषयत्वं निषेधेति
रसशब्द इति दृढप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्काह स्वरसेनेति स्वेच्छयेति यावत्
रसिकः स्वेच्छायां च वर्त्तौ रसज्ञो विवक्षिताप्रेक्षितज्ञातेत्यर्थः कथं तर्हि तस्य निवृत्ति-
स्तत्त्वाह सोऽपीति दृष्टिमेवोपलब्धिं प्रख्यायां सद्ययति अहमेवेति रागापगमे सिद्धमर्थमीह
निर्वीजमिति ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छति चेत् तदप्रगमादृते रागवतः
सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह नासतीति इन्द्रियाणां विषयधार-

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

वक्ष्ये विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्त्तते ततश्च सत्यज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेनेतरेतराश्रयतेत्यर्थः प्रज्ञा स्वैर्यस्य सफलत्वे स्थिते फलित-
माह तस्मादिति ॥ ५९ ॥

स्वासिद्धतटीका ।

ननु नेन्द्रियाणां विषये प्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्ष्यं भवितुमिति जड़ानामाहाराणासु-
पवासपराणाञ्च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्रापि विषया इति इन्द्रियैर्विषयाणां साहरणं यत्त-
न्नाहारः निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानीनां प्रवृत्तस्य विषयाः
प्रायशो विनिवर्त्तन्ते तदनुभवो निवर्त्तत इत्यर्थः किन्तु रसो रागोभिलाषस्तद्वर्जं अभिलाषस्य
न निवर्त्तत इत्यर्थः रसोऽपि रागोऽपि परं परमात्मानं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्त्तते
नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्य उपवास परस्य विषयाः प्रायशो निवर्त्तन्ते लुपासन्तग्रस्य
शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् किन्तु रसवर्जं रसापेक्षा तु न निवर्त्तत इत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ५९ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि इन्द्रियों की विषय में अप्रवृत्ति होना यह स्थितप्रज्ञ का
लक्षण न हो सकेगा क्योंकि जड़ आतुर औ उपवास करनेवाले मनुष्यों
की इन्द्री भी विषय में नहीं प्रवृत्त होती है तो इन से औ ज्ञानी से
फेरि क्या विशेष कहे अन्तर है इन को भी स्थिरबुद्धि मुनि कहना
उचित है तिस पर कहते हैं कि हां आहार न करने से निराहार पुरुष
को यद्यपि विषयों का इन्द्रिय द्वारा ज्ञान नहीं होता सत्य है पर तौभी
उस को विषयों से अभिलाषा नहीं जाती अर्थात् विषय की वासना मन
में बनी रहती है और स्थिरप्रज्ञ पुरुष के परमात्मदर्शनहेतु से विषय की
लालसा निवृत्त हो जाती अच्छी तरह से अभिलाष सहित विषय वासना
नाश होती है और जड़ आतुर जैसे विषयों के अन्न तैसे आत्मा को भी
नहीं जानते तो वे स्थिर बुद्धि कैसे हो सकते हैं और रस कहे राग जो
प्रीति सो स्थितप्रज्ञा की आपसेआप निवृत्त होती है ॥ ५९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्यैथं चिकीर्षता आदाविन्द्रियाणि स्वशः
स्थापयितव्यानि यस्मात् तदनवस्थापने दोषमाह यतत इति यततः प्रयत्नं
कुर्वतोऽपि हि यस्मात् अपि कौन्तेयं पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति
व्यवहितेन सम्बन्धः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिसुखं
हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुलीकुर्वन्त्याकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसङ्ग-
प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लोकान्तरभवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्वशत्वादेव प्रज्ञस्यैर्यसम्भवे किमर्थ-
मिन्द्रियाणां स्वशत्वापादनमित्याशङ्क्याह ननु विवेकयतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः
स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्यैर्यचिकीर्षता कर्तव्यमिति तस्माद् यततोऽहीति
विषयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हि शब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ सम्बन्धं दृश्यति अपि
शब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धान्तरमाह पुरुषेति प्रमथनशीलत्वं
प्रकटयति विषयेति विक्षोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह आकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं
विशदयति पश्यत इति विपश्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दतविवेकाख्यविज्ञानं
युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियपीति सम्बन्धः हि शब्दार्थमनुद्य तस्मादिन्द्रियाणि स्वशः स्थाप-
यितव्यानीति पूर्वेषु सम्बन्धमभिसन्वायाह यतस्तस्मादिति ॥ ६० ॥

स्वामिकृतटीका ।

इन्द्रियसंयमं विनास्थितप्रज्ञता न सम्भवति अतः साधकावस्थायां तत्र सङ्गा न
प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह यततोऽपीति द्वाभ्यां यततो मोक्षार्थं प्रयतमानस्य विपश्चितो विवे-
कविरोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रसभं बलाङ्करन्ति यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभका-
णीत्यर्थः ॥ ६० ॥

भाषाअनुवाद ।

इन्द्रियों का संयम किये बिना अर्थात् विषयों से रोकने के बिना
स्थितप्रज्ञ कहे परमात्मा में अवल बुद्धि होती नहीं इस से प्रथम साधन की
अवस्था में इन्द्रियों को स्वाधीन करने के अर्थ बड़ा यत्न करना चाहिये
यह कहते हैं कि हे कौन्तेय कुत्सीनन्दन अर्जुन मोक्ष के हेतु प्रयत्न करते

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तानीति तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तं समा-
हितं सन्नासी मत्परोऽयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मापरो यस्य स मत्परः नान्यो-
ऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य यतेर्बशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्ते
अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इन्द्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थसाह तानीति एवमासीनस्य किं स्यादिति
तदा ह्यप्येव हीदृशं समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनमित्येवावासाह मत्पर इति
परापरभेदशङ्कासमाकृत्यासनमेव स्फुरयति नान्योऽहमिति उत्तरार्द्धं व्याकरोति एवमिति
हि शब्दार्थं स्फुटयति अभ्यासेति परस्मादात्मनो नाहन्योऽस्मीति प्राप्नुतामुच्यमान-
स्यादरेण नैरनर्थ्यदीर्घकालालुप्तानसानसंख्यादित्यर्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससंख्या-
दिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मात् तानीति युक्तो योगी ज्ञानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः सन्नासीत-
यस्य वशे वशवर्त्तिनीन्द्रियाणि एतेन च कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीते-
त्युत्तरं भवति ॥ ६१ ॥

भाषा अनुवाद ।

हुए विवे की विचारवान ज्ञानी पुरुष के भी मन को प्रबल प्रमाथी कहे
घोब करनेवाली इन्द्री हरण करलेती हैं ॥ ६० ॥

इन प्रमाथी इन्द्रियों को स्वाधीन करना यह कहिकर फेरि क्या
करना उचित है सो कहते हैं कि तो सब इन्द्रियों का संयम करिके युक्त
योगी मेरे मे तत्पर हो रहे अर्थात् आत्मा मे निष्ठा करि बैठे यह कहिके
ज्ञानी कैसे स्थिति करते इस प्रश्न का उत्तर भगवानने दिया अर्थात् जिस
के इन्द्री गण बश हैं उस की प्रज्ञा कहे बुद्धि प्रतिष्ठित है ॥ ६१ ॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेदानीं परा भविष्यत सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत इति ध्यायत-
श्चिन्तयतो विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य
सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते सङ्गात् प्रीतेः संजायते
समुत्पद्यते कामः लक्षणा तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभि-
जायते ॥ ६२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

समन्तरं श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थं
तच्चिन्तित्वावस्थां दर्शयति इदानीमिति परामविध्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो
विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्ध-
मिति धक्तुमिदमित्युक्तं विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणी यत्वं प्रीतिरामक्तिरिति साधा-
रणा सक्तिमालं गृह्यते तस्यैत्युक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणयणेन वा प्रतिहतिः ॥६२॥

सामिहतटीका ।

बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषसङ्गा मनः संयमाभावे दोषमाह ध्यायतीति हाभ्यां युष्
बुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्गासक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो
भवति कामाच्च केनचित् प्रतिहतात् क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥

भाषा अनुवाद ।

बाह्य इन्द्रिय कहे बाहर की इन्द्रियों के न बश रहने में जो दोष
सो देखाय अब अवशीभूत जो मन तिस का दोष देखावते हैं कि बुद्धि
के द्वारा रूपादिक विषयों को ध्यान करते हुए पुरुष का मन उन विषयों
में आसक्त होता अर्थात् विषय सङ्ग होता है और सङ्ग से अधिक अधिक
कामना उत्पन्न होती है फिर कामना किसी प्रकार से नष्ट या न होय तो
क्रोध प्रगट होखा है अर्थात् काम से क्रोध होय है ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृति भ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयविभ्रमो भवतीति संबध्यते क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृति विभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितयाः श्रुतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्तु बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तद्दीयं कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यं तद्योग्यत्वेन नष्ट एव पुरुषो भवत्यतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रोधस्य संमोहहेतुमनुभवेन दृढयति क्रुद्धोहीति आक्रोशत्वविचिपति तद्योग्यत्वमपेक्ष्य संमोहकार्यं कथयति संमोहादिति स्मृतैर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति शास्त्रेति क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवाच्च संमोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह स्मृतीति स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह कार्येति ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणशो न प्रकल्प्यते तत्राह तावदेवेति कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे सतोऽपि पुरुषस्य करणाभावाद्प्रागततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च क्रोधादिति क्रोधात् संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततः शास्त्राचार्योपदिष्टस्मृतैर्विभ्रंशो विचलनं भ्रंशः ततो बुद्धेस्तेजनानाशः दृष्ट्यादिविवाभिभवं ततः प्रणश्यति स्मृततुल्यो भवति ॥ ६३ ॥

भाषा अनुवाद ।

और क्रोध जो है सो मोहका हेतु है इस को दृढ़ करते हुए कहते हैं कि क्रोधसे अर्थात् उसके द्वारा मोह होता है अर्थात् काज अकाजका विचार

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानौन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिधानमथेदानीं भोक्तृकारणमिदमुच्यते
रागद्वेषेति रागद्वेषविमुक्तैः रागद्वेषप्रश्रय रागद्वेषौ तत्पुरःसराहीन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र यो सुसुचुर्भवति स ताभ्यां विमुक्तैः श्रोत्रादिभि-
रिन्द्रियैर्विषया न वर्जनीयांश्चरन्नुपलभमानः आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि
वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं
प्रसादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विषयाणां स्वरूपमपि वेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगक्षेत्रे जीवनाथं मुञ्जानो
विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य दृष्टानुवादपूर्वकमुत्तरलोकतात्पर्यमाह सर्व-
नर्थस्वेति अनर्थमूलकधनानन्तर्यमथशब्दार्थः परिहर्तव्ये निर्णीति सति तत्परिहारो-
पायजिज्ञासां दर्शयति इदानीमिति रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यनुभवदर्शनार्थो हि
शब्दः शास्त्रीयप्रवृत्ति व्यासघातं स्वाभाविकीमुक्तं तत्त्वधिकृतानधिकृत्य प्रयोगो वर्जनीया-
नशनपानादीन् देहस्थितिहेतूनि यवत् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुप-
पत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्वादित्याशङ्क्याह आत्मेति अन्तःकरणाधीनत्वेपीन्द्रियाणां तद-
नियमात् तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह विधेयात्मेति ॥ ६४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति

भाषा अनुवाद ।

नहीं रहता फिर संभोह होने से शास्त्र श्री आचार्य तथा गुरु का
दिया जो उपदेश कहे शिखा अर्थ सो विचलित अर्थात् भूल जाय है
और सृष्टि भ्रंस होने से कहे उपदेश भूल जाने से बुद्धि की चेतना
बली जाती है अर्थात् बुद्धि नष्ट होती है बुद्धि नाश होने से जड़ के
सम्भन होय फिर वह मनुष्य मूर्ख की तुल्य होकर नष्ट होता है ॥ ६३ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

असन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सर्व दुःखानाम्
अध्यात्मिकात्मीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्स्वरूपजायते किञ्च प्रसन्न चेतसः
स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु ग्रीष्मं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव

स्वामिकतटीका ।

स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह रागद्वेष इति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विगतद्वेषैरिन्द्रि-
यैर्विषयांश्चरन्नुपभुङ्क्षानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मेति
आत्मनो मनसो बन्धैरिन्द्रियैर्विधेयो बन्धवर्त्ती आत्मा मनो यच्चेति यन्नेव कथं प्रजतेत्यस्य
चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान् गच्छतीत्युत्तरसक्तं भवति ॥ ६४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि चिरकाल से विषय मे निमग्न स्वभाव कहे विषय
मे आसक्त इन्द्रियगणका विष से रोकना जो असाध्य अति कठिन है तो
पूर्व उक्त दोष निवारण कैसे हो सकैगा इस से स्थितप्रज्ञा होना भी अस-
म्भव अति दुर्घट है इस शङ्का पर कहते हैं कि राग कहे प्रीति औ द्वेष
जो विरोध तिन से रहित होके अर्थात् इन को छोड़ के औ अभिमान
त्याग करिके सब इन्द्रियों के द्वारा विषयों का भोग करने से भी शान्ति
प्राप्ति होती है तो रागद्वेष रहित कैसे होय सो कहते हैं कि मन के
आधीन कहे बन्धीभूत सब इन्द्रिय हैं और इन्द्रिय बन्धकारी मन को
जो मनुष्य अपने बन्ध कर राखे है उस के फेरि और रागद्वेषादि रहते
नहीं हैं इस कहने से अर्जुन की चौथी प्रश्न जो है कि स्थितप्रज्ञ कैसे गमन
करे है उस का उत्तर दिया कि स्वाधीन इन्द्रियगण राखि के विषयों मे
गमन करे अर्थात् इन्द्रियजित् होय विषय भोग करे जिस हेतु आत्मबन्ध
इन्द्रिय द्वारा विषय भोग करता हुआ आत्मा सुखी रहता है ॥ ६४ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना ।

नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परिसमन्तात् अवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निश्चली भवतीत्यर्थः एवं प्रसन्न-
चेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्भागवदेष्विमुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्रा-
विरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

सऽयं प्रसन्नता स्तूयते नास्तीति नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः बुद्धि-
रात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य नचायुक्तस्येति नचास्य
अयुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः तथा च नास्य भावयतः आत्मज्ञाना-
भिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरूपशमो न विद्यते अशान्तस्य कुतः सुखं इन्द्रि-
याणां हि विषयसेवा दृष्टातो निवृत्तिर्या तत् सुखं न विषयविषया दृष्टा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वाच्च स्वास्थ्यमास्थातुं शङ्कामित्याशयेन पृच्छति प्रसाद-
इति श्लोकार्धेनोत्तरमाह उच्यते इति सर्वदुःखहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्यैर्यं
कथं सिद्धमित्याशङ्क्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह किञ्चेति तस्मात् बुद्धि-
प्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः श्लोकद्वयस्याचरोत्यमर्थसङ्गातात्मर्थार्थमुपसंहरति एव-
मिति युक्तः समाहितो विषयपारक्त्वान्मन्यः सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥

स्वामिकृतटीका

प्रसादे सति किं स्यादित्यवाह प्रसाद इति प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्न-
चेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भाषाअनुवाद ।

इस प्रकार शान्ति प्राप्त होने पर फिर क्या होता है सो कहते हैं
कि शान्ति-लाभ होने से सब दुःख नाश हो जाते हैं फेरि इस शान्त चित्त
पुरुषको सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ॥ ६५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दुःखमेव हि सा न दृष्ट्यायां सत्यां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमिति उत्पद्यत
इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किं पुनः सत्त्वगुणैव यथोक्त बुद्धिः सिध्यति नेत्याह सेयमिति असमाहितस्यापि
बुद्धिसात्वसत्त्वद्वयमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि आत्मस्वरूपेति नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्व-
रूपविषया बुद्धिरुदेतमर्हतीत्यत्र हेतुमाह नवेति आत्मज्ञाने शब्दादापाततो जाते सृति
सन्तानानुकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते नचासौ विक्षिप्तबुद्धेः सिध्य-
तीति हेत्वर्थं विपक्षित्वाह आत्मज्ञानेति भावना द्वारा साक्षात्काराभावेऽपि काक्षतिरित्या-
शङ्क्याह तथेति असमाहितस्य भावनाभावादिति यावत् आत्मन्यापाततोऽज्ञाते श्रवणाद्या-
वृत्तिरूपां सृतिमनातन्वानोऽस्यापरोक्षबुद्धभावेनानर्थनिवृत्तिः सिध्यतीत्याह उपशम इति
अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्दसागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न सम्भव-
तीत्याह अशान्त्येति तस्यापि विषयसेविनो वैषयिकं सुखं सम्भवतीत्याशङ्क्याह इन्द्रि-
याणां हीति तृष्णाद्यस्य शास्त्रप्रसिद्धमातुभक्तस्य सुखत्वमिति वक्तुं हि शब्दः विषय-
सेवा दृष्ट्यापि विषयोपभोगद्वारा सुखसुपलब्धमित्याशङ्क्याह दुःखमेवेति तत्रापि हि
शब्दोऽनुभाववद्योति तदेव स्पष्टयति नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता साधनत्वं व्यतिरेकसुखेनोपपादयति नास्तीति अयु-
क्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्य नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रचैव नोत्प-
द्यते कुतस्तस्याः प्रतिष्ठावार्त्ता इत्यत्राह नवेति नचायुक्तस्य भावना ध्यानं भावनया
हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यतो नास्ति नचाभावयत आत्मध्यानस-
कुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तोपरमः अशान्तस्य कुतः सुखं मोक्षानन्दः इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियों का निग्रह कहे काबू रखना जो स्थितप्रज्ञ पुरुष का साधन
सो विपरीत कहे उलटी रीतिसे कहते हैं कि अवशीकृत इन्द्रिय मनुष्य
के शास्त्र श्री आचार्य के उप देश से आत्म ज्ञान होने के योग्य बुद्धि उत्पन्न
नहीं होती है तो स्थितप्रज्ञ होना दूरवात है इहां भावना का अर्थ

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवान्मसि ॥ ६७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अयुक्तस्य कस्मादबुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति कथं वायुर्नावमिवान्मस्युदके जिगमिष्यतां मार्गादुजृल्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयां कल्पनां करोति ॥ ६७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरद्वयापयति अयुक्तस्येति विच्छिन्नचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेतुन्तरेण साधयति इन्द्रियाणामिति यत्प्रदोषात्तं मनस्तत्प्रदेनापि इन्द्रियाणां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो विभज्य ग्रहणं तेनेति यावत् दृष्टान्तं व्याकरोति उदक इति यस्मात् तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इन्द्रियाणामवशीकृतानां स्वरं विषयेषु चरतां मध्ये यदैवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अववशीकृतं सदिन्द्रियेण सह गच्छति तदैवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविच्छिन्नां करोति किमुक्तव्यं

भाषा अनुवाद ।

ध्यान है सो ध्यान के द्वारा बुद्धि आत्मा मे प्रतिष्ठित कहे स्थित होती है परन्तु जो इन्द्रियगण बश न करि सकै उस को यह ध्यान कहां प्राप्त है इसी से वह आत्मा के ध्यान का अनधिकारी है तो फिर उस को शान्ति नहीं होती अर्थात् आत्मा मे चित्त युक्त नहीं होता और अशान्त पुरुष को सुख कहे परम आनन्द कहां से हो सकेगा ॥ ६६ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यतोहीत्युपन्यस्तस्यार्थस्थानेकविधोपपत्तिमुक्त्वा तच्चार्थमुपपत्त्योप-
संहरति तस्मादिति इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितोयस्मात् तस्मात्
यतेः यस्य यतेः हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभे-
दैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

यततो हीत्यादि श्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृत श्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुन-
रुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति यततो हीत्यादिना ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचन-
सन्नेयं तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति इन्द्रियाणामिति असमाहितेन
मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसङ्ग प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादिति योजना ॥६८॥

सामिज्जतटीका ।

बह्वि प्रज्ञां हरन्तीति यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्राम-
यति तद्वदिति ॥ ६७ ॥

इन्द्रिय संयमस्य स्थितप्रज्ञत्वे साधनत्वं लक्षणत्वञ्चोक्तमुपसंहरति तस्मादिति साधन-
त्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता

भाषा अनुवाद ।

इन्द्री वश किये बिना तत्त्वज्ञान नहीं होता इस का कारण कहते
हैं कि अवशीकृत इन्द्रिय विषयाधीन भोगी पुरुष की इन्द्रियों के
बीच जब एक इन्द्री के साथ मन धावता है अर्थात् उस के आधीन हो
विषयपर चलायमान भया तो फिर वह मन पुरुष की बुद्धि हरि के उस को
विषय में वेचिस करता है तब सब इन्द्री इकट्ठे हो प्रज्ञा को हरन
करती हैं तो और क्या कहें फेरि बायु जैसे जल में नाव को डूबर उडर
न चावती है तैसे यह मन इन्द्रियों के साथ विचिस हो जहां तहां
मारा मारा भ्रमता फिरता इस पुरुष को खराब करदेता है ॥ ६७ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य विद्यार्थत्वादविद्या निवृत्तौ निवर्ततेऽविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह यानिशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारी तमःस्वभावत्वात् निशा सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानां किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तञ्चराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तञ्चरस्थानीयानाम् अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशैव निशा पर-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्माविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्म परित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याज्ञस्य कर्मण्येतत्किञ्चिदर्थं समनन्तरलोकमवतारयति योऽयमिति अविद्या निवृत्तौ सर्वकर्म निवृत्तिश्चेत् तद्विद्वत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह अविद्यायाश्चेति स्फुटी कुर्वन् बाह्याभ्यन्तरकरणानां पराक्प्रत्यक् प्रवृत्तिवत् तथाविधे दर्शने च मिथो विरुध्यते परागदर्शनस्थानाद्यात्मावरणा

सामिक्कृतटीका ।

ज्ञातव्यत्वर्थः महाबाह इति सम्बोधयन् वैरिनिग्रहे समर्थस्य तवात्मापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥ ६८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन्द्रियों का संयम करना स्थिरप्रज्ञ पुरुष का साधन थी यही उस लक्षण है यह जो पूर्व कहि चुके सोई अब फिर कहते हैं कि हे महाबहो अर्जुन जो इन सब इन्द्रियों को विषयों से शान्त राखि सकै उस की प्रज्ञा प्रतिष्ठित होती है महाबाहु सम्बोधन से यह जनाया कि तुम वैरियों के निग्रह करने में समर्थ हो इस से अवश्य इन्द्रियों को बश करि सकोगे ये इन्द्रिय पुरुष की परम शक्त हैं शत्रु की जय करने के बिना बड़ी हानि है यह इस का भावार्थ है इस से तुम इन्द्रियगण अपने बश में करी ॥ ६८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

धिकारः तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति चेत् न स्वात्म-
विषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता आत्मत्वा-
देव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति
पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति प्रमादत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्धं
प्रमाणं निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे लोके
च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य तस्मात् नात्मविदः कर्मण्य-
धिकार इति सिद्धम् ॥ ६८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रागिति विद्योदयात् पूर्वं वाचकाभावादवाचिता विद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपया
बुद्ध्या आहूतं प्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्वैतत्वादित्यर्थः न विद्या-
यस्यायामित्युक्तं प्रपञ्चयति नाप्रमाणेति उत्पन्नायाश्च विद्यायां अविद्यायाः निवृत्त-
त्वात् क्रियादिभेदानसंप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तथा ऋद्धसाक्षा यथोक्तविभागभाषि-
न्ययविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्वैतत्वायोगादित्यर्थः विद्या-
यिद्याविभागेनोक्तमेव विशेषं विदुषोति प्रमाणभूतेनेति यथोक्तेन वेदेन कामना
जीवनादिमतो मम कर्मविहितं तेन मया तत् कर्तव्यमिति मन्वानः सन् कर्मयज्ञो-
ऽधिक्रियते तं प्रतिपादनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः सर्वमेवेदमविद्यामात्रं
हेतुं निशेवेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्यावर्त्यमाह नापिद्येति विदुषो न कर्म-
ण्यधिकारश्चेतस्याधिकारस्तर्हि कुलेत्याशङ्काह यस्मेति तस्य आत्मज्ञस्य फलभूतसन्ध्यासाधि-
कारे वाक्यशेषं प्रमाणयति तथाचेति प्रवर्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्त्विव विदुषो
ज्ञाननिष्ठायासपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते तत्रापि
किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किमात्मा नाद्यः तस्य स्वरूपविषयस्य यथा प्रमाणप्रमेयसु-
पत्तेर्विध्यनपेक्षत्वादित्याह नस्वात्मेति न द्वितीय इत्याह न हीति प्रवर्तकप्रमाणशङ्कि-
तस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्-
ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो ज्ञानभेद व्यवहारं प्रतिनियमार्थं विध्यमेवा स्यादि-
त्याशङ्काह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणत्वस्यात्मज्ञानोदयावसानत्वात् तस्मि-
न्बुद्धौ व्यवहारस्य निरवकाशत्वाच्चतत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्ती-
करोति न हीति चमत्स्मिगमवदगत्मस्मिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न भवती-
त्याशङ्काह प्रमादत्वं हीति तद्विदुषौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रमाणत्वमित्याशङ्काह निवर्तयदेवेति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निवर्तयद्द्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेन प्रसाधयित्वा हृष्टान्तसाहस्रैरेति आत्मज्ञानस्य विध्य-
नपेक्षत्वे हेतुन्तरसाहस्रं लोके चेति व्यवहारभूसौ हि प्रसाधस्य वस्तु निश्चयफलपर्य-
न्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलब्धाद्द्वैतज्ञानमपि प्रसाधत्वान्नविधिसापेक्षते रज्ज्वादि-
ज्ञानवदित्यर्थः आत्मज्ञानवत्तत्त्वविधिसन्तरेण ज्ञानसाहाय्येनैव सिद्धत्वात् तस्य कर्म
सन्ध्यासेऽधिकारो न कर्मणोऽप्युपसंहरति तस्मादिति ॥ ६८ ॥

सामिक्ततटीका ।

ननु न कश्चिदपि प्रसुप्त इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना निष्कृतेन्द्रियो लोके
दृश्यते अतोऽसम्भावितमिदं लक्षणमित्याशङ्क्याह या निशेति सर्वेषां भूतानां या निशा
निशेवनिशा आत्मनिष्ठा अज्ञानध्वान्ताद्यतमतीनां तस्यां दर्शनादिव्यापाराभात् तस्यामात्म-
निष्ठायां संयमी निष्कृतेन्द्रियो जागर्ति प्रबुध्यते यस्यान्तु विषयनिष्ठायां भूतानि
जाग्रति प्रबुध्यन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः
एतदुक्तं भवति यथा दिवाभ्यारुलूकादीनां रात्रावेवदर्शनं नतु दिवसे एवं ब्रह्मप्रसो-
म्भलिताक्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्नतु विषयेषु अतो नासम्भावितमिदं लक्षणमिति ॥ ६८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो सन्देह करो कि निद्रागत कहे सोये हुए मनुष्य के समान देखना
सुनना बोलना चलना या परस करना आदि इन्द्रियों के व्यापार से
रहित कहे इन्द्रीजित तो कोई भी पुरुष इस संसार में नहीं देख पड़ता
है तो स्थितप्रज्ञ का लक्षण जो कहा सो असम्भव अर्थात् कोई भी स्थिर
बुद्धि नहीं है इस पर श्रीभगवान् कहते हैं कि अज्ञानरूप अन्धकार से
आवृत्त कहे घेरे सकल मनुष्यों को आत्मनिष्ठा कहे आत्मज्ञान-
रूप विषय में दर्शन आदि कोई व्यापार न रहने से जन्तुओं को जो
निशा कहे रात्रि अर्थात् दर्शनादि व्यापार शून्य अवस्था तद्रूप आत्मनिष्ठा
कहे तत्त्वज्ञान अवस्था रात्रि है जिस में विषयी विचारों को कुछ नहीं
सूझता सोये हुए पुरुषके समान शिथिल अचेत पड़े हैं कोई इन्द्री भी कुछ
काम में नहीं है यही आत्मनिष्ठारूप निशा सब जीवों की जानो इस से
संयमी कहे इन्द्रीजित पुरुष जागते हैं अर्थात् तत्त्वज्ञानका अनुभव करते श्री

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामाद्यं प्रविशन्ति सर्वं
स शान्तिमाप्नोति न कामकामौ ॥ ७० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विदुषस्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्वसञ्चासिनः काम-
कामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्येति आपूर्यमाण-
मद्भिरचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्र-
मापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत्

‘आनन्दगिरिकृतटीका ।

नन्वसञ्चासिनापि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात् किमिति विदुषः
सञ्चासो नियम्यते तत्राह विदुष इति आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्याद्विशिष्टस्वेष-
णाभ्यः सर्वाभ्योभ्युदितस्य अवस्थादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सञ्चासिनो
मोक्षो नान्यस्य विषयवृत्त्या परिभूतस्य इत्येतत् दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेष-
विस्तृतैस्तु इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना अङ्घ्रिः समुद्रस्य समन्तात् पूर्यमाणत्वे

भाषा अनुवाद ।

स्वरूप को देखते आनन्द पावते हैं और जो विषय निष्ठा कहे विषयों
का ज्ञान जिस में सब प्राणी जागते अर्थात् विषयी जन विषयों में बोध-
युक्त हो दर्शनादि व्यापार करते स्वप्ने की ऐसी संपत्त में मगन हैं सोई
सुनि जो तत्त्वत्वानी है उन को रात्रि तुल्य है अर्थात् इस विषय मोह-
रूप रात्रि में उन को कुछ नहीं सूझता सोये नरके समान अचेत है
अर्थात् ब्रह्म में दृष्टि है औ विषयों को देखते नहीं सोई कहा कि जो निशा
सब भूत कहे प्राणियों की है उस में सुनि जन जागते औ जो ज्ञानियों
की रात्रि उस में प्राणी सब जागते है जैसे उलुआ पक्षी औ चमगा
दुर कुकुन्दर आदि जीव और जीवों की रात्रि औ उन का दिन है अपना
सब व्यापार करते खुसी से रातभर घूमते रहते तैसे ही जानो ॥ ६८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं मुनिं समुद्रमिवापोविकुर्वन्तः
प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति मोक्षं प्राप्नोति
नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं शीलं
यस्य स कामकामो नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वृद्धिहासवतो तदीयास्थितिः पक्षे दिव्याशङ्काह अचलेति नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रति-
नियतं रूपं कदाचिद्विगर्हते ह्रस्वते वा तेन तदीयास्थितिरैकरूपैवेत्यर्थः तत्तन्नादेयाश्चेदापः
समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठा स्वादित्याशङ्काह स्वात्मस्यमिति इच्छा-
विशेषाः विषयाणां सन्निधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि सन्निधाने तस्मिन् प्रवि-
शन्तो विकारभाषादयेयुरिष्याशङ्काह विषयेति प्रवेशं विषयदयति सर्वत इति योऽकाम
इत्यादि स्तुतेर्विषयविमुखस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकासुकलेत्याह स शान्तिमिति ॥७०॥

स्वामिद्वतटीका ।

ननु विषयेषु दृष्ट्यभावे कथमसौ तान् मुक्त इत्यपेक्षायांमाह आपूर्वमाणमिति नाना-
नन्दनदीभिरापूर्वमाणस्यत्यलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्थ्यादमेव समुद्रं पुनरभ्यन्या आपो यथा
प्रविशन्ति तथा कामाविषयाः यं मुनिमन्तर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्धकर्मभिरा-
बिभ्राः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति ननु कामकामी भोगकामनाशीलः ॥७०॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि विषय मे दृष्टि बिना फेरि वे ज्ञानी विषयका भोग कैसे
करते हैं इस आशय मे कहते हैं कि जैसे नद नदी नारों के जलप्रवाह
जोरसे अचल समुद्र मे जाय के प्रवेश करते पर समुद्र की इच्छा नहीं तैसे
ही विषय सब अदृष्ट कहे पूर्व कर्म के अनुसार भोग की इच्छाहीन मुनि
के अन्तःकरण मे अदृष्ट के जोरसे कर्म के द्वारा विषय प्रवेश करते परन्तु तिन
के द्वारा हो अर्थात् विषय भोग करते भी वे पुरुष कैवल्य मुक्ति पावते हैं
और काम के कामो भोग के कामनाशील कहे विषयस्वभाव कभी नहीं
होते हैं ॥ ७० ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिं मधिगच्छति ॥ ७१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति विहाय परित्यज्य कामान् यः सत्यासी
सर्वानशेषतः कार्त्तुं चैनं चरति जीवन्मात्रं चेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः
निस्पृहः शरीरजीवन्मात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्
निर्मम इति ममत्ववर्जितः शरीर जीवन्मात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि सममेदमित्य-
भिनिवेशवर्जितः निरहङ्कारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनारहित
इत्यर्थः स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमत्वलक्षणां
निर्वाणस्थायामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि स्पृहस्वेनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मात्मानं परिभावयता
ब्रह्म निर्वाणमप्यते प्राप्तं तर्हि मौद्यादिविह्वलनमेवेत्याशङ्क्याह यस्मादिति शब्दादिविषय-
प्रयणस्य तत्तद्विच्छाभेदभागिनो न सुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगम-
यितुमनन्तरं वाक्यमित्यर्थः अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशङ्क्याह जीवनेति
सम्भवाद्वागद्वेषादिके देशे निवास व्याप्यत्यर्थं चरतीत्येतद्व्याचष्टे पर्यटतीति विहाय-
कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहृति शरीरेति निस्पृहत्वसङ्गात् निर्ममत्वात् पुनर्वदन् कथं
पुनरुक्तिमार्थिकीं न पश्यसीत्याशङ्क्याह शरीरजीवनेति सत्यहङ्कारे सम कारस्यायत्नकत्वाच्चि-
रहङ्कारत्वं व्याकरोति विद्यावत्त्वादीति स शान्तिमाप्नोति इत्युक्तसुपसंहरति स एवम्भूत
इति सन्त्यासिनी मोक्षमपेक्षमात्रस्य सर्वकामपरित्यागादीनि लोकोक्तानि विशेषानि यत्न-
साध्यानि तत् सम्पत्तिफलस्तु कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति प्राप्तान् कामान् विहाय त्वत्वा उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च
निस्पृहः यतो निरहङ्कारः अतएव तद्भोगसाधनेषु निर्ममः सत्तल्लर्हटिर्भूत्वा यश्चरति
प्रारब्धवशेन भोगान् सुङ्क्ते यत्न कुत्वापि गच्छति वा स शान्तिं प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

भाषा अनुवाद ।

जब ऐसी व्यवस्था है तो जो प्राप्त विषय को त्याग करते या अनादर
से ग्रहण करते और अप्राप्त में इच्छा रहित कहे किसी की अभिलाष

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वकर्मसञ्चयस्य ब्रह्मरूपिणैवावस्थानमित्येतत् हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्मणां यथोक्तायामन्तकालेऽपि अन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्ष-मृच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मस्थो वावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्गीता भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तल तल संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठाम् अधिकारिप्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोत्रोत्तर-ल्लोकमवतारयति सैषेति गृह्यस्थः सन्ध्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभागिनौ किं तर्हि कष्टेन सर्वथैव सन्ध्यासेनेत्याशङ्क्य सन्ध्यासिष्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भवादपेक्षितः सन्ध्यासो मुमुक्षोरित्याह एषेति स्थितिमेव व्याचष्टे सर्वमिति न विमुह्यतीति पुनर्नजोत्कर्षणसम्बन्धार्थं सन्ध्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृह्यस्थो घनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुह्यति विचित्रः सन् परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसन्ध्यासपूर्विका ब्रह्मानिष्ठा तस्यां स्थित्वा तानि सामान्यवृत्तयेऽपि भागे ज्ञात्वेत्यर्थः अपि शब्दस्त्वचितं कैमुति कन्यायमाह किमुवक्तव्यमिति तदेवं तत्त्वं पदार्थौ तदैक्यं पाक्यार्वस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिश्च तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकल ल्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयस्यप्राप्त्यपेक्षभूत-सध्यासेन सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

नहीं रखते इस से उन के अहङ्कार नहीं है इसी से भोग अभोग साधन में समता तथा स्नेह शून्य होकर आत्मा में दृष्टि राखिकर अदृष्ट ब्रह्म विषय भोग करते हैं और कहीं भी जाय परन्तु ग्रान्ति को प्राप्त होते हैं अर्थात् जो सब कामना छोड़ि बेपरवाह अहं समताहीन पुरुष भोग करें या कहीं जाय पर ग्रान्ति तो पावते ही हैं ॥ ७१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्वयन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञाने निष्ठा एषा एव-
 श्विधा एतां परमेस्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न लुप्यति पुनः संसारमोहं
 न प्राप्नोति योऽन्तर्काले मृत्युसमयेऽपि अस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणं
 ब्रह्मणि लयश्च्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति शोक-
 पङ्क्तिभग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः उज्ज्वारार्जुनं भक्तं स क्षणः शरणं सम ॥ ७२ ॥

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्व कही हुई ज्ञाननिष्ठा की प्रशंसा करिके कहते हैं कि हे अर्जुन
 उक्त ब्रह्मज्ञान की निष्ठा ऐसी है इस से भगवत के आराधन से शुद्धचित्त
 पुरुष यह ब्रह्मनिष्ठा पाकर और संसार सागर में मूढ़ नहीं होता है
 देखो मरती वार भी एक क्षणभर जो ब्रह्मनिष्ठा में मन स्थिर करते वे
 ब्रह्म में लीन होते हैं तो बालपन से या बहुत दिनों से इस ब्रह्मनिष्ठा
 की अभ्यास से इस में मन स्थिर करि अन्त में सुक्ति मिलैगी इस में फिरि
 कुछ सन्देह बाकी है सो हे पार्थ यह ब्राह्मी स्थिति है इस को प्राप्त होय
 फिरि मोह नहीं पावते अन्तकाल में भी इसी में क्षण भर मन धिर करिके
 मनुष्य निश्चय ब्रह्म सिर्वाण पद पावते हैं ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाः पण्डित जगन्नाथ सुक्त विरचितायां मन-

भावनी टीकायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

—०—

तृतीयाध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनादेन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम्

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सांख्य-
बुद्धिर्योगबुद्धिश्च तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां सत्यासकर्तव्यतामुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थ-
तोक्तैषा ब्राह्मी स्थितिरित्यर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते माते संगोस्त्व-
कर्मणीति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य न तत एव श्रेयः प्राप्तिः
मुक्तवान् तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच कथं भक्ताय श्रेयो-
ऽर्थिने यत् साक्षात् श्रेयः प्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां आवयित्वा मां
कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्या-
दिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसीचेदित्यादि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं पूर्वस्मिन् अध्याये दृक्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति शास्त्रस्येति गीता-
शास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः प्रदुर्जुनस्याभिप्रायं
निर्देष्टुं दृक्तमर्थान्तरं कथयति तत्रेति अध्याययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा सप्रत्यर्थः पार-
मार्थिके तत्त्वे तज्ज्ञानं तद्विष्ठानासशेषकामत्वागिनां काममूलानां फलसाधने प्रति-
पत्तिकर्मवक्ष्यागं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः तथापि मोक्षसाधने पित्रासुसुप्तयो-
रन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रत्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तेति अर्जुनस्य मनसि

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रश्नापाकरणवाक्यञ्च भगवतो युक्तं यथोक्तं विभागविषये शास्त्रे केचित्त्व-
र्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत् प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति
यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत् प्रतिकूलञ्चेह पुनः
प्रश्न प्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति कथं तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्र-
मिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तः पुनर्विशे-
षितञ्च यावज्जीवं श्रुति चोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञाना-
न्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितिह त्वाश्रमविकल्प' दर्श-
यता-यावज्जीवं श्रुति चोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः तत् कथमीदृशं
विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान् श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् तत्रैतत्
स्यात् गृहस्थानामेव श्रौतकर्म परित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रति-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

व्याकुलत्वं प्रश्नगीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते अर्जुनाय वेति सांख्यबुद्धिसाम्प्रित्य कर्म-
त्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं मिथो विरुद्धं ब्रवीतीत्याशङ्क्याह योगेति यथा सांख्य-
बुद्धिसाम्प्रितानां सन्ध्यासहारा तज्जिज्ञानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिसाम्प्रित्य कर्मकुर्व-
तोऽपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह न तत एवेति दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति दर्शना-
दिति शेषः बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नगीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं करोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव
श्रेयःसाधनं ज्ञानसम्यग्भ्यो दर्शितं तदित्युच्यते तद्विपरीतं कर्म स्वस्वानुष्ठेयत्वेनोक्तमेत-
दिति निर्दिश्यते भगवदुक्तोऽर्थे संदिग्धमानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तरा-
ध्याययोरुक्त्याप्योत्पादकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्याकुलत्वं प्रश्न-
पूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यद्धि साक्षादेव श्रेयःसाधनं सांख्यगन्धितं परमार्थ-
तत्त्वविषयबुद्धौ निवारूपं तदन्यस्मै श्रेयोऽर्चिने भक्ताय आवयित्वा नां पुनरभक्तसंश्लेषोऽर्चिन-
मिव कर्मस्थि पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवान्प्रियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त
इति सम्बन्धः ज्ञाननिष्ठातो वैपरीत्य स्फोरयितुं कर्म विशिष्टं दृष्टेति बुद्धे हि चक्ष
कर्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थो गुरुभ्याम् शिंसादिस्तेन सम्बन्धेन बुद्धिबुद्धि द्वारापि वर्त्तमावे
जुक्तान्येव फलमित्युच्यते नम भक्तस्य श्रेयोऽर्चिनो नियोगो भगवता युक्तो न भवतीति
शेषः यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुणत्वात् तस्येति द्योतकमाह तद्वद्रूपमेति
ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता-कर्मनिष्ठानान्तु न तथेत्युक्ते विभागभागशास्त्रमित्यत्र लोकेऽस्मि-

शाङ्खरभाष्यम् ।

प्रिध्यते नत्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव कथं सर्वाश्रमिणां
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं
तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् अथमर्तं श्रौतकर्मा-
पेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः
प्रतिप्रिध्यत इति तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदु-
पेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इत्येतदपि विरुद्धं कथं गृहस्थस्यैव स्मार्त-
कर्मणा समुच्चितात् ज्ञानान्मोक्षः प्रतिप्रिध्यते नत्वाश्रमान्तराणामिति कथं
विवेकिभिः शक्यमधारयितुं किञ्च यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्मा-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञित्यादिवाक्यस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति साक्षादेव श्रयःसाधनमन्येभ्यो भगव-
तोक्तं नतु सद्भूमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धसुक्ता दृष्टि-
काराभिप्रायं दूषयति केचिच्चिन्तितं ज्ञान कर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रश्नाङ्गोकारे समु-
च्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं तथा भगवता प्रतिवचनसुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चय-
विषयत्वावगमात् प्रत्युक्तोक्तसमुच्चयविषयत्वात् तयोर्मिथो विरोधो दृष्टिकारमते स्वादि-
त्यर्थः किञ्च केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधो न भवत्यपि परेषां स्वप्न-
न्वेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह यथा चेति आत्मना दृष्टिकारैरिति यावत् सम्बन्धग्रन्थो
गीताशास्त्रारम्भोपोद्घातः इहेति तृतीयाध्यायारम्भे परावृणोति तदेव विद्वत्पद्माका-
ङ्क्षामाह कथमिति पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थमनुवदति वलेति
परकीया दृष्टिः सप्रत्या समुच्छिद्यते सम्बन्धग्रन्थे तावद्यमर्थ उक्त इति सम्बन्धः तमेवार्थं
विषदयति सर्वेषामिति सर्वकर्म सन्ध्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलात् कैवल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य
पर्यवसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तत्वेत्याशंक्याह पुनरिति उक्तो गीतार्थ इति कारैरेव
कर्मत्यागाद्येमेन विशेषितत्वाच्चाविचरितो भवितुमशक्यते तथा च श्रौतानि कर्माणि
त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं निश्चयेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वा-
च्चाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः तथापि कथं मिथो विरोधधीरित्याशङ्क्याह इहत्विति प्रथ-
मतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीतार्थः प्रतिपाद्यत्वेन दृष्टिकृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्म
परित्यागश्च श्रुति विरोधादेव न सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः सन्ध्यासिनां ज्ञान-
निष्ठा कर्मिणां कर्मेनिष्ठत्वाच्चमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमन्याद्ये

शाङ्खरभाष्यम् ।

समुद्धरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इयतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न
 श्रौतैः अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोद्धरेतसां तु स्मार्तै-
 कर्मभावसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहु-
 ल्यात् श्रौतं स्मार्तञ्च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोऽपितं स्यात् अथ गृहस्थ-
 स्यैवायासबाहुल्यात् तत् कारणात्मोक्षः स्यान्नाश्रयमान्तराणां श्रौत नित्या-
 नित्यकर्मरहितत्वादिति तदयत्नत् सर्वोपनिवृत्तिरिति हासपुराणयोग-
 शास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन समुच्चोः सर्वकर्मसत्यासविधानादाश्रयमविकल्प-
 समुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः
 समुच्चयो न समुच्चोः सर्वकर्मसत्यासविधानात् पुनैषणाया वित्तैषणायाश्च
 लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मात् सत्यासमेषां तपसा-

आनन्दनिरिकतटीका ।

विरोधो दर्शितः स्वादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकता व्याख्यात-
 निति न तस्यापराधोऽस्तोत्याशङ्काह तत् कथमिति नहि इह भगवान् विरुद्धार्थमभि-
 भते सर्वज्ञस्य परमाप्तस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किन्तु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव
 व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादित्वेति भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि ओतुर्विरुद्धार्थप्रति-
 पत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याशङ्काह श्रुतावेति अर्जुनो हि श्रौता-
 सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्नविरुद्धमर्थसवधारयितुमर्हति तथा च परस्मैव
 विरुद्धार्थवादित्वेति विरोधं परिहरन्नाशङ्कते तत्रेति सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभि-
 प्रेयं गृहस्थानामेव सतां परिरक्तज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताग्निहोतादित्यागेन
 केवलादेवाप्तिकादात्मज्ञानान्मोक्षमेवेत्यभाषणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते ननु
 खरुतेष्वेव कर्मत्यागी ज्ञानान्मोक्षो वा निषेद्धमिष्यते तृतीये पुनरध्याये कर्मत्यागिनं गृहस्थे-
 ऽभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते अतो भिन्नविषयत्वाच्चिप्रेवा-
 भ्युक्तज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः विधान्तरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह एतदपीति विरोध-
 मेवाकाङ्क्षाद्वारा साधयति कथमित्यादिना श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभि-
 प्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते ननु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायत्तं मोक्षं प्रति-
 षिद्धान्तेषां केवलज्ञानापीनो मोक्षो विवक्ष्यते आश्रयमान्तराणामपि स्वात्मेन कर्मणा समु-
 च्चयाभ्युपगमादिति चोदयति अर्थेति एतत् परंपरास्मृतं वचनमेवाभिप्रेयति केवल इति

शाङ्करभाष्यम् ।

मतिरिक्ताद्भुः न्यास एवात्यरोच्यदिति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैकेऽमृतत्वमानश्रुतिरिति च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजदित्याद्याः श्रुतयः त्यज धर्म-
मधर्मञ्च उभे सत्यामृतते त्यज येन त्यजसि तं त्यज संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा
सारदिदृच्छया प्रव्रजन्त्यक्ततोदाहाः परं वैराग्यमाश्रिता इति वृहस्पतिः
परमात्मनि योरक्तोऽपरमात्मनि सर्वेषणा विनिर्मुक्तः समैच्छं भोक्तुमर्हति
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः
पारदर्शिन इति शुकानुशासनं इहापि च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यसेत्यादि
मोक्षस्य कार्यत्वांशुमुचोः कर्मानर्थक्यं नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति
चेत् नानासन्न्यासविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेर्न ह्यग्निकार्योदकरणात् सन्न्या-
सिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणाम् असन्न्यासिनामपि न

आनन्दगिरिजतटीदा ।

ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्त्तकर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते
येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह प्रकृतवचनमेव सप्रस्यर्थः प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्ग्राहित्ये
सति स्मार्त्तस्य कर्मणः सतोऽप्य सद्भावसभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वसुक्तिमिति युक्ता निषेधो-
क्तिरित्यर्थः गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयो नान्येषाम् अन्येषाम्नां स्मार्त्तैरेति पक्षपाते
हेत्वभावं मत्वा न सन् परिहरति एतदपीति तमेव हेत्वभावं प्रशङ्कारा विवृणोति कथ-
मित्यादिना गृहस्थानां श्रौत स्मार्त्तकर्म समुच्चितं ज्ञानं सुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवल
स्मार्त्तकर्म समुच्चितात् ततो न सुक्तिरिति निषेधो युज्यते अर्जुनरेतस्मान् स्मार्त्तकर्मसाव
समुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः पक्षपाते कारणं नास्ति इत्युक्त्वा
पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तोत्याह किञ्चेति गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः
समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वाद्दर्शरेतःसु व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुं
स्फुटयति यदीत्यादिना यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं
मोक्षस्य हेतुरिति प्रियञ्चितं तदा तान् प्रति यावज्जीव श्रुतिर्विरुध्यते यदि स्मार्त्तैरपि
कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवञ्चितं तदा सिद्धसाध्यतेति प्रायुक्तमभि-
प्रेत्य चोदयति अथेति आश्रयान्तराश्रयं तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रायुक्त-
निरोधतादयस्यमित्याशङ्क्याह अर्जुनरेतसां त्विति यथोक्तविभागे गार्हस्थ्यं लोकात्मकं कर्म-
बाह्यत्वात् अनुपादेवशपद्यतेति दूषयति तत्रेति साधनमुयस्त्वमिति न्यायसाश्रित्य शङ्कते

शाङ्करभाष्यम् ।

तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथ-
मसतः सज्जायेतित्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः यदि विहिताकरणाद्यसम्भवा-
ख्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयद्विदस्तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात् विहि-
तस्य करणयोः दुःखमात्र फलत्वात् तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमि-
त्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यान्नात्रैतदिष्टं तस्मान्नसञ्चासिनां कर्माख्यतो ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुनस्य
प्रश्नानुपपत्तेश्च यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन
त्वया एकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात् ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्
कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्ते याच-

आनन्दगिरिजतटीका ।

अथेति क्लेशवाङ्मनोपेतं श्रौतं श्रान्तञ्च वक्तुं तस्यानुष्ठानात् गृहस्थस्य मोक्षः स्यादे-
वेत्यर्थः एव कारनिरस्य दर्शयति नाश्रमान्तराणामिति तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र याव-
ज्जीवादिश्रुतिविहितावध्यानुष्ठेयकर्मराहित्यं हेतुं सूचयति श्रौतेति शास्त्रविरोधे न्यायस्य
निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति ऐकाग्र्यमसृज्या गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनधिज्ञाता-
भ्यादिविषयं कर्मसन्ध्यासविधानमित्याशङ्क्याह ज्ञानाङ्गत्वेनेति न खल्वनधिज्ञातानामभ्या-
दीनां सन्ध्यासः अवस्थाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञानाङ्गं भवितुमलं तेषां अवस्थाद्यभ्याससामर्थ्या-
दतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेत्वनिर-
माह आश्रमेति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्या वनोद्वेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेकं ब्रुवते इति यमिच्छेत-
भावसेदित्यादि स्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाश्रमान्तरमिच्छन् प्रतिविधाना-
द्वगार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः यदि सर्वेप्रामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिभूतत्वं तर्हि तत्तदा-
श्रमविहितकर्मणा ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते सिद्धस्तर्हीति यद्यपि ज्ञानोत्पत्ता-
यामकर्मणां साधनत्वं तथापि ज्ञानसुत्यजं नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा
सन्ध्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति न समुच्चोरेति सन्ध्यासविधानमेवावकाशमिति व्युत्थाये-
त्वन्दिवा एषणभ्यो वैमुख्येनोत्थानं तत्परित्यागः आश्रमसम्पत्त्यनन्तरं तत् विहितकर्म
कक्षापास्तुडासमपि कर्तव्यमित्याह अथेति प्राशुक्तानां सत्यादीनामस्यफलत्वान्यासस्य च
ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति अतिरिक्तभयत्वं महाफलमिति यावत् प्रकृत-
कर्मभ्यः सकृदाश्रम्यास एवातिप्रश्रवणाशीदित्युक्तोऽर्थे वाक्यान्तरं पठति न्यास एवेति लोक-

शाङ्खरनाथम् ।

कर्मणो ज्यासौ बुद्धिः साम्यं तैवेति तत् किं कर्मणि धीरे जां नियोजयति
 केशवेति उपासन्तो या प्रश्नो वा न कश्चनोपपद्यते न चार्थुनख्येव ज्यायसी
 बुद्धिर्नामुद्येति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं कुतः येन ज्यायसी चेदिति
 विवेकतः प्रश्नः स्यात् यदि पुनरेकस्य एवमस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् दुर्ग-
 पदनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्नदुर्गपादुद्येयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात् ततोऽयं
 प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिरविवेकतः प्रश्नकल्पनाया अपि भिन्न-
 पुरुषानुद्येयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्

आभ्युदयिष्यतीति ।

न्यहेतुं साधनत्वयं परित्यज्य संसारद्विरताः सम्प्राप्तार्थसाधनत्वादेव साधनत्वी नोक्त-
 मित्याह न कर्मणेति सति वैराग्येनास्ति कर्मणिचा त्वयं साधनत्वं कर्मणिचासुखमो-
 रित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति इत्याद्याः सर्वकर्मसम्बन्धविधायिन्यः स्वतः भवन्तीति शेषः
 आत्मानमेव लोकनिष्ठतः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंयहार्यमादिष्टं ततैव ह्यतिमुदाहरति
 त्वजेति धर्माधर्मयोः सत्त्वाद्ययोश्च संसारारम्भकत्वात्सुखदूषणा तत्त्वज्ञाने प्रवर्तितव्यमिदं
 त्वत्त्वानुष्ठानस्यापि तत्त्वतः स्वद्वयसम्बन्धाभावात् त्वत्त्वतः विविधप्रतिपत्त्याह येनेति सातु-
 भवातुसारेण प्रमादनाप्रसुखस्य संसारस्य दुःखकलममात्रस्य योगहेतुसत्यकृतानुसिद्धये
 ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यसमुद्येयमित्युत्तमिधिसुप्रसन्नस्य संसारमिति तत्त्वज्ञानस्यैव
 ब्रह्मचर्यादेव कर्मसम्बन्धसि साधनयोगनिष्ठानो विनियोगनिष्ठं सूचयति परमिति ज्ञानयोगो
 रसमुद्येयार्थं फलविभागं कथयति कर्मणेति उक्तं फलमिष्टमनूद्य ज्ञाननिष्ठानां कर्मसम्बन्ध-
 सस्य कर्तव्यत्वमाह तस्मादिति वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्मसम्बन्धो विवक्षितोऽस्तीत्याह इहा-
 पीति ज्ञानार्थिनो सुसुतोः सत्त्वाद्यविध्युपपत्तिनापितं समुद्येयविधिवचनमित्युक्तमिदानीं
 मोक्षसत्त्वालोचनयापि समुद्येयवचनसमुचितमित्याह मोक्षस्य वेति अतुर्वन्निहितं कर्म-
 निन्दितञ्च समाचरन् प्रसज्यचेन्द्रियार्थेषु नरः पतनकृच्छतीति ह्यतेः समुद्येयमपि प्रत्य-
 वायनिष्ठस्यैव कर्तव्यं नित्यकर्मति शङ्कते नित्यानीति धी यस्मिन् कर्मस्य विद्यतस्तस्य तद-
 करणात् प्रत्यवायो भवति नतु कर्मानधिकारिणः सकृदादिनिराकरणाय प्रत्यवादः समुद्ये-
 तीति दूषयति नासत्त्वासीति तदेव सूचयति नहीति मज्जितो साध्ययनादकरणाय प्रत्य-
 वायः सत्त्वादिनो नास्तीत्यर्थः तत् व्यतिरेकोदाहरणमाह यजेति अकरणाय प्रत्यवायोद-
 पत्तिसम्बन्धेऽप्युक्तं सञ्जति प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो नतुकरणादभावात् भावोत्पत्तिर्विद्व-

शाङ्करभाष्यम् ।

अतिवचनं कल्पनीयम् अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्मग-
वतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयाद्युपपत्तिः तस्मात् केवला-
देव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानकर्म-
णोरिकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नोभयोः समुच्चयसम्भवे कुरु-
कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति
ज्यायसी चेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेद् यदि कर्मणः सकाशात् तव मया
अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदैकं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वेदयिरुज्ज्वलादित्याह न तावदिति ननु नित्यकर्मविधायी वेदस्तदकरणात् प्रत्यवायो भवतीति
ब्रवीति तत् कथंमकरणात् प्रत्यवायो न भवतीति श्रुतिस्मृत्यौच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति
तत्त्वाह यदीति विहितस्याकरणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाण-
मित्याशङ्काह विहितस्येति नहि विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिफलं फलं भवत्येते
धूमादिना नयनपीडादिदुःखं तु प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्यन्तिसम्भयथापि पुरुषस्यानर्थ-
करो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदः सस्यादयिष्यति
तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह तथा वेति
लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन शास्त्रप्रष्टव्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानायोगात् ज्ञापकमेव
शास्त्रमित्यर्थः कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्रत्याहं स्यादित्याह कारकमिति भवतु शास्त्रस्या-
प्रामाण्यमित्याशङ्कापौरुषेयतया अशेषदोषा नागम्यतत्वाच्चैवमित्याह नवेति अनिर्वाच्या-
न्युपलम्भस्य सम्बन्धनसमाधाने कारणसमीहितसाधनज्ञानं तु चरणन्यासादिप्रवृत्तिकारण-
मित्यङ्गीकृत्योपसंहरति तस्मादिति अकरणात् प्रत्यवायोत्यन्तसम्भवस्तच्छब्दार्थः सन्ध्यासिनां
ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्ध्यासिवादेव कर्मासम्भवे फलितमाह अत इति समुच्चयाद्युपपत्तौ हेतु-
न्तरमाह ज्यायसीति प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति यदि हीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानु-
पपत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुनायेति कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषु कदाचनेति
अर्जुनं प्रत्यपदेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नैकेति युक्तं तत् किमित्याद्युपलम्भवचन-
मित्याशङ्काह नवेति येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्याश्रयं तत् किं कर्मण्युपलम्भात्मा
प्रश्नः स्यात् तथा न युक्तं कल्पयितुं एष्यतेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिरिति वचनविरोधादिति
योज्या कश्चिन् पक्षे तर्हि प्रश्नस्योपपत्तिरित्याशङ्काह यदीति भगवतोऽर्थे प्रष्टुर्विवेकाभावात्
प्रश्नः स्यादित्याशङ्कः पूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मरयति अविवेकत इति भगवतोऽपि

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तं करणं
बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यान्नहि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात्
तथा च कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुक्तिरश्रेयस्करश्च कर्म कुर्विति मां
प्रतिपादयति तत् किन्नुकारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं
कस्मात् कर्मणि घोरं क्रूरे हिंसाक्षणे मां नियोजयसि किंशवेति च यदाह
तच्च नोपपद्यते ॥ १ ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रज्ञानसुरूपत्वादित्याशङ्काधिकं दर्शयति नवेति भगवतः सर्व-
ज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः इतश्च ससञ्चयः शास्त्रार्थेन भव-
तीत्याह अस्माद्धेति कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राह केवलादिति ज्ञानकर्मणोः सस-
ञ्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेति वाक्यशेषवशादपि ससञ्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह
कुरुकर्मैवेति प्राथमिकेन सम्बन्धग्रन्थेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकोऽयं तद्विवरणात्मनोऽस्य सन्द-
र्भस्य नास्ति पौनरुक्त्यमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातं प्रश्नैकदेशं ससुखाप्रयति ज्ञायसी
वेदिति वेदाश्चेत् प्रमाणमिति यच्चेदित्यस्य निश्चयार्थत्वं व्यावर्तयति यदिति बुद्धिश्चिद्विद्वत्सत्त्वं-
करणविषयत्वं व्यपन्निनिति ज्ञानमिति पूर्वाङ्गिस्त्वन्तरयोजनां कृत्वा ससञ्चयामिव तात्पर्य-
माह यदीति इष्टे भगवतेति शेषः एकं ज्ञानं कर्मासञ्चितमिति यावत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टे
ससञ्चये ससञ्चितस्य श्रेयः साधनस्यैकत्वेन कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमशुक्तमित्यर्थः
एकमपि साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं नस्यादित्याशङ्काह नहीति केवलात् कर्मणो ज्ञानस्य
केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्करणं ससञ्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयःसाधनत्वानभ्युप-
गमादिति भयः पूर्वाङ्गिस्त्वोत्तराङ्गस्यापि ससञ्चयपक्षे तस्यानुपपत्तिरित्याह तथेति दूरेण
ह्यवरं कर्मत्वं कर्मणः सकाशात् बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता कर्म च बुद्धेः सकाशात्
श्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्म कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेष्विति स्निग्धं शिष्यं भक्तञ्च
मां प्रति कुर्विति भगवान् प्रतिपादयति तत् कारणानुपलम्भादशुक्तमतिक्रूरे कर्मणि भगवतो
मन्त्रियोजनमिति यदार्जुनो ब्रवीति तच्च ससञ्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं तावदशौचानन्वयोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धि-
रुक्ता तदनन्तरमेषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्वमां शृणु इत्यादिना कर्म मोक्षं नृप-

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहसौव मे ।

तदेतत्तं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

स्वामिमतयोगी ।

तद्योग्यप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः तत्त बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्क्रियत्वनियतेन्द्रियत्वं निरहङ्कारत्वाद्यभिधानाद्देहा ब्राह्मीस्थितिः पार्थेति सप्रशंससुप्रसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठत्वं सगवतोऽभिप्रेतं सन्वानोऽर्जुन उवाच व्यायसी वेदिति कर्मणः सकाशान्मोक्षे-
दन्तरङ्गत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अविद्यतारा श्रेष्ठा चेत् तव सस्यता तर्हि किमर्थं तस्माद् युध्य-
सेति तस्माद्दृष्टिर्गति च यारं वरं यदनु घोरे हिंसात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयसि ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

गीताशास्त्र में प्रथम प्रवृत्ति श्री निवृत्ति की हेतुरूप सांख्य तथा योग
ये दो प्रकार की बुद्धि देखावते हुए श्रीजगदीश्वरने श्रेयोऽहमाप्नुयाम् श्लोक
इत्यादि श्लोक से पहिले मुक्तिसाधन के विषय में देह श्री आत्मा का भेद
कहा तिस के अनन्तर एषा तेऽभिहिता सांख्ये इत्यादि श्लोक के द्वारा
निष्काम कर्म करने को कहा परन्तु तिस से कौन पक्ष मुख्य कहे श्रेष्ठ
औ कौन गौण कहे साधारण है यह कुछ भाव कहे भगवत की अभिप्राय
जानी नहीं गई और तिस के बीच में ज्ञानी पुरुष को कर्म रहित होना
तथा इन्हीं दश करना श्री निरहङ्कार रहना कहिकर एषा ब्राह्मी
स्थितिः पार्थ इस श्लोक से प्रसंसा पूर्वक भगवत की कहावत से तत्त्वज्ञान
औ निष्काम कर्म योगरूप भक्तियोग इन दोनों के मध्य ज्ञानही की
श्रेष्ठता भगवान को अभिमत है यह जानिकर अर्जुन कहते हैं कि हे
केशव जो निष्काम कर्म योगरूप भक्तियोग को अपेक्षा शीघ्र मुक्ति का
देनहार तत्त्वज्ञानही श्रेष्ठ आप को अभिमत है तो फिर किसवास्ते
तस्माद्युध्यस्व तस्मादुत्तिष्ठ ये बातें कहि कहि कर हे जनार्दन घोर हिंसा-
रूप कर्म में हमें प्रवृत्त करते हो जनार्दन संबोधन देने से यह आया
कि जन कहे भक्तजन जो मैं तिस को अर्देन कहे पीड़ा देनेवाले काहे
होते हैं यह अर्जुन का तात्पर्य है सोई पूछते हैं कि व्यायसी चेत्
कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम्

अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चावधारितश्चेत् तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनं किञ्च व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीवेति मम मन्दबुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वन्तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीवेति ममेति त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरिक पुरुषानुष्ठाना सम्भवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरिकं बुद्धिं कर्म वा इदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि येन ज्ञानेन कर्मणा बान्यतरेण ये योऽहमाहुयाम् इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्मनिष्ठयां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात् तत् कथं तयोरिकं वदेति एकविषये-वार्जुनस्य श्रुत्युपास्यान्नाह भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्व्यामि-नैव द्वयमिति येनोभयप्राप्त्यसम्भवंमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत् तद् वृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चयी स्वरूपानां श्रेयः साधन-मितरेषां स्मार्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्धारितमिति तदेतदनुवदति व्यथेति । तत्रापि तत् किमित्याद्युपालम्भवचनमुपपन्नं कर्मभावसदृश्यवादिनो भगवतो नियोजना-भावादिति दूषयति तत् किमिति इत्यस्य प्रश्नसमुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किञ्चेति भग-वतो विपिक्तार्थवादित्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशङ्काह यद्यपीति यदि भग-वचनं सङ्कीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिर्वा मोहयसेव तस्य विविक्तमिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते तत्राह ममेति ज्ञानकर्मणो मिथो विरोधात् युगपदेकप्रधानमुपे-तत्वा मिश्रकर्तृके कथ्यते तथा च तयोरन्यतरस्मिन्नेव त्वं नियुक्तो नद्वं ते बुद्धिर्वा मोहन-मभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति त्वमिति तदेकमित्यादिश्लोकोद्देशेनोत्तरमाह तत्रेति उक्तं भागवतमतं सप्रमत्या परावृत्त्यते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेव स्पष्टयति बुद्धि-मिति निश्चयप्रकारं प्रकटयति इदमिति योग्यत्वं स्पष्टयति बुद्धीति यस्य हि क्षतिवत्स्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तेः समरससारस्मावस्थायान्नेदमेव ज्ञानं कर्मवानुगुणमिति निर्द्वाय्यं ब्रूहि इत्यर्थः निश्चित्यान्वतरोऽतो तेन श्रोतः श्रेयोवाप्तिप्रलभाह तेनेति तदेकमित्यादि-वाचकस्याश्रोतस्येदं श्रुत्वा सत्त्वयस्य प्राप्त्या तत्वाभावे तात्पर्याह यदि हीति गुणभूतमपि

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

इत्यादिना प्रधानभूतमपि चेति विवक्षितं नतुभयप्राप्त्यसम्भवभाक्तनो मन्थमानस्त्रार्जुनस्या-
न्यतरविषयशुश्रूषा भविष्यति नेत्याह नहीति यथोक्तभगवद्वचनाभावे द्वयप्राप्त्यसम्भवबुद्ध्या
नान्यतरप्रार्थना सम्भवतोत्याह येनेति नहि तथाविधं भगवद्वचनं भवतेऽपि भगवतः ससु-
च्यवादिवाङ्गीकारादतस्माद्भावानुक्तबुद्ध्या न युक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वाभिव्यक्तटीका ।

ननु धर्म्याद्वियुक्ताच्चयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यत इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठत्वसुक्त-
मेवेत्याशङ्क्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसेत्येवं व्यामिश्रं सन्देहो-
त्पानकमिव यदाक्यं तेन मे सतिष्ठभयत्वं दोषाद्यितां क्लृप्तं मोक्षयसीव परमकारुणिकस्य तव
मोहकत्वं नास्त्वैव तथापि भ्रान्त्या समैवं भाति इतीवशब्देनोक्तम् अत उभयोर्मध्ये यद्गच्छं
तदेकं निश्चित्य वदेति यदा अहं इदमेव श्रेयः साधनमिति निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयो
मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेवैकं निश्चित्य वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

हे अनघ निःपाप अर्जुन यह बात कहि चुकाहूँ तहां जो मोक्ष के
हेतुरूप ज्ञान तथा कर्म ये दोनो निष्ठा मैं पृथक् कहे अलग २ कहे होता
या अभी जो तुम से कहा इसी में पृथक् करिके कहा होता तो अलबत्ता
दोनो के बीच जो उचित ही सो निश्चय कर कहो यह तुमारा कहना
ठीक था परन्तु मैंने तो ऐसा कहा नहीं केवल दोनो हीं पक्ष से एक
ब्रह्मनिष्ठा ही को कहा क्योंकि गौण श्री मुख्य फलदायक कर्मयोग श्री
ज्ञानयोग से भिन्न भिन्न ऐसी एक ज्ञाननिष्ठाही को कहा सो भी अधिकारी
के भेद से जैसा अधिकारी हो वैसा आचरण करै और दोनो का अधिकारी
एक कैसे होगा जो तुम कहते ही कि दोनो में से एक कहो सो शुद्ध
अन्तःकरण होने से अधिकारी दो प्रकारके हैं इस से दो मत कहे गये हैं
सोई दो प्रकार ब्रह्मनिष्ठा मोक्षप्राप्ति की उपाय पूर्व अध्याय में हमने स्पष्ट
कहा है अब उक्त दोनो मत का निर्णय करते हैं कि सांख्य कहे शुद्ध
अन्तःकरण ज्ञानमार्ग में आरुढ़ पुरुष को ज्ञानपरिपाकरूप कारण से
ज्ञानयोग के द्वारा आत्मा की निश्चय करनेवाली ध्यान-शब्दि निष्ठा और

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया ऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवनं श्रीभगवानुवाच लोकेऽलोकेऽस्मिन् स्मिन्निति शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्चयसंप्राप्ति-साधनं वेदार्थसम्प्रदायं आविः कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हि अनघ अपाप तत्रका सा द्विधा निष्ठेत्याह ज्ञानेति तत्र ज्ञानयोगिन ज्ञानमेव योग-रू-नेन सांख्यानमात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसत्या-सानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवा-वस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठाप्रोक्तित्यर्थः यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेऽष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं

भाषा अनुवाद ।

धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादिस्लोको मे भगवान् कर्म को प्रधान कहा है इसी शब्दापर अर्जुन कहते हैं कि कहीं तो कर्म की प्रशंसा और कहीं ज्ञान की बढ़ाई करते हुए आपकी सन्देश के उत्पन्न करनेवाली इन बातों से हमारी बुद्धि ज्ञान और कर्म इन दोनों पक्ष में भी ठहरती नहीं अर्थात् ये मिली जुली बातों से मेरी बुद्धि को मोहसा करते आप क्या कहते हो यद्यपि परम कल्याणमय जो आप तिन के मोह कहां हैं तो भी भ्रान्ति से हम को मोह की ऐसी बातें समझ पड़ती हैं सो ज्ञान और कर्म दोनों के बीच में जो कल्याणकारी होय वही एक पक्ष निश्चय करके हम को कहो या जो हमारा कल्याण इस युद्ध कर्म ही से नश्वित किये हो तो इसी को निर्धार करि ठीक ठीक कहो ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्म-
निष्ठे ज्ञात् यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठायति
अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्पितं तदा राग-
द्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् तच्चायुक्तं तस्मात् कयापि युक्त्या
न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिउपटीका ।

समुच्चयविरोधतया प्राप्तं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रकृतिर्येऽयं
व्यवहारभूमिरुपपद्यते तत् त्वैवर्षिकाः ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठानमधिक्रियन्ते तेषां
हि सांख्यतिसमया प्रोक्तेति पूर्वाङ्गं योजयति लोकेऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्याकरोति अनु-
ष्ठेयेति पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रदर्शयेन् प्रवक्तारं विशिनष्टि सर्गादिविति प्रवचनस्थायया-
र्थत्वशङ्कां वारयति सर्वज्ञेनेति अर्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं सूचयति अनेनेति
निर्द्धारणार्थेति तत्वेति सप्रतीजानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन
ब्रह्मणेति व्युत्पत्तौ स्तेन निष्ठेत्यनुवर्तते उक्तज्ञानोपायसुपदिदित्तुः सांख्यशब्दार्थमाह
व्याप्तेति तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति ब्रह्मचर्येति तेषां जपादिपारवश्येन श्रवणादि-
परङ्मुखत्वं पराकरोति वेदान्तेति उक्तविशेषणवतां मुख्यसंख्यासित्वेन फलावस्यत्वं
दर्शयति परब्रह्मेति कर्मवर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्यते तेनाभ्युदयेनेति योग-
स्तेन निष्ठाकर्मिणां प्रोक्तेत्यनुपङ्गं दर्शयन्नाह कर्मैवेत्यादिना एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्ये-
वाच्येति व्याख्याय तत्रैव तात्पर्यार्थं कथयति यदि चेति इदमपि दुर्बोधत्वमाशङ्क्याह
उक्तमिति ज्ञानस्यापि सूत्रविकलतया विभक्त्यमाशङ्क्याह वेदेष्विति तस्याशिष्यत्वबुद्धान्यथा
कथनमित्याशङ्क्याह उपसन्नायेति तथापि तस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशङ्क्याह प्रिया-
येति ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृकं निष्ठाद्वयं तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः शास्त्रार्थो न भव-
तीति शेषः नन्वर्जुनस्य प्रेक्षां पूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरमुभयनिर्देशानुपपत्त्या
समुच्चयानुष्ठानं सम्पत्स्यते तद्व्यतिरिक्तानान्तु ज्ञानकर्मणोऽभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं
तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्पते तस्माज्जुनेऽनुसारागातिरेकादितरेषु च तदभावा-
दिति तत्राह यदि पुनरिति अग्रमाणाभूतत्वमनाप्तत्वं न च भगवतो रागादिमत्त्वेनानाप्तत्वं
युक्तं समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तमित्यादिविरोधादित्याह तच्चेति निष्ठाप्रत्यक्षं भिन्नपुरुषानुष्ठे-
यत्वं निर्देशफलसुपसंहरति तस्मादिति ॥ ३ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्ष-
साधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वयवृत्तं स्यात् तर्हि द्वयोर्मध्ये यद्ब्रह्म स्यात् तदेकं
यदेति तदीयः प्रश्नः सङ्गच्छते नतु मया तथोक्तं किन्तु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुण-
प्रधानभूतसौख्ययोः स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः एकस्या एवतु प्रकारभेदमात्रमधिकारिभेदेनोक्तमिति
अस्मिन् शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे लोकेऽधिकारि जने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा
द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्रष्टव्यमेवोक्ता प्रकारद्वयमेव
निर्दिशति सांख्यानं शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञान-
योगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना
सांख्यभूमिकामारूढान्तु अन्तःकरणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतं कर्मयोगाधि-
कारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता धर्म्याद्विशुद्धान्ध्रियोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यत इत्या-
दिना अतएव तव चित्तशुद्धिशुद्धिरूपावस्थाभेदेन द्विविधापि निष्ठोक्ता एषा तेऽभिहिता
सांख्ये बुद्धिर्योगेति मां प्रष्टव्यमिति ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्जुन की प्रश्न के अनुरूप उत्तर करते हुए श्रीभगवान कहते हैं कि
इस लोक में शास्त्र के अर्थ अनुसार चलनेवाले ब्राह्मण क्षत्री वैश्य इन
तीनों वर्णों के अर्थ दो प्रकार की निष्ठा पूर्वही अर्थात् सृष्टि के प्रथम ही
उन का श्रेय साधन कहे मुक्ति का देनहार वेदार्थ सम्प्रदाय प्रगट करते
हुए मैंने इस रूप ब्रह्म परता कही है यथा तानि सर्वाणि संयम्य युक्त
आसीत मत्परः इस श्लोक से और जो ज्ञानमार्ग में नहीं प्राप्त हैं उन
लोगों को चित्तशुद्धि के द्वारा ज्ञानमार्ग पर आरूढ़ होने के अर्थ उस की
उपायरूप कर्मयोग के अधिकारियों को कर्मयोग से निष्ठा अर्थात् ब्रह्म-
परता कही गई है यथा धर्म्याद्वि शुद्धान्ध्रियोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते
इत्यादि श्लोकों से कहा है अतएव चित्तशुद्धि दो अवस्थाभेद से दो प्रकार
की ब्रह्मपरता कथित भई हैं पर तौभी तुम से प्रकाशकरि कहे खुलसा से
कहिदिया कि एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेति मां शृणु इस श्लोक से
फिरि भी सन्देह करते हो तो बड़ा आश्चर्य है यह अनघ इस सम्बोधन से
जनाया भगवान ने ॥ ३ ॥

न कर्मणा मनारम्भान्नेष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते ।

न च सन्नासनादेव सिद्धिं समधिगतिच्छति ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदर्जुनेनित्तं कर्मणि ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनोराकरणात्तस्याश्च ज्ञाननियन्तायाः सन्नासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते माच्च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विष-
समनसम् अर्जुनं कर्मणामनारम्भे इत्येवं मन्वानमालङ्घ्याह भगवान् न कर्मणामनारम्भादिति अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरु-
षेण युगपदनुष्ठानमशक्यत्वे सतीतरैतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्तिं कर्म-
निष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्नातन्व्येण ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलक्ष्यात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षे-
त्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह भगवान् न कर्मणेति न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यन्नादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरेवानुष्ठितानामुपात्तदु-
रितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसं क्षयात् पापस्य कर्मणः यथा दर्शयत्-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्यायसी वेदित्वलोकसमेक्षितमिति तत्राह यदर्जुने-
नेति किञ्च ज्ञाननिष्ठायां सन्नासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथा तदीयविभाग-
वचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह तस्याच्चेति तर्हि विभागवचनानुरोधा-
दर्जुनस्यापि सन्नासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति नेत्याह माच्चेति बुद्धे-
र्ज्यायस्त्वं उपेत्यापीति चकारार्थः अर्जुनमालङ्घ्य भगवानाहेति सम्बन्धः अन्तरेणापि कर्माणि
श्रवणादिनिर्ज्ञानावाप्तिर्न भविष्यतीति परबुद्धिमसुख्य मिश्रितं कर्मेति विभागवचनवशा-
दनुष्ठयत्वेऽप्येवमपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवत् ज्ञानमपि न
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थं साधयेदित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरमाह अथवेति तर्हि ज्ञाननिष्ठापि कर्म-
निष्ठावत् निष्ठात्वाविशेषाच्च स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयविवक्षितित्याशङ्काह
ज्ञाननिष्ठात्वमिति नहि रज्जुनचक्षानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सहकारि सामपेक्ष्यमालक्ष्यते तथेद-
मपि चोत्पन्नं सोक्षाय नान्यदपेक्ष्यते तदाह अन्येति यस्य चैतत् कर्मेति श्रुताविव कर्मशब्दस्य

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रथ्ये पश्यत्वात्मानमात्मनीत्वादि स्मरणादनारम्भादनुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निः-
कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थान-
मिति यावत् पुरुषो नाश्रुते न प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्रुत
इति वचनात् तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्रुत इति गम्यते
कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्रुत इत्युच्यते कर्मारम्भ-
स्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपेयोत्पत्तिरस्ति कर्मयोगोपायत्वञ्च
नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् श्रुती तावत्
प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनीपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादित-
मिहापि सत्र्याससु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगिनः कर्मकुर्वन्ति
सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादि प्रति-
पादयिष्यति ननु चाभयं सर्वभूतेऽभ्योदत्वा नैष्कर्म्यमाचरेदित्यादौ कर्तव्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियमाणवस्तु विषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे क्रियाणामिति तावत् नित्यनैमित्तिकत्वेन भिन्नत्वे
यज्ञादीनामिति अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्म-
चारिणां कृतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्यान्तरज्जतानां कर्मणां वा तथात्वे षडहस्यादीनामैहिकानि
कर्मणि न ज्ञानहेतवः स्मृतिव्याशङ्क्यानियमं दर्शयति इहेति नेमानि सत्त्वगुहिकाभ्यामनु-
पात्तदुदितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति तर्हि तावदेव कृतार्थानां कृतो ज्ञाननिष्ठा-
हेतुत्वं तत्राह तत्कारणत्वेनेति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह ज्ञानमिति
अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यापत्तयति अननुष्ठानादिति निष्कर्मणः सन्ध्यामि २ः
कर्मज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे नैष्कर्म्यमिति कर्माभावावस्थां व्यवच्छिन्नं ज्ञानयोगेनेति
तस्याः साधनपदपातित्वं व्यापत्तयति निष्क्रियेति कर्माभुष्टानोपायत्वञ्चा ज्ञाननिष्ठा
स्वतन्त्रा उमर्षहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्यान्वये पर्ययसानं सत्त्वा व्याचष्टे कर्मणा-
मिति उक्तोऽर्थे हेतुं प्रकृति कस्मादिति जिज्ञासितं हेतुमाह उच्यते इति उपायत्वेऽपि
तदभावे कृतो न नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह नहीति ज्ञानं योगं प्रति कर्मयोगस्य उपायत्वं
श्रुतिस्मृतीप्रमाणयति कर्मयोगेति श्रुतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्रकटयति श्रुताविहितं यन्तु
गीताशक्तं कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोपपादनं तदिदानीमुदाहरति ५. ह्यापि केत

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणासनारम्भान्नैष्कर्म्य-
मिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेनेति प्राप्तमत आह
नच सन्न्यसनादेवेति नापि सन्न्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्तादेव
ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिच्छति न
प्राप्नोति ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न कर्मणामित्यादिना पूर्वाङ्गं व्याख्यायोत्तराङ्गं व्याख्यातमाशङ्कयति नन्निति आदिशब्देन
शान्तोदान्त उपरतस्तिजुः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादि गृह्यते तत्रैव
लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति लोकेष्वेति प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते
निवर्त्तनाङ्गि सर्वतो न वेत्ति दुःखमशुभवपीत्यादि दर्शनादिति शेषः लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां
सिद्धमर्थमाह अतश्चेति ततोत्तरत्वेनोत्तराङ्गमवतार्य व्याकरोति अत आहृत्यादिना एव
कारार्थमाह केवलादिति तदेव स्मृतयति कर्मैति उक्तमेव नञ् मनुष्यस्य क्रियापदेन सङ्कतिं
दर्शयति न प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतः सम्यक् चित्तशुद्धये ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि
अन्यथा चित्तशुद्धभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणाम् अनारम्भात् अन-
नुष्ठानाच्चैष्वर्थं ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति ननु चैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति
श्रुत्या सन्न्यासस्य भोजाङ्गत्वश्रुतेः सन्न्यासादेव भोजो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं
नवेति नच चित्तशुद्धिं विनाकृतात् सन्न्यसनादेव ज्ञानश्चन्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस से यह आया कि संपूर्ण चित्तशुद्धि के द्वारा जब तक ज्ञान उत्पन्न
न होय तब तक वर्ण कहे जाति औ आश्रम कहे ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्यवान
प्रस्थ सन्न्यास इन में बिहित जो जो कर्म सब करना उचित है नहीं तो
चित्तशुद्धि के बिना ज्ञान कैसे हो सकेगा यही भगवान कहते हैं कि
कर्म किये बिना पुरुष नैष्कर्म्य जो तत्त्वज्ञान सो पावता नहीं जो कहे

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्य कर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रवृत्तिर्जैर्गुणैः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह नहीति नहि यस्मात् क्षणमपि कश्चित् कालं जातु कदाचिदपि कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत् सन् कस्मात् कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वप्राणीप्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोऽभिर्गुणैः अन्न इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति सांख्यानां पृथक् करणादज्ञानामेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनान्तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तैर्गुणैर्बहुस्थितं हेतुं यत्तु सुत्तरलोकसुत्यापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्मसंन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वेषु सम्बन्धः कदाचित् क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति सर्वशब्दात् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्मकार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचनमनवकार्यं स्यादित्याशङ्क्याह अत्र इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावच्छेपेन स्पष्टयति यत इति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया शुषातोतत्ववचनादश्रयैव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्याजितकार्यकरणसङ्घातस्य क्रियाद्य प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्तन्यायाच्च वाक्यशेषोपपत्ति-

भाषा अनुवाद ।

कि सन्नासी फेरि सर्वकर्मपरित्याग करि तत्त्वज्ञान कैसे पावते हैं और वेद की श्रुति कहती हैं कि सन्नास धारन करने ही से मुक्ति मिलती है फेरि कर्म करने से क्या प्रयोजन है इस शङ्कापर कहते हैं कि सो नहीं क्योंकि निःकाम कर्म करि चित्तशुद्धि किये बिना ज्ञान का अभाव है और ज्ञान केबिना मुक्तिप्राप्ति नहीं होती यह निश्चय है कुछ सन्नास ही लेने से पुरुष सिद्धि नहीं पाय जाता है यह जानो ॥ ४ ॥

कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्त्वेनात्मज्ञोदितं कर्म नारभत इति तदसदेवेत्याह कर्मैन्द्रियाणीति कर्मैन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्-
न्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः
पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रित्याह सांख्यावाप्तिति ज्ञानिनो गुणप्रयुक्तचलनाभावेऽपि स्वाभाविकचलनवलात् कर्म-
योगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ज्ञानिनां त्विति प्रत्यगात्मनि स्मरक्षिकचलनासम्भवे प्राशुक्तं
न्यायं स्मरयति तथा चेति ॥ ५ ॥

आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्माकुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसङ्घातं नियन्तुमस-

स्माप्तिकृतटीका ।

कर्मणाञ्च सन्ध्यासस्ते ज्ञानासक्तिमात्रं नतु स्वरूपेणा शक्यत्वादित्याह नहि कश्चिदिति
कश्चिदपि जातु कस्याञ्चिदंशवस्थ्यायां क्षणमात्रमपि ज्ञानी अज्ञानी वा अकर्मकत् कर्माण्य
कुर्वाणो न तिष्ठति अत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभाव प्रभवैरागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वैऽपि जनः
कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्तते अवशोऽस्ततन्तः सन् ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्म सञ्चास इस का यह अर्थ है कि सर्वकर्म मे आसक्ति रहित
होना मात्र न कि एका एक सब कर्मों का त्याग करना और शरीर रहते
कर्म का त्याग भी असाध्य है सोई कहते हैं कदाचित्त कहे किसी अवस्था
मे भी क्या ज्ञानी और क्या अज्ञानी दोनों भी क्षणमात्र मानसिक बाचिक
कायिक तीन प्रकार कर्म किये बिना रह नहीं सकते हैं कारण यह
कि प्रकृति जो स्वभाव तिस के प्रभाव से रागद्वेष कहे प्रीति विरोध
आदि गुणों मे सब मनुष्य पर तन्त्र कहे परबश पराधीन हो कर्म
करहते ही हैं ॥ ५ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम्

यस्त्विति यस्तु पुनः कर्मस्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्या-
रभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक् पाश्यादिभिः किमारभते इत्याह कर्मयोगमशक्तः
सन् फलाभिसन्धिवर्जितः स विशिष्यते इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मर्थस्य मूर्खस्यापि सन्ध्यासम्भवादित्याशङ्क्याह यस्त्विति तस्य चोदिताकरणं तच्छब्देन परा-
सृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वादिति भावः मिथ्याचरतामेव वर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ॥३॥

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनध्रौव्यात् मिथ्याचारस्तेन प्रत्यवायित्व-
सङ्गा विहितमनुतिष्ठतस्तत्त्वैव फलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्वि-
न्द्रियाणीति विहितमनुष्ठितो मौख्यात् कर्म त्यजतो वैशिष्ट्यमचरयोजनया स्पष्टयति
यस्तु पुनरिति ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका

अतोऽज्ञकर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्पाश्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि संयम्य
निगृह्य यो मनसा भगवद्भानच्छेने इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन्नास्तेऽविशुद्धतया मनसा
आत्मनि स्थैर्यभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतद्विपरीतः कम कर्ता तु श्रीह इत्याह यस्त्विन्द्रियाणीति यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मन-
सानियम्य ईश्वरपराणि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं योगसुपायमारभतेऽनुतिष्ठति अशक्तः
फलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्धा ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

इसी से अज्ञान कर्म त्यागी की निन्दा करते हैं कि जो आत्म स्वरूप-
को स्थिर न करि के वाक् पाणि पाद आदि कर्म इन्द्रियों को बशोभूत
अर्थात् काबू करि भगवत के ध्यान के बहाने से मन की अशुद्धता के
कारण से इन्द्रोद्गीर्ण का अर्थरूप विषयों का स्मरण मन से करता है सोई
मूढ़ मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कपट आचार कहावता है ॥ ६ ॥

अब इस के विपरीत कहे उलटा कहते अर्थात् कर्मकारी पुरुष को

नियतं कुरु मम त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयावापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमतो नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः
फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत् कुरु त्वं हे अर्जुन यतः कर्मज्यायोऽधिक-
तरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथं शरीरयावा शरीर-
स्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् अतो
दृष्टः कर्माकर्मणोरर्थविशेषो लोके ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मानुष्ठानिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूद्य तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति यत
इति 'उक्तमेव हेतु' भगवदनुमति कथनेन स्फुटयति कर्मेति इतश्च त्वया कर्तव्यं कर्मेत्याह
शरीरेति तन्नियतं तस्माधिकृतस्येति सम्बन्धः स्वर्गादिफले दर्शयौर्णमासादावधिकृतस्य तस्य
तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि फलावेति नित्यं कर्मेति नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतु-
माह यत इति हि शब्दोपासकमेव हेतुमनुवदति यस्मादिति करणस्याकरणज्ज्ञा-
यस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना सत्येव कर्मणि देहादि चेष्टाद्वारा शरीरं स्थातुं
धारयति तदभावे जीवनमेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह अत इति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नियतमिति यस्मादेवं तस्माच्चियतं नित्यं कर्म सन्ध्योपासनादि कुरु हि यस्मादकर्मणः

भाषा अनुवाद ।

श्रेष्ठ कहते हैं कि जो फल की अभिलाष रहित मनुष्य चक्षु श्रीच ब्राह्म
आदि ज्ञान इन्द्रियों की मन के द्वारा बशीभूत करिके अर्थात् ईश्वर मे
तत्पर हो सकल कर्म मे अपने को अन्तर्यामी भगवान के अधीन जानि
कर्म इन्द्रियों से कर्मरूप योग आरम्भ करते हैं वेई फलाभिलाष रहित
चित्तशुद्धि के द्वारा ज्ञानवान होते हैं और कर्म दोष रहित हो मुक्ति का
लाभ करते हैं ॥ ७ ॥

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत् कथं यज्ञार्था-
दिति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म
तस्मात् कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः
कर्मबन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको नतु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं
कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेर्वन्धार्थं कर्म तत् न श्रेयोऽर्चिना कर्तव्यमित्याशङ्कामन्दू-
कूषयति यज्ञेत्यादिना कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रश्नपूर्वकं विदुषोऽपि
कथमित्यादिना फलाभिसन्धिसन्तरेण यज्ञार्थं कर्मज्ञवर्णस्य बन्धभावात् तादर्थ्येन कर्म-
कर्तव्यमित्याह तदर्थमिति यज्ञार्थं कर्मेत्युक्तं नहि कर्मार्थमेव कर्मेत्याशङ्क्य व्याचष्टे यज्ञो
वै विष्णुरिति कथं तर्हि कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतिस्तत्वाह तस्मादिति ईश्वरार्पण-
बुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलितमाह अत इति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका

सर्वकर्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्मकरणं ज्ञावोऽपि कर्तारं अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य
तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥

भाषा अनुवादः ।

जिस हेतु ऐसी व्यवस्था है इस से तुम कर्म करो सोई कहते हैं कि
नियत कहे नित्य कर्म संध्या उपासन आदि कर्म अतुष्टान करो जिस
लिये कर्म न करने से कर्म करना ही मला है नहीं तो सब कर्म
छोड़ने से एकवारगी कर्म शून्य अचेतन कौ भांति रहनेसे है अर्जुन तुमारी
शरीर याक्रा भी कैसे निवहैगी अर्थात् न चलेगी तो इस से भखमार
तुम को कर्म करना ही पड़ेगा ॥ ८ ॥

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इतथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं सहेति सह यज्ञाय यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो
वर्णास्ताः सृष्टोत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादावुवाचीकृतवान् प्रजापतिः प्रजानां
स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वमेषवो यज्ञः
युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान्
दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेतुन्तरपरत्वेनानन्तरलोकसव-
तारयति इतश्चेति, कथं पुनरनेन यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुमित्याशङ्क्याह एष
इति ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

सांख्यास्तु सर्वमपि कर्मबन्धकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तच्चिरात्तुवद्वाह यज्ञार्थादिति यज्ञो
वै विष्णुरिति श्रुतेः तदाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत् तदेकं विना लोकोऽयं कर्मबन्धनः कर्म-
मिर्वध्यते नलीचराराधनार्थेन कर्मणा अतस्तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं सुक्तसङ्गो निष्कामः सन्
कर्मं सख्यगत्वर ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

सांख्य मतवाले कहते हैं कि बन्धन के कारण भूत कर्म हैं इस से
संपूर्ण कर्म न करना हीं भला है उसी की निर्णय करिके कहते हैं कि
यज्ञ शब्द का अर्थ विष्णु है यह श्रुति में कहा है सो यज्ञ जो विष्णु भग-
वान् तिन के आराधनार्थ जो कर्म तिस को छाड़ि करि और सब कर्म
अलवत्ता लोगों को संसार बन्धन करते हैं परन्तु ईश्वर आराधनरूप कर्म
तेसे नहीं हैं इस से विष्णु प्रीत्यर्थ निःकाम मानस होय सब कर्म अच्छी
तरह से करो क्या डर है कौन्तय सम्बोधन देकर भावस्वभाव डरने
का हेतु भगवान्ने कहा है ॥ ६ ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवाभावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं देवानिति देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवाभा-
वयन्तु आप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानि वं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः
परमपि मोक्षलक्षणं ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयो वा
वाप्स्यथ ॥ ११ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

प्रजापति वचनादपि कर्मकर्तृव्यं श्रेष्ठ इत्याह सृष्टं यज्ञा इति कर्तृभिः यज्ञेन सह
वर्तन्त इति सृष्टं यज्ञा यज्ञाधिकृता ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्टेः कृत्वा च
ब्रह्मा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसयो ऽङ्गिरसरोन्तरामतिष्ठिं लभध्वमित्यर्थः तत्
हेतुः एष यज्ञः वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान् कामान् दोऽधीति तथा अमीष्टभोगप्रदो
ऽस्तीत्यर्थः अतः च यज्ञस्य ह्येषामवस्थक कर्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्म प्रशंसात् प्रकरणेऽसङ्गतादि
सामान्यतोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदीष्टः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मा की वाक्य से भी कर्म की कर्तव्यता ही श्रेष्ठ आवती है सोई
चारि श्लोक से कहते हैं कि यज्ञ के साथ सहयज्ञ अर्थात् यज्ञ के अधि-
कारी ब्राह्मण आदि सब प्रजों को सृष्टि के आदि में उत्पन्न करने के
आदि ब्रह्माने यही बात कही कि इसी यज्ञ के द्वारा तुमारी वृद्धि होव
इहां प्रसव शब्द का अर्थ वृद्धि है अर्थात् उत्तर २ वृद्धि होती जाय कारण
यह कि यज्ञ तुमारी इष्ट कामना की दाता है इस जगह यज्ञ शब्द नित्य
कर्म का उपलक्षण है अर्थात् यज्ञ कहने से नित्यकर्म भी सब आवते हैं
और इहां काम्यकर्म की प्रशंसा करना असङ्गत भी है तौमो स्वाभाविक
कोई कर्म न करने से काम्यकर्म न करना ही उत्तम है इसी से कहा
कि उस काम्यकर्म के करने में कोई दोष नहीं है ॥ १० ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च इष्टान् भोगानिति इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा-
दास्यन्तेति वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्जितास्तोषिता
इत्यर्थः तैर्देवैर्दत्तान् भोगानप्रदायादत्वा आनृण्यमकृत्वैत्यर्थः एभ्यो देवेभ्यो
यो भुङ्क्ते स्तदेहेन्द्रियाख्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिसाप-
हारीत्यर्थः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञेऽस्य विज्ञायते नहि देयताप्रसादादहं स्वर्गादि-
भ्युदयो लभ्यते नापि सत्यगृह्यनमन्तरेण निःश्रेयससेवुं पारयतीति शङ्कते कथमिति
ततः श्लोकेनोत्तरमाह देवानिति सुष्ठुचुत्सुचुत्सुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥ ११ ॥

इतश्चाधिकतेन कर्मकर्तव्यमित्याह किञ्चेति कथनस्वाभिर्भाविताः सन्तो देवा भाव-
यिष्यन्ति अस्मानिति तदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि
कथं स्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं व्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति पञ्चादिभिश्च
यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो विवर्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायसङ्गादित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे तैरिति

स्वामिकृतटीका ।

कथमिष्टकामदोषा यज्ञो भवेदित्यत्राह देवानिति अनेन यज्ञेन यूयं देवान् भावयत
हविर्भगैः संवर्द्धयत ते च देवा वो युष्मान् संवर्द्धयन्तु दृष्ट्यादिनाऽन्तोत्पत्तिद्वारेण एवम-
श्लोच्यं संवर्द्धयन्तो देवाश्च यूयञ्च परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्सुथ ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

यज्ञ इष्ट कामना की दाता कैसे होयगी सो कहते हैं कि इसी यज्ञके
द्वारा तुम सब देवताओं को घृत आहुति देकर बढ़ावो और वे सब देवता
भी तुमारी वृद्धि करें अर्थात् जल बरसाय अब उपाय तुम को सन्तुष्ट
करे इसी तरह तुमारा दोनों का परस्पर कहे एक से एक का उपकार
अर्थात् अभीष्ट श्रेयः मिले होय ॥ ११ ॥

यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो सुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पुनः देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमग्नममृताख्यमग्नितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो सुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैश्चक्षुषादि पञ्च शूना-
कृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैर्ये त्वात्मश्रयो भुञ्जते ते त्वधं पापं
खयमपि पापाः ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आनन्दसकलत्वैत्ययमर्थः देवानास्तृतीयं पितृणाञ्च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोष-
मनापाद्य स्वकीयं कार्यकारणसङ्घातमेव प्रोक्तुं भुञ्जानस्तत्करो भवतीति ॥ १२ ॥

देवादिभ्यः सन्धिभागसकृत्वा सुज्ञानानां प्रत्यवायित्वसङ्घातदन्वेषां सर्वदोषराहित्यं
दर्शयति ये पुनरिति यज्ञशिष्टाग्निो ये पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त इति
योजना तैर्देवा नित्यादिनोक्तं निगमयति भुञ्जते इति देवयज्ञादनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो
मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः सङ्गृह्यन्ते सुस्त्रीशब्देन पिठरधारणा-
द्यर्थक्रियां कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयोऽप्यावाक्यो विवक्षन्ते आदिशब्देन कण्डूनी येषां-

स्वामिकृतटीका ।

एतदेव स्पष्टी कुर्वन् कर्माकरणे दोषमाह इष्टानिति यत्तैर्भाविता देवा इष्टादि-
हारेण वो युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ते हि अती देवैर्देवानाद्यादीन् तेभ्यो देवेभ्यः पञ्चयज्ञादि-
भिरदत्त्वा वो भुङ्क्ते मत्तं चौर एव श्रेयः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस को अच्छी तरह बिचारकर कहते हैं कि कर्म न करने से
दोष होता है देखो यज्ञ से सन्तुष्ट देवता जल वृष्टि करिके तुम सब के
अर्थ अन्न आदि नाना प्रकार के भोग देंग्ये तो जो पञ्च ब्रह्म के द्वारा
देवदत्त अर्थात् देवतों की दी हुई अन्नादिवस्तु इन को न देकर आप ही
भोग करि लेय सो चौर औ कतघ्न हैं अग्नि अतिथि गज को देना औ
बलि वैश्वदेव करना यही पञ्च यज्ञ हैं ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

मार्जान्युदक्तकुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतास्तान्येतानि पञ्च प्राणिनां शूनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धिपूर्वकैर्दूरितैर्मुच्यन्त इति सम्बन्धः प्रमादो विचार-
व्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वकमुपनतं पादपातादिकार्थं तेन प्राणिनां हिंसा सम्भाव्यते आदि-
शब्देनाशुचि संस्पर्शादि गृहीतं तदुत्पत्त्यै पापैर्महायज्ञकारिणोमुच्यन्ते उक्तं हि कण्डनं
प्रेषणं चुस्ती उदक्तकुम्भश्च मार्जनं पञ्च शूना गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात् प्रणश्यतीति पञ्चशूना
गृहस्थस्य चुस्ती प्रेषणवस्तरः कण्डनी चैव कुम्भश्च बध्यते यास्तु बाह्ययज्ञिति च अस्थाय-
मर्थः या यथोक्ताः पञ्च संख्यका गृहस्थ शूनास्ता यो बाह्ययज्ञापादयन् वर्त्तते तेन प्राणिनो
बुद्धिपूर्वकञ्च बध्यन्ते तत् प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानात् प्रणश्यतीति महायज्ञा-
नुष्ठानस्तुत्यर्थं तदनुष्ठानविमुखान् निन्दति येलिति आत्मन्भरित्वमेव स्फोरयति ये
पचन्तीति स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञादिपराङ्मुखानां पापभूयस्त्वं
दर्शयति भुञ्जत इति पाठक्रमस्त्वर्यक्रमादपवाधनीयः ॥ १३ ॥

स्वामिजतटीका ।

इतश्च यजन एव श्रेष्ठानेतर इत्याह यज्ञशिष्टाग्नि इति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं ये-
अग्नि ते पञ्च शूनादिकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यन्ते पञ्च शूनाश्च स्मृतावुक्ताः कण्डनी प्रेषणी
चुस्ती उदक्तकुम्भी च मार्जनी पञ्च शूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न गच्छति ये त्वात्मनो भोज-
नार्थमेव पचन्ति नतु वैश्वदेवादर्थं ते पापादुराचारा अवमेव भुञ्जते ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस हेतु से यज्ञ करनेवाले मनुष्य श्रेष्ठ हैं और जो देवता अतिथि अग्निगो
ग्रास बलि वैश्वदेव ये यज्ञ नहीं करते केवल अपनेवास्ते पाक करके खाते
हैं वेई लोभी पापाचारी हैं सोई कहते हैं कि जो देवादिकों को देकर
आप भोजन करते उन को पञ्च शूना का पाप नहीं लगता है शूना कहे
हत्याके स्थान गृहस्तीं के घरमे रोज रोज हत्या होने की पांच जगह हैं
घर बहारते भारते चूलहे मे आगवारते जल के पात्र मे उखली मे कूटते
कांडते चक्री पीसते अनेक जीवो की हिंसा होती है सो पाप पञ्च यज्ञ न
करनेवाले को लगते हैं और वे स्वर्ग मे वास नहीं पावते इस से गृहस्तीको
प्रतिदि पञ्च यज्ञ अवश्य करना चाहिये ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यच्चाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इतथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म कथमित्युच्यते
अन्नाद्भवन्तीति अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतः परिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते
भूतानि पर्जन्यादवृष्टेरन्नस्य सम्भवः यच्चाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्राहिता-
हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्म समुद्भवः ऋत्विग् यजमानयोश्च व्यापारः कर्म
ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्म समुद्भवः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

देवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुत्वरहितः शब्दोपात्तमेव दर्शयति जग-
दिति ननु सक्तमन्नं रेतो लोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चाद्यं वृष्टिसम्भवं
प्रत्यक्षवृष्टं तत् कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति शङ्कते कथमिति पारम्पर्येण कर्मण-
स्तद्देवत्वं साधयति उच्यते इति उक्तेऽर्थे स्वत्यन्तरं संवाक्यति अग्नाविति तत्र हि
देवताभिध्यानपूर्वकं तद्देशेन प्रहिताहुतिरपूर्वतां गता रश्मिद्वारेणादित्यभारुद्धं दृष्ट्या-
त्मना पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नभावमापद्य संस्कृतो भूत्वा शुक्रशोषितरूपेण परिता प्रजा
भावं प्राप्नोतीत्यर्थः यज्ञः कर्मसमुद्भव इत्युक्तं स्वस्यैव स्रोद्भवे कारणत्वाद्योगादित्या-
शङ्काह ऋत्विगिति ब्रह्मदेवतयोः संचाहकचकारः ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाच्छुक्रशोषित-
रूपेण परिणता भूतान्युत्पद्यन्ते अन्नस्य च सम्भवः पर्जन्याद्वृष्टे स च पर्जन्यो यच्चा-
द्भवति स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्यक् सम्पद्यत इत्यर्थः
अग्नौ प्राहिताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा
इति ऋतेः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

संसार चक्र में प्रवृत्त होने का हेतु जो कर्म सो कर्तव्य है यह तीन
श्लोक से कहते हैं कि अन्नहीं उदर में जाय कर रसरूप हो शुक्र कहें

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्च एवम्बिधं कर्म कुतो जातमित्याह कर्मेति तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म-
वेदः स उद्भवो यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्म पुनर्वेदाख्य-
मक्षरसमुद्भवं अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद
इत्यर्थः यस्मात् साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात् तत् पुरुषनिष्ठासवत् समुद्भवं
ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत् नित्यं सदा यज्ञविधि-
प्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं तत् किं चैत्यवन्दनादि किम्बाम्निहोत्रादि इति सन्दिहानं
प्रत्याह कर्मेति किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तदुद्भवत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह
ब्रह्म वेद इति ब्रह्म तर्हि वेदाख्यसनादिनिधनमिति तत्राह ब्रह्म पुनरिति अक्षरात्मनो
वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह अक्षरमिति ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं
तत् कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशङ्क्या ब्रह्मशब्दार्थसक्तमेव स्मरति ब्रह्मवेद इति ननु ब्रह्मशब्द-
तस्य वेदस्यापि पौरुषेयत्वात् प्राप्ताख्यसन्देहात् कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्मनिर्द्धार-
यितुं शक्यते तत्राह यस्मादिति कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं विशेषायोगा-
दित्याशङ्क्याह सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

बीज और शोणित कहे रूधिर होता जिस से भूत कहे प्राणी उत्पन्न होते
हैं और सो अन्न मेघ वरसने से होता है और मेघ यज्ञ धूम से होते हैं
और वह यज्ञ फेरि यज्ञ करनेवालों के व्यापार से पूरी होती है यही बात
श्रुति कहती है कि अग्नि से दोहुई आहुति सूर्य लोक में रहती इसी
से सूर्य से वृष्टि होती और वृष्टि से अन्न होता फिर उस अन्न से सब
प्रजा जन्म लेती है ॥ १४ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवमिति एवमीश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्रीडाविषयेषु यस्य स इन्द्रिया रामो मोघं ह्यथा हे पार्थ स जीवति तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेवं

स्वामिकृतटीका

तथा कर्मेति तच्च यजमानादिव्यापाररूपकर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्मवेदस्तस्मात् प्रष्टुं जानीहि तच्च वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात् परब्रह्मणः सद्युद्भूतं जागीहि अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतादृग् वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतो यज्ञस्तस्मात् सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यत इति उद्यमस्या सदा लक्ष्मोरिति वत् यज्ञा यज्ञाजगच्चक्रस्य मूलं कर्म तस्मात् सर्वगतमन्तार्थवादैः सर्वेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण प्रतिष्ठितम् अतो यज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे अपूर्व हेतुओं से कर्म को श्रेष्ठता औ कर्तव्यता किस लिये कहा औ कर्म क्या वस्तु है सोई विवरण करते हैं कि यज्ञकारी पुरुषों का व्यापाररूप जो कर्म सो ब्रह्म कहे वेद से उत्पन्न भया औ ब्रह्म जो वेद सो अक्षर जो पर ब्रह्म तिस से प्रगट भया है यह जानो और श्रुतिने भी कहा है कि पर ब्रह्म की निःश्वास से ऋक् यजुर औ सामवेद प्रगटे हैं इस से सर्वव्यापी पर ब्रह्म सर्वदा यज्ञ में प्रतीत है अर्थात् यज्ञरूप उपाय से ब्रह्म प्राप्ति होती है जैसे उद्योग करने से लक्ष्मी का लाभ होता है अथवा जगत में मूलरूप कर्म है इस से मन्त्र और अर्थके द्वारा सब मनुष्यों में प्राप्त अनादि काल से स्थित जो वेद ब्रह्म सो तात्पर्य के द्वारा प्रतिष्ठित है इस हेतु से यज्ञादि कर्म अवश्य कर्तव्य है ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मेति प्रकरणाथः प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्ते स्तादर्थ्येन कर्मयोगानु-
ष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यत
आरभ्य शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मण इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य यच्चा-
र्थात् कर्मणोऽन्यत्रेत्यादिना मोघं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेनापि यथ्येन
प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविद्ः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च
दोषसंकीर्तने कृतम् ॥ १६ ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्त्तनीयमन्यथेश्वराज्ञातिलङ्घिनस्तस्य प्रत्यवायः
स्यादित्याह एवमिति न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तस्य पसंहरति तस्मादिति जगच्च-
क्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्त्तने दृष्ट्या जीवनमवसाधनं यस्मात् तस्माज्जीवता नियतं
कर्म कर्तव्यमित्यर्थः यद्यधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यन्नेनेति विशिष्यते ज्ञाननिष्ठे-
नापि तत् कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवदति प्रागिति नहि ज्ञान-
कर्मणोर्विरोधात् ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते तथाचानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्धादि परम्परया
ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः तर्हि यत्तार्थादित्यादि किमर्थं नहि तत्र
ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठात् पूर्वमेवोक्तत्वाच्चात्र वक्तव्येत्याशङ्क्य दृष्टमर्थान्तरमनुवदति
प्रतिपाद्येति प्रासङ्गिकमत्रास्य कर्म कर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत् बहुकारणमेश्वर-
प्रसादो देवताप्रीतिश्चैत्यादिदोषसंकीर्तनं तैरदत्वा न प्रदातेत्यादि ॥ १६ ॥

स्वाधिकृतटीका ।

यस्मादेवं परमेश्वरैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादि चक्रं प्रवर्तितं तस्मात् तदनुवर्तते
दृष्ट्यैव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्य भूताद्देहाख्य ब्राह्मणः पुरुषाणां कर्मणि
प्रवृत्तिसत्तः कर्म निष्पत्तिसत्तः पर्जन्यस्ततोऽक्षं ततो भूतानि भूतानां पुनस्तथैव कर्म
प्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो नावुवर्तयति नावुतिष्ठति अत्रं प्रापरूपसाधुर्यस्य सः यत
इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमति नृत्वीश्वराराधनार्थं कर्मणि अतो मोऽघं व्यर्थं स जीवति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु ईश्वर की प्रेरणा से मनुष्य सकल पुरुषार्थ सिद्ध होने के
अर्थ इस संसार चक्र में प्रायः के उक्त कर्मरूप चक्र में प्रवृत्त हैं इस से कर्म
न करने से मनुष्य का जन्म ही व्यर्थ है यह कहते हैं कि ईश्वर की

यस्त्वात्मरतिरेव स्वादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित् पूर्वोक्तं कर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामात्मविदो ज्ञानयोगिनैव निष्ठामात्मविधिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपक्ष्यर्थमेव चैतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमित्याजानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्यैभ्यः पुत्रेषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षा-
चर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठा व्यतिरेके-
णान्यकार्यमस्ति इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादविधितमाविष्-
कुर्वन्नाह भगवान् यस्त्विति यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिः आत्मनि

आनन्दगिरिखतटीका ।

तृप्तमर्थमेवं विभज्यान्वृत्तान्तरलोकमाशङ्क्योत्तरत्वेनायतारयति एवमिति अर्जुनस्य प्रश्नमित्येवमर्थमाशङ्क्याह भगवानिति सम्बन्धः नन्वेषा शङ्का नावकाशमासाद्यत्यनात्मत्वेन कर्तव्यं कर्मात् वञ्चयो विशेषितत्वादित्याशङ्क्याह स्वयमेवेति किमर्थं श्रुत्यर्थं स्वयमेव भग-
वान्त्व प्रतिपादयति इत्याशङ्क्याह शास्त्रार्थेति गीताशास्त्रस्य स सम्बन्धमज्ञानमेव मुक्ति-
साधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं संचिपति कीर्त्तयतोत्यर्थः तमेव श्रुत्यर्थं संचिपति एतमिति सिद्धिहेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि व्युत्थानादीत्याशङ्क्यापातिकविज्ञानफल-
माह निवृत्तेति ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थं क्लेशा-
त्मकत्वादीषणानां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधिहितमित्याशङ्क्याह मिथ्येति
भिक्षार्थं चरन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्क्याह शरीरेति तर्हि तद्वदेव तेषामग्नि-
होताद्यपि कर्त्तव्यमापद्येतेत्याशङ्क्या व्युत्थयिनामाश्रमधर्मवदग्निहोतादेरनुष्ठापकभावान्नैव-

भाषा अनुवाद ।

आज्ञारूप वेद से पुरुष यज्ञकर्म से प्रवृत्त होते हैं तिस से मेघ और मेघ से अन्न अन्न से प्राणी और प्राणीयों से फिर कर्म की प्रवृत्ति होती यही चक्र है अतएव जो ईश्वराराधन कर्म नहीं करते केवल इन्द्रियों से विषय भोगमात्र करते उन का दृष्टा जीवन है ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्वेत् आत्मतत्त्वञ्च आत्मनैव ततो
नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः सत्यासी आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तोषो हि
बाह्यार्थालाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्यात्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो विगतदृष्ट
इत्येतत् य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न निवृत्त नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मित्याह न तेषामिति यथोक्तं स्वत्यर्थमस्मिन् गोताशास्त्रे प्रौढार्थेषु पर्यालोच्यमाने
प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटी कुर्वन् कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति
चोद्यपरिहारसुपदर्शयति इत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराहित्यं तदनात्मज्ञेन जिज्ञा-
सुना कर्तव्यमिति मत्वाह यस्तु सांख्य इति किञ्च आत्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मनैव परितृप्तत्वान्ना-
श्रयानादिना साध्या तद्विपरिधा तेन विद्यार्थिना सन्ध्यासिनापि नाक्षरसादावासक्तिर्युक्ता
कर्तुमित्याह आत्मात्मज्ञ इति किञ्च आत्मविदः सर्वतो वैदृष्टं दृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना
कर्तव्यमित्याह आत्मन्येवेति रतिरतिप्रसन्नोपाया मोदप्रमोदानन्दवद्वान्तरभेदः अथवा
रतिर्विषयानन्तिः तद्विषयविशेषसम्पर्कजं सुखं सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं
सुखसामान्यमितिभेदः नन्वात्मरतेरात्मतत्त्वस्यात्मन्येव सन्तुष्टस्यापि किञ्चित् कर्तव्यं सक्तये
भविष्यतीति नेत्याह य ईदृश इति ॥ १७ ॥

सामिहतटीका ।

तदेवं न कर्मणामनारम्भादित्यादिना अज्ञस्यान्तःकरणशुद्धयं कर्मयोगशुद्ध्या ज्ञानिनः
कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य स ततश्चात्मन्येव तृप्तः
ज्ञानन्दानुभवेन निर्वृतः अत एवात्मन्येव सन्तुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं कर्म
नास्तीति ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्मणामनारम्भादित्यादि श्लोक से अज्ञानी पुरुष को अन्तःकरण
शुद्धि के हेतु कर्मयोग कहिकर अब ज्ञानी को कर्म न करना दो श्लोक
से कहते हैं कि जिस को आत्मा मे रति कहे प्रीति श्री आत्म आनन्द से
मग्न मन तथा आत्मा मे सन्तुष्ट हैं और भोगादि से रहित हैं ऐसे जो
तत्त्वज्ञानी पुरुष उन को कोई कर्म करना नहीं है और सब को
तो करना ही उचित है ॥ १७ ॥

नव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च नैवेति नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति
असु तच्चैकतेन अकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेहलोके कश्चन कश्चि-
दपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति नचास्य सर्वभूतेषु
ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रिया साध्यो
व्यपाश्रयः व्यपाश्रयणम् आलम्बनं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः
कश्चिदर्थोऽस्ति येन तदर्थक्रियानुष्ठेया स्यान्नत्वम् एतस्मिन् सर्वतः संप्रुतो-
दकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्चात्मविदो न किञ्चित् कर्तव्यमित्याह किञ्चेति अभ्युदयेनिःश्रेयसयोरन्यतरत् प्रबो-
जनं सुकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्काह नैवेति प्रत्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्या-
ख्यानाय वा कर्मस्वादित्याशङ्काह नेत्यादिना ब्रह्मादिषु स्वावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूतविशेष-
माश्रित्य कश्चिदर्थो विदुषः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्तव्यं कर्मत्याशङ्काह नवेति
तत्प्राप्त्यं पदमादत्तं नैवेति तं व्याचष्टे तस्मैति आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वं निःश्रेय-
सस्य च प्राप्तत्वाच्चकृतं कर्मार्थवदित्यर्थः आत्मविदा चेत् कर्म न क्रियते तर्हि तेना कृतेन
तस्यानर्थो भविष्यतीति तत् प्रत्याख्यानार्थं तस्य कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते तर्हीति द्वितीय-
प्रादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतो न तन्निवृत्त्यर्थं कृतमर्थवदिति शेषः द्वितीयं भागं विभजते
नचास्येति व्यपाश्रयमाणमालम्बनं नेति सम्बन्धः पदार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह भूतेषु किञ्चिदिति
स विशेषस्याश्रितस्यापि क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति तर्हि भवापि यद्योक्तं तत्त्व-
माश्रित्य त्वाज्जनेव कर्मत्वर्जुनस्य मतमाशङ्काह नत्वमिति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र हेतुमाह नैवेति कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति नचाकृतेन कश्चनकोऽपि
प्रत्यवायीऽस्ति निरहङ्कारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तद्वेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या-
विदुरिति श्रुतेर्मोक्षे देवकृतविघ्नसम्भवात् तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशङ्कोक्तं
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः काश्चन एव व्यपाश्रयः अर्थो योको

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवं तस्मादिति तस्मादसक्तः संसर्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो हि यस्मात् समाचरन्मोक्षप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पुरुषः मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणित्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः विघ्नभायस्य श्रुत्यैयोरुक्तत्वात् तथा च श्रुतिः तस्य ह न देवाश्च ना भूत्या ईशते आत्मा ह्येषा सम्भवतीति ह नेत्यव्ययमप्यर्थे देवा अपि तस्यात्मतन्त्रज्ञानं अभूत्यै ब्रह्मभावप्रतिबन्धनाय नेशते न शक्नुवन्तीति श्रुतेरर्थः देवकृतास्तु विघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद् ब्रह्म मनुष्याविदुस्तदेवैषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो तत्त्वज्ञानी कहे आत्मज्ञानी पुरुष हैं उन को कोई भी कर्म करना नहीं है सोई कहते हैं कि न ज्ञानी को कर्म करने से पुण्य है और कर्म न करने से प्रत्यवाय कहे पाप भी नहीं है क्योंकि ज्ञानी तो निरहङ्कार है इस से उस को किसी कर्म की विधि औ निषेध नहीं है वह सब से अलग है जो कहो कि श्रुति कहती है कि देवता की इच्छा नहीं है कि मनुष्य ब्रह्म को जाने औ ब्रह्मज्ञानी होय मोक्ष को पावे तो निश्चय है कि मोक्ष होने में देवता विघ्न करेंगे इस वास्ते विघ्न निवारण के अर्थ देवता की सेवारूप कर्म जरूरही करना पड़ेगा इसपर कहते हैं कि ब्रह्म से लेकर औ अस्वावर पर्यन्त किसी की सहायता ज्ञानी को दरकार नहीं है क्योंकि ज्ञानमार्ग में विघ्न का अभाव है अर्थात् विघ्न होते ही नहीं यद् श्रुति से कहिये कि हैं इस से आत्मदर्शी को प्राणीमात्र का आश्रय कहे अवलम्ब लेने का कुछ काम नहीं है ॥ १८ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्माच्च कर्मणैवेति कर्मणैव हि तस्मात् पूर्वं चक्षिष्याः विद्वांसः संसिद्धिं
भीक्ष्णं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयो यदि ते
प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहै वा सम्य-
स्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः अथाप्राप्तसम्यग् दर्शना जनकादय-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति तस्मात् ज्ञाननिष्ठाराहि-
त्यादिति यावत् भीक्ष्णमेतादृशमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरपति नियोगः स्यादित्या-
शङ्क्याह असक्तो ह्येति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं भूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह तस्मादिति
असक्तः फलसङ्करहितः सन् कार्यसमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्म सम्यगाचर
हि यस्मादसक्तः कर्माचरन् पुरुषः परं भीक्ष्णं चित्तशुद्धिद्वारा प्राप्नोति ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस से हे अर्जुन ज्ञानी पुरुषही को कर्म कर्तव्य नहीं है और मनुष्य
को तो कर्म करनाही उचित है सो तुम कर्म करो यही कहते हैं कि तस्मात्
कहे तिससे अशक्त हो कर्तव्य कर्म निरन्तर समाचर कहे करो अशक्त होय
पुरुष कर्म करते हुए पर जो मुक्ति तिसको प्राप्त होते हैं अर्थात् फल की
कामनारहित होकर अवश्य कर्म जो नित्य नैमित्तिक हैं सो सब करो
जिस हेतु आशक्ति रहित कर्मकारी मनुष्य परम जो मुक्ति उसको चित्तशुद्धि
के द्वारा पावता है नित्य कर्म सम्यक् बन्धनादिकहें और नैमित्तिक जो
निमित्तपायकर कियेजाय जैसे पुत्र जन्म मे जातकर्मादि हैं इस से यह
जनाया कि भुम को युद्ध भी नैमित्तिक कर्म करना आवश्यक है ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

स्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिमास्थिता इति व्याख्येयः
श्रीकोऽयं मन्यते पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरिव कर्तव्यं कृतं कर्म
तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सस्यगदर्शनवता कृतार्थेनेति तथापि प्रार-
ब्धकर्मा यत्तत्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्थोन्मागप्रवृत्ति निवारणं लोक-
संग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रवणादिभिरजज्ञं ब्रह्मनिडातुं शक्नोति तथापि
जलिवेण त्वया विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह यस्माच्चेति तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति
सम्बन्धः इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति पूर्वाङ्गं विभजते कर्मण्येवेति
कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते कर्मत्वजां हि सस्यगदर्शनवतां प्रसिद्धा
संसिद्धिरिति तत् किं जनकादयोऽपि प्राप्नोत्यस्यगदर्शनाः स्युः उत अप्राप्नोत्यस्यगदर्शना भवेयु-
रिति विकल्पप्रथमं प्रत्याह यदीति लोकसंग्रहार्थकर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति
सम्बन्धः कर्मणा सहैवेत्येतत् व्याकरोति असम्बन्धस्यैव कर्मेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति
जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यज्यैव लोकसंग्रहार्थप्रवर्तमानानां
ज्ञानमाहात्म्यादुपपत्त्या संसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयमनूया पूर्वाङ्गेनोत्तरमाह अथेत्यादिना द्विती-
याङ्गव्यावर्त्यांशङ्कासुत्यापयति अथेति अज्ञेनाऽकृतार्थेन कृतं कर्मत्वेतावता ज्ञानवता कृतक-
त्वेन न तत् कर्तव्यमित्युक्तमङ्गीकरोति तथापीति तर्हि सद्यापि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म
न कर्तव्यमित्याशङ्कार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मत्युत्तराङ्गव्याख्यानं कथयति प्रारब्धेति ॥ २० ॥

साम्प्रतटीका ।

अत्र सदाचारं प्रमाणयति कर्मण्येवेति कर्मण्यैव शुद्धसत्त्वाः सन्तः संसिद्धिं सस्यगज्ञानं
प्राप्ता इत्यर्थः यद्यपि त्वं सस्यगज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह
लोकसंग्रहमित्यादि लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं सया कर्मणि कृते जनः सर्वोऽपि
करिष्यति अन्यथा ज्ञानि दृष्टान्तेनाज्ञो निजधर्मं नित्यं कर्म त्यजन् प्रतेदित्वेनं लोकरक्षण-
मपि तावत् प्रयोजनं पश्यन् कर्म कर्तुमर्हसि न त्यक्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस विषय में ज्ञानीयों के किये भये आचरण को प्रमाण देते हैं कि
देखो परम ज्ञानी जनक राजा काश्यों के आचरण करने से शुद्धसत्त्व होकर

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति यद्यत् कर्म आचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरो जनस्तदनुगतः किञ्च श्रेष्ठो यत् प्रमाणं कुरुते लाकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणी करोतीत्यर्थः ॥२१॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानवता हतार्थेन 'लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्क्यास्य परिहरामि लोकोक्त्यादिना युताध्ययनसम्पन्नत्वेनान्वितो यद्यद्विहितं प्रतिपिङ्गं वा कर्मानुगतिपति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते तेन सिद्ध्यावतापि 'लोकसंख्यादास्याप्रगार्थविहितं' कार्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति किञ्चेति ॥२१॥

सामिहृतटीका ।

कर्म करणं लोकसंग्रहो यथा स्यात् तदाह यद्यदिति इतरः प्राकृतोऽपि जनस्तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्म शास्त्रं तद्विधत्ति शास्त्रं वा यत् प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽनुवर्तते ॥ २१ ॥

भाषा अनुवादः ।

अच्छी तरह ज्ञान को प्राप्त भये थे और जो तुम संपूर्ण ज्ञानी अपने को जानो तौभी कर्म करनाही श्रेय कहे कल्याण हैं यह कहते हुए कहते हैं कि सब मनुष्यों को कर्म प्रवृत्ति के अर्थ आर्थात् हमारे कर्म करने से सब लोग कर्म करेंगे नहीं तो ज्ञानी का व्यवहार देखि अज्ञानी लोग भी व्यवहार छोड़ि बैठेंगे इस हेतु से लोक की रक्षा के अर्थ कर्म करना प्रयोजन हैं यह बिचारि के कर्म करना योग्य है सो तुम भूल करि के भी कर्म न त्याग करना ॥ २० ॥

और तुमारे कर्म करने से सब लोगों की कर्म मे रुचि होयगी यह कहते हैं कि श्रेष्ठ कहे बड़े लोग निवृत्ति या प्रवृत्ति कर्म जो प्रमाण

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्च न ।

‘नानवाप्तमवाप्तव्यं’ वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

यद्यत्र लोकसंग्रहः कर्तव्यतया विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि
नेति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन
किञ्चिदपि कस्मान्न अनवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त्त एव च
कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्तार्यस्यापि लोकसंग्रहार्थं निहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भागवतभक्तसुदाहरण-
त्वेनोपपन्नमस्ति यदित्यादिना अप्राप्तस्य प्राप्तये तत्रापि कर्तृत्वसम्भवात् न किञ्चिदपि विद्यते
कर्तव्यमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वारा विद्यावतो
ऽपि कर्म प्रवृत्तिं सम्भावयति नेत्यादिना अन्वयार्थं पुनर्नञोऽनुवादः भगवतो मे नास्ति कर्त-
व्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्मरयति कस्मादित्यादिना प्रयोजनभावे त्वयापि नानुष्ठेयं कर्म-
त्वाथैक्यं लोकसंग्रहार्थं सभापि कर्मानुष्ठानमिति अत्राह तथापीति ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह न मे इति त्रिभिः हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति यत्-
स्त्रिष्वपि लोकेष्वनवाप्तमवाप्तम् अप्राप्तव्यं प्राप्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त एव कर्म
करोम्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

मानते और करते हैं सोई साधारण मनुष्य भी आचरण करते हैं अर्थात्
उन के अनुसार ही सब व्यवहार के अनुगामी होते हैं ॥ २१ ॥

इस बिषय में भगवान् अपने को दृष्टान्त देकर कहते हैं कि हे पार्थ
अर्जुन देखो तैलक्य में भी हम को कर्तव्य कार्य कुछ नहीं है तभी
हम कार्य करते हो रहते हैं और हम को त्रिभुवन में अलभ्य तथा किसी
बसु में अभिलाषा नहीं है यह जानो ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सौदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्तास्या सुपह्न्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि हि पुनरहं न वर्तेयं जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्
मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्तमानमनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ सर्वशः सर्व-
प्रकारैः ॥ २३ ॥

तथाच को दोष इत्याह उत्सौदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोक-
स्थिति निमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहं किञ्च सङ्करस्य च
कर्त्तास्यां तेन काणैनोपह्न्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तस्तदुप-
हतिं उपहननं कुर्यामित्यर्थः ममेश्वरस्यानुरूपमाप्रयेत यदि पुनरहमिदं
त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह-
एव कर्तव्य इति ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लोकसंपन्नोऽपि न ते कर्त्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह यदि हीति ॥ २३ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

अकरणे लोकास्तु नाशं दर्शयति यदि ह्यहमिति जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन्
यदि कर्मणि न वर्तेयं कर्म नास्तुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्तमानं मनुष्या अनुवर्तन्तेऽनुवर्ते-
रक्षित्वर्थः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवादः ।

तौ फिरि जो हम कर्म न करें तो कर्म न करनेसे जो लोगों की हानि
होयगी सोई देखावते हैं कि जो सावधान हो कर्म में हम कभी न वर्त-
मान होयं तो सब लोग हमारीही राह चलेंगे अर्थात् हमारी नष्ट
करेंगे ॥ २३ ॥

सक्ताः कमस्य विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्व्यां विद्वांस्तथा सक्ताश्च कौर्षु लोकासंग्रहम् ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रेयस्य तव मार्गोत्पत्तित्वं सत्तुल्यायास्तुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति तद्योचेत्यादिना ईश्वरस्य कर्मस्य प्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि कर्माहुपपत्तिरिति हेतुमाह लोकस्थितीति इत्यर्थे-
श्वरेण कर्म कर्तव्यमित्याह किञ्चेति यदि कर्म न कुर्व्यामिति शेषः सङ्करकरणस्य कार्यं
कंपयति तेनेति प्रजोपपत्तिरपि प्राप्यते चेत् किं तथा तव स्वादिति तत्माह प्रजाना-
मिति त्वत्सत्ताचरन्तमनुवर्तां सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षायासीत्यरस्य कृतार्थतया
कर्माहुतानामावे तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेतुभावात् पृथिव्यादिभूतानां विना-
शप्रसङ्गाद्वर्णाश्वसधर्म व्यवस्थासुपपत्तेर्वाचिकतानां प्राणभृतां पापोपहतत्वप्रसङ्गात् पराहु-
त्यहार्थप्रवृत्तिरीश्वरस्येष्टुक्तं सम्प्रति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभि-
माने प्राप्तिं प्रत्याह यदि पुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह व्याख्यादिति यथायदात्म-
न संयमं च्छन् कर्तृत्वाद्यभिमानाभावात् कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः अर्जुनादन्यत्रापि ज्ञानवति
कृतार्थबुद्धित्वकर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह अन्योवेति तस्य तर्हि कर्माहुतानमप-
कस्यादनवकार्यमित्याशङ्क्य तस्यापीति कर्तव्य इत्यात्मविदापि पराहुत्यहार्थ कर्तव्यमेव
कर्मेत्याह्वेति शेषः ॥ २४ ॥

व्याख्यानटीका ।

ततः किमत आह उत्सीहेयुरिति उत्सीहेयुः धर्म लोपेन नश्येयुः ततश्च लो-
पशीनहो भवेत् तस्याप्यहमेव कर्ता स्यां भवेयम् एवमहमेव प्रजा उपहन्त्यां भक्तिभो
कुर्व्यामिति ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फिर उस मे जो हीगा सो कहते हैं कि जो हम कर्म न करें तो
धर्म लोप होजायगा और धर्म लोप से प्रजानष्ट होयगी औ वेमर्जाद हो
कर जाइ छोड़ जो जिसके मनमानेगा सोई करेगा तो संसारके दुराचारमे
वर्णमूलक लोपोंगे फिर इस अनुचित के कर्ता भी हमहीं ठहरे क्योंकि
अपनी प्रजा हमने आप ही नष्ट किया यही हीगा ॥ २४ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

योजयेत् सर्व कर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सत्ता इति सत्ताः कर्मण्यकर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदवि-
वांसी यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथा असक्तः सन् तदत्
किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुर्यथा कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षीर्ममात्मविदः कर्तव्यमस्वन्यस्य वा लोकसंग्रह-
सुक्ता ततस्तस्यात्मविदिदसुपदिश्यते नेति बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः मया इदं
कर्तव्यं भोक्तव्यञ्चास्य कर्मणः फलमिति निश्चयरूपायां बुद्धेर्भेदनं चालनं
बुद्धिभेदस्तत्रजनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यास-
त्तानाम् आसङ्गवतां किन्तु कुर्याज्जोययेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्
स्वयं तदेवाविदुषां कर्मयुक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिलतटीका ।

दृष्टान्तदाटान्तिकरूपं लोकां व्याकरोति सत्ता इत्यादिना असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं
फलाभिषन्धिं वाऽकुर्वन्ति यावत् ॥ २५ ॥

स्वामिमतटीका ।

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्प्रपञ्चा कर्म कार्यमेवेत्युपसंहरति सत्ता इति
कर्मणि सत्ताः अभिनिविष्टाः सन्तो यथाऽप्राः कर्माणि कुर्वन्ति अयमक्तः सन् विद्वानपि
तथैव कुर्याल्लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस वास्ते आत्मज्ञानो को भी लोगो पर लुप को करि शिखा देने के
अर्थ कर्म करना चाहिये इसी को कहते हैं कि हे भारत अर्जुन कर्म
मे आसक्त होकर जैसे अज्ञानी लोग कर्म करते हैं तैसे लोगो के उप-
देश को इच्छा करि विद्वान कहे ज्ञानी भी कर्म करें तो धर्म को मार्ग
बनी रहैगी ॥ २५ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्परजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतमनूद्योत्तरलोकमवतारयति एवमिति कर्तव्यं कर्मेति शेषः पूर्वाङ्गमेवं व्याख्याय उत्तराङ्गं प्रत्यपूर्वकम् अवतार्य व्याचष्टे किन्तु कुर्व्यादिति सर्वकर्माणि कारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्मिति शेषः कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायाभाह तदेवेति ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथं तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह न बुद्धिभेदमिति अज्ञात एव कर्मसङ्क्रान्तं कर्मासक्तानाम् कर्तालोपदेष्टेन बुद्धिभेदमन्यथा त्वं जनयेत् कर्मणः सकाशाद्बुद्धिविचालनं न कुर्व्यात् अपि तु योजयेत् सेवयेत् अज्ञान कर्माणि कारयेदित्यर्थः कथं युक्तोऽवहितो भूत्वा स्वयमाचरन् सन् बुद्धिविचालने कृते सति कर्मसु अज्ञानिष्ठे ज्ञानस्य चातुत्पत्त्ये स्तेषामुभयभङ्गः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फिर सब को तत्त्वज्ञानही का उपदेश करना चाहिये ऐसा कहो सो नहीं है यह कहते हैं कि अज्ञ जो कर्म में आसक्त हैं तिन को आत्मा का उपदेश देकर बुद्धि का भेद उत्पन्न कभी न करे अर्थात् कर्म से उन को न छुड़ा वे वरन उन से और भी कर्म करावे तो फिर उन से किस तरह कर्म करावे सो कहते हैं कि आप सावधान हो कर्म का आचरण करता हुआ उन से भी करवावे नहीं तो उन की बुद्धि चल विचल करवाने से फिर कर्म में उन की श्रद्धा चली जायगी और जो ज्ञान की भी उत्पत्ति न भई तो उन की दोनों राह नष्ट गई विचारे अज्ञानी अधर के भी न भये और अधर से भी चले गये यही होना ॥ २६ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म विभागयोः ।

गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वप्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मान्तकरणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्माकार्यकरणभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत् तत् कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनर्मन्यते विद्वान् तत्त्वविदिति तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोगुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अज्ञानां कर्म सङ्गिनामित्युक्तं तेनोत्तरस्योक्तस्य सङ्गतिमाह अविद्वानिति कर्तृत्वमात्मनोवास्तवमित्युपगमाद्विद्वान् कथं कुर्वन्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्क्याह प्रकृतेरिति कर्मस्य विदुषः शक्तिप्रकारं प्रकटयन् व्याकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानशब्देन माया शक्तिरुच्यते अविद्येत्युभयतः संबध्यते ॥ २७ ॥

खामिद्वतटीका ।

ननु विदुषामपि चेत् कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वद्विदुषोः को विशेष इत्याशङ्कोभयोर्विशेषं दशयति प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिन्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणाणि कर्माणि तान्यहमेव कर्ता करोमीति मन्यते तत्र हेतुः अहमिति अहङ्कारेणैन्द्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढ बुद्धिः सन् ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि इस प्रकार जो ज्ञानी कर्म करे तो अज्ञानी ज्ञानी के बीच क्या विशेष रहा इसी अभिप्राय पर दो श्लोक से दोनों का अन्तर देखावते हैं कि देखो मूढ़ लोभ प्रकृति जो माया सोई इन्द्रियों के द्वारा जो सब कर्म करती है उन कर्मों को हम करते हैं ऐसा मान लेते हैं मान लेने का कारण यह है कि अहङ्कार से इन्द्रियों में आत्मा का अध्यास अर्थात् इन्द्रियों को आत्मा जानि कर उन को बुद्धि मूढ़ होगई है ॥ २७ ॥

प्रकृतेर्गुसमूहाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृतस्त्वविदो मन्दान् कृतस्त्वबिन्दुविचालायेत् ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नास्मिन्नेति मत्वा न सज्जन्ते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

ये पुनः प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सम्यक् समूहाः समीहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलमाप्नुयेति तान् कर्मसङ्गिनां-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अज्ञस्य कर्मः शक्तिसङ्गा विदुषस्तदभावमभिदधाति यः पुनरिति तत्त्वं याथाव्यं वेत्त्येति व्युत्पत्त्या तत्त्वदिति तद्वद्वेनाज्ञाद्विशिष्टो निर्दिष्टः प्रत्यपूर्वकं द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे कस्मैत्यादिना गुणानामेव गुणेषु वर्तमानत्वमयुक्तं निर्गुणत्वात् तेषामित्याशङ्क्य विभज्यते गुणा इति कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिरात्मनस्तु कूटस्थत्वान्मैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित् कर्मसु दृढतरं कर्तव्याभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सांख्यिकृतटीका ।

विद्वांसु तथा न मन्यत इत्याह तत्त्वविदिति नार्हं गुणात्मक इति गुणैर्भ्यः आत्मनो विभागः नमे कर्माणोवि कर्मेभ्योऽप्यः स ते विभागः तद्योगुणकर्मविभागयोर्यत्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति तत् हेतुः गुणा इति गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते नास्मिन्नेति मत्वा ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और ज्ञानी ऐसा नहीं मानते हैं सोई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी तो इन इन्द्रियरूप नहीं हैं ऐसे विचार करि इन्द्रियों से आत्मा को जुड़ा जानते हैं और हमारे जोई भी कर्म नहीं हैं ऐसे विचार कर कर्मों से अपने को पृथक् मानते हैं अर्थात् इस प्रकार इन्द्री औ कर्म से पृथक् खुद होकर जो तत्व वस्तु सो जानते हैं हे अजेन वे फेरि कर्म से आसक्त नहीं होते आर्थात् हम करते हैं यह विचार नहीं करते इस का हेतु यह है कि माया के द्वारा सब इन्द्री विषयों में प्रवृत्त हैं हम सब से अलग हैं यह उन का भली भाँति जाना है ॥ २८ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यसाध्यात्मचेतसो ।

निराशी निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतज्ञविदः कर्मफलमात्रं दर्शयित्वा मन्दान् मन्दप्रज्ञानं कृतज्ञविदाश्च वित्तु
स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः कथं व्यधिकृतनाञ्जनं सुमुकुण्ठः कथं कर्तव्यमित्युच्यते
मयोति मयि वास्तुदेवे परमेखरे सर्वज्ञे सर्वज्ञे सर्वज्ञे कर्माणि सञ्चय्य
निश्चिन्त्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याहं कर्ते खराय श्रयवत् करोमीत्यनया
बुद्ध्या किञ्च निराशीः त्यक्तामीः निमनो मम भावश्च निर्गतो यस्य तव स

आनन्दगिरिजलटीका ।

विज्ञानविज्ञानित्युभावपि प्रकृत्य विज्ञानाविज्ञानोबुद्धिभेदं कुर्यादित्युपसंहरति ये
पुनरिति प्रज्ञेयज्ञाया युषेर्देहादिभिरविकारैः संसृष्टास्मान्मेमास्त्वमेव सञ्चरन्तां वे ते सुखान्ते
तेषामिह देहादीनां कर्मसु व्यापारेषु सञ्जते सक्तिं दृष्ट्वास्मान्मोक्षबुद्धिं कुर्वन्तोऽप्याह प्रकृते-
रित्यादिना तेषामनाञ्जनिदां स्वयमाश्नयितुं बुद्धिभेदं नापादयेदित्याह तान्नित्यादिना ॥२८॥

स्वाश्रित्यलटीका ।

न बुद्धिभेदमित्युपसंहरति प्रकृतेरिति यैः प्रकृतेर्गुणैः सञ्चरन्तिभिः संसृष्टाः सन्तो
युषेऽपि बुद्धिभेदेषु तत्कर्तृषु च सञ्चरन्ते तान्प्रकृत्यविदो मन्दमतीन् कृतज्ञविद् सर्वज्ञो न
विचालयेत् ॥ २८ ॥

भाषा अनुवादः ।

सो कहते हैं कि प्रकृति जो माया तिसके गुण जो स्वयं रज तम
तिन से सम्यक् मूढ़ कहे मोह को प्राप्त जो जन्म है तैई गुणों के कर्म से
अर्थात् सात्त्विक राजस तामस त्रिगुण कर्म से आसक्त होयें कर्म का सङ्ग
करते हैं तिन असंपूर्ण ज्ञानी मन्दमति मनुष्यों को उस कर्म के आनन्द
से भगमन मन जनों को कर्म करने से उन को जो कृतज्ञवित कहे संपूर्ण
ज्ञानी सो न चलावे अर्थात् उन को कर्म रहित न करे ॥ २८ ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अज्ञावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापी विगतशोकः सच्चि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्यपि कर्मस्य शोऽधिक्रियते तथापि मोक्षसाधनेन तेन कर्म त्यक्तव्यं योऽस्य कर्मा-
साध्यत्वाच्च तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः साधेत्तत्तद्विरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति
ल्लोकैर्नोत्तरमाह उच्यते इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणमाह
अध्यात्मेति यिवेकबुद्धिमेव व्याकरोति अहमिति दर्शितरीत्या कर्मस्य प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तर-
माह किञ्चेति त्वक्तायीः फलप्रार्थनाहीनः सच्चित्यर्थः निर्ममोऽभूत्वा पुलभवादिहिंसेति
शेषः ननु युद्धे नियोगो नोपपद्यते पुलभवादिहिंसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोः नियोगविष-
यत्वाद्योगादिति तत्राह विगतेति ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं तत्त्वविदापि कर्म कर्तव्यं त्वन्तु नाद्यापि तत्त्वविदतः कर्मैव कुर्वित्याह मयीति
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्त्यस्य समर्प्याध्यात्मवेत्तान्तर्याम्योऽहं कर्म करोमीति दृष्ट्वा
निराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलवाञ्छनं मदर्थमिदं कर्मत्वं समया शून्यस्य भूत्वा विगत-
ज्वरस्त्यक्तशोकस्य भूत्वा युध्यस्व ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

सो देखो तत्त्वज्ञानी को भी कर्म करना उचित है और कहते आये
हैं और तुम तो अभी ऐसे कुछ तत्त्वज्ञानी भये भी नहीं हो इस से
अच्छी तरह कर्म करो कर्म करने में तो तुमारा अधिकारही है यह भग-
वान् कहते हैं कि आत्मा में चित्त दे सब कर्म हमारे ने अर्पण करके
अर्थात् हम अन्तर्यामी भगवान् के आधीन होय कर्म करते हैं और
यह हमारा काम है हम करते हैं इस विचार औ फल की आशा छोड़
कर तथा शोक दूर करि तुम विखेठक युद्ध करो यह कहा ॥ ३० ॥

ये त्वेदमसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदेतन्मम मतं कश्चिं कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा येन इति ये मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः शङ्कावन्तः अहंशानाः अनसूयन्तोऽस्या मयि परमगुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेष्वेवभूताः कश्चिभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

येत्विति येषु तद्विपरीता एतत् मम मतं अभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विनष्टान् नाशकृतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकारमनुसृत्यैवानुतिष्ठतां क्रमसुक्तिफलं कथयति यदेतदिति शास्त्राचार्योपदिष्टे अहंकार्ये विश्वासवत्त्वं अहंशान्तं गुणेषु दोषाविस्तरणमसूया अपि ज्ञयोक्तायास्तुक्तेरसूयत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

भगवन्मतानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति येत्विति तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्तिभ्यो वैपरीतत्वं तदेव दर्शयति एतदित्यादिना अभ्यसूयन्तस्तत्तासन्नमपि दोषमुक्त्वाव-

सामिकृतटीका ।

एवं कर्मानुष्ठाने गुणसाह ये मे इति महाकवे शङ्कावन्तोऽनसूयन्तो दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्त्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्त्य ये मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति तेषामिदं कर्म कुर्वाणाः सम्यग्ज्ञानिवत् कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार कर्म करने में उपकार कहते हैं कि जो इस हमारे मत में शङ्कायुक्त होय और असूया रहित अर्थात् निन्दा न करिके कि दुष्टदाई कर्म में हम को प्रवृत्त करते अर्थात् लगावते हैं ऐसी दोष दृष्टि न करके जो कोई यह मेरा मत अङ्गीकार करके करे सो कर्म के द्वारा क्रम क्रम से ज्ञानी की तरह कर्म से मुक्त होय पर होय ॥ ३१ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नास्तुतिष्ठन्तः परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मा-
नुतिष्ठन्ति स्वधर्मश्च नानुवर्तन्ते तत् प्रतिक्लृप्ताः कथं न विभ्यति तच्छासनाति-
क्रमदोषात् तत्राह सदृशमिति सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति कस्याः
स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्त-
मानजन्मादावभिष्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वं जन्तुर्ज्ञानवानपि
चेष्टते किं पुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृतिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः
निषेधरूपः किं करिष्यति मन चान्यस्य वा ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत्र इत्यर्थः सर्वज्ञानानि सुगुणनिर्गुणविषयाणि प्रमाणप्रलेयप्रयोजनविभागतो
विविधतस्तस्मै ॥ ३२ ॥

अथ यस्मात्सुगुणसन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं पृच्छति कस्मादिति
भगवत्प्रतिक्लृप्तमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह तत्प्रतिक्लृप्ता इति राजानुशासनाति-
क्रमे दोषदर्शनात् भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषरुम्भवात् तत्प्रतिक्लृप्तत्वं भयकारणमि-

स्वामिकृतटीका ।

विपक्षे दोषसाह चेत्येवमिति ये तु नास्तुतिष्ठन्ति तानचेतसो विवेकशून्यान् अतएव
सर्वज्ञानं कर्मणि ब्रह्मविषये च यजज्ज्ञानं तत्र विमूढाक्षयान् विद्धि ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस की विपरीत अर्थात् उलटे आचरण में जो दोष सो कहते हैं कि
जो लोग इस तरह कर्म न करेंगे ते बिचार रहित हैं और कर्म तथा
ज्ञान में भट विवेक जानो सोई कहते हैं कि जो इस मेरे मत की
निन्दा करते हुए इस मत में नहीं प्रवृत्त होते हैं उन की सकल
ज्ञान के मूढाका लट बुद्धि जानो ॥ ३२ ॥

इन्द्रियसेन्द्रियसाध रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौह्यस् परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्यर्थ उत्तरत्वेन लोकमवतारयति सदृशमिति सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृति वशवर्तित्वे कैसुति-
कन्यायं सूचयति ज्ञानवानपीति सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृति सदृशीं चेष्टां
गच्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता नियन्त्रेयत्वात्-
ह्याह नियन्त्रेय इति का पुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति पृच्छति प्रकृतिर्भवेति
भगवदभिप्रेतां प्रकृतिं प्रकटयति पूर्वोक्तिं औदृशब्देन ज्ञानेच्छादि संयुज्जते यद्योक्तः संस्कारः
स्वसत्त्वया प्रवर्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य पिशिनष्टि वर्गभावेति सर्वे
जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेर तथात्वादभिन्न विशेषादिति न्यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवानिति
ज्ञानयतामज्ञानवताञ्च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह तस्मादिति प्रकृतिं यान्ति प्रकृति
सदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्वाणि भूतानि इत्यर्थः प्रकृते भगवता तत् दृष्ट्येन वा
केनचित् निन्द्यमागच्छावतारितचतुर्थपादस्यार्थापेक्षितं पूरयति मम वेति ॥ ३३ ॥

स्वाकिकृतटीका ।

ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि गृह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं
नाश्रुतिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीः स्वभावः स्वस्थाः स्वकी-
यायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यमुद-
घेष्टत इति यस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अश्रवर्तन्ते एवञ्च सतीन्द्रिय-
नियन्त्रः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलीयसादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तौफेर महाफल के अर्थ इन्द्रियोंको नियन्त्र करके और
काममाको त्याग के समीलोग क्यों नहीं इस तरह स्वधर्म का अनुष्ठान
करते तो इस पर कहते हैं कि पूर्व कर्मसंस्कार के आधीन जो स्वभाव
तिसके अनुसार गुणदोष के ज्ञानवान भी चेष्टा करते हैं तौ फेर अज्ञ
वचारे जो स्वभाव अनुरूप चेष्टा करते इसमें और क्या कहना है जब कि
स्वभाव बलवान है तब कि और इन्द्रियनियन्त्र कोई कर सके है तो
स्वभाव के अनुरूप चलना ही पड़ता है देखो जो स्वभाव प्रबल है तो
इन्द्रिय नियन्त्र करने से क्या फल होगा ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं सर्वेन्द्रियाणामर्थं शब्दादिविषये दृष्टे शब्दादौ रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषाववश्यभाविनौ तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते शास्त्रार्थेऽप्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्यं पुरुषं प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानञ्च भवति यदा पुनः रागद्वेषौ तत् प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रं दृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशस्तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेद्यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयो मार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिविषेधानर्थक्यमिति शङ्कते यदीति ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भवादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिविषेधयोर्भविष्यति नेत्याह नचेति शङ्कितदोषं श्लोकेन परिकूरति इदमित्यादिना बीजायाः सर्वकरणागोचरत्वं दर्शयति सर्वेति प्रत्यर्थं रागद्वेषयोरव्यवस्थायां प्राप्नोति प्रत्यादिशति इष्ट इति प्रतिविषयं विभागेन तयोरन्यतरस्यावश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्रयुक्ततां प्रायुक्तं दूषणं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह तत्रेति यतोऽस्तित्याद्यवतारितं भागं पिभजते शास्त्रार्थस्येति प्रकृतिवशत्वाद्यन्तोनैव नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याह याहीति रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्त्तित्वे स्वधर्मत्यागादिद्वयोरनित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीय दृष्ट्या प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह यदेति मिथ्याज्ञाननिवन्धनौ हि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वाद्देवधेयं रागद्वेषयोर्भूतनिष्ठत्वा निष्ठतौ प्रतिबन्धध्वंसे कार्यसिद्धिमभिसम्वाद्योक्तं तदेति एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति नेति पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहरति तस्मादिति तत्र हेतुमाह यत्तत् इति हि शब्दोपात्तो हेतुर्थत इति प्रकटितः स च पूर्वेषु तत्त्वज्ञेन सम्बन्धीयः पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः मोदाहृष्टं स्फोटयति श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

स्वामिहतटीका ।

नन्वेवं प्रकृत्यवानैव चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिसिद्धिं विधिननिषेधशास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्राप्त-
मित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येन्द्रियस्वेति वीक्षया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् अर्थे स्वस्व-
विषये अतुल्ये रागः प्रतिबुद्धे द्वेप इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अगस्त्यस्मात्विनौ ततश्च
तदनुकूलप्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः तथापि तयोर्निषेधार्थं 'नभवेदिति शास्त्रेण
नियम्यते हि यस्मादस्य ससक्तो स्तौ परिपन्थिनौ प्रतिपन्नौ अयम् भावः विषयस्मरणदिना
रागद्वेषानुत्पाद्यानवहितं पुरुषमनर्थेऽतिगम्भीरे क्षोतसीय प्रकृतेर्वलात् प्रवर्तयति शास्त्रं त
ततः प्राप्तेय विषयेषु रागद्वेषप्रतिबन्धके परमेश्वरभजनादौ तं प्रवर्तयति ततश्च गम्भीर-
क्षोतः पातात् पूर्वमेव नावभासित इव नानर्थं प्राप्नोति तदेवं स्वाभाविकीं पञ्चादि सदर्थीं
प्रवृत्तिं त्यक्त्वा धर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो बलवान स्वभावी के अनुसार कर्ममें सबकी प्रवृत्ति है तौ यह
कर्म करना औ यह न करना जो शास्त्र विधि औ निषेध करता है सो
व्यर्थ है इस शङ्कापर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य दुइवार कहने से
हरएक इन्द्रियको अपनी अपनी विषय के अनुकूल बस्तुमें प्रीति औ
प्रतिकूल विषय में वैरक्ति कहे विरक्तता रूप राग देषादि अवश्य होगा
सो इसी से रागद्वेष के अनुरूप कर्ममें प्रवृत्ति होना यह यद्यपि सबकी
स्वभाव सिद्ध है पर तौभी रागद्वेषके बशीभूत होना न चाहिये यही
शास्त्रों में नियमकर राखा है क्योंकि सुमुक्त पुरुष के वैई विघ्नकारी औ
विपन्न हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरण के द्वारा रागद्वेष प्रगट कर-
वाय वह स्वभाव असावधान पुरुषोंको अपने बलसे अति जार धारा
प्रवाह की नाई अनर्थमें प्रवृत्त करावता है परन्तु शास्त्र तो उस अनर्थ को
प्रवृत्ति के पहिले ही विषयोंमें रागद्वेष का प्रतिबन्धक रूप कहे रोकने-
वाला जो भगवत का आराधन तिसमें प्रवृत्ति करवाते हैं इससे देखो कि
प्रवाह में परने के पूर्वही नौका को प्राप्तपुरुषके समान उस अनर्थ से शास्त्र
द्वारा मनुष्य बचिजाते हैं इससे स्वाभाविक प्राप्त कर्मयाम करके धर्ममें
प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है तात्पर्य यह कि हे अर्जुन तुम स्वभाव
से प्राप्त करुण को छोड़ि कर युद्ध करो ॥ २४ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र रागद्वेषप्रयुक्ती मन्यन्ते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद्-
लुष्टैव एवेति तदसत् श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वकीयधर्मो
विगुणोऽपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठेयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् साहस्येन
सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य
जीवितात् कक्षात् परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति
यतः ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रागद्वेषयोः श्रेयो भार्गवप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तरश्लोकसंवतार-
यतिः तत्वेत्यादिना व्यवहारभूमिः सप्रत्यर्थः शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव प्रत्याययति
परधर्मोऽपीति स्वधर्मादित्यपेक्षः अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन श्लोकद्वयपथयति तदसदिति क्षत्व-
धर्माद्युद्गाहदुरनुज्ञात् परित्राट् धर्मस्य भिन्नाशनादिलक्षणस्य स्नानुवेयवया भयाऽपि कर्त-
व्यत्वं प्रातमिच्छाएक्य व्यावृत्ते श्रेयापि उत्तरेऽर्थे प्रसूयकं हेतुमाह कक्षादित्यादिना स्वधर्म-
मवधूय परधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वाच्चतत्त्यागः साधीया-
नित्यर्थः ॥ ५५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत् कर्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य चाहिंसादेः
सुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत् प्रवर्तितुमिच्छन् प्रत्याह श्रेयानिति किञ्चिदङ्गहीनोऽपि
स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् सकलाङ्गसंपूर्त्या कृतादपि परधर्मात् सकाशात्
तत् हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेयं स्वर्गादिप्रापकत्वात् पर-
धर्मस्य परस्य भयावहं निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

स्वैर्भाविकं प्रवृत्तिं त्यागकरि के धर्ममे प्रवृत्त होना अवश्य कर्त्तव्य है
किन्तु निजधर्म दुःखदायक युद्ध रूपके कारकी मे प्रसमर्थ हो परधर्म श्रम
करनेवाला अहिंसा रूप ये दोनो भी धर्मप्रवर्त्तमे समान है तो इन दोनो

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरानि पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपथ्यता-
विति चोक्तं विचिन्तनमनवधारितं च यदुक्तं तत् संक्षिप्तं निश्चितद्वेदमेवेति
ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाने हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति
अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्या-
चरति पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णि कुल प्रसूत बलादिव नियो-
जितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

प्रागेयानर्थमूलोक्तत्वात् पुनस्तज्जिज्ञासया प्रज्ञस्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य यद्यपीति
यिज्ञिप्तं विविधेषु क्षिप्तं दर्शितमिति यावत् अगदधारितमनेकलोक्तत्वाद्नेकवाचाविवेक-
कामादिभिर्विकल्पितत्वात्वादर्थः नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तत् किमिति ज्ञातुमिच्छते तत्वात्
ज्ञाते हीति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः वाक्यारम्भार्थत्वमशङ्क्य गृहीत्वा
प्रश्नवाक्यं व्याकरोति अथेत्यादिना अनिच्छतोऽपि बलादेव दुश्चरिते प्रेरितत्वे दृष्टान्त-
माचष्टे राज्ञेवेति विनियोज्यत्वस्येच्छासामेक्षत्वात् तदभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्राशुक्तं आर-
तति राज्ञेवेत्युक्तं इति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

के मध्यमे परधर्म हींसे प्रवृत्त होने की इच्छा करते हुये अर्जुन के प्रति
भगवान् कहते हैं कि साङ्गोपाङ्ग सम्पूर्ण किये हुए पर धर्म की अपेक्षा
अङ्गहीन होने से भी स्वधर्म श्रेय्य कहे सुन्दर है अर्थात् स्वधर्म युद्ध आदिमें
प्रवृत्त पुरुषका मरण भी श्रेय्य कहे श्रेष्ठलाभ है क्योंकि उससे स्वर्गादि
प्राप्त होता है परन्तु परधर्म भयदायक अर्थात् निषिद्ध है इससे नरक
प्राप्तिका कारण होता है सोई कहा कि स्वधर्मे निधनं श्रेयः पर धर्मा
भयावहः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

‘शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि भगवानुवाच “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसःश्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षष्ठाभग इतीङ्गना” ऐश्वर्यादि षष्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यमप्रतिवन्धत्वेन साम्यस्तेन च वर्तते उत्पत्तिं “प्रलयश्चैव भूतानानागतिं गतिं वेत्तिविद्यामविद्याञ्जयः स वाच्यो भगवानिति” उत्पत्त्यादि विषयश्च विज्ञानं यस्य स वासुदेवोवाच्यो भगवानिति काम इति काम एष सर्वलोकवशं कुर्वन् शत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थ-
स्वाभिकतटीका ।

तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं भवानोऽर्जुन उवाच अयेति दृष्टोर्वैशेऽवतीर्णो-
वाण्येयः हे वाण्येय अनर्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं
चरति काशक्रोधौ विवेकबलेन निरन्ध्रतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शनात् अन्धो-
ऽपि तयोर्बलभूतः कश्चित् प्रवर्तको भवेदिति सम्भाषणायाः प्रश्नः ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

तयोर्नैवश मागच्छेत् इस श्लोक से कहा कि रागद्वेष के वश न होना
फेरि विरोध हेतुक युद्ध की स्वधर्म कहि कर आज्ञा देते हैं इस पर अर्जुन
कहते हैं कि दृष्टिबंध मे अवतीर्ण हे वाण्येय हे कृष्ण ! अनर्थ रूप
पाप करने मे इच्छा न रहते भी किसी की प्रेरणा से यह पुरुष पाप
आचरण करता है काम क्रोधको विचारबलसे रोक के भी मनुष्यको
पापकर्म करने मे फेरि प्रवृत्ति देख पड़ती है इससे यह जानि पड़े है
कि कोई उसका मूलभूत कारण होगा जो बलकरके करवाता है इस
सम्भावना पर सन्देह करते हुए अर्जुन ने प्रश्न किया है कि केन प्रयुक्तोऽयं
पापं चरति पुरुषः ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेनपरिणमतेऽतः
क्रोधोऽप्येष एव रजोगुणमुद्भवो रजश्च तदगुणश्च रजोगुणः समुद्भवो यस्य सः
कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामोऽह्नुद्भूतो रजः प्रवर्त-
यन् पुरुषं प्रवर्तयति तृणया ह्यहङ्कारितः इति गुणदुःखिनां रजः कार्य-
सेवादौ प्रवृत्तान् प्रलापः श्रूयते महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत
एव महापापमा कामेन प्रेरितो जन्तुः पापं करोति अतो विद्वेजं काम-
मिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्पत्तिपक्षिचनं प्रस्तौति ब्रह्मिवति तस्य वैपरीत्यं स्फोरयति सर्वेति व्यस्तुनं
किमिति प्रसूयते तदाह यं त्वमिति भगवच्छब्दार्थं निर्वारयितुं पौराणिकं दचन-
सुदाहरति ऐर्येत्येति समस्येत्येतत् प्रत्येकं विशेषणैः संबध्यते अथ शब्दस्तथा शब्दप्रख्यायः
समुच्चयार्थः मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते उदाहृतवचस्तत्पर्यमाह ऐश्वर्या-
दीति स वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः तत्रैव पौराणिकं वाच्यान्तरं पठति उत्पत्तिमिति
तानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः संबध्यते कारणार्थं चोत्पत्तिप्रलयशब्दो क्रियाभावस्य
पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवादगतिर्गतिश्चेत्यागामिन्यौ सम्पदापदौ सूच्यते पाक्यन्तरस्यापि
तात्पर्यमाह उत्पत्त्यादीति वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते समर्थैश्चार्थादि-
सम्पत्तिः समुच्चयार्थश्चकारः उक्तप्रकरणो भगवान् किमुक्तवानिति तदाह काम इति
कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विप्रदयति यन्निमित्तेति तथापि कथं तस्मैव क्रोधत्वं तदाह स
एष इति कामक्रोधयोरेव हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति रजोगुण इति कारणद्वारा
कामादेरेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वारापि तस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति कामस्य
पुरुषप्रवर्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमित्याशङ्क्याह कामो हीति तत्रैवावुभयानुसारिणो
लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तृणया हीति तस्य योग्यायोग्यविभागसन्तरेण बहुविधत्वं
दर्शयति महाशन इति बहुविधत्वप्रयुक्तं कर्म निर्दिशति अत इति सर्वविषयत्वेऽपि
कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वं फलितमाह अत
इति ॥ ३७ ॥

साम्प्रतटीका ।

अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष इत्यादि यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष कामः
एव ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्त इन्द्रियेन्द्रियस्वार्थ इत्यत्र सत्यं नास्तीति ततः प्रयत्नं किन्तु

धूमेनाग्निवते वह्निर्यथा दर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनादृतो गर्भस्तथा तेनेदमादृतम् ॥ ३८ ॥

स्वामिस्तटीका

क्रोधोऽप्येष काम एव हि केचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते पूर्वं पृथक्क्रान्तो-
ऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायैकीकृत्योच्यते रजोगुणात् ससृज्वतीति तथा अनेन सत्त्व-
द्वया रजसि क्षयं नीते सति कामो न जायत इति सूचिम् एनं काममिह भोजमार्गे
वैरिणं विधिं अयञ्च ध्वजमाणिक्येण हनव्य एव यतो नासौ दानेन सम्बाढं शक्य इत्याह
महाशनो महदशनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः नच साम्ना सम्बाढं शक्यो यतो महापाप्मा
अत्युपः ॥ ३७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्जुन ने जो पूछा कि इच्छाविना भी किसी की प्रेरणा से पुरुष
पापाचार में प्रवृत्त होता है इसी का उत्तर भगवान् करते हैं कि
सबको अपने वश करनेवाला श्री प्राणियोंका परमशत्रु सकल अनर्थ
की प्राप्तिकारी यह काम जो कामना सोइ किसी कारण से प्रतिहत भया
अर्थात् कामना जो सिद्ध न भई तो वही काम बदलकरा रजोगुणसे
है जन्म जिसका ऐसा क्रोध रूप होय पुरुष को अहंकार के वश कराय
रजोगुणकी सेवामें डाल देता है वह क्रोध फिर महाशन है अर्थात्
महत भोजन है जिसका सो ऐसा महापाप्मा कहै पापरूप परमशत्रु है
यह तुम जानी तत्पर्य यह है कि कामही जीवोंको प्रेरणा देता है
परन्तु सत्तोगुणकी वृद्धिहीने से रजोगुणकी क्षय होती है फिर रजोगुणका
कार्य काम काम कहै कामना का जन्म नहीं होता है सो इस मोक्ष
मार्गके वैरी कामरूप शत्रु की पूर्व कथित उपाय से नाश करना ही
उचित है देखो कामना के अनुरूप भोग मिलने से भी उनका भोग चिर-
काल करत भी सन्तोष नहीं होता है इसीसे कहा है कि महदशन कहै
बड़ा खानेवाला काम सो भास करने से भी पूर्ण नहीं होता है ॥ ३७ ॥

आहतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं वरात दृष्टान्तेः प्रत्याययति धूमेनेति धूमेन सहजनाविष्यति वज्रिः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वा दर्शो मलेन च यथोत्प्लेने गर्भवेष्टनेन जरायुना आहत आच्छादितो गर्भस्तथा तेन दमाहतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत् कामेनाहतमित्युच्यते आहतमिति आहतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि जानात्यनेन ग्रहमनर्थे-प्रयुक्तः पूर्वमेवातः दुःखी च भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्य-वैरी नतु मूर्खस्य स हि कामं दृष्ट्वाकाले भित्तमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति दृष्ट्वाहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिनो एव नित्यवैरी किं रूपेण काम इच्छेव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःपूरोऽतस्तेनानलेन नास्थानं पथानिर्विच्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरश्लोकमयतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवज्रमिति आवरणत्वसिद्धार्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कामस्य वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति धूमेन सहजेन यथा वज्रिराविष्यति आच्छादयति यथा चादाशो मलेन आगन्तुकेन यथा चोत्प्लेने गर्भवेष्टनवर्त्मना गर्भः सर्वतो निरुद्ध आहतस्तथा प्रकाशत्वयेणापि तेन कामेनाहतमिदम् ॥ ३८ ॥

भाष्या अतुल्यार्थः ।

अब विशेषरूप से कामकी अतुल्य देखावते हुये भगवान कहते हैं कि जैसे धूससे आग अथवा मलसे दर्पण उल्टा हो भित्री बमड़ा तिससे गर्भ आहत कहे लपटे हैं तैसे ही काम जो कामना तिससे यह ज्ञान भी आहत कहे घेरा है ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्देष्टुं आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरस्त्रोकसवतारयति किं पुनरिति कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादि विशेषणं प्रतीकमादाय-- व्याचष्टे आद्यतमित्यादिना ज्ञानिनां प्रति वैरित्वं कामस्य कथमित्याह ज्ञानीहीति अन्वर्थ-प्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसङ्गवस्था पूर्वमेवेत्युच्यते अतः शब्देन कामप्रसक्तिरेव परावृत्त्यते नित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्था कार्यावस्था च कामस्य कथ्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशङ्केति कामो नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह नत्विति अत्रस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति सहीति कार्यप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता अक्षंति वैरित्वे सत्यपि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमाह अत इति स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानाभ्यासवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्वीकरोति किं रूपेणेत्यादिना ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदं शब्दनिर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्मृतयति आद्यतमिति इदं विवेकज्ञानं एतेनाहृतम् अत्रस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरित्वं प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थातुसम्भवाद् दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तं किञ्च विषयेऽप्यसाधोऽपि यो दुस्मूरः अपूर्वमात्रस्तु शोकसन्तापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेन सर्वान् प्रतिवैरित्वसक्तम् ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

फेरि भी कामका वैरित्व प्रकाश करते हैं कि विवेक ज्ञान उसी कामसे आहत होता है यद्यपि अज्ञानी मनुष्यको यह कामभोग समय में सुखका हेतु है पर तो भी शेष में वैरभाव प्रगट करता है इसीसे ज्ञानी लोगोंको भोगकाल में भी अनर्थ हो जानि पड़ता है क्योंकि यह काम दुःखका कारण है हे कौन्तेय अर्जुन देखो काम अनेकदिन विषय भोग करते भी सन्तोष नहीं पावता वरन् दिन दिन और इच्छा बढ़ती ही जाती है जैसे आग इन्धनपाय अधिक अधिक बढ़ती परन्तु सन्तुष्ट नहीं होती है और जो कदाचित विषय भोग न मिला या असामर्थ्य निर्बलता से भोग ही नकरसकै तो शोक सन्ताप होता है इससे आखिर में तो दुःख छोड़ सुखका खेस भी नहीं है तो प्रथम ही क्यों न छोड़े ॥ ३६ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमात्य देहिनम् ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन निवर्हणं कर्तुं शक्य इति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येषकामो ज्ञानमाहृत्याच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कामस्य निराश्रयस्य कार्यरत्नाभावः सत्या प्रभूप्रवृत्त्याश्रयं दर्शयति किमधिष्ठान इति कामस्य नित्यैरित्येन परिजिह्वीर्षितस्य किमित्यधिष्ठानं ज्ञाप्यते तत्राह ज्ञाते ज्ञाति इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति एतैरिति नन्वेताभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ;

इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह इन्द्रियाणीति द्वाभ्यां विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चयत्चित्तप्रणिधानेन्द्रियाणि नियन्तुं शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो याज्ञेभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकालञ्च क्वनएव तद्व्यतिरिक्तत्वमत्यर्थादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत् प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु निश्चयात्मिका बुद्धिः परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः स्थाधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवज्जिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमाहृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब काम के रहने की जगह और इसके जय करने की उपाय दो श्लोक से कहते हैं कि विषयोंका इन्द्रियोंके द्वारा भोग होता है और मनसे सङ्कल्परूप विषय वासना मानसिक कर्म तथा बुद्धिसे निश्चय

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एव तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि परित्यज हि यस्मात् एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्च आत्मादीनामवरोधः वज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः अयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशस्तन्नाशनं प्रजहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साध्यस्य तस्य परिहृतव्यत्वमाह यत इति तस्मादिति इन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत् पूर्वं कामनिरोधात् प्रागवस्थायामित्यर्थः तेषु नियमितेषु मनोबुद्धोर्निवृत्तः शिष्यति तत् प्रवृत्तेरितरप्रवृत्ति व्यतिरेकेणाफलत्वादिति भावः पापमूलतया कामस्य तच्छब्दाच्चत्वमुच्यं कामस्य परित्यज्यत्वं वैरित्वं हेतुस्तमेव हेतुं साधयति ज्ञानेति विज्ञानज्ञानशब्दयोरर्थभेदभावेदयति ज्ञानमित्यादिना ॥ ४१ ॥

स्वामिशतटीका !

यस्मादेवं तस्मादिति तस्मादादौ विमोहात् पूर्वमेवेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च नियम्य पाप्मानं पाप्मरूपमेनं कामं हि स्मृतं प्रजहि वातय यदा प्रजहि परित्यज ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशनं यदा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं सिद्धिध्यासजं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

हीना अर्थात् यह काम अवश्य करेंगी इन सब बातोंसे जाना गया कि मन बुद्धि औ इन्द्री ये कामना के आधार स्थान हैं अर्थात् उत्पत्ति और रहने की जगह हैं सोई काम विवेक ज्ञानको आच्छादन कहे घेरि के देखी जो आत्मा उसकी मोहयुक्त कर देता है फिर वह भूलसे काम बश हीय खराब होता फिरता है ॥ ४० ॥

तिस कारण से मोह हीने के प्रथम हीं ये सब इन्द्री औ मन तथा

इन्द्रियाणि पराण्यङ्गरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

सनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्यः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं शत्रुं जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं अङ्गादित्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि आत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टा-
न्याहुः पण्डितास्तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्ख्यात्मकं तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा सः सर्वदृश्येभ्यो बुद्धान्तेभ्योऽस्यन्तरोऽयं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयेयुक्तः कामो ज्ञानावरणहारेण मोहयतीत्युक्तं बुद्धेः परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥ ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वोक्तमनूय कामत्वागस्य दुष्करत्वं यन्वानोऽप्यहोत्यलोकमेव स्पष्टीकर्तुं प्रत्यपूर्वकं श्लोका-
न्तरमवतारयति इन्द्रियाण्येत्यादिना पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि
गृह्यन्ते किमपेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति त्रयापि केन प्रकारेण परत्वं तदाह
सौक्ष्मेति आदिषु नु कारणत्वादि गृह्यते इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः सूक्ष्-
मोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति तथेति मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति तथा मनस-
स्त्विति यो बुद्धेरित्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना आत्मनो यथोक्तविशेषस्य सामान्यत्वमाश-
ङ्गाह यं देहिमिति ॥ ४२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

परतस्तत्त्वान्नित्येनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा तं विमोहयति देहिमिति देहि-
शब्दोक्त आत्मा स इति परान्वयते ॥ ४२ ॥

भाषा अनुवाद ।

बुद्धिको नियम्य कहे काबूकर वा रोककर पापरूप कामको हेभरतर्षभ
अर्जुन अच्छीतरह नाश करी अथवा त्याग करी क्योंकि यह काम
आत्मज्ञान और शास्त्रोक्त जो विज्ञान तिन दीनों का नाशक है इसको
आत्माका परम वैरी जानी यह भगवानने कहा ॥ ४१ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तब्धात्मानमात्मना ।
 जहि धनुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैयासिक्यां
 भौक्षप्रपञ्चि श्रीभगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मा
 विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ततः किं एवमिति एषं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तब्ध सम्यक्
 संस्तब्धनं ज्ञात्वा स्नेनैवात्मना संस्तुतेन मनसा सम्यक् समाधयेत्यर्थः जह्ये नं
 धनुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनासदः आसादनं प्राप्तिर्यस्य
 तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिप्रटीका ।

इन्द्रियादि समाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवतीत्युपसंहरति एवमित्यादिना
 बुद्ध्यात् सजो मनः समाधाने हेतुरिति सूचयति संस्तब्धेति प्रकृतं शत्रुमेव विशिष्टं
 आनन्दरूपमिति तस्य दुरासदत्वे हेतुमाह दुर्विज्ञेयेति अनेको विशेषस्तादृशो महायत्नत्वादि-
 त्वादनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता उपेक्षात् त्वं ज्ञाननिष्ठा शुष्यत्वेनेति विवेक-
 व्यम् ॥ ४३ ॥

इति आनन्दगिरिप्रटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब जिससे मनुष्य चित्तको सावधानकरि आत्माने लगाय इन्द्रि-
 योंको वशकरने सके सोई आत्माका स्वरूप देहादिसे भिन्न देखावते हैं
 कि देह आदि वस्तुकाहे बाहर के व्यूलपदार्थोंसे इन्द्री सूक्ष्म श्री पर हैं
 अर्थात् थोड़े हैं और इन्द्रियोंसे भी सङ्कल्पात्मक मन इन्द्रियोंको विषयों

स्वामिकृतटीका ।

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरैव विषयेन्द्रियादिजगत्ताः कानादिविश्रियाः आत्मा तु निर्विकारस्तत्त्वशीलेव बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या आत्मना एवभूतया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या आत्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपिणं यत् जहि मारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्निश्चेयमित्यर्थः स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या सन्तिमिता बुधाः तं कथं परमात्मन्दोषयेत् सर्वकर्मभिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभरस्वामिकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

मे प्रवृत्ति करावनेवाला पर है अर्थात् सूक्ष्म श्री श्रेष्ठ है अथवा इन्द्रियोंसे भिन्न जानी और मनकी अपेक्षा निश्चय शक्तिरूप बुद्धिश्रेष्ठ है या भिन्न है क्योंकि मनके सङ्कल्पको यह बुद्धि रोक सकती है और जो बुद्धिसे भी परे अर्थात् श्रेष्ठ किम्बा पृथक् और साक्षीरूप हो सबके अन्तर मे टिका है सोई आत्मा है देखी तिसकी यह द्रष्टकाम निस्त निस्त मोहयुक्त करता है ॥ ४२ ॥

अब कहते हैं कि विषय श्री इन्द्रियोंसे काम आदि विकारयुक्त बुद्धि ही होती है और आत्मा निर्विकार बुद्धिका साक्षीरूप और उससे पृथक् है इससे आत्माको श्रेष्ठ ज्ञानि और ऐसी निश्चयरूप बुद्धिसे मनको निश्चल करके है महाबाहो दुखका दरवाजा निवारण करने के योग्य सह कामरूपी दुष्ट दुर्ज्ञेय शत्रुकी जीतो ॥ ४२ ॥

इति पण्डित जगन्नाथ शुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवमिति एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानस्य ते ऋष-
यस्य राजर्षयो विदुरिमं योगं स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो-
विच्छिन्नसम्प्रदायः सम्भूतो हे परन्तप आत्मनो विपक्षभूताः परे
लुच्यन्ते तान् शौर्यतेजोगभस्त्रिभिर्भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतायन
इत्यर्थः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिछातटीका ।

यद्येकै योगे परम्परागते विशिष्टजनसम्पत्तिमुदाहरति एवमिति तस्य कथं सम्पत्ति
यत्तत्पत्नं वदाह सकालेनेति पूर्वार्धं व्याकरोति एवमित्यादिना ऐश्वर्यसम्पत्तिमत्त्वं
राजत्वं तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणसमत्वव्यतिरिक्तमिति भगवतोऽङ्गुनेन सह सम्प्रदाय-
काजो नष्टोते परन्तपेति सम्प्रदानं विभजने आत्मन इति ॥ २ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

एवमिति एवं राजानस्य ते ऋषयश्चेति अन्येऽपि राजर्षयो निधिमनुष्याः स्वपि
सादिभिरिच्छाकुप्रसूतैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्ज्ञानन्ति स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप
हे परन्तप शत्रुतायन स योगः कालवशादिह लोके नष्टो विच्छिन्नः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

आनन्दके अन्तर्गत जो ब्रह्म प्रतिपादक तत्त्वमसि महावाक्य है तिसके
तत्पद श्री त्वम्पद के विचार के अर्थ कर्मयोग की प्रसंशा करते हुए गीतन
शास्त्रकी अभिप्राय जो प्रवृत्ति निवृत्ति लक्षण ज्ञानयोग श्री कर्मयोग
को दो अध्यायों के कहिनुके यह मानते हुए अब वंश कथन से इस कर्म-
योग की सुति करते हैं कि यही कर्मयोग मैने पूर्वकाल में सूर्य के
कहा था श्री सूर्यने अपने पुत्र व्यासदेव मनुसे कहा श्री मनुने फिर अपने
पुत्र शत्रुघ्न राजासे कहा अब इसे परम्परा कहूँ कर्मयोग ज्ञान प्राप्ता
था ॥ १ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तुर्वैशान् अजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकज्ञापुरुष
सख्यम्बिनं स एवायमिति स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः
पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा चासीति रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगं ज्ञान-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

आत्मन्द्विगिरिकतटीका ।

किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो योगः सम्प्रदायरहितोभूदित्याशङ्क्याभिकार्यभावा-
द्विवाह दुर्वैशानिति तदैव दुर्वैश्वम् प्रकृतोभयोगित्वेन व्याकरोति अजितेन्द्रियानिति
अद्यपि कामक्रोधादिप्रवृत्तान् पुरुषान् प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिभूय मनोयोगोपदेवि-
च्छिन्नसम्प्रदायः सञ्जातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थलोकस्य लभ्यते चेह किमनेन योगोपदेशे-
नेत्याशङ्क्य योक्तव्यमाभावेपरमपुरुषार्थाप्राप्तमेवमित्याह लोकज्ञेति पूर्वयोगोविच्छिन्नसम्प्रदा-
योऽनुना त्वम्ययोगोभर्तृसञ्च्यते भगवतेत्याशङ्क्याह स एवेति कस्यादम्यसौ कश्चैचित् पुरात-
नोयोगोभोक्तोभगवतेत्याशङ्क्याह भक्तोसीति उक्तमधिकारिणं प्रतियोगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह
रहस्यं हीति अनादिवेदमूखत्वाह योगस्य पुरातनत्वं भक्तिः शरण्यतुङ्गा प्रीतिसखा दुक्तो-
निजकल्पनवेद्य भक्तो विपश्चिदः सत्त्वानवयः क्षिप्रः सखेत्युच्यते एतदिति कथं योगोविशे-
ष्यते तत्माह ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

स्वाकित्तटीका ।

स एवायमिति स एवायं योगोयोगविच्छिन्ने सम्प्रदायेसति पुनश्च मयाते तुभ्यमुक्तं
यतस्त्वं मम भक्तोऽसि सखा च त्वमर्थः मया नोच्यते हि यस्मादेतदुत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥

भाषा अनुवादः ।

इसीप्रकार इस कार्ययोग को परम्परा प्राप्त कहें एक से दूसरा दूसरे
से तीसरे ऐसे आनन्दमि लोग जानते चले आते थे पर अब हे परन्तप-
शत्रुतापन अर्जुन वह कार्ययोग बहुतकाल पायकर नष्ट होगया है ॥ २ ॥

सीई कार्ययोग जो परम्परा सम्प्रदाय से संसार मे न रहा अब फेरि
हृदये तुम से कहा क्योंकि तुम मेरे भक्त हो और मित्र भी हो नहीं तो

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

स्वामिभूतटीका

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति माभूत् कस्यचित् बुद्धिरिति परिहारार्थं
चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वाक् वसुदेव गृहे भग-
वतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत् कथ-
मेतद्विजानीया मविस्वद्वार्थतया यस्त्वमेवादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव
त्वमिदानीं मच्चं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

व्यानन्दमिरिभूतटीका ।

भगवति लोकस्थानीश्वरत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् चोद्यमुक्त्वावयति भगवतेति परिहारार्थं-
भगवतो मनुष्यवदवस्थितस्थानीश्वरत्वसुमेत्यं तद्वचने शङ्कितविप्रतिषेधस्तेतिशेषः भगवतो
निजरूपसुमेत्यं वेदं चोद्यं किन्तु लोकादिग्रहं गृहीत्वेति वक्तुम् चोद्यमिकेतुम् एतच्छब्दार्थ-
मेव स्फुटयति यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

स्वामिभूतटीका ।

भगवतो विवस्वतं प्रति योगोपदेशासम्भवं पश्यन्नर्जुन उवाच अपरमिति अपरं
कर्वाचीनं तव जन्म परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्म तस्मात्तवाधुनातनत्वाच्चिरन्माय विवस्वते
त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येवम् कथमहं जानीयां ज्ञातृशक्त्याम् ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

मेने फिर और किसी से इसको नहीं कहा और न कोई मेरा भक्त छोड़
इसके कहने योग्य है ॥ ३ ॥

जब भगवान ने ऐसे कहा कि प्रथम हमने सूर्यसे यही कर्मयोग
कहा था तबतो अर्जुन सन्देह युक्त होय पूछा कि हे महाराज अपरकहे
इस समय मे तो आप का जन्म भया है और पर कहे पूर्वकाल मे विव-
स्वान जो सूर्यतिनका जन्म भया था इससे नवोन जो आप से प्राचीन

श्रीभगवानुवाच ।

बह्वि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

या वासुदेवे अतीश्वरा सर्वज्ञा शङ्का मूर्खाणां तां परिहरन् श्रीभग-
वानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः बह्वीति बह्वि मे मम व्यतीतानि अति-
क्रान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्स्य
न जानीषे परन्तप धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वाद् अहं पुनर्नित्यशुद्ध-
सुक्तसत्यस्वभावत्वाद्नावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परन्तप ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवत्प्रज्ञानं मनुष्यत्वशङ्कां वारयितुं प्रतिवचनमन्तरायति या वासुदेव इति अन्यथा
प्रश्ने कथसाशङ्कान्तरं परिहर्तुं भगवद्वचनमित्याशङ्क्य प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थो
हीति यस्य शङ्कितस्य विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रशस्त्रमेव परिहारं वक्तुम् भगवद्वच-
नमित्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्सु समैव नासाधारणं किन्तु सर्वप्राणिनाधारणमित्याह
तव चेति तानि प्रमाणाभावात्प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याह जानीति ईश्वरस्यानादितत्त्वज्ञानत्वादित्यर्थः
किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते तदादृतज्ञानत्वादित्याह नत्वमिति परान् परिकल्प्य
तत्परिभवार्थं प्रवृत्तत्वात् तवज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह परन्तपेति अर्जुनस्य भगवता
सहातीतानेक जन्मवत्त्वे तल्लेऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह धर्मेति आदिशब्देन रागद्वेषादयो
व्यङ्ग्येन ईश्वरस्यातीतानामतदवर्तमानं सर्वार्थविषयज्ञानत्वे हेतुमाह अहमिति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

सूर्यके प्रति कर्मयोग जो कहा यह हम किसतरह से जानें कि तुमने
सूर्यसे प्रथम कहा था यह हमें असंभव ऐसा जानि पड़े है दूसरा अर्थ
यह कि अपर कहे और भी पूर्वकाल में आपका जन्म भया था कि
सूर्यही का पर कहे इस समय में कोई जन्म भया है नहीं तो यह आप
का कहना जो असंभव है सो हम कैसे सत्यकार जानें कि तुमने सूर्यसे
यह योग कहा है ॥ ४ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामोश्चरोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते अजोपीति
अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथा व्ययात्मा अक्षौण ज्ञानशक्ति स्वभावोऽपि सन्
तथाभूतानां ब्रह्मादिस्तत्त्व पर्यन्तानाम् ईश्वरईश्वरशीलोऽपि सन् प्रकृतिम्
मायां मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां यस्यावशे सर्वं जगत् वर्तते यया
मोहितः सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय
वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममायया न परमार्थतो
लोकवत् ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरस्य कारणाभावात् जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वन्तु दूरोत्थारितमिति शङ्कते कथ-
मिति वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्मसम्भवतोऽनुत्तरमाह उच्यते इति पार-
मार्थिकजन्माद्योगे कारणं पूर्वाङ्गिनानूद्य प्रातिभासिकजन्मसम्भवेकारणमाह प्रकृतिमिति
प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविधवत्त्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममायवेत्युक्तं वस्तुतो जन्माभावे कारणानुवादभागं
विदृश्योति अजोऽपीत्यादिना प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनं परसुत्तरार्द्धं विभजते

स्वामिकृतटीका ।

रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरम् श्रीभगवानुवाच वदन्तीति तान्यहं वेद वेदो
शक्तित्वात् त्वन्तु न वेत्य वेत्ति अविद्यादृष्टत्वात् ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

तव तो श्रीभगवान बोले कि हे अर्जुन हां मेने और जन्ममे उपदेश
क्रिया था सन्देह न करो हमारे और तुमारे भी बहुत जन्म होयवीते हैं
पर उन सबको हम जानते हैं और तुम नहीं जानते ही क्योंकि हमारी
ज्ञानशक्ति जाती नहीं बनिरहती है और तुम अविद्या कहे अज्ञान
तिसंसे आहुते कहे घेरे हो इस कारण नहीं जानते ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति मायानिति तस्याः स्मातन्त्यं निराकाङ्क्ष भगवद्धीनत्वमाह समेति तस्याश्च अधिकरणद्वारेणावच्छिन्नत्वं सूचयति वैष्णवी-मिति मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानाम् सुपाठाद्विज्ञानशक्तिविषयत्वमागच्छाह त्रिशुणात्मिका-मिति तस्याः कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति यस्या इति जगतो मायावशवर्तित्वमेव स्फुटयति यवेति यथा लोके कश्चिज्जातो देहवानालब्धते एवमहमपि मायामाश्रित्य-तया स्ववशया सम्भवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह तां प्रकृतिमित्यादिना सम्भ-वामि इत्युक्तमेव विभजते देहवानिति अस्मदादेरिय तथापि परमार्थिकत्वाभिमानो जन्मादि-विषये स्यादित्याशङ्क्य प्रायुक्तस्वरूपपरिज्ञानत्वादोशस्य मैवमित्याह न परमार्थत इति आहत ज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः सम्भवतीत्याह लोकवदिति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु अनादे स्तव कुतो जन्म अविनाशिनश्च कथं पुनः पुनर्जन्म येन बहूनि मे व्यतीतानी-त्युच्यते ईश्वरस्य तव पुण्यपापविहीनस्य कथं वा जीववज्जन्मेत्यत आह अजोऽपीति सत्यमेव अथापि अजोऽपि जन्मस्य न्योऽपि सन्नहं तथाऽव्ययात्मापि अनन्तरस्वभावोऽपि सन् तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन् स्वमायया सम्भवामि सत्यक् प्रच्युतज्ञानबलवीर्या-दिशक्तैव भवामि ननु तथापि षोडशकलात्मकलिङ्गदेहसूक्ष्मस्य तव कुतो जन्म इत्यत उक्तम् स्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय खीकृत्य त्रिशुद्ध्योर्जितसत्त्वमूर्त्या स्वेच्छयावतरा-सीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि अनादि जो तुम तुमारा जन्म कैसे और अविनाशी हो तुम तुमारा पुनर्जन्महीं वा कैसे सम्भव होय जो कहते होकि बहुत जन्म हमारे व्यतीत भये हैं और भी तुम ईश्वर तुमारे पुन्य औ पाप दोनो भी नहीं तो फेरि जीवके समान तुमारा जन्म कैसे सम्भव होय तिसपर कहते हैं कि हां यह बात तो ठीक है पर हम जन्म राहत और अविनाशी स्वभाव होके भी तथा ईश्वर अर्थात् कर्मके वश नहीं भी हैं पर तो भी अपनी मायाके द्वारा स्वइच्छा से प्रगट होते हैं और जो कहो कि तौभी पञ्च ज्ञान इन्द्री औ पञ्च कर्म इन्द्री तथा पञ्च प्राण औश्

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्च जन्म कदा किमर्थं वेत्स्यते यदेति यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानि-
निर्वन्धाश्चादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदय निश्चयेऽससाधनस्य अभावो
भूवति भारत अभ्युत्थानम् समुद्भवोऽधर्मस्य तदा तदात्मानं सृजाम्यहम्
मायया ॥ ७ ॥

कानन्दमिरिकतटीका ।

यदीश्वरस्य माया निवन्धनं जन्मोत्पत्तिं तस्य प्रश्नपूर्वकं कालं कथयति तज्ज्ञेत्यादिना
चातुर्वर्ण्ये चाद्वैताश्रये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि
यथेति वर्णैराश्रयैस्तदाचारैश्च लक्ष्यते ज्ञायते धर्मः तस्येति यावत् धर्महानौ समस्तपुरु-
षार्थभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति नच यथोक्त सर्वधर्मस्य हानिं सोढुं शक्नो-
भवानित्याह भारतेति न केवलं प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतो मायाविग्रहस्य परि-
ग्रहे हेतुरपि तु तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह अभ्युत्थानमिति यदा यदेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥७॥

स्वाभिलतटीका ।

कदासम्भवतीत्यपेक्षायामाह यदा यदेति ग्लानिर्हानिः अभ्युत्थानमाधिक्यम् ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

एक अन्तःकरण ये सीरह कलारूप लिङ्ग शरीर के विना किस तरह
तुम्हारा जन्म होना सम्भव है इसपर कहते हैं कि हम अपनी शुद्ध
सत्त्वात्मक प्रकृति को स्वीकार करि अति जाज्वल्यमान सत्वमूर्ति से
स्वेच्छाधीन आप से आप अवतार लेते हैं ॥ ६ ॥

तो अपनी इच्छासे कब आप जन्मग्रहण करते हो इस अपेक्षा पर
कहते हैं कि हे भारत भरतवंशी अर्जुन जब जब धर्मकी ग्लानि अर्थात्
हानि होती है और अधर्मका अभ्युत्थान कहे वृद्धि होती तब तब हम
शरीर धारण करते हैं ॥ ७ ॥

परित्वाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमर्थं परित्वाणयेति परित्वाणाय परिरक्षणाय साधूनां सम्मानं
स्थानां विनाशाय च दुष्कृताम् पापकारिणाम् किञ्च धर्मस्य संस्थापनायाय
सम्यक् स्थापनं तदर्थम् सम्भवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो माया कृते जन्मानि प्रपन्नपूर्वकं प्रयोजनमाह किमर्थ-
मित्यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवद्वतारफलं तथा फलान्तरमपि
तस्यास्तीत्याह किञ्चेति । धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्यन्यथा भिन्नमयाद् जगद्-
सङ्गतमापद्यतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

शाम्भिकतटीका ।

किमर्थमित्यपेक्षामाह परित्वाणयेति साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय दुष्टं कर्मकुर्व-
न्तीति दुष्कृतस्तोत्रां वधाय च एवं धर्मं संस्थापनार्थाय साधुरक्षणाय दुष्टवधेन च धर्मं
स्थिरकर्तुं युगे युगे तत्तद्वसरे सम्भवामीत्यर्थः नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि नैर्घृत्यं
शङ्कनीयमथाहुः जालने ताड़ने मातृनकारुण्यं यथार्थं के तद्वदेव महेच्छस्य नियन्तुर्गुण-
दोषयोरिति ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि ऐसे समय में आप क्यों शरीर धारण कर अवतारलेते
हैं तो कहते हैं कि साधु कहे स्वधर्म के करनेवाले लोग उनकी रक्षा और
दुःकृत कहे अधर्मी पापी जनों के नाश के हेतु मैं जन्म लेता हूँ इससे यह
आया कि धर्मका स्थापन श्री साधुका रक्षण दुष्टोंका वधकारिके मैं धर्मकी
वृद्धि करने को सोई सोई समय में शरीर ग्रहण करता हूँ वही कहा कि
सम्भवामि युगे युगे जो कोई श्रद्धा करे कि दुष्टनाश करने से भगवान् को
निर्दयता आवती है तो ऐसा कभी कहना नहीं देखो माता पिता
गुरु ये जो पुत्र शिष्यको शिष्टाकी हेतु ताड़न करते हैं तो क्या निर्दई हैं

जन्म कर्म च मेदिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जन्मेति तत् जन्म मायारूपम् कर्म च साधूनां परिव्राण्णदि मे मम दिव्यम् प्राक्ततमैश्वरमेवं यथोक्तम् यो वेत्ति तत्त्वतः तत्वेन यथावच्छक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिम् नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते अर्जुन ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मायामयमीश्वरस्य जन्म नवास्तवं तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म नान्यस्येति जानतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति तज्जन्मेत्यादिना यथोक्तं मायाभयं कल्पितमिति यावत् वेदनस्य यथावत्त्वं वेद्यस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं यदि पुनर्भूतत्वास्तवं जन्मसाधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म क्षत्रियस्येति विवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारोद्वारः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवंविधानामीश्वरजन्म कर्मणां ज्ञाने फलमाह जन्मेति स्वेच्छया कृतं मम जन्म कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्म संसारं नैति न प्राप्नोति किन्तु मामेव प्राप्नोति ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे ही ईश्वर भी गुणदोष नियम के अर्थ दण्ड देते हैं परन्तु शत्रुता से नहीं देते ॥ ८ ॥

अब अपने जन्म कर्म जानने का फल कहते हैं कि हमारे स्वेच्छासे दिव्य कहे अलौकिक आश्चर्यरूप जो जो जन्म श्री कर्म केवल लोकके अनुग्रहार्थ हैं तिनके तत्त्वपूर्वक जानने से लोग देह अभिमान को छोड़ कर फेरि संसार में जन्मग्रहण नहीं करते हैं वलु हमारे ही की प्राप्त होते अर्थात् आवागमन से रहित होजाते हैं ॥ ६ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मासुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नैष मोक्षमार्गमिदानीम् प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयञ्च क्रोधश्च रागभयक्रोधाः वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मथा ब्रह्मविद् ईश्वरभेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः केवल ज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयम् तत्तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिम् गताः सन्तोमदुभावमश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः इतरतपोनिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गम् ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्पत्तिं प्रसूतं मोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनाव्ययस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति नैष इति मन्मथत्वस्य मद्भाव गमनेना पौनरुक्त्यं दर्शयति ब्रह्मविद् इति आत्मनो भिन्नत्वे न वा ब्रह्म-
ण्योवेदं व्यावर्त्तयति ईश्वरेति अभेददर्शनेन ससुखित्वं कर्मासुष्ठानां प्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपा-
श्रयत्वमेव विषययति केवलेति मासुपाश्रिता इति केवलं ज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता इति किमर्थं पुनरुच्यते तत्राह इतरति ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

कथं जन्म कर्म ज्ञानेत्वप्राप्तिः स्यादित्येतं आह वीतरागेति अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्तचित्तविज्ञे-
याभायान्ममत्वा मर्देकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः सन्तो मत्प्रसादलब्धं यदात्मज्ञानञ्च तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मः इत्येकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्य-
मत्वा मद्भावं मत्संयुज्यं प्राप्ता बहवः नत्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं तान्यहं वेदं सर्वाणीत्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तत्वं पदार्थावीश्वरजीवौ प्रदर्श्य ईश्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाज्जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिष्ठस्य शुद्धस्य स्वतत्त्विदंसेन तदैक्यसुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

भाषा श्रुवाद् ।

जो कहो कि ईश्वर के जन्म कर्म जाननेहीं से कैसे ईश्वर प्राप्ति होती है इसपर कहते हैं कि शुद्ध सतीगुण से अवतार लेय हमारे जो परम

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां स्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तव [तर्हि] रागद्वेषौस्तः येन केभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते ये यथेति ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत् फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत् फलदानेन भजाम्यहमनुगृह्णाम्यहम् इत्यतः द्वेषां मोक्षं प्रत्यक्षं प्रत्यनर्थित्वात् तानह्येकस्य सुसुक्ष्मत्वम् फलार्थित्वञ्च युगपत् सम्भवति अतो ये यत् फलार्थिनः तान् तत् फलदानेन ये यथोक्त कारिणस्तत् फलार्थिनो सुसुक्ष्मवत् तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः सन्ध्या-सिनो सुसुक्ष्मवत् तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्त्तानार्तिहरणेत्येवं यथा येन प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते ये तां स्तथैव भजामीत्यर्थः न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा किञ्चिद् भजामि सर्वथापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म-मार्गमनुवर्तन्ते ये मनुष्याः यत् फलार्थितया यस्मिन् कर्मण्यधिकताः ये प्रय-तन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्व प्रकारैः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इश्वरः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते तत्र तर्हीति ये सुसुक्ष्म-वस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरोज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति फलान्नरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन तत्तदेव ददातीति नास्ति रागद्वेषाविति परिहरति उच्यते इति सुसुक्ष्मरूपमीश्वरानुसारित्वेपि फलान्नरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन तत्फलस्य श्वराद्यत्वात्तदनुवर्तित्तमावश्यकमित्याह ममेति भगवद्वचनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकद्वयं

भाषा अनुवाद ।

दयालुता के कर्म तिनके जानने से सतीशुण के द्वारा सत्त्ववृद्धि होती है फिर वे लोग संसार से विगत स्नेह औ गतक्रोध निर्भय होय मेरे आश्रित मद्रूप अर्थात् मत्स्वभाव बहुतेरे ज्ञानसे सम्पन्न पवित्र होय मझाव को प्राप्त भये हैं अर्थात् मेरे स्वरूप-मे लीन होगये हैं ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति नानुमृह्यते तस्माद् तेषामिति अभ्युदयनिःश्रेयसार्थत्वं प्रार्थनार्थैषित्यादेकस्यैव किं न स्थादित्याशङ्क्य पर्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति न होति सुसुक्ष्मां फलार्थिनाञ्च विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फलितमाह अत इति फलप्रदानेनानुमृह्यतीति सम्बन्धः तस्यैवैकितिककर्मादुपाधिनामेव फलार्थित्वाभावे सति सुसुक्ष्मे कथन्तेष्वनुग्रहः स्थादिति तस्माद् वे यथोक्तेति ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः सन्ति केचित्त्वक्तुं सर्वकर्माणो- ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्ष्यभाषास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति वे ज्ञानिन इति केचिदात्ताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तरं रहिता भगवन्तमेवार्त्तिमत्प्रवृत्तमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनु- ग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्वार्द्धं व्याख्यानमुपसंहरति इत्येवमिति भगवतोऽनुग्रहे निमि- शान्तरं निवारयति न पुनरिति फलार्थित्वे सुसुक्ष्मे च जततां भगवदुत्तरणभावस्य कश्चि- त्पुनराहं विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वं तेन तेनात्मना परस्मैवेश्वरस्यावस्थानं मार्गे ज्ञान- कर्मसंख्यः सत्यनुग्रहणादितरेषामीश्वरमार्गादुवर्तित्यमप्युदासः स्थादित्याशङ्क्याह यत्तु फलेति सर्वप्रकारैर्भज मार्गमनुवर्तन्ते इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामिवात्मभावं ददासि नान्येषां सकासानामित्यत आह वे इति यथा येन प्रकारेण सकासतया निःकामतया वा वे मां भजन्ति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुमृह्यामि न तु सकासानां विहा- येन्द्रादीनेव वे भजन्ते तानहृदमेव इति मन्तव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादिसेवका अपि समैव यत्नं भजनमार्गमनुवर्तन्ते इन्द्रादिरूपेणापि समैव सेव्यत्वात् ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो तुमारे भी क्या विपरीत भाव कहें स्वपर बुद्धि है जिस हेतु शरणागत को कृपाकर आत्मसंभाव देते और दूसरे को नहीं देते ही इसका सिद्धान्त कहते हैं कि हे पार्थ अर्जुन जो मनुष्य जब जिसप्रकार अर्थात् सकाम या निष्कामरूप हमको भजते सेवते हैं उनको वैसे ही फल प्रदान करिके मैं भी अनुग्रह करता हूँ और कामना करके जो लोग इन्द्र आदि देवताका भजन पूजन करते हैं उनका अनादर या त्याग हम नहीं करते कारण यह कि जिस किसी को पूजा या भजन करे वह मेरी ही पूजा होती है क्योंकि सर्व रूपमय मैंहीं हूँ सो हे पार्थ

काञ्चन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अदि तवेखरस्य रागादिदोषाभावः तदा सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षा तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञाने मुमुक्षुः सन्तः कस्मात्तामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते इति शृणु तत्र कार काङ्क्षन्त इति अभिलषन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यज इहास्मिन् लोके देवता इन्द्रान्याद्याः अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्य सावन्मोहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः तेषां भिन्नदेवतावाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं क्षीघ्रं हि यस्मान् मानुषे लोके मनु ष्यलोके हि शास्त्राधिकारः क्षिप्रं हि मानुषे लोके इति विशेषणादन्येष्व कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् मानुषे लोके वर्णाश्रमादि कर्माणी विशेषः तेषाञ्च वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणा फलसिद्धिः क्षिप्तं भवति कर्मजा कर्मणी जाता ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनुयायाणां ज्ञानकर्मासुरोधेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्य भावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छा तुल्या प्राप्ता न च तस्यां सत्यामेव फलक्षाल्पीयसः सम्पादने सामर्थ्यं नतु भगवतोऽभ्युपगम्यमानस्य फलस्य प्रदानेऽङ्गतिरिति युक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छा क्रियार्थकिसतस्तत्र सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्तथा च यथोक्तानुजिघृ- क्षायां सत्यां त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति सति सर्वफलपुफलादभ्युदयात् विशुद्धासौक्ष्म्यवा- पेक्षकाणां ज्ञानेन त्वामेव किसिति न प्रतिपद्येरन्निति बोधयति यदीति मोक्षापेक्षाभावात्तद- पाद्यभूतज्ञानादपि वैशुद्ध्याद्भगवत्प्राप्तप्रभावे हेतुसम्बिधानः समापन्ते षट्षिति कर्मफल-

भाषा अनुवाद ।

मेरी ही राह में सब मनुष्य वर्तमान हैं पर जैसी जिसकी भावना तैसा तिसकी फल मिलता है इससे सकाम लोगोंको कर्मानुसार फल लाभ देखिये और निष्काम तो मेरा रूपही है ॥ ११ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वाकर्त्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सिद्धिसिद्ध्यता किमिति मानुषे लोके देवतापूजनमित्येते तत्राह क्षिप्रं हीति कर्मफल-
सम्प्रत्यर्पिनां यदृष्टव्यविभागदर्शिनां तद्दर्शने कारणमात्मज्ञानमित्येवं ब्रह्मदारण्यकमुक्ति
सदाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथेत्युक्तं उपायनं भेददर्शनमित्यनूद्य कारण-
मात्मज्ञानं न तत्वेति दर्शयति नेति यथास्मदादीनां ह्यवबुद्धिनादिना पशुरूपकरोत्येवमज्ञो-
देवदीनां यागादिभिरुपकरोतीत्याह यथेति किमिति ते फलाकाङ्क्षितोभिर्देवताया
जिमोक्षानमार्गं नापेक्षन्ते ततोत्तरार्द्धसुतरत्वेन योजयति तेषामित्यादिना यस्माद्
यथोक्तानामविकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकविशेषे भट्टिति सिद्ध्यति तस्मात्तेषां मोक्षमा-
र्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः । मानुष लोकविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह मनुष्यलोके हीति
लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्य क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह क्षिप्रमिति
कचित् कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवत्यन्यत् तं विलम्बेनेति विभागे को हेतुरित्याशङ्क्य
सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह मानुष इति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः श्रेयसाप्तद्विभिरुत्पन्नं
ज्ञानमार्गं वैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति तेषामिति ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे त्वां न भजन्तीत्यर्थं आह कौञ्चक इति कर्मणां
सिद्धिं कर्मफलं कौञ्चकः प्रायेणैव मनुष्यलोके इन्द्रप्रदिदेवता एव यजन्ते नतु साक्षात्
भगवन् इति श्रद्धात् कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति नतु ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्-
प्राप्यत्वात् ज्ञानस्य ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसा कहो कि तौ फेरि मोक्ष ही के वास्ते सब लोग भगवत का
आराधन क्यों नहीं करते है तिसपर कहते कि मनुष्यलोका में वह
तेरे लोग कर्मफल की अभिलाषा करि इन्द्र आदि देवताकी सेवा
करते और साक्षात् हमारी सेवा नहीं करते हैं क्योंकि कर्म से फल शीघ्र
प्राप्त होता और मेरी साक्षात् सेवासे ज्ञानका फलरूप जो मुक्ति सो
दुःप्राप है वड़े कठिन से चिरकाल में मिलती है ॥ १२ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

मानुष एक लोके वर्णाश्रमादि कर्माधिकारोनाम्न्येषु लोकेष्विति नियमः किं निमित्त इति अथवा वर्णाश्रमादि प्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते सर्वश इत्युक्तं कस्मात् पुनः कारणात् नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्त्तन्ते नान्यस्थेत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमिति चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादि श्रुतेः गुणकर्म विभागशः गुण विभागशः कर्म विभागशश्च गुणाः सत्त्व रजस्तमांसि तत्र सत्त्विकस्य सत्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शरीरमस्तप इत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्माणि तम उपसर्जनरजः प्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि रज उपसर्जन तमः प्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मैत्येवं गुणकर्म विभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु अतो मानुषे लोके इति विशेषणं हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादिः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेषु युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इत्युच्यते यद्यपि मायासंयवहारेण तस्य कर्मणः कर्त्तारमपि सन्तं तथापि मां परमार्थतो विद्वक्कर्त्तारमत एवाव्ययमसंसारिणञ्च मां विद्धि ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेनद्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणं प्रच्छति मानुष एवेति आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादपूर्वकं चोद्यद्ब्रह्मापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यते इति तर्हि तव कर्तृत्व भोक्तृत्व सम्भवादस्यदादि तत्त्वत्वेनानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याह तस्मैति ईश्वरस्य विश्वसृष्टिं विदधानस्य सृष्टि वैश्वस्य निर्वाहकं कथयति गुणेति गुणविभागेन कर्मविभागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टि-मेवोपदिष्टां स्पष्टयति तत्त्वत्वादिना प्रश्नद्वयं प्रतिविधानं प्रकृतसुप्रसंगहरति तच्चेदमिति मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वाच्चलोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चातुर्वर्ण्याश्रमादि विभागभागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्त्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्त्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः तत्त्वत्वादि द्वितीयभागोद्यच्चोद्यमनुव्रवति हन्तेति यदि चातुर्वर्ण्यादि कर्तृत्वादीश्वरस्य प्रायुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तर्हि यद्य सृष्ट्यादेस्तद्व्यापारस्य च वर्णादेर्निवर्त्तकत्वात्तत् फलस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयि प्रसङ्गात्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नित्यमुक्तत्वादि तेन स्वादित्यर्थः भावया कर्तृत्वं परमार्थतत्त्वकर्तृत्वमित्यभ्युपगमान्नित्य-
मुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यते इति भाषाप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यप्रोक्तत्वं
कर्मेणैव यद्यपि कर्त्ताहं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्त्तारं विद्मीति, योजना व्य-
र्त्तत्वादेवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अतएवेति ॥ १२ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

ननु केचित् सकामतया प्रवर्त्तन्ते केचिन्निष्कामतयेति कर्म वैचित्त्यं तत्कृतृणाञ्च
ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादि वैचित्त्यं कुर्वन्स्त्व कथं वैषम्यं नास्तीत्याशङ्कमाह चातुर्वर्ण्य-
मिति चत्वारो वर्णा एवेति चातुर्वर्ण्यं स्वार्थं व्यञ्जयः अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा-
स्तेषां शमदमादीनि कर्माणि सत्त्वप्रधाना क्षत्रियास्तेषां शौर्यशुद्धादीनि कर्माणि
रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां क्षत्रियाणां कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषाञ्च
तौ वैष्णिक शूद्रादीनि कर्माणीत्येवं गुणानां कर्मेणाञ्च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं भवैव स्पष्टमिति
सत्यं तथाप्येवं तस्य कर्त्तारमपि फलतोऽकर्त्तारमेव मां विद्मि तत् हेतुरव्ययम् आसक्ति-
राहित्येन अमरञ्जितम् ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि चारो वर्णके कर्त्ता भी तुमहीं हो और अनेक
प्रकार कर्म भी वेदके द्वारा तुम्होने कहा है फिर उन्हीं कर्मों के करने
वाले ब्राह्मण आदि वर्णोंको उत्तम औ अधम कर्म भी तुमने कहा तो
इससे सबके करनेवाले एक तुम ठहरे फिर किसी को प्रवृत्ति सकाम
कर्म में और किसी को निष्काम में जो होती है तो कहो वैषम्य दोष
कहे विषम स्वभाव तुमारा क्यों नहीं है इन बातोंसे अलबते तुमको
पक्षपात दोष भी हो सकता है इसके उपर कहते हैं कि हां चातुर्वर्ण्यक
हे सतीगुणप्रधान जो ब्राह्मण उनके कर्म शम दम उपरति तितिक्षा
समाधान अज्ञा हैं और सत्त्व रज प्रधान जो क्षत्री उनके कर्म भूमि
रक्षा प्रजापालन युद्ध आदिक हैं और रजोगुण तमोगुण प्रधान जो वैश्य
तिनके कर्म व्यापार खेती आदिक हैं और तमोगुण प्रधान शूद्रका कर्म
इन तीनोंवर्ण की सेवा है सो यह ठीक है पर जोभी हम इन के कर्त्ता

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येषान्तु कर्मणां कर्त्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्त्तृत्वाहं यतः
नेति न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहङ्काराभावाच्च
तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा लक्षणा तेषान्तु संसारिणमहं कर्तेत्यभिमानः
कर्मसु स्पृहा तत् फलेषु च तान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तद्भावाच्च मां
कर्माणि लिम्पतौत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्त्ता
न मे कर्म फले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि
कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरस्य कर्तृत्व भोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्म तत्फलसम्बन्धवैधुर्थ्यं फलतौल्याह येषा-
न्विति कर्म तत्फल संस्पर्श सूर्यजोऽवरं मां पश्यतो दर्शनात्तु रूपं फलं दर्शयति न स्यान्निति
तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्त्ता तवाभिमतस्तानीति यावत् देहेन्द्रियाद्यारम्भकत्वेन
तेषां कर्मणाकीद्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहङ्काराभावं हेतुं करोति अह-
ङ्काराभावादिति कर्मफललक्षणाभावाच्चेष्टरं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह नचेति उक्तमेव प्रपञ्च-
यति येषांत्विति तद्भावाच्च कर्मस्यहं कर्त्तृत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाच्चाभावादित्यर्थः-
ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि ज्ञेयज्ञस्य किमायातमित्याशङ्कोत्तरार्हं व्याचष्टे इत्येवमिति अभिज्ञान
प्रकारसम्बन्धयति नाहमिति ज्ञानफलं कथयति सकर्मभिरिति कर्मासम्बन्धं विदुषि विद्ययति
तस्याप्रीति ॥ १४ ॥

खामिकृतटीका ।

तदेव दर्शयन्नाह न स्यान्निति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिम्पन्ति आसक्त
न कुर्वन्ति निरहङ्कारत्वादाप्त कामत्वेन मम कर्मफले स्पृहा भावाच्च मां न लिम्पन्तीति
किं वक्तव्यं यतः कर्मलेपराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते मम निर्लेप
त्वकारणं निरहङ्कारत्वनिष्ठहृत्वादिकं जानतस्तस्याहङ्कारादशैथिल्यात् ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

हे तीर्त्तनी अकर्त्ता ही जानो क्योंकि हम अव्यय हमारी आशुक्ति इन
कर्मोंमें नहीं है ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुच्यभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नाहं कर्त्ता न मे कर्मफले स्पृहेति एव मिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः कुरु तेन कर्मैवं त्वं न तूष्णीमासने नापि मद्यासः कर्त्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद् यद्यमात्मज्ञस्त्व' तदात्मशुद्धयर्थं तत्त्व-विच्छेदोक्तसंग्रहायं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतनं कृतं नाभ्युनातनं कृतं निर्वर्-त्तितम् ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तव कर्म तत्फलसम्बन्धाभावे तथा ज्ञानवतश्च तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणेत्यागच्छ कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत् फले स्पृहाञ्जाहत्या लुप्त्युपत् त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह पाह-नित्यादिना एवमिति नाहं कर्तव्येयमादि परास्म्यते तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतु-नेत्यर्थः कर्मैवेत्येवकारार्थमाह नेत्यादिना त्वं शब्दस्य क्रियापदेन सम्बन्धः तस्मादित्युक्तमेव स्मृयति पूर्वैरिति पूर्वैरिति यदुक्तं किं सम कर्मणेत्येति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वान् यद्यज्ञ-स्तदा चित्तशुद्धयर्थं कुरु कर्मेत्याह यदीति द्वितीयं प्रत्याह तत्त्वविदिति कुरु कर्मैति सम्बन्धः पूर्वैर्भूदैराचरितमित्येतावता किमिति विवेकवता मया तत् कर्तव्यमित्याशङ्क्याह जनका-

भाषाअनुवाद ।

वही कर्मकी आशक्ति देखलाते हुए कहते हैं कि देखो विश्व सिर्जन आदि कर्म हमको नहीं लगते और न कर्म फलकी इच्छा हमें है क्योंकि हम निरहङ्कार कर्म करते और पूर्ण काम हैं इससे कोई विषयके दर्श-नादि से हमारी भोग में इच्छा नहीं होती तो ये कर्म हमें कैसे आशक्त करसकें और क्या कहें देखो जो मनुष्य हमको कर्म में निर्लिप्त जानते हैं वे भी कर्म वस्त्र में नहीं पड़ते कारण यह कि जो हमारे निर्लेपता के हेतु अनहङ्कार और निस्पृह हैं सो उनके जानकार पुरुष के भी शिथिल होते कहे नाम मात्र को रह जाते और कुछ काम देखने या करने योग्य नहीं रहते हैं न वे उनका कुछ करसकते हैं ॥ १४ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यजज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र कर्मचेत् कर्त्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान् महद्द्वैषस्य कर्माकर्मणि कथं किं कर्मेति किं कर्म किञ्चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादि विषये मोहिताः मोहं गताः अतस्ते तुभ्यमहं कर्माऽकर्म च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात् न चैवं त्वया मन्तव्यं कर्म नाम देहादिवेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्मनाम तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दिभिरिति ते तदैव संपाद्य कर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्राप्ताणि कत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्य पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ये यथा भानित्यादि चतुर्भिः स्लोकैः प्रासङ्गिक सीधरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमनुस्मारयति एवमिति अहङ्कारादिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि सुसुचुभिः सत्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगान्तरेष्वपि कृतं तस्मान्त्वमपि कृतं तस्मान्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब ऐसे चारिस्लोक से प्रसङ्गप्राप्त ईश्वर के वैषम्य दोष को दूर करते हुए पूर्व कथित कर्मयोग को विस्तार करि कहते हैं कि अहङ्कार रहित किया हुआ कर्म ज्ञानका बाधक नहीं होता है यह जानि करि के पूर्व-काल के सुसुचु जनक आदिकोंने किया था इससे तुम भी अभी इस प्रथम अवस्थामे कर्म करो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आप ही छूट जायेंगे अभी छोड़ने से सतीगुणकी शुद्धि होना दुर्घट है देखो और और युगमें भी लोगोंने प्रथम कर्मको किया है यह कर्म युग युगान्तर से किया चला आता है ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र कर्म चेत् कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वं
पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्देष्यं कर्माकर्मणि कथं किं कर्मेति किं
कर्म किञ्चाकमेति कवयोभेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः
मोहहताः अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा विदित्वा
कर्मादिमोक्षसे अशुभात् संसारात् नचैवं त्वया मन्तव्यं कर्म नाम देहादि
चैष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म नाम तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्य-
मिति ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

कर्म विशेषणमाक्षिपति तत्वेति मनुष्यलोकः सप्तम्यर्थः कर्मणि मङ्गलं वैषम्यस्य
विद्यमानत्वात् तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन् प्रष्टुमिच्छन् सुकरोति
युक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यते इति कर्मणि देहादिष्वेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे
नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते कथमिति विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः
सुतरामेव तय तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदपोहार्यमात्रवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्य
मित्युत्तरमाह किं कर्मेति तत्ते कर्मत्वत्वाकारानुबन्धेऽपि पदच्छेदत्वं कर्मादिप्रयत्नस्य प्रयो-
जनमाह यज्ज्ञात्वेति तत्कर्माकर्माकर्मवेति सम्बन्धः अतो भेधाविनोऽपि यद्योक्ते विषये व्यामो-
हस्य सत्तादित्यर्थः कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किञ्चिद्वैद्व्यमिति बोध्यमनूद्य
निरस्तरति न चेति ॥ १६ ॥

स्वामिरत्नटीका ।

तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोक परम्पराभावेऽप्येष्टाह किं कर्मेति किं कर्म
कीदृशं कर्मकरणं किमकर्म कीदृशं कर्माकरणं इत्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः अतो
यज्ज्ञात्वा यदनुष्ठायानुभावात् संसारान्मोक्षसे सुतो भविष्यति तत् कर्माकर्म च तुभ्यमहं
प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और देखो तत्त्वज्ञानी के साथ विचार करके कर्म करना चाहिये
केवल भेड़ियाधसन्त को नाई लोक परम्परा प्राप्त देखकर करना
अनुचित जानो यह कहते हैं कि देखो कौन कर्म कर्तव्य और कौन

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् उच्यते कर्मण इति कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात्
अप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यश्चास्त्येव विकर्मणः प्रतिबिम्बस्य तथा अकर्मणश्च
तूष्णीभावास्त्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्त्तव्यो यस्मात् गहना
विषमा दुर्ज्ञेया कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्म विकर्मणां
गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरं लोकभवतारयति कस्मादिति त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मे
सु बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्मादीनां प्रवचनमर्थवदिति योजना बोद्धव्यसङ्गावे हेतु
माह यस्मादिति त्रितयं प्रकृत्यान्वतसस्य गहनत्ववचनस्य दुर्ज्ञमित्याशङ्क्यान्यतमगहनस्योप-
लक्षणार्थत्वसुप्तेष्विव विवक्षितमर्थमाह कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्मदेहादि व्यापारात्मकं अकर्म च तद्व्यापारात्मकम् अतः कथ-
मुच्यते कथयोऽप्यत्र मोहं प्राप्ता इति तत्राह कर्मण इति कर्मणो विहितव्यापारस्यापि
तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति ननु लोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्य-
मस्ति विकर्मणो निषिद्धव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना कर्म
इत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अकर्त्तव्य हैं इस कर्म अकर्मके विचार में कवि कहे वड़े वड़े पण्डित भी
मोहित होजाते पता नहीं लगता है इससे जिस कर्मके करने से इस
अशुभ संसार में मुक्त होउंगे सो श्री अकर्म जो अकरणीय कर्म ये दोनो
हम तुम से कहते हैं सो सावधान हो कर सुनो जिसको जानि के अशुभ
संसार से छूटकर मुक्त हो जावगे ॥ १६ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्न कर्मकृत् ॥१८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्वेदव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञामुच्यते कर्मणीति कर्मणि 'कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं' तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्त्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्वप्राप्येव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत् यः पश्यति स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तो जोगी च कृत्स्नकर्मकृत्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरश्लोकभाष्याच्छ्रुत्वा पूर्वकमुपादत्ते किं पुनरिति प्रथमपादस्याक्षरोत्थमर्थं कथयति कर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापि शब्दप्रकाशितमर्थं निर्दिशति अकर्मणि वेति कर्माभावे यः कर्मपश्यतीति सम्बन्धः प्रष्टव्येव कर्मत्वादिष्टत्वेऽसदभावत्वात्तत्त्वं कथं कर्मदर्शनमित्याशङ्क्य द्वयोः अपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह कर्त्तृतन्त्रत्वादिति प्रष्टव्याविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविश्वमिति शेषः ननु निवृत्तैर्वस्वधीनत्वात् कारकनिवन्धनाभावाच्च तत्त्वं कर्मदर्शनं युज्यते

भाषा अनुवाद ।

जो कहा कि मन वचन देखके व्यापार ही तो कर्म हैं और देहादि व्यापार का अभाव ही अकर्म है यही तो लोकमें प्रसिद्ध है फिर जो आपने कहा कि पण्डित लोग भी कर्म अकर्म के विषय में मोह को प्राप्त होते सो कैसे इस बातपर कहते हैं कि कर्म तो शास्त्र विहित व्यापार का तत्त्व जानि करके कर्त्तव्य है केवल लोक व्यवहार देखि अवश्य कर्त्तव्य कर्म नहीं है और अकर्म तो सत्यास आश्रम अङ्गीकार करि शास्त्रकी रीतसे कर्मका त्याग करना है पर तत्त्वज्ञानवान हो कर उचित है औ विकर्म जो निषिद्ध कर्म उसका क्या तत्त्व जानना आवश्यक है क्यों कि सब कर्मोंकी गतिका ज्ञान होना कठिन है सोई कहा कि कर्मकी गति गहन कहे बड़ी कठिन सहज से जान वे जोग नहीं हैं ॥१७॥

शाङ्करभाष्यम् ।

समस्तकर्मसङ्घः स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ननु किं
 मिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मैति न हि
 कर्माकर्मस्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा नन्वकर्मैव पर-
 मार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लौकिकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत् तत्र
 यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि अतो
 न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोधव्यमिति च यथाभूतं दर्शनमुच्यते
 नच विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षं स्यात् यत् ज्ञात्वा मोक्षसंशुभादिति-
 चोक्तं तस्मात् कर्माकर्मणौ विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्यय
 ग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतोवचनं कर्मण्यकर्म य इत्यादि नचात्र कर्माधि-
 करणमकर्मास्ति कुण्डेवदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मोस्ति कर्मा
 भावत्वादकर्मणोऽतो विपरीते गृहीते एव कर्माकर्मणौ लौकिकैः यथा
 सृगढाणिकायासुदकं सुक्तिकायां वा रजतं ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्राह वस्त्विति क्रियाकारकफलव्यवहारस्य सर्वस्या विद्यावस्थया मेव प्रवृत्तत्वाद्भूतं संस्पर्श-
 मून्यत्यात् प्रवृत्तिवज्जिज्ञासापि यः कर्म इत्यति स मनुष्येषु बुद्धिमानिति सञ्जन्तः कर्मण्यकर्म
 व्यकर्मणि च कर्म पश्यतोबुद्धिमत्त्वं युक्तं समस्तकर्म कृतञ्च कथमित्याशङ्क्याह इति स्तूयत इति
 श्लोकस्य शब्दोत्पत्त्यर्थं दर्शिते तात्पर्याधीनपरिज्ञानान्निधोऽविरोधं शङ्कते नन्विति कथमिदं
 विरुद्धमित्याशङ्क्याह कर्मण्येति विषयसत्पत्नी वा स्वाधिकरणसम्पत्नी वेति विकल्पप्रादोऽन्या-
 कारं ज्ञानमन्यावलम्बनमिति स्वटीविरोधः स्वादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मतादयोगात्
 कर्माकर्मणोरभेदासम्भवादकर्माकारं कर्मावलम्बनं ज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति
 तत्रेति कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्म कथमाद्येयं द्रष्टाद्बुद्धीचेन हि कर्माकर्मणोरभिधेयो-
 विरुद्धयोराधाराद्येयभावः सम्भवतीत्यर्थः विषय सम्पत्नीसुपेत्य सिद्धान्तो परिहरति नन्वकर्मै-
 वेतिलोकस्य मूढदृष्टेर्विवेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सत् भ्रान्त्या कर्मसंहितं
 क्रियावदिव प्रतिभातीत्यन्तरार्थः परस्परप्राध्याससुपेत्योक्तं तथेति यथा स्वस्वकर्म ब्रह्मकर्मवदुप-
 लभ्यते तथा कर्म सक्रियमेव हैतनक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संसृष्टं तद्ब्रह्मातीत्यन्तरयोजना-
 कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनसिद्ध्यर्थं भगवतोवचनमुचितमित्याह तत्रेति
 यथा यदिदं रजतमिति त्रितपन्नं तदिदानीं सुक्तिसकलं पश्येति भ्रमसिद्धं रजतरूप

शाङ्करभाष्यम् ।

कचित् व्यभिचरति तत्र नौख्यस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिकेषु नगेषु
प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसन्निकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनादेव-
मिहाप्यकर्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शनं विपरीत दर्शनं कर्मणि चाकर्मं
दर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि तदेतदुक्त-
प्रतिवचनमप्यसक्तदत्यन्तविपरतिदर्शनाभावितया मोसुहृत्मानोलोकः श्रुतम-
प्यसक्तत्वं विसृज्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्योवतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तर-
माह भगवान् दुर्विज्ञेयत्वञ्चालक्ष्य वस्तुनाव्यक्तोयमचिन्त्योयं न जायते स्मियते
इत्यादिनात्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतितन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च
तस्मिन्नात्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धं यतः
किं कर्म किमकर्मिति कवयोऽप्यत्र मोहिता देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारो-
प्याहं कर्त्ता ममेतत् कर्म मयास्य कर्मणः फलभोक्तव्यमिति च तथाहं
तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखीस्यामिति कार्य्यकरणाश्रय
व्यापारोपरमं कर्मैव तत् कृतञ्च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किञ्च
तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विपरीत दर्शनापनया-

आनन्दगिरिकतटीका ।

विषयानुवादेन तदधिष्ठानं सुक्तिमत्त्वसंपदिश्यते तथा चमसिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन
तदधिष्ठानं कर्मादि रहितं कूटस्थं ब्रह्म भगवता व्यपदिश्यते तथा च भगवद्भनमविरुद्ध-
मित्याह अत इति इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्य
निर्विशेषस्य ब्रह्मणोभगवता बोध्यमानत्वान्न तत्र विरोधाशङ्कावकाशो भवतीत्याह बुद्धिमत्त्वा-
दिति कूटस्थात् ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामातृत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वं सर्वकर्म
कृतानामनुपपत्तेरेत च बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात् ब्रह्मज्ञानादेवतदुपपत्तेः
सर्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् कर्मा-
कर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीतिवदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं
ब्रह्मात्माभिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मात्माभिप्रेतं
प्रतिभातीत्याह न चेति सम्यग्ज्ञानाधीनफलमल न श्रुतमित्याशङ्काह यत् ज्ञात्वेति
अध्यारोपापवादाय भगवद्भनमविरुद्धमित्युपपादितशेषसंहरति तस्मादिति तद्विषय्येत्यत्र

शाङ्करभाष्यम् ।

याह भगवान् कर्मण्यर्हं यः पश्येदित्यादि अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यं
करणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोप्यहं
करोमीति मन्यते अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदी
कूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनातोऽकर्म कर्माभावं यथाभावमिव
वृक्षेषु यः पश्येत् अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मन्य-
धारोपिते तूष्णीमकुर्वन् सुखमासे इत्यहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन्
अकर्मणि च कर्मं यः पश्येत् य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्
पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृतस्त्रकर्मकच सोऽशुभाभ्योचितः
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

अयं श्लोकोन्यथा व्याख्यातः कैचित् कथं नित्यानां किल कर्मणाभो-
श्चरार्थेऽनुडीयमानानां तत्फलाभावादकर्मणि तान्युच्यन्ते गौण्या इत्या-
दिषाञ्चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गौर्ण्येव वृत्त्या तत्र-
नित्ये कर्मणि अकर्मं यः पश्येत् फलाभावाद् यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका

तच्छब्देन प्राचिनो गृह्यन्ते विषय सप्तमी परिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकरणसप्तमीपक्षे
दर्शितं दूषणमङ्गीकारेण परिहरति न चेति व्यवहरभूमिरित्युच्यते योग्यत्वे सत्यनुपलब्धे-
रित्यर्थः अकर्माधिकरणं कर्म न सम्भवतीत्यत्र हेतुस्वरमाह कर्माभावत्वादिति न हि
तच्छब्दाधिकरणत्वं क्वचिद्द्रष्टमिष्टमित्यर्थः निरूप्यमाणे कर्माकर्माधिकारणाधिकर्तव्य-
भावासम्भवे फलितमाह अत इति शास्त्रपरिवचविरहिषामध्यारोपसुदाहरति यथेति
कर्माकर्माधिकारोपितत्वमुक्तमन्यथाभागः शङ्कते नन्निति कर्म कर्मैवेत्यत्राकर्माकर्मावेति द्रष्टव्यं
विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः तत्र कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्मात्वाच्चौखल्य-
तदस्य इदमग्नवदित्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति तत्रेति व्यकर्म च
तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्माभावत्वात् दूरप्रदेशे चैवमैवादिषु गच्छन्स्वेव चक्षुषा सन्निधान-
विशेषेषु दृश्यमानगत्याभावादित्याह दूर इति दूरत्वादेव विशेषतः सन्निकर्षविरहितेषु
तेषु स्वरूपेण चक्षुसन्निकर्षेषु चक्षुषागत्याभावदर्शनादिति सोऽजना गतिरहितेषु तदेषु
गति दर्शनेनवत् प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्म दर्शनं सन्निकर्षे च द्वैतप्रपञ्चे चित्तमसृष्ट चैवा-
दिषु गत्याभावदर्शनेनवत् कर्माभावस्य विपरीतदर्शनं येन हेतुना सम्भवति तेन तस्य

शाङ्करभाष्यम् ।

क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् तथा नित्याकरणे कर्मणित्वकर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति नैतत् युक्तं व्याख्यानमेवं ज्ञानादशूभास्मीक्षानुपपत्तेर्यत् ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाधेत कथं नित्यानामनुष्ठानादशुभात् स्यान्नाम मोक्षणं नतु तेषां फलाभावज्ञानान्नहि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभभुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्म ज्ञानं वा नञ् भगवतेवेहोक्तं एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तं न ह्यकर्मणि कर्मैति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते नित्यस्य तु कर्तव्यता मात्रं न चाकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किञ्चित् फलं स्यान्नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितं नापि कर्मार्थकर्मैति मिथ्यादर्श-

जानन्दगिरिकतटीका ।

विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्भवनमिति दाष्टान्तिकं निगमयति एवमित्यादिना ननु कर्म तदभावयोरारोऽपितत्वाद्विक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमात्राभिप्रेतं चेदव्यक्तोयमचिन्त्योऽयं न जायते कियते वेत्यादिना पौनरुक्त्यं प्राप्तं तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्वस्योक्तत्वादिति तत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमसकृदुक्तं प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावित्वं तत् संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोऽतिशयेन मोहमापाद्यमानो लोकः सुतेरपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यत् किञ्चित् प्रसङ्गमापाद्य सक्रियत्वमेवात्मनश्चेदयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतमुत्तरं भगवानभिप्रेते वस्तुनश्चतुर्विधैयत्वात् पुनःपुनः प्रतिपादनं तत्तद् भ्रमनिराकरणार्थं सुप्रयुज्यते तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः अशुद्धप्रतिपचनमेवानुवदति अव्यक्तोयमिति कर्माभाव उक्त इति संख्येयः उक्तस्य न जायते कियते वा विपश्चिदित्यादि सुतौ प्रकृत

भाषाअनुवाद ।

जो कहा कि कर्म की गति गहन कहे जान वे जोग तहीं है और कहा कि कर्म अकर्म निषिद्ध कर्मका तत्त्व जानिकर कर्म को करे सोई कर्म गति की कठिनाई देखावते ह्ये वह तत्त्व कहते हैं जिसके यथार्थ ज्ञानमें पण्डितभी मोहित होते और जिसके ज्ञानसे संसारसे कूटि जाते हैं उसको मैं कहताहूँ तुम सुनो यह प्रतिज्ञा जो करीयौ

शाङ्करभाष्यम् ।

नादशुभाच्छोचं नच बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृतस्त्रकर्मैकचिदित्यादि च फल
मुपपद्यते सुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्माद
शुभान्मोक्षं नहि तमस्तमसोनिवर्त्तकं भवति ननु कर्मणि चाकर्म
दर्शनं अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तत् मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फल-
भावाभावनिमित्तं न कर्मैकैकविज्ञानादपि गौणात् फलस्याश्रयणा-
न्नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषोत्पद्यते स्वशब्देनापि शक्यं
वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति तत्र-

आनन्दगिरिजतटीका ।

श्रुतावसङ्गत्वादिन्यायेन च प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह श्रुतीति न केवलमुक्तः कर्मभावाः किन्तु
सर्वकर्मणि मनसा संन्यसेत्यादौ वक्ष्यमाणेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति ननु कर्मणां देहादि-
निर्वर्त्तकत्वेन तत् त्वै विध्यात् कूटस्थ स्वभावात्मनोऽसङ्गत्वात्तदव्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्ध-
त्वात् न तस्मिन् कर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशङ्क्याह तस्मिन्निति कर्मण
विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत् अहं कर्त्तव्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात्
कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्वनिरूप्यतीत्यर्थः आत्मनि कर्मविभ्रमोस्तीत्यत्र हेतुमाह यत इति
आत्मनो निःक्रियत्वे कुतस्तस्मिन् यथोक्तो विभ्रमः सम्भवेदित्या शङ्क्याह देहेति इदानीं
मात्मन्यकर्मभ्रमसुदाहरति तथेत्यादिना यथास्तुतौ स्वाभाविकमरूपत्वं रूपत्वमारोपितं
तदभावोप्यारोपपक्षपाती तथात्मनोपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं पुनरप्यस्तं तदभावत्वात्
कर्मभावोप्यध्यस्त एवेति मन्वानः सन्नुपसंहरति तत्रेदमिति आत्मनि कर्मादिविभ्रमे

भाषा अनुवाद ।

सो अब कहते हैं कि भगवत आराधन रूप कर्म जब कि, किसी तरह
ज्ञान होने में बाधा नहीं करता तो वह क्या कर्म है उसको अकर्महीं
अर्थात् कर्म संन्यासही जो देखते हैं सोई कहा कि अकर्म यः पश्येत् और
शास्त्र विहित कर्म न करनेसे दीप होता फिर वही न करना ज्ञान का
प्रतिबन्धक कहे बाधाका हेतु होता है इससे शास्त्रोक्त कर्म को न करना
हीं जो अकर्म उसीको कर्तव्य कर्म जो देखते हैं एई लोग कर्मकारी पुरुषों
के मध्यमें बुद्धिमान हैं भगवान् उनकी प्रसंशा करते हैं कि ऐसेही कर्म

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

व्याजिनं परव्यामोहरूपेण कर्मण्युक्तं यः पश्येदित्यादिना किं तत्रैवं व्याचक्षेण भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्याप्तीहायेमिति व्यक्तं कल्पितं स्यान्न चेत्तच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वस्तुत्वं सुबोध्यं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्योभवति सर्वत्र च प्रगल्भं सुबोध्यश्च कर्त्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते नच मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितञ्चावस्थाभासं नापि नित्यानानामकरणादभावात् प्रत्यवायोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात् कथमसतः सञ्जायेतेति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लौकिके सिद्धे सति एवं कर्त्तव्यादिवचनं तत्परिहाराय भगवानुक्तवानित्यर्थः सम्प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकाद्वरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याचिख्यातुः भूमिकां करोति अत्र चेति व्यवहारभूमौ कार्यकारणविकरणं कर्म स्वेव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यधिक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वारोपितमित्यत्र हेतुमाह यत्र इति यद्विवेकिनास्तु कर्तृत्वाभिमानः सुतरामिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनि कर्मरहिते कर्मरूपे दृष्टान्तमाह नदीति एव सात्मनि कर्मरूपपक्षपदाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे आइति आरोपवशाद्गतिविश्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत् स बुद्धिमानिति तत्त्वत्वं अकर्मदर्शनेषु यथाभूतत्वं सम्यक्त्वं तत्र दृष्टान्तमाह गत्यभापनित्वेति द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणि चेति अध्यारोपमभिनयति तृतीयेति अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिसाह अहङ्कारेति पूर्वार्द्धोक्तमनूद्योत्तरार्द्धं विभज्यते य एवमिति आत्मनि कार्यकरणसंचानसमारोपद्वारेण तद्व्यापार-

भाषा अनुवाद ।

अनुष्ठान करते जो ज्ञान योग को प्राप्त होते सोई योगी पुरुष है और उनको भगवत आराधन रूप कर्म के अन्तर्भूत कहे अङ्गभूत समस्त कर्म करना आग्रहगया है वही कहा कि स युक्तः कर्त्तव्य कर्म कर्त्तु इत्त से यह आया कि ज्ञान मार्गमें जाने की इच्छा जिसको है उसकी कर्मयोग अवस्था में कर्म करना उचित है सोई २ अध्याय के ४ श्लोक में कहा कि न कर्मणामनारम्भा ब्रह्मैवार्थं पुरुषो श्रुते और सम्पूर्ण ज्ञान होने से फिर

शाङ्करभाष्यम् ।

च दर्शितं असतः सज्जनप्रतिषेधात् असतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भ-
वेत् सच्चाप्यनद्भवेदित्युक्तं स्यात् तच्चाप्युक्तं सर्वप्रमाणविरोधान्नच
निष्फलं विदध्यात् कर्मशास्त्रं दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुप-
पत्तेः तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमे अनर्थायेवोभयथापि कारणे अक-
रणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं
कर्मत्वभ्युपगम्यते मोक्षफलमायेति ब्रुवतः तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्य
कर्म इत्यादेस्तथाच व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

माले कमेणि शुक्तिकायामिव रजतमारोपिते विषये तदभावमकर्मवस्तुतोयोरजताभाववदनु-
भूयति अकर्मणि च संघातव्यापारोपरमे तद्वारा स्वात्मन्यहं तृष्णीमासे सुखमित्यारोपिते गोचरे
कर्महङ्कारहेतुकं यस्तत्त्वतोमन्यते सस्यदभावविभा हीनशुक्तिमात्रवदात्ममालं कर्म तदभाव
विभागशून्यं कुटस्थं परमार्थतोवगच्छन् बुद्धिमानित्यादि स्तुतियोग्यताम् गच्छतीत्येवं
स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय अत्र दृष्टिकारव्याख्याभ्युपगम्यति अयमिति अन्यथा
व्याख्यामेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थेनानुष्ठाने फलाभाववचनं
व्याहृन्मिति भवाह किलेति नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्य फलराहित्यगुण-
योगात्तत्रकर्मत्वव्यवहारः विध्यतीत्याह गोखेति नित्यानामकरणं मुख्यदृष्ट्यैवाकर्ष-
णद्वयाच्चमित्याह तेराज्ञेति तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वं गुणयोगात्
गौशब्देन दृष्ट्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पातनिकामेवं कत्वा श्लोकाचाराणि व्याचष्टे तत्रे-
त्यादिना व्यकर्मणिचेत्यादिव्याकरोति तथेति स बुद्धिमानित्यादि पूर्ववत् परकीयं व्याख्यानं
व्यदस्यति नैतदिति नित्यं कर्माकर्म नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् दुरितनिवृत्त्यनुपपत्ते
र्भगवद्वचनं दृष्टिकारमते बाधितं स्यादित्यर्थः जर्मेण प्रापमपसुदतीति श्रुतेर्नित्यनुष्ठानात् ।

भाषा अनुवाद ।

कर्मका कुछ आवश्यक नहीं है सोई ३ अध्यायके १७ श्लोक में कहा कि
यस्त्वात्मरतिरेवस्या दात्मदृष्टश्च मानव इति ये दोनों बातें इस श्लोक से
अच्छी तरह कट्टी गईं और जो कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यह ३ अध्यायके
१७ श्लोक से कहा इन्द्रियों से आत्मा भिन्न है तथा कोई कर्म नहीं कर्ता
यसो जन दृढ़ समाधि में अम जो रहते हैं और अनायास कोई विमर्श

आनन्दमिरिक्तटीका ।

दुरितविवर्धनप्रसिद्धैस्तदुक्तान् फलान्तराभावात् तदकर्मैति ज्ञात्वातुष्टौ क्रियमाणे
 कथमशुभस्यो नेति शङ्कते कथमिति खलु तस्मै शरणागच्छति श्रद्धाः परमात्मनेति श्रद्धायात्
 कर्मणा त्वनिकाशुभस्य भावेत्यङ्गीकृत्य परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभम-
 येऽपि नास्तिन् प्रकरणे तद्विवक्षितं यत् ज्ञात्वा सोऽस्येऽशुभादिति ज्ञात्वा तदशुभस्यस्य
 प्रतिज्ञानत्वाच्च तज्ज्ञानफलाभावविषयमेवित्यमित्याह नत्विति अशुभस्य फलाभावा-
 ज्ञानकार्यत्वाभावात् न फलाभावज्ञानाच्चः सिध्यतीत्यर्थः किञ्चातोन्मिद्योर्थः शास्त्रा-
 द्निश्चीयते नच नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभमिति तत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह नहीति
 नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभमिति तत्फलत्वेन चोदितमस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगव-
 द्बचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्काह नचेति साधारणमेव यत् ज्ञात्वेत्यादि भगवतो वचनं
 नतु नित्यानां फलाभावं ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः अशुभमोक्षायामन्वयप्रदर्शनेन
 कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरोति एतेनेति नामादिषु
 फलाय प्रवृत्तिवदकर्मण्यपि फलार्थं कर्मवृत्तिविधानाद्वाशुभमोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्काह
 नहीति अत्र हि लोके नित्यस्य कर्तव्यत्वात् परमते विवक्षितमनन्तकर्मणि
 कर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत् फलायेति कल्पनापरस्य सिद्धान्तविरुद्धेत्याह
 नित्यस्यत्विति परमतेपि नित्यस्य कर्तव्यमात्रमत्र लोके न विवक्षितं किन्तु नित्यानु-
 ष्ठाने प्रवृत्तिसिद्धयं नित्याकरणात् प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विव-
 क्षितमेवेत्याशङ्काह नचेति न तावत् प्रवृत्तिरस्य विज्ञानस्य फलं नियोगादेव तदुप-
 पत्तेर्नापि फलान्तरमनुपलम्भादतोऽफलत्वादकरणात् प्रत्यवाये भवतीति ज्ञानं नात्र
 कर्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः किञ्चाकरणे कर्मवृत्तिविधावरणस्यालम्बनत्वेन प्रधानत्वात्
 ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च तच्छ्रुत्वादनुपपत्तिमित्याह नापीति अकरणस्याऽसतो नामादिवदा-
 न्यत्वेन दर्शनासम्भवेपि सामानाधिकरण्येनेदं रजतमिव दर्शनं भविष्यतीत्याशङ्काह
 नापि कर्मेति आदिशब्दे सज्जोत्कर्षादि गृह्यते फलवत्त्वं स्तुतिर्वा सत्यं ज्ञानस्य युक्तं
 न मिथ्याज्ञानस्यानुपपत्तेरित्यर्थः स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलम्बमित्याशङ्काह मिथ्या-
 ज्ञानस्याशुभाविरोधित्वाच्च तस्मात् तद्वृत्तिरित्याह मिथ्याज्ञानमेवेति अशुभादेवाशुभ-
 निवृत्तौ घटान्तेनाह नहीति अविवेक पूर्वकमिदं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकरण्यानु-
 मिथ्याज्ञानं युक्तं कर्माकर्मणोस्तद्विवेकेन भास्यतो सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिद्धदेव-
 दत्तयोरिव गौर्यं न मिथ्याज्ञानं इति शङ्कते नन्विति कर्माकर्मैति दर्शने फलाभावो गुणः
 अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलाभावो गुणस्तद्विभक्तिमिदं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति
 यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि सामान्यिकफलाभावापन्नं तद्वैयर्थ्यतोचितेति दूषयति ज्ञेया-
 दिना कर्माकर्मैति दर्शने फलाभावो गुणः अकर्मकर्मेति दर्शने तु फलाभावो गुणस्तच्च

आनन्दगिरिउत्पीका ।

भित्तिभिर्दे ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञात्वा गौणत्वेऽपि प्रामाणिकफला-
 थापाप्रश तद्वैषम्योचितेति । दूषयति नेत्यादिना कर्माकर्मत्वादि गौणविज्ञानोपन्यासव्या-
 जेन नित्यकर्मकर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वनदूषणमित्याशङ्का नृणां पीति ज्ञाना-
 ददृष्टमनोच्छेदस्य नृत्तस्य ह्यारिः नृत्तस्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापारगौरवेण न कश्चि-
 द्विधेयः सिध्यतीत्यर्थः अतमेव प्रपञ्चयति स्वशब्देनेति नरकपातः स्वादतो विधेरेवा-
 नुष्ठेयानि । तानीति धेयः । यथोक्तवाचकशब्दप्रयोगादेशमेवितार्थसिद्धिसम्भवे भगवतो
 व्याजवचनकल्पनमनुविनमित्याह तत्रेति प्रकृते श्लोके दृष्टिजन्यं व्याख्यानं परमाप्रसङ्गं
 भगवतो विप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति फलितमाह तत्रैव-
 मिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं व्याजरूपमिति भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य स्वशब्देनापी-
 त्यादि प्रायुक्तपरिपाद्यापि तदनुष्ठानबोधनसम्भवान्मैवमित्याह नचैतदिति वस्तुशब्देन
 नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धये यथाकामप्रतिपादनं सुबोधत्वसिद्धयर्थं पौनःपुन्येन क्रियते तथा
 नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं कर्मण्यप्रकर्मत्वादि शब्दान्तरणोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भग-
 वतः शब्दान्तरं वृत्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्मैवमित्याह नापीति किञ्च
 पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टरूपदिष्टत्वाच्च तस्य सुबोधनार्थं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह कर्मण्ये-
 नेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यत्वादां तात्पर्यं मित्येतच्चिराज्ज्ञेय कर्मा-
 कर्मादिदर्शयं गौणमिति प्रबो दूषणान्तरमाह सर्वत्र चेति लोके वेदे च यथा प्रशस्तं
 देवतादि तत्त्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानाहंमग्निहोत्रादि तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते न निष्कलं
 काकट्यादिर्कर्मण्यकर्मदर्शयं अकर्मण्यं च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यञ्च नात-
 स्तद्वैषम्यमिति वचनमर्थगोचर्यः किञ्च कर्माकर्माभावात्तादौण्यमपि तद्विषयं ज्ञानं
 भित्तिज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह नचेति सिद्ध्यान्तरस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि
 तद्विषयस्य बोद्धव्यात् सिध्येदित्याशङ्क्य वस्तुभासत्वान्मैवमित्याह तत्प्राप्त्युपस्थापितञ्चेति
 यत् पुनरकरणस्य प्रत्यगादहेतुत्वम् अकरणे गोण्या द्रव्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति
 तद्दूषयति नापीति अकरणत्वं प्रथमयोऽभ्यन्तरीत्यत्र नृत्तमुच्यते विरोधमभिधाय युक्ति
 विरोधमजिदधाति अत इति अत्राः सद्गुणेण भवतमभवन्ननु निःस्वरूपत्वादनुपपन्नं
 निरस्तमस्तवत्त्वस्य किञ्चित् तत्वाशुपपत्तेरपि प्रमाणाभावात्प्राप्त्यप्रसङ्गादित्याह तच्चेति
 यत् नित्यानां फलं राहित्यं तत्कार्त्तव्यशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तद्विरुद्धमिति नचेति न केवलं
 विध्युद्देशे स्वकलाभावान्निष्ठानां विध्यनुपपत्तिरिति धात्वर्थस्य क्लेशात्मकत्वात् तत्र
 नृत्तफलं भावैरेव विधिरवकाशमानादपेक्षित्याह दुःखेति दुःखरूपस्यापि धात्वर्थस्य सध्य-
 त्वेन कोच्यत्वात् तद्विषयो विधिः स्यादिति चेन्नेत्याह दुःखस्य चेति स्वर्गादिफलानां
 अपि नित्यमभ्यस्य निमित्तविरुद्धमिति वाच्यं दुःखरूपस्यापि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्काह

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः प्रण्डितं बुधाः ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदकरणे चेति फलान्तराभावेऽपि मोक्षसाधनत्वात् सुसुसुक्ष्मा नित्यानि कर्माणि अतु-
ष्टेयानि इत्याशङ्काह स्वाभ्युपगमेति इत्तिकारव्याख्यानासम्भवे फलितसुपसंहरति
तस्मादिति कोसौ यथा श्रुतोऽर्थः लोकोत्प्रेत्याशङ्काह तथा चेति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु स एव बुद्धिमान् व्यवसायात्मकबुद्धिमत्ताच्छ्रेष्ठः तं प्रस्तौति
स युक्तो योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः स एव इत्युक्तं कर्म कर्ता च सर्वतः संज्ञतो-
दकस्यानीये च तस्मिन् कर्मणि सर्वं कर्मफलानामन्तर्भावात् तदेवमारब्धोः कर्मयोगा-
धिकारावस्थायां न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तः एव कर्मयोगः स्पष्टीकृतस्तत्प्रपञ्च
रूपत्वाच्चास्य प्रकरणस्य न पौनस्त्यप्रदीपः अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्तत्परतिरेव
स्यादित्यादिना यः कर्मासुप्रयोग उक्तस्तस्याप्यर्थान् प्रपञ्च कृतोवेदितव्यः तदारुणोरपि
कर्म बन्धकं न भवति तदारूढस्य कुतो बन्धकं स्यादित्यत्रापि लोकोपुज्यते यद्वा कर्मणि
देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहादि व्यतिरेकानुभवेन अकर्म स्वाभाविकं
नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथा अकर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागे कर्मैक्यः
पश्येत्तस्य प्रयत्नसाध्यत्वेन मिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेन्द्रियाणि संयम्येत्त्वदिना य एवं भूतः
स त्व सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् प्रण्डितः तत्त्व हेतुवर्तः कर्तृज्ञानि सर्वाणि यदृच्छया
प्राप्तानि आहारादीनि कर्माणि कुर्वन्नपि स युक्त एव अकर्तात्मज्ञानेन समाधिस्थ एवे-
त्यर्थः अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं फलञ्च भजणादिकं न दोषाय अक्षय्यं तु रागतः
कृतं दोषायेति विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्राप्त भये अन्नको भोजन करले ते वे सकल कर्म करत भी योगी हैं और
उनको विकर्म जो निषिद्ध कर्म, मृगमांस भोजनानादि दोष भी नहीं
लगता क्योंकि उन हैं उस वस्तुका आग्रह नहीं हैं परन्तु अज्ञानी को
आग्रह औ रुचि है इसीसे मृगमांस खानेसे दोष है इससे निषिद्ध कर्मका
तत्त्व कहा यही तत्त्व जानि के सब कर्म में प्रवृत्त होना मैने कहा है सो
तुम ठीक ठीक जानो ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

तदेतत् कर्मण्यकर्मदि दर्शनं सूयते यस्येति यस्य यथोक्तदर्शनः
 सर्वं यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यन्ते इति समारम्भाः
 कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च सङ्कल्पैर्वर्जिताः सुधैव चेष्टामात्रा
 अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेत्कीकसंग्रहार्थं निवृत्तेनचेत् जीवनमात्रार्थं तं
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मदि दर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन
 ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः
 पण्डितं बुधाः ब्रह्मविदः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं सोऽलक्ष्यत्तरल्लोकं प्रस्तौति तदेतदिति यथोक्त दर्शित्वं पूर्वोक्त-
 दर्शनसम्पन्नत्वं समारम्भशब्दस्य कर्मविषयत्वं न कृत्वा किन्तु व्युत्पत्त्येत्याह समारभ्यन्त
 इतीति कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याह सुधैवेति उद्देश-
 फलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानं
 यादृच्छिकं स्यादितिविकल्पप्र क्रमेण निरस्यति प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्नीत्यादि विभजते
 कर्मादाविति यथोक्त ज्ञानं योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्निपदं
 यथोक्तविज्ञानविरहिण्यामपि वैशेषिकादीनां पण्डितत्वाप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डिता
 भासत्वं विवक्षित्वा विशिनष्टि परमार्थत इति ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेन सुख्यार्थापत्तिभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं तद्देश स्पष्टयति
 यस्येति पञ्चभिः सख्यगारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि कास्यत इति कामः फलं
 तत्सङ्कल्पेन वर्जिता यस्य भवन्ति तं पण्डितमाहुः अत्र हेतुर्थतस्तैः समारम्भैः शुद्धे
 चित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि व्यकर्षतां नीतानि कर्माणि यस्य तं आरूढा
 वस्थायां तं कामः फलहेतुविषयः तदर्थमिदं कर्तव्यमिति कर्तव्य विषयः सङ्कल्पस्ताभ्यां
 वर्जितां येषं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब-कर्मण्यकर्म यः पश्येत् इस श्लोक से, श्रुति का तात्पर्य अर्थ जो
 कहा सोई पांच श्लोक से स्पष्ट करके कह हैं कि जिस की सब समारम्भ

त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्यं तृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रष्टोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्त्वकर्मादि दर्शो सोऽकर्मादि दर्शनादेव निःकर्मा सत्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्माणि न प्रवर्त्तते यद्यपि प्राप्तिवैकतः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्मपरित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावात्लोकसंग्रहायं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तापि नैव किञ्चित् करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्माकर्मेव सम्पद्यत इत्येतदर्थं दर्श-

न्यानन्दगिरिकृतटीका ।

विवेकात् पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याङ्गीकरोति यस्त्विति विवेकात् यूसमिन्विवेगेन प्रवृत्तस्य विवेकावन्तरमभिव्येशाभावात् प्रवृत्त्यसम्भवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिष्टं प्रवृत्त्याभासः सम्भवतोऽर्थः सत्यपि विवेके तत् तदसाक्षात्काराद्युदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्त्यागः स्यादित्याशङ्क्याह यस्तु प्रारब्धेति त्यक्त्वित्यादि सधनन्तरलोकमवतारयितुम् भूषिष्वां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति स कुतश्चिदिति लोकसंग्रहादिनिमित्तं कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन् प्रवृत्तापि नैव करोति किञ्चिदिति सत्यम् कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति

भाषा अनुवाद ।

कहे कर्म कामसंकल्प वर्जित अर्थात् कामना रहित हैं उसी को बुध कहे बुद्धिमान लोग पण्डित कहते हैं जिस से कर्म अनुष्ठान के द्वारा शुद्धचित्त होने से प्रगट हुए ज्ञान अग्नि से सकल कर्म दग्ध हो जाते हैं फिर कर्म बन्धन उस को नहीं होता है और ज्ञान आरुढ़ अवस्था में काम का अर्थ कर्म फल और उस के अर्थ यह कर्म हम को करना उचित है परन्तु ज्ञान आरुढ़ पुरुष इन दोनों से भी रहित है सोई कहा कि जिस के सब समारम्भ कामना रहित होय सोई पण्डित है ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यिथन्नाह व्यक्तीति तत्त्वा कर्मसंभिमानं फलासङ्गञ्च यथोक्ते ज्ञाने नित्य
तृप्तानिराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थो निराश्रय आश्रयरहित आश्रयो नाम
यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिष्यति दृष्टादृष्टे फलसाधनाश्रयरहित
इत्यर्थः तेनैवम्भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्मपरित्यक्तव्यमे
वेति प्राप्ते ततो निर्गमासम्भावात् लोकसंग्रह चिकीर्षया शिष्टविगर्हणा-
परिजिह्वीर्षया वा पूर्ववत् कर्मस्यभिप्रवृत्तोऽपि निःक्रियात्मदर्शनं सम्पन्न-
त्वान्नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राह लोकेति प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं पञ्चादिभिश्चा-
विशेषादितिन्यायेन व्यावर्तयति पूर्ववदिति कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनाञ्च विशेषः
स्यादित्याशङ्क्य कर्मादौ सङ्गासङ्गाभ्यामित्याह कर्मणीति उक्तार्थे समनन्तरलोकमव-
तारयति ज्ञानाग्नीति एतमर्थं दर्शयिष्यद्भिन्नं लोकभाहेति योजना यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थ्यात्म-
दर्शनं तेन स्वरूप भूतं सर्वं साक्षादनुभूय कर्मणि तत् फले च सङ्गमपास्य विषयेषु निरपेक्ष-
श्चेति निहानित्याह त्वक्तोत्यादि दृष्टसाधनमपेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वमित्याशङ्क्य विशि-
मष्टि निराश्रय इति यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनसुच्यते आश्रयरहितं इत्यस्यार्थं
स्पष्टयति दृष्टेति तेन ज्ञानवता पुरुषेणैवम्भूते त्वक्तर्भफलासङ्गमित्यादिना विशेषिते-
नेत्यर्थः ततः समाधानात् कर्मणः सकाशादिति यावत् निर्गमासम्भवे हेतुमाह लोकेत्या-
दिना पूर्ववत् ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामित्येत्यर्थमभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्ट्येति शेषः
नैव करोति किञ्चिदिति स्पष्टयति दृष्टव्यम् ॥ २० ॥

स्वाभिज्ञतटीका ।

किञ्च त्वक्तोति 'कर्मणि' तत्फले च सक्तिं-त्यन्ता निजानन्देन तृप्तः अत एव योग
ज्ञानैर्धर्माव्ययणीय रक्षितः एवं भूतोयः स्वाभाविके विहिते वा कर्मणि अभिरतः प्रवृत्तो-
ऽपि किञ्चिदपि नैव करोति तस्य कर्म अकर्मतासाम्यद्वय इत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्मसर्व कर्म तथा कर्म के फल में आसक्ति छोड़ कर नित्य आनन्द
रूप आत्मा में संस्तुष्ट मनुष्य अप्राप्त वस्तु की चेष्टा की प्राप्त की पालन

निराशी र्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद् ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्य-
गात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया
दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीर यात्रा-
मात्र चेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो सुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निराशीरिति
निराशो निर्गताः आशिशो यस्मात् स निराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तः
करणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातस्तावुभादपि यतौ संयतौ येन स
यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः
शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्राप्यभिमानवर्जितं
कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मञ्च धर्मोऽपि
सुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात् किल्बिषमेव वन्यापादकत्वात् किञ्च शारीरं
केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कस्माभिप्रेतमहोस्त्रिच्छरीरस्थिति
मात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म
यदि वा शरीर स्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म
शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरी-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

बाह्य इति इत्योः संयमने सत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्यक्तोति सर्वपरिग्रहपरित्यागे नेह
स्थितिरपि दुःस्वास्यादित्याशङ्काह शरीरमिति सात्वपद्धेन पौनरुक्त्यादनर्थकं केवलं पद-
मित्याशङ्काह तत्रापीति शरीरं केवलमित्यादौ शरीरपदार्थं स्मटीकर्तुमुभयथा सम्भावयथा
विकल्पयति शारीरमिति शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन् पक्षे किं दूषणं शरीरस्थिति-
मात्रं शारीरमित्यस्मिन् वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छति-किञ्चात इति शरीर-
निर्वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धान्ती दूषणमाह उच्यते इति शरीरेण यन्निर्वर्त्यं
विहितम्वा प्रथमे विरोधः स्यादित्यर्थः यदेति प्रतिषिद्धाचरणेऽपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते
प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्त
प्रतिषेधः स्यादित्वाह शास्त्रीयञ्चेति दृष्टप्रयोजनं शारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्ग-

शास्त्ररभाष्यम् ।

रेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्जेत शास्त्रै-
यञ्च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतो-
ऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयो-
गाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठान
पक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्था-
नुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मा-
भिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीर-
वाङ्मनोवत्यं अन्यदकुर्वन्स्त्वैव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं
केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादि चेष्टामात्रं लोक
दृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमेवभूतस्य पापशब्दवाच्यं किल्बिषप्राप्तप्रसम्भवात्
किल्बिषं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्ध सर्वकर्मत्वादप्रतिवन्द्येन मुच्यत
एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः एवं शरीरं केवलं कर्म-
त्वस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

साधनं ज्योतिषोमादिकं कर्मेतिविभागः शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे
दूषणान्तरमाह शरीरमिति वाचा मनसा चाकर्मणोऽनुष्ठाने सन्न्यासिनो भवत्येव किल्बि-
षप्राप्तिरित्याशङ्क्याह तत्रापि वाङ्मनोऽभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा
किल्बिषप्राप्तिः सन्न्यासिनः स्यादिति विकल्पाद्ये जपध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्ता द्वितीयं
दूषयति प्रतिषिद्धेति शरीरं निर्वर्त्यं कर्म शरीरमिति पक्षमेवं प्रतिषिद्धं द्वितीयपक्षे
लाभं दर्शयति यदा त्वत् अन्यदेह स्थितिप्रयोजनात् कर्मणः सकाशादिति शेषः
तत्रापि विदूषः खट्वेष्ट्या न पष्टतिरिति सूचयति लोकेति विद्वानुक्तयारीत्या वर्त्तमानो
वाप्नोति किल्बिषमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह एवम्भूतेति विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थिति
हेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रका-
रेण परिग्रहेण शरीरं केवलमिति विशेषणद्वयं निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह
एवमिति ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो इन्द्रातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात्
याचनादिना शरीरस्थितौ कर्त्तव्यतायां प्राप्तायामयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं
यदृच्छयेत्यादिना वचनेनानुजातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिहार-

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च निराशीरिति निर्गता आशिषः कामना यस्मात् यत्नं नियतं चित्तमात्मा-
शरीरं च यस्मै त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः शरीरं शरीरमात्मनिर्भक्तं कर्तृत्वमभिव्येष-
रहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बन्धं न प्राप्नोति योगारूढपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रोपयोगि
स्वाभाविकं भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तदोषं न प्राप्नोति ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन दोनों से दूर हैं इसी से वे कोई कर्म में प्रवृत्त होंय पर उन का
वह कर्म कर्म नहीं है अर्थात् उन के सब कर्म अकर्मता को प्राप्त हैं
सोई कहते हैं कि कर्म के फल श्री सङ्ग जो आसक्ति तिसे छोड़ि नित्य
सुख रूप आत्मा से तृप्त वेपरवाह हो जो कर्म में प्रवृत्त भी हैं पर वह कर्म
उनका कुछ भी नहीं कर सकता है यह जानो ॥ २० ॥

विशेषकारी कर्महीं को तो शास्त्र बन्धन का हेतु कहते हैं और
अपने कर्म की प्रशंसाकरि जनकादिको दृष्टान्त देखाय प्रथम अवस्थामे
अधिकार और ज्ञानप्राप्त भये भी निरहंकार कर्म करने से अदोष कहा
इससे सर्वथा कर्म करना प्राप्त होता है इस सन्देह पर कहते हैं कि
जो सर्वकामना परित्याग करि निष्काम होय तथा मन इन्द्रो शरीर अपने
वशीभूत राखि सकल विषय से निवृत्त हैं और शरीर निर्वाहमात्र के
अर्थ कर्त्तृत्व अभिमान रहित होय कर्मोंको करते हुए भी वे मनुष्य कर्म
बन्धनको नहीं प्राप्त होते हैं अर्थात् कर्मजनित किल्बिष जो पाप सो
नहीं लगता है सोई कहा कि निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥२१॥

शाङ्करभाष्यम् ।

माविष्कुर्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽप्रार्थितोऽयत्नतो लाभो
 यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः सञ्जातालंप्रत्ययः इन्द्रातीतो इन्द्र इह श्रीतो-
 ष्यादिभिः इत्यमानो विषयचित्तो इन्द्रातीत उच्यते विमत्सरो विग-
 तमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छया लाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ
 च य एवम्भूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समोपि
 हर्षविषादवर्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीर-
 स्थितिमात्रप्रयोजने भिच्छाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य नैव किञ्चित् करो-
 म्यहं गुणागुणेषु वर्तन्ते इत्येवं सदा सम्परिचक्षाण आत्मकतत्त्वाभावं
 पश्यन्नेव किञ्चिद्विच्छाटनादिकं कर्मकरोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन
 तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिच्छाटनादौ कर्मणि कर्त्ता भवति भिच्छा-
 टनादिचेष्टास्वपि अकर्तृत्वाद्यनुसन्धानमेव विदुषः स्वानुभवेन तु शास्त्र-
 प्रमाणादिजनितेनाकर्त्तृत्वं एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्र
 प्रयोजनं भिच्छाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते वस्यहेतोः कर्मणः स
 हेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यनुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वलोकेन सङ्कृतिं दर्शयन्नुत्तरलोकसुत्यापयति त्वत्तेति अन्नादेरित्यादिशब्देन पादु-
 काच्छादनादि गृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेन सेवा कक्षाद्युपादीयते भिच्छाटनार्थसद्योगात्
 प्राक्कावे केनापि योग्येन निवेदितं भैक्ष्यमया चितम् अभिशप्तं पतितञ्च वर्जयित्वा
 सङ्कल्पसन्तरेण पञ्चभ्यः सप्तभ्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्ष्यमसंकृप्तं सिद्धमन्नं भक्तजनैः
 स्वसमोपेष्टुपानीत्युपपन्नं यदृच्छया स्वीकृतप्रयत्नव्यतिरेकेणेति यावत् आदिशब्देन साधु-
 कर्तव्यसंकल्पं प्राक् प्रणीतमवाचितं तत्कालिकोपपन्नञ्च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतमित्यादि
 गृह्यते आविष्कुर्वन्नाह यावत्सङ्कृतिं योजनीयं परोत्कर्षमर्षपूर्विकास्त्यस्तोत्कर्षावाक्या-
 पिगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षितमर्थमाह निर्वैरिति संक्षेपतो दर्शितमर्थं विष-
 दयति य एवम्भूत इति तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिच्छाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति तदभावे
 भिच्छाटनद्यभावेन जीयनाभिभावप्रसङ्गादिदृशश्छाह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिः सह
 व्यवहारस्य स्नानाचननगौजनादिलक्षणस्य विद्वद्भिः सामान्येन दर्शनात् तद्वत्सारेण
 लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्विद्वानपि लोकदृष्ट्या भिच्छाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः

गतसङ्गस्य सुक्तस्य ज्ञानावस्थित चेतसः ।

यज्ञाया ऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं इत्यनेन स्त्रीकेन यः प्रारब्धकर्मां सन् यदा निःक्रिय
ब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः स्यात् तदास्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः
कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन् कर्मस्थभि-
प्रवृत्तोपि नैव किञ्चित् करोति स इति च कर्माभावः प्रदर्शितः यस्यैवं कर्मा-
भावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्येति गतसङ्गस्य सर्वतोतिवृत्तासक्तमुक्तस्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं तदाह खासुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्याय क्त्वापीत्यादि
चतुर्थपादं व्याचष्टे स एवमिति भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो बहुत्वा-
भावेऽपि कर्मान्तरेण निवृत्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह बन्धेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं
शारीरं केवलमित्यादायुक्तस्यायमनुवाद इति योजना यथोक्तस्य कर्मणो युक्ताया मन्त्राया-
रोधाम्युपगमसूचनायैऽपि शब्दः ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यदृच्छालाभेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः इन्द्रानि
शीतोष्णादीनतीनोऽतिक्रान्तस्तत् सहजशील इत्यर्थं विमत्सरो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि
सिद्धावसिद्धौ च समो हर्षविषादरहितः य एवम्भूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्वथा यथविहितं
स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वा बन्धं न प्राप्नोति ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और यदृच्छालाभ सन्तुष्ट कहि मांगेविना आप से आप प्राप्त जो यथा
लाभ तिससे जो सन्तुष्ट हैं अर्थात् उत्तम अधम अधिक अल्प लाभ से
हर्ष विषाद रहित हैं और शीत उष्ण हानि लाभ सुख दुःख वेर प्रीति
आदि इन्द्र भाव रहित हैं तथा सिद्धि असिद्धि मे समभाव हैं वे पुरुष
कर्म करते भी संसार गतिको नहीं प्राप्त होते अर्थात् कर्मबन्धन मे नहीं
यड़ते हैं सोई कहा कि यदृच्छा लाभसन्तुष्टो इन्द्रातौतो विमत्सर इति ॥२२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

निवृत्तधर्मादिवन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञाने एव अवस्थितं चेतो यस्य
सीद्व्यं ज्ञानावस्थितचेतस्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्त्तयतः
कर्म समग्रं सहग्रेण कर्मफलैर्न वर्त्तते इति समग्रं कर्मतत्त्वसग्रं प्रविली-
यते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गतसङ्गस्थेत्यादिलोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति त्यक्तेति अनेन
ल्लोकेन नैव किञ्चित् करोति स इत्यत्र कर्माभावप्रदर्शित इति सम्बन्धः कस्य कर्माभाव प्रद-
र्शनमित्याशङ्क्यामाह प्रारब्धेति यः प्रारब्ध कर्मा सन् योऽवतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रद-
र्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनान्मैवमित्याह यदेति ननु ज्ञानवतः
क्रियाकारकफलभावदर्शिनः कर्म परित्यागध्नौव्यात् कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्या-
शङ्क्याह आत्मन इति लोकसंग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिव पूर्ववदितुक्तम् एवं
वृत्तमनूद्योत्तरल्लोकमवतारयति यस्येति यथोक्तस्यापि विद्यावतोऽसक्तस्य भगवत् प्रीत्यर्थं कर्मा-
नुष्ठानोपलम्भात्ततो बन्धारम्भः सम्भाव्येत्याशङ्क्याह यज्ञायेति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन
रागद्वेषादिस्पर्धः तस्य बन्धनत्वं करणव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यं यज्ञनिर्वृत्यर्थं यज्ञशब्दितस्य
भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्पत्त्यर्थमिति यावत् ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं
कर्म परिशुद्धितं परिहरति कर्मेति समग्रं खेत्यङ्गोक्तत्वं व्याचष्टे सहेत्यादिना ॥ २३ ॥

खानिकतटीका ।

किञ्च गतेति गतसङ्गस्य निःकामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितं चेतो यस्य
यज्ञाय परमेश्वराराधनार्थं कर्म चरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्म भाव-
माद्यते आरूढ योगपक्षे यज्ञाय यज्ञरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

औरभी कहते हैं कि गत संगस्य कहे जिसका देह गेह औ विषयसे
सङ्ग आसक्ति चलीगई औ काम क्रोध से मुक्त कहे कूट गया है औ चित्त
ज्ञानरूप परब्रह्म मे स्थित है ऐसे गुणों से युक्त मनुष्यके यज्ञ रचार्थ किम्बा
लोक शिस्तार्थ या शरीर यत्नार्थ अथवा भगवदाराधनार्थ किये हुये सम्पूर्ण
कर्म वासना समेत विलीन हो जाते हैं ॥ २३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वन् समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणं येन कारणेन प्रकारेण ब्रह्म-विद्विरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथाशक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथायद्भ-जतं तच्छ्रुतिकैवेति ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्महविस्तथा यद्विर्वुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पद्मग्निरपि ब्रह्मैव यत्र ह्यते ब्रह्मणा कर्त्ता ब्रह्मैव कर्त्तव्यं यत्तेन हुतं हवनक्रियापि तत् ब्रह्मैव यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यं लोकसंग्रहचि-कौर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपसृदितत्वात्तदेवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंश्रयासिनः सम्यग्दर्शनसुख्यर्थं यज्ञत्वसम्प्रादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मब्रह्मैव पर-मार्थदर्शिन इति अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभि-धानमनर्थकं स्यात् तस्माद् ब्रह्मैव वेदं सर्वमित्यभिजानतः विदुषः सर्वकर्म-भावः कारकबुद्ध्यभावाच्च नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म वृष्टं सर्व-मेकान्निहोत्रादिकं कर्मशब्दसमर्पितदेवता विशेषसम्प्रदानादि कारकबुद्धि-मत्कर्त्तृभिमानफलाभिसन्धिमच्चट्टं नोपसृदितक्रियाकारककर्मफलभेद-बुद्धिमत्कर्त्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितञ्च इदन्तु ब्रह्मबुद्ध्युपसृदिताप-णादि कारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्त्तृताऽकर्मैव तत् तथाच दर्शितं कर्मसं-भिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः गुणागुणेषु वर्त्तन्ते नैव किञ्चित् करो-मीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्रतत्र क्रियाकारक-फलभेदबुद्ध्युपसर्हं करोति दृष्ट्वा च कामान्निहोत्रादौ कामोपसर्दनं

शाङ्करभाष्यम् ।

काश्यादग्निहोत्रादिहानिस्तथामतिपूर्वकत्वादीनां एवम्बिधेन कारकात्मनां कर्मणां कार्यविषेष्टस्यारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्यापमृदितापणादि कारकक्रियाफलमेद्वद्वेर्वाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापिबिदुषोऽकर्म सम्य-
द्यनेऽत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र केचिदाहुर्द्यदब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिवुद्धिर्निवर्तते किन्त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधोय ते यथा प्रतिमादौ विष्णुवादि बुद्धिर्यथाच नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेवमपि स्याद्यति-
ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं नस्यात् अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषानुपन्यस्य श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् यत्त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेतिब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेहविवक्षित स्यादर्पणादि विषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति चोच्यते विरुद्धञ्च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधञ्च सम्यग्दर्शनञ्च प्रकृतं कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परम्पश्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नाशुक्तं जीयते कर्मेति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते कस्मादिति समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य हैतस्य ब्रह्मात्मत्वेन बाधितत्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्मात्मस्य कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह उच्यत इति ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वक्रियाकारकफलजातं हैतमित्यत्र हेतुत्वेनानन्तरहोक्तमवतारयति अत इति अर्पणशब्दस्य करणाविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति येनेति यद्भजतं सा शुक्तिरितिवत् बाधायमिदं सामानाधिकरण्यमित्याह तस्येति तत्र दृष्टान्तमाह यथेति उक्तोऽर्थे पदद्वयमवतारयति तद्वदुच्यत इति उक्तमेवायं स्पष्टयति यथा यदिति समाससंख्यां व्यावर्त्तयति ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे धिक्त्वित्तमर्थं कथयति यदर्पणेति ब्रह्महविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमित्यादिना सम्यग्दर्शनश्रुतिमेव कुर्वन्नुपचीणो-
द्धवायः तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रतिभायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्य-
नुपपन्नं तस्माद् यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ब्रह्मोत्पादिना यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह
तथेति अस्तेति षष्ठी ब्रह्मविदसधिकरोति पर्यवदनमासमाशङ्क्य व्यावर्त्तयन् पदान्तरभयतार्थ-
व्याकरोति तथेति प्रायुक्तसमासवदिति व्यतिरेकः तत्र विद्वद्विमतमर्थमाह अग्निरर्पाति
ब्रह्मणेतिपदस्याभिसमतमर्थमाह ॥ ब्रह्मवेति कर्त्ताह्वयत इति सत्यम्बः कर्त्ता ब्रह्मणः सका-
शाद् व्यतिरिक्तो नास्तीत्येवमिनतमित्याह ब्रह्मवेति कृतमिच्छस्य विद्वद्विमतमर्थमाह यथे-
नेति ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागं विभजते ब्रह्मैवेत्यादिना तत्त्वकर्त्तृत्वात्प्रवचनार्थे व्याकरोति
ब्रह्मवेति कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात् प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्त्यत्वात् एवं ब्रह्मार्पणमग्नये अन्नमर्ध-
सङ्गा तावत्प्राप्यमाह एवमिति निवृत्तकर्मायं अन्यत्रितं प्रति पश्यन्स्य प्रवृत्तिरित्या-
शङ्काह निवृत्तेति यथावाह्य यज्ञाहुतानासमर्थस्यास्य ननु ज्ञानात्तद्वद्वद्वत्तथा ज्ञानस्य
यज्ञत्वसम्पादनं स्तुत्यर्थं हुतरानुपपद्यते तेन स्तुतिवाचान् कस्यवायाः स्वाधीनत्वाच्चे-
त्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनमित्यभिप्रेयति यदर्पणादौति केन प्रमाद्येनाह यज्ञत्वसम्पा-
दनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मप्राभिधानानुपपत्तेत्याह अन्यथेति ज्ञानस्य
यज्ञत्वे सम्पादिते फलितमाह तस्मादिति आत्मैवेदं दर्शमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्यात्मस्य
प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वन्तरमाह कारक्येति कारकबुद्धेस्तेष्वभिधानाभ्यामादौति किमिति
कर्म नस्यादित्याशङ्काह नह्येति उक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां इदयति सर्वमेवेति दृष्ट्वापेक्षादिना
शब्देन समर्पितो देवताविशेषः सम्पादनं कारकमादिशङ्काह ब्रह्मादिकरणकारकं तद्विपद-
बुद्धिभत् कर्त्ताऽस्तीत्यभिमानपूर्वको बोधोऽफलमस्येति फलाभिसन्धिभक्त्येनैव दृढमिति योजना-
जन्मयसङ्गा व्यतिरेकमाह नेत्यादिना उपगृह्यता क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्बुध्य तत्कर्मे-
तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको बोधो फलमस्येति योऽभिसन्धिस्तो न रहितस्तु न कर्म दृष्टमित्यन्वयः
तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातमित्याशङ्काह इदमिति यदिदं ब्रह्म-
विदो दृश्यमानं कर्म तद्ब्रह्मस्य ब्रह्मेतिबुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतच्च
कर्मेव न भवति तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं क्रारकादिव्यावर्त्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्यावर्त्तयति
तत्त्वविदः शरीरादि चेष्टा कर्माभावः कर्मव्यापकरहितत्वात् सुषुप्तिचेष्टावदित्यर्थः ज्ञानवतो
दृश्यज्ञानं कर्माकर्मेवेत्यतः भगवदनुबन्धितमाह तथा वेति ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म ग्राही-
त्युक्तेऽपि तत् कारणादुपपत्त्यात् पुनर्भविव्यतीत्याशङ्काह तथा च दर्शयन्निति अविद्यानि-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विद्वानपि कर्मणि प्रवर्त्तमानो दृश्यते तथापि तस्य कर्मकर्त्तृवेत्यत्र दृष्टान्तमाह दृष्टा चेति विद्वत् कर्मणि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत् फलारम्भकमित्यपि शङ्का नयुक्तेत्याह तथेति इदं कर्मैव कर्त्तव्यमस्य च फलं भोक्तव्यमिति सतिस्तत् पूर्वकाण्य तत्पूर्वकाणि च कर्मणि तेनाभवात्तरभेदसंग्रहार्थमादिपदं दार्ष्टान्तिकमाह तथेति सप्तम्या विद्वत् प्रकरणं पराष्टदं पञ्चौ समानाधिकरणे उक्तोऽर्थे पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य स्वव्याख्यानं शृत्वा स्वबुद्धिव्याख्यानमनुवदति अत्रेति प्रसिद्धोद्देशेन अप्रसिद्धविधानस्य न्याय्यत्वाद् प्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति किलेत्यस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचयति कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानाधिकरणरूपेण पञ्च विधेन ब्रह्मैव व्यवस्थितं कर्म करोतीत्यङ्गीकारात् तदप्रसिद्धाभावात् तदनुवादेनार्पणादिष्विच्छा-स्तद्विधिविधित्यर्थः दृष्टविधिपक्षे सिद्धान्तादिष्वेव दर्शयितव्येति अर्पणादिषु कर्त्तव्यां ब्रह्म बुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां सूचयति यथेत्यादिना दृष्टविधाने विधेयदृष्टे मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्गः स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति सत्यमेवमिव विधित्वा-द्विच्छुतिपरमेव प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्या प्रकरणं पर्यालोचनया ज्ञानस्तुतिरे-वात् प्रतिभातोति प्रतिपादयति अत्रत्विति किञ्च ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्-ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्रवेति नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पञ्चभेदासिद्धिरिति चेत् तत्राह येत्विति यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामा-दिकुतुभासं तथाप्यर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकत्वेन प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्या यद्योक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः किञ्च ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति ब्रह्म प्राप्तिफलमि-धानादपि दृष्टविधानमस्तिदृष्टमित्याह नचेति नचार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयत्यप्रतीका-लम्बनाक्षयतीति न्यायविरोधादिति भावः दृष्टविधानेऽपि नियोगवलादेव स्वर्गयद्दृष्टो भोक्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह विरुद्धञ्चेति ज्ञानादेव कैवल्यदुक्ता मार्गान्तरापवादित्या सुत्या-विरुद्धं भोक्तृस्य अविद्यानिष्ठान्तिबलवत्तस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगा-न्त्रोक्तो भवति इत्येतत् करणाविरुद्धञ्चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपञ्चयति सम्यग्दर्शनञ्चेति अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः तत्र हेतुः तस्येवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्यतेनैवो-पसंहारेऽपि मध्ये किञ्चिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह श्रेयानिति प्रक-रणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नोद्दर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानसम्भवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ २४ ॥

सामिहृतटीका ।

तदेवं वरमेष्टराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन वस्तुत्वाभावादकर्मैव व्याख्यायस्था-यां न अकर्मत्वज्ञानवाचितत्वात् स्वाभाविकस्यैव कर्म अकर्मैवेति कर्मण्यकर्म यः पश्ये-दित्यनेनोक्तः 'कर्मप्रविषयः' प्रपञ्चितः इदानीं कर्मणि तदङ्गेषु च ब्रह्मैवाहुस्तत् पश्यतः

देवमेवाऽपरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्सुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपचिष्यन्ते देवमेवेत्यादिना देवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ देवो-

स्वामिकतटीका ।

कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं जुह्वादि तदपि ब्रह्मैव अर्प्यमाणं हवि रपि घृतादिकं ब्रह्मैव ब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कर्त्ता ह्येतं होमोऽग्निश्च कर्त्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मस्यैव कर्मात्मके समाधिस्थितैकाग्र्या यस्य तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्यं न तु फलान्तरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो यह शब्दा करो कि धर्मशास्त्र तो वेदका अर्थही है औ तिसमें लिखते हैं कि नाऽशुक्तं जीयते कर्म अर्थात् बिना भोगकिये कर्म जीण नहीं होता कर्मका फल भोगनाहीं पड़ता है तो इस पर करते हैं कि संपूर्ण क्रिया औ कारक तथा फल रूप जो कुछ देत है सो सब ब्रह्ममात्र कहै ब्रह्म छोड़ और कुछ नहीं है ऐसे ज्ञानवान ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूप पुरुषके यावत कर्म विलीन हांजाते हैं इसमें कुछ सन्देह नहीं सोई उपनिषद् में कहा है कि ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वक्रिया कारक फलजातं भवति सोई कहते हैं कि ब्रह्मके अर्थ और ब्रह्महीं हवि तथा ब्रह्मरूप अग्निमें ब्रह्महीं ने दिया है इस प्रकार जो जानता है अर्थात् होम अग्नि शुद्धा हवी कर्त्ता क्रिया घृत आदि सब सामग्री और जिसको दिया जाय यह सब जो है सो ब्रह्म व्यतिरेक कहै बिना और नहीं है समाधि कहै वित्तवृत्ति ब्रह्म कर्ममें है जिसकी सो अवश्य ब्रह्म को प्राप्त होता है जैसे इन कर्मों की कर्ममें गिनती नहीं तैसेही भगवत आरधन कर्म की भी कर्म में गणना नह है ऐसे कर्म जो हैं सो अकर्म्मही हैं फेरि इनका फलभोगना कहा है और जो फल है तो ब्रह्म या भगवत प्राप्तिरूप हो है और दूसरा कुछ नहीं है ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः* ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिवचनोक्त मशनायादि सर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेष विशेषं ब्रह्मयज्ञेनोच्यते ब्रह्म च तदग्निश्च सहोमादिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदीयज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधितं युक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकलाहृतिरूपं यज्ञेनैवात्मनेवोक्तलक्षणेनोपजुहति प्रतिक्षिपन्ति सोपाधिकस्यात्मनोरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्व दर्शननिष्ठाः सत्याग्नि इत्यर्थः ॥ २५ ॥

आनन्दशरितकटीका

ज्ञानस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य पूर्वलोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य सत्यर्थं यज्ञान्तर निर्देशार्थकुत्तरप्रत्यप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्वस्य अथैवः साधनस्य मुख्यगौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन् आदौ यज्ञशब्मादर्शयति देवमेवेति प्रतीक्षमादाय देवयज्ञं व्याचष्टे देवा इति सत्यज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्नाविति तत्र ब्रह्मयज्ञार्थं सुत्वष्टस्तेन स्पष्टयति सत्यमिति यदजसमन्तविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य सात्त्विककरणत्वेन सात्त्विकमौपचारिकमित्याशङ्क्याह तत् साक्षादिति जीवब्रह्मविभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि व आत्मेति परस्यैवात्मत्वं सर्वमाद्देहादेरव्याकृतात्मादान्तरत्वेन साधयति सर्वान्तर इति विधिसुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः निषेधसुखं ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमग्रेमेवार्थतो निवन्नाति अशनायेति ब्रह्मप्राग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमाह सहोमेति बुद्धारूढतया सर्वस्य वा हेतुत्वादिति द्रष्टव्यं यज्ञशब्दस्यात्मनि त्वं पदार्थे प्रयोगे हेतुसाह आत्मनामस्त्विति आधाराभेदभावेन वास्तवभेदं ब्रह्मात्मनी व्याकर्तयति परमार्थत इति कथं तर्हि होमो नहि तस्यैव तत्र होमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह बुद्धादीति उपाधिसंयोगफलं कथयति अध्यस्तेति उपाध्यध्यासद्वारा तद्वर्माध्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति आकृतीति इत्थं भूतलक्षणां तृतीयांमेव व्याकरोति उक्तेति अशनायादि सर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्दिशेष्टेण स्वरूपेणेति यावत् आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति पर इत्युक्तार्थं स्मरेदयति ब्रह्मेति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनौन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणयोगीन्द्रो देवयज्ञादिषु यज्ञेषु प्रक्षिप्यते ब्रह्मार्पण-
मित्यादि श्लोकैः श्रियान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप इत्यादिना-
स्तुत्यर्थं श्रोत्रादीनिति श्रोत्रादीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं
संयमोऽभिधत्त इति बहुवचनं संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव
कुर्वन्तीत्यर्थः शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति इन्द्रियाण्य-
वाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं
मन्यन्ते ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं यज्ञत्वेन प्रत्यादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्ववशोपायप्राप्तत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः
श्रेष्ठमित्येवं स्तोत्रमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान् ब्रह्मन् यज्ञानाह देवमित्यादिभिरुच्यते
देवा इन्द्रवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन् एवकारेणोन्द्रादिषु ब्रह्मबुद्धिराहित्यं दर्शितं तदेवं
यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते अज्ञयानुतिष्ठन्ति अपरे तु ज्ञानयोगिनो ब्रह्मरूपेण्यौ
यज्ञेनैवोपास्येन ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तप्रकारेण यज्ञरूपजुह्वति यज्ञादि सर्वकर्माणि प्रविलाप-
यन्तीर्थः सोऽयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥

भाष्य अनुवाद ।

पूर्वोक्त प्रकार यज्ञरूप से सर्वत्र सम्पादित कहे प्रसिद्ध करके कहा जो
ब्रह्मदर्शनरूप ज्ञान सो सकल यज्ञोंका हेतु कहे उसीकी वास्ते सब यज्ञ
की जाती हैं अतएव श्रेष्ठ है इसीसे अब इस ज्ञान की प्रशंसा करके
अधिकारी के भेद से ज्ञान के उत्पत्ति कीं उपाय रूप सब यज्ञोंको ८ श्लोक
से कहते हैं कि बहुतेरे कर्मयोगी लोग ब्रह्मबुद्धि रहित हो इन्द्र वरुणादि
देवताओंको यज्ञकरिके वड़ी श्रद्धा से पूजते हैं और कितने ज्ञानयोगी ब्रह्म
रूप अग्निमे ब्रह्मयज्ञरूप उपाय से यज्ञ आदि सकल कर्मरूप ब्रह्ममे
ब्रह्मार्पणविधि से अर्पण कहे सब कर्म लीन करते हैं सोई ब्रह्मयज्ञ है
यह जानो ॥ २५ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगान्नौ जुह्वति ज्ञानदोषि ते ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च सर्वाणीति सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रिय
कर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चन प्रसा-

खानन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य दैवयज्ञादिषु ब्रह्मार्पणमित्यादिकोक्तैरुपचित्यमाश्रयं दर्शयति
सोयमिति उपरोप प्रयोजनमाह अयमिति सम्प्रति यज्ञद्वयमुपन्यस्यति ओत्तादीनीति
बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमान्वित्विति बहुवचनमित्याशङ्क्याह
प्रतीन्द्रियमिति संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमा
भारत्वादग्नित्वं व्यपदिशति संयमा इति विषयेभ्योऽन्तर्वाच्याणीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति
संयमयज्ञं संक्षिप्य दर्शयति इन्द्रियेति ओत्तादीन्द्रियान्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्त-
दिन्द्रियैस्तत् तद्विषयोपभोगलक्षस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिविधानं वर्जयित्वा
रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान् विषयान् मुञ्चते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विश-
दयति ओत्तादिभिरिति ॥ २६ ॥

खामिकृतटीका ।

ओत्तादीनीति अन्ये नैष्ठिका ब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषु ओत्तादीनि
जुह्वति प्रविजापयन्ति इन्द्रियाणि निरुध्य संयमप्रधानास्तत्तन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवामन-
स्तेषु शब्दादीन्ये गृहस्था जुह्वति विषयभोगसमयेऽप्यनासक्ताः सन्तोऽग्नित्वेन भावितेषु
इन्द्रियेषु हविर्देन भावितान् शब्दादीन् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे ही कितने ब्रह्मचारी लोग इन्द्रियोंका संयम जो विषयों से
रोकना सोई अग्निरूप है तिस में ओत्त प्राण जिह्वा त्वक् चक्षु इन ज्ञान
इन्द्रियोंको होमकरते अर्थात् इन्द्रियोंको अन्तर्मुख करके संयम से हरते
हैं और कितने गृहस्थ जब इन्द्रियरूप अग्निमें हविरूप विषय कहे रूप
रस गन्ध स्पर्श शब्द को होम करते हैं तो विषय भोग समैने भी अना-
सक्त होके अग्निरूप इन्द्रियोंके रूप प्रादि विषयरूप छुट होम करते
कहे दम्ब करते अर्थात् निरहङ्कार होकर फल इच्छा रहित होते हैं ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति ज्ञानाग्निदीपिते स्नेहेनैव प्रदीपिते विवेकविज्ञानिनोज्ज्वलभावमापादिते जुह्वति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकवतटीका ।

यज्ञान्तरं कथयति किञ्चेति इन्द्रियाणां कर्माणि अवश्य वदनादीनि आत्मनि संयमो धारणा ध्यानसमाधिचक्षणः सर्वमपि व्यापारं निरुध्य आत्मनि चित्तसमाधानं कुर्वन्तीत्याह विवेकेति ॥ २७ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

किञ्च सर्वाणीति अपरे ध्याननिष्ठा बुद्धीन्द्रियाणां ओत्तादीनां कर्माणि अवश्यदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणां वाक्प्राणयादीनां कर्माणि वक्त्रनोपादानादीनि प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि प्राणस्य वह्निर्गमनं अपानस्थाधोगमनं व्यानस्य व्यायनाकुञ्चन प्रसारणादीनि समानस्थानसितपीतादीनां ससृज्यनं उदानस्थोर्ध्वनयनं, उद्वारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्तुतः ककरः कुक्करोच्चेयो देवदत्तो विजृम्भने न जह्वाति स्तुतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः इत्येवं रूपाणि जुह्वति आत्मनि संयमो ध्यानैकाग्र्यं स एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येय विषयेन दीपिते प्रज्वलिते ध्येयं सम्यग्ज्ञात्वा तस्मिन्मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माणि उपरभयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और बहुतेरे ध्यानी पुरुष ओचादि ज्ञान इन्द्रियोंके अवस्थादि कर्म तथा वाक् आदि कर्म इन्द्रियोंके कार्य वचनादि और प्राण अपान उदान व्यान समान नाग कूर्म कुक्कल देवदत्त धनञ्जय ये शरीर की दश वायुओंके कर्म जो वह्निर्गमनादि हैं सो सब आत्मसंयम योग अग्नि में होमते हुये लीन करते हैं अर्थात् धेय कहे ध्यानके विषयको ध्यानके द्वारा प्रज्वलित ज्ञान दीप की प्रकाश से वही धेय कहे ध्यान योग्य ब्रह्मको अच्छी तरह जानकर और उसी में मन की संयम कहे युक्त करिके सकल कर्मको दूरकर देते हैं ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्याय ज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तोत्रेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञा-
स्तपोयज्ञास्तपोयज्ञो येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञा योगयज्ञाः प्राणायाम
प्रत्याहारोदितक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञान
यज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्याभासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याय-
यज्ञाः ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थ परिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः स्वाध्याय यज्ञा
ज्ञानयज्ञाश्च यतयोयतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तनू कृतानि-
तौक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताटीका ।

यज्ञ षट्कमवतारयति द्रव्येतीति तत्र द्रव्ययज्ञान् युरुपात्तपादाय विभजते तीर्थेष्विति
तपस्विनां यज्ञबुद्ध्या तपोवृत्तिवृत्तं नियमवताम् इत्यर्थः प्रत्याहारादीत्यादिशब्देन
यमनियमासनध्यानधारणा समाधयो षट्कमो यथाविधि प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणितादयश्च-
विभिन्नवृत्तिकस्येति यावत् व्रतानां तौक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताटीका ।

किञ्च द्रव्ययज्ञा इत्यादि द्रव्यदानमेव यज्ञोयेषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणादितप
एव यज्ञोयेषां ते तपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिः स एव यज्ञोयेषां ते
योगयज्ञाः स्वाध्यायेन वेदेन अध्ययनमनादिना यत् तदर्थज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते यद्वा
वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधा यतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक् - श्रितं निश्चितं
तौक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और लोक में कितने पुरुष द्रव्य दानहीन को परम यज्ञ जानि द्रव्य-
दानरूप यज्ञ करते और बहुतेरे मनुष्य कृच्छ्रचान्द्रायण तथा द्वादशवार्षिक
व्रत आदिक में चित्त लगाय तपस्वरूप यज्ञ करते हैं फिर कितने जन योग-
शास्त्रोक्त नीती धीती श्री प्राणायाम आदि योग करके चित्तवृत्तिके बाध
रूप योगयज्ञ में तत्पर हैं और बहुतेरे वेद शास्त्रके अध्ययन मनन को

अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगतीं रूढ्वा प्राणायामपरायणाः ।

अपरे नियता हाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ॥ २६ ॥

आङ्गरभाष्यम् ।

किञ्च अपान इति अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राण-
वृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणोऽपानं तथापरं जुहति रेच-
काख्यञ्च प्राणायामं कुर्वन्तीत्यतः प्राणापानगतीं रूढ्वा मुखनासिकाभ्यां
वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेनाधोगमनमपानस्य ते प्राणापान-
गती एते रूढ्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं
प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः किञ्च अपर इति अपरे नियताहारा नियतः परि-
मितः आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान् प्राणभेदे-
ष्वेव जुहति यस्य यस्य वायोर्जयः क्षियते इतरान् वायुभेदांस्तस्मिन् जुहति
ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्राणायामाख्यं यज्ञसद्विहरति किञ्चेति प्राणायामपरायणः सन्तो रेचकं पूरकं
कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह प्राण्येति प्राणापानयोगतीं खासप्रज्ञसौ निरुध्य किं कुर्वन्तीत्य-
मेकायामाह किञ्चेति प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनः पुनर्वायुजयं कुर्वन्ती-
त्यर्थः आहारस्य परिमितत्वं हि तत्त्वमेध्यत्वोपलक्ष्यार्थं प्राणानां प्राणेषु होसमेव विभ-
ज्यते यस्येति जतेषु वायुभेदेष्वजितानां तेषां होसप्रकारं प्रकटयति ते तत्रेति ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अपाने इति अपानेऽधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेन जुहति पूरककाले प्राणम-
पानेनेकी कुर्वन्ति तथा कुम्भकेन प्राणापानबोद्ध्वाधोगतीं रूढ्वा रेचककालेऽपानं प्राणो
जुहति एवं पूरक कुम्भकः रेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः किञ्च अपरे इति
अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यस्तनः स्वयमेव जीर्णप्राणेष्विन्द्रियेषु तद्वदिन्द्रिय वृत्तिलयं होनं
भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने जुहति प्राणं प्राणोपानं तथापरं इत्यनेन पूरक रेचकयो-
रवर्त्यमानयोर्हंसः सोऽहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतस्वामिव्यवस्थाने राजप्रासग्वेय-
तत्वं पदार्थैक्यं व्यतीहारेण भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे सकाशे बहिर्ध्याति

स्वाभिकतटीका ।

हकारेण विधेत् पुनः प्राणस्तत्र स एवाहमहं स इति चिन्तयेदिति प्राणापानगतीरुद्देशेन लोकेन प्राणायाम यज्ञा अपरे कथ्यन्ते यत्नायमर्थः द्वौभागौ पूरवेदचैर्जलैरेकं प्रपूरेत् सात्त्विक प्रचाराय चतुर्थभागपयेत् इत्येवमादिचतुर्गुणनियत आहारो वेपां ते कुम्भकेन प्राणापानगती रूद्ध्वा प्राणसंयमन परायणाः सन्तः प्राणाति इन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुम्भकेन हि सर्वप्राणा एकी भवन्ति तत्रैव लीयमानेन्द्रियेषु होमं भावयन्तीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदाभ्यासान्धनतः स्थिरता भवेत् वायुवाक्ताय-हृदीनां स्थिरता च तथा तथेति ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

स्वकर्म्म जानि के तदर्थ ज्ञान हीं को सर्वस्वमानि स्वाध्याय ज्ञानरूप यज्ञ करते हैं परन्तु जो इन्द्रीजित औ व्रत में तत्पर है तेई मनुष्य ये सब यज्ञों कर सकते हैं ॥ २८ ॥

और कितने हठयोगाभ्यासी मनुष्य अपान वायुमें प्राण वायुको पूरक प्राणायामके द्वारा खेंचकर होम करते हैं अर्थात् पूरकसमै में प्राण अपान एककर देते हैं और कोई कुम्भक प्राणायाम से प्राण अपान वायुको जड़ अथो गहन रोककर रचक काल में अपान वायुको प्राण वायु में अँच लेकर होम करते कहै लीनकर देते हैं ऐसे ही पूरक कुम्भक रचकके द्वारा प्राणायाम में तत्पर रहते हैं और कोई कोई लोग आहार घटाय इन्द्री शिथिल करके सोई सोई इन्द्रिय वृत्तिका लयरूप होम करते हैं अथवा पूरक रचक दोनों श्वासा वन्दकर हंस औ सोहं इसको अनुलोम कहै उलट पुलट रूप अजपा मन्त्र के द्वारा तत्त्वमसि महावाक्य से कथित जो तत्पद् औ त्वंपद् तिनके अर्थके अनुसार ब्रह्म जीवकी एकता अर्थात् सो ब्रह्म हम हैं और हम सो ब्रह्म है ऐसी भावना करते हैं और कोई प्राणायामहीं को यज्ञ कहते अर्थात् उदर के दो भाग अन्नसे पूर्ण करि औ एकभाग पानीसे पूर्णकरि और वायुके सञ्चारार्थ चतुर्थभाग खालीरान्ध्रि बिधिके अनुसार परिमित अहारी जन कुम्भक के द्वारा प्राण अपान की गति रोध करि प्राण दमन ग्रील हो सब इन्द्रियोंकी प्राणवायुमें होम करते हैं

सर्वेऽप्ये ते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ।

यज्ञं शिष्टा मृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वे इति सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षयितो नाशितो कल्मषो येषां ते यज्ञक्षयितकल्मषाः एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टञ्च तदमृतञ्च यज्ञशिष्टा मृतं तत् भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृतस्थं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजा- यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं सुसुखवश्चेत् कालातिप्रमापिष्येति शब्द सामर्थ्यात् गम्यते ॥ ३० ॥

छानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतान् यज्ञानुपसंहरति सर्वेऽपीति यथोक्त यज्ञैर्वर्तमानान्नरं क्षीणे कल्मषे किं स्वादित्याशङ्क्याह एवमिति यथोक्तानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेन विशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्य- वायं दर्शयति नायमिति पाठान्तरेण कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायितान्नमग्निष्टेन कालेन विहितान्नभुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशाङ्क्य सुसुखत्वे सति वित्तशुद्धिद्वारेत्याह सुसुखवश्चेदिति तत् किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विनष्टितः तथाय गतिमृतिपिरोधः स्वादिष्याशाङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् क्रमशुक्तिरत्वाभिप्रेतेत्याह कालातीति ॥ ३० ॥

खामरुतटीका ।

तदेव सुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह सर्वेऽप्येते इति येषान् विन्दन्ति लेभन्त इति यज्ञविदो यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः क्षयितं नाशितं कल्मषं यैः यज्ञान् कृत्वा यज्ञि- काले निषिद्धमन्नममृतरूपं भुञ्जत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्मज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्थात् कुम्भक से सब प्राण एक ही जाते और इन्द्रियगण लयको प्राप्त होता है ॥ २८ ॥

ऐही पूर्वोक्त वारह प्रकारके यज्ञकारी लोगों को प्राप्यफल कहते हैं कि ऐसी यज्ञरूप क्रिया जिनकी जानी है और इन यज्ञोंसे जिनके प्राप्य

नार्यं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नायमिति नार्यं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञा-
नामेकोपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः
कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवमिति एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमानाः ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तृतीयं पादं व्याचष्टे नायमिति विवक्षितं कैमुतिकन्यायमाह कुत इति साधारण-
लोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिद्वारनिरस्तेत्यर्थः यथोक्तेऽर्थे बुद्धिसमाधानं कुरुकुल-
प्रधानस्य अर्जुनस्य अनायासलभ्यमिति वक्तुं कुरुसत्तमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

सामिञ्जतटीका ।

तदकरणे दोषमाह नायमिति अयमल्पसुखोपि मनुष्यलोको अयज्ञस्य यज्ञनुष्ठान रहि-
तस्य नास्ति कुतोऽन्यो बहुसुखः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

हीगये हैं और यज्ञ समाप्तकर पीछे शास्त्र विहित अमृत-रूप अन्न
भोजन करते हैं फिर तत्त्वज्ञान के द्वारा नित्य सत्य ब्रह्म को प्राप्त होते हैं
सोई कहा कि सब ये यज्ञवित् यज्ञसे नष्ट कल्लप कहें निष्पाप ही
यज्ञश्रिष्ट अमृतभोगी सनातन ब्रह्मको जाते कहे प्राप्त होते हैं ॥ ३० ॥

अब यज्ञ न करने में दोष कहते हैं कि देखो यज्ञ न करने वालोंकी
यह अल्पसुख जो मनुष्य लोक सोई नहीं मिलता है तो परलोक सुख
फिर कहीं प्राप्त होना है इससे यज्ञको निश्चय करना चाहिये कुरुसत्तम
अर्जुन यज्ञ कैमुतिक न्याय में देखाया है ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तद् यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः कर्मजान् कायिकवाचिकमानस कर्माद्भवान् विद्धि तान् सर्वाननात्मजान् निर्व्यापारोऽह्मात्मा अतएवं ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् न मद्भाषारा इमं निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा-
स्मात् सम्यग्दर्शनात् मोक्षसे संसारवन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकवतटीका ।

उक्तानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षा निबन्धनत्वं निरस्यति एवमिति आत्मव्यापार-
साध्यत्वमुक्तकर्मणाभाशङ्क्य दूषयति कर्मजानिति आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह ख-
मिति कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य सुखे विस्तीर्णत्वमित्याशङ्क्याह दवेदद्वारेणेति
आत्मनोऽवगममानत्वमेवोदाहरति तद्वयेति एतद्ध स्रवैतत्पूर्वं विद्वांस आह्निरित्युपक्रमा-
ध्ययनाद्याक्षिप्य हेत्वाकाङ्क्षायास्तुतं वाचिहीति ज्ञानशक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहा-
रोल विवक्षितः प्राणे वा वाचं वो ह्येव प्रभवः स एवाप्यय इति वाक्यमादिशब्दार्थः ज्ञान-
शक्तिमतां क्रियाशक्तिमताम्बान्योन्योत्पत्तिप्रत्ययत्वात्तद्भावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्म-
णात्मात्मव्यापारजन्यत्वाभावे हेतुमाह निर्व्यापारोऽहीति तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्-
ज्ञातव्यमित्याह अत इति एवं ज्ञानमेव ज्ञापयन् उक्तं व्यनक्ति नैत्यादिना ॥ ३२ ॥

स्वाभिकतटीका ।

ज्ञान यज्ञं स्तोत्रमुक्तान् यज्ञानुपसंहरति एवं बह्विधा इति ब्रह्मणो वेदस्य सुखे
वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथापि तान् सर्वान् वाङ्मनः कायकर्म जनितात्म
स्वरूपसंस्पर्शरहितान् विद्धि जानीहि आत्मनः कर्मणोऽगोचरत्वात् एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः
सन् संसाराद्विमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

ज्ञान यज्ञकी प्रशंसा करने के अर्थ अब सब यज्ञोकी चर्चाकरि न्वून
अधिक तारतम्य देखावते हुए कहते हैं कि नानाप्रकार की यज्ञीं वेदरूप
सुखसे प्रत्यक्ष विहित हैं परंतु भी मन वचन शरीर के कर्मसे उत्पन्न जो
यज्ञ हैं सकल आत्मस्वरूप स्पर्शसे रहित जानी अर्थात् उनसे आत्मज्ञान
नहीं होता क्योंकि आत्मा कर्मोका अगोचर कहे कर्मसे प्राप्य नहीं है
इससे तुम ज्ञाननिष्ठ होय संसार से मुक्त होउगे यह जानो ॥ ३२ ॥

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ब्रह्मार्पणमित्यादिज्ञोक्तिन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितं यज्ञाच्च
अनेकविधा उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते कथं श्रेयानिति
श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हे परन्तप द्रव्य-
मयोहि यज्ञः फलस्यारम्भको न ज्ञानयज्ञः फलस्यारम्भकोऽतः श्रेयान्
प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलं अप्रतिवद् पार्थ ज्ञाने मोक्ष-
साधने सर्वतः संप्रतुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय
विजितायाधारे याः संयन्त्रेवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः
साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद यस्तवेदति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्म योगेनेकधाभिहिते सर्वस्य श्रेयः साधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञान-
मनाद्रियमाणमर्जुनमालक्ष्य दृष्टानुवादपूर्वकचतुरस्रोक्तस्य तात्पर्यमाह ब्रह्मोत्पादिना सिद्धेति
सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषाप्रेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञज्ञानं तैरनन्तरोपदिष्टैरिति यावत्
प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात् प्रशस्यतरत्वे
हेत्वमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य
श्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयाद्रियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्चयति द्रव्यमयो होति
फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः न फलारम्भको न कस्यचित् फलस्योत्पादकः किन्तु नित्यसिद्धस्य
मोक्षस्य अभिव्यञ्जक इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेत्वन्तरमाह यत इति समस्तं कर्मेत्यग्नि-
होत्वादिकतृच्यते अखिलमपि द्यमानं खिलं शेषोऽस्येत्यन्त्यं महत्तरमिति यावत् सर्व-
मखिलमिति पदद्वयोपादानमसङ्कोचार्थं सर्वं कर्म ज्ञानेनर्भवतीत्यत्र आनन्दोऽग्रमुक्तिं प्रमा-
णयति यथेति चतुरग्यके हि द्यूते कश्चिदायः चतुरङ्गः सन् जतशब्देनोच्यते तस्मै विजिता
यः कृताय तादर्थ्येनाश्वरेयास्तस्मादश्वस्ताङ्गाविनस्त्रिद्व्येकाङ्कास्तेता द्वापरकलितमानः संय-
स्यायाः संगच्छन्ति चतुरङ्गे खल्लाये त्रिष्टोकाङ्गानामन्तर्भावो भवति महासंख्यायामवान्तर-
संख्यान्तर्भावावश्यं भावादेवमेनं विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदाभिसुख्येन समेति सङ्गच्छति किं तत्
सर्वं यद्विदुषि पुरुषेनर्भवति तदाह यत्किञ्चिदिति प्रजाः सर्वा यत् किमपि साधुकर्म
कुर्वन्ति तदर्थमित्यर्थः - एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं विशिष्टं यस्तदिति

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेव्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदेतद्विधिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विहीति तद्विद्धि विज्ञानोहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानिभिर्गम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नौचैः प्रपतनं प्रणिपातो दोषमस्कारः तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किं तद्विद्युक्तं तदेव विगदयति यत्न इति सरैकोयत्तत्वं वेदतत्त्वं योन्योऽपि जानाति तमेतं सर्वं साधुकर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठ इत्याह श्रौयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याहैवादि यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानस्यापि भवो व्यापारधीनत्वस्यैव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनः परिणामे अभिव्यक्तिमात्रं तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयादिशेषः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वं कर्माखिलं फलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चि प्रजाः साधु कुर्वन्तीति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब ज्ञानयज्ञकी श्रेष्ठता कहते हैं कि जिस लिये आत्म कि अर्थव्यापार रहित हो जो द्रव्यमय देवताके अर्थयज्ञ है तिससे ज्ञानयज्ञ ही श्रेष्ठ जानो और यद्यपि ज्ञानयज्ञ मानसिक व्यापार के अधीन है तथापि आत्माका स्वरूप जो ज्ञान सो केवल मनका परिणाम अर्थात् ब्रह्मरूप होना मान है और ज्ञान कुछ मानस व्यापार से प्रगट नहीं है और ज्ञान की श्रेष्ठता में हेतु यह कि फलके सहित सर्वकर्म तत्त्वज्ञान के अन्तर्भूत है क्योंकि लोगोंके किये हुए सत्कर्म ज्ञानके अनुगामी कहे साथ होते हैं यह वेदमें कहा है सोई इस श्लोक से कहा कि श्रेष्ठ है द्रव्य यज्ञसे ज्ञान यज्ञ है परन्तु और सब कर्म हे पार्थ अर्जुन ज्ञानमें परिसमाप्त कहे लीन होते हैं इसीसे ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ है ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणा वर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते स्वार्णं यद्योक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोपि केचिद्यथावत्तदर्शनशीलाश्च न भवन्ति अपरे तु भवन्त्यतो विगिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शनं इति ये सम्यग्दर्शनस्वरूपं दिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

यद्येवं प्रशस्तपरिचिन्तं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति पृच्छति तदेतदिति ज्ञानप्राप्तौ प्रत्यासन्नसुपायसुपदिशति उच्यते इति तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्भिर्गुरुवत्प्रणिपातादिभिरुपायैरावर्जितचेतसो वदिष्यन्तीत्याह तद्विद्भीति उपदेष्टृत्वमुपदेशकसृत्वं परोक्षज्ञानसाक्षेण न भवतीत्याह उपदेक्ष्यन्तीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसाधनं गृह्यते येन विधिनेति विशेषदर्शनात् यद्वा येनाचार्यायर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशरूपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानसाचार्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः तदेव स्मृत्यति आचार्यानि एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते एवमादिना विद्भीति पूर्वेषु सम्बन्धः उत्तरार्द्धे व्याचष्टे प्रश्रयेणेति प्रश्रयो भक्ति अज्ञापूर्वको निरतिशयोऽवनति विशेषः यद्योक्त विशेषणं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रशस्ततममित्यर्थः विशेषणस्य प्रौढरक्ति परिहृयर्थभेदं कथयति ज्ञानवन्तोऽपीति ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह ये सम्यगिति बहुवचनञ्चैतदाचार्यविषयं बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायाभ्युपगमनार्थं नत्यात्मज्ञानमधिकृत्य आचार्यबहुत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदार्थभातोपदेशादेवोदयसम्भवात् ॥ ३४ ॥

खामकतटीका ।

एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह तदिति तज्ज्ञानं विद्भिर्जानीहि प्रमुक्तीत्यर्थः ज्ञानिनो प्रणिपातेन नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं वा निवर्त्तते इति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषया च ज्ञानिनः शास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनो परोक्षात्मवसम्भवाश्च ते त्वम् ज्ञानमुपदेशेन सत्याद्विष्यन्ति ॥ ३४ ॥

भाषाअनुवाद ।

जो कहो कि भला जिस ज्ञानकी ऐसी प्रशंसा करते हो सो किस-प्रकार से प्राप्त होय तो ज्ञानके साधन कहे उपपद कहते हैं कि ज्ञानी

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनं यदिति यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं तेरुप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न
यास्यसि हे पाण्डव किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्वस्व
पर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति
अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति चैतन्नेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्
प्रसिद्धं द्रव्यसौत्वर्थः ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यत्वे प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यविषय-
मर्थवद्भवतीत्याह तथाचेति अतस्तस्मिन् विशिष्टे ज्ञाने तदीयनोद्भापोद्भूतौ निष्ठावता
भवता भवितव्यमिति शेषः तत्र निष्ठा प्रतिष्ठायै तदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टि येनेति यज्-
ज्ञात्वयुक्तं ज्ञानायोगादित्याशङ्क्य प्राप्यर्थत्वसर्वपूर्वस्य गमेरङ्गीकृत्य व्याकरोति अवि-
गम्येति इतश्चाचार्योपदेशलभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भवितव्यमित्याह किञ्चेति
जीवे चेश्वरे चोभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशे वेदादाहुमतिः स्वादित्याशङ्क्याह
चैतन्नेति मूलप्रमाणभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्वादित्याशङ्क्याह सर्वेति ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

पुरुषोंके निकट जाय नस्त्रता से प्रणामकर प्रश्न करे कि किस कारण से
हम को यह संसार भया और कैसे निवृत्त होगा और गुरुको सेवा
शुश्रूषा करने से तुमको सो तत्त्वज्ञान मिलेगा और ज्ञानी जो शास्त्रज्ञ
तथा तत्त्वदर्शी जो हैं वे तुमको उपदेश देकर तत्त्वज्ञान सम्पन्न कर
देयंगे सोई कहते कि द्रष्टवत् तथा प्रश्न औ सेवा करने से तत्त्वदर्शी ज्ञानी-
लोग तुमको ज्ञान उपदेश करेंगे और जैसे बन्ध औ मोक्ष तथा ज्ञान
औ अज्ञान क्या हैं सो कहेंगे ॥ ३४ ॥

अपि चेदसि पापिभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चित्तस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं अपीति अपि चेदसि पापिभ्यः पाप-
कृद्भ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमः यद्यसि भवसि सर्वं
ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं ज्ञानप्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरि-
ष्यसि धर्मोऽपि मुसुचीः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानस्य प्रकरान्तरेण प्रशंसं प्रस्तौति किञ्चेति पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादति-
शयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नस्मादितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धार्थमङ्गीकृत्य व्रवीति अपिचेदिति
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्त्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वसिद्धिं अधर्मे
निवृत्तेऽपि धर्मरूपप्रतिबन्धान्नज्ञानवतोऽपि मोक्षः सम्भवतीत्याशङ्क्याह धर्मोपीति इहे-
त्वध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेति साक्षैस्त्रिभिः यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्धन्नुवधादिनिमित्तं
मोहं न प्राप्नुयसि तत्र हेतुर्वेन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वापिद्या विजृम्भितानि
आत्मन्येवैवेदेन द्रव्यसि अथो अनन्तरम् आत्मानं मयि परमात्मन्यभेदेन द्रव्यसीत्यर्थः ॥३५॥

भाषाअनुवाद ।

अब साष्टि ३ श्लोकसे तत्त्वज्ञान का फल कहते हैं कि तत्त्वज्ञान होनेसे
फेरि और बन्धु बधनिमित्त ऐसे मोहको न प्राप्त होउगी कारण यह कि
ज्ञान सम्पत्ति होनेसे अपने अज्ञानवशते प्रगट जो पिता पुत्र भाई बन्धु
तिनको अपने आत्मासे भिन्न न देखोगी और साक्षात् परमात्मारूप हमसे
और अपने आत्मासे अभेद देखोगे सोई कहते कि जिस ज्ञानको जानिके
हे पाण्डव फेरि ऐसे मोहको न पावोगी और जिसमे संपूर्ण प्राणीयोंको
अपने और मेरे मे देखोगे सो तत्त्वज्ञान महात्माजनों से मिलेगा ॥ ३५ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते यथेति यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यक् इद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते अर्जुन एवं ज्ञानमेव अग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्वीजं करोतीत्यर्थः नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निः तानि कर्माण्येवमवद् भस्मीकर्तुं शक्नोति तस्मात् सम्यक् दर्शनं सर्वकर्मणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव लीयते अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञाने जल्पि धर्माधर्मयोरुपलम्भात् कृतस्तयोस्तनो निवृत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयितुमनन्तरं श्लोकसंवतारयति ज्ञानमिति योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभागमुदाहरति यथेति दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकमावधे

स्वात्मिकतटीका ।

किञ्च अपिबेदिति सर्वेभ्योऽपि पापकारिभ्यो यद्युच्यति शब्देन पापकारीत्यसि तथापि सर्वं पापमनुद्धं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानपोतेनैव सस्यगतासाहेन तरिष्यति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो सब पापी मनुष्योंसे भी तुम अधिक पापी हीउ तभी पापरूप समुद्र को ज्ञानरूप नौकाके द्वारा अनायास उतरि जावगी तात्पर्य यह कि जो तुमने कहा था कि पापमेवाश्रयेदस्मान् अर्थात् कुटुम्ब के मारने से हमें बड़ाही पाप हीगा और वन्धु वधरूप वृजिन कहे दुःख सागरके पार कैसे जावंगी सो यह अज्ञान से तुमारी मूल सहज उपाय . आत्मज्ञान से कूट जायगी ऐसे कहिकर श्रीभगवानने ज्ञान का महावाद . कहा है ॥ ३६ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्सर्वं योगसंसिद्धिः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरितटीका ।

ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयेऽपि दाहकत्वभग्नेरप्रतिबन्धमेकमेवेति विवक्षित्वा 'विशिनष्टि' इत्यग्निमिति दाहोक्तिम् व्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति नोच्यते निर्भीजं करोति कमेति किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह नहीति ज्ञानस्य स्वप्न-
मेवादिवशात्तात्पर्याकारणे सासर्वस्य लोके दृष्टत्वाद्विजित्यद्रह्मात्मज्ञानस्य तदपि तद-
ज्ञानं भिन्नवज्जन्तु तज्जन्त्यक्तवृत्त्यभ्रं कर्मवीजभूतं निवर्तयति तद्विद्वत्सौ च कर्माणि न
स्यात् पारयन्ति ननु साक्षात् कर्मणां निवर्तकं ज्ञानम् अज्ञानस्यैव भिन्नवर्तकमिति व्याप्ते-
त्तद्विद्वत्सौ तु पुनरपि कर्मोद्भवसम्भवादित्यर्थः ज्ञानस्य साक्षात् कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलित-
माह तस्मादिति इत्यग्नौ ज्ञानं मूलभूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिष्टद्वेदारब्धफलस्यापि
कर्मणो निष्ठतिप्रसङ्गात् ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशङ्क्याह सामर्थ्यादिति
ज्ञानोदयसमकालमेव देहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं ज्ञानं फलवद्भित्त भगवद्भिप्रायस्य
बाधितत्वप्रसङ्गादाचार्यज्ञानान्ध्यानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पादकमज्ञानलेशं न नाशयति
ज्ञानमित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलं कर्म नश्यतीत्याशङ्क्याह येनेति तर्हि कथं ज्ञानान्निः
सर्वकर्माणि भक्षणात् करोतीत्युक्तं तदाह अत इति ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्य-
नुपपत्तेरनारब्धफलानि यानि कर्माणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मानि कृतानि ज्ञानेन
च सह वर्तमानानि प्राचीनेषु पानेकेषु जन्मसंज्ञितानि तानि सर्वाणि ज्ञानं कारण-
निवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वामिमतटीका ।

समुद्रवत् स्थितस्यैव पापस्य अतिलङ्घनसात् न तु पापस्य नाश इति भ्रान्तिं दृष्टान्ते
न वारयन्नाह यजैवासीति यथांश्च काष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति तथात्त
ज्ञानसङ्क्षोभोऽग्निः प्रारब्धकर्मफलव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥३७॥

भाषा अनुवाद ।

श्री पूर्वोक्तश्लोक में कहा कि ज्ञाननौका से पापसमुद्र को उतरि
जाउंसे सो ठीक है पर पाप तो बना रह्य इस सन्देह पर दृष्टान्त देकर
कहते हैं कि हे अर्जुन जैसे प्रज्वलित अग्नि काष्ठ समूहको भस्म करदेती
है- तैसे ही ज्ञान अग्नि भी प्रारब्ध कर्मको छोड़ और सम्पूर्ण संचित
आगामी कर्मको नाश करती है इसमें कुछ सन्देह न करो ॥ ३७ ॥

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमतः नहीति नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धि-
करमिह विद्यते हि यस्मात् तत् ज्ञानं स्वयमेव योग संसिद्धो योगिन कर्म-
योगेन समाधियोगे न च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो सुसुद्धः कालेन
महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नन्वन्तेनैव परमपरिशुद्धिकरेण केनचिद्वन्निष्ठादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरन्यमात्मज्ञाने-
नेत्याशङ्क्याह यत इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं
परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपयिकमिह व्यावहारभूमौ नास्तीत्यर्थः तत् पुनरात्मविषयं
ज्ञानं सर्वेषां किमिति भटिति ओत्पद्यते तत्राह तत् ज्ञानं स्वयमिति महता कालेन
यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना
सर्वेषां भटिति ज्ञानमनुद्यो योग्यता वैधुर्थादिति भावः ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र हेतुमाह नहीति पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्तीति
तर्हि सर्वेऽपि किमिति आत्मज्ञानमेव नाभ्यस्यन्तीत्यत आह तत् स्वयमिति साधनेन तदात्म
विषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यतां प्राप्नोति स्वयमेवानायासेन
लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसका कारण यह है कि संसार में तप दान व्रत यज्ञ आदिके
बीच ज्ञानकी समान कोई भी चिन्त शूद्ध नहीं करते हैं तो फेरि सब
मनुष्य क्यों नहीं ज्ञान हीं का अभ्यास करते इस पर डेढ़ श्लोकसे कहते
हैं कि बहुत काल कर्मयोग करने से शूद्धचित्त होय सहज में लोग
आत्माका तत्त्वज्ञान लाभ करते हैं परन्तु निष्काम कर्मयोग रूप जो भक्ति
तिसके बिना तत्त्वज्ञान नहीं होता है सोई कहा कि नहि ज्ञानेन सदृशं
यवित्तमिह विद्यते इति ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम्

येनेकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते अज्ञावानिति
 अज्ञावान् अज्ञालुर्लभते ज्ञानं अज्ञालुत्वेऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानोऽत
 आह तत्परो गुरु पासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये अज्ञावान् तत्परो
 जितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्त्तितानि
 यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियो योगी य एवम्भूतः अज्ञावांस्तत्परः संयते-
 न्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्यान्कान्तिकोपि
 भवति मायावित्वादिसम्भवात् नतु तथातु च्छावत्त्वादादावित्येकान्ततो
 ज्ञानलब्धुपायः किं पुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां
 मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति सम्यग्दर्शनात्
 क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वं शास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्यक्सं ज्ञानोत्पत्तायन्तरङ्गसाधनरूपमिदं ज्ञान-
 लाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं अज्ञालुत्वमेव सहायं ज्ञानलाभे हेतुरपि तु
 तात्पर्यमपीत्याह अज्ञालुत्वेऽपीति मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं नच तस्योपदिष्टमपि
 ज्ञानसुत्पत्तुमीष्टं तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह अत आहृति अभियुक्तो निष्ठा-
 वान् उपासनादावित्वादिसंभवेन अवणादि स्वरूपेण न केवलं अज्ञा तात्पर्यज्ञेत्पुंभयमेव ज्ञान-
 कारणं किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे अज्ञादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह अज्ञा-
 निति उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एवम्भूत इति तद्विद्धि प्रणिपाते-
 नेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किम्वितीदानीं हेतुन्तरमुच्यते तत्राह प्रणि-
 पातादिस्त्विति तद्वि वहरिर्ज्ञमिदं पुनरन्तरङ्गं नच तत्र ज्ञानेन प्रतिनियमो मनस्यन्यथा
 कृत्वा वहरित्यथा प्रदर्शनात्मनो मायावित्त्वस्य सम्भवादिप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनीय-
 नीतत्वादित्यर्थः मायावित्वादेः अज्ञावत्त्वात् तात्पर्यादावपि सम्भवादनैकान्तिकत्वमविशिष्ट-
 मित्याशङ्क्याह नत्विति नृहि मायया विप्रलम्भेन वा अज्ञा तात्पर्यसंयमानि योगतो निष्ठा-
 तुप्रवृत्तौत्यर्थः उत्तरार्द्धं प्रस्तुपूर्वकमवतार्य व्याकरोति कि पुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादभ्या-
 सादिसाधनानपेक्षामोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रशब्देन तमेव
 विदित्वा शान्तिदेव हि कैवल्यमिच्छादि विवर्त्तितं न्यायस्तु ज्ञानादज्ञानविच्छेदे रज्ज्वादी प्रसिद्ध-
 त्वात् आत्मज्ञानादपि निरपेक्षादज्ञानतत्त्वकार्यप्रत्ययलक्षणो मोक्षः अज्ञादित्येव लक्षणम् ॥२८॥

अज्ञानाद्विद्वानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अत्र संशयो हि न कर्त्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञेति अज्ञानात्मात्माऽद्विद्वानश्च संशयात्मा च विनश्यति अज्ञाऽद्विद्वानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि न तथा यथा संशयात्मा सतु पापिष्ठः सर्वेषां कथं नायं साधारणोपि लोकोऽस्ति तथा न परलोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मात् संशयो न कर्त्तव्यः ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरभोक्तस्य पातनिकां करोति अत्रेति यद्योक्तसाधनवानुपदेशभेदेत्याचारेण ब्रह्म साक्षात् करोति साक्षात् ज्ञत ब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येवोऽर्थः सप्रस्था परास्त्वयते संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह पापिष्ठोऽस्ति उक्तं हेतुं प्रत्यपूर्वकमुत्तरहोकेन साधयति कथमित्यादिना अज्ञादद्विद्वानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति नायमिति द्वितीय-

स्वाभिज्ञतटीका ।

किञ्च अज्ञावानिति अज्ञावान् गुरुपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्य बुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः व्यतः अज्ञादिसम्पत्त्या ज्ञानलाभात् प्राक् कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभानन्तरम् न तस्य किञ्चित् कर्त्तव्यमित्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु मोक्षमचिरेण प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

भाषा अनुवाद ।

और भी कहते हैं कि अज्ञावान् कहे आचार्य तथा गुरुके उपदेश में विश्वास करि आस्तिक बुद्धि हो तत्पर कहे एक उसी उपदेश में दत्तचित्त हो और इन्द्रियोंको वश राखिकर वह तत्त्वज्ञान लाभ करें हैं इसीसे ज्ञानलाभ के पहिले अज्ञापूर्वक चित्तशुद्धि के अर्थ निष्काम भक्तियोग करना उचित है और ज्ञान होनेपर ज्ञानी को फेरि अन्य कोई कर्म करना नहीं है सोई कहते हैं कि तत्त्वज्ञान लाभ के अनन्तर अचिरात् कहे अल्पकाल में झटपट मोक्षको पावते हैं इसमें सन्देह नहीं ॥ ३९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भागविभजनार्थं भूमिकां करोति अत्रेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्प्रापिष्ठत्वं तत् प्रत्यक्षप्राप्तप्रकटयति कथमिति लोकोदयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्प्राप्येति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः संशयस्थानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ।

ज्ञानाधिकारिणसङ्गा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अतश्चेति अज्ञागुरूपदिष्टार्थानभिज्ञाः कथञ्चिज्ज्ञानेजातेऽपि तत्तात्पर्यधानश्च जातायास्तपि अज्ञायां समेदं सिध्येन्नवेति संशयाक्रान्तचित्तश्च विनश्यति स्वार्थात् भ्रष्टति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः नच परलोको धर्मस्थानिस्तत्तेः न च सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसम्भवात् ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

तत्त्वज्ञान के अधिकारी को कहिकरि अब अनधिकारी जो अज्ञानी तिसका लक्षण कहते हैं कि एक तो ग्राह्य और गुरु तथा आचार्य का उपदेश कभी सुना नहीं और जो देवात् सुना भी तो समझा नहीं और जो कुछ किसी तरह समझा भी तो उस में अज्ञा अर्थात् विश्वास न भई और जो कहने सुनने से विश्वास भी आई तो यह अर्थ कहे प्रयोजन हमारा सिद्ध होय कि न होय इस संशय में पड़गये ऐसे लक्षणोंसे भरे पूरे जो अलक्षणों अज्ञानी लोग हैं उनका मतलब कभी नहीं होता अर्थात् अपने मनोरथ से भ्रष्ट होते उनको नष्ट प्राणी कहते हैं परन्तु ऊपर कहे जो अज्ञानी और अज्ञाहोन तथा संशय ग्रस्त इन तीन के मध्यमें संशय से युक्तचित्त मनुष्य अच्छीतरह अपने मनोरथ से भ्रष्ट होता है क्योंकि उसको हरकाम और हरवात में सन्देह लगी रहती है क्या धन उपार्जन क्या बिवाह क्या दान धर्म क्या अपना सुख खाना पहिरना लेना देना आदि सब कामों में संशय के मारे लक्षण भर भी सुख नहीं फेरि औरों को देखि हम कुछ नहीं करते यह चिन्ता जुदी शिरपर चढ़ी रहती है तो फेरि संशय के कारण धर्म न होने से स्वर्गादि भी नहीं मिलता

योगसंन्यस्त कर्माणां ज्ञान संखिन्न संशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवर्तन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणां परमार्थदर्शनलक्षणेन योगिनः
संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्त-
कर्माणां कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मेखरैकत्वदर्शनलक्षणेन संखिन्नः
संशयो यस्य स ज्ञानसंखिन्नसंशयः य एवं योगसंन्यस्तकर्मां तमात्म-
वन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि न कर्माणि निवर्तन्ति अनिष्टादिरूपं
फलं नारभन्ते हे धनञ्जय ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात् कर्तव्यो न भवति तथापि निर्वर्तकाभावे तदकरण-
मस्त्राधीनमिति शङ्कते कस्मादिति श्रुतिप्रुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तद्विवर्त्तकमित्युत्तरमाह
ज्ञानेनेति संशयरहितस्यापि कर्माण्यर्थहेतुनि भवन्तीत्याशङ्क्याह योगेति विषयपरवस्थ
पुंसोयोगायोगात् कुतोयोगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशङ्क्याह आत्मवन्तमिति परमार्थदर्शनतः
संशयोच्छित्तौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणाञ्च निष्ठतावप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि
कर्माणि वन्त्यहेतवो न भवन्तीत्याह न कर्माणीति कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमा-
शङ्क्य आद्यं पादं विभजते परमार्थेति तच्च वैधर्मन्यासपक्षे परोक्षं फलं संन्यासपक्षेत्वपरोक्ष-
मिति विवेकः यथोक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव सति संशये न सिध्यति संशयवतस्तदयोगादिति
शङ्कते कथमिति द्वितीयं पादं व्याकुर्वन् परिहरति आह्येत्यादिना पाठकृतमार्थक्रमस्य
वजीयस्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चाद्व्याजं पादं व्याचक्षतेत्याह एवमिति सर्वमिदं

भाषा अनुवाद ।

और संसार मे तो धन नष्टहोनेकी सन्देह कर संसारिक सुखसे हाथ धोय
ही बैठे है' तो उनके लोक परलोकके दोनों सुख चलेगये केवल चिन्ताके
चिन्तामे बैठे धीरे धीरे जरि जरायके क्षारहो माटोमे मिल गये मूर्खता
से वृथा जन्म चला गया सोई कह्ना कि अज्ञानाश्रद्धानश्च संशयात्मा
विनश्यति इति इस्मे तुम संशय छोड़ो ॥ ४० ॥

तस्मादज्ञान सम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽत्मनः ।

क्लिप्तेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ज्ञानकर्मन्यास योगो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

शाङ्खरभाष्याम् ।

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिजन्यहेतुकज्ञानसञ्चिन्नसंशयो न निवध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मादिति तस्मात् पापिष्ठमज्ञानसम्भूतम् अज्ञानाद-

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रमादवतो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसन्धाय आत्मवन्तं व्याकरोति अग्रसत्त्विति न कर्माद्योत्पादि फलोक्तिं व्याचष्टे युगवेष्टेति अनिष्टाददित्याशब्देन इष्टमित्यत्र गृह्यते ॥४१॥

स्वामिकृतटीका ।

अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकामेतेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठारूपसंहरति योगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन् सन्त्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं पुरुषं कर्माणि स्वफलैर्न निवर्तन्ति ततश्च ज्ञानेनाकर्तृत्वबोधेन सञ्चिन्नः संशयो देहाद्य-
मिसानलक्षणो यस्य तमात्मवन्तमग्रसादिनं कर्माणि लोकसंग्रहणानि स्वाभाविकानि वा न निवर्तन्ति ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

दूसरे श्री तीसरे अध्याय में कहा जो कर्मनिष्ठा श्री ज्ञाननिष्ठा सोई दो श्लोक से कहते हैं कि जिस ने भगवत् आराधन रूप सब कर्म अन्त-
र्यामी भगवान को अर्पित किया है ऐसा मनुष्य अपने कर्मफलसे कभी बद्ध नहीं होता और हम कोई कर्म नहीं करते ऐसे बोधसे जिसके देह गेहमें आत्मबुद्धिरूप संशय नष्ट होगई है ऐसे पुरुष के लोक शिक्षार्थ भिक्षापर्यटन आदि स्वभाव से सिद्ध कर्म कभी भी ज्ञानके प्रति-
बन्धक नहीं होते हैं सोई कहा कि योग जो भगवदाराधन कर्म तिससे दिया है कर्मोंको त्याग जिसने और ज्ञान से अच्छीतरह दूर किया है संशय सन्देह जिसने ऐसे आत्मस्वरूप पुरुषको हे धनञ्जय कर्मबन्धन नहीं कर सकते हैं तुम भी विचार कर देखो ॥ ४१ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

विवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं
सम्यक् दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽत्मनः स्वस्य आत्म-
विषयत्वात् संशयस्य नहि परस्य संशयोऽपरेण केचित्त्वयां प्राप्नो येन स्वस्येति
विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिना-हित्वेन संशयं
तद्विनाशहेतुभूतं योगं सम्यक् दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः
उत्तिष्ठ चेदानीं युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तस्मादित्यादि सभनन्तरल्लोकगतं तत्त्वदापेक्षितमर्थसाङ्गं यस्मादिति सतं कर्मणास-
म्भवादिषु फलारम्भकत्वोपलम्भात् विदुष्यपि तेषां तद्भावमनपवाधमित्याशङ्क्याह ज्ञानाग्नीति
ननु सन्दिहानस्य तत्प्रतिवधानं कर्मयोगानुष्ठानं नापितङ्गेतकज्ञानं तत्तापि संशयावतारा-
दित्याशङ्क्याह यस्माच्चेति श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे तस्मादित्यादिना पापिष्ठमिति संशयस्य
सर्वानर्थं मूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्यते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्य हेतुत्वमविवेकस्थानार्थं
करत्वप्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति न च तस्यचैतन्यवदात्मनिष्ठत्वादित्याज्यत्वं शङ्कितव्यं
मित्याह हृदीति शोकमोहाद्यामभिभूतस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भावतः संशयस्य प्रवलप्रति-
बन्धकाभावेनैव प्रध्वंसः सिद्धेदित्याशङ्केदित्यादिशङ्क्याह ज्ञानासितेति स्वाश्रयस्य संशयस्य
स्वाश्रयेणैव ज्ञानेन समुच्छेदसम्भवात् किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशङ्क्याह आत्मविषयत्वा-
दिति स्थान्यादिविषयः संशयः तद्विषयेण ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निष्ठोव्यावर्त्यते प्रकृते-
त्वात् विषयस्तदाम्यस्य संशयः तथाविधेन ज्ञानेन अपनीयते तेन विशेषणमर्थवदित्यर्थः तदेव
प्रपञ्चयति नह्येति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात् तद्विषयस्य तद्विषये
नैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति अत इति संशयसमुच्छिन्नान्तरं कर्त्तव्यं
सुप्रदर्शयति हित्वेनमिति अग्निहोत्रादिकं कर्म भगवदाज्ञया क्रमेण करिष्यामि युद्धाय
पुनरुपरिरंसेवेत्याशङ्क्याह उत्तिष्ठेति भरतान्वये सहति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थित
समरविमुखत्वमनुचितमिति सन्धानः सन्नाह भारतेति तदनेन योगस्य कृत्स्नत्वं भगवतो-
ऽनीश्वरत्वञ्च निराकृत्य कर्मादायकमार्तिदर्शनादात्मनः ॥ सम्यग्ज्ञानात् प्रणिपातादेर्बहि-
रङ्गाच्च अज्ञादेरुद्धतादशेषानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टं तत्किञ्चसंशया-
नस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयं हित्वोत्तमस्य ज्ञाननिष्ठापरस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितम् ॥४२॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका !

तस्मादज्ञानेति यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानेन सम्भूतं हृदि स्थितमेवं संशयं शोकादि-
निमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखण्डनेन कृत्वा कर्मयोगमातिष्ठ आश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय
युद्धायोतिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्म्यत्वं दर्शितं पुनर्वस्थाभेदेन कर्मज्ञानमयी-
द्विधा निष्ठाया येन तं वन्दे शौरिं संशयसंस्कृद्म् ॥ ४२ ॥

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जब कि भगवदर्पण रूप ऐसे निष्काम कर्मयोग और ज्ञानयोग सब है
तो हे भारत अर्जुन आत्मविषयक अपने अज्ञानसे उत्पन्न श्री अन्तःकरण
मे टिके जो शोक मोह आदि सब संशय उनको देह आत्माका विवेक
कहे विचाररूप ज्ञान खड्गसे काटि कर उठो श्री कर्मयोग की अनुष्ठान
करो और उपस्थित जो युद्ध सो करो श्रीकृष्ण भारत इस सम्बोधन से यह
जनाया कि युद्ध क्षत्री का स्वधर्म है और तुम श्रेष्ठ भरतवंश मे उत्पन्न हो
श्रीधर स्वामी कहते हैं कि पुरुषोंको अवस्था भेदसे कर्ममय श्री ज्ञानमय
ये दो प्रकार की निष्ठा जिसने कहा ऐसे संशय निवारण भगवान श्रीकृष्ण
को मे प्रणाम करता हूँ ॥ ४२ ॥

इति श्रीजगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभावनीटीकायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

सन्ध्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यारभ्य स युक्तः कर्तृकर्मकृत् ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणं शरीरं केवलं कर्म कुर्वन् यदृच्छालाभसन्तुष्टो ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
योगसत्र्यस्तकर्माणमित्यन्तेर्वचनैः सर्वकर्मसत्र्यासमबोधयित्वा नृ-
संशयं योगमातिष्ठेत्यनेन वचनेन पुनर्योगञ्च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्त-
वान् तथोक्तमभ्योश्च कर्मानुष्ठानकर्मसत्र्यासयोः स्थितिगतित्वत् परस्पर-
विरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थो-
देतयोरन्यतरकर्तव्यतायां प्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठान-
कर्मसत्र्यासयोः तत् कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुक्षया-
अर्जुनउवाच सन्ध्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ननु चात्मविदो ज्ञानयोगिन

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सन्ध्यासमभिधानो वृत्तालुवादपूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं
प्रक्रमते कर्मण्येत्यादिना इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनसङ्गाता तत्प्रशंसा प्रसारितेत्याह स युक्त
इति ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसंयहार्थं कुर्वन् ज्ञानलक्षणयोगिना दग्धसर्वकर्माणां
कर्मप्रयुक्तफलसम्पन्नविधुरं विवेकवान् ब्रूयतीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतं सन्ध्यासं

साङ्ख्यभाष्याम् ।

निष्ठां प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् सर्वकर्मसञ्ज्ञासमवीचन-
त्वनात्मज्ञानस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य
प्रशस्यतरत्वबुभुक्षया प्रश्नोऽनुपपन्नः सत्यमेवं त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते
प्रष्टुं स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदाम कथं पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भग-
वता कर्मसञ्ज्ञासस्य कर्त्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यमन्तरेण च कर्त्तारं
तस्य कर्त्तव्यत्वासम्भवादानात्मविदपि कर्त्तापक्षे प्राप्तोऽनूद्यत इति न पुन-
रात्मविकर्त्तृकत्वमेव सञ्ज्ञासस्य विवक्षितमित्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मा-
नुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासथोरविदत्पुरुषकर्त्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः
परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरञ्च कर्त्तव्यं नेतरदिति
प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टु-
रभिप्राय एवमेवेति गम्यते कथं सञ्ज्ञासकर्मयोगी निश्चेयसकरो तयोस्तु कर्म-
सञ्ज्ञासात् कर्मयोगी विशिष्यते इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्य किमनेनात्म-

ज्ञानन्दगिरिजतटीका ।

विवक्षन् विविदिषो साधनरूपमपि सञ्ज्ञास भगवान् पिबक्षितवानित्याह ज्ञानाग्नीति
निराशीरित्यारभ्य शरीरस्थितिमात्रकारणं कर्म शरीरस्थित्यापि सङ्गरहितं सन् समा-
चरन् धर्मोर्ध्वफलभागी न भवतीत्यपि पूर्वोक्तराभ्यासध्यायाभ्या द्विविधं सञ्ज्ञासं सूचित-
वानित्याह शारीरमिति यदृच्छेत्वादपि सञ्ज्ञासं सूचितं तद्वर्त्मफलाद्योपदेशादित्याह
यदृच्छेति ज्ञानस्य यत्त्वसम्पादनपूर्वकं प्रशसावचनादपि कर्मसञ्ज्ञासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठश्चे-
त्याह ब्रह्मापिणमिति ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं विक्षितान्नानाविधान् यजाननूद्य तेषां देहादि-
व्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्याव्यापारत्वविज्ञानफलाभिलाषादपि यथोक्तसात्मानं विवि-
दिषोः सर्वकर्मसञ्ज्ञासोऽधिकारोऽध्वनित इत्याह कर्मज्ञानिनि समस्तस्यैवावशेगवर्जितस्य
कर्मणो ज्ञाने पर्यग्वानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्म सञ्ज्ञासं सूचिवा इत्याह सर्वमिति
तद्विद्वीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं प्रतिपातादिप्रदर्श्यं प्राप्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता
सर्वकर्मणा निवृत्तिरेवेति वदता च ज्ञानार्थिनः सञ्ज्ञासोऽधिकारी दर्शितो भवनेत्याह
ज्ञानोन्निरिति ज्ञानेन ससुखिद्वन्द्वसंशयं तस्मादेव ज्ञानात् कर्माणि सञ्ज्ञास्य व्यवस्थितमप्र-
सक्तं वशीकृतकार्यकरणसङ्घातवन् प्रातिभासिकानि कर्माणि न निबध्नन्ति इत्यपि
द्विविधः सञ्ज्ञासो भगवतोक्त इत्याह योगेति कर्माणीत्यारभ्य योगसन्ध्यस्तकर्माण्यमित्यन्तै-
रुदाहृतैर्वचनैरुक्तं सञ्ज्ञासमुपलहरति इत्यन्तैरिति तर्हि कर्मसञ्ज्ञासस्यैव जिज्ञासुना

साङ्ख्यभाष्याम् ।

वित्कर्तृकयोः सञ्चासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव
 कुतश्चिद्विशेषात् कर्मसञ्चासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते आहोस्त्रिदना-
 त्मवित्कर्तृकयोः सञ्चासकर्मयोगयोः तदुभयमुच्यत इति किञ्चाती यथात्म-
 वित्कर्तृकयोः कर्मसञ्चासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु
 कर्मसञ्चासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यद्विद्वान्मात्मवित्कर्तृकयोः
 सञ्चासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति अत्रोच्यते आत्मवित्कर्तृकयोः
 सञ्चासकर्मयोगयोरश्वत्थवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाञ्च सञ्चासात्
 कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिल्येतदुभयमनुपपन्नं यद्यनात्मविदः
 कर्मसञ्चासः तत्प्रतिकूलञ्च कर्मानुष्ठानञ्चणः कर्मयोगः सम्भवतां
 तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसञ्चासाद्वि-
 शिष्टत्वाभिधानमिल्येतदुभयमुपपद्येत आत्मविदस्तु सञ्चासकर्मयोगयोर-

ज्ञानन्दगिरिमतटीका ।

ज्ञानवता चादरणीयत्वात् कर्मानुष्ठानमनादेवमापन्नमित्याशङ्कोक्तसर्वाङ्गान्नरमुपदति क्लिप्ते-
 नमिति कर्म तत्त्यागयोरुक्तयोरेकेनैव पुरुषेष्टानुष्ठेयत्वसम्भवाच्चविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य युग-
 पद्वा क्रमेण वातुष्ठानमिति विकल्पप्राप्त्यं दूषयति उभयश्चेति द्वितीयं प्रत्याह कालभेदे-
 नेति उक्तयोर्द्वयोरेकेन पुरुषेष्टानुष्ठेयत्वाऽसम्भवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिरित्याशङ्काह अर्था-
 र्हेति द्वयोरुक्तयोरेकेन युगपत् क्रयाभ्याम् अनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः अन्यतरस्य कर्तव्य-
 त्वेकतरस्येति कुतो निर्णयो ह्ययोः सन्निधानाविशेषादित्याशङ्काह यत् प्रशस्यनरमिति
 भगवता कर्मणां सन्धानो योगबोक्तो नच तयोः ससञ्चित्वानुष्ठानं तेनान्यतरस्य श्रेष्ठ-
 स्तानुष्ठेयत्वे तदुभयस्या प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति इत्येवमिति नायं प्रष्टुरभिप्रायः कर्म-
 सञ्चासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन् पुरुषे प्राद्यभावादिति शङ्कते नन्विति
 चोद्यमङ्गोक्त्य परिहरति सत्यमेवमिति कोट्यस्तर्हि प्रष्टुरभिप्रायो येन प्रश्नप्रष्टुरिति
 शुक्लति कथमिति एकस्मिन् पुरुषे कर्म तत्त्यागयोरस्ति प्राप्तिरिति प्रष्टुरभिप्रायं प्रतिनिर्देष्टुं
 प्रारभते पूर्वोदाहृतैरिति यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते
 नते तस्यैवाधिकारो नान्यस्येत्यपि प्रतिपाद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् तथा मात्मवित् कर्ता
 सञ्चासपक्षे प्राप्तोऽनूद्यते नचात्मवित् कर्तृकत्वमेव सञ्चासस्य नियम्यते वैराग्यसातेषा-
 नस्यापि सञ्चासविविधत्वात् तस्मात् कर्म तत्त्यागयोरपि कर्तृकत्वमस्तीति सन्धानस्य
 अर्कानस्य प्रश्नः सम्भवतीति भावः भवतु सञ्चासस्य कर्तव्यत्वविवक्षा तद्यापि कथमेकस्मिन्

साङ्ख्यभाष्याम् ।

सम्भवात्तयोर्निः श्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विमिश्रित इति चानुपपन्नमत्राह किमात्मविदः सन्त्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भव आहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः यदा चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्म-सन्त्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसम्भवे कारणञ्च वक्तव्यमिति अचोच्यते आत्म-विदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवः स्याद् जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थान-लक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलककर्तृत्वाभि-मानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्तात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पुरुषे तथीरप्राप्तवृत्ताभिप्रायेण प्रश्ववचनं प्रकल्यते तत्र अनात्मविदिति आत्मविदो विद्या सासंन्यात् कर्मत्यागध्रौव्यवदितरस्यापि सति वैराग्येनत्यागस्यावश्यकत्वात् तत्र कर्त्ताहो प्राप्तोत्पन्नयुते तथा च कर्मतत्यागयोरेकस्मिन् विदुषि प्राप्तोर्व्यक्तत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः संन्यासस्यात्मवितृक्कर्तृकत्वत्वेनात्र विवक्षितं किं न स्वादित्यागं कर्त्तृत्वान्तरपदुदासः संन्यासविधिश्चेत्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह न पुनरिति इति शब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गहेतुत्वोत्तरार्थः ततः किमित्याशङ्क्य फलितमाह एवमिति कर्मानुष्ठान-कर्मसंन्यासयोरविद्वत् कर्तृकत्वसम्यक्तत्वेवं मन्वानस्त्वर्जुनस्य प्रशश्यतरविद्विद्विषया प्रश्नो नातुपपन्न इति सम्बन्धः तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशश्यतरविविदिषेत्याशङ्काह पूर्वाक्तेनेति उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्म तत्यागयोर्भिद्योविरोधान्न समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुतो यत्रोक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्काह अन्यतरस्येति उभयप्राप्तौ समुच्चयानुपपत्त्यावन्यतरपरिग्रहे विशेष-स्थानेष्वादादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः इतश्चाविद्वत् कर्त्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः कर्तुः श्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह प्रतिवचनेति किं तत् प्रतिवचनं कथं वा तन्निरूपणमिति पृच्छति कथमिति तत्र प्रतिवचनं दर्शयति संन्यासेति तन्निरूपणं कथयति एतदिति तदुभयं निःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वञ्चेत्यर्थः शुश्रूषोऽपिभागविवेकार्थं पृच्छति किञ्चेति अतोऽस्मिन्नाद्ये पक्षे किं द्वेषणम् अस्मिन् वा द्वितीये पक्षे किं फलमिति प्रश्नार्थः तत्र सिद्धान्तो प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति अत्रेत्यादिना तदेवानुपपन्नत्वं

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रतिपाद्यते यस्मात् तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञान-
मूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूप-
णप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते अविनाशि तु तदिति
प्रकृत्य य एमं वेत्ति हन्तारं वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादौ तत्र तत्रात्मविदः
कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशे तत्र तत्र
प्रतिपाद्यत एव तद्यथा तस्माद्युदास्य भारत स्वधर्ममपि चावेक्ष्य कर्मसं-
वाधिकारस्ते इत्यादावाद्य कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति अत्रा-
च्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन सांख्यानमित्य-
नेन सांख्यानमात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृकर्मयोगनिष्ठातो निष्-
क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणयाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृत-
कृत्यत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् तस्य कार्यं न विद्यत इति
कर्तृव्यान्तराभाववचनाच्च न कर्मणाभनारम्भात् । सत्र्याससु महाबाहो

आनन्दगिरिकटीका ।

व्यतिरेकद्वारा विद्योति यदीत्यादिना निश्चयसकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्येणेति द्रष्टव्यं
विशिष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसङ्हायत्वादश्च च युद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः
आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यास कर्मयोगयोरसम्भवेदर्शिते चोदयति अत्राहेति चोदयिता निर्वारणार्थं
विश्लेषति किमिथ्यादिना अन्यतरासम्भवेऽपि सन्देहात् प्रश्नोऽवतरतोत्वाह यदावेति
यस्य कस्मिन्चिद् अन्यतरस्याऽसम्भवे भविष्यतीत्यर्थवय कारणमन्तरेण सम्भोभवद्वितिप्रसङ्गः
स्यादिति सन्धानः सद्भाह व्यसम्भव इति आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासम्भवं सिद्धान्ती-
दर्शयति अत्रेति संप्रज्ञवाक्यं विद्वत्तत्वात्मवित्त्वं विद्वद्योति जन्मादीनि तस्य तदुक्तं निवृत्त-
मिथ्याज्ञानत्वं तदिदानीं व्यनक्ति सम्यगिति विपर्ययज्ञानमूलत्वेत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति
निष्क्रियेति यथोक्तं सन्न्याससङ्गा ततो विपरीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति
सम्बन्धः वैपरीत्यं स्फोरयन् कर्मयोगमेव विशिनष्टि मिथ्याज्ञानेति मिथ्या च तदज्ञान-
श्लेषनाद्य निर्वच्यमज्ञानं तन्मूखोऽहं कर्त्तृत्वात्मनि कर्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्त्येति यावत्
यथोक्तं सन्न्याससङ्गा यथोक्तकर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने हेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति कुल
तद्भावप्रतिपादनं तदाह इहेति उक्तहेतुं कृत्वात्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवं फलितनाश
यस्यादिति इह शास्त्रे तत्र तत्वेत्यादौ हेतुमेव व्यक्ती कर्त्तुं दृष्टयति केषु केचित्ति

शाङ्करभाष्यम् ।

दुःखमाप्तमयोगतः इत्यादिवचनाच्चात्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात् योगारूढस्य तस्यैव समः कारणमुच्यत इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किलिपमिति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो वारणात् नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शन-
श्रवणादि कर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेत-
स्तया सदा कर्त्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनेन विरुद्धो मिथ्या-
ज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं शक्यते यस्मात् तस्मादनात्म
वित्कर्त्तृकयोरेव सत्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसंकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्म-
सत्यासविलक्षणात् पूर्वीक्षात्मवित्कर्त्तृकसर्वकर्मसत्यासविलक्षणात् सत्यैक-
कर्त्तृत्वविज्ञानेन कर्मैकदेशविषयत्वात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेय-
त्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचन-
वाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वीक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयते इति स्थितं ज्यायसी

अनन्दगिरिकवतटीका ।

तानेव प्रदेशान् दर्शयति अत्रेति आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सत्यासप्रतिपादनादात्मविदः
सत्यासो विवक्षितश्चेत् तर्हि कर्मयोगोऽपि तस्य कस्माच्च भवति प्रकरणाविशेषादिति
शङ्कते ननु वेति आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनसदाहरति तद्यथेति प्रकरणा-
दात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे फलितमाह अतश्चेति आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरण-
पाठसिद्धौ ज्ञानादूर्ध्वं न्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमाशङ्कामिति परिहरति अत्रोच्यत
इति सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत् कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसङ्गावयोर्मिथो विरोधात्
कर्तृत्वादिभ्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं न सम्भवतीत्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे हेतु-
नरमाह ज्ञानयोगेनेति इतश्चात्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह कृतकत्व-
त्वेनेति ज्ञानवतो नास्ति कर्मत्वत्वात् कारणान्नरमाह तस्येति तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य
हेतुत्ववच्छिन्नास्तुनापि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्या तस्यापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासो-
रस्ति कर्मयोगेगामेता इत्याह न कर्मणामिति स्वरूपोपकार्यभ्रमनरेणाङ्गिरस्वरूपानिष्पत्ते-
र्ज्ञानार्थिना कर्मयोगस्य शुद्धादिद्वारा ज्ञानाहेतोरुपादेयत्वमित्यर्थः तर्हि ज्ञानवतामपि
ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो कृष्यतामित्याशङ्क्याह योगारूढस्येति उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य

शाङ्करभाष्यम् ।

चेत् कर्मणस्त इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे यच्छेय एतयोस्तयो ब्रूहि
इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् ज्ञानयोगिनः सांख्यानां निष्ठा पुनः कर्मयोगिनः
योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयश्चकार न च सश्रयसनादेव केवलात् सिद्धिं
समधिगच्छतीति वचनात् ज्ञानसहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्म-
योगस्य च विधानात् ज्ञानरहितस्य सश्रयः श्रेयान् किंवा कर्मयोगः श्रेया-
नित्येतयोर्विशेषवृत्तयः अर्जुन उवाच सश्रयां परित्यक्तं कर्मणां शास्त्री-
याणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि प्रशंससि कथयसीत्येतत् पुनर्योगश्च तेषा-
मेवानुष्ठानमवश्यं कर्त्तव्यं शंसतो मे कतरत् श्रेय इति संशयः किं कर्मानु-
ष्ठानं श्रेयः किंवातदज्ञानमिति प्रशस्यतरञ्चानुष्ठेयमतश्च यच्छेयः प्रशस्य-
तरमेतयोः कर्मसश्रयासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानत् श्रेयोऽवाप्तिर्मम स्यादिति
मन्यसे तदेकमन्यतरत् सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभि-
प्रेतं तवेति ॥ १ ॥

आनन्दगिरिरत्नतटीका ।

कर्माभावे शरीरस्थिति हेतोरपि कर्मणोऽसम्भवाच्च तस्य शरीरस्थितिरुदस्थितौ च कुतश्च
जीवन्मुक्तिरुदभावे च कस्योपदेष्टृत्वम् उपदेशाभावे च कुतो ज्ञानोदयः स्यादित्याशङ्क्याह
शरीरमिति विदुषोऽपि शरीरस्थितिरास्थिता चेत् तस्मात् प्रशुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु
कर्तृत्वाभिमानोऽपि तस्य स्यादित्याशङ्क्याह नैवेति तत्त्वविदित्वेन च समाहितचेतस्यैवा
करोमीति प्रत्ययस्य सदैव कर्तृत्वलोपदेशादिति सम्बन्धः यन्तु विदुषः शरीरस्थिति
निमित्तकर्मण्यनुष्ठाने तस्मिन् कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राह शरीरेति आत्मयायात्म्य-
विदः तेष्वपि नाहङ्करोमीति प्रत्ययस्य नैव किञ्चित् करोमीत्यादावकर्तृत्वोपदेशाच्च कर्तृत्वा-
भिमानसम्भावनेत्यर्थः यथोक्तोपदेशालुसम्भानाभावे विदुषोऽपि करोमीति स्वाभापिक
प्रत्ययद्वारा कर्मयोगः स्यादित्याशङ्क्याह आत्मतत्त्वेति यद्यपि विद्वान् यथोक्तोपदेशं
कदाचिन्नालुसम्बन्धे तथापि तत्त्वविद्याविरोधात् निश्चयज्ञानं तद्विभक्तं कर्म वा तस्य
सम्भाव्यितुमशक्यमित्यर्थः आत्मवित्कर्तृकयोः सम्भवासकर्मयोगयोरयोगात् तयो-
र्निश्चयेयसकत्वमन्यतरस्य विशिष्टत्वमित्येतदनुक्तमिति सिद्धत्वात् द्वितीयं पञ्चकङ्गी-
करोति अस्मादित्यादिना तदोयाच्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधान-
मिति सम्बन्धः ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्मादुत्पद्यते कथं तस्मात्
कर्मयोगस्तोत्कृष्टत्वाच्चाप्युक्त्युक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति नैकश्रवणश्रेयः श्रवणमिति शब्देनेति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वात्मविहितश्रवणादौ कर्तृत्वविज्ञाने सत्येय पूर्वाश्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनं नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तमित्यादि सृष्टतिविरुद्धमित्याशं कयाह दमनियमादिति आनन्दशंखं लभ्या सत्यमहिंसा दम आर्ज्ववं प्रीतिः प्रसादो साहचर्यमक्रोधश्च यथा दश ॥ दानमिज्ज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थान्निग्रहौ ब्रह्मोपवासो मौनञ्च स्नानञ्च नियमा दश इत्युक्तैर्यमनियमैरन्यैश्चाश्रमधर्मैर्विशिष्टत्वेनानुष्ठानमशक्यत्वादुक्तसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तोत्तरार्थः नहि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोगस्येतराद्रेचया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं ह्येष्टमित्याह सुकरत्वेन चेति प्रतिवचनवाक्याभावाच्चोचनात् सिद्धमर्थरूपसंहरति इत्येवमिति संन्यासकर्मयोगयोर्मिथोविरुद्धयोः समुच्चित्वा-नुष्ठानमशक्ययोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्भावात्तत्तावस्य चानिर्धारितत्वात्तद्विर्भावयिषया प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथापूर्वमुपदिष्ट स तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात् प्रश्नोपपत्तिः सिद्धोत्तरार्थः ननु तृतीयो यथोक्त-प्रश्नस्य भगवता निर्णीतत्वाच्चात् प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशंक्य विस्तरेणोक्तमेव सम्बन्धं पुनः संक्षेपतो दर्शयति ज्ञायसी वेदिति सांख्ययोगनयोर्मिथुपुष्पासुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वाच्च पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः इतोऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह नचेति एवकार-विशेषणज्ञानसहितसंन्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं क्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठेति च कर्मयोगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं ततश्च निर्णीतत्वाच्च प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धोतीत्यर्थः केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशंक्य ज्ञानरहितसन्नप्रासात् कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुद्धत्वेत्याह ज्ञानरहित इति प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्रदर्श्य प्रश्नोपपत्तिसङ्गा प्रश्नसत्याभयति सन्नप्रासमिति तर्हि द्वयं त्वयानुष्ठेयमित्याशंक्य तदशक्तैरुक्तात्वात् प्रशस्यतरस्यानुष्ठानार्थं तदिदमिति निश्चितं वक्तव्यमित्याह यच्छ्रेय इति कात्यानां प्रतिषिद्धानाञ्च कर्मणां परित्यागो मयोच्यते न सर्वेषामित्याशङ्क्य कर्मण्यकर्मत्वादौ विशेषदर्शनान्नैवमित्याह शास्त्रोपाशासमिति असु तर्हि शास्त्रोपाशास्त्रीययोरशेषयोरपि कर्मणोऽप्यगो नेत्याह पुनरिति तर्हि कर्मत्वागस्तद्व्योक्तत्वेत्युभयमादर्शितव्यमित्याशङ्क्य विरोधान्नैवमित्यभि-प्रेत्याह अत इति द्वयोरेकेनानुष्ठानादयोगस्योक्तत्वात् कर्तव्यत्वोक्तेश्च संशयो जायते तमेव-संशयं विशदयति किं कर्मेति प्रशस्यतरबुद्ध्या किमर्थेत्याशङ्क्याह प्रशस्यतरञ्चेति तस्यैवानु-ष्ठेयत्वे प्रशसावकाशत्वमाह अतश्चेति तदेव प्रशस्यतरं किञ्चिदपि यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरमसौ ब्रूह्येति सम्बन्धः उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति नियुज्यते तत्वाह शङ्केति कर्मतत्त्वागतयोर्मिथोविरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

आमिलकृतटीका ।

नियार्थं संशयं जिह्वोः कर्मसंन्यासयोगयोः जितेन्द्रियस्य च यतेः प्रहमे सुक्लिनब्रवीह्ये
अज्ञानसम्भूतं संशयं ज्ञानासिन्ना क्त्वित्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्पुनः तत् पूर्वोपरविरोधं मन्वानो-

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

स्वामिमतटीका ।

‘अर्जुन उवाच’ संन्यासमिति यस्मात्परतिरेव स्याद्विद्यादिना सर्वं कर्माखिलं पार्थैत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि ज्ञानासिना संशयं हित्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगञ्च कथयसि न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्यैकद्वयाऽसम्भवतो विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठानव्ये सति मम संशयः सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्मयोग और सन्यासयोग में अर्जुन की संशय निवारण करिके अब जितेन्द्रियों की मोक्षपरता श्रीभगवान् श्रीमद्भगवद्गीता के पञ्चमे अध्याय में कहेंगे अज्ञान से उत्पन्न भई जो संशय तिस को ज्ञान खड्ग से छेदन करिके निष्काम कर्मयोग करो यह जो भगवान् ने पुनर्वाक कर्म करने को कहा तो पूर्वापर कहे आगू पीछू जो कर्मत्याग और कर्म करने को भगवतकी आज्ञा तिस को विचारते हूये अर्जुन कहते हैं कि हे कृष्ण ३ अध्याय के १७ श्लोक में जो आपने कहा कि यस्मात्परतिरेव स्यात् और ४ अध्याय के ३३ श्लोकादि में कहा कि सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते यह तत्वज्ञानी को सर्व कर्म का त्यागरूप सन्यास ही कहा और ४ अध्याय के ४२ श्लोक में तस्मादज्ञान सम्भूतं इत्यादि ज्ञानरूप असि से संशय छेदन करिके उठो और युद्ध करो यह कहि के फिर कर्मयोग की आज्ञा देते हैं परन्तु ये दोनो परस्पर विरुद्ध हैं अर्थात् कर्म का करना और छोड़ना यह एक पुरुष को एक ही काल में असम्भव है सो हे कृष्ण सन्यास अथवा कर्मयोग इन दोनो में जो करने से हम कृतार्थ होंय सो एक प्रकार निश्चय करिके कहो और कभी सन्यास कर्म कर्मयोग ये दोनो बातें कहिकहि कर हमें सन्देह में बारबार न डालो ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम्

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच संन्यास इति संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नमेवमुत्थाप्य प्रतिवचनमुत्थापयति स्वाभिप्रायमिति निर्णयाय तद्वारेण परस्व संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः एवं प्रश्ने प्रष्टुं कर्मयोगस्य सौकर्यं समिप्रेत्य प्रशस्ततरत्वमभिधितुमर्ह-
गवान् प्रतिवचनं किमुक्तवानित्याशङ्क्याह सन्यास इति उभयोरपि तुल्यत्वशङ्कां वारयति तयोस्त्विति कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राह ज्ञानोत्पत्तीति तर्हि द्वयोरपि प्रशस्तत्वमप्रशस्तत्वं वा तुल्यत्वमित्याशङ्क्याह उभाविति ज्ञानसहायस्य कर्मसन्यासस्य कर्मयोगोपेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि केवलादिति ॥ २ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच सन्यास इति व्युत्पत्तिः नहि वेदान्तवेद्यात्मतत्त्वज्ञं प्रति कर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वोक्तेन सन्यासेन विरोधः स्वात् अपिह देहात्माभिमा-
निनं त्वां बन्धुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं देहात्मविवेकज्ञानादिना छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्यात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्यं ज्ञाननिष्ठाकृत्वेन सन्यासः पूर्वमुक्तः एवञ्च सत्यज्ञप्रधानयोर्वि-
कल्पायोगात् सन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन ससंज्ञितवेयं निःश्रेयसं साधयतः तथापि तयोर्मध्ये कर्मसन्यासात् सकाशात् कर्मयोगो विशिष्टो भवतीति ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्जुन की इस प्रश्नका उत्तर श्रीभगवान् कहते हैं कि हे अर्जुन हम वेदान्ती तत्त्वज्ञानी के प्रति कर्मयोग करना नहीं कहते हैं क्योंकि तत्त्व-
ज्ञानी को कर्म-त्यागका उपदेश देने से विरोध पड़ेगा परन्तु देह आदि में
अल्प-अभिमान की तुम को जो बन्धु बंध निमित्त शोकमोह से उत्पन्न संशय
तिसको खूल शरीर और आत्माका विवेकरूप ज्ञान खड़ से छेदन के अन-

ज्ञेयः स नित्यः संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्धो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मादित्याह ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवबन्धो यः कर्मणि वर्त्तमानो ऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः निर्वन्धो हन्तवर्जितो हि यस्मा-
अहाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

कर्महि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत् कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शङ्कते कस्मादिति व्यक्तत्वाविज्ञानात् प्रागपि सर्वदाऽसौ संन्यासी ज्ञेयो यो रागद्वेषौ कचिदपि न करोती-
त्याह इत्युक्तेति यथा च्यननुषीयमानानि कर्माणि संन्यासिनं न निवर्तन्ति हतानि च तैराग्येन्द्रियसंयमादीनि फलाभिसन्धिरहितानि तथैवानभिसंज्ञितफलानि नित्यनै-
मित्तिकानि योगिनमपि न निवर्तन्ति निवर्तयन्ति च सञ्चितं दुरितमित्यभिप्रेत्याह निर्वन्धो हीति कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वज्ञानसम्यक्ज्ञानत्वान्निश्चयज्ञानमित्याशङ्काह एवंविध इति कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन संन्यासित्वं ज्ञातुमर्हतिमित्यर्थः रागद्वेषरहि-
तस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेयं युक्तं तस्य संन्यासित्वमित्याह निर्वन्ध इति ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

न्तर तत्त्वज्ञान उत्पन्न होनेका उपायरूप जो निष्काम कर्मयोग सोई अनु-
ष्ठान करने को कहा है देखो निःकाम कर्मकरने से शुर्वाचत होके तत्त्व-
ज्ञान उत्पन्न होनेपर ज्ञानके परिपाकार्य ज्ञाननिष्ठा का अङ्गभूत कर्मके त्यागको मैने कहा है परन्तु ज्ञानमार्गमे आरुढ पुरुषको कर्मका त्याग और अनारुढ पुरुषको जो भगवदाराधन निःकाम कर्मयोग कहा सोई कहतेहैं कि संन्यास श्रीकर्मयोग ये दोनों निःश्रेयस कहे मुक्तिके करने वाले हैं परन्तु दोनोंके बीच संन्याससे कर्मयोगही अधिक है जिसहेतु कर्मयोगसे ज्ञान प्राप्त होके तब संन्यास अर्थात् कर्मका त्याग विहित है और पहिलेही त्याग नहीं कहागयाहै ॥ २ ॥

सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयो विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ननु सन्न्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो नतूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते सांख्ययोगाविति सांख्ययोगौ पृथक्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः पण्डिताश्च ज्ञानिन एकां फलमविरुद्धमिच्छन्ति कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ननु सन्न्यासकर्मयोगशब्दे न प्रस्तुत्य सांख्ययोगशब्दयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति नैष दोषः यद्यप्यर्जुनेन सन्न्यासं कर्मयोगञ्च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतञ्च विशेषं संयोज्य सद्धान्तरवाच्यतया प्रति-

साम्प्रकृतटीका ।

कृत इत्यपेक्षयां सन्न्यासित्वेन कर्मयोगिनं सुखंस्तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति ज्ञेय इति रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माणि योऽनुतिष्ठति स नित्यं कर्मासुखान्कालेऽपि सन्न्यासीत्येव ज्ञेयः ततः हेतुः विद्वन्भ्यो रागद्वेषादि द्वन्द्वभूत्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनायसेनैव संसारात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो सन्न्यास से कर्मयोग को विशेष कहा सोई अब कर्मयोग की प्रशंसा करते हुये कहते हैं कि जो कर्म करता हुआ भी न किसी से दैर करता औ न कुछ चाहता है तथा सुख दुःख हानि लाभ इन्द्र भावसे रहित है सोई नित्यसन्न्यासी है और संसार बन्धन से छूट जाता है अथवा सन्न्यासी के ऐसे आचरण करता हुआ जो रागद्वेष से रहित कर्म करता है सो नित्यसन्न्यासी कहे निश्चय सन्न्यासी है और सन्न्यासी तो सन्न्यासी ही है क्योंकि कर्मसन्न्यास श्रेष्ठ है इहां एक सन्न्यासी पंथपर है दूसरा सन्न्यासप्रक जानी ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

वचनं दहो सांख्ययोगाविति तावैव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसम-
बुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्र-
कृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

यदुक्तं सन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तदपिपति ननु सन्यासेति तन्मो-
सरत्वेनोत्तरलोकसम्पन्नारविति इति प्राप्रइति त्रिविकिनस्तद्धि कथं वदन्तीत्याका-
ङ्क्षायाभाज एकमिति संन्यासः तन्मनीजानर्हतीति सांख्यं सन्यासो योगस्तु कर्मयोग-
गस्तावुभावपि पृथगित्यस्यार्थमाह विरुद्धेति शास्त्राद्येविकन्तृत्वत्वं वाक्यत्वं उत्तरा-
द्वेनवतारयितुम्भूमिकां करोति पश्छिङ्गतास्त्विति चानिनी योगिनश्चेति शेषः इयो-
रविरुद्धफलत्वमेव प्रत्यक्षेण प्रकटयति कथमित्यादिना एकं साधनमनुष्ठितयतो-
इयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्यागङ्ग्याह उभयोरिति सांख्ययोगयोः सन्यास-
कर्मावुज्ञानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसफलत्वाच्च विरुद्धफलत्वशङ्का इत्यर्थः सांख्य-
योगयोरेकफलत्ववचनं प्रकरणानुसृष्टमिति शङ्कते नन्विति अप्रकृतमसिद्धमिति
परिहरति नैव दोष इति सन्यासं कर्मणामित्यादिना सन्यासं कर्मयोगश्चाङ्गी-
कृत्य प्रश्ने सन्यासः कर्मयोगश्चेत्यादिना तद्यैव प्रतिपद्यते च कथं सांख्ययोगयोरे-
कफलत्वमप्रकृतं न भवतीत्युच्यते तत्राह यद्यपीति प्रतिपद्यतेनपि तात्तुरूपमेव भगवता
निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्यागङ्ग्याह भगवांस्त्विति तदपरित्यागेनेत्यत एतदेन
प्रष्टा प्रतिनिहिष्टौ कर्मसन्यासकर्मयोगावुच्येते सांख्ययोगाविति शङ्कान्तरवाच्यतया
तयोरेव सन्यासकर्मयोगयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतच विशेषं संयोज्य भगवान् प्रतिपद्यते
सन्देहाविति योजना यदुक्तं स्वाभिप्रेतच विशेषं संयोज्येति तद्देश व्यक्तो करोति तावेति
समबुद्धित्वादीत्यादिगङ्गेन ज्ञानोपायभूतः शसादिरादीयते प्रकृतयोरेव सन्यासकर्मयोग-
योरुपादाने फलितमाह खत इति सांख्ययोगावित्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति
शङ्कार्थः ॥ ४ ॥

व्यामिश्रितटीका ।

यथादेव मङ्गप्रधानत्वेनोभयोरयस्याभेदेन क्रमसमुच्चयगतौ विकल्पमङ्गीकृत्योभयोः
कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोत्तानामेवोचितः न विवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देन
ज्ञाननिष्ठायाविना तदङ्गं सन्यासं लक्षयति सन्यासकर्मयोगावेकफलसौ सती पृथक् स्वतन्त्रा-
विति यावता यथा एव प्रवदन्ति ननु पश्छिङ्गताः तत हेतुः अयोरेकमपि सन्यासाख्यत

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम्

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते ददिति यत् सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलमनभिसन्धायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसन्ध्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्य-

साम्प्रतटीका ।

व्याश्रितवानुभयोः फलमाप्नोति तथाहि कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा यदुभयोः - फलं कैवल्यं तद्विन्दतीति सन्ध्यासं सम्यगास्थितोऽपि पूर्वसमुद्भितस्य कर्मयोगस्यापि परम्परया यत् फलं कैवल्यं तद्विन्दतीति न पृथक् फलत्वमनयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु संन्यास और कर्मयोग दोनों प्रधान अङ्गरूप अवस्था भेद में पाये जाते हैं इस से इन में कौन ओंठ है ऐसा पूछना अज्ञानी को तो उचित हो सकता है पर ज्ञानी को तो नहीं यही कहते हैं कि ज्ञान-निष्ठा जो सांख्य और उसीका अङ्गरूप संन्यास तथा संन्यास से लक्षित कर्मयोग भी संन्यास है इन दोनों का फल एकही है तो भी दोनों भिन्न हैं यह केवल अज्ञानी कहते हैं और पण्डिततो ऐसा नहीं कहते देखो इन में एक पक्षका आश्रय लेनेवाला पुरुष दोनों के फल को प्राप्त होता है जैसे लोग निःकाम कर्म करते शुद्धचित्त हो तत्त्वज्ञान प्राप्ति के द्वारा उन दोनोंका फल जो कैवल्य से लाभ करते हैं ऐसेही सब कर्म त्यागरूप संन्यास धारण करने वाले लोग भी परम्परा प्राप्त रूप जो कैवल्य मोक्ष से पावते हैं तो अलवता दोनोंका फल पृथक् नहीं है सोई कहा कि सांख्य और योग को वालक कहे अज्ञानी जन भिन्न कहते और पण्डित नहीं कहते हैं एक में भी अच्छीतरह संस्थित होके फल दोनों का भी पावते हैं इस से दोनों एक हैं ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भिप्रायोऽत एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति फलैकत्वात्
सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत्पूर्वकं लोकान्तरभवतारयति एकस्यापीति केचिदेव तथोक्तफलत्वं पश्यन्तीत्या-
शङ्क्य तेषामेव सम्यग्दर्शित्वं नेतरेणमित्याहुः एकमिति तिष्ठत्यस्माच्च व्युत्प-
त्तिनाञ्चित्याहुः सोऽसांख्यमिति योगशब्दार्थमाहुः ज्ञानप्राप्तीति ये हि जिज्ञासवः सर्वेऽपि
कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन कुर्वन्ति तेषां फलाभिलाषमकत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणो-
पायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽतः योगा विवक्ष्यन्ते व्युत्पत्त्यस्य सत्यमित्वं शङ्कीत्योक्तं योगिन-
इति सर्वोऽपि द्वैतप्रपञ्चो न वस्तुभूतो सायापिलासित्वादात्मत्वविक्रियोऽद्वितीयो यस्तु
सञ्ज्ञिति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानं तत्पूर्वकसंन्यासद्वारेण कान्तिभिरपि तदेव स्थानं
प्राप्तमित्येकफलत्वं संन्यासकर्म्मयोरपिबुद्धमित्याहुः तैरपीति फलकत्वे फलितमाहुः अत-
इति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एतदेव स्फुटयति यत् सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सम्यक्समिर्वत् स्थानं सोऽसांख्य-
प्रकर्षेण साक्षाद्वाप्यते योगैरिति अर्थे अर्थद्वित्वात्कत्वर्थोऽप्यत्रत्यवो दृष्टव्यत्वेन कर्मयोगिभि-
रपि तदेव ज्ञानद्वारेण गम्यतेऽवाप्यत इत्यर्थः । अतः सांख्यञ्च योगश्चैकफलत्वेनैकं यः पश्यति
स एव सम्यक् पश्यति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

सांख्य और योग दोनों से एक के सम्यक् अनुष्ठान करने से दोनों का
फल किस तरह प्राप्त होता है यह सझापर सांख्य और योग का एक
फलत्व प्रकाश करते हुए कहते हैं कि सांख्य कहे ज्ञाननिष्ठ संन्यासी
जो मोक्ष पद पावते हैं सोई पद योगशब्दवाच्य कर्मयोगी भी ज्ञानके
द्वारा प्राप्त होते हैं इससे एक ही फलके हेतु रूप संन्यास और कर्मयोग
को जो एकरूप देखते हैं तेई सम्यक् दर्शी हैं सोई कहा कि जो पद सांख्य
लोग पावते हैं सोई योगी पुरुषों को भी मिलता है और सांख्य योग
दोनों को जो एक देखते सो देखते हैं वाकी सूरदास हैं अथवा जो कोई
धिरले ऐसे देखते हैं तो वे नहीं वेसे देखते हैं ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं तर्हि योगात् सन्नप्राप्त एव विशिष्यते कथं तर्हि एवमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति शृणु तत्र कारणं त्वया पृष्टं केवलं कर्मसन्नप्राप्तं कर्मयोगश्चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रियानिति तदुत्तरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्नप्राप्तात् कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य ज्ञानापेक्षस्तु सन्नप्राप्तः सांख्यमिति ममाभिप्रेतः परमार्थयोगस्तु स एव यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स च तादर्थ्याद्योगः सन्न्यास इति चोपचर्यते कथं तादर्थ्यमित्युच्यते सन्न्यास इति सन्न्यासस्तु पारमार्थिको हे महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेन विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसम्पत्तिरूपेण फलनिरपेक्षेण तेन युक्तो मुनिर्मननादौश्वररूपस्य मुनिर्ब्रह्मपरमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः सन्न्यासो ब्रह्माच्यते न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि पर इति श्रुतेः ब्रह्मपरमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं न चिरेण चिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्तात्यश्रीमयोक्तं कर्मयोगोविशिष्यत इति ॥६॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि यद्योक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मणामपि ज्ञेयोऽवाप्तिरिष्टा तर्हि सन्न्यास-
स्यैव ज्ञेयस्तुप्राप्तमिति चोदयति एवं तर्हीति सन्न्यासस्य ज्ञेयत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्त्य-
वचनसमुचितमित्याह कथं तर्हीति पूर्वोक्तमेशाभिप्रायं स्मारयन् परिहरति श्रद्धेति
कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परावृष्टं तदेव कारणं कथयति त्वयेत्यादिना ज्ञेयत्वं
विज्ञानरहितमिति यावत् तयोरन्यतरः कः श्रियानिति इति शब्दोऽध्याहृत्य त्वदीयं
प्रशसाहृत्य तदनुशृणुं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्वहितात् केवलदेव सन्न्यासात् योगस्य
विशिष्टत्वमिति यद्योक्तमित्याह तदुत्तरूपमिति ज्ञानापेक्षः सन्न्याससर्हि कीदृशित्याशङ्काह
ज्ञानेति तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः सन्न्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह यस्त्विति
तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसादयति कथमित्या-
दिना कर्मादुत्पन्नाभावे बुद्धियुद्धभावात् परमार्थसन्न्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति
व्यतिरेकउपपन्न्यायव्युत्पन्नस्युक्तिरिति योगेति परमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः सासंन्यासाभावे
कार्यप्राप्तिरयुक्तैति मत्वाह दुःखमिति योगयुक्तत्वं चापष्टं वैदिकेनेति ईश्वरसंरूपस्य सवि-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शेषश्चेति शेषः ब्रह्मेति व्याख्येयं पदसुपादाय व्याचष्टे प्रकृत इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणशब्दो गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे नैतिरीयकश्रुतिं प्रमाणयति न्यास इति कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते इत्योरपि पर-
स्वाविशेषादित्याह ब्रह्महोति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना
नव्यः श्रोतांसीव निरुद्धप्रवृत्तानि कर्माभिरतितरां परिपक्वकषायस्य करणानि सर्वतो व्याघ्र-
तातिनिरस्तायेषुकूटस्य प्रत्यगात्मान्प्रवणप्रवृत्तानि भवन्तीति सुकर्मयोगस्य परमार्थसंन्यास-
प्राप्त्युपायत्वे फलितमाह अत इति ॥ ६ ॥

साम्प्रतटीका ।

अदि कर्मयोगिनोऽप्यन्तः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा तर्हि आदित एव संन्यासः कर्तुं
युक्त इति सन्धानं प्रत्याह संन्यासस्त्विति अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखं
दुःखहेतुरशक्यं इत्यर्थः चित्तशुद्धभावेन ज्ञाननिष्ठाया असम्भवात् योगयुक्तस्य शुद्धचित्त-
तया मुनिः संन्यासी भूत्वा अचिरेण ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति अतश्चित्तशुद्धेः
प्राक् कर्मयोग एव संन्यासाद्विधिष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धं न दुक्तं वार्तिककृद्भिः प्रसादिसौ-
बहिन्विताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपि दृष्ट्वान्ते देवसंदूषिताशया इति ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसा है कि योगी लोगोंकी भी शेष में संन्यासही से ज्ञाननिष्ठा
होती औ ज्ञानके द्वारा मोक्षपद पावते तो फिर संन्यास से कर्मयोग की
अधिक क्यों पीछे कहा उचित है कि प्रथमही से संन्यास करे इस
संशययुक्त अर्जुन के प्रति भगवान कहते हैं कि प्रथम कर्मयोग के किये
विना हे महाबाहो अर्जुन संन्यास का अभ्यास करना अतिकठिन औ
दुःख का मूल है क्योंकि चित्त शुद्धभये विना ज्ञान होना असम्भव है
परन्तु कर्मके अनुष्ठान करने वाले मुनिलोग चित्तशुद्धि के द्वारा संन्यासी
हो अर्थात् कर्म छोड़कर अचिरात् कहे शीघ्र ही ब्रह्मपद को प्राप्त
होते हैं वा वे ब्रह्मरूप हो जातेहैं इससे चित्तशुद्धि के पहिलेही निष्काम
कर्म करना ही संन्यास से अठ होता है तुमारी समझही में फिर है ॥६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्तुपायत्वेन योगेति योगेन युक्तो विशुद्धात्मा
विशुद्धचित्तो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मा सर्वेषां
ब्रह्मादीनां स्वस्वपर्यन्तानां भूतानामात्मा भूतत्रात्मा प्रत्येकचेतनो यस्य स
सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः स तत्रैव वर्त्तमानो लोकसंयहाय कर्म
कुर्वन्नपि न लिप्यते योगयुक्तो न कर्मभिर्वध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु पारिव्राज्यं परिगृह्य अवस्थादिसाधनमसकृदनुतिष्ठतो लब्धसम्यग्बोधस्यापि यथा-
पूर्वं कर्माण्यनुपलभन्ते तानि च बन्धहेतूनि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य श्लोकान्तरमवतारयति
यदा पुनरिति सम्यग्दर्शनप्राप्तुपायत्वेन यदा पुनरयं पुरुषो योगयुक्तत्वादिविशेषणः
सम्यग्दर्शी सम्यद्युते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य कुर्वन्नपि न लिप्यते इति योजना
योगेन नित्यनैमित्तिककर्मासुष्ठानेनेति यावत् आदौ नित्याद्यनुष्ठानवतो रजस्तमोमहाभ्याम-
कलुषितं सत्त्वं सिद्धतीत्याह विशुद्धेति बुद्धिशुद्धौ कार्यकारणसङ्गतस्यापि स्वाधीनत्वं
भवतीत्याह विजितेति तस्य यद्योक्तविशेषणवतो जायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह सर्वभूतेति
सम्यग्दर्शिनस्तर्हि कर्मासुष्ठानं कुलत्वं तदनुष्ठाने वा कृतोबन्धविक्षेपसिद्धिरित्याशङ्क्याह
स तलेति सम्यग्दर्शनं सम्यगर्थः ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कर्मयोगादि क्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरितनेन कर्मणा बन्धः स्यादेवेत्याशङ्क्याह
योगयुक्त इति योगेन युक्तः अतएव विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य अत एव विजित आत्मा
शरीरं येन अतएव विजितामीन्द्रियाणि येन ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा
यस्य स लोकसंयहाय स्वभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसा कहो कि कर्मके अनुष्ठान से चित्तशुद्धि आदि परम्परा
सम्प्राप्त हो कर से ब्रह्मज्ञान होनेके अनन्तर इस ज्ञानीका पूर्वकृत कर्म
अनिवर्त्यक क्यों न होय इस आशङ्कापर कहते हैं कि जो पुरुष योगयुक्त
अर्थात् निष्काम कर्म योगरूप भक्ति अनुष्ठान करता है और जिसने

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् प्रहृष्टन् स्पृशन् जिघ्रन्तन् गच्छन् खपन् खसन् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नचा सौ परमार्थतः करोतीत्येतन्नेव किञ्चित् करोमीति युक्तः समाहितः स न मन्येत चिन्तयेत तत्त्वविदात्मनो बाधात्मा तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः कदा कथञ्चा तत्त्वमवधारयन् मन्येतेत्युच्यते पश्यन्निति मन्येतेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्माण्यङ्गीकृत्य तैरस्य विदुषो बन्धो नास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्तीत्याह ननेति जोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याण्ड्या खट्वेष्ट्या तदभावमभि-
प्रेत्याह ननेति साङ्गं समनन्तरलोकोक्ताकाङ्क्षापूर्वकस्तथापयति कदेत्यादिना चक्षुरादि-
ज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुमेदैरन्तःकरणचक्षुष्टयेन च तत्तच्चेष्टानिर्वर्त्तनाव-
स्थायां तत्तद्दर्थेषु सर्वा प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्धानो नैव किञ्चित् करोमीति
विद्वान् प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्यार्थक्य कर्तृत्वाभिमानाभावाच्चेत्याह ननेति
हाभ्यां कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्भूत्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
वर्त्तन् इति 'धारयन् बुद्ध्या निश्चिन्त्यन् किञ्चिदप्यहं न करोमीति मन्यते तत् दर्शनश्रवण-
स्पर्शगोचराणां श्रवणानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापारा गतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः स्वासः
प्राणस्य प्रलपनं वागिन्द्रियस्य विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोः उन्मेषनिमेषश्चे

भाषा अनुवाद ।

चित्त तथा इन्द्रियगण अपने वशीभूत कर राखा है और जो अपने
आत्माको शरीरधारो दूसरे प्राणियोंके आत्मासे भिन्नबुद्धि न करके सर्व
भूतसे टिका जो चेतनरूप आत्मा तिसको अहैत कहे एकरूप विचार
कर देखतेहैं इसी से वे लोग श्रद्धचित्त भिक्षाके अर्थ अथवा स्वभाव आधीन
श्रीव भिक्षा आदि जो सब कर्मोंको करते हुए भी उन कर्मों से लिप्त
नहों होते और न कभी उनको लगते हैं ॥ ७ ॥

प्रलपन् विष्टजन् गृह्णन् चिन्तयन् निमित्तमपि ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यतः सम्यग्-
दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनाच्च सृ-
ष्टिणि कायामुदकवृद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयो-
जनाय सप्रवर्तते ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात् प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं फला-
त्मकमभिलपति यस्मैति यस्तस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसम्भवात् कुतः संन्यासेऽधि-
कारः स्यादित्याशङ्काह नहीति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कूर्माण्प्रमाणस्येति विवेकः एतानि सर्वाणि कुर्वन्नपि अविभक्तानात् वृद्धवित् न लिप्यते
तथाच परामर्शं स्तुत्वा तदधिगमे उत्तरपूर्वार्द्धयोरन्तेऽपि विनाशौ तदव्यपदेशादिति ॥ ८ ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो ऐसी शक्ता करो कि कर्म अनुष्ठान करके भी उस में लिप्त
कहे आशक्त न होना यह अत्यन्त असम्भव है लिप्तहोहीगा इसपर दो
श्लोक में कहने हैं कि कर्तृत्व अभिमान रहित होना असम्भव नहीं है
क्योंकि निष्काम कर्मयोग रूप भक्ति अनुष्ठान करने वाले मनुष्य क्रमसे
तत्त्वज्ञानी होके दर्शन आदि इन्द्रियव्यापार करते भी इन्द्रिय सब अपना
अपना काम करती हैं और हम कुछ भी नहीं करते ऐसी बुद्धि उनकी
निश्चय बनी रहती है यथा दर्शन श्रवण पर्स घ्राण भोजन ये ज्ञान
इन्द्रियोंके व्यापार और गमन वचन विष्टजन कहे विष्टासूत्रका त्याग जो
कर्म इन्द्रियोंके काम और ग्रहण जो कर कहे हाथका व्यापार और स्वप्न
बुद्धिव्यापार निद्रा होना स्वप्न प्राणवायुका व्यापार और उन्मेष निमेष
कहे पलक लगना और खुलना जो कूर्म वायुमें होता है यह सब इन्द्रिय

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्य पुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मणीति ब्रह्मणीश्वरे आधाय
निक्षिप्य तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वाभ्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले
सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते पद्मपत्र-
मिवाम्बसोदकेन ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि विद्यावानिवाविद्यावामपि कर्मणि न प्रवर्त्तत आपोऽपहतिसम्भारादित्या-
शङ्काहं यस्त्विति यथा श्रुत्यः स्वाभ्यर्थं कर्माणि करोति न स्वफलमसेवते तत्रैव यो
विद्वान् मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि करोति न स्वकर्मणा बध्यते
नहि पद्मपत्रमम्बसा सम्बध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाभिकृतटीका ।

तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोऽस्ति तस्याकर्मलेपो दुर्वारः तथा अविशुद्धचित्तत्वात्
संन्यासोऽपि नास्तीति महत् सङ्कटमापन्नमित्याशङ्क्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मस्वाङ्गव परमेश्वरे
समर्प्य तत्फले च सङ्गं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति असौ पापेन बन्धहेतुतया पापिष्ठेन
पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा पद्मपत्रमम्बसि स्थितमपि तेनाम्बसा न लिप्यते
तद्वत् ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

आदिका कर्म हैं और हम द्रष्टा साक्षीरूप हैं यह कुछ हम नहीं करते
ऐसे ही ज्ञानी पुरुष इन कर्मों में अभिमान शून्य लिप्त नहीं होते हैं
सोई कहा दो श्लोक से कि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन्
यहांतक ८ आठ नव इन दोनों श्लोकका अर्थ एकही साथ है ॥ ८ ॥ ९ ॥

और जो मनुष्य हम कर्म करते हैं ऐसा अभिमान रखते हैं तेई
कर्ममें लिप्त होते और उन्हीं को कर्मबन्ध होता है फेरि चित्तकी अशु-
द्धता से उनको संन्यास भी दुर्बल है इससे उनको सब तरह शङ्कट है

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्यैव कर्मणः स्यात् यस्मात् कायेनेति कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैरिन्द्रियैर्ममत्ववर्जितैरपि ईश्वरायैव कर्म करोमीति न फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मणा किं स्यादित्याशङ्क्याह केवलमिति अत्रासेश्वरार्पण-
शुद्धावृष्टितं कर्मबुद्धिशुद्धिफलमित्यत्रैव हेतुसाह यथादिति केवलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धे
प्रयोजनमाह सर्वव्यापारेभ्य इति ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

बन्धकत्वाभावशुद्धा भोजहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति कायेनेति कायेन स्नानादि मनसा
ध्यानादि बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः अयणकीर्तनादि लक्षणं
कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्म योगिनः कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसी शङ्का करो तो यह उत्तर सुनो कि अन्तर्यामी ईश्वर की प्रेरणा से हम सब कर्म करते हैं ऐसे विचार करिके सकल कर्म ईश्वर मे समर्पण करके श्री कर्मकाल मे आशक्ति रहित कर्म करते हैं तो उनको कर्म प्रतिबन्धक नहीं होते और वे कर्म से लिप्त नहीं हैं जैसे पद्मपत्र जलमे निरन्तर रहते भी जलसे अलग है सोई कहा कि ब्रह्ममे कर्म अर्पण करि सङ्ग कहे आशक्ति छोड़िके जो कर्म करे है सो पापसे नहीं लिप्त होता जैसे कमलका पत्ता जलमे रहते भी जलसे भिन्न है ॥ १० ॥

निष्काम कर्मबन्धक नहीं हैं इस कहने के बाद अब भगवान् उत्तम मनु-
ष्योंको कर्मके द्वारा मुक्ति दिखावते हैं कि शरीरसे स्नानादि मानस व्यानादि

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं ।

अयुक्तः कामकारेण फले शक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्मान्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव यस्माच्च युक्त इति युक्त इष्टवराय कर्माणि करोति न भयं फलायेति एव समाहितं सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायाश्च वां सत्त्वशुद्धि-ज्ञानप्राप्तिसर्वकर्ममन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः यस्तु पुनरयुक्ताऽनसमाहितः कामकारेण करणं कारं कामस्य कारं कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयैवत्यर्थं भयं लाभायेद् करोमि कर्मैवेव फले शक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वे तादर्थ्येन कर्मानुष्ठानमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं तदनु फलितमात्रं तस्मादिति युक्तं सन् फलं त्यक्त्वा कर्म कर्तुं मोक्षाख्यां शान्तिं यस्मादाप्नोति तस्माच्च त्यया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति द्रोणना विपक्षे दोषमात्रं अयुक्त इति युक्तत्वं व्याकरोति ईश्वरायेति फलं परित्यज्य कर्म कर्तव्यमिति शेषः नैष्ठिकीं शान्तिरित्येतदेव विग्रहयति द्वितीयमङ्गे विभजते यस्मिन्निष्ठं यद्यसाधने दोषार्हं नस्तु नियोगं दर्शयति अतस्त्वमिति ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथं तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुख्यते कविद्वयत इति व्यवस्था अत आह युक्त इति युक्तं परमेश्वरैकनिष्ठं सन् कर्मणा कलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं

भाषा अनुवाद ।

श्री बुद्धि से तत्त्वका नियमादि तथा कर्म में आशुक्ति रहित और फलाभि-लाष शून्य होकर इन्द्रियोक्तों द्वारा श्रवण कोर्त्तन आदि चित्तशुद्धि के अर्थ कर्मके अनुष्ठान करने वाले योगी कर्म करते हैं सोई कहा कि काय मन बुद्धि से और केवल इन्द्रियोक्तों आत्म शुद्धि के हेतु सङ्ग छोड़ि कर योगीजन कर्म करते हैं ॥ ११ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्तु परमार्थदर्शी स सर्वेति सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धञ्च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मसन्दर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवान् मनःकायचेष्टीयति निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽन्यत्र निवृत्त-
वाह्य सर्वप्रयोजनः सुखमास्त इत्युच्यते वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः कास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्तद्वीपं व्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाङ् इयं मूच-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्राप्नोति अयुक्तस्तु वह्निर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले व्यासक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

तद्धि फले यत्ति त्वत्त्वा सर्वैरपि कर्म कर्त्तव्यमिति कर्मसंख्यासंख्य निरवकाशत्व-
मित्याशङ्क्याविदुषः सकाशाद्दिदुषो विशेषं दर्शयति यस्त्विति सर्वकर्मपरित्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्त्तयति आस्त इति वृत्तिं लभमानोऽपि शरीरतापेनाध्यात्मिकादिना तत्प्रमानस्तिष्ठ-
तीति चेद्धेत्याह सुखमिति कार्यकरणसङ्घातपारवश्यं पर्युदयति वशीति आसनस्या-
मेक्षितमधिकरणं निर्दिशति नवेति देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्त्वमाह देहीति मनसा
सर्वकर्मसंख्यासेऽपि लोकसंग्रहार्थं वह्निः सर्वं कर्म कर्त्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह नैवेति
तान्येव सर्वाणि कर्माणि परित्याज्यानि विशिनष्टि नित्यमिति तेषां परित्यागे हेतुमाह

भाषा अनुवाद ।

जो ऐसी शङ्का करो कि वही एक कर्म से कोइ तो मुक्त औ कोई को बन्ध यह कैसी व्यवस्था है तो इसका निवारण करते हुये कहते हैं कि योगी कहे कर्मकारी पुरुष ईश्वर से एक निष्ठ ही कर्मफल को त्यागकर कर्म अनुष्ठान करिके अत्यन्त शान्तिस्वरूप जो मुक्ति तिसको प्राप्त होते हैं परन्तु अयुक्त कहे कामनाविशिष्ट अर्थात् कामनासे युक्त कर्मफलाशक्त वह्निर्मुख लोग काम्य कर्म से अवश्य ही बद्ध होते हैं युक्त कहे ईश्वरार्थ कर्म करनेवाले ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुरीषविसर्गाथं तैर्दरैर्नवहरं पुरमुच्यते यशीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं
तदर्थप्रयोजनैषेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेनैकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवा-
धिष्ठितं तस्मिन्नवहारे पुरे देही सर्वं कर्मसम्यस्यास्ते इति किं विशेषणेन
सर्वो हि देही सम्यस्य सस्यासीव देह एवास्ते तत्त्वानर्थकं विशेषणमुच्यते
यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रिये सङ्घाततमात्मात्मदर्शी स सर्वोऽपि गेह भूमावासने
वासि इति मन्यते नहि देहमात्रात्मदर्शिनो देह इव देह आस इति प्रत्ययः
सम्भवति देहादि सङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इयि प्रत्यय उप-
पद्यते परकर्मणाञ्च परस्मिन्मात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेक-
ज्ञानेन मनसा सस्यास उपपद्यते उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसस्यासिनो-
ऽपि गेह इव देह एव नवहारे पुरे आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या
देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वद्विद्व-
त्प्रत्ययभेदापेक्षत्वाद् यद्यपि कार्यकरणकर्माख्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि

आनन्दगिरिजटटीका ।

तानीति यदुक्तं सुखमास्त इति तदुपपादयति त्वक्कोति जितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याधि-
पन्नजनं हे श्रोत्रे हे चक्षुषी हे नास्तिके वागेकेति सप्रतीर्थस्यानि शिरोगतानि शब्दा-
द्युपलब्धिद्वाराणि तथापि कथं नवहारत्वमपोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह अर्वा-
गिति शरीरस्य पुरसाख्यं स्वाभिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्शयति आत्मेत्यादिना यद्यपि
देहे जीवनत्वाद्देहसम्बन्धाभिमानाभासमानवसिष्ठते तथापि प्रयासीव परगेहे तत्पूजापरि-
भवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन् व्यामोहाद्विरहितश्च तिष्ठतीति सत्त्वाह तस्मिन्निति विशेषण
साक्षिपति किमिति तदुपपत्तिमेवादर्थयति सर्वोऽहीति सर्वं साधारणे देहावस्थाने
सम्यस्य देहेतिवति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्करमिति फलितमाह तत्रेति विशेषण-
फलं दर्शयन्नुत्तरमाह उच्यते इति किं अविवेकिनं प्रति विशेषणानर्थक्यं बोधयते
किंन विवेकिनं प्रतीति विकल्पप्रादुर्भागीकरोति यस्त्विति अक्षयदेहित्वे हेतुः तदेव देहित्वं
स्फुटयति देहेति सङ्घातात्मदर्शिनोऽपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति चेन्नेत्याह
नहीति द्वितीयं दूषयति देहादीति गृह्यादिषु देहस्यावस्थानेनात्मावस्थान भ्रमव्यावृत्त्यर्थं
देहे विद्वानास्त इति विशेषणमुपपद्यते विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभाससम्भावनादित्यर्थः
ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभासेऽपि पाङ्कजनोदेहव्यापारात्मना कर्मणां तस्मिन् प्रसङ्गा-
भावान् तस्यामेव कृतस्य देहेऽवस्थानमुच्यते तत्राह परकर्मणाञ्चेति ननु विवेकिनो

शाङ्करभाष्यम् ।

सद्यस्यास्ते इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयित्वञ्च स्यादित्या-
शङ्क्याह नैव कुर्वन् स्वयं न च कार्येकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्त्तयन्
किं यत् तत् कर्तृत्वं कारयित्वञ्च देहिनः स्वात्मसमवायि सत् सत्यासात्
संभवति यथा गच्छती गतिः गमनव्यापारपरित्यागेन स्यात्तद्वत् किंवा स्वतः
एवात्मनो नास्तीत्यत्रोच्यते नास्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयित्वञ्चोक्तं
ह्यविकार्योऽयमुच्यते शरीरस्योपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति
ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दिगाद्यनवच्छिन्नवाह्याभ्यन्तराविक्रियब्रह्मात्मतां सन्ध्यासात् कृतो देहेऽवस्थानमास्थात्
शक्यते तत्राह उत्पद्येति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति प्रारब्धफलं वर्माधर्मात्मकं कर्म तक्षोप-
शक्तस्य शेषादनुपभुक्ताद्देहादिसंस्कारोऽनुवर्त्तते तदनुष्ठानाच्च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानस-
वस्थानविषयसुपपद्यते अतो विवेकवतः सन्ध्यासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशः सम्भवतीत्यर्थः
अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणसम्भवेपि विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणसमर्थवदित्युपसंहरति
देह एवेति देहे स्वस्थानं वियोविद्वत्प्रत्ययस्तद्विषयस्याविद्वत्प्रत्ययस्तयोरेवं भेदेऽविद्वत्प्रत्य-
यापेक्षया विशेषणसमर्थवदित्युपसंहरन्नेव हेतुं विशदयति • विद्वदिति आरोपित-
कर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्गारमित्याशङ्क्यात्मन्युद्धृत्यति यद्यपीत्यादिना क्रियासु
प्रवर्त्तयन्नास्त इति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्वस्यापि शतरेवमेव सम्बन्धः कर्तृत्वं कारयित्वञ्चा-
त्मनो नेत्यत्र विचारयति किमिति यत् कर्तृत्वं कारयित्वञ्च तत् किं देहिनः स्वात्मसम-
वायि सदेव सन्ध्यासात् भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिः तत् स्थित्या-
त्यागाच्च भवति अथवा स्वारक्षेन कर्तृत्वं कारयित्वञ्चात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाद्ये सक्रियत्वं
द्वितीये कूटस्थत्वमित्यर्थः द्वितीयं पक्षमात्रित्योत्तरमाह अत्रेति उक्तोऽर्थो वाक्योपक्रम-
समुत्कूलयति उक्तं हीति तत्रैव वाक्यशेषमपि सम्पादयति शरीरस्योऽपीति सृष्ट्युक्तोऽर्थो
श्रुतिमपि दर्शयति ध्यायतीवेति उपाधिगतैव सर्वाविक्रियानात्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

एवं तावत् चित्तशुद्धिश्चैव सन्ध्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत् प्रपञ्चितं
उदानीं शुद्धचित्तस्य सन्ध्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति यथै जितचित्तः सर्वकर्माणि
विशेषकमस्मिन् मनसि विवेकयुक्तो न सन्ध्यास्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सन्ध्यासो कास्त
इत्यत्र आह ननु हि नेत्यत्र नास्ति कर्मोऽसुखेति सप्रतिरोधतमनि व्ययोगते द्वेपयूपस्य -

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

साङ्ख्यभाष्याम् ।

किञ्च न कर्तृत्वमिति न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादि-
कृतवतस्तत्फलसंयोगं न कर्मफलसंयोगं यदि किञ्चिदपि स्वतो न कारो-
ति न कारयति च देहि कस्तर्हि कुर्वन् कारयञ्च प्रवर्त्तत इत्युच्यते स्वभा-

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनो यदुक्तं कारयित्वं नास्तीति तत् प्रपञ्चयति नेत्यादिना यद्यपि लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजतीति नास्तीति कारयित्वं तथापि रथघटकटादीनि कुर्वन् भवति कर्ते-
त्याशङ्क्याह न कर्माणीति तथापि भोजयित्वेन विक्रियावत्त्वं दृष्यरिहारमित्याशङ्क्याह

खामकृतटीका ।

रूपे इत्थेन नवद्वाराणि यस्मिन् पुरे पुरवदहङ्कारशून्ये देहे देही अवतिष्ठते अहङ्कारा-
भावादेव स्वयं तेन देहेन नैव कुर्वन् मम काराभावात् न कारयन्निति अशुद्धचित्ताद्भा-
वतिरुक्ता अशुद्धचित्तो हि सन्धस्व पुनः करोति कारयति च नत्वयं तथा चतः सुख-
मास इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन सब बातों से अशुद्धचित्त मनुष्य को सञ्चास की अपेक्षा निष्काम
कर्म करना ही अर्थ है यह विस्तार पूर्वक कहि कर अब शुद्धचित्त पुरुष
को सञ्चास ही अर्थ है यह कहते हैं कि जितचित्त विवेक युक्त पुरुष
बुद्धि के द्वारा विज्ञेय कारक सब कर्म छाड़ि जैसे सुख में रहते तैसे
ज्ञाननिष्ठ युक्तोंके भी सुखमें रहते हैं जो कहीं कि कहां रहते तो
कहते हैं कि नवद्वार पुर जो अहङ्कार शून्य शरीर तिस में आत्मस्वरूप
से स्थित रहते हैं और अहङ्कार के अभाव से आप शारीरिक कर्म नहीं
करते और ममता के अभाव से दूसरे से भी वे कोई काम नहीं करावते
हैं यह शुद्ध श्री अशुद्धचित्त मनुष्योंका भेद भगवानने कहा ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

वस्तु स्वभावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः माया प्रवर्तते देवीहीत्या-
दीति व्यमाणा ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न कर्मेति कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह स्वभावस्त्विति कुर्विति कर्तृत्वं लोकस्य न सृज-
त्वात्मेति सम्बन्धः रथादीनां कर्मत्वं साधयति ईप्सितेति आत्मनो देहादिस्वामित्वेन
प्रभुत्वं रथादिकृतवतो लोकस्य रथादिफलान् सम्बन्धमपि न सृजत्वात्मेत्यात्मनो भोजयि-
तृत्वं प्रत्याचष्टे नापीति चतुर्थपादं शङ्कोत्तरत्वेनापत्तारयति यदीत्यादिना स्वभावया-
दस्तृतीयानुशङ्कं व्याकरोति अविद्यालक्षणेति प्रकृतेर्विद्यावत्त्वं व्युदसितं मायेत्युक्तं सा च
सप्रभे वक्ष्यते तेन प्रधानविलक्षणेत्याह देवी हीति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते एष एवासाधुकर्मकारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य अधोनिनीयत इत्यादि श्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन
प्रयुज्यमानोऽस्त्वन्तः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमाणः
शुभान्यशुभानि च त्यज्यमिति चेत् एवं सति वैषम्यनैर्घस्याभ्यामीश्वरस्यापि प्रयोजककर्तृत्वात्
पुण्यपापसम्बन्धः स्यादिति शङ्काह न कर्तृत्वमिति ह्याभ्यां प्रभुरीश्वरो जीवलोकास्य कर्तृत्वा-
दिकं न सृजति किन्तु जीवस्य स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तते अनाद्यविद्याकाश-
वशात् प्रवृत्तिस्वभावमेव लोकमीश्वरः कर्मसु नियुक्ते नतु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

ईश्वर जिसको इस लोकसे ओष्ठ लोकको लेजाने की इच्छाकरते हैं
उससे सत्कर्म करावते और जिसे अधोलोकले जानकी इच्छाकरते उससे
कुकर्म करावते हैं यह श्रुतिमें कहा है तो परमेश्वर की प्रेरणासे परा-
धोन जो मनुष्य सो कैसे वे कर्मत्याग करने शकै एक दूसरे जो परमेश्वर
हीको प्रेरणासे शुभ अशुभ कर्म में लोगप्रवृत्त होते हैं तो ईश्वर भी विषम-
दृष्टि औ निर्दय है फिर कर्मोंका करावानेवाला भो वही है तो उसको
भी पुण्य, पाप सम्बन्ध क्यों न होय जो यह शङ्का करो तो इसका सिद्धान्त
यह दो श्लोकसे कहते हैं कि प्रभु जो ईश्वर सो मनुष्यों की कर्तृत्व अथवा

नाद मे कस्यचित् पापं नचैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

परमार्थतस्तु नेति नादत्ते नच नृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित् पापं नचैवादत्ते सुकृतं विभुः भक्तेः प्रयुक्तं विभुः किमर्थं तर्हि भक्तेः पूजादि-
लक्षणं वागदानहोमादिकञ्च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह अज्ञानेनाहतं ज्ञानं
विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोजे भोजयामीत्येवं
भोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

चानन्दमिरिजतटीका ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्याद्यात्मनोऽविद्याकृतानोक्तुनिदानोसीश्वरे सख्यस्त सप्तस्तथापारस्य
तदेकगणेश उदितं सुकृतं वा तदनुग्रहाय भगवानादत्ते सदेकगणेशो जन्मोत्पत्त्यै कर्म
कुर्यापो दुष्कृताद्यनुमोदनेनानुग्रहो भवेति प्रत्ययभाङ्गादित्याह कोऽपि परमार्थतो
नास्यास्तविक्रियत्वादित्याह परमार्थनस्ति कथं तर्हि भक्तानामनुग्रहात्मनीश्वरस्याह-
भृङ्गोदित्वमिति प्रसिद्धिस्तत्वाह अज्ञानेनेति पूर्वार्जगतान्यकाराणि व्याख्याय आकाङ्क्षा-
पूर्वकसुत्तरार्जसवतार्य व्याचष्टे किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

स्वाभिरुतटीका ।

कोऽपि मनु प्रभुः कस्यचित् पापं सुकृतञ्च नैवादत्ते न भजते तत्तेऽऽ विभुः परि-
पूर्णः व्याप्तकाम इत्यर्थः यदि हि स्वार्थकामनया कारतेत्तर्हि तथा स्वात् नयेतदिति
व्याप्तकामस्तेषां कित्त्वनिजमायया तत्तत् पूर्वकर्मादुत्तारेण प्रवर्त्तकत्वात् ननु भक्तानमुत्पन्न-

भाषा अनुवाद ।

कर्म सृजन नहीं किया किन्तु मनुष्योंको पूर्वकर्म से संस्काररूप जो अज्ञान
सोई कर्त्तृत्वादिसे प्रवृत्त करेहै इसीसे अपनी अनादि अविद्या से काम-
नाके बंध ही प्रवृत्तियुक्त पुरुषको ईश्वरभी कर्मसे नियुक्त करते हैं और
ईश्वर कुछ आपसे उसको प्रवृत्ति नहीं देते हैं सोई कहा है कि कर्त्तृत्व
और कर्म तथा फलयोग प्रभुने नहीं किया लोग पूर्वसंस्काररूप स्वभाव
अर्थात् मायासे कर्मादि से प्रवृत्त हैं ॥ १४ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशित मात्मनः ।

तेषामादित्यवद् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानेन इति ज्ञानेन तु येन अज्ञानेनावृत्या मुह्यन्ति जन्तवः तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथाऽदित्यः समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत् ज्ञानज्ञेयञ्च वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत् परमार्थतत्त्वं ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि सर्वेषामन्त्याज्ञानत्वात् व्यामोहभावाच्च कृतः संसारनिवृत्तिरिति तत्राह ज्ञानेनेति तर्कमिति पूर्वत्वमुच्यते नो यक्षैव वस्तुमस्तत्परमिति विशेषणं तद्व्याचष्टे परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तोऽभक्ताच्चिद्वृत्तस्य वैषम्योपलम्भात् कथमाप्रकाशत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवम्भूतं ज्ञानमाद्यतं तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति भगवति वैषम्यं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु भगवान् न कुछ करते और न किसीसे कुछ करवावते हैं वेतो विभु कहे व्यापक तथा पूर्णकाम हैं इससे भक्त अभक्त किसीके पुण्य पापके भागी नहीं हैं परन्तु परमेश्वरकी अचिन्त्य जो माया सोई पूर्वकर्मके अनुसार उंच नीच कर्ममें लोगोंको प्रवृत्ति देती और अज्ञानसे ज्ञान आहुत है तिससे सब मोहित होते हैं जो कहो कि पूर्णकामको फेरि भक्तीपर अनुग्रह औ अभक्तीका निग्रह क्योकर घटे है तो कहते हैं कि परमेश्वरका निग्रहरूप दण्ड अनुग्रह है अर्थात् दण्ड होनेसे पापीका पाप दूर हो जायगा ऐसे दण्डरूप अनुग्रहका न जानना जो अज्ञान सोई परमेश्वरविषयक ज्ञानको आहुत करता है तो फेरि जीव मोहित होय अपने अज्ञानसे परमेश्वरसे विषमदृष्टि करते हैं ॥ १५ ॥

तद् बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत् परं ज्ञानं प्रकाशितं तद्बुद्धय इति तस्मिन् गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः तन्निष्ठा इति तन्निष्ठा निष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सत्यास्य ब्रह्मखेवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमायनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिं पुनर्देह-सम्बन्धं न गृह्णन्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथाक्तेन ज्ञानेन निर्धूतोऽतिनिवृत्ता नाशितः कल्मषः पापादि संसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदुषां विविदिषूणाञ्चान्तरङ्गाणि विद्यापरिपाकसाधनानि इत्युपदिदिक्षुस्तत्तत्सौक-स्यापेक्षितं पूरयति यत् परमिति तस्मिन् परमार्थतत्वे परस्मिन् ब्रह्मणि वाचं विषय-संपोह्य गता प्रयत्ना अवश्य मनन निदिध्यासनैरसङ्गदसुखिसैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते तस्मिन्निति तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीव-ब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेत्याह तदात्मान इति कल्पितं बोद्धबोद्धव्यत्वं वस्तुतस्तु न भेदोऽस्ती-त्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे तदेवेति ननु देहादावात्माभिवानमपीय ब्रह्मण्येवाहमस्मीत्यवस्थानं

स्त्वानिर्गतटीका ।

ज्ञानिनस्तु न सुहृन्तीत्याह ज्ञानेनेति आत्मा भगवतो ज्ञानेन देहां तद्दृष्टव्यो-पलम्बकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेजामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिप्रणयिष्वरे अक्षरं प्रकाशयति यथाऽदित्यस्तमो निरस्तं समस्तं वस्तुज्ञानं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और ज्ञानसे जिनका अज्ञान नाश हो गया है ऐसे ज्ञानी पुरुषोंकी पर जो भगवत्स्वरूप सो प्रकाशमान है जैसे सूर्यके प्रकाशसे अन्धकार दूर हो सब वस्तु प्रकाशित होती हैं लोग केवल अपने मोहसे ईश्वरसे मोह कल्पना करते हैं ॥ १६ ॥

विद्याविनय सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ती-
त्युच्यते विद्येति विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयो

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

तत्तद्वृत्तीयमानकर्मप्रतिबन्धान् सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेषणान्तरमादत्ते तद्विद्या इति
तत्र निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना तथापि पुरुषार्थप्रेक्षा-
प्रतिबन्धान् कथं यद्योक्ते ब्रह्मण्येवावस्थानं हेतुं पारयति तत्राह तत्परायणश्चेति
अयोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थस्योक्तब्रह्मानतिरेकान्नान्यत्वासक्तिरिति तात्पर्यार्थ-
माह केवलेति ननु यद्योक्तविशेषणवतां वर्त्तमानदेहपातेऽपि देहान्तरपरिग्रहव्यपनया
कृतो यद्योक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्थानुं शक्यते तत्राह ते गच्छन्तीति सति संसारकारणे
दुरितादौ संसारप्रसरस्य दुर्वारत्वाच्च पुनरावृत्तिनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह ज्ञानेति उक्तविशेषण-
सम्भत्वा दर्शितफलशालित्वमात्रानन्तरेष्वसम्भावितमिति अन्वानो विशिनष्टि यतश्च इति ॥१८॥

स्वान्वितटीका ।

एथम्भूतेन्दुरोपासकानां फलमाह तदिति तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां तस्मिन्नेव
आत्मा प्रयत्नो येषां तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं येषां तदेव परमाद्यनमात्रयो येषां ततश्च
तत्तदादौ नान्यज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां तेऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति ॥१७॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे जो परमेश्वर तिनके उपासकोंको प्राप्त जो फल होता है
सो कहते हैं कि भगवतकी भक्तिसे अवश्यही संसारसागरको उतर
जायंगे ऐसी जिनके निश्चयरूप बुद्धि है और तैसेही भगवद्भक्तिसे सम्पन्न
औ तत्पर हैं और परमेश्वरही जिनके परम अवलम्ब हैं सोई जन ईश्वरके
प्रसादसे निःपाप हो मुक्तिपद पाय आवागमनसे रहित होते हैं सोई
कहा कि ईश्वरमें बुद्धि औ ईश्वरमें आत्मा औ ईश्वरमें निष्ठा तथा ईश्वरमें
परायण कहें तत्पर पुरुष ज्ञानसे निर्धूतकल्मष अपुनरागमनपद जो
भीष्ट तिस को प्राप्त होते हैं ॥ १७ ॥

द्रुहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विद्यात्मनी बोधो विनयश्च उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसम्पन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्विके मध्यमायाश्च राजस्यां गवि संस्कारहीनायमत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्ज्ञैश्च संस्कारस्तथा राजसेस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवासृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदुत्तराष्ट्रकृतिसाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रत्यक्षदारेण विद्यतेति येषामित्यादिना विद्या वेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे विनय इति उपशमो निरहङ्कारत्व-मनौढ्यं पदार्थमेवसङ्गा वाक्यार्थं दर्शयति विद्वानिति गवीत्याद्यनूद्य वाक्यार्थं कथयति विद्येति हस्त्यादौ पण्डिताः समदर्शिन इत्युत्तरत्वं सम्बन्धः तत्र तत्र प्राणिप्रभेदेषु तत्तद्-गुणैस्तत्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संसृष्टत्वसम्भवाच्च ब्रह्मणः समत्वमित्याशङ्क्याह सत्त्वादीति तज्ज्ञैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव गृह्यते सात्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वथै-वासंसृष्टं ब्रह्मेत्याह तथेति राजसैरिव तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्मनमेवासृष्टमित्याह तथा तामसैरिति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्वमसङ्गत्वञ्चोक्तेऽर्थे हेतुरिति मत्वा सत्त्व-शब्दार्थमाह सममिति समदर्शित्वमेव पाण्डित्यं तद्व्याचष्टे ब्रह्मेति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कीदृशस्य ज्ञानिनो यदुत्तराष्ट्रकृतिं सक्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह विद्येति विषये-ष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः पचति तस्मिंश्चेति कर्मणो वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो वे तत्त्वज्ञानौ जो भुक्ति लाभ करते कैसे होते हैं सोई कहते हैं कि विषय वस्तुमें समज्ञान अर्थात् सकल वस्तुमें ब्रह्मरूप देखते हैं जैसे कि विद्या

साङ्ख्यभाष्याम् ।

नन्वभोज्यन्नास्ते दोषवन्तः समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः कथं इहेति इहैव जीवद्भिरैव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तदोषैर्दोषवदिव विभासते तथापि तद्दोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं हि दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चेतन्यस्य वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वाद्निर्गुणत्वादिति च नान्यत्वादिविशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकञ्च तस्माद् ब्रह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्न दोष-

आरुन्दगिरिकतटीका ।

सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु चासमत्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते नन्विति सर्वत्र समदर्शिनिः तच्छब्देन परामृश्यन्ते तेषां दोषवत्त्वादभोज्यान्नत्वादभोज्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह समासमाभ्यामिति समानामध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां वस्त्रालङ्कारादिपूजया विषमे प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानाश्चासमानधर्मकाणां कष्टाचिदेकैवदत्तमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादि धर्मवतां प्रायुक्ततया पूजया सत्त्वे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पूर्य-विशेषं ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन् धनाद्वर्माच्च ज्ञेयते तेन सात्त्विके राजसत्त्वानस्योच्च सम-बुद्धिं कुर्वन् प्रत्यवैतीर्थः उत्तरत्वेनोत्तरस्त्रोक्तमयतारयति न ते दोषवन् इति स्मृत्यवच्छेपेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञासालेखे सिध्यतीति शङ्कते वयमिति स्मृतेर्गतिसम्यगे वदित्यन् निर्दोषत्वं समत्वदर्शिनां विषययति इहैवेति सर्वेषां वेतनानां साम्ये प्रवणमनसा ब्रह्मलोकगमनमन्तरेण अस्मिन्नेव देहे परिभूजन्मनामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह निर्दोषं हीति वर्त्तमानो देहः सप्तम्या परिगृह्यते तानेव समदर्शिनी विशिष्टा विषामिति ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु चपाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपलम्भसम्भवा-न्नत्वाद् अद्यपीति यस्मात् तद्विर्दोषं तस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि स्थितौ निर्दोषैः सर्गो जित इति

भाषा अनुवाद ।

श्री विनयसे युक्त ब्राह्मण श्री मञ्ज हाथी कुत्ता तथा चाण्डाल इन सबमे पाँडवों ने स्पर्श करके आत्मीयता प्रकट कर दी है अर्थात् सबमे आत्मरूप ईश्वरकी एक रूपसे देखते हैं ॥ १८ ॥

गन्धमात्रमपि तान् स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषां
देहादिभंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयन्तु तत् सूत्रं समासमाभ्यां विषम-
समे पूजात इति पूजाविषयत्वविशेषणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित्
चतुर्वेदवित् इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुण-
दोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तं ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

सम्बन्धः ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्मीयान् दोषोऽपि स्वादित्याशंकाह नापीति चेतनस्य गुण-
विशेषे विशेष्यमानसं निर्गुणत्वप्रवणादित्युक्तं बुद्धिसृष्टादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य
कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशंकाह वक्ष्यति चेति आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषं प्रमाययति
अनादित्वादिति चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदो-
ऽन्य विशेष्येभ्यो भविष्यतीति प्रसङ्गादाशंक्य दूषयति नापीति प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्धे-
तुत्वेन तेषां सत्त्वं तेषाञ्च सत्त्वं प्रतिशरीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परान्ययत्वमभिप्रेत्य
हेतुमाह प्रतिशरीरमिति आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति समत्वमेव व्याकरोति
एकञ्चेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानाञ्च भेदकाभावेनैकत्वस्योक्तत्वादेकत्वव्यवस्थादेकत्वं
जीव ब्रह्मणोरेवमित्याह तस्मादिति जीव ब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्य-
तीत्याह तस्माच्चैति तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति देहादीति यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्ट-
मिदं तर्हि कथं गौतमस्त्वमित्याशंकाह देहासंघातेति स्त्वस्य तथोक्ताभिमानवद्विषयत्वे
गमकमाह पूजोति यदि चतुर्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां
ब्रह्मविदाञ्च पूजया साम्यं तदा तेषासुक्ता पूजा विषयाणां केषाञ्चिन्मनोविकारसम्भवे कर्ता
प्रत्यवेतीत्यविद्विषयत्वं स्त्वस्य प्रतिभातीत्यर्थः तत्रैव चानुभवमदुभवमसुखत्वमेवोदाहरति
दृश्यते हीति देहादिसंघाताभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसंस्थापनार्थं स्त्वमित्युक्तिमिदानीं
ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषासम्बन्धाच्च तद्विषयं स्त्वमितिप्रतिप्रेत्याह ब्रह्म त्विनं ॥ १८ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

ननु विषयेषु समदर्शननिर्निष्ठं कुर्वन्तोऽपि पण्डिताः यथाह गौतमः समाससंभ्यां
विषये पूजात इति अर्थः समाय पूजायां विषये प्रकारे वृत्ते सति विषयाय च समे
प्रकारे कृते सति स पूजक इह लोकात् परलोकाञ्च हीयत इति तत्राह इहैवेति इहैव
जीवद्भित्तेनैव स्त्वव्यत इति सर्गसंसारो जितो निरस्तः कैः येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितं
तत्र तैलः किं यस्माद् ब्राह्म समं निर्दोषञ्च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मणोरेव स्थिता

न हृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य वाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मिंविषयञ्च समासमाभ्यामित्यादि इदन्तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रसृतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः यस्माद्विर्दोषं सत्त्वं ब्रह्मात्मा तस्मात् नेति न प्रहृष्येत् न हर्षं कुर्यात् प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत् प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनं हि प्रियाप्रिय-प्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वते न केवलात्मदर्शिनः तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् किञ्च सर्वभूतेश्वरः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्ब्रह्मविषयमित्याह कस्मिंति तत्रैव पूजापरिसंस्मृवादित्यर्थः ननु यत् समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं ननु कस्मिंणि वेति विभागोऽस्ति तत्राह इदं त्विति समत्व दर्शनस्य संन्यासिविषयत्वे तेन प्रसृतत्वेहेतुमाह सर्वकर्माणीति अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्माणीत्यारभ्य तत् सर्वकर्मसंन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदमसत्वदर्शनं गम्यते तत्र च

स्वाकिकृतटीका ।

ब्राह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूजात् इति पूजावस्थान-
अवस्थात् ॥ १९ ॥

भाषा अनुवादः ।

यह सुनि जो सन्देह होय कि विषममे समदृष्टि होनाही निषिद्ध है फेरि सबमे समदृष्टि मनुष्य पण्डित कैसे हैं और गौतमने कहा कि विषममे समपूजन औ सममे विषमपूजन करनेवाले लोक परलोकसे भ्रष्ट होती है इस सङ्काको निवारण करते ह्ये कहते हैं कि जिनका मन समभावमे स्थित हैं उनोने इहांई स्वर्ग जय कर लिया है क्योंकि सर्वत्र समान रूप निर्दोष ब्रह्म परिपूर्ण होरहा है ऐसा जो जानते हैं ते ब्रह्म मे स्थित कहे ब्रह्मरूप होय निर्दोष हैं और गौतम की बात ज्ञान अवस्था के पहली अवस्थाकी है ॥ १९ ॥

वाङ्मयस्यैष्वशक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।

स ब्रह्मयोगशुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत् सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः बाह्ये वाङ्मयस्यैषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्त आत्मान्तः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निरहङ्कारे निरवकाशं मूलमित्यर्थः ननु इष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौविद्वानपि कुर्यान्न-
र्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेतेत्याशङ्क्याकाङ्क्षितं पूरयन्मुत्तरज्ज्ञोकमुत्पापयति यस्मादिति
आत्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावाच्च तावुचितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति
ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्ताहर्षोद्वेगौ न कर्तव्यामिति
निवृज्यते तत्राह देहेति विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्वारावित्याशं-
क्याह न केवलेति अद्वितीयदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्य योगाच्च तन्निमित्तौ
हर्षविषादावित्यर्थः इतोऽपि विदुषो हर्षविषादावसम्भावितावित्याह किञ्चेति निर्दोषे
ब्रह्मणि प्रायुक्ते दृढप्रतिपत्तिः संमोहेन हर्षोद्वेगेलना रहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते
ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावानशेषदोषमूल्ये तस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्त्वदसुरोधात् कर्माण्य-
ष्टव्यमाणो नैव हर्षविषादभागी भवितुमलमित्यर्थः ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह न प्रहृष्येदिति ब्राह्मविद्भूत्वा ब्रह्मण्येव यः स्थितः स प्रियं
प्राप्य न प्रहृष्येत न प्रहृष्टो हर्षवान् स्यात् अप्रियं प्राप्य च नोद्विजेत न विषीदसीत्यर्थः
यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य तत् कृतः यतोऽसंमूढः निष्ठसंमोहः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब ब्रह्म भावको प्राप्त पुरुष का लक्षण कहते हैं कि ब्रह्म ज्ञानी हींके जो ब्रह्म मे स्थित हैं वे कोई प्रिय वस्तु पाय के हर्षित नहीं होते हैं और अप्रिय प्राप्त होने से भी विषाद कहे दुख नहीं करते हैं क्योंकि वे लाग स्थिर बुद्धि श्री मोह से रहित हैं तथा ब्रह्मवित् ब्रह्मरूप हैं ॥ २० ॥

याङ्करभाष्यम् ।

करणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति लभते
आत्मनि यत् सुखं तद्विन्दतीत्येतत् स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः
समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन् व्यापृत आत्मान्तः
करणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्रुते प्राप्नोति तस्माद्वाह्यविषय-
प्रीतिः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धाच्च कर्त्तव्यमिदं ब्रह्मणि । अतिः सिध्येदित्याशंक्याह किञ्चेति
न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः किन्तु विद्यान्तरेणापीत्यर्थः
यावद्यावद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमभिव्यक्तं भवतीत्याह
वाह्येति न केवलमसक्तात्मा शब्दवादेव सुखं विन्दते किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तः
करणः सुखमनन्तं व्याप्नोतीत्याह स ब्रह्मेति तत्र पूर्वार्द्धं व्याचष्टे वाह्याच्चेति समाधान-
धीनसंयमगन्तान्द्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तरार्द्धं व्याख्यानेन कथयति ब्रह्मणीत्यादिना
शब्दादिविषयविसुखत्वान्नसुखाप्तिसम्भवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैसुख्यं कर्त्तव्यमिति
शिष्यशिक्षार्थमाह तस्मादिति ॥ २१ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

भोहनिष्ठत्वा बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह वाह्येति इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः
वाह्येन्द्रियविषयेष्वसक्तात्मा अनाशक्तचित्तः आत्मन्यन्तःकरणे यदुपशमात्मकं सात्त्विकं
सुखं तद्विन्दति लभते स चोपशमसुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त
मात्मा यस्य सोऽक्षयं सुखमश्रुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

भोह निवृत्त मात्र होने से बुद्धि स्थिर होती है इसका हेतु कहते हैं
कि वाह्य इन्द्रियोंके विषयमे अनाशक्तचित्त पुरुष अपने अन्तःकरणमे
विशेषरहित शान्तियुक्त जो सात्त्विक सुख सो अनुभव करते और वही
पुरुष शान्तिसुख प्राप्त होके ब्रह्मयोगयुक्त आत्मा कहे समाधिके द्वारा पर
मात्माके साथ एकता प्राप्तिरूप जो अक्षय सुख सोभी लाभ करते हैं ॥ २१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तुः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

इतश्च निवर्त्तयेत चेहति ये हि यस्मात्सं स्पर्शजा विषयेन्द्रिय-
संस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् दृश्यन्ते
ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेह लोके तथा परलोके-
ऽपीति गम्यते एव शब्दान्न संसारे सुखस्य गम्यमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषय-
मृगत्वणिकायां इन्द्रियाणि निवर्त्तयेन्न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्च
आदिर्विषयेन्द्रियतत्संयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तो-
ऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः कौन्तेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेकी
अवगतपरमार्थतत्त्वेऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्हृष्यते यथा पशु-
प्रभृतीनां ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रैव हेत्यन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमुदाहरति इतश्चेति विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीति
शेषः वैराग्यार्थमेव वैषयिकानि सुखानि दूषयति ये ह्येति ननु विषयेन्द्रियसंप्रयोगसम्भूतेषु
भोगेषु जन्तूनामभिरुचि दर्शनात् कुतस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशङ्क्याधिकेनां तेष्वसङ्गेऽपि
न विवेकिनामित्याह आद्यन्तवन्त इति यस्मादाधिव्याधिजरासरणादिरहितेभ्यः समा-
गमनादित्तेष्वरूपभागभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्योभोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते तस्मात्ते
दुःखहेतवो भवन्तीति योजना अविविद्याकार्यत्वाद् दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वमित्याशङ्क्य भोगा-
नामविविद्याप्रयुक्तत्वात्तद्विषयत्वत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह अविवेकि भोगानां दुःखयो-
नित्वे मानसबुधवृत्त्यस्य इति दृश्यन्तेह्येति ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नासु-
शिक्षाणां तथात्वबुधवृत्तिरिन्द्रियाधारणसामर्थ्यात्सिद्धमर्थमाह यथेति पूर्वाह्णसाधार्य-
मुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह नेत्यादिना इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्त्तयि-
तव्यानीत्याह न केवलमिति आद्यन्तवन्त्वे मध्यक्षणवर्त्तित्वेन क्षणभङ्गत्वादुपेक्षणीयत्वं
भोगानां सिध्यति अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गत्वं क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्ग्यत्वा-
दिति सन्धानः सन्नाह अत इति बुद्धिपूर्वकारिणां पिवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेऽपि
तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह न तेष्विति प्रतीकोपादानसाध्यमिदं पुनर्व्याख्यानमिति न
पुनरुक्तिः ननु केषाञ्चिद्भोगेष्वभिरुचि रूपलभ्यते तत्राह अत्यन्तेति ॥ २१ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपत्ती कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान् शक्नोतीति शक्नोत्युत्सहते-
इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमोक्षणात् आभरणात् इतर्यः सरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्वेगो वेग अनन्त-
निमित्तवान् हि स इति यावत्सरणं तावत्तद्विश्वम्भूतीय इत्यर्थः काम इन्द्रिय-
गोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे चानुभूते सुखहेतौ या गृह्णति तृष्णा
स कामः क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्य-
माणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधौ उद्वेगौ यस्य वेगस्य स कामक्रो-
ओद्वेगो वेगः रोमाञ्चन हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रचीभरूपः कामो-
द्वेगो वेगः गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्वेगो वेगस्त

स्वात्मिकतटीका ।

ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः सात्त्विकाह ये ह्रीति संस्पृश्यन्त इति संस्पर्शा विषयाः तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखाणि ते हि वर्तमानकालेऽपि स्पर्शाऽस्पर्शादिव्याप्तत्वाद् दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः तथादिमलोऽन्तवन्तस्य अतो विवेक-
तेषु न रमते ॥ २२ ॥

भाषा अनुवादः ।

प्रिय जो विषयभोग तिनके निवृत्त होनेसे फेरि सुक्ति पुरुषार्थ अर्थात् परम प्रिय कैसे हैं इस संशयपर कहते हैं कि जो स्पर्श आदि विषय और उन विषयोंसे प्रगट जो सुख सो भोगसमयमें स्पर्श कहे और का अधिक सुख देखि इच्छाकी वृद्धि औ आयुर्दाही भर हैं और भोग पीछे कुछ नहीं हैं खाली चिन्ताभाव करते हैं इन सब हेतुओंसे विषय केवल दुखके का-
रण हैं और उनका आदि अन्तभी है इससे हे कौन्तेय विवेकी लोग उस विषय सुखभोगमें नहीं रमिते होते हैं ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरलोकस्य तात्पर्यमाह अयञ्चेति श्रियोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टमत्तत्वे हेतुस्तत्त्वे
हेत्वन्तरमाह सर्वेति प्रयत्नाधिक्यस्य कर्त्तव्यत्वे हेतुं सूचयति दुर्निवार्य इति प्रसिद्धं
हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातरमपि चाधिरोहति पितरमपि हन्ति
तमवश्यं परिहर्त्तव्यं दर्शयति शक्नोतीति यथोक्तं वेगं वहिरनर्थरूपेण परिणामात्
प्रागेव देहान्तरत्पन्नं यः सोढुं क्षमते तं स्तौति स युक्त इति मरणसीमाकरणस्य
तात्पर्यमाह मरणेति प्रसिद्धौ हि शब्दः तत्र हेतुमाह अन्नलोति व्याधुपहतानां
दृष्टानाञ्च कामादिवेगेन न भयतोत्थाशङ्काह इति यावदिति कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यात-
सादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे काम इति कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह
इन्द्रियेति कामो गृह्णितुं शक्नोतीति पर्यायाः सन्तः शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यायस्यन्ती-
त्यर्थः क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तद्वदित्याह क्रोधश्चेति तमेव क्रोधं स्पष्टयति आत्मन
इति एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोक्तकटत्वावस्थात्मनो वेगस्य ताभ्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति
ताविति यथोक्तवेगावगमोपायसुपदिशति रोमाञ्चनहृदनेत्येवादिना उभयविधवेगं यो
जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुषधौरेयत्वेन स्तौति तस्मिन्नादिना ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तस्मान्नोच एव परमः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्त्वज्ञानसमर्थ-
एव मोक्षभागित्याह शक्नोती हैवेति कामात् क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगः मनोनेलादिसोम-
लक्षणस्तमिहैव तदुद्भवसमय एव यो नरः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षणमात्रं
किन्तु शरीरविमोक्षणात् प्राग्देहपातादित्यर्थः य एवम्भूतः स एव युक्तः समाहितः
सुखी च भवति नान्यः यदा मरणादूर्ध्वं विलसन्तीभिर्बुवतिभिरालिङ्गप्रमानोऽपि पुत्रादि-
भिर्हृद्यमानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागेव जीवन्नेव यः
सहते स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः तदुक्तं वशिष्ठेन प्राण्ये गते यथा देहः सुखदुःखे
न विन्दति तथा केत् प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्यायमे वसेदिति ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे मुक्ति ही परम पुरुषार्थ है और काम क्रोध से उत्पन्न जो जोभ
सोई मुक्तिका प्रतिपक्ष हैं अतएव उस वेगको जो सहि सके सो मुक्तिभागी
होयगा यही कहते हैं कि शरीर रहते शरीर सामर्थ्य रहते हुये जो काम
क्रोधके वेगको सहिले ने सके सोई नर युक्त कहे आत्मारूप और सुखी
हैं ॥ २३ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तद्वान्तर्ज्योतिरेव यः ।

सं योगी ब्रह्म निर्वीणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कामक्रोधोद्वेगं वेगं य उल्लहते सोऽं संहितुं शक्तः स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान् य इति योऽन्तरामनि सुखं यस्य सोऽन्तर्मुखस्तद्वान्तरैवात्मन्यारामः क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वीणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानस्यात्मनरङ्गमात्ममात्मनिष्ठत्वं दर्शयन् प्रकृतं ब्रह्मविदमेव विशिनष्टि कथम्भूतश्चेति यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेव ज्योतिर्न ओलादिभिर्गतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह तथेति यथोक्तविशेषणसमाधिमान् जीवन्नेव सन्निधिमधिगच्छतीत्याह स योगीति आत्मन्यन्तरेव सुखमिति बाह्यविषयनिरपेक्षत्वं विवक्षितमन्तरारामत्वञ्च इन्द्रियादिविषयान्तरामन्तरेण क्रीडामयुक्तफलभाक्त्वमभिमतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशशून्यत्वमात्मज्योतिर्दृष्टम् यथोक्तविशेषणसम्पन्नः समाहितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णं निर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्त्युपलब्धतां स्थितिमनतिशयानन्दाविर्भावलक्षणात् प्राप्नोतीत्याह य ईदृश इति ॥ २४ ॥

साम्भितटीका ।

न केवलकामक्रोधवेगसंवरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपिह योऽन्तरिति अन्तरात्मन्येव सुखं यस्य नह विषयेषु अन्तरेवारामः क्रीडा यस्य न बाह्यः अन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गतान्दत्तादिषु स एवं ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन् ब्रह्मनिर्वीणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति ॥२४॥

भाषा अनुवाद ।

और केवल काम क्रोधका वेग जीतनेही से मुक्त नहीं होय हैं और भी कहते हैं कि जो अपने अन्तरात्मा में सुखी और विषयभोग में सुखी

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणलृषयः क्षीणकल्मषाः ।

किन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

किञ्च लभन्त इति लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं ऋषयः सम्यग्दर्शिनः सन्न्या-
सिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः किन्नद्वैधाः किन्मसंशयाः यता-
त्मानः संयतन्द्रियाः सर्वभूतहितेरताः सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रता
अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किञ्चेति यज्ञादि नित्यकर्मानुष्ठानात्पादादिलक्षणं
कल्यणं क्षीयते ततश्च अवस्थाद्यावत्तेः सम्यक्दर्शनं जायते ततो सुक्तिरप्रयत्नेन भवतीत्याह
लभन्त इति ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरं दर्शयति किञ्चेति अवस्थादिना संशयनिरसनं कार्य-
कारणनियमनञ्च दद्यात्सुखेनाहिंसकत्वमित्येतदपि सम्यक्ज्ञानप्राप्तौ कारणमित्यर्थः अक्षर-
व्याख्यानं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यायते ॥ २५ ॥

खामकृतटीका ।

किञ्च लभन्त इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं कल्मषं येषां किञ्च द्वैधं संशयो येषां
यतः संयत आत्मा चित्तं येषां सर्वेषां भूतानां हितेरताः ये कपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं
मोक्षं लभन्ते ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

नहीं है और जो पुरुष आत्माराम होके आत्माही में विहार करता श्री
वाहर के व्यापार से विरत तथा अन्तः प्रकाश है अथवा आत्मा ही में
दृष्टि श्री नृत्यगीत आदिक विषयोंमें दृष्टि नहीं रखता है सोई योगी इह
कहे जीवते ही ब्रह्मरूप ब्रह्म में लीन होता है ॥ २४ ॥

सुक्ति का हेतु जो ज्ञान तिसकी साधन उपाय प्रकारान्तर कहे दूसरी
तरहसे कहते हैं कि ऋषि कहे सम्यक्दर्शी सन्न्यासी लोग जो यज्ञ आदि-
नित्य नैमित्तिक कर्मकरि क्षीणकल्मष कहे निःपाप श्री निःपाप होके
अवण आदि से ज्ञानके द्वारा किन्नद्वैध कहे संशय रहित होगये हैं और

काम क्रोध विमुक्तानां यतीनां यतचेतसां ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनां ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च कामेति कामक्रोधविमुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधी ताभ्यां विमुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानां अभित उभयतो जीवतां मृतानाञ्च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्त्तते विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः सस्यति तानेव त्याज्यावित्याह किञ्चेति ननु दर्शितविशेषयतां मृतानामेव मोक्षो ननु जीवतामिति चेत्तेत्याह अभित इति अस्मदादीनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्ज्ञानवैशेष्याभावादित्याह विदितेति उक्तोऽर्थे श्लोकाच्चरणानन्वयमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च कामेत्यादि कामक्रोधाभ्यां विमुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानामभित उभयतो जीवतां मृतानाञ्च न देहान् एव तेषां ब्रह्मणि लयोऽपि जीवतामपि वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिनका चित्त श्री इन्द्रियगण वशीभूत हैं श्री प्राणियोंके हितकारी दकालु स्वाभाव अर्थात् हिंसासे रहित हैं वेई ब्रह्ममे लयरूप मोक्ष पावते हैं ॥ २५ ॥

और काम क्रोधसे विमुक्त ज्ञानी जन संन्यासी यतचित्त लोग विदित हैं आत्मा जिनको जीवित श्री मृत दोनों अबस्था मे मुक्त हैं ऐसा नहीं कि देहान्त मे वे मुक्ति पावेंगे वे जीवते भी ब्रह्मके साथ एकरूप होय जीवन्मुक्त ऐसे प्रसिद्ध होते हैं ॥ २६ ॥

स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाह्यां चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सव्यामुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मस्थाधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिं सर्वकर्मसंश्रयासक्रमेण मोक्षायेति भगवान् पदे पदेऽब्रवीद्व्यति च अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति स्म भगवान् वासुदेवः स्पर्शानिति स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा वहिर्वाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतः शब्दादयो बाह्या वहिरेव कृता भवन्ति तानेवं वहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तमनूद्योत्तरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह सम्यग्दर्शनेति ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भावश्चेष्टाविशेषो न कचिदपि बहिस्तेषां व्यापारस्तन्नेत्यर्थः कर्मयोगश्च तत्फलस्य चाभिधानानन्तरमित्यर्थः शब्दार्थः स्वतो बाह्यानां विषयाणां कृतो वहिष्करणमित्याशङ्क्याह श्रोत्रादीति तेषां वहिष्करणं कीदृमित्याशङ्क्याह तरिति ॥ २७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमवाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं सङ्क्षेपेणाह स्पर्शानिति द्वाभ्यां बाह्या एव स्पर्शं रूपरसादयो विषयाश्चिन्तिताः सन्तोऽन्तः प्रविशन्ति तास्तच्चिन्तात्यागेन वहिरेव कृत्वा चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे भ्रूसम्य एव कृत्वा अत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलनेन निद्रया मनो लीयते उन्मीलने च वहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्द्धनिमीलनेन भ्रुसम्ये दृष्टिं निधायैत्यर्थः उच्छ्वासनिश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे चरन्तौ प्राणापानावर्द्धाभोगतिरोधेन समौ कृत्वा कुम्भकं कृत्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोऽयं यथा न वहिर्निर्याति तथा वा अपाणोऽन्तः प्रविशति किन्तु नासाभ्य एव द्वावापि यथा चरतस्तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वेति ॥ २७ ॥

यतेन्द्रिय मनोबुद्धि मुनि मोक्ष परायणः ।

विगतेच्छा भयक्रोधो यः सदा सुक्त एव सः ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यतेन्द्रिय इति यतेन्द्रियमनोबुद्धि र्यतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्भननात् मुनिः सन्न्यासी मोक्षपरायणः एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमायनं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्ष-परायणो मुनिर्भवेत् विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयञ्च क्रोधश्च इच्छाभय-क्रोधास्ते विगता यस्मात् स विगतेच्छाभयक्रोधः य एवं वर्त्तते सदा सन्न्यासी सुक्त एव सन् तस्य मोक्षेऽन्यः कर्त्तव्यो नास्ति ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

विषयप्रावण्यं परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये विक्षेपपरिहारार्थं कृत्वा प्राणायामानौ नासाभ्यन्तरचरणशीलौ समौ न्यूनाधिकवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वा-ख्येवं संयम्य प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह यतेन्द्रियेति इन्द्रियादि-संयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्यादित्यर्थः ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वदेक्षादि-न्यूनस्य सन्न्यासिनो सुक्तेरनायाससिद्धत्वाच्च तस्य किञ्चिदपि कर्त्तव्यमस्तीत्याह विगतेति पूर्वाङ्गीकराणि व्याकरोति यतेत्यादिना द्वितीयाङ्गीकराणि व्याचष्टे विगतेत्यादिना ॥२८॥

भाषा अनुवाद ।

इसी अध्यायके २४ श्लोक से कहा कि योगी मोक्ष पावते हैं सोई फेरि संक्षेप से कहते हैं कि शब्द स्पर्श आदि बहिर्विषयों को बाहर करिके औ चक्षु कहें दृष्टि को भौहके मध्यमे राखि प्राण अपान वायु को सम करिके कुम्भकनाम प्राणायाम करें भ्रूमध्य मे दृष्टि इस लिये कहा कि नेत्र बन्द करने से निद्रावश हो मन लय कहे लीन होजाता और खुले रहने से मन विषयोंपर धावताहै अधखुले रखने से भ्रू के बीच निकट स्थिररहता है औ दोनो वायु सम करने से नासिका रन्ध्र के द्वारा सञ्चार करती हैं जिस मे प्राणवायु बाहर औ अपान भीतर सञ्चार न करै इसवास्ते योगी कुम्भक-नाम प्राणायाम योग करै ॥ २७ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोक महेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २६ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमिति चोच्यते भोक्तारमिति भोक्तारं
यज्ञानां तपसाञ्च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च यस्तु सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां
लोकानां महान्तं ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां
प्रत्युपकारनिरपेक्षतपोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेऽयं सर्वकर्माफलाध्यक्षं
सर्वप्रत्यवसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति
प्राप्नोति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्त्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति एवं-
मित्यादिना प्रसिद्धं भोक्तारं व्यञ्छिनन्ति सर्वलोकेति ततो ह्यस्य बन्धनेपर्ययापिति न्यायेन
सर्वफलदातृत्वं दर्शयति सुहृदमिति उक्तेश्चरज्ञाने फलं कथयति ज्ञात्वेति यज्ञेषु तपःसु
च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति कर्त्तृरूपेणेति हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थं विनिर्दिष्टं महान्त-
मिति स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्त्तयति प्रत्युपकारेति ईश्वरस्य ताटस्थ्यं व्युदस्यति
सर्वभूतामिति तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्म तत्फलसंसर्गित्वं स्यादित्याशङ्क्याह सर्वकर्मेति
नच तस्य बुद्धितदुत्तिसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति यधीन्नेश्वरपरिज्ञान
फलमभिदधाति मां नारायणमिति तदेवं कर्मयोगस्यासुखसन्ध्यासापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि

स्वामिकृतटीका ।

यत इति अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रिय मनो बुद्धयो यस्य भोक्त एव परमार्थनं
प्राप्य यस्य अनेनैव विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य एतद्भूतो यो मुनिः स सदा जीवन्नपि
मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ततो मुख्यसन्ध्यासंस्थाधिक्यात्तदतो बुद्धिशुभ्रादियुक्तस्य कामक्रोधोद्वेगं वेगमिहैव सोढुं
शक्तस्य शमदमादिमतो योगाधिकृतस्य त्वं पदार्थाभिन्नस्य परमात्मानं प्रत्यक्षेण जानतो
शक्तिरिति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स्वामीकृतटीका ।

नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं शक्तिः स्वात्मतावन्मात्रेण किन्तु ज्ञानद्वारेणेत्याह
भोक्तारमिति यज्ज्ञानं तपसाञ्चैव सम भक्तैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं पालकमिति वा
सर्वेषां लोकानां महानशीश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं निरपेक्षोपकारिणं मन्तर्यामिणं सां
ज्ञात्वा सत्प्रसादेन शान्तिं मोक्षश्चकति प्राप्नोति ॥ विकल्पशङ्कापोहेन येनैवं योगसांख्ययोः
समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं गुरुं ॥ २६ ॥

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और इसी उपायसे जिसकी इन्द्री और मन बुद्धि आदि वशीभूत हैं और
शक्ति प्राप्तिके योग्य हैं और जिसने इच्छा भय क्रोधको दूर किया है ऐसे
शुणोंसे सदा युक्त जो मुनि सो जीवनकालही में भी युक्त अर्थात् वह कर्म
रहित जीवभूत है ॥ २८ ॥

जो कहो कि इन्द्रीमात्र वश करने से पुरुष कैसे युक्त होय तिस पर
कहते हैं कि हां शक्ति ज्ञानही के द्वारा होती है देखो हमारे भक्तोंसे सम-
र्पित यज्ञ और तपके अयाचित रूप भोक्ता और प्रतिपालक सर्वलोक में
श्रेष्ठ ईश्वर सबसे निरपेक्ष अन्तर्यामीरूप हमको जानिके योगी लोग
मेरी अनुग्रह से शान्ति कहे मोक्ष पावते हैं ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामी कहते हैं कि जो अर्जुन को कर्मयोग और ज्ञानयोग की
पृथक् शङ्का निवारण करके जिसने क्रमसे दोनों को एक कहा है सोई
जगत के गुरुदेव श्रीकृष्ण को हम प्रणाम करते हैं ।

इति श्रीजगन्नाथ शक्त विरचितायां मनभावनी टीकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः सम्यफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाऽक्रियः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्मरान् कृत्वा वह्निरित्याद्य उपदिष्टा स्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते तत्र ध्यानयोगस्य वह्निरङ्गं कर्मेति यावद्व्यानयोगारोहणासमर्थं स्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेति अतस्तत् स्तौति अनाश्रित इति ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नारुरुक्षोर्भुनक्तुं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषादारूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणादारुरुक्षीरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतञ्चेत् स्यात्तदारुरुक्षीरारूढस्येति शमकर्मेविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणञ्चानर्थकं स्यात् तत्राश्रमिणां कश्चित् योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्धेऽनारुरुक्षो न चारुढास्तानपेक्ष्या रुरुक्षीरारूढस्य चेति विशेषणविभागकरणञ्चोपपद्यत एवेति चेन्न तस्यैवेति वचनात् पुनर्योग-

ध्यानन्दगिरिकृतटीका ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यताहेतुक्रमेणः स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति पूर्वोक्तराध्याययोः सङ्गतिमभिधानी दृष्टमगूढाध्यायान्तरमवतारयति अतीतेति सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभावं व्युदस्यति सम्यगिति संप्रवृत्तिवर्णयोरतीतानन्तराध्याययोर्युक्तं हेतुहेतुमत्वमिति भावः अध्यायसम्बन्धमभिधायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिहोक्तद्वयस्य तात्पर्यमाह तत्रेति कर्मयोगस्य सन्यासहेतोर्भय्यादां दर्शयितुं साङ्गश्च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सप्रस्यर्थः संन्यासिना कर्तव्यं कर्मेत्येवं प्रतिभासं व्युदस्यति गृहस्थेनेति कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतः शब्दार्थः ससुज्ञयवादी सीमाकरणमाश्रयति नन्विति यावज्जीवमुदितवशान् ध्यानारोहणसामर्थ्यं सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्वारत्वा-

शाङ्खदभाष्यम् ।

यहणाच्च योगारूढस्येति य असीत् पूर्वयोगमारुरुक्तस्यैवारूढस्य शम एव कर्त्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इत्यतो न यावज्जीवं कर्त्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणा योगविभ्रष्टवचनाच्च गृह्यस्य चेत कर्मिणो योगी विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशङ्कानुपपन्ना स्यादवश्यं हि कर्त्त कर्म काम्यं नित्यत्वा मोक्षस्य नित्यत्वा-
दनारभ्यत्वेपि स्वं फलमारभत एव नित्यस्य च कर्मिणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति न च कर्मणि सत्युभय विभ्रष्टवचनमर्थवत् कर्मिणो विभ्रंशकारणानुपपत्तिः कर्म कृत-
मौश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्त्तरि कर्मफलं नारभत इति चेन्नैश्वरे सन्यास-
स्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तिर्भाष्यायैवेति चेत् स्वकर्मणां कृतानामौश्वरे न्यासोमोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशशंका युक्तैवेति चेन्नैकाकी यतचित्तात्मानिराशी रपरिग्रहो ब्रह्मचारि

आनन्दगिरिकतटी ।

दिति हेतुमाह यावतेति भार्यावियोगादिप्रतिबन्धाद्यावज्जीव श्रुतिचोदितकर्मानुष्ठानवत् वैराग्यप्रवन्धादपि तदननुष्ठानसम्भावद्भगवतो विशेषवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्ति रिति परिहरति नारुरुचोरिति उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण पिष्टणोति आरुरुचोरित्यादिना आरोदुमिच्छतीत्यारुरुक्तु रत्वारोहणेच्छाविशेषणमारोहणं कृतवानित्यत्र पुनरिच्छापिषय-
भूततमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्म विषययोर्भेदेन विवेचनं सार्थादाकरणानङ्गीकरणे विरुद्धमापद्येत तयोरेवं विभागकरणञ्च भगवत्सीमानङ्गीकारेण युज्येत्यर्थः विशेषण-
विभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते तत्रेति व्याहारभूमिः सप्रत्यर्थः षष्ठी निर्धारणे भवत्वधिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायातामित्यदिष्टत्वात् तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरिति नित्याह तानपेक्षेति आरुरुचोराकूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुप-
पत्तिरिति दूषयति न तस्येति यद्यनारुरुक्तुं पुरुषमपेक्षाऽरुरुचोरिति विशेषणं तस्य च कर्मारोहणकारणमनारूढस्य पुरुषमपेक्षाऽरुरुचोरेति विशेषणं तस्य च शमः सन्यासो योग-
फलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिसद्वारुरुचोराकूढस्य च भिन्नत्वात् प्रकृतपरामर्शिनः तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यं विशेषणद्वयुपपादनमित्यर्थः किञ्च योग-
मारुरुचोस्तदारोहणे कारणं कर्मेत्युक्ताः पुनर्योगाकूढस्येति योगशब्दप्रयोगात् यो योगं पूर्वमारुरुक्तुरासीत्तस्यैवापेक्षितं योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः शमशब्दाच्चो

शाङ्करभाष्याम् ।

व्रते स्थित इति कर्मसंन्यासविधानात् नचात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वांशका
येनैकाकित्वं विधीयते नच गृहस्थस्य निराशीरपरिश्रह इत्यादिवचनमनुकूलं
उभयभ्रष्टप्रश्नातुपपत्तेश्च अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगि
त्वदीकृतं प्रतिषिद्धञ्च निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वञ्चेति चेन्न ध्यान
योगं प्रति वहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षा संन्यासस्तुतिपरत्वान्न केवलं
निरग्नेरपि य एव संन्यासी योगी च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं
संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थं संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयते
नचैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुति श्रुतार्थाश्रमप्रतिषेधकोपपद्यते
नच प्रसिद्धनिरग्नेरक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणैतिहासयोग-
शास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वञ्च प्रतिषेधति भगवान् स्ववचनविरोधाच्च
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते मौनी सन्तुष्टो येनकेन-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हेतुत्वेन कर्त्तव्य इति वचनादारुरुचोरारूढस्य वामिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च तद्योर्भिन्नत्वं शङ्कितं
शक्यमित्याह पुनरिति यत्तु यावज्जीवश्रुतिविरोधात् योगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचित-
मिति तत्राह उच्यते इति पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपत्तौ श्रुतेरन्वविषयत्वात्
योगमारूढस्य सुसुबोर्जिज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मफलपि परित्यागसिद्धिरित्यर्थः इतश्च
यावज्जीवं कर्मकर्त्तव्यत्वं न भवतीत्यर्थः ननु योगभ्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यै-
वाश्रित्यध्याये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वे सत्यपि यवज्जीवं कर्म कर्त्तव्यमिति नेत्याह
गृहस्थस्येति तेनापि सुसुबुद्धा कृतस्य कर्मणो भोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वादयोगभ्रष्टोऽसौ
क्षिप्तभ्रमिव नश्यतीति शङ्का सायकाशेत्याशङ्काच्च अवश्यं हीति अपौरुषेयादिर्द्वैपाद्येदात्
फलदायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवरा ब्रह्मभावस्य च स्वतः सिद्धत्वाच्च कर्मफल-
वत्त्वमिति भोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य कर्माभ्यक्तमिति कर्मिणि भोगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं
गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः ननु सुसुबुद्धा काम्यप्रतिषिद्धयोगकरणात् कृतयोश्च नित्य-
नैमित्तिककयोरफलत्वात् कथं तदीयस्य कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं तत्राह नित्यस्य चेति
चकारेण नैमित्तिकं कर्मानुव्रज्यते वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिककयोरफलत्वे दीपमाह
चान्यथेति कर्मफलनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वमव्यात् गृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छ-
तीति न तस्य नाशः गच्छेति शेष इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टोऽशब्दाच्चो न भवतीत्याह

शाङ्करभाष्याम् ।

चिद्विक्रान्तः स्थिरमतिर्विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः
 सर्वारम्भपरित्यागीति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विरुध्येत
 चतुर्थाश्चमविप्रतिषेधस्तस्मात् सुनेर्योगमार्कटोः प्रतिपन्नगार्हत्यास्याग्नि-
 होत्रादिकर्मफलनिरपेक्षमनुष्ठेयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वबुद्धिशुद्धि-
 हारेण प्रतिपद्यत इति स सञ्चासी च योगी वेति स्तूयते आनाश्रित इति अना-
 श्रित न आश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मणः फलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलः तृणा-
 रहित इत्यर्थः यो हि कर्मफले तृणावान् स कर्मफलमाश्रितो भवति अगन्तु
 तद्विपरीतोऽनाश्रितः कर्मफलं एवभूतः सन् कार्यं कर्त्तव्यं नित्यं काम्यवि-
 परोतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् य ईदृशः कर्मो स
 कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स सञ्चासी च योगी चेति सञ्चासः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नचेति ज्ञानं कर्म वेद्यभयं ततो भ्रष्टोऽयं नश्यतीति वचनं गृह्यत्ये कर्मणि सति नार्थवद्भवितु-
 मलं तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभङ्गे हेत्वभावात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः क्षतस्य
 कर्मणो सुसुक्ष्मा भगवति समर्पणात् कर्त्तरि फलान्तरावकत्वादस्ति विभङ्गकारण-
 मिति शङ्कते कर्मेति राजाराधनबुद्ध्या घनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादोचरे
 समर्पणं न भ्रंशकारणमिति दूषयति नेत्यादिना अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यता-
 मिति शङ्कते मोक्षायेति तदेव चोद्यं विदूषणीति स्वकर्मणामिति सहकारिसामर्थ्यात्तस्य
 फलान्तरं प्रत्युपायत्वाविद्धिरिति हेतुं सूचयति योगेति ध्यानसहितस्य सन्धासस्य मोक्षो-
 पयिकत्वे कुतो योगभ्रष्टशब्दमिष्यत्य नाशाऽशङ्क्यत्वाद्वाह योगाज्ञेति सहकार्यभावे सामग्र्य
 भावात् फलानुपपत्त्युक्ता नाशाऽशङ्क्यत्वर्थः ध्यानसहितमीदृशः कर्मसमर्पणं मोक्षायेत्यत्र
 प्रयाणाभावात् गृह्यस्यो योगभ्रष्टशब्दाच्चोपभवतीति दूषयति नेति गृह्यस्य योग-
 भ्रष्टशब्दाच्चत्वाभावे हेतुत्वरसाह एकाकीति न खल्वेतानि विशेषणानि गृह्यस्यप्रसवादीनि
 सम्भवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् न तं प्रतियोगभ्रष्टशब्दवचनमुचितमित्यर्थः एका-
 कीत्ववचनं गृह्यस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावान्निप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्नि-
 होत्रादिविधानस्य पत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्मैत्रित्याह नचात्रेति विशेष-
 णान्तरपर्यालोचयामि नायमेकाकिशब्दो गृह्यस्यपरो भवितुमर्हतीत्याह नचेति किञ्च
 गृह्यस्यैवैककित्वादिविबक्षित्वाध्यायोगविधौ तं प्रत्युभयभ्रष्टशब्दो नोपपद्यत इत्याह

शाङ्करभाष्यम् ।

परित्यागः स यस्यास्ति स सत्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स
यस्यास्ति स योगी चेत्थेवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय
एव सत्यासी योगी चेति मन्तव्यः निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्यात् स
निराग्निरक्रियश्च अनग्निमाधनाप्यविव्यमाना क्रियास्तपोदानादिका यस्या-
सावक्रियः ननु च निरग्ने रक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सत्यासित्वं योगि
तच्च प्रसिद्धं कथमिह साम्येः सक्रियस्य सत्यासित्वं योगित्वञ्चाप्रसिद्धमुच्यते
इति नैष दोषः कयाचिद् गुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात्तत् कथं
कर्मफलसंकल्पसत्यासात् सत्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफल-
संकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वञ्चेति ॥ १ ॥

आनन्दगिरिज्ञतटीका ।

भवेति जह्मिष्टहृष्यं प्रति उभयस्यात् ज्ञानात् कर्मणश्च विश्वदृष्टव्यमेव प्रष्टुं युज्यते तस्य
ज्ञानात् भवेति कर्मणस्तद्भावाद्भुजितकर्तृवशात् फलप्रतिपत्त्यादतो यथोक्तप्रज्ञालोचनया
न गृह्यं प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः ननु भगवता सन्ध्यावस्य प्रतिशिङ्गत्वात्
गृह्यं त्वैव योगविधानात्तस्यैव योगभ्रष्टशब्दाच्चत्वमिति शङ्कते अनाश्रित इत्यनेनेति
भगवद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति प्रिरुहति न ध्यानेति स्तुतिपरत्वमेव स्तोत्रवति न केवल-
मिति सत्त्वगुह्यर्थमनुतिष्ठति सत्त्वन्धः वाक्यस्योभयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गात्त्वैवमित्याह
नचेति इतोऽपि भगवतः सन्ध्यावाञ्चमप्रतिषेधोऽभिप्रेतो न भवतोत्याह न च प्रसिद्धमिति तस्य
प्रसिद्धं सन्ध्यासित्वं योगित्वञ्चेति सत्त्वन्धः प्रसित्वमेव व्याकरोति श्रुतीति इतोऽपि सन्ध्यासा-
ञ्चमं भगवान्प्रतिषेधनीत्याह स्वयचनेति विरोधमेव साधयति सर्वकर्माणीत्यादिना अनाश्रित
इत्यादिवाक्येन यथाशुनार्थलक्ष्यपक्षेः स्तुतिपरत्वसुपपादितसुपसंहरति तस्मादिति कर्म-
फलसंन्यासित्वमत्र सुनिश्चयार्थः स्तुतिपरं वाक्यमन्तरयोजनार्थमुदाहरति अनाश्रित इति
कर्मफलसंन्यासिताग्रे नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रितत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन
विशदयति यो हीति कार्यमित्यादि व्याकरोति एवम्भूतः शङ्कित कथं कर्मणः सन्ध्या-
सित्वं योगित्वञ्च कर्मत्वविरोधादित्याशङ्क्याह य ईदृश इति स्तुतेरत्र विवक्षितत्वाच्चानुप-
पत्तिद्योदनीयेति सन्धानः सन्नाह इत्येवमिति न निरग्निरित्यादेरर्थमाह न केवलमिति
अग्नयो गार्हपत्याऽहनीयाऽज्वाह्यार्थपचनप्रभृतयः नन्वग्निमेव सिद्धसक्रियत्वमग्निमाध्यात्वात्-
क्रियाणां तथा च न निरग्निरित्येतावतैवामेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्पणरुक्तेरिति
तत्वाह अग्नोति उत्तरस्तोत्रस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्यावत्तर्पणमाशङ्क्य दर्शयति ननु चेति प्रसिद्धं

आनन्दगिरिखण्डटीका ।

परिध्याज्याप्रविद्धिरूपादीयमाना प्रविद्धिविरुद्धेति चोद्यं दूषयति नैष दोष इति उभयस्य
हान्ते सक्रिये च संन्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः शुण्डत्योमंभसम्पादनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति
तत् कथमित्यादिना ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

विन्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः मुक्तिः स्यादिति पठेऽस्मिन् ध्यानयो-
गो वितन्यते पूर्वाध्यायान्ते संक्षेपेणोक्तं योगं प्रपञ्चयितुं पञ्चाध्यायारम्भस्तत्र तावत् सर्व-
कर्माणि मनसा संन्यासेत्यादि संन्यासपूर्वकाया ज्ञाननिष्ठाया स्तात्पर्येणाभिधानाद् दुःख-
रूपत्यागं कर्मणः पञ्चसा संन्यासातिप्रसङ्गं प्राप्तं वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं
स्तोति अनाश्रित इति द्वाभ्यां कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः सत्त्ववश्यं कार्यतया विहितं
कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च नतु निरग्निरग्निसाध्यैश्चाख्य कर्मत्यागी नचाग्नि-
योऽग्निसाध्यपूर्वाख्यकर्मत्यागी च ॥ १-॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीधरस्वामी कूठये अध्याय के आरम्भ में वर्णन करते हैं कि मनु-
ष्योंको चित्तशुद्ध होने से भी ध्यान के बिना केवल संन्यास मात्र से मुक्ति
नहीं मिलती है इसी हेतु से श्रीभगवान् कूठये अध्याय में ध्यानयोग
विस्तार करि कहते हैं कि पञ्चम अध्याय के अन्तभाग में सङ्क्षेप से कहा
गया जो ध्यान योग सोई विस्तार करने को कूठये अध्याय का आरम्भ
अर्थात् सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी इति ५ अध्याय के १२ श्लोक
से सब कर्मत्यागपूर्वक ज्ञाननिष्ठा की प्रशंसा करने से और कर्म अनुष्ठान
क्षेत्रकारी है इससे हठात् कर्मत्याग की अवस्था बिना भी कर्म का
त्याग मनुष्यों के मन में होय उठै है तिसके निवारण के अर्थ कर्म छोड़ने
से कर्म करना श्रेष्ठ है यह कहि कर्मयोग की बड़ाई करते हुए भगवान्
कहते हैं कि अनाश्रित कहे कर्मफल की आकांक्षा रहित होय कर
सब कर्म अवश्य ही कर्त्तव्य हैं इस विचार से जो विहित कर्मका
अनुष्ठान करै सोई संन्यासी औ सोई योगी है नहीं तो निरग्न कहे
अग्निसाध्य यज्ञादि कर्मत्यागी औ अक्रिय अर्थात् बिना अग्निके कर्म कुंआ

यं सन्यासमिति प्राङ्गुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

गौणसुभयं न पुनर्मुख्यं सन्यासित्वं योगीत्वञ्चा भिन्नतमिच्छितमर्थं दर्शयितुमाह यं सन्यासमिति यं सर्वं कर्म तत्फलपरित्यागं लक्षणं परमार्थं सन्यासं सन्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थं सन्यासं विद्धि जानौहि हे पाण्डव कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्यासेन कीदृशं सामान्यतङ्गी-
कृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षाया मिदमुच्यते अस्ति परमार्थं सन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य यो हि परमार्थसन्यासी सत्यक्तर्षकर्मलाघनतया सर्वकर्म तत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुं कामकारणं सन्नत्यति अयमपि-

आनन्दगिरिजतटीका ।

सम्भवति सङ्कल्पे सन्यासित्वादौ किमिति गौणसुभयसमीक्षित्याह इह मुख्यस्य कर्मण्यसम्भ-
वाद्गौणस्य स्तुतिमिदमर्थं तदिष्टमित्याह न पुनरिति वित्तव्याकुलत्वहेतुकामना त्यागाश्रित-
समाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मिणोपि युक्तं सन्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमिति शङ्कमानं प्रत्युद्देश्यं
लोकमवधारयति इत्येतन्मिति परमार्थसन्यासं प्राङ्गरिति सखन्धः इतीयं सन्यासस्य प्रामा-
ण्यकाभ्युपगतत्वादिति शङ्को योज्यो योगं फलवृत्त्यां परित्यज्य सनाद्धित्वेन तत्रैतत् श्रियः
यदुक्तं सन्यासित्वं योगित्वञ्च नृहस्य य गोणमिति तदुत्तरार्द्धयोजनया प्रकटयितुं उत्तरार्द्ध-
सत्यापयति कर्मयोगस्येति कर्मयोगस्य परमार्थसन्यासेन कर्तृद्वारकं साध्यद्वक्तं व्यक्तं करोति
योज्येति त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तथोक्तस्य भावस्तथा तदा सर्व-
कर्मविषयं तत्फलविषयञ्च सङ्कल्पं त्यजतीत्यर्थः सङ्कल्पत्यग्रे तत्कार्यकामत्यागः तत्राग्रे
तच्च न्यप्रवृत्तित्यागश्च सिध्यतीत्यभिप्रेत्याय विशिनष्टि प्रवृत्तीति कर्मिण्यपि सधेः

भाषा अनुवाद ।

ताल बावडी खनन तथा दानादि कर्मत्यागी होके लोग अपने की योगी
समझेंगे किन्तु ऐसा नहीं है तात्पर्य यह कि फल ही का त्याग उचित है
कर्मका त्याग नहीं अर्थात् उपर लिखे सब कर्म विष्णुप्रीत्यर्थ करना ही
चाहिये सोई कहा अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं सङ्कल्पं सञ्चयतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह
 नहि यस्मादसञ्चयस्तीऽसङ्कल्पोऽसञ्चयस्तीऽपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पो-
 ऽभिसन्धिर्येन सोऽसन्धस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधान
 वान् भवति न सम्भवतीत्यर्थः फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् तस्माद्यः
 कश्चन योगी कर्म्मो संन्यस्तफलसङ्कल्पो भवेत् स योगी समाधानवान्
 भवति न विक्षिप्तचित्तो भवति चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य संन्यस्तत्वात्
 इत्यभिप्रायो योगाङ्गत्वेन कर्म्मनिष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेप
 हेतोः परित्यागात् योगित्वञ्चेति संन्यासित्वञ्चेत्यभिप्रेतमुच्यते एवं परमार्थं
 संन्यासकर्मयोगयोः क्रतुर्द्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य यं संन्यासमिति
 प्राहुर्दोषं तं विद्धि पाण्डवेति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तं ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सङ्कल्पसंन्यासित्वमस्तीत्याह अयमपीति तदपरित्यागे व्याकुलवेतस्तया कर्म्मनिष्ठानस्यैव
 दुःशक्यत्वादित्यर्थः उक्तमेव साध्यं व्यक्तीकुर्वन् व्यतिरेकं दर्शयति इत्येतमिति फलसङ्कल्पा-
 परित्यागे किमिति समाधानवत्ताभावस्तत्वाह फलेति व्यतिरेकदुष्टेनोक्तमर्थकमवयवद्वयेनोप-
 संहरति तस्मादिति द्विशब्दार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मादित्यनेन सङ्गन्धः कर्मिणं
 प्रति यथोक्तविधौ हेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह चित्तविक्षेपेति पूर्वस्मैके
 पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यामुक्तमनुवदति एवमिति ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कृत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं प्रतिपादयन्नाह यमिति यं संन्यासं प्राहुः
 प्रकर्षेण अथेत्वेनाहुः संन्यास एवात्यरेचयदित्यादि श्रुतय इति केवात् फलसंन्यासाहे-
 तोर्योगमेव तं जानीहि कृत इत्यपेक्षायामिति शब्दोक्तो हेतुर्दोषोऽप्यस्तीत्याह नहीति न-
 संन्यास्तः फलसङ्कल्पो येन स कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि योगी नहि भवति अतः
 फलसङ्कल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावात् योगी च भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

यह सुनिश्चय ने पूछा कि हे कृष्ण किस कारण से वै मनुष्य योगी श्री
 संन्यासी नहीं हैं इस पर कर्मयोग की संन्यास प्रतिपादन करते हुए भग-

आरूढोऽर्जुने योगं कर्मकारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगी वहिरङ्गसाधनमिति तं सत्यास-
त्वेन सुखाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति आरूढोरिति
आरूढो रारोदुमिच्छतः अनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्येति स्वार्थः कस्य
तस्यारूढोऽर्जुनेः कर्मफलसत्यासिन इत्यर्थः किमायं योगोऽर्जुनं कर्मकारणं
साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यैव श्रम इति श्रमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः
कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः यावद्यावत् कर्मभ्य उपरमते
तावत्तार्वाङ्गरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते तथा सति स भट्टिति
योगारूढो भवति तथाचीकृतं व्यासेन नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यद्येक-
ता श्रमता सत्यता च शीलं स्थिति र्दण्डनिधान मार्जवं ततस्ततश्चोपरमः
क्रियाभ्य इति ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परमार्थसत्यासस्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्मयोगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्यते तेनेतर-
स्यापि कृतत्वमिद्वैरित्याशङ्कोक्तानुवादपूर्वकमुत्तरलोकोक्तत्वर्यमाह ध्यानयोगश्चेति भाविन्या
व्याप्त्या सुनेयौगमारोदुमिच्छोरिष्यमाणस्य योगारोहणस्य कर्महेतुत्वेऽपेक्षितं योगमारूढ-
स्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वे क्लृप्तशक्तित्वादित्याशङ्क्यमाह

भाषा अनुवाद ।

वान् कहते हैं कि हे पाण्डव अर्जुन सत्यास मात्रही को जो सब श्रुतियों ने
श्रेष्ठ कहा है सोई फल सत्यासरूप कर्म को भी जानो जो कही कि कैसे
जाने तो कहते हैं कि इति शब्दसे कहे जो हेतु सो योग में भी हैं सोई
उद्धृष्ट श्लोक से कहते हैं कि कर्मनिष्ठ या ज्ञाननिष्ठ जो होय पर फल की
इच्छाके त्याग बिना योगी नहीं है इससे फलकी कामनासे जिसका चित्त
विक्षिप्त नहीं है सोई योगी श्री सत्यासी है सोई कहा नष्ट सत्यस्त
सङ्गस्यो योगी भवति कथन ॥ २ ॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासौ योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधेदानीं यदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदेति यदा समाधीयमान-
चित्तो भवति योगी हीन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामार्था शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगारूढस्येति आरूढस्येत्येतस्यैवायं स्फुटयति ध्यानेति सन्निवृत्तं कर्मफलसम्प्राप्तिसिन्धौप-
चारिकमित्याह कर्मफलमिति साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायाभिन्नि शेषः तस्यैत-
प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणं एवकारो भिन्नक्रमः शमशब्देन सम्बध्यते कस्यान्ययोगव्य शब्देन
शमो हेतुरिति तत्राह योगारूढत्वस्येति सर्वव्यापारोपरमरूपोपरमस्य योगारूढत्वे-
विद्युष्येति यावद्यावदिति सर्वकर्मनिवृत्तावायासाभावाद्दृशीकृतस्येन्द्रियग्रामस्य चित्तसमा-
धाने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः सर्वकर्मोपरमस्य पुरषार्थसाधनत्वे पौराणिकीं सम्पत्ति-
श्चाह तथात्रैति एकता सर्वेषु सृतेषु वस्तुनो द्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः शमता-
तेष्वेवौपाधिकविशेषेषुपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः सत्या ता शेषेव हितवचनं शीलं स्वभाव-
सम्पत्तिः स्थितिः स्वैर्यं दण्डनिधान सङ्घर्षनं आर्जवमवक्रत्वं क्रियाभ्यः सर्वाभ्यः सका-
शादुपरतिष्ठत्येवमुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्वा ब्राह्मणस्य वित्तं पुरुषार्थसाधनमिति
तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं पुरषार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशङ्क्य तस्यावधिसाह आरूढोऽस्मिन्निति ज्ञान-
योगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तारोहे कारणं कर्माच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ता योग-
मारूढस्य तु तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमोयो निषेधककर्मोपरमो ज्ञानपरिपाको कारणमुच्यते ॥ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फिर जावतजीव कहै जिन्दगीभर कर्म योगही करना चाहिये जो
शैसी शंका करो तो कर्मयोगकी अवधि कहते हैं कि ज्ञानयोगसे आरूढ
होनेकी इच्छा करनेवाले पुरुषोंको उस राहके चढ़नेसे कर्मही की कारण
रूप कहा है क्योंकि निष्काम कर्म चित्तशुद्धि करता है और ज्ञानयोग
आरूढ कहै ज्ञानीको शम कहै विवेककारी कर्म सकलका त्यागही उचित
है जिसलिये त्याग ज्ञानपरिपाक का कारणरूप कहा है ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते
अनुषज्जं कर्त्तव्यताबुद्धिं च करोतीत्यर्थः सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान् संकल्पा-
निहासुचार्थकामहेतून् सन्नसितुं शीलं अस्येति स सर्वसंकल्पसंन्यासी
योगारूढ प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन् काले योगारूढ उच्यते सर्वसंकल्प-
संन्यासीति वचनात् सर्वाश्च कामान् कामात्मकान् सर्वाणि च कर्माणि
सन्नसेदित्यर्थः संकल्पमूला हि सर्वे कामाः संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः
संकल्पसम्भवाः कामं जानामि ते मूलं संकल्पात्वं हि जायसे न त्वां संकल्प-
यित्यामि तेन मे न भविष्यसि इत्यादिस्मृतेः सर्वकामपरित्यागी च सर्वकर्मा-
संन्यासः सिद्धो भवति स यथाकामीभवति तत्क्रतुर्भवति तत्क्रतुः कुरुते-
इत्यादिश्रुतिस्थो यद्यत्रि कुरुते कर्म तत्तत् कामस्य चेष्टितमित्यादिस्मृतिभ्यश्च
न्यायाश्च नहि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि सक्तस्तस्मात् सर्व-
संकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति
भगवान् ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगप्राप्तौ कारणकथनान्तरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरसंवतारयति अथेति
समाधानावस्था यदेवमुच्यते अतएवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति शब्दादिषु कर्मसु चातु-
मङ्गल्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीत्युक्तं
सर्वेषामपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य सर्वसङ्कल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षित-
मर्थमाह सर्वानिति सर्वसङ्कल्पसंन्यासेऽपि सर्वेषां कामानां कर्माणाञ्च प्रतिबन्धकत्वसम्भवे
कुतो योगप्राप्तिरित्याशङ्काह सर्वेति सर्वसङ्कल्पपरित्यागे यद्योक्तविध्युच्चारणमयत्नसिद्धिमिति
मन्वानः सच्चाह सङ्कल्पेति भूखोन्मूलने च तत्कार्यनिष्ठतिरयत्नसुलभेति भावः तत्र
प्रमाणमाह सङ्कल्पमूल इति तत्त्वान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्वोक्तसुपपादयति कामेति सर्व-
सङ्कल्पाभावे कामाभाववत् कर्माभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्यत्वात्तद्विहितप्रत्युक्तामपि
निष्ठतिरुपन्य इति सर्वकामेति यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं तत्र श्रुति स्मृती प्रमाणयति स
अथेति स पुरुषः स्वरूपमजान् यत्फलकामी भवति तत्पादनसमुद्देशतया बुद्धौ धारय-
तीति तत् क्रतुर्भवति यज्ञासुद्देशतया स्पृहति तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामा-
धीनं कर्मैकमिति न्ययर्थः कामजन्यं कर्मैतन्वयव्यतिरेकनिष्ठमिति द्योतयितुं स्मृतौ

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५

भाषा अनुवाद ।

‘यदैवं योगारूढस्तदा तेनात्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थव्रतादत उद्धरेदिति उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मनात्मानं तत उत उद्धं हरेत् उद्धरेत् योगारूढतामापादयेदित्यर्थः नात्मानं मवसादयेन्नाथो नयेत् आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुर्नैह्यन्यः कश्चिद् बन्धुर्यः संसारसुक्तये भवति बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादि बन्धनायतनत्वात्त-
स्याद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्यो-
पकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हि शब्दः न्यायमेव दर्शयति नहि सर्वसङ्कल्पेति स्वापादावदर्शनादित्यर्थः नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानं दूरविरस्तमिति वक्तुमपिशब्दः स्वतिस्रनिन्यायसिद्धमर्थसुपसंहरति तस्या-
दिति ॥ ४ ॥

स्वाकिकृतटीका ।

क्रीडशोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारणवृत्त्यः इत्यत्राह यदेति इन्द्रियार्थेष्विन्द्रिय-
भोगेषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुपप्लवते आसक्तिं न करोति तत्र हेतुः आसक्तिमूल-
भूतान् सर्वान् भोगप्रियवान् कर्मप्रियवान् सङ्कल्पान् सन्धयितुं त्यक्तुं शीलं यस्य स तदा
योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो पूछो कि वह ज्ञानयोग आरुढ पुरुष जिसको वित्तेपकारी कर्म का त्याग कहागया कैसा होता है तो कहते हैं कि जब इन्द्रियोंके भोग जो विषय तिनमें और भोगके साधनभूत कर्मोंमें आशक्त नहीय और कर्मसंकल्प को छोड़ि सके तब उसको योगारूढ कहते हैं ॥ ४ ॥

बन्धुरात्माऽत्मनस्तस्य येनैवाऽत्मात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तताऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगारूढस्य किं स्वादित्वात्पुनश्च यदैवमिति योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरवश्यकर्तव्य-
तायै शक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययज्ञातः पतन्हेतुत्वञ्च दर्शयति आत्मा इति तत्र हेतुमाह
आत्मैव जीति उद्धरणप्रवेशात्मात्मनः सूचयति संसारेति संसारादूर्ध्वं हरणं कीदृशित्वा-
शङ्काहं योगारूढतामिति योगप्राप्तावस्थां तु न कर्तव्येत्याह नात्मानमिति योगपाथ्य-
पाथश्चेद्भानुडीयते तदा योगमात्रे संसारपरिहारासम्भवादात्माधो नीतः स्वादित्वर्थः
नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदा यो बन्धुस्तस्यादुद्धरिष्यति नेत्याह आत्मैव जीति कृतोऽव-
धारणमन्यस्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भवात्माह न जीति अन्यो बन्धुः सन्नपि संसार-
शक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति बन्धुरपीति स्नेहादीत्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविपर्यय-
मृच्छते आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः कुर्वति त्वत्वाद्धारणमनुचितमित्याशङ्काहं
योऽन्य इति ॥ ५ ॥

स्वाकिकृतटीका ।

अतो विषयासक्तित्यागे मोक्षं तदासक्तौ च बन्धं पर्याजोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याहं
उद्धरेदिति आत्मना विवेकशुक्तेनात्मानं संसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेदधो नवेत् हि यत आत्मैव
मनः सङ्गाद्युपरत आत्मनः स्वस्य बन्धुरपकारकः रिपुरपकारकः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

देखो विषयीकी इच्छानिवृत्ति होनेसे मोक्ष औ विषयीमें आसक्तिसे
बन्ध होताहै यह विचारि रागद्वेषादि स्वभावसे रहितहोना उचित है सोई
कहते हैं कि विवेकयुक्त आपही अपने आत्माको बुद्धिके द्वारा संसारसे
उद्धार करेगा और अधोगति को न लेजायगा जितहेतु कामनासे निवृत्त
जो आत्मा कहे मन सोई अपना बन्धुरूप उपकारी है और कामकी काम-
नासे आशक्त जो मन सोई शत्रुरूप अपकारी है तो अपना शत्रु औ भिन्न
आत्मा आपही है । ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आत्मैवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किं लक्षण आत्मा
आत्मनो बन्धुः किंलक्षणी वा आत्मा आत्मनो रिपुरित्युच्यते बन्धुरिति बन्धूरा-
त्मात्मनस्तस्य तस्यात्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनाऽत्मैव जितः आत्मकार्य-
कारणसंघातो येन जितो वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः अनात्मनस्तु अजिता-
त्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्त्तते शत्रुवत् यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारो
तथाऽत्माऽत्मनोऽपकारे वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तमनूय प्रश्नपूर्वकं लोकान्तरमवतारयति आत्मैवेत्यादिना एकस्यैवात्मनो विभो-
विबुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वञ्च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति चोदिते वशीकृतसङ्घातस्यात्मानं
प्रति बन्धुत्वमितरस्य शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति बन्धुरित्यादिना वशीकृतसङ्घातस्य
विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसम्भवादुपपन्नमात्मानं प्रतिबन्धुत्वमिति साधयति तस्येति
अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विक्षेपोपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रशिङ्ग-
शत्रुवत् आत्मैव शत्रुत्वेन वर्त्ततेत्युत्तरार्द्धं व्याकरोति अनात्मन इति दृष्टान्तं व्याचष्टे
यथेति उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य हितानाचरण्यादात्मानं प्रति शत्रुत्वेति
दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ॥ ६ ॥

स्वामितटीका ।

कथंभूतस्यात्मैवबन्धुः कथंभूतस्य चात्मैव रिपुरित्यपेक्षायासाह बन्धुरिति तेनात्मनैवात्मना
कार्यकारणसंघातरूपो जितो वशीकृतस्तस्य तथाभूतस्यात्मैव बन्धुः अनात्मनोऽ-
जितात्मनस्तु आत्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवदपकारित्वे वर्त्तते ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब आत्माहीन तो किसी मनुष्यका बन्धु श्री किसीका रिपु है इस
अपेक्षापर कहते हैं कि जिसने अपने आत्मासे आत्माको जीता अर्थात्
विज्ञानमय आत्मा कर्तृक कार्यकारण मिलितरूप जो आत्मा स्थूल सूक्ष्म-
शरीरादि वशीभूत होता है सोई विज्ञानमय जीव अपना बन्धु है और
अनात्मा कहे शरीरादि अवशीकृत जो है सोई आप अपना शत्रुतुल्य
है ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानाऽवमानयोः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जितात्मन इति जितात्मनः कार्यकरणादिबंधात् आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् इत्यध्याहारः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिसटीका ।

कर्म संबन्धकार्यकरणस्य बन्धुराकरोति तदाह जितात्मन इति जितकार्यकरणसङ्घातस्य प्रत्यक्षोपरतवाद्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विशेषेण पुनः पुनरपि भूयतां गीतान्तरं चित्ते प्रवृत्त इत्यर्थः जितात्मानं संबन्धतः सक्तकर्माण्यस्य अधिकारिणं प्रदर्श्य योगाङ्गानि दर्शयति शीतेति समः स्यादित्यध्याहारः पूर्वाङ्गे व्याचष्टे जितेत्यादिना न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते किन्तु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाख्यते तत्त्वज्ञानादित्युत्तराङ्गे विभजते किञ्चेति तेषु समः स्यादिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

सामिहतटीका ।

जितात्मनः स्वस्मिन् बन्धुत्वं स्पष्टयति जितात्मन इति जित आत्मा येन तदा प्रशान्तस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि समाहित आत्मनिष्ठो भवति नान्यस्य यदा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जितात्मा पुरुषको जो अपने आत्मासे बन्धुता है सो खुलासा करके कहते हैं कि जिसने आत्मा को शरीर आदि तिसको जीता अर्थात् अपने आशीन किया केवल उस प्रीति विरोध आदिसे रहित मनुष्यका मन शीतोष्ण सुख दुःख आदिमें समाहित कहे सावधान रहता है अर्थात् वही आत्मनिष्ठ है अथवा उसीका हृदय परमात्मा में समाहित अर्थात् विज्ञेय-हित निश्चल होता और किसीका नहीं है न होसकता है ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाच्चनः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं
विज्ञानन्तुशास्त्रतोऽज्ञतानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां
तृप्तः संजातात्प्रत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो-
ऽप्रकम्प्यो भवति इत्यर्थः विजितेन्द्रियश्च य ईदृशो युक्तः समः हि त इति स
उच्यते कथ्यते स योगी समलोष्टाश्मकाच्चनः लोष्टाश्मकाच्चनानि समानि
यस्य सः समलोष्टाश्मकाच्चनः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चित्तसमाधानमेव विशिष्टफलस्येदितं तर्हि कथमभूतः समाहितो व्यपक्षित्यते तत्राह
ज्ञानेति परोक्षपरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सञ्जातोऽलं प्रत्ययोऽक्रियो हर्षविषादकाश-
क्रौधादिरहितो योगी युक्तः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति पादत्रयव्याख्या
नेन दर्शयति ज्ञानमित्यादिना स च योगी परमहंस परिव्राजकः सर्वलोपेक्षाबुद्धिरनेति
श्रुत्य वैराग्यभागीति कथयति स योगीति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपसंहरति ज्ञानेति ज्ञानसौपदेशिकं विज्ञानसम-
परोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य अतः कूटस्थो निर्पिकारः अतएव
विजितातीन्द्रियाणि येन अतएव समानानि लोष्टादीनि यस्य सत्सुखस्य पाषाण सुवर्णेषु
हेयोपादेयबुद्धिभूत्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

योग आरूढ़ पुरुषके लक्षण श्री श्रेष्ठता कहते हैं कि ज्ञान कहे सास्त्रसे
अथवा गुरुके उपदेशसे जो होय और विज्ञान जो अनुभवसिद्ध अर्थात् हम
सौई प्राप्त हैं यह प्रत्यक्षज्ञान इन दोनोंसे जिसका आत्मा कहे चित्त सन्तुष्ट
है और जिसने इन्द्रियगणको जीता है तथा ठेला पत्थर सोना ये जिसको
समान अर्थात् लेने छोड़ने की बुद्धि जिस में नहीं ऐसा जो निरपेक्ष निर्वि-

सुहृन्मित्रार्थं दासीन मध्यस्थ द्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च सुहृदिति सुहृदित्यादि श्लोकार्धमेकपदं सुहृदिति प्रत्युपकारमनपे-
क्ष्योपकर्ता मित्रं स्नेहवान् अरिं शत्रुः उदासीनो न कस्यचित् पक्षं भजते
मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोरहितैषी द्वेष्यः आत्मनो प्रियोबन्धुः सम्बन्धीत्येतेषु
साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः
कः किं कस्मैत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थो विशिष्यते विसुच्यत इति वा पाठान्तरं
योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगारूढस्य प्रशस्तचमभ्युपेत्य योगस्याङ्गान्तरं दर्शयति किञ्चेति पदच्छेदः पदार्थो-
क्तिरिति व्याख्यानाङ्गं सत्यादयति सुहृदिति अरिर्नाम परोक्षमपकारकः प्रत्यक्षमप्रियो-
द्वेष्य इति विभागः समबुद्धिरिति व्याचष्टे कः किमिति प्रथमो हि प्रश्नो जातिगोत्रादि-
विषयः द्वितीयो व्यापारविषयः उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धित्वे सर्वोत्कर्षीव सर्वोपाय-
विमोक्षो वा सिध्यतीत्याहुः विशिष्यत इति पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थं संगृह्य कथयति योगा-
रूढानामिति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्तु ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याहुः सुहृदिति सुहृत् स्वभावेनैव हिता-
शंसी मित्रं स्नेहवशेणोपकारकः अरिर्घातकः उदासीनो विषदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः
मध्यस्थो विषदमानयोरुभयोरपि हिताशंसी द्वेष्यो द्वेषविषयः बन्धुः सम्बन्धी साधवः
सदाचाराः पापा दुराचाराः एतेषु समा रागद्वेषभ्युत्थाना बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

कार कूटस्थ कहे अचलके तुल्य निश्चल पुरुष सोई युक्त योगी कहे योगारूढ
हैं ॥ ८ ॥

और शत्रु मित्रादिसे जो समदर्शी मनुष्य सो योगीसे भी अधिक है
यह कहते हैं कि सुहृद् कहे स्वभावहीसे हितकारी औ मित्र जो स्नेह-

योगी युञ्जीत सतत मात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशी रपरिग्रहः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अतएव उत्तमफलप्राप्तये योगीति योगी ध्यायी युञ्जीत समा
दध्यात् सततं सर्वदात्मानमन्तःकरणं रहस्ये कान्ते योगी गिरिगुहादौ
स्थितः सन्नेकाकी असहाया रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणात्
संन्यासं कृत्वेत्यर्थः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ
यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीतलृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित
इत्यर्थः संन्यासित्वेऽपि सति त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तविशेषणबलो योगारूढेषूत्तमत्वे योगालुप्ताने प्रवर्तितव्यमित्यङ्गाभिधाना-
न्तरं प्रधानमभिधाति अतएवमिति आदरभैरन्तर्त्यदोषकालत्वं विशेषणत्वं योगस्य
स्मृतयति सततमिति तस्यैव पञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति रहसीतीत्यादिना सर्वदेवादरहीर्षकालयो-
रूपलक्षणं प्रत्यगात्मानं व्यावर्त्तयति अन्तःकरणमिति गिरिगुह्यादिवत्यादिशब्देन
योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविचुरो देशो गृह्यते विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह रहसीति योगं
युञ्जानस्य सन्ध्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति यतेति सति सन्ध्यासित्वे निमित्त-
परिग्रहप्रहणनर्थायुक्तो रित्याशङ्क्य कौपीनाच्छादनादिवपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह सन्ध्या-
सित्वेऽपीति ॥ १० ॥

भाषाअनुवाद ।

ब्रह्मते उपकारी श्री अरि कहे घातक जो शत्रू श्री उदासीन अर्थात् उपकार
अपकार दोनोसे अलग निरपेक्ष जो है श्री मध्यस्थ कहे पक्षपात विना-
दोनों ओर हितकारी श्री हेय अर्थात् निःप्रयोजन शत्रु जो अकारण क्रोधी
श्री बन्धु जिनसे कुछ सम्बन्ध है श्री साधु कहे सुशील सुन्दर आचरण-
जिनका है तथा पाप जो दुराचारी इन सबके विषे जिसकी बुझ समान
कहे प्रीति विरोध रहित है सो विशिष्ट कहे योगीसे अधिक है ॥ ८ ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनं नात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेत्ताजिनं कुशोत्तरं ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

अधेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगस्य लक्षणं तत्फलं चेत्यत आरभ्यते तत्रा) सनमेव तावत् प्रथममुच्यते शुचाविति शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलनमात्मनः आसनं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चेत्ताजिनकुशोत्तरं चेलमजिनं कुशाश्च उत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चेत्ताजिनकुशोत्तरं पाठकृमात् विपरीतोच्च अनुक्रमशेलादीनाम् ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति योगस्वरूपकतिपयत-
दङ्गप्रदर्शनानन्तर्यं सधशब्दार्थविहारादीनां नित्यादिशब्देन यथोक्तासनादिगतावान्तरभेदप्रकृत्यं
तत्फलं चेत्यादिशब्देन योगफलं सत्यग्नानञ्च तत्फलं कैवल्यं ततो भ्रष्टस्यात्यन्तिकान-

खामिलतटीका ।

एवं योगारूढस्य लक्षणसङ्कोचानां तस्य साङ्गं योगं निषक्ते योगीत्यादिना स योगी
परमो भूत इत्यन्तेन अन्ये योगी योगारूढ आत्मानं मनो युञ्जीत समाहितं कुर्यात्
सततं निरन्तरं रहषि एकान्तं स्थितः सन् एकाकी सङ्गम्यः यतं चित्तमात्मा देहञ्च
यस्य निराशीर्निराकाङ्क्षः अपरिग्रहः परिग्रहश्चैन्यच्च ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

योगीके लक्षण काँह कर अव उसका अङ्गरूप जो योग सो ईस श्लोकसे
लेकर इसी अध्यायके स योगीं परमा मतः इस १२ श्लोक तक कहते हैं
कि योग आरूढ पुरुष सङ्गरहित होय जिसके अन्तःकरण औ शरीर
वशीभूत हैं सो निराकांक्ष सर्वपरिग्रह से रहित पुरुष एकान्तमे अकेला
सावधान बैठ कर अपने आत्मा कहे मनको निरन्तर भगवत के मननमे
युक्त करे ॥ १० ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

प्रतिष्ठाप्य किं तचेति तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्
कथं सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः स

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विनष्टत्वमित्यादि गृह्यते एवं सद्युदायनात्यर्थे दर्शिते किमासीनः शयानस्तिष्ठन् गच्छन्
कुर्वन् वा युञ्जीतेत्यपेक्षाया अनन्तरलोकतात्पर्यमाह तत्रेति निर्वारणे सप्तमी प्रथमं
योगानुष्ठानस्य प्रधानसाधनीः सम्भवादिति न्यायादिति यावत् विविक्तत्वं द्वेषा विभज्यते
स्वभावेत इति आसनस्यास्त्येवं तत्रोपविश्य योगसमुत्तिष्ठतः समाधानायोगात् योगा-
सिद्धिरित्यभिसम्वाय विशिनष्टि अचलत्वमिति आस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिमनुश्रित्वाह
आसनमिति आसन इति परकीयासनव्युदासार्थं पतनभयपरिहारार्थं नात्युच्चमित्युक्तं नाप्य-
तिनीचमिति भूतलपाशाणादिसंश्लेषे वात क्षोभाग्निमान्द्यादिसम्भावितदेशनिरासार्थं चेलं
वस्त्रमजिनं चर्म पद्भ्यां तच्च त्वगस्य कुशा दर्भास्ते चोत्तरे यस्मिन्नुपरिष्ठादारभ्य तत्तत्तत्तत्
प्रथमं चेलं ततोऽजिनं ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नक्रममापातिकं क्रममतिक्रम्यादौ कुशा-
स्ततोऽजिनं ततश्चेलमिति क्रमं विविक्षित्वाह विपरीतोऽन्तेति ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आसननियमं दर्शयन्नाह शुचाविति द्वाभ्यां शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थाप-
यित्वा कीदृशं स्थिरमचञ्चलं नात्युच्छ्रितं नचातिनीचं चेलं वस्त्रं अजिनं व्याघ्रादिकम्
क्षेलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यस्य कुशानामुपरि चर्मं तदुपरि वस्त्रमास्तीर्थेत्यर्थः ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

उसी योगका साधन औ नियम आदि दिखावते हुये दो श्लोकसे
कहते हैं कि पवित्र स्थानमें अपने आसनपर बैठनेके अनन्तर योग अभ्यास
करै आसन कैसा चाहिये कि जो अचल औ न बहुत उंचा न अतिनीचा
होय, और चेल कहे वस्त्र अजिन व्याघ्रचर्म अर्थात् नीचे कुश तब चर्म
उपर वस्त्र ऐसा आसन करै ॥ ११ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्त्वचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याह आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमित्ये-
तत् ॥ १२ ॥

वाङ्मनाधन मासनमुक्तं अधुना शरीरस्य धारणं कथमित्युच्यते सममिति
समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत् समं
धारयन् अवलम्ब्य समं धारयत अचलनं न सम्भवत्यतो विश्रितश्चि-
अचलमिति स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्
प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीव शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यो नहि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षण-
मिह विधित्तितं किं तर्हि चक्षुषो दृष्टिमन्त्रिपातः स चान्तःकरणं
समाधानापेक्षो विवक्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव
समाधीयत नात्मनि आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्योक्तमासनं सम्पाद्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति प्रतिपाद्येति
योगं युञ्जानस्तेति कर्तव्यताकलापं पृच्छति कथमिति सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात् प्रत्या-
हृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं यच्चित्तखेन्द्रियाणाञ्च बाह्यक्रियाणां
संयमनं तदुभयं कृत्वा योगबहुतिष्ठेदित्याह सर्वेति आसने यद्योक्ते स्थित्वा यद्योक्तं
चरित्वा योगबहुतानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह स किमर्थमित्यादिना ॥ १२ ॥

स्वामिभूतटीका ।

तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाम्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा योगं युञ्ज्यादभ्यसेत्
यता संयता चित्तखेन्द्रियाणाञ्च क्रिया यस्य आत्मनो मनसो विशुद्धय उपशान्तये ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जिसका चित्त श्री इन्द्रिय निष्क्रिय कहे व्यापार रहित हैं सो
मनकी शान्ति कहे शुद्धिके अर्थ उक्त आसनपर पर बैठनेके बाद मनकी
एकाग्र विक्षेपरहित करके योग अभ्यास करै ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

कृत्वेति तस्माद्विशब्दलोपे नाक्षणे दृष्टिसन्निपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते दिश-
श्चानवलोकयन् दिशाञ्चावलोकनमकुर्वन् नित्येव मन्तरा कुर्वन्नित्येतत् ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तमनूद्यानन्तरलोकस्याद्युनक्तमर्चमाह वाञ्छेति समत्वसृजत्वं कायः शरीरमध्यं
अवलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह सममिति कार्यकरणयोर्विषयपार-
वश्यमून्यत्यमत्तत्वं स्थैर्यं किमतीव शब्दलोपोल कल्पप्रते खनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव योगाङ्ग-
त्वेनात्र विधित्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नहीति तर्हि किमत्र विविक्षितमिति प्रश्न-
पूर्वकमाह किं तर्हीति दृष्टिसन्निपातो दृष्टेः चक्षुषो रूपप्रवृत्तिराहित्यं कथमसावनायासेन
सिध्यति तत्राह तत्रेति समाधानस्य प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वात् दृष्टेर्वर्हिर्विषयत्वेन तद्गुण-
सङ्गात्तस्याविषयेभ्यो व्यावृत्त्यान्तरे च सन्निपातो विवक्षितो भवतीत्यर्थः तथापि कथं
खनासिकाग्रसंप्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितमित्याशङ्क्याह खनासिकेति तत्रैव मनः
समाधाने का हानि रित्याशङ्क्य वाक्यजेषविरोधान्नैवमित्याह आत्मनि हीति किं तर्हि
प्रेक्षेत्यादौ विवक्षितमित्याशङ्क्याह तस्मादिति दक्षिणोत्तरचक्षुषो र्यां दृष्टिस्तस्या वाच्याद्
विषयद्वैष्ट्येनान्तरेव सन्निपातनमत्र लक्ष्यं नासिकाग्रं नासिकान्नं संप्रेक्ष्येति विवक्षित-
मित्यर्थः तत्रैवोत्तरमपि विशेषणमनुकूलमित्याह दिशश्चेति अनवलोकयन्नासीदित्युत्तरत्र
सम्बन्धः अन्तरा दिशमवलोकनमपि योगप्रतिबन्धक मिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधाराणां दर्शयन्नाह सममिति द्वाभ्यां काय इति देहस्य
मध्यभागो विवक्षितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्द्धाग्र-
पर्यन्तं समभवत्कं निखलं धारयन् स्थिरो दृढप्रयतो भूत्वैत्यर्थः स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य
चार्द्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीदित्युत्तरत्रेणान्वयः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब चित्त की एकाग्रता के उपयोगी जो देहधारणादि से दो श्लोकसे
कहते हैं कि काय कहे शरीर का मध्यभाग औ शिर ग्रीवां अर्थात् मूल
आधारसे ले मस्तक पर्यन्त शरीर को अतियत्नसे सीधीराखिके औ निखल-
करके धारणाके बाद अपनी नासिका के अग्र भागसे अर्द्ध उन्मीलन पूर्वक दो
नो दृष्टी लगाय समाहित सावधान होय और दिशोंमें दृष्टि न देय ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभी ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

किञ्च प्रशान्तेति प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषा भिक्षा भुक्त्यादि तस्मिन् स्थितस्तदनुष्ठाना भवेदित्यर्थः किञ्च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत् मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासी चोषविशत् मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति कश्चित् रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं महादेवं वा अयन्तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किञ्चेति अन्तःकरणस्य प्रशान्तिः रागद्वेषादि दोषराहित्यं तस्याश्च प्रकर्षो रागादि हेतोरपि निवृत्तिः विगतभवत्वं सर्व-कर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चयशान्तिः हन्दिग्वबुद्धित्वं भिक्षाभुक्त्यादीत्यादि शब्देन विष-वशस्नानशौचावसनादि गृह्यते विशेषणान्तरमाह किञ्चेति उपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदिति शेषः मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमिति न सिध्येतस्य तद्वृत्त्या वृत्तिरूपत्वादित्याशङ्काह मच्चित्त इति विषयान्तरं विषयमनोवृत्त्युपसंहारेणान्येव तच्चित्तमनाञ्च ध्यानात्तुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैव मत्पर इति पृथक् विशेषणमनर्थकमित्याशङ्काह भवतीति अन्तःकरण-शुद्धिं योगस्यावग्रन्तरफलम् ॥ १४ ॥

खामिमतटीका ।

प्रशान्तेति प्रशान्त आत्मा चित्तं यस्य विगता भीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन् मनः संयम्य प्रत्याहृत्य मय्येव चित्तं यस्य चहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः एवं युक्तो भूत्वा तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिसका चित्त प्रशान्त और जो निर्भय श्री ब्रह्मचर्यव्रतमे स्थित होके अपने मनको सब तरफसे खींच भेरेमे लगाया है और जिसको मेहीं

युञ्जन्नेवं सदाऽत्मानं योगौ नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्स्यामधिगच्छति ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधेदानीं योगफलमुच्यते युञ्जन्मिति युञ्जन् समाधानं कुर्वन्नेवं यद्योक्तेन विधानेन सदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः स शान्तिं सुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः स निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां मत् संस्थां मद्धीनतां मधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संनति परमकलकलपरत्वेनानन्तरक्तोक्तमादत्ते अयेति योगस्वरूपं तदङ्गमाधुन-
मतिवृत्तवृत्तविशेषव्यतिरेकवृत्तवृत्त प्रकथनानन्तरमित्यवगच्छार्थः आत्मानं युञ्जन्मिति संनत्यः
आत्मगच्छो मधोप्रियः समो ह्यो विचिरासनादि उक्तविशेषस्तत्र व्योतनार्थं सदेत्युक्तं
योगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः मानसं यमस्य योमं प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति नियतेति शान्तिश-
ब्दितोपरतेः सर्वसंसारनिवृत्तिः प्राप्त्यर्थं सत्त्वा विनिर्दिष्ट निर्वाणैति यद्योक्ताया सुक्तेर्वाङ्म-
यस्वरूपावस्थानादन्तर्यामिनि सदाधीनं सदात्मिकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वामिस्तटीका ।

योगाभ्यासफलमाह युञ्जन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेण सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
समाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य स शान्तिं संसारोपरमं प्राप्नोति कथं
भूतां निर्वाणं परं प्राप्य तस्यां मत्संस्थां मद्भीषणावस्थितिन् ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

परम पुरुषार्थरूप कहे इष्ट हीं ऐसा मत्परायण पुरुष उक्तमत योगमे समा-
हित सावधान रहता है ॥ १४ ॥

अब योगाभ्यास करनेका फल कहते हैं कि पूर्वोक्त प्रकारसे सदा
समाहित मानको युक्त करते नियत कहे निरुद्ध है मानस अर्थात् चित्त
जिससे सोइ शान्ति कहे संसारसे निवृत्तिकी प्राप्त होता है वह शान्ति
किसरूपकी है सो कहते हैं कि जिससे परम निर्वाण प्राप्त होय है सोइ

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्त मनश्रतः ।
नचातिस्वप्नशौक्ष्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इहानीं योगिन आहारादित्येव उच्यते नात्यश्रत इति न अत्यश्रत आत्मसंमित मन्त्रपरिमाण मत्तोत्यश्रतः अत्यश्रतो न योगोऽस्ति नच एकान्त मनश्रतो योगोऽस्ति बहु वा आत्म संमितमन्त्रं तद्वति तत्र हिनस्ति तद् यत् कर्षीयो न तदवतीति श्रुतेः तस्मात् योगी नात्म संमितादन्नादधिकं न्यूनं वा श्रियादयवा योगिनो योगशास्त्रे परिपठिता- दन्त्रपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति उक्तं हि अर्द्धमशनस्य सव्यश्च नस्य हृतीयमुदकस्य तु वायोः सञ्चरणार्थन्तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि परि- माणं तथा नचाति स्वप्नशौक्ष्य योगी भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगी भवति चार्जुन ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि बोध्यते आत्मसंमितमन्त्रपरिमाणमष्ट- आद्यादि आहारनिबन्धे शतप्रयश्रुतिं प्रमाणयति तदिवा तद्वत् सुखमानं बहु वा इति प्रतिज्ञा श्रुत्याऽऽहृतं नवत्यनुष्ठानयोग्यता सापेक्षानुष्ठानद्वारेण भोक्ता रजति न पुनस्तद- न्नमस्थानपाय भवतीत्यर्थः यन्मुनरात्स संमितात् भूयोऽधिकतरं शास्त्रभक्तिप्रसू भुज्यते तदात्मानं हिनस्ति भोक्तुरतथाय भवति यश्चात्र कर्षीयोऽत्यन्तरं शास्त्रनिश्चयाभावादव्यते तदन्नमनुष्ठानयोग्यताद्वारा न रजितं ज्ञमते तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चात्र योगमारुह्यता त्वाज्जमित्यर्थः श्रुतिश्रद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति नेत्यादेर्व्याख्यातान्तरमाह अथवेति किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं वदधिकं न्यूनं वाऽभिव्यञ्ज्यते योगाद्युपपत्तिरित्याहं व्याहृ- ज्ञं ह्रीति परवेदशनेमार्द्धं हृतीयमुदकेन तु वायोः सञ्चरणार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति वाक्यमादिशब्दार्थः यथा नात्यन्तमश्रतोऽनश्रतश्च योगी न सम्भवति तथा अत्यन्तस्वप्नतो जाग्रतश्च न योगी सम्भवतीत्याह तथेति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

शान्ति और मत्स्यंस्था कहे मेरे रूपमे अवस्थिति सोभी उसको मित्रे
हे ॥ १५ ॥

युक्ताऽहार विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते युक्तेति युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
आक्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रम स्तौ युक्तौ नियतपरि-
माणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य युक्तचेष्टस्य तथान्या च युक्ता नियता
चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नस्वप्नावबोधस्य तौ नियत-
कालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो
योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःख-
क्षयकृद् योगो भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

आहारनिद्रादिनियमविरहिणी योगव्यतिरेकसङ्गा तन्निवृत्तयतो योगान्वयं व्याज्यते
कथं पुनरित्यादिना अन्नस्य नियतत्वसङ्गमयनस्येत्यादि विहारस्य नियतत्वं योजनाच्च पर-
गच्छेदित्यादि कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वाङ्मन्यमादि रात्रौ प्रथमतो दृग्घटिका परिमिते
काले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दृग्घटिका परिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयो-
नियतकालत्वमेवं प्रयतमानस्य योगिनो भवति योगस्य फलमाह दुःखहेति सर्वाणीत्या-
भ्यामिन्द्रियादिभेदनिष्ठा नीत्यर्थः यद्योक्तयोगमन्तरेणापि स्वस्वप्नादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीतिविशि-
ष्टमिति सर्वेति विदुर्द्विविधा-द्वारेति शेषः ॥ १७ ॥

स्वामीकृतटीका ।

योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्यजत इति द्वाभ्यां अत्यन्तमधिकं सञ्ज्ञानस्य
एकाग्रान्तसत्यन्तमसञ्ज्ञानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथाऽतिनिद्राशीब्रह्मातिजाग्रतस्य योगो
नैवास्ति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

योगाभ्यासी को आहार शयन आदिका नियम कहते हैं कि हे भर्जन्
अत्यन्त अधिक आहारी और अत्यन्त निराहारी इन दोनोंको भी योग जो
समाधि से नहीं होसकती है और अतिनिद्रा करनेवाला तथा निद्रा-
त्यागी इन दोनोंको भी समाधि नही होसकती है ॥ १६ ॥

यदा विनियतं चित्तं सात्मन्येवाऽवतिष्ठते ।

निसृष्टः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते यदेति यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतया मापन्नं च तत् हित्वा बाह्यं चित्तमात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः निसृष्टः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः सृष्टा दृष्टा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन् काले ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सफलस्य साङ्गस्य योगस्योक्तप्रनन्तरं यदा होत्यादायुक्तकालानुवादेन युक्तं लब्धवित्तमन्तरालोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति अथाधुनेति विशेषेण संयतत्वमेव सङ्क्षिपति एकाग्रतामिति आत्मन्येवेत्येवकारार्थं कथयति हित्वेति केवलत्वमद्वितीयत्वं तस्यात्मस्थितिं विदुषोति स्वात्मनीति चित्तस्य हि कल्पितस्यात्मैव तत्त्वं तत् पुनरन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निसृष्टं तिष्ठतीति भावः तस्याभवस्यायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तदृष्टो युक्तो व्यवह्रियत इत्याह निसृष्ट इति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि कथम्भूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्ताहारेति युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु युक्ता नियता चेष्टा यस्य युक्तो नियतो स्वभावबोधो निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्त्तको योगो भवति सिद्ध्यति ॥ १७ ॥

कदा निष्कलयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षावामाह यदेति विनियतं विशेषेण निरुद्धं सच्चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति तदा प्राप्नोति इत्युच्यते ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फेरि कैसे पुरुषको समाधि होसकती है इस अपेक्षापर कहते हैं कि नियतरूप आहार औ विहार है जिसका तथा कर्मोंमें परिमित चेष्टा कहे व्यापार है जिसका और यथा उचित है सोचना औ जागना जिसका उसीको योगकहे समाधि होती है और दुख दूर करती है अर्थात् संयम करनेसे समाधि औ समाधिसे दुख दूर होता है ॥ १७ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम्

योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते यथेति यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते स्थाने स्थितो नेङ्गते नैजति न चलति सा उपमा उपमोयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधि मनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

उपमा योगिचित्तस्यैवस्थोदाहरणमित्यर्थः उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वनिष्ठार्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति उपमोयत इति योगिनो यथोक्तविशेषणवत् चित्तस्यैवस्थेति शेषः ॥ १८ ॥

स्वामीकृतटीका ।

आत्मैकाकारतवावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति वातमूल्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न चलति सा उपमा दृष्टान्तः कस्य आत्मविषयं योगं युञ्जतोऽव्यस्यतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कम्पतया प्रकाशकतया चाचक्षुषं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

कौन समयमें योगसम्पन्न अर्थात् समाधिसिद्ध होगा सो कहते हैं कि जब पुरुषका चित्त एकाग्र कहे अच्छीतरह सब ओर से हटकर अर्थात् बाह्य कहे बाहरके सकल विषयोंको छोड़कर केवल आत्मामें निश्चल-रूपसे लगे अर्थात् अपने आत्मामें स्थिति करे और सब मनोरथकी इच्छा न रहे अर्थात् देखी सुनी जो संसारिक विषय तिनकी कामनामें सृष्टा कहे दृष्टा न उठे तब वह योगसिद्ध कहे युक्त समाहित कहा जाता है सो कहना कि यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते इति ॥ १८ ॥

आत्मैकाकाराकारितरूप अवस्थितचित्त कहे आत्मरूपताकी प्राप्ति जो

यद्योपरमते चित्तं निरुद्ध योगसेवया ।

यच्च चैवात्मनाऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

... एवं योगाभ्यासबलाद्रेकाग्रभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत् यत्रेति यत्र यस्मिन् काले उपरमते चित्तं उपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारित-प्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधि-परिशुद्धेनान्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिः स्वरूपं पश्यन्-पलभमानः स्वे एवात्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकटीका ।

द्विविधः समाधिः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिभेदेन कथञ्चित् ज्ञायमानः सम्प्रज्ञातः समाधिः कथञ्चपि पृथग् ज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसम्प्रज्ञातः समाधिस्तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायसंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षन्नाहं एवमिति काले समाध्युपलब्धिते एवकारस्तु व्यतीत्यनेन सम्बध्यते चकारस्य सम्बन्धनाहं यस्मिंश्चेति कालस्य पूर्ववत्कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे परमिति आत्मनीत्यस्य त्वं पदार्थविषयत्वमाह स्वे एवेति परमात्मानं प्रतीच्यैव तद्भावेनापरोक्षी-कृत्वा तुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येत्यर्थः तस्मिन् काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

चित्त तिसका दृष्टान्त कहते हैं कि जैसे निर्वात स्थान में दीपशिखा हल चल नहीं होती सोई उपमा कहे दृष्टान्त जानो यह किसका दृष्टान्त है जो पूछो तो कहते हैं कि आत्मविषयक योगाभ्यासी योगी पुरुष जिसका चित्त वशीभूत है उसीका चित्त निर्वात स्थान में स्थित दीपशिखा के समान आत्मामें स्थिर है यहां चित्तशब्द का अर्थ अन्तःकरणः है सो अन्तःकरण वृत्तिभेदसे चारि प्रकारका है संकल्पात्मक कहे संकल्परूप अन्तःकरण की वृत्ति कहे स्वभाव का मन कहते हैं और निश्चयात्मक अन्तःकरण की वृत्तिको बुद्धि कहते और अनुमन्यमान कहे किसी वस्तुके जाननेके लिये तद्वस्तुरूप होरहना अनुमन्यमानात्मक अन्तःकरणवृत्ति का चित्त कहते हैं और अभिमानयुक्त अन्तःकरण अहङ्कार कहा जाता है ॥ १८ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यं मतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत् न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च सुखमिति सुखमात्यन्तिकं मत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं अमन्त-
मित्यर्थः यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्धौवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यं
मतीन्द्रियगोचरातीतं मविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति यदौदृशं सुखमनुभवति
एव यस्मिन् काले न च एव अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मात् नैव चलति
तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपाच्च प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वाकितटीका ।

यं सम्भासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवेत्यादौ कर्मैव योगव्देनोक्तं नात्यन्तसु-
योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तस्तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव
कथयतः फलतश्च लक्षयन् स एव मुख्यो योग इत्याह यत्वेति साङ्गेतिभिः यत् यस्मिन्-
स्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणसक्तं तथाच
पातञ्जलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिर्लक्षण्येन कलेन तमेव लक्षयति यत् च
यस्मिन्स्थाविशेषे व्यात्मना शुद्धेन मनसा व्यात्मानमेव पश्यति नतु देहादि पश्यन्त्यात्म-
न्येव लक्षयति नतु विषयेषु यत्वेत्यादीनां तं यच्छब्दानां योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थे-
नान्वयः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

यस्यन्यासमिति प्राहुर्योगं तदिद्धि पाण्डव इसी अध्यायके इस दूसरे
श्लोकसे योगही को कर्म कहा है और नात्यन्तस्य योगोस्ति इस सोलहें-
श्लोकसे योगशब्दसे समाधि कहा तो इनसे मुख्य योग किसको कहें
इस अपेक्षामें फल और स्वरूप तथा लक्षण क्रमसे समाधिही मुख्य है यह
साठे तीनि श्लोकसे कहते हैं कि जिस अवस्थामें योगाभ्यास से निरुद्ध
कहे एकाग्रचित्त होता है और जिस अवस्थामें आप अपने स्वरूप की
देखते हुये सन्तुष्ट होता है ऐसी जो समाधि कहे चित्तवृत्तिकी एका-
ग्रता ही योग है सोई पातञ्जलसूत्र में कहा कि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधकर्म है ॥ २० ॥

तं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिं स्थितो न दुःखेन गुरुणापि वित्राण्यते ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

किञ्च यं लब्ध्वेति यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरमन्य-
ज्ञाभान्तरं ततोधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति किञ्च यस्मिन्नात्मत्वस्यै-
स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न वित्राण्यते ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति किञ्चेति बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः इन्द्रि-
यनिरपञ्चस्वानुभवगम्यत्वात्कीरितीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह अविषयेति यदच्छेदः नैवे-
त्यादि अपेक्षितपूरणं व्यात्मस्वरूप इति तस्मात् तत्तत् इति सम्बन्धः नैवेत्येवकारसंयन्तोक्तिर-
पकारः संप्रत्या सम्बन्धनीयः यत्नेति पूर्ववत् सम्बन्धः ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि किञ्चेति आत्मलाभादुपरं विद्यते इति स्मृत्या
व्याचष्टे यमात्मलाभमिति लाभान्तरं पुरुषार्थभूतं तत्तस्मादात्मलाभादिति यावत् तं
विद्यादित्युत्तरतः सम्बन्धः यस्मिन् इत्याद्यवतारयति किञ्चेति अपरिपक्वयोगो यथा-

स्वामिकृतटीका ।

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह सुखमिति यत् यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत् किमपि निरति-
शयमात्यन्तिकं नित्यं सुखं वेत्ति ननु तदा विषयेन्द्रियसम्बन्धाभावात् कुतः सुखं स्यात्तत्राह
अतीन्द्रिय विषयेन्द्रियसम्बन्धातीतं केवलं बुद्धैर्वात्माकारया प्राप्तं अतएव च यत् स्थितः
संस्थस्त्व आत्मस्वरूपाच्चैव चलति ॥ २१ ॥

भाषा अनुवादः ।

आत्मसन्तोषका हेतु कहते हैं कि जिस अवस्था विशेष में योगी जन
कोई निरतिशय कहे अत्यन्तनित्य सुखरूपका अनुभव करते हैं जो कही
कि उस अवस्थामें तो विषयसम्बन्धका अभाव है तो सुखका सम्भव कैसे हो
सकता पर कहते हैं कि विषय इन्द्रियसम्बन्धसे रहित जो केवल आत्माकार
रूप बुद्धिसे ग्रहणके योग्य है इसीसे उस में स्थित हो योगी आत्मस्वरूपसे
विचलित नहीं होते हैं ॥ २१ ॥

तं विद्यादुःखसंयोग वियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विष्यचेतसा ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यतोपरमते इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः तमिति तं विद्यात् विजानोयात् दुःखसंयोगवियोगं दुःखे संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्यात् विजानोयादित्यर्थः योगफल-मुपसंहृत्य पुनरन्वयारम्भेण योगस्य कर्त्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयो र्योगस्य साधनविधानार्थं स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्वि-
ष्यचेतसा न निर्विष्यं अनिर्विष्यं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्ते-
नेत्यर्थः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिऋतटीका ।

दर्शितेन दुःखेन मच्चाव्यते न चैवं विचाह्यते यस्मिं स्थितो योगी तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २६ ॥

तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नुपपत्तयति यतोऽति तमित्यात्मावस्थाविशेषं परावृणोति दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञतो बुध्यते स कथं योगसंज्ञितः स्यादित्याशङ्काह विपरीतेति इयं हि योगावस्था समुत्खातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयोगाभावो योग-

स्मान्निवृत्तटीका ।

अथलक्षणेनोपपादयति यमिति यतो यमात्मस्वरूपं लब्ध्वा ततोऽधिकं लाभं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसत्त्वत्वात् यस्मिंश्च स्थितो महतापि शीतोष्णादिदुःखेन न विचाह्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापि योगस्य लक्षणसुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

उपरीका अचलत्व प्रतिपादन करते हैं कि आत्मआनन्द सुख जो आत्मस्वरूपज्ञात लक्षित कहे पाय करिके और लाभ फेरि उससे अधिक नही-गनते अर्थात् बडे दुख भी भीत उषण आदि उसका कुछ नहों कर सकतें हैं और का क्या लेखा है ॥ २६ ॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्थक्त्वा सर्वान शेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च संकल्पेति संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवो येषां कामनां ते
संकल्पप्रभवाः कामास्तान् कामांस्थक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन

आनन्दगिरिकटटीका ।

संज्ञानर्हतीत्यर्थः उपसंहृतयोगफलं किमिति पुनर्योगस्य कर्त्तव्यत्वमुच्यते तत्राह योग-
फलं नित प्रकारान्तरेण योगस्य कर्त्तव्योपदेशारम्भोऽन्तान्तरारम्भः योगं बुजानस्तत्क्षण-
दृक्तां स लिङ्गमलभमानः संशयानो विवर्त्तेतेति तद्विष्टव्यं पुनः कर्त्तव्योपदेशोऽर्थवाप्ति-
मत्वाऽह निश्चयेति तयोः साधनत्वविभागमेवाक्षरयोजनया साधयति स वधेति इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सेतुस्यतीत्यध्यवसायेन योक्तव्यः कर्त्तव्यः ॥ २३ ॥

स्वामिकटटीका ।

तन्निति य एवभूतोऽवस्थाविशेषस्तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात् दुःख-
शब्देन दुःखमिश्रितं तैषयिकं सुखमपि गृह्यते दुःखस्य संयोगेन संसर्गभावेणापि वियोगो
यस्मिंस्तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् परमात्मनि क्षेत्तव्यस्य योजनं
योगः यद्वा दुःखस्य संयोगेन वियोग एव मूले कातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणया योग उच्यते
कर्त्तव्यं तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक इति भावः यस्मादेवं मञ्जाफलो योगस्तस्मात्
स एव यत्नेतोऽभ्यसनीय इत्याह स इति साङ्गेन स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनि-
तेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः यद्यपि शीघ्रं न सिध्यति तथाप्यनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा
योक्तव्यः दुःखबुद्ध्या मयत्नं शैथिल्यं निर्वेदः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसी दुःख संयोगकी अभाव अवस्थाविशेषको योगसंज्ञा जानी दुःख-
शब्दसे विषयसुख जो हैं उनको ग्रहण करते हैं अर्थात् जिस अवस्था
मे दुःखका लेशमात्रभी नहीं है सोई अवस्था योग है इससे धिरचित्त
होकर निश्चयसे योग अभ्यास करना अवश्यही कर्त्तव्य है निर्वेद शब्द
का अर्थतो यत्न करने मे शैथिल्य है सोई कहा कि अनिर्विण्णचित्त
होय अर्थात् शैथिल्य छोडि घत्नपूर्वक अभ्यास करै विषय सुखभी
दुःख ही है ॥ २३ ॥

शनैः शनैः उपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रियग्राम मिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैरिति शनैःशनैः सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात् कया बुद्ध्या किं विशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्वा धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः आत्मनि संस्थितं अस्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चदस्त्येव आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् एष योगस्य परमो विधिः तत्रैव आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

इतश्च योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते किञ्चेति केन क्रमेण कर्तव्यत्वमित्यपेक्षाया-
माह सङ्कल्पेति सङ्कल्पः शोभनाध्यासः सर्वानित्युक्ता पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह
निर्लेपेनेति यथा शेषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोफनाध्यासाधीनानां त्यागस्य
योगात्प्रधानशेषत्ववहित्वेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन
कर्तव्यमित्याह किञ्चेति ॥ २४ ॥

स्वामिकतटीका ।

किञ्च सङ्कल्पेति सङ्कल्पात् प्रभवो येषां तान् योगप्रतिकूलान् सर्वान् कामानशेषतः
सवासनास्थित्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरन्नामिन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य
योगो योक्तव्य इति पूर्वशान्दयः ॥ २४ ॥

भाषाअनुवाद ।

सङ्कल्पसे प्रभव कहे प्रगट जा योगके प्रतिकूल कहे विरोधी
बाधकरूप सकल कामना उनको वासना समेत त्याग करिके विषयी
के दोष देखता हुआ पुरुष मन के द्वारा सर्वत्र धावमान इन्द्रियोंको
सब ओरसे दमन करिके योगाभ्यास करे अथवा सर्वत्र धावती हुई
इन्द्रियोंको मनहींसे रोक कर योग करे यह इस श्लोकसे कहा ॥ २४ ॥

यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चल मस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कामत्यागद्वारेणैन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति शङ्कितारं प्रत्याह शनैःशनैरिति सहसा विप्रयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वास्थ्यं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति तत्र साधनं धैर्ययुक्ता बुद्धिरित्याह कया इत्यादिना भूत्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः प्रकृतीरप्यैव पूर्वतः धारणं कृतोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः अव्यक्तमात्मनि प्रविलाप्य आत्मसालनिष्ठं मनो विधाय चिन्तयितव्याभावादतिशयो भवेदित्याह आत्मैति तत्र संस्थितिमेव मनसो विवक्षीति आत्मैवेति योगविधिसुप्रक्रम्य, किमिदमुक्तमित्याशङ्क्याह एष इति यन्मनसो नैश्चल्यमिति शेषः ननु मनसः शब्दादिनिमित्तासुरोचेन रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्या-स्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यञ्चेति तत्रेति योगप्रारम्भः समन्वयार्थ एव शब्देन मनसैवेत्यादि उक्तप्रकारो ष्टोत्ते ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यद्विदुः प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह शनै-रिति धृतिधारणा तथा ष्टोत्तया, वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थमात्मन्येव सग्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा उपरमेत् तत्तु शनैरभ्यासक्रमेण ननु सहसा उपरमस्वरूपमाह न किञ्चिदपि चिन्तयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानन्दनिर्घो तो भूत्वा आत्म-ध्यानादपि न निवर्त्तेत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो मन पूर्वजन्मकृत कर्मके संस्कारसे चलविचल होय तोभी धारणा जो धैर्यरूप बुद्धिशक्ति तिससे थिर करे यह कहते हैं कि धारणा से वशीभूत जो बुद्धि तिससे मनकी आत्मा में अच्छीतरह स्थापन करिके उपरम करे अर्थात् फेर न कुछ चिन्तन करे परन्तु यहभी सनैः सनैः कहे धीरे धीरे धैर्यवती बुद्धिके द्वारा क्रमसे मनकी आत्मामें थिर करे सहसा न करे अर्थात् जल्दी न करे तो आत्मास्वरूप आनन्द को पावे ॥ २५ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत इति यतो यतो यस्माद् यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चलति निर्गच्छति स्वभावदाषात्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्मनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवशतामापादयेत् ॥ २६ ॥

एवं योगाभ्यासवलादयोगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः प्रशान्तेति प्रशान्तमनसं प्रकर्षणं शान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्त्वं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति शान्तरजसं प्रचीणमोहादिल्लेशरजसमित्यर्थः ब्रह्मभूतं जीशम्भूतं ब्रह्मेव सर्वं मिलिवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिशब्दादेर्भेदसो नियमनं कथमित्याशङ्क्याह तत्तन्निमित्तमिति यथात्मनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

मनसो वशीकरणेनोपशमे किं स्यादित्याह एवमिति योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिग्रहाद्यावृत्तिः प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत् मनस्तद्वृत्त्योरभावे स्वरूप-

स्वामिकृतटीका ।

एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह यतो यत इति स्वभावतश्चञ्चलं धार्यमाणमप्यस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्य आत्मन्येव स्थिरं कुर्यात् ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

फिरि भी जो रजोगुण वशते मन विचलित होय तो फेरि उसको अपने वश करना यह कहतेहैं कि स्वभावहीसे चञ्चल मन धारणाकी इच्छा करतेभो जो चञ्चल होय तो जिस जिस विषयमे गमन करै उसी उसी विषयसे खैचि करि आत्म(ही)मे थिर करै ॥ २६ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पृशमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम्

युञ्जन्निति युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तराय वर्जितः सदा सर्वदात्मानं युञ्जन् विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परिण संस्पर्शी यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तं सुतृप्तं सुखं निरतिसय सुखमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

भूतसृष्टाविर्भावस्य स्थापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिमब्दः मोहाद्विज्ञेयप्रतिबन्धाद्योगिनं-
यथोक्तसुखाप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयसुपेत्य परिहरति प्रशान्तेति तस्यास्मदादिपिलक्षणत्व-
माह ब्रह्मभूतमिति अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तत्त्वं जीवन्मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह ब्रह्म-
वेति धर्माधर्मप्रतिबन्धादयुक्ता यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्कोतुम् अकल्मषमिति ॥ २७ ॥

उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्मृत्ययति युञ्जन्निति क्रमो यथोक्तो मन-
सेन्द्रियपापमित्यादि योगान्तरायो रागद्वेषादि सदात्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धः ॥२८॥

स्वामिकतटीका ।

एवं प्रत्याहारादिभिः पुनःपुनर्नोबधीर्जुर्वन्तं रजोगुणद्वये सति योगसुखं प्राप्नोती-
त्याह प्रशान्तेति एवमुक्तप्रकारेण शान्तरजो यस्य तं व्यतएव प्रशान्तं मनो यस्य तस्मै न
निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनस्तत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्च कतार्थो भवतीत्याह युञ्जन्निति एवमनेन प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो युञ्जन्
बधीर्जुर्वन् विरोधेण सर्वात्मना विगतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार मन और इन्द्री वशकारी पुरुषको रजोगुणकी क्षय हीनसे
परि योगसुख प्राप्त होता है सोई कहते हैं कि पूर्वोक्त रीतिसे जिसका
रजोगुण नाश भया और अच्छीतरह मनभी शान्त भया है सोई पापरहित
प्रक्षीणमोह गतमोह तथा ब्रह्मभावकी प्राप्त योगी उत्तम समाधि सुखको
अनायास पावता है ॥ २७ ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वं संसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते सर्वेति सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं विक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पापपदस्य प्रत्ययं पुण्यस्यापि संस्पर्शस्तादात्म्यमैकरसं उत्कर्षो विषयासंस्पर्शो योग-
बहुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिप्रत्यक्षो द्विविधो मोक्षो हेतुना
केन स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह इदानीमिति स्वमात्माननीक्षत इति सम्बन्धः सर्वभूतान्यपि
तद्विशेषरूपत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धसु ज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह सर्वभूतानीति
उक्तो दर्शने चित्तसमाधानोपायं दर्शयति योगेति विषयेषु उपाधिषु तदनुरोधादिषममेव
दर्शनम् उपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

खामिहृतटीका ।

संस्पर्शोऽविद्यानिवर्त्तकः साक्षात्कारस्तदेवान्वन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तो भवती-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब योगी जनकी कृतार्थता कहते हैं कि इसी प्रकार सर्वदा मन
बशीभूतकारी पुरुष जिसका सम्पूर्ण पाप दूर भया है सोई योगी अना-
यास ब्रह्मसंस्पर्श अर्थात् अविद्या अज्ञान का निवृत्तिकारी जो प्रत्यक्ष
ब्रह्मज्ञान सर्वोत्तम सुख सो पावते अर्थात् जीवन्मुक्त होते हैं ॥ २८ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मामिति यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति सर्वञ्च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान् मे सम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रिय एव भवति ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वशङ्कां शिथिलयति एतस्मेति तत्त्वैकत्वदर्शनमनुवदति यो मामिति तत्फलमिदानीमुपन्यस्यति तस्मेति ज्ञानानुवादभागं विभज्यते यो मामिति तत्फललोक्तिभागं व्याचष्टे तस्यैवमिति अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वान्न प्रणश्यतीत्याशङ्क्याह नेति अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षो भवामीत्यर्थः स चेत्वादि व्याचष्टे विद्वानिति विद्वानिवाविद्वानपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्कोक्तं नेत्वादिना अविदुषश्च स्वरूपेण सतोऽपि व्यङ्गितत्वादेविद्वया नष्टप्रायतेत्यर्थः ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्य नेति आत्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राह स्वात्मेति ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्यमिति योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहितचित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा स स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादि परिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्ववस्थितं पश्यति तानि च आत्मन्यभेदेन पश्यति ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मका साक्षात्काररूप अपरोक्षज्ञान कैसा होता सो देखावते हैं कि योगसे युक्तात्मा पुरुष ब्रह्मसेली कर स्थावर पर्यन्त मे समदर्शी सर्वभूत कहे प्राणीभावमे अपनेको देखता और यावत् जीवोंको भी अपने मे देखता है अर्थात् अविद्याकृत देहादि भेद दूर हो ब्रह्ममय ज्ञानवान् सर्वत्र समदर्शी होता है अर्थात् ईश्वर को छोड़ और कुछ नहीं देखता ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्व मास्थितः ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

यस्माच्चाहमेव स सर्वात्मिकत्वदर्शी इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं भोक्तोऽभिधीयते सर्व्वेति सर्व्वथा सर्व्वप्रकारैर्वर्त्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्त्तते नित्यसुक्त एव सः न मोक्षं प्रति केनचित् प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विष्टणोति यस्माच्चेति तस्मादेकदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः पूर्वार्ज्जुनानूद्योत्तरार्ज्जेन फलविधिरिति सत्त्वाह इत्येतदिति रागाद्विरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वरूपप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि तामस्मीकत्व ज्ञानं स्तौति सर्व्वेति प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यसुक्तत्वं प्रातीतिकद्वाराचारप्रतिबन्धादित्याह न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥

स्वामीकृतटीका ।

एवं भूतात्मज्ञाने च सर्व्वभूतात्मतया मनुपासनं मुख्यकारणमित्याह यो मामिति मां परमेश्वरं सर्व्वत्र भूतमात्रे यः पश्यति सर्व्वं च प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न मयामि य च ममादृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपा दृष्ट्वा तं पिबोक्त्यानुष्टम्भाभीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नचैवम्भूतो विधिकिङ्करः स्यादित्याह सर्व्वस्थितमिति सर्व्वभूतेषु स्थितं नामाभेदमास्थित आश्रितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन् सर्व्वथा कर्मपरित्यागेनापि वर्त्तमानो मय्येव वर्त्तते सुच्यते न तु भ्रक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब पूर्वीकृत ज्ञानीकी जो फल होता सो कहते हैं कि साक्षात् परमेश्वर जो मैं तिसको यावदनुमात्र सबमे और सकल जो कुछ है सो मेरे भी जो देखता है तो उसको हम अदृश्य नहीं होते और हमको वह भी अदृश्य नहीं होता अर्थात् हम प्रत्यक्ष होयकर कृपादृष्टिसे उस पर अनुग्रह करते हैं ॥ ३० ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चान्यत् आत्मेति आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमीयत इति उपमा तस्याः उपमायाः भाव औपम्यं तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलं वा शब्दश्चाद्ये यदिवा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यं तथा सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित् प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो भवति अभिप्रेतः सर्वं योगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

सौ राचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यक्षाप्रतिबन्धकत्वप्रसक्तानुक्तं किञ्चेति अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा योगसाहाय्यवित्यर्थः उपमैवौपम्यमात्मा च तदौपम्यञ्च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्तं तदेव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विदृणोति किमित्यादिना विकल्पार्थत्वं वारयति वाशब्द इति उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलपति न कस्यचिदिति किमपेक्षया तस्य परमत्वं तत्राह सर्वेति ॥ ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवञ्च सां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकम्पी अथ इत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन यथा मम सुखं प्रियं दुःखश्चाप्रियं तथान्वेषासपीति सर्वत्र

भाषा अनुवादः ।

एवम्भूत गुरुषु विधि कहे कर्मके अधीन नहीं है सो कहते हैं कि सर्वभूतमे वर्त्तमान जो मे तिसको एक बुद्धि कहे एकमोहिं छोड और बुद्धि नहीं है जिसके सो मेरेहो की आश्रय करिके भजतां है सो योगी तत्वज्ञानी सकल कर्म परित्याग करिके सर्वथा वर्त्तमान कहे जीवित-दशामे भी मेरेमे प्राप्त है अर्थात् सायुज्य गतिको प्राप्त है ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतस्य यथोक्तस्य सभ्यदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसम्पाद्यतममालक्ष्यं शुश्रूषुः ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायं मर्जुन उवाच योऽयमिति योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्नसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्यं दुःशङ्कामिति मन्वानस्तदुपायबुभुक्षुः सयां प्रवृत्ततीति प्रश्नस्तस्यापयति एतस्येति तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुरिति मन्वानः मनश्चञ्चलत्वेऽपि तद्विग्रहद्वारा योगस्थैर्यं सम्पाद्यतामित्याशङ्काह एतस्येति प्रसिद्धमिति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

स्वामीकृतटीका ।

समं पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

उक्तलक्षणस्य योगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच योऽयमिति साम्येन मनसो लयविज्ञेयमन्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालां स्थितिं न पश्यामि मनश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

और ऐसे योगी जनोंके बीचमें जीवोंपर अनुग्रह करनेवाला श्रेष्ठ है सो कहते हैं कि हे अर्जुन जो अपनी उपमा कहे और सबमें भी अपने समान सुख या दुख तथा प्रिय अप्रिय देखता है और सबकोभी सुखकी इच्छा करता औ दुख नहीं देख सकता है सोई योगी योगीजनों के बीचमें श्रेष्ठ है ॥ ३२ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्वृद्धम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥ ३४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

चञ्चलमिति चञ्चलं हि मनः कृष्ण इति कृषते विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्ण हि यस्मात्तनः चञ्चलं न केवल-
मत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथिच प्रमथनशीलं प्रमथयति शरीरमिन्द्रियाणि च
विक्षिपति परवशीकरोति किञ्च बलवत् प्रबलं न केनचिन्नियन्तुं शक्यं
दुर्निवारत्वात् किञ्च दृढं तन्तुनागव दृच्छेयं तस्यैवभूतस्य मनसोऽहं
निग्रहं रोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मन-
सो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनसञ्चञ्चलत्वेऽपि कृष्णपदपरिनिःपत्तिप्रकारं सूचयति कृष्ण इतीति कथं कर्ष-
कत्वमात्रकामस्य भगवतः सम्भवतीत्याशङ्क्याह भक्तेति ऐहिकासुखिक सर्वसम्पदामाकर्षण-
शीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यं प्रमथयति चोभयति तदेव चोभकत्वं प्रकटयति विक्षिपतीति
दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाक्रान्तमशङ्क्यत्वं विशेषणान्तरमाह किञ्चेति अष्टेद्यात्वं विशेष-
णान्तरमाह किञ्च दृढमिति तन्तुनागो वरुणपाशवन्द्दितो जलचारी पदार्थोऽत्यन्त-
दृढतया क्लेप्तुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः वायोरित्युक्तं व्यनक्ति यथेति ॥ ३४ ॥

साम्प्रदायिकटीका ।

एतत् स्फुटयति चञ्चलमिति चञ्चलं स्वभावेनैव चपलं किञ्च प्रमाथि प्रमथनशीलं
देहेन्द्रियलोभकरमित्यर्थः किञ्च बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यं किञ्च दृढं विषयवास-

भाषा अनुवाद ।

ऐसे योगके लक्षण भगवानसे सुनिकरि असम्भव जानि अर्जुन कहते
हैं कि मनकी लय औ विक्षेप शक्ति दूरकरि केवल आत्मासे जो अवस्था न
कहे समभावसे मनका थिर होरहना रूप योग जो आपने कहा सो हे
मधुसूदन मनकी चञ्चलताईके हेतुसे हमको इस योगकी दीर्घकाल अव-
स्थिति कहे थिर रहना नहीं देख पड़ता है ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

श्रीभगवानुवाच एवमेतद्यथा ब्रवीषि असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चञ्चलमित्यत्र हे महाबाहो किन्तु अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याञ्चित् समानप्रत्ययावृत्तिचित्तस्य वैराग्येण च गृह्यते वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैदृष्ट्या विषयेषु विदृष्ट्या वैराग्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्थैवं तन्मनो गृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनसुखापयति श्रीभगवानिति कुल संशयराहित्यं तत्राह मन इति कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राह किन्त्विति अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निर्दिशयति अभ्यासो नामेति कस्याञ्चित्तभूमादित्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते समानप्रत्ययावृत्तिविजातीयप्रत्ययान्तरितेति शेषः चित्तस्थेति षष्ठीप्रत्ययस्य तद्विकारत्व-

स्वाकिकृतटीका ।

नानुबन्धतया दुर्भेद्यम् अतो यथाऽकाशे दोषयुग्मानस्य वायोः कुम्भादिषु निरोधनशक्यं तथाऽहं तस्य मनसो निग्रहं निरोधं दुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर बही चञ्चलताको विस्तार करि कहते हैं कि हे कृष्ण यह मन स्वभावहोसे चञ्चल श्री प्रमाथी अर्थात् देह इन्द्रियोंका विक्षिप्तकारी और बलवान कहे विचार से इसका जीतना असाध्य है तथा दृढ कहे विषय-वासनासे बद्ध इस मनको विषयोंसे भिन्न करना अतिदुष्कर कहे कठिन है इससे जैसे आकाशमें वायुको निश्चल करना कठिन है तैसे इस मनका भी निग्रह कहे थिर करना हमको अति असाध्य बोध होता है ॥ ३४ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप्य इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यः पुनरसंयतात्मा तेन असंयतेति असंयतात्मना अभ्यासवैराग्या-
भ्यां असंयत आत्मा अन्तकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनाऽसंयतात्मना

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्योतनायं वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति तेषु वैलक्षण्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्धः
नत हेतुं सूचयति दोषेति विषयेषु विलक्षणा विषयेषु दोषदर्शनसम्बन्धते तेन वैलक्षण्यं
जायते तेन निवृत्त्युपायं निर्दिशति विच्छेमेति तस्मिन् गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य
किं स्वादित्वमेवायामाह एवमिति अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्ध-
वृत्तिकं मनो विषयविरुद्धमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वानिकृतटीका ।

तदुक्तं चक्षुषादिकमङ्गीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायं श्रीभवानुवाच असंशयमिति चक्षुष-
त्वादिना मनो निरोधुमशक्यमिति यद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथापि तु अभ्यासेन परमात्मा-
धारया वृत्त्या विषयवैलक्षण्यं न च गृह्यते अभ्यासेनालं प्रतिबन्धाद्वैराग्येण च विक्षेप-
प्रतिबन्धादुपरतवृत्तिकं सत् परमात्माकारेण परिणतं तिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे
मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतयास्थितिः या सम्यग्ज्ञाननाभासौ समाधिरभिधीयत
इति ॥ ३५ ॥

भाषानुवाद ।

अर्जुनको कही मनकी चञ्चलता अङ्गीकार करि भगवान उसके निग्रह
करनेकी उपाय कहते हैं कि हे महाबाही हां मनकी चञ्चलताका रों
कना कठिन है यह जो तुम कहते हो सो निःसन्देह ठीक है पर तभी है
कौन्तेय अभ्यासके द्वारा मन परमात्माकार वृत्तिमें विषयोंकी वैराग्य
वशते निग्रहीत होसकै है अभ्याससे लय और वैराग्यसे विक्षेप ये दोनो
दूरहोय यह मन निर्वृत्ति होय अर्थात् और विषयोंकी छोड़कर पर-
मात्माकारता पायकर थिर होता है क्योंकि योगशास्त्रमें कहा है कि-
वृत्तिशून्य मनकी ब्रह्माकाराकारितरूप स्थिति होती है उसीको निर्वि-
कल्पक समाधि कहते हैं ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच ।

अयतिः अद्वयोपेतो योगा च्छलित मानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योगी दुःप्रापी दुःप्राप्य इति मे मतिः यस्य पुनर्वश्यात्मा अभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां वश्यमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन तु
यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपा-
यात् ॥ ३६ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहसोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्मा-
णि संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्त-
मिति योगी योगमार्गान्तरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमार्ग-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति यः पुनरिति व्यतिरेकोपन्यास-
परं पूर्वाङ्गमनूद्य व्याकरोति असंयतेति पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरस्परद्वन्द्वं व्याचष्टे यस्मिन्वादिना
अन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्थावता भवितव्यमित्याह यततेति उपाय-
वैराग्यादि पूर्वोक्तो मनो निरोधः ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एतावांस्त्रिह निश्चय इत्याह असंयतेति उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यां फलसंयत
आत्मा चित्तं यस्य तेन योगो दुःप्राप्यः प्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्त्ती
आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं शक्यः ॥३६॥

भाषा अनुवाद ।

और संयत आत्माको योगप्राप्ति सुलभ है यह कहते हैं कि उक्तरीति-
से अभ्यास और वैराग्यके द्वारा जिसका चित्त वश नहीं है उसको यह
योग दुःप्राप है और जिसका चित्त वशीभूत है और जो पूर्वकथित उपाय-
से यत्न करता है वह मेरे मतसे योगप्राप्त होसकता है असंयतात्मा वह
है जिसका चित्त वशीभूत नहीं है ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

क्वाऽर्जुन उवाच अयतिरिति अयतिरप्रयत्नवान् योग मार्गे अद्याऽस्ति-
क्यबुद्ध्या योगतो योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स
चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं
कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रशान्तसत्यापयति^१ तत्वे त्यादिना मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमार्गस्य परिहृते सति
प्रष्टा पुनरवकाशं प्रतिलभ्योवाचेति सम्बन्धः लोकद्वयप्रापकस्यैवमे कुतो योगिनो
नाशाशङ्केत्याशङ्क्याह योगाभ्यासेति तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिसम्यग्दर्शन-
सामर्थ्यान्धोर्जोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्केति चेन्मौढमनेकान्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि
प्रायेण संसिद्धेरतिद्विरित्यभिसम्वाद्याह योगसिद्धीति अभ्युदयनिःश्रेयसवह्निर्भावी
नाशो योगमार्गे तत्फलस्य सम्यग्दर्शनादिति शेषः तर्हि ततो यद्विमुखत्वमेवात्यन्तिकं
संघत्तसित्वाशङ्क्याह अङ्गयेति तर्हि योगमार्गमावयते नेत्याह योगादिति मरणकाले
व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद् युक्तं ततश्चलितमानसत्वमित्याशङ्क्याह
भ्रष्टेति मय्यत इति गतिः पुरुषार्थः सामान्यप्रश्नसन्तर्भावविशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अभ्यासवैराग्याभावेन कथञ्चिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानः किं फलं प्राप्नोतीत्यर्जुन उवाच अयति-
रिति प्रथमं अङ्गयोपेत एव योगे प्रवृत्तः नतु भित्त्याचारतया ततः परं त्वयतिः सत्यक् न
यनते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः तथा योगाच्चलितं मानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य सन्द्वैराग्य
इत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्य शैथिल्याद्योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ३७

भाषा अनुवाद ।

अभ्यास वैराग्यके अभावसे या और कोई प्रकार उपायसे जिसको तत्व-
ज्ञान भया ऐसा मनुष्य कौन फल को पाय सकता है औ किस गतिको
जाता है यह प्रश्न अर्जुन करते हैं कि हे कृष्ण जो प्रथम कपटरहित
औ अद्यायुक्त हो योगमें प्रवृत्त भया परन्तु तिस पीछे यत्न न किया अर्थात्
अभ्यासमें शिथिल कहे ठीला रहा और जिसका मन विषयमें मग्न रहा
कहे विषयसे विराग न भया ऐसा मनुष्य योगसंसिद्धि जो ज्ञानरूप फल

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः श्चिन्नाभमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कच्चिदिति कच्चित् किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सन् शिन्नाभमिव नश्यति किंवा न नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः । ससन् ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नमेव विद्वन्धोति कच्चिदिति प्रशस्तप्रश्नार्थत्वं कच्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे किमिति उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति कर्मत्यादिना वायुना छिन्नं विशकञ्चितमन्नं यथा नश्यति तद्वदित्याह छिन्नेति नाशशङ्कानिमित्तमाह निराश्रय इति कर्ममार्गरूपावष्टम्भाभावेऽपि ज्ञानमार्गावष्टमस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह विमूढः सच्चिति नहि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्कायुक्ताभिलाषं त्यक्त्वरे समर्पणावाक्कम्भोलुतिष्ठतो निरुपचारेण तदुभयवचनासम्भवात् सर्वकर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागात् ज्ञातोपायाच्च विच्युतेरर्थप्राप्तिशङ्का युक्तेति भावः ॥३८॥

स्वामिकृतटीका ।

प्रश्नाभिप्रायं विद्वन्धोति कच्चिदिति कर्मणालीश्वरेऽर्पितत्वादननुष्ठानाच्च तावत् कर्मफलं स्वर्गादिकं न प्राप्नोति योगाभ्यासेनैव मोक्षं न प्राप्नोति एव उभयस्याह भ्रष्टः अप्रतिष्ठो निराश्रयः अतएव ब्रह्मप्राप्नुप्राये पथि मार्गे विमूढः सन् कच्चित् किं न नश्यति किंवा नश्यतीत्यर्थः नाशे दृष्टान्तः यथा छिन्नमन्नं पूर्वखादन्नाद्विहितमन्नान्तरमप्राप्तं सन् सध्य एव विनीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसको न प्राप्त होके किसरूप से नतिको पाय सकता है अर्थात् कौन गतिको जाता है ॥ ३७ ॥

पूर्वोक्त प्रश्नकी अभिप्रायकी विस्तारसे अर्जुन कहते हैं कि नतो निष्काम कर्मकरि ईश्वरकी समर्पण किया और न काम्य कर्महीका अनुष्ठान किया तो स्वर्गादि फलसेभी रहित रहा और योगकी असम्पन्नता कहे अधूर्णतासे, मोक्षभी न मिली तो फिर हे महाबाहो वह अप्रतिष्ठत कहे

एतन्मे संशयं कृष्ण खेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य क्लेप्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नासुख विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत् कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥ ३७ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

एतदिति एतन्मे मम संशयं कृष्ण खेत्तुमपनेतुमर्हि सि अशेषतः त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः ऋषिर्देवी वा क्लेप्ता नाशयिता संशयस्यास्य नहि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति अतस्त्वमेव खेत्तुमर्हसौत्यर्थः ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्योपदर्शितसंशयापाकरणार्थं सर्जुं भगवन् प्रेरयन्नाह एतदिति मत्तोऽन्यः कश्चिद्विषयी देवो वा त्वदीयं संशयं क्लेपयतीत्याशंक्रान्नाह तदन्य इति अन्यस्य संशयच्छेत्तुरभावे फलितमाह अत इति ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

त्वयैव सर्वज्ञेनायं मम सन्देहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्तु एतत्सन्देहनिवर्त्तको नास्तीत्याह एतदिति एतत् एतत्क्लेप्ता निवर्त्तकः स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रतिष्ठा रहित मनुष्य दोनो ओर से भ्रष्ट हो क्लिन्नमेघके समान क्या नष्टतो नहीं हो जाता है जैसे मेघदलसे भिन्नभया मेघ दूसरे मेघको न प्राप्त होके अन्तरिक्षहीमे विलाय जाता है या उसकोभी कोई गति है ॥ ३८ ॥

जिससे आप सर्वज्ञ हैं-इससे आपको छोड़ और कोई इस हमारी संशयका दूर करनेवाला नहीं है अर्जुन यही कहते हैं कि हे कृष्ण मेरी इस सन्देहको आपही छेदन करने योग्य हैं और आपके बिना दूसरा इस सन्देहका निवृत्ति कर्त्ता नहीं है सो इस सन्देहको कृपाकर मेरे मनसे दूर करो ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पार्थेति हे पार्थ नैव इह लोके नास्तु परस्मिन् वा लोके विनाशस्तस्य
विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धि न जन्मप्राप्तिः स तस्य योगभ्रष्टस्य
नास्ति नहि यस्मात् कारणात् कल्याणकृत् शुभकृत् कश्चिदुर्गतिं कुत्सितां
गतिं हे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र
इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्रतुल्य उच्यते यतो
न च्छति ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगिनो नाशशङ्कां परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति यदुक्तमुभयभ्रष्टौ योगी नश्यतीति
तत्राह पार्थेति तत्र हेतुमाह नहीति योगिनो मार्गद्वयादिभ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्ट-
गर्हणक्षयो न भवतीति अद्वादेः सङ्गावात्तथापि कथमाहुष्मिकनाशसून्यत्वमित्याशंकर
तद्रूपनिरूपणपूर्वकं तदभावं प्रतिजानीते नाशो नास्मेति तत्र हेतुभागं विभज्यते नही-
त्यादिना उभयभ्रष्टस्यापि अङ्गेन्द्रियसंयमादेः सामिक्ततत्त्ववशादेवाभावादुपपन्नं शुभकृत्त्वं
कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते पितरिव तात शब्दत्वादित्याशंकराह तनोतीति तेन
पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति सम्बोधनसम्विरुद्धमित्यर्थः न गच्छति कुत्सितां गतिं
कल्याणकरत्वादिति नाशभावः ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ।

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति सङ्क्षेपहर्त्रि इह लोके नाश उभयभ्रंशात्
पातित्वं अस्तत् परलोके नाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयं तस्य नास्त्येव यतः कल्याणकृत्
शुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति अथवा शुभकारी अद्वया योगे प्रवृत्तत्वात् तातेति
लोकरीत्या उपलालयन् सम्बोधयति ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

अर्जुन की इस प्रश्न का उत्तर श्रीभगवान् साढ़े चारि श्लोकसे कहते
हैं कि हे पार्थ उस अधूरे योगाभ्यासी की योगभ्रष्ट होनेसे यह लोक
नाश कहे इस लोक में पातक और परलोक में नरकप्राप्ति ये दोनों
नहीं होते हैं जिस हेतु किसी कल्याणकृत् कहे शुभ आचरण करनेवा-
ला पुरुष तात कहे हे भाई अर्जुन दुर्गतिको नहीं प्राप्त होता है तात-

याप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

किंत्वस्य भवति प्राप्येति योगमार्गेषु प्रवृत्तः सत्यासीं सामर्थ्यात्
याप्य गत्वा पुण्यकृता मश्वमेधादि याजिनां लोकांस्तत्र च उषित्वा
वा समनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान् तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्त-
कारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगभ्रष्टस्य लोकद्वयेऽपि नाशभावे किं भवतीति शृच्छति किंत्विति तत्र लोकेनोत्तर-
माह प्राप्येति कथं संन्यासीति विशेष्यते तत्राह सामर्थ्यादिति कर्माणि व्यापृतस्य
कर्माणि योगमार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तत्प्रवृत्त्यापि फलाभिलाषविकलस्येन्द्रे समर्पितसर्व-
कर्माणांस्तदुभयशाश्वताऽनवकाशादित्यर्थः समानां नित्यत्वं मानुषसमाविलक्ष्यत्वं वैराग्याभाव-
विषयज्ञया विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशिष्यते ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्य चेत्त्यायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनां
लोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा बहून् संवत्सरानुषित्वा वाससुखमनुभूय शुचीनां सदा-
चाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे स योग भ्रष्टो जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

शब्दसे लोकरीति देखावते मये भगवानने स्नेहपूर्वक अर्जुनको सम्बोधन
करि कहा है तातका अर्थ पिता औ पुत्र हे और शिष्यभी पुत्रके
तुल्य है ॥ ४० ॥

तोफेरि वे योगभ्रष्ट लोग किस गतिको जाते हैं इस अपेक्षापर कहते
हैं कि जिस स्वर्गआदि लोकको अश्वमेध आदि यज्ञ करिके मनुष्य जाते
हैं पुण्यकर्मकारी योगव्रष्ट पुरुषभी उसी उत्तम लोक में जायकर बहुत
वरसतक तहां वसि सुखभोग करिके फेरि सत्कर्मकारी धनी लोगोंके
घर में आय कर जन्मग्रहण कहते हैं ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेति अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमतां एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभ्यतरं दुःखेन लभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यद्योक्तविशेषणे कुले यस्मात् ॥ ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आङ्गवैराग्यादिकल्पाणां भिन्ने पञ्चान्तरमाह अथवेति योगिनामिति कर्मिणां अहंसां साभूदिति विशिष्टा धीमतामिति ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभं प्रसादकारणाभावादित्याह एतद्धीति किमपेक्ष्यास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्य-तरत्वं तदाह पूर्वमिति यद्यपि विभूतिमतां शुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षया इदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणो-पेते कुले लोके जन्मलक्ष्यमित्यर्थः यदुक्तमपरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेतुन्तरमाह यस्मादिति ॥ ४२ ॥

स्वामिकृतटीका :

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिविशेषसङ्गा विराभ्यस्तयोगभ्रंशे पञ्चान्तरमाह अथवेति योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते ननु पूर्वोक्तानामनास्त्वयोगानां कुले एत-ज्जन्म सौति ईदृशं जन्म एतद्धि लोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥

भाषा अनुवाद ।

थोड़े दिन योगाभ्यास करके योगसे भ्रष्ट हुये पुरुषकी गति कहि चुके अब बहुत काल अभ्यास करके भ्रंश हुये योगीकी गति कहते हैं कि अथवा सत्पाव धनियोंके घरजन्म लेनेसे और जो दरिद्र बुद्धिमान् योगाभ्यासियों के कुलमें जन्मग्रहण हीना सो उत्तम है ऐसा जन्मलोक में अतिदुर्लभ है सो चिरकाल योगाभ्यासी योगभ्रष्ट होय के ऐसे ही घरमें उत्पन्न होते हैं ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य मद्ब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रेति तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदैहिकं यतते च यत्नं करोति ततस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

कथञ्भूतं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगं इति तदुच्यते पूर्वति यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता क्रियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि सः योगभ्रष्टः न कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाक्रियतेऽधर्मश्चेद् बलवत्तरः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

बुद्धेत्यात्मविषयेति शेषः पूर्वस्मिन् देहे भवं वत्सलुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यतते चेति प्रबलः अवश्याद्यनुष्ठानविषयः ॥ ४३ ॥

स्वाकित्तटीका ।

ततः किमत आह तत्रेति सार्द्धेन स तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहभवं पौर्वदैहिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं लभते ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ मोक्षे प्रयत्नं करोति ॥ ४३ ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई जन्मग्रहणके बादि क्याहोता है यह छेदश्लोक से कहते हैं कि हे कुरुनन्दन तेई दोनोप्रकारके योगभ्रष्ट लोग जन्मधारण करिके भी पूर्वदेह के अभ्याससे ब्रह्मविषयक बुद्धिसंयोगयुक्त होते हैं और फेरि भी मोक्षकी सिद्धिके लिये अधिक यत्न करतेहैं ॥ ४३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्त्वये तु योगजः संस्कारः
स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विनाश स्तस्यास्तीत्यतो
जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गे प्रवृत्तः सन्धासी
योगभ्रष्टः सामर्थ्यात् सोपि शब्दब्रह्मवेदोक्त कर्मानुष्ठानफल मतिवर्तते कर्मा-
नुष्ठानलक्षणमतिक्रामति अपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठा
अभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि पूर्वसंस्कारोऽस्येच्छासुप्तमयन् प्रवर्तयति तथावाप्रवृत्तिरिति च्छया स्वादित्या-
शङ्काह पूर्वति स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारप्रवृत्तिरुत्तरदिन् जन्मनि अनि-
च्छन्नापि योगं प्रत्येवाकटो भवतीत्यर्थः तत्र कैवृतिकन्यायं सूचयति जिज्ञासुरिति पूर्वाह्नि
विभजते पूर्वति तस्यादेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबन्धेऽपि
तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद् बुद्धिप्रबन्धः स्वादित्याशङ्काह नेत्यादिना यदि योगभ्रष्टेन योगा-
भ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात् प्रबलवरधर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात् तदा तेन संस्का-
रेण वशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धिप्रबन्धभाग् भवतीत्यर्थः विप्रक्षे योगसंस्कार-
स्याभिभूतत्वाच्च कार्यारम्भकत्वमित्याह अधर्मवेदिति योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य
कार्येभ्यस्तत्वेवाभिभावकप्राबल्ये प्रणयः स्वादित्याशङ्काह तत्त्वमेवेति कालव्यव-
धानान्निष्ठतिं शङ्कितोक्तेनेति तस्यजलौकादृष्टान्तसुत्या संस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगत-
त्वादिति भावः कैवृतिकन्यायोक्तिपरउत्तरार्द्धं विभजते जिज्ञासुरपीत्यादिना अत्रापि
सन्धासोति विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह सामर्थ्यादिति नहि कर्मा कर्ममार्गे प्रवृत्त-
स्ततो भ्रष्टः शङ्कितं शक्यते अतः सन्धासी पूर्वाह्नि विशेषणैः विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः
सोपि वैदिकं कर्म तत्फलज्ञातिवर्तते किमुत योगं बुद्ध्या तद्विष्टः सदाभ्यासं कुर्यात् कर्म
तत्फलज्ञातिवर्तते किमिति यत्कथमिति योजना योगनिष्ठस्य कर्म तत्फलज्ञातिवर्तनं
ततोऽधिकफलावाप्तिर्विचक्षते ॥ ४४ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तत्र हेतुः पूर्वति तेनैव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नापि स
स्मियते विशेष्यः पराष्टव्यं ब्रह्मनिष्ठः क्रियते तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्यात् शनैर्मुच्यत
इतीत्यर्थं कैवृतिकन्यायेन स्पष्टयति जिज्ञासुरिति साङ्गेन योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव

प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी संशुद्ध किलविषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नादिति प्रयत्नात् प्रयतमानादधिकतरं यतमान इत्यर्थः तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः स शुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित् किञ्चित् संस्कारजातमुपचित्स्तेनोपचितैरनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिं ॥ ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेतुत्वं युक्तं उत्तरलोकमवतारयति कुतश्चेति शब्दप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्षते वेदधिकप्रयत्नस्य क्षेत्रहेतोरकिञ्चित्करत्वमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमेव प्रकटयति स्वामिकृतटीका ।

केवलं न तु प्राप्तयोगः एवंभूतो योग प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्म-वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्लामति तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य सुच्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भाषा अनुवाद ।

यह पूर्वदेह का वृद्धिसंस्कार कैसा है तो उसका कारण यह है कि सोई पूर्वदेह के अभ्यास से अवश्य अर्थात् जो कोई कारण या विघ्न बलते इच्छा नभी होय तो भी मोक्ष सिद्धि के अर्थ पूर्वसंस्कार के जोर से अवश्य की नाई यत्न करते हैं अर्थात् विषयोंसे विसुख होय ब्रह्ममे निरत होते हैं और इस तरह पूर्व अभ्यास के कारणसे मुक्ति के अर्थ यतन कारी मनुष्य जिस क्रमसे मुक्त होते हैं सो कैमुतिक न्यायसे डेढ श्लोकके द्वारा कहते हैं कि जिज्ञासु कहे योगस्वरूप जानने की इच्छा करने वाला कुछ केवल योगही को नहीं प्राप्त होता किन्तु योग प्रविष्ट मनुष्य पापवशते योगभ्रष्ट होय भी शब्दब्रह्म जो वेद तिसको अतिवर्तन करता अर्थात् वेदोक्त फलकी अपेक्षा अधिक फल प्राप्तहोयके फेरि मुक्त होता है इतनाही नहीं इससेभी अधिक इसी को कैमुतिक न्याय कहते हैं ॥४४॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि सतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानि-
भ्योऽपि ज्ञानमात्रमास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि सतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ
इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टः तस्मा-
द्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रयत्नादिति तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः ततः सञ्चितसंस्कारसमुदायादिति यावत्
संसृप्तसम्यग्दर्शनवशात् प्रकृष्टा गतिः सन्धाशिना लभ्यते तेन शीघ्रं सुक्तिभिच्छद्मधिक-
प्रयत्नो भवेदल्पप्रयत्नस्तु चिरैषैव सुक्तिभागित्वर्थः ॥ ४५ ॥

सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्त्वोक्तमनूद्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह यस्मादिति
योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षाद्व्यक्त्युक्त्यव्यवसाय योगिनः सर्वाधिक्यं साधयति तपस्विभ्य इति
योगिनो ज्ञानिभ्यश्च पर्यायत्वात् कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशङ्क्याह ज्ञानमिति
योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह तस्मादिति ॥ ४६ ॥

खामिहृतटीका ।

यदैवं मन्दप्रयत्नोऽपि योगी प्ररं गतिं याति तदा यस्तु योगो प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं
योगे यतमानो यत्नं कुर्वन् योगेनैव संशुद्धिकिल्बिषो विधूतपापः सोऽनेकेषु जन्मसूपचि-
तेन योगेन संशुद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठं गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु मन्दयत्नकारी योगी श्रेष्ठगतिकी प्राप्ति होते हैं तो उत्तरो-
त्तर योग में जो अधिक यत्न करते वे योगसे निःपाप हो अनेक जन्म
संसिद्ध अर्थात् सम्यक्ज्ञानी होय श्रेष्ठगति पावेंगे इसमें और कुछ कहना
सुखी मन्देह क्या बाकी है सोई कहा कि अक्षी तरहसे यत्न करता हुआ
यैसी संशुद्धिकिल्बिष निःपाप अनेक जन्मसे सिद्ध होय फिर परमगति
को याता है ॥ ४५ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मज्जतेनान्तरात्मना ।

अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

योगिनामिति योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादिध्यानपराणां मध्ये मज्जतेन
मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनान्तःकरणेन अद्वावान् अद्धानः सन्
भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत
इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नत्वादित्यो विराडात्मा स्वत्वं कारणसंज्ञरहितत्वेत्वास्तुपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते
तेषां कतमः श्रेयानिष्यते तत्राह योगि गमिति यो भगवन्त् सगुणं निर्गुणं वा यथोक्तं
चेतसा अद्धानः सच्चिदानन्दसमुपलब्धो स बुक्ताः सध्वेऽतिशयेन युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभि-
प्रेतः नहि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथाभविष्यत्तुल्यार्थः तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य सन्ध्यासहे-
तोर्मर्यादां दर्शयता साङ्ख्ययोगं विवृण्वता सगोनिष्प्रहोपायोपदेशेन योगमवस्थान्तिकनाश-

स्वाभिमतटीका ।

यस्मादेवं तस्मात्तपस्विभ्य इति कच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्र-
वित्तानवदुभ्योऽपि कर्मिभ्य इष्टापूर्त्तादिकर्मकारिभ्योपि योगिश्रेष्ठो समाऽभिसतः तस्मात्त्वं
योगी भव ॥ ४६ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस कारणसे ऐसा है कि कच्छ्र चान्द्रायण आदि तप मे निरत श्री
शास्त्र से जो ज्ञानी इनसे भी योगी अधिक है तथा यज्ञ कुर्वां ताल वाग
दानकर्मकारी जो कर्मी तिससे भी अधिक है हमारे मतमे योगी इस
कारण से है अर्जुन तुम योगी होउ ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शङ्काश्च मिथिलयता त्वं पदार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानाभ्युक्तिरित्
साधितम् ॥ ४७ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वाभिलतटीका ।

योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये सङ्गतः श्रेष्ठ इत्याह योगिनामपीति सङ्गतेन
मत्थावक्तृनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं श्रद्धायुक्तः सन् भजते स योगयुक्तोभ्यः
श्रेष्ठो मम सम्मतः अतो सङ्गतो भवेति भावः ॥ आत्मयोगमवोचद्वो भक्तियोगशिरोमणिं
तं वन्दे परमानन्दं माधवं भक्तसेविधिं ॥ ४७ ॥

इति श्रीधरस्वामीकृते षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

योगियोंके मध्य अर्थात् यम नियम परायण लोगोंके बीचमे मेरा भक्तही
श्रेष्ठ है यह कहते हैं कि मै जो परमेश्वर सो सङ्गत अर्थात् मेरे मे मन
लगाय श्रद्धासे जो हमको भजै है मेरे मतसे सोई श्रेष्ठ इससे अर्जुन तुम
मेरे भक्त होउ ॥ श्रीधरस्वामी प्रभु की प्रणाम करते हैं कि परमानन्द
भक्तसेवित लक्ष्मीपति को मै वन्दना करता हूँ जिसने भक्तियोग शिरो-
मणि रूप आत्मयोग उद्देश किया है ॥ ४७ ॥

इति श्रीजगन्नाथशुक्ल विरचितायां मनभावनी नाम टीकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां समं
युक्ततमो अत इति प्रश्नवौजमुपन्यस्य स्वयमेव ईदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्-
गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच मयीति मयि वक्ष्यमाणविशेषणे
परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः हे पार्थ योगं युञ्जन् मनः-
समाधानं कुर्वन् मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो
हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत् साधनं कर्माग्निहोत्रादित-
पोदानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते अयन्तु योगौ मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते
हित्वान्यत् साधनान्तरं मय्येवासक्तमनाः भवति यस्त्वमेवभूतः सन् असंशयं
समग्रं समस्तः विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां यथा येन प्रकारेण
ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मसंन्यसात्मकसाधनप्रधानं त्वं पदार्थप्रधानं वा प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्-
कमुपाख्यानित्वं तत्पदार्थनिष्ठं वा व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति योगिना-
मिति अतीताध्यायान्तेनान्तरात्मना यो भजते साभिति प्रश्नवौजं प्रदर्श्य कीदृशं भगवत्-
स्त्वं कथं वा रुद्धतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव भगवान् व्यष्टमेव
तद्भक्तुं इच्छद्भुक्तवानित्यर्थः परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणं सकलजगदायतनत्वादिना नाना-
विधविभूतिभागित्वं तत्वासक्तिर्मनसो विषयान्तरपरिहारेण तन्निष्ठत्वं मनसो भगवत्त्वेवासक्तौ
हेतुमाह योगसिद्धिं विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्यमानो भगवत्त्वेव प्रतिष्ठितो

खानन्दगिरिकृतटीका ।

भवतीत्यर्थः तथापि स्वाश्रये पुरुरो मनः स्थापयति नान्यत्वेत्याशङ्क्याह मदाश्रय इति योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वसंप्रपन्नस्तं तदुपपादयति यो ह्येति ईश्वरा-
स्वाश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति हित्वेति अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्तया मनसस्त्वय्ये-
वासक्तिस्तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्वितीयाङ्कव्याचष्टे यस्त्वभेदमिति एवम्भूतो
यथोक्तध्याननिष्ठपुरुषवदेवमप्यावक्तव्यं यत्त्वं स त्वं तत्प्रविष्टः सत्संशयमविद्यामानः
संशयो यत् ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समग्रं ज्ञात्वासीति सत्त्वः समग्रमित्यस्यार्थसाह
समस्तोति विभूतिर्नादिश्वर्योपायसम्पत्तिः बलं शरीरगतं सामर्थ्यं शक्तिर्मनोमतं
प्रागल्भ्यं ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशमसामर्थ्यं स आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते असंशय-
मिति पदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन् क्रियापदेन सत्त्वञ्च कथयति संशयमिति विना
संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्तोरेयति एवमेवेति भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञान-
सुपदेव्यति नहि त्वावृते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तोत्याशङ्क्याह तच्छृण्विति ॥ १ ॥

सामोक्तटीका ।

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं ससदाहृतं भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते पूर्वाध्या-
यान्ते सङ्गतेनान्तरात्मा यो यं भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत् कीदृशस्त्व-
यस्य भक्तिः कर्त्तव्येत्येतादां स्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच मयीति मयि परमे-
श्वरे आसक्तमभिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्य अनन्यशरणः सन्
योगं युञ्जन्मयस्यसंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलेश्वर्यसहितं यथा
ज्ञात्वासि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस अध्यायमें भजनीय ईश्वरका स्वरूप कहते हैं कि जो पूर्व
अध्यायके अन्तमें कहा कि मदात्मक होय जो मेरी भजन करे है सो उत्तम
है इस पर जो कहो कि सो भगवान् कैसे हैं जिनको भक्ति करना चाहिये
इस अभिप्राय पर अपने स्वरूपका निरूपण करनेके अर्थ श्रीकृष्ण अर्जुनसे
कहते हैं कि हे अर्जुन मेरेमें जिसका मन लगा है और मेहीं हौं अवलम्ब
जिसके ऐसा अनन्य शरणागत होय योगाभ्यास करनेके अनन्तर संशय-
रहित समग्र कहे विभूति बल ऐश्वर्य सहित मेरे रूपको जैसे जानि
सकेगा सोई मेरे वचन तुम श्रवण करो ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

तच्च महिषयं ज्ञानमिति ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं
सानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्तन्नेन तज्ज्ञानं
विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा नेह
भूयः पुनः ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशिष्यो भवतीति तत्त्वज्ञो
यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभतरं ज्ञानं कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति

ज्ञानन्दगिरिजतटीका ।

ज्ञात्वास्त्वित्युक्त्वा परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निष्ठत्वं तदुक्तिप्रकारमेव विदुषोति तच्चेति
इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यं तस्य सविज्ञातस्य प्रतिलम्बे किं स्यादित्याशङ्क्याह यज्ज्ञात्वेति
इदमाचैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्तते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणम् स्मृत्यति अशेषतः
अनवशेषेण तद्देदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तत्प्रवणप्रवर्णं करोति तज्ज्ञानमिति एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रितोत्तरार्द्धतात्पर्यमाह यज्ज्ञात्वेति ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

वक्ष्यमाणं स्तौति ज्ञानमिति ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवसात्वहितमिदं महिषयस-
शेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गेदर्शमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं
न भवति तेनैव कतार्योभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

भाषाअनुवाद ।

अब भगवान् जो कहते हैं उसीकी प्रसंशा करते हैं कि विज्ञान जो
अनुभव और ज्ञान जो शास्त्रसे मेरे विषयमें होता है ये दोनों मैं तुम्हारे
प्रति कहूँगा जो जानिकर सुक्तिमार्गमें आरूढ़ पुरुष को और फेरि कुछ
जानना बाकी नहीं रहता है इसीसे वे कतारथ होते हैं ॥ २ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मनुष्याणां मध्ये सहस्रैष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्ध्यर्थं यतति प्रयत्नं करोति तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय मोक्षामार्गे यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

अतः आंतरं प्ररोचनेनाभिसुखीकृत्याह भूमिरिति भूमिरिति पृथिवी

आनन्दगिरिजतटीका ।

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह अत इति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रत्य-
पूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना सहस्रगण्डेषु बहुवाचकत्वमुच्य व्याकरोति अनेकेष्विति
सिद्धये सत्त्वगुह्यद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धिमित्याह
सिद्धा एवेति सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याह आह तेषामिति ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

मङ्गक्तिं विना तु मङ्गज्ञानं दुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवानां
मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां अथैव प्रष्टुमिरेव नास्ति मनुष्याणाम्नु सङ्घातेषु मध्ये कश्चि-
देव पुण्यवशात् सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रयत्नते प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु प्राप्तेनपुण्य-
वशादात्मानं वेत्ति तादृशानां चात्मज्ञानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो
वेत्ति तदेवमतिदुर्लभमप्योक्तत्वं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

हमारी भक्ति विना हमें जानने सके यह अति दुर्लभ है सोई कहते
हैं कि असंख्य जीवोंके मध्यमे मनुष्य छोड़ि और किसीको मोक्षके विषयसे
प्रवृत्ति नहीं होती है और हजार मनुष्यके बीच कोई एक पुण्यके प्रभावसे
आत्मज्ञान के हेतु यत्न करता है जैसे यत्नकारी हजार के मध्य में कोई एक
अति उत्तम पुण्यवशते अपनेको जानि सके है और ऐसे आत्मज्ञानी हजा-
रके बीचमें कोई एक मेरी कृपासे परमात्मा स्वरूपमुझे यथार्थ रूपसे जाने
है सोई अति कठिन ज्ञान हम तुमसे कहेंगे ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तन्मात्रमुच्यते न स्थूला भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनात् तथाऽबादयोऽपि तन्मात्राख्येवोच्यन्ते अपोऽनलो वायुः खं मनो मन इति मनसः कारणं अहंकारो गृह्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वं अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विपमुच्यते एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्त्तकत्वादहंकारस्याहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिवौजं दृष्टं लोके इतीयं यद्योक्ता प्रकृतिर्मे ममेश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण सुक्तेषु दुर्लभत्वाभिधानस्य ओलप्ररोचनं फलमिति मत्वाह ओतारमिति आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारवज्रादावपरां प्रकृतिसुषुप्त्यस्यति आह्वेति भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्य लघुप्रियवीविषयत्वं व्यावर्त्तयति भूमिरिवीति तत्र हेतुमाह भिन्नेति प्रकृतिसमानाभिध्याहारात् गन्धतन्मात्रस्थूलपृथ्वीप्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न विशेष इत्यर्थः भूमिशब्दवद्वादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह तथेति तेषामपि प्रकृतिसमानाविकृतत्वाविशेषात् तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषसिद्धिरित्यर्थः मनःशब्दस्य सङ्कल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह मन इतीति न खल्वहङ्काराभावे सङ्कल्पविकल्पयोरसम्भवात्तदात्मकं मनः सम्भवतीत्यर्थः निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्युपगमाद् बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह बुद्धिरितीति नहि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्त्तयति अहङ्कार इति अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः कथं मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वमित्याशङ्कोक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वे हेतुमाह प्रवर्त्तकत्वादिति तस्य प्रवर्त्तकत्वं प्रपञ्चयति अहङ्कार एवेति सत्येवाहङ्कारे ममकारो भवति तयोच्चाभावे सर्वाऽप्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः उक्तां प्रकृतिसुषुम्हरति इतीयमिति इयमित्यपरोक्षा साक्षिदृश्येति यावत् ऐश्वरी तदाश्रया तद्दैर्घ्यापांभिभूता प्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति सायेति तस्यास्तत्कार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति शक्तिरिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

अपरेयमित स्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मेऽपरां ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अपरेति अपरा न परा निष्कृष्टाऽशुद्धानर्थकरी संसाररूपा बन्धना-
लिकीयमितोऽन्यां यथोक्तायास्तु अन्यां विषुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे-

स्वामिकतटीका ।

एवं ओतारमभिसखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरत्वञ्च प्रतिज्ञातं
निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति हाध्यां भूत्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि
मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन
तत्तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना यद्वा भूत्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः
सहैकीकृत्य गृह्यन्ते अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते
बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे-
प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नाष्टस्तेयान्तर्भूत-
विवक्त्याऽष्टधा भिन्नेत्युक्तं तथाच ओत्वाध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना
प्रपञ्चयिष्यति ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेवच इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च वेन्द्रिय-
गोचरा इति ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इन वातीसे ओता अर्जुनको उत्साहयुक्त करके अब प्रकृति जो माया
तिसके द्वारा सृष्टि आदिका कर्तृत्व जो अङ्गीकार किया है ईश्वरत्व
उसका निरूपण उत्तम अधम भेद क्रमसे दो श्लोकसे कर्त्ते हैं कि भूमि
आदि पञ्च भूत और मन शब्दसे मनका कारणरूप अहङ्कार तथा बुद्धिका
कारण महत्तत्त्व औ अहङ्कारका कारण भूत जो अविद्या कहे अज्ञान इस
प्रकारसे मेरी प्रकृति माया आठ प्रकारकी है अथवा पञ्च भूतसे रूपादि-
माया और अहङ्कारसे कार्यरूप इन्द्री औ मन बुद्धि ये आठप्रकार जानो
यद्यपि इहां चौविश भेदोंको इन आठके अन्तर्भूत करि मायाके आठही
प्रकार कहा तौभो ओत्वाध्याय जो तेरहवां अध्याय तहां प्रकृतिके चौविशही
तत्त्वरूप विभाग कहैगे ॥ ४ ॥

एतद्योनौनि भूतानि सर्वाण्युत्पधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो यया प्रकृत्या इदं धार्यते गजदन्तः प्रविष्टया ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अचेतनवर्गभेदीकर्तुं प्रकृतेरुद्धा परिणामसमिधाय विकारावच्छिन्नं कार्यकल्पं चेतनवर्गभेदीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्य विद्याशक्त्यावच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितुमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति अपरेति निकृष्टत्वं स्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थकरत्वमेव स्मोरयति संसारेति कथाञ्चिदप्यन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तूयद्दः अन्यासत्पन्नविलक्षणमिति यावत् अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धानिमिति प्रकृतिशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह समेति प्रकृष्टमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति जीवभूतामिति प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह वयेति नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अपराभिमां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेत्यमिति अथवा या प्रकृतिरुक्ता इत्यस्य परा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः शकाशात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणोद्भूतजगद्धार्यते ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अपर कहे आठप्रकार की निकृष्ट प्रकृति कहिकर अब पर कहे उत्कृष्ट प्रकृतिको कहते हैं कि हे महाबाहो यह पूर्वकही जो अष्टप्रकारकी प्रकृति सो अपर कहे निकृष्ट है क्योंकि वह जड औ उत्तम प्रकृतिके आधीन है किन्तु और पर कहे उत्कृष्ट मेरी प्रकृति व्यवहारिक जीवस्वरूप इस प्रकृतिसे भिन्न जानी जो इस जगत्को धारण करती है अर्थात् इसके उत्कृष्टतामे कारण यह कि क्षेत्रज्ञरूप वही चैतन्य शक्तिकर्तृक स्वकर्मद्वारा यह संसार खित है जीवस्वरूप बिना जगत का धारण कैसे ही सके है ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतदिति एतद्योनीन्वेते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि यस्मान्मम प्रकृतिर्योनिः कारणं सर्व्वभूतानां अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्व्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति एतद्योनीति प्रकृतिद्वयस्य जगत्-कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशङ्क्याह अहमिति एतद्योनीत्वे समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात् प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति एतदिति सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतञ्चेत् कथमहमित्यथयुक्तमित्याशङ्क्याह यस्मादिति मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति अपरप्रकृतिरचेतनत्वात्परप्रकृतेऽचेतनत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञात्वात् ईश्वरस्यैव सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्व्वेति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अगद्योः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तद्वारा ब्रह्मादिकारणत्वमाह एतदिति एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-स्वरूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तानि एतद्योनीनि स्यावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानीति उपधारय बुध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मद्दर्शभूता भोक्तृत्वेन, देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च मदीये प्रकृती मत्तः सम्भूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षणं भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारण-महमित्यर्थः तथा प्रतीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रकृतिके पर औ अपर ये दो भेद देखायके अब प्रकृतिके द्वारा सृष्टि आदिके आपही कारण हैं सोई कारणत्व कहते हैं कि हे धनञ्जय क्षेत्र कहे शरीर औ क्षेत्रज्ञ कहे जीव यह जो दो प्रकार की प्रकृति योनि है कहे कारण जिनका ऐसे स्थावर जङ्गम यावत् भूत इसी कारणसे उत्पन्न

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मादेतत्ततः मत्तः इति मत्तः परमेस्वरात् परतरं अन्यत् कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न विद्यते अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनञ्जय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेस्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगत-मनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घतन्तुषु पटवत् सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रधानात् परतोऽक्षरात् पुरुषवत् परमात्मनोऽपि परादन्यत् परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वसीश्वरस्योक्तलुपजीव्य परिहरति यस्मादिति नान्यदस्ति पर-मित्यत्र हेतुमाह मयीति परतरमर्थार्थमाह अन्यदिति स्वातन्त्र्यव्याप्यर्थमन्तराशब्दः निषेधफलं कथयति अहमेवेति सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीयार्थव्याख्यानेन विषययति यस्मादिति अतो दीर्घेषु तिर्यक्तु च पटपटितेषु तन्तुषु पटस्याहुगतिरवगम्यते तद्वन्मयैवानुगतं जगदित्याह दीर्घेति यथा च मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तैव प्रीयन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मयैवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निष्कृतं विनष्टमेव स्यादिति लोकोक्तां दृष्टान्तमाह सूत्रे इति ॥ ७ ॥

खानिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मान्मत्त इति मत्तः सकाशात् परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिहंकारयोः स्वतन्त्रं कारणं किञ्चिदपि नास्ति स्थितिहेतुरव्यहमेवेत्याह मयीति मयि सर्वमिदं जगत् प्रोतं ग्रथितनाश्रितमित्यर्थः दृष्टान्तः स्पष्टः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

हैं यह जानो और विशेष यही है कि जड़रूप निकट प्रकृति देहरूप अने-करूप पावती है और मेरा अंश जो चैतन्य सो भोक्ता रूप शरीर मे प्रवेश करके अपने कर्म के अनुसार अनेक देह धारण करता रहता है और यह प्रकृति हमहीसे उत्पन्न है औ इसका कारण भी हमको जानो कि सम्पूर्ण जगत के प्रभव कहे उत्पन्न करनेवाले औप्रलय कहे संहार के कर्त्ता भी हमहीं हैं ॥ ६ ॥

रसो ह्यमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

आङ्कारभाष्यम् ।

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति रसोऽहमपां यः सारः रसस्तस्मिन् रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः एवं सर्वत्र यथाहमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशि सूर्ययोः प्रणवः ओङ्कारः सर्ववेदेषु तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन् मयि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं यतः पुं बुद्धिः नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्युक्तमिति सत्त्वा पृच्छति केनेति ततोत्तरमुत्तरमन्वेन दर्शयति उच्यत इतिसारो मधुरो हेतुरिति यावत् रसोऽहमिति कथं तत्ताह तस्मिन्निति अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इति वदुत्तरत्वं सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्यासष्टे यथेति चन्द्रादिव्यो वां प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः तत्त्वं वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रणवभूते तस्मिन् वेदानां प्रोतत्वादाकाशे यः सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते तथेत्यादिना पुरुषत्वमेव विशदयति यत इति पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नेश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत् स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

जगत्स्थितिहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति रसोऽहमिति पञ्चभिः अप्सु रसोऽहं रस तन्मात्रस्वरूपया विभूत्या आश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रे सूर्ये

भाषा अनुवाद ।

हे धनञ्जय इसीसे हमसे और कोई भी जगतकी सृष्टि और संहार करनेवाला श्रेष्ठ स्वतन्त्र कारण नहीं है और स्थितिके भी हेतु हम हैं यह ही कहते हैं कि मेरेही मे यह समस्त जगत ग्रथित है जैसे सूत में मणि-गण पोह रहते श्री कपडे में सूत ओतप्रोत अर्थात् विन भये रहते हैं ॥७॥

पुण्या गन्धः पृथिव्याञ्च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वं भूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुण्य इति पुण्यः सुरभिगन्धः पृथिव्याञ्चाहं तस्मिन् मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थमपुण्यत्वन्तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ तया जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनं तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिपूरणार्थं प्रकारान्तरमाह पुण्य इति पृथिव्यां पुण्यशब्दितो यः सुरभिगन्धः सोऽङ्गमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निहितं कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह पुण्यत्वमिति यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदवादिषु रसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति प्रथमोक्तपक्षाः पञ्चापि पुण्याः पुण्या एव विज्ञादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः कथं तर्हि गन्धादीनां पुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह अपुण्यत्वमिति तदेव स्फुटयति संसारिणामिति गन्धादयः स्वकार्यैर्भूतैः सह परिखनमानाः प्राणिनां प्रापादिवशादपुण्याः सम्पद्यन्ते इत्यर्थः पञ्चाग्नौ तेजः तद्भूते मयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेज इति जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह तथेति जीवनशब्दार्थमाह येनेति अन्नरसेनाहताख्येनेत्यर्थः

स्वामिकृतटीका ।

च प्रकाशरूपया विमूल्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽङ्गमित्यर्थः अन्यच्चापीत्येवं द्रष्टव्यं सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूत ओङ्कारोऽस्मि स्वे आकाशे शब्दः शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि स्पर्शः पुष्पेषु पौरुषवृक्षयोऽस्मि उद्यमे पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस श्लोकसे लेकर पांच श्लोकतक जगतकी स्थिति का कारण विस्तार करि कहते हैं कि हे कुन्तीपुत्र अर्जुन जलमे रसरूप श्री चन्द्रसूर्यमे प्रकाशरूप और वेदमे सूत्रभूत प्रणव श्रीकाररूप मेहैं इहं तथा आकाश मे शब्दरूप श्री पुष्पोंमे पौरुष कहे उद्यमरूप भी मेहैं यह जानो ॥ ८ ॥

वीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् :

वीजमिति वीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरन्तनं किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहं ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तपस्यास्तीत्यादेशात्पुण्यं नाह तस्मिन्निति चित्तैकाग्र्यप्रमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोता-
स्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनो भावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्त्वाह वीजमिति
बीजान्तराद्यपेक्षयाऽनवस्थां वारयति सनातनमिति चैतन्यस्याभिव्यञ्जकं तत्त्वनिश्चय-
धामस्य बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वं बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह किञ्चेति प्राग-
ल्भ्यवतां यत् प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह तेज इति तद्धि प्रागल्भ्यं
यत्पराभिभवधामस्य परैश्च प्रष्टव्यत्वम् ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च पुण्य इति पुण्योऽविक्रतो गन्धो गन्धतन्मात्रं पृथिव्याश्रयभूतोऽहमित्यर्थः
यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् सुरभिगन्धस्त्वैवोत्कटतया विभूतित्वात् पुण्यो
गन्ध इत्युक्तं तथा विभायसौ अग्निः यत्तेजो दुःसङ्गा दीप्तिस्तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राण-
धारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषु वानप्रस्थादिषु हन्तृसङ्गरूपं तपोऽस्मि ॥ ८ ॥

किञ्च वीजमिति । सर्वेषां चराणां भूतानां वीजं सृजानीयोत्पादनसार्थं सनातनं
नित्यं उत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव वीजं नदिभूतं विद्धि ननु प्रकृतिव्यक्तिरिव नश्यत्
तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां प्रगल्भानां तेजः प्रागल्भ्यमहं ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

और प्रविज गन्धरूप मात्रा पृथिवीमे श्री तेजरूप अग्निमे तथा
जीवनरूप सब भूत कहे प्राणियोंमे ओ तपस्वियोंमे तपरूप मैहं अर्थात्
मेरीही विभूति है ॥ ८ ॥

और हे पार्थ स्थावर जङ्गम जी कुछ भूतमात्र है उसका सनातन
कहे उत्तरोत्तर समस्त कार्यमे अनुगत कहे प्राप्त अविनाशी वीजरूप हमे

बलवत्त्ववतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बलमिति बलं सामर्थ्यं मोक्षा बलवतामहं तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णा असन्निकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाम्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्वमहमस्मि नतु यत् संसारिणां तृष्णा रागकारणं किञ्च धर्माऽ-विरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेन अविरुद्धो यः प्राप्तिषु भूतेषु कामो यथा देहधारण मात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यश्च बलवतां बलं तद्भूते सयि तेषां प्रोतत्वं विदित्वाह बलमिति कामक्रोधादिपूर्व-कस्यापि बलवत्त्वमिति वारयति तच्चेति कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्कार्थभेदावेदयति कामस्तृष्णेत्यादिना विषयेषु सामर्थ्यविवृत्त्यावर्त्य दर्शयति नत्विति शास्त्रार्थाविरुद्धकाम-भूते सयि तद्याविषयकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विदित्वाह किञ्चेति धर्माविरुद्धं काम-वदुदाहरति यथेति ॥ ११ ॥

खाभिकृतटीका ।

किञ्च बलमिति कामोऽप्राप्तेषु वस्तुष्वभिज्ञानो राजसः रागः पुनरभिक्षपितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापर्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां-बलमस्मि सात्त्विकं स्वधर्मादुत्थानसामर्थ्यमहमित्यर्थः धर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोद-पादनमात्रोपयोगी कामोऽहमिति ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

जानो अर्थात् समानजातीय कार्य उत्पादन को सामर्थ्यरूप जो कारण सोभो मेरीही विभूति जानो परन्तु सामान्य बीज जैसे अंकुर होनेपर मष्ट होते हैं तेसे मेरी विभूतिरूप बीज नाश नहीं होता इसी से सनातन है और बुद्धिमानो की बुद्धि कहे विवेकशक्ति मैहीं है और तेजस्वियोंमें तेज कहे प्रगल्भता प्रज्ञाप रूप अर्थात् ठीठपनके बोझभी मैहीं हूँ बह जानो ॥१०॥

ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च ये चैवेति ये चैव सात्विकाः सत्त्वनिर्वृताः भावाः पदार्था राजसाः रजोनिर्वृता स्तामसा स्तमोनिर्वृताश्च ये केचित् प्राणिनां स्वकर्म्म-
वशात् जायन्ते भावाः तान् मत्त एव जायमानानित्वेन विद्धि सर्वान्
समस्तानेव यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि नत्वहं तेषु तदधीनस्तदयो यथा
संसारिणस्ते पुनर्मयि मदशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावानाम् ईश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं
किञ्चेति प्राणिनां त्रैविध्यं हेतुं दर्शयन् वाक्यार्थमाह ये केचिदिति तर्हि पितृरिव
इत्याधीनत्वं ततो जायमानानां तदधीनत्वं तथापि स्यादिति विस्त्रियावन्त्वदृश्यत्वप्रसङ्ग-
रित्याशङ्क्याह यद्यपीति सम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वाच्च तद्गुणदोषौ मयि स्वाता-
मित्यर्थः तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासम्भवात् किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह ते पुनरिति
विविधानां भावानां न स्वातन्त्र्यशीत्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथाच कल्पितस्याधिधानसत्ता-
प्रतीतिभ्यमेव तद्वत्वात्तदात्मत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वामीकृतटीका ।

किञ्च ये चैवेति ये चास्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च हर्षदर्पादयः
तामसाश्च ये शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्म्मवशाज्जायन्ते तान् सर्वान् मत्त एव जातान्

भाषा अनुवाद ।

और काम राग विवर्जित अर्थात् काम कहें अप्राप्तविषय में अभिलाष-
स्वरूप जो रजोगुणका कार्य इच्छा और राग कहें अभिलषित अर्थ पायके
सससे भी अधिक के अर्थ जा चित्त का अनुराग कहें तमोगुण का कार्य
दृष्टारूप इच्छा है इन दोनोंको छोड़ि और यावत् बलवानों का बलभी
मैंहीं अर्थात् सात्विक स्वधर्मानुष्ठान की सामर्थ्य मैंहूँ और हे भरतर्षभ
भरतवंश में श्रेष्ठ अर्जुन धर्म अविरोध अर्थात् स्वभार्यामें पुत्रमात्र उत्पन्न
उपयोगी जो कामभोग सोभी मैंहीं हूँ धर्म अविरोध कहने से वध आदि
काम का निषेध आया है ॥ ११ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

आह्वरभाष्यम् ।

एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसार-
दोषबीजप्ररोहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्
तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणवि-
कारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं
जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो
गुणैर्भ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणञ्चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादि सर्वभावविकार-
वर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशङ्क्य
तदज्ञानादित्याह एवम्भूतमपीति यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियस्य त्वं कस्मात्स्वामात्मभूतं स्वयं
प्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति अत्राशङ्कते तद्वेति लोकेनोत्तरमाह उच्यते इति
रभ्यः परमित्यप्रपञ्चकत्वमुच्यते अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्वं ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

विद्वि मदीयप्रकृतिगुणत्वयकार्यत्वात् एवमपि तेष्वहं न वर्त्ते जीववत्सदधीनोऽहं न भवामी-
त्यर्थः ते तु मदधीनाः सन्तो मयि वर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं भूतमीश्वरं त्वामेवं जनः किमिति न जानातीत्यत आह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रि-
विधैरेभिः पुर्वोक्तैर्गुणमयैः कान्दोभादिभिर्गुणविकारैर्भावैः स्वभावैर्भोहितमिदं जगत्
भाषा अनुवादः ।

और जो सात्त्विक भाव अर्थात् राम दम आदि और राजसभाव कहे
हर्ष गर्व आदि औ तामस भाव जो शोक मोहादि ये सब प्राणीमात्र
को स्वकार्य वशते जन्मते हैं सो मेरे से उत्पन्न जानो जिस हेतु वे मेरी
माया के तीन गुणोंके कार्य हैं किन्तु तौ भौ उनमे हम वर्त्तते नहौ
अर्थात् जीवके समान इन गुणोंके अधीन होते नहीं बलु ये गुण मेरे
अधीन होय मेरे मे रहते हैं सोई कहा कि वे मेरे मे हैं और मे उनमे
नहीं हौं जेसे संसारी मेरे अधीन है यह जानो ॥ १२ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव यै प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम्

कथं पुनर्दैवी मेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं माया मतिक्रामन्तीत्युच्यते
दैवीति देवी देवस्य विष्णोः स्वभावभूता हि जस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी
मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया तत्रैवं सति
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं न बाधना ये प्रपद्यन्ते
ते मायामेतां सर्वभूतचित्समाहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनात्
मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दनिरुक्तटीका ।

यथोक्ताऽनादिसिद्धमायापारयश्यपरिच्छन्मायोगाज्जगतो न कदाचिदपि तत्त्वबो-
धसमुद्ययसम्भावनेत्याशङ्कते कथं पुनरिति भगवदेकशरण्यतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः
सम्भवतीति परिहरति उच्यते इति कथं दुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्वादिति तत्वाह मामेवेति
प्रधानस्त्वेव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युद्ध्यति देयस्मेति स्वातन्त्र्ये मायात्वाऽनुपपत्तिं ह्युच्य-
द्योतितां हेलं करोति यस्यादिति बहुभयतिज्ञा सा नक्त्यादपलापमर्हतीत्याह एषेति
जगतस्तत्त्वप्रतिबन्धकीभूता गुह्याः सत्त्वादयो ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः सम्बन्धम-
नूद्य विधिस्थितं दुरत्ययत्वं विभजते दुःखेनेति ममेवेत्यादि व्याचष्टे तत्वेति तस्मिन्

स्वामीकृतटीका ।

अतो मां नाभिजानाति कथंभूतं एवमो भावेभ्यः परं हभिरसृष्टं एतेषां नियन्तारं व्यत-
एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि ऐसे परमेश्वर को किस कारण से लोग नहीं जानते हैं
इस पर कहते हैं कि पूर्वोक्त यही तीन प्रकार काम लोभ आदि गुण-
विकार स्वभाव वशते अविवेकता को प्राप्त प्राणी मोहित होय हमको
नहीं जानते हैं इस अपेक्षा से कहते हैं कि हम ये तीन भावसे पर कहे
संस्पर्शरहित और इन सब भावोंके नियन्ता इसी से अव्यय कहे निर्वि-
कार मैं हूँ ॥ १३ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति कस्मात्वामेव सर्वं न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते न मामिति न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमा निजकृष्णस्तु च माययापहृतज्ञाना आसुरं भावं हिंसावृत्तादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मायारूपे यथोक्तरीत्या दुरत्यये सतीति यावत् मामेवेत्येवकारेण मायाया वेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्ष्यते सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः सवातिक्रमे मोहातिक्रमो भवन्तीति सत्त्वा विशिनष्टि सर्वेति मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरुषस्य पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह संसारेति ॥ १४ ॥

भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतवे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति श्रुत्यति यदीति पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसावृत्तादिभूयस्वाङ्ग्यसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वमिच्छिरित्याह उच्यते इति भौष्यं पापकारित्वे हेतुरत एव निजकृष्णः संसृप्तिमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वस्वरूपचैतन्यमेषामिति ते तथा ॥ १५ ॥

स्वाकिकृतटीका ।

के तर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह देवोति देवी अक्षौकिकीं अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका सम परमेश्वरस्य यन्निर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत्तथापि मामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्या भक्ता ये प्रपद्यन्ते भजन्ति मायामेतां सुदुस्तराऽपि ते तरन्ति ततो मां जानन्तीति यावः ॥ १४ ॥

किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्तीत्यत आह न मामिति नरेषु वेऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति अधमत्वे हेतुः मूढा विवेकपून्त्याः तत्कुतो दुष्कृतिनः पाप्मणीना

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि तुमको फिर कौन जानने शकै इस पर कहते हैं कि देवी कहे अद्भुत औ सत्त्व प्रादि गुण विकाररूप मेरी शक्ति जो दुस्तर माया है इसको जो अव्यभिचारिणी भक्ति से हमे भजै है सोई हमारी माया के पार होके हमको जानि शकै है ॥ १४ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते
सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन आर्त्तः अर्त्तिपरिग्र-
हीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं आपन्नो जिज्ञासुर्भग-
वत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविज्ञ
हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

केषां तर्हि तन्निष्ठतां दृष्टयेति तत्वाह ये पुनरिति ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः ये
त्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायां तरन्ति तैवं प्रार्थना वैचित्र्यादित्याह चतुर्विधा इति
आपन्नस्तद्विद्वत्तिमिच्छन्निति शेषः तत्त्वविदिति शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रार्थं
सुसंशुद्धित्वार्थः ॥ १६ ॥

स्वानिकृतटीका ।

अतो मयापहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अतएव
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधपादुष्यमेव चेत्यादिना बल्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः
सन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥

सुकृतिनस्तु मां भजन्त्येव ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति
पूर्वजन्मस्तु ये कृतपुण्यास्ते मां भजन्ति ते चतुर्विधाः आर्त्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वं
कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति एवमुत्तरत्वापि ब्रह्म
जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थी अत्र परतः च भोगसाधनभूतार्थप्रेप्सुः ज्ञानी चात्मवित् ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फेरि सब मनुष्य तुमको काहे नहीं भजते हैं जो यह कहो तो
उत्तर सुनो कि मनुष्योंके मध्यमे जो अधम हैं तेरे मेरी भजन नहीं करते
हैं कारण यह कि वे लोग पापपरायण श्री माया से अपहृतज्ञान अर्थात्
शास्त्र या आचार्य के द्वारा ज्ञान होने से भी मैं उनको निस्तार कर्ता
हूँ और सोरहे अध्याय में चौथे श्लोक से कहेंगे कि जो आसुर भाव
उसको प्राप्त होय मेरी भक्ति नहीं करते हैं ॥ १५ ॥

तेषां ज्ञानो नित्ययुक्त एकभक्ति विंशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं महं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेषामिति तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानो तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिः
शान्त्यस्य भजनौघस्य दर्शनादतः स एकभक्तिः विंशिष्यते विशेषमाधिक्य-
मापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्त-
स्याहमत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हि लोके आत्मा प्रियो भवति इति तस्मात्
ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः स च ज्ञानो मम वासुदेव-
स्यात्मैवेति नम्रात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवद्भिमुखानां तुल्यत्वमाशङ्क्याह तेषामिति तस्य
विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह प्रियो हीति नित्ययुक्तत्वं भगवत्प्राप्तिं सदा समाहितचेतस्त्वं
असारे संसारे भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति
भक्तिः स्नेहविशेषोऽस्यैकभक्तिः तस्याधिक्ये हेतुं विदुष्येति प्रियो हीत्यादिना भगवतो
ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्यदत्त्वं प्रसिद्धिं प्रमाणयति प्रसिद्धं हीति आत्मनो ज्ञानिनं प्रति
प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशङ्क्याह तस्मादिति अहं
ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्यदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः ज्ञानि-
नोऽपि भगवन् प्रति प्रियत्वं प्रकटयति स चेति ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

सत्कार्यकारी मनुष्य ही मेरी भजन करते हैं और मैं भी पुण्यके न्यून
अधिकवशसे चारिप्रकार के हैं सोई कहते हैं कि हे अर्जुन जो पूर्वजन्म
अवधि से पुण्यवान् हैं तेई हमको भजते हैं चारिप्रकार के भक्त ये हैं प्रथम
आतुर कहे रोगग्रस्त दूसरा जिज्ञासु कहे आत्मज्ञान की इच्छा है जिसे
तीसरा अर्थार्थी अर्थात् लोक या परलोक का भागसाधक अर्थार्थी चौथा
ज्ञानी है यह ये चरो पूर्व पुण्यके प्रभाव होने से भजते हैं नहीं तो और
देवताकी भक्तिकर अपना काम निकार लेते पर वह काम कामका
नही है ॥ १६ ॥

उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न तर्हि आर्त्तादयस्त्रयो वासुदेवस्याऽप्रियाः न किं तर्हि उदारा इति उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः न हि कश्चिद्व्यङ्ग्यो मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियोभवतीति विशेषः तत् कस्मादित्याह ज्ञानीत्वात्मैव नान्यो मत इति मे राज मतं निश्चयः आस्थित आरौढं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आमन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानी चेद्वर्णनीचरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते न तर्हीति तेषां भगवन्तं प्रति प्रियतमत्वमिविनिश्चितमित्याह नेति अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति शङ्कति किं तर्हीति सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि

स्वाधिकारटीका ।

तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मज्जितः एकस्मिन् मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानीनो देहाद्यभिसानाभावेन चित्तविशेषाभावाच्चित्तयुक्तत्वमेकान्तभक्तिवत् सत्त्वति नान्यस्य अतएव तस्याहमत्यन्तप्रियः स च मम तस्मादेतानित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

परन्तु इनके मध्यमे ज्ञानी भक्त श्रेष्ठ है सोई कहते हैं कि ज्ञानी पुरुष नित्ययुक्त अर्थात् सर्वदा ही मेरे मे निष्ठ रहता है और केवल हमारा ही एक भक्त और ज्ञानीको शरीर आदि मे अहं बुद्धि का अभाव रहने से मनकी विक्षेपशक्ति के अभाव से नित्ययुक्तत्व उसकी है और इस ज्ञानी को हम अत्यन्त प्रिय हैं और वह भी हमको प्रति प्रिय हैं इन कारणोंसे ज्ञानी भक्त भक्तोंमे उत्तम है ॥ १७ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यन्ति ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्कारा-
ज्जन्माश्रयाणां अन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं
प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति य एवं सर्वोत्तमानं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानिनि तद्विरे कमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति किं तत्र प्रमाणमित्यायं क्य
ईश्वरज्ञानमित्याह मे मम मतमिति ज्ञानी त्वात्मेत्येवमह हेतुमाह आस्थित इति सर्वशब्दस्य
ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह तयोऽपीति ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञाना-
भावापराधाच्च भगवत्प्रीतिविषयतेत्यायं कथाह नहोति अजहं ज्ञानवति सति विशेष-
कत्वाह ज्ञानीविति तमेव विशेषं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति कस्मादित्यादिना सर्वकात्मानं पश्य-
तोऽपि अपक्षपातिनः तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्वादिप्यायं व्यास्थित इत्येतत् व्याक-
रोति आरोदुमिति आरोहे हेतुं सूचयति सच ज्ञानीति आरोदुं प्रष्टव्यमेव स्फुटयति
भावेवेति ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हि इतरे त्रयस्वङ्गताः किं संसरन्ति नहि नहोत्याह उदारा इति सर्वेऽप्येते
उदारा महान्तः मोक्षभाज इत्येवार्थः ज्ञानी तु पुत्ररात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात्
स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तमवत्तमां सर्वोत्तमां गतिं
मानेनास्थित आश्रितवान् मत्त्व्यतिरिक्तमन्यत् फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो क्या वाकी तीनप्रकार के भक्त संसारगति को प्राप्त होते हैं
ऐसी श्रद्धा को बार बार निषेध करि कहते हैं कि नहीं नहीं भक्त सब भी
उदार कहे महान् हैं अर्थात् मोक्षपावने के योग्य हैं परन्तु मेरी यह
अभिप्राय है कि ज्ञानी भक्त मेराही स्वरूप है जिस हेतु वह मदेक
चित्त है इससे सर्वोत्तम गतिरूप हमको आश्रय करके और कोई फलको
इच्छा नहीं रखता है ॥ १८ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽन्यधिको वाऽतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तं ॥ १९ ॥

आत्मेव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते कामैरिति कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवता स्तं तं नियमं देवतारा-

न्यान्द्गिरिकृतटीका ।

उत्तरस्त्रीकस्य गतार्थत्वं परिहरति ज्ञानीति ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मभूतानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मानामिति यावत् ज्ञानवत्त्वं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु सम्भावितमित्याशङ्क्याह प्राप्तेति ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रेम्णाद्वारा विद्यथोति कथमिति यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्त्वं दुर्लभत्वं सूचयति य एवमिति महत् सर्वोक्तृदमात्मशब्दितं चित्तमस्तेति महात्मत्वे फलितं हेतुमाह अत इति तत्र वाक्योपक्रमालोक्य कथयति मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

खामिकृतटीका ।

एवंभूतो सङ्गतोऽतिदुर्लभ इत्याह बहूनां जन्मानां किञ्चित् पुण्योपचयेन अन्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान् सन् सर्वमिदं चराचरं वासुदेव इति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे भक्त अतिदुर्लभ हैं यह कहते हैं अनेक जन्मसे कुछ कुछ पुण्य संचित कहे इकट्ठी होने से शेषजन्म में तत्त्वज्ञानी होयकर यह जो प्रसन्नचरात्मक कहे स्थावर जड़मरूप ब्रह्माण्ड सो सम्पूर्ण एक वासुदेव आत्म है इस प्रकार सर्वत्र आत्मदृष्टि के द्वारा हमको भजता है अपरिच्छिन्न कह अवाधितदृष्टि से ऐसा महात्मा ज्ञानी दुर्लभ है ॥ १९ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाच्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

धने प्रसिद्धो यो यो नियमन्तं तमाख्यायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मा-
न्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियतनियमिताः स्वया आत्मीयया ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति ययोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशंक्य न भामित्य-
लोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेतुन्तरमाह आत्मैवेति कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञा-
नस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिप्रत्यभावे कारणमित्याह कामैरिति देव-
तान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह तं तमिति प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिः
नियमविशेषाश्च यथे कारणमाह प्रकृत्येति ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वरमेव वे भजन्ति ते कामान् प्राप्य शनै-
र्मुच्यन् इत्युक्तं ये त्वत्पन्नं राजस्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्ती-
त्याह कामैरिति चतुर्भिः ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्त्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः
सन्तोऽन्याः क्षुद्रा भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम
उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि च स्वीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया
नियता वशीकृताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति ॥ २० ॥

भाषा अनुवादः ।

सतोगुणी कामना करि कै जो मनुष्य परमेश्वर ही को भजते हैं
तो कामना प्राप्त होय क्रमसे सुक्त होते हैं परन्तु जो रजोगुण तमोगुण
का आलम्बन करके कामना के वश होय और और देवतोंकी उपासना
करते हैं तेई संसारगति को पावते हैं इसलोकसे चौथे लोकतक कहते
हैं कि जो पुत्र कलत्र धन शत्रुनाश आदि मनोरथ से इतबुद्धि होय
भूत प्रेत पिशाच यक्ष क्षुद्र कहे नीच देवतोंकी पूजते हैं वे नियम उप-
वास बलिदान अङ्गीकार करिके अपनी कामना की वासना के वश होय
प्रकृत्या कहे स्वभाव ही से उन देवतोंकी सेवा करते हैं ॥ २० ॥

स तथा अङ्गया युक्तं तस्या राधन मौहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेषाञ्च कामिनां यो य इति यो यः कामी यां यां देवता तनुं अङ्गया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां अङ्गां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि यथेवं पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां देवतातनुं अङ्गया अर्चितुमिच्छतोति ॥ २१ ॥

स तयेति स तथा सद्विहितया अङ्गया युक्तः सन् तस्या देवतायाः तन्वा आराधनमोहते चेष्टते लभते च ततः तस्या आराधिताया देवता तन्वाः कामानीप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निश्चितां स्नान् हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामा स्नान्ता-

शानन्दगिरिकृतटीका ।

तत्तद्देवताप्रसादात् कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वाङ्गजे वास्तुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह तेषाञ्चेति स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवयादित्यर्थः भगवद्विहितया स्थिरया अङ्गया संस्काराधीनया देवताविशेषसाराज्यतोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह यो यो यामिति ईहते निर्वर्त्तयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्नातकृतटीका ।

तेषां मध्ये यो य इति यो यो भक्तो यां यां तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्त्तिं अङ्गया अर्चितुम् इच्छति प्रवर्त्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्त्तिं विषयां तामेव अङ्गान्संचलां दृढासङ्गमन्यदासी विदधानि करोमि ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

भक्तोंके बीच में जो जो भक्त मेरी मूर्तिविशेष को याને जिस मूर्तिको अर्थात् देवतारूप को अङ्ग से पूजने में प्रवृत्त होते हैं उसी उसी भक्तकी भावना के अनुसार वह इच्छा प्रन्तर्यामीरूप से मेपूरी कर्ता हूं अर्थात् सोई मूर्त्ति धारण कर उनका इष्ट सिद्ध करता हूं ॥ २१ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्प मेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नवश्यं लभन्ते इत्यर्थः हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं नहि कामाऽहिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते अतः अन्तवदिति अन्तवदिनाश्रितफलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् लप्प्रज्ञानां देवान् देवयजो यान्ति देवान् जयन्ति इति देवयजः ते देवान् जान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि एवं समानेऽप्याद्यशे मामेव न प्रतिपद्यन्ते अनन्तफलाद्याहो खलु कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वाराधितदेवताप्रसादात् फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्याशंक्य तस्य सर्वज्ञस्य सर्वकर्तृफल-विभागभिन्नस्य तद्देवताविश्रादत्वात्तत्सर्व फलदाहत्वमित्याह सर्वज्ञेनेति एको बहूनां यो विद्वाति कामानित्यादि श्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदद्वयं व्याचष्टे यस्मादिति हितानीत्येकं पदमिति पक्षं प्रत्याह हितानिति सुखत्वसम्भवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशंक्याह नह्येति ॥ २२ ॥

प्रेक्षपूर्वकारीणि कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह यस्मादिति किञ्च ये कामिनस्तेन विवेकिनस्तत्तत्तदविवेकपूर्वकत्वात् कामाणां कुतो हितत्वाशङ्केत्याह अविवेकिन इति कामाना-

स्वामिकृतटीका ।

ततश्च स तथेति स भक्तस्तथा दृढया-अद्वया तस्यास्तनोराराधनमीकृते करोति-ततश्च कामाः ये सङ्कल्पिनास्तः स ततो देवताविशेषास्तुभते, किन्तु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिना विहि-तान् निर्मितान् हि स्मृतेभेत् तत्तद्देवतानामपि मद्धीनत्वान्मूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

सो मेरा भक्त उस अपनी-अज्ञासे उसी-देवताकी पूजा करता है और कामनोंकी पावता हैं पर वे कामना मैहीं देता हूँ क्योंकि मै सर्व देव-मय हूँ और देवता मेरे आधीन हैं ॥ २२ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्यय मनुत्तमम् ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं निमित्तं त्वामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते अव्यक्तमिति अव्यक्तम-
प्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतं इदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धभीश्वर-
मपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मास्वरूपमजानन्तोऽविवेकि-

अनन्दगिरिजतटीका ।

मनन्तफलत्वे न हितत्वमाशंक्याह अतइति तेषामविवेकपूर्वकत्वमतः तृणाद्वार्थः तृणद्वो-
ऽवधारणार्थः कामफलस्थानाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं जन्तूनामित्याशंक्य प्रज्ञामान्द्रा-
दित्याह अत्येति किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशंक्य भगवद्भक्तिरित्याह भङ्गका इति
अक्षरार्थसङ्गाः श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह एवमिति देवताप्राप्तौ भगवत्प्राप्तौ चेति शेषः
मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रतिपद्यन्ते अन्तवत् फलायेति वक्तव्यं उक्तवैपरीत्ये कारण-
मविवेकातिरिक्तं नास्ति इत्यभिप्रेत्याह अहो खल्विति ॥ २३ ॥

स्वामिस्तटीका ।

तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता समेव तन्वोऽतस्तदाराधनमपि वस्तुतो सदाराधन-
मेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षात्भङ्गकानाञ्च तेषाञ्च फलवैषम्यं भवतीत्याह
अन्तवदिति अल्पमेधसां परिच्छद्दृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत् विनाशि भवति
तदेवाह देवान् यजन्तीति देवयजस्तेदेवानन्तवतो यान्ति भङ्गकानां सामानाद्यनन्तं पर-
मानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब कहते हैं कि यद्यपि देवता मेरीही मूर्ति हैं और उनकी
पूजा भी मेरीही पूजा है तथा कर्मफल दाता भी हमहीं हैं पर तो
भी उन अल्पबुद्धियों को अन्तवन्त कहे विनाशी फल होता अर्थात् स्वर्ग
आदि सांसारिक सुख कुछ दिन के लिये होता है क्योंकि साक्षात् मेरी
रूपसना नहीं किया है और जो जिस देवता को आराधे है सो उसी
को प्राप्त होता और मेरे भक्त जन्मनाश रहित होय के मेरेही को प्राप्त
हीते हैं ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जो समान्य व्यरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्ती मन्यन्ते
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तद्विषयाभावे प्रत्यक्षं निमित्तं
निवेदयति किंनिमित्तमित्यादिना अप्रकाशं शरीरग्रहणात् पूर्वमिति शेषः इदानीं खोला-
विग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः प्रकाशस्य तर्हि कदाचित्कालं भगवति प्राप्तं नेत्यौह
नित्येति कथं तर्हि भगवन्तस्मान्मुक्तप्रकाशं मन्यन्ते तत्रावुद्भूय इत्युत्तरं तद्विषयोति
परमिति परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थः ॥ २४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं
हित्वा त्वमेव न भजन्ति तत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमव्यक्तं
कूर्मादिभावं प्राप्तमलम्बुद्भयो मन्यन्ते तत्र हेतुः सम परं भावं स्वरूपमजानन्तः कथं
भूतम् अव्ययं नित्यं न विद्यते उत्तमो भावो यस्मात् तं मद्भावं व्यतो जगद्रक्षार्थं
खोलायाविप्रकृतनादाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं कर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवता
न्तरसमं पश्यन्तो मन्दमतयो मां नातोवादित्यन्ते प्रवृत्तः क्षिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ते
ते चोक्तप्रकारेणान्तवत् फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो ऐसी शङ्का करो कि ध्यान पूजा आदि प्रयत्न तो समान और
फल में वैषम्य कहे बड़ा अन्तर है तो फेरि सब देवताओंको त्याग करिके
तुमहीं की क्यों न सब भजे इस पर कहते हैं कि अल्पबुद्धि मनुष्य प्रपञ्च
रहित हमको मनुष्य मत्स्य कूर्म स्वरूप ठहराते हैं इसका कारण यह कि
वे लोग मेरे अष्ट रूपको नहीं जानते हैं सोई रूप प्रकाशित करते
हैं कि जो अव्यय कहे नाश रहित और जिससे और कोई उत्तम नहीं
है परन्तु संसार को रक्षाके अर्थ लीलासे विशुद्धसत्त्व प्रधान जो मैं
तिसको कर्मसे उत्पन्न भौतिक कहे पञ्चभूतमय देहधारी और देवताके
समान जानि कै हमारे प्रति अधिक आदर नहीं करते हैं बलु शीघ्र-
फलदाता और देवताओंको भजते हैं वेई अन्तवन्त फल पावते हैं ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ।

मूढो यं नाभिजानाति लोको मामज मथ्ययम् ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदज्ञानं किं निमित्तं इत्युच्यते नाहमिति नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषाञ्चिदेव सङ्गत्तानां प्रकाशो ऽहमित्यभिप्रायः योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्वटनं सैव माया योगमाया तथा योगमामया समावृतः संच्छन्न इत्यर्थः अतएव मूढलोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अविवेकरूपसंज्ञानं भगवच्चिदा प्रतिबन्धकसुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रत्यपूर्वकमनूद्य-
ज्ञानसुषुप्त्यस्यति तदज्ञानमित्यादिना विभिर्गुणसवैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारण-
संज्ञाफलं तु सोपाधिकस्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे नाहमिति तर्हि भगवद्भक्ति-
रनुप्रयुक्तोत्प्रायक्याह केषाञ्चिदिति सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र हेतुमाह योगेति
अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेव स द्विपदे लोकस्य मौख्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावान्म-
न्निष्ठत्वाहमित्यमित्याह अत एवेति ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह नाहमिति सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किन्तु
सङ्गत्तानामेव यतो योगमायाया समावृतः योगयुक्तिर्नदीयः कोऽप्यचित्त्वः पञ्चाधिरासः
स एव माया अघटमानघटनापटीयस्त्वात् तथा संच्छन्न अतएव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं
लोकोऽजमव्ययञ्च मां न जानातीति ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

मूढ़ लोगोंकी अज्ञान मे कारण कहते हैं कि उन लोगोंकी सामने हम प्रगट नहीं होते परन्तु अपने भक्तोंकी सामने प्रगट होते हैं क्योंकि मूढ़ लोग मेरी योगमायासे आवृत हैं ती फेरि कहो कैसे अव्यय स्वरूप हमको जानि सकेंगे ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मान्ते वेद न कश्चन ॥ २३ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नास्ती योग-
माया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्यस्या-
पि मायाविनो मायाज्ञानं तद्वत् यत एवमतः वेदाहमिति ब्रून्तु वेद-
जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि चार्जुन भवि-
ष्याणि च भूतानि वेदाहं मान्ते वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्ता-
मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मायया भगवानाद्यनन्तश्चेत्तस्यापि लोकश्चैव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यथेति नहीयं
माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वात् लौकिकमायावत् अथवा नेत्ररो माया-
प्रतिबद्धज्ञानोमायावित्वात् लौकिकमायायिबदित्यर्थः भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेन
सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह यत इति लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञातत्वादेव भगवदाभि-
मुख्यशून्यत्वमित्याह मांत्विति कालत्रयपरिच्छिन्नमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेत्रस्यास्तीति
द्योतनार्थस्तुष्टः मां त्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वज्ञाने प्रतिबन्धं द्योतयति तर्हि त्वद्भक्ति-
र्विफलेत्याशङ्क्याह मद्भक्तमिति तर्हि सर्वेऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वां ज्ञास्यति नेत्याह मत्तत्त्वेति
विवेकयतो मद्भजनं नतु विवेकशून्यसर्वस्वापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सर्वोत्तमं स्वरूपमजानन् इत्युक्तं तदेव सत्य सर्वोत्तमत्वनाष्टज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्-
त्येवमज्ञानमेवाह वेदाहमिति समतीतानि विनष्टानि वर्तमानानि च भावीनि च
तिकालवर्तीनि भूतानि स्वावरजङ्गमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाव्यवस्थान्मद-
तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् मान्ते कोऽपि न वेत्ति मन्मावामोहितत्वात् प्रसिद्धं
हि लोके मायायाः स्वाश्रयवाधीनत्वमन्वमोहकत्वञ्चेति ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

मेरे सर्वोत्तम स्वरूप को अज्ञानी लोग नहीं जानते यह जो पूर्व से
कहा सीई स्वरूप की उत्तमता श्री अनाद्यतन ज्ञान रूपसे देखावते

इच्छाद्वेष समुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

केन पुनस्तत्तत्त्वे न प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्व-
भूतानि त्वां न विन्दन्ति इत्यपेक्षायामिदमाह इच्छेति इच्छाद्वेषसमुत्थेन
इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थेन केनेति
विशेषापेक्षायामिदमाह द्वन्द्वमोहेनेति द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेच
इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्भेदविषयौ यथाकालं
सर्वभूतैः संबध्यमानै द्वन्द्वशब्देनाभिधीयते तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःख-
तद्भेदप्रसङ्गा लब्धात्मको भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापा-
दनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः
नह्येच्छाद्वेषद्वेषशोक्ततच्चित्तं यथा भूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि
किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संसृष्टस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं
नोत्पद्यत इत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वय सर्व-
भूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोहं संभूढता सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाले
इत्येतत् यान्ति गच्छन्ति हे परन्तप मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमा-
नानि जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तप्रज्ञद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिना पुनः
शब्दात् प्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तप्रज्ञद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिना पुनःशब्दात्
भाषा अनुवादः ।

हुये श्रीरोंकी अज्ञानता कहते हैं कि जिस हेतु हे अर्जुन हम माया के
आश्रय हैं इससे भूतकाल वर्तमान काल श्री भविष्यत काल इन तीनों
काल के वर्ती चराचर सबको हम जानते हैं क्योंकि माया अपने आश्रय
को मोह नहीं कर सकती है परन्तु मेरी मायासे मोहित कोई भी हमें
नहीं जानिसकै है माया अपने आश्रय के आधीन तथा श्री रोंकी
मोह करती यह प्रसिद्ध है ॥ २६ ॥

येषामन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते इन्द्रमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

आ न्दगिरिकतटीका ।

प्रतिबन्धकान्तरविषयम् । ग. प्र. अपरोक्षगान्तरप्रतिबन्धकमिदमावृणोते विशेषमाकाङ्क्षा-
पूर्वकं निक्षिपन्ति केनेति विशेषाग्रे जायामिति इन्द्रशब्देन गृहीतयोरपि इच्छाद्वेषयो-
र्यहणं इन्द्रशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्याह तवेति तयोरप्यर्थसंकेतानुपपत्तिं गृहीत्वा
विशिष्टमिदं यथाकालमिति नच तयोरेतदधिकरणं किञ्चिदपि भूतं संसारमण्डले सम्भवतीत्याह
सर्वभूतैरिति तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह तवेति तयोराश्रयः सप्तम्यर्थः
उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति । गृहीति पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह
अत इति प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽतः शब्दार्थः कुलप्रयुक्त-
महिम्ना खलुपशुक्ताव युक्तमेव यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं
भारत परन्तप्रेति सज्जोषनद्वयनन्वज्ञा-प्रतिबन्धं प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरति
मोहेति ॥ २७ ॥

स्वामीकतटीका ।

तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञावसृक्तं तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वै कारणमाह
इच्छेति । दृढ्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्त्वं तदसृज्जले इच्छा तत्प्रतिकूलं च द्वेष-
स्ताभ्यां सप्तम्यः सप्तद्वभूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन
सर्वाणि भूतानि सम्मोहं यान्ति अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिनवेशं प्राप्नु-
यन्ति अतस्मानि सज्ज्ञानाभावान्मां न भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

माया से मोहित जीवोंको परमेश्वर विषयक ज्ञानका अभाव जो
कहा सोई अज्ञान की दृढ़ता से कारण कहते हैं कि हे भारत सृष्टि कहे
स्थूल देह धारण होनेसे जो देहके अनुकूल विषयमें इच्छा और उस देहके
प्रतिकूलसे जो द्वेष और उन दोनों इच्छा औ द्वेष से उत्पन्न जो सुख दुःख
आदि तिससे मया जो विवेक का नाश इससे प्राणी मोहको प्राप्त हैं
अर्थात् हम सुखी हम दुःखी असी निश्चय रखते हैं इसीसे ये अज्ञानी
हमको नहीं भजते हैं ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

यत एवमतस्ते न हन्मोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोह-
तानि मामात्मभूतं न जानन्ति अत एवात्मभावेन मान्तु न भजन्ते के पुनर-
नेन हन्मोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्र मात्मभावेन भजन्त
इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते येषामिति येषान्तु पुनरन्तर्गतं समाप्तप्रायं
क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते
ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते हन्मोहनिर्मुक्ता यद्योक्तेन हन्म-
मोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं
नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह यत इति भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्नि-
ष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह अतएवेति यदि सर्वाणि भूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि संमूढानि
सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानान्मूढ्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजन-
पराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनसुख्यमानसधिकांश्च भाषादनर्थकसापद्येतेति
शङ्कते के पुनरिति अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां हन्मप्रयुक्तमोहविरहिष्ठां
ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वाच्च शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति उच्यते
इति तदुपलक्ष्योक्त्यर्थमाह पुनरिति सुकृतेरर्वाक्षसिद्धार्थं समाप्तप्रायमित्युक्तं प्रकृतोपयोगं
पुण्यस्य कर्मणां दर्शयितुं विधिनष्टि सत्येति उभयविधशुद्धे हन्मनिमित्तमोहनिवृत्तफलमाह
ते हन्मति मोहनिवृत्तेर्भगवद्विद्यापर्यन्तत्वमाह भजन्त इति तेषां नानापरिग्रहवतां
भगवद्भजनप्रतिष्ठितमाशंक्याह दृढेति ॥ २८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कृतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तत्वाह येषामिति येषान्तु पुण्याचरणशीलानां
सर्वप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते हन्मनिमित्तेन मोहेन विनिर्मुक्ताः दृढव्रताः एकान्तिनः
सन्तो मां भजन्ति ॥ २८ ॥

भार्या अनुवाद ।

तौ फौरि कोई कोई जो तुमारी भजन करते हैं इस शब्दामे कहते हैं
कि जो पुण्यकर्म औ आचरणशील हैं उनके सर्वप्रतिबन्धक स्वरूप सब पाप

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं मध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते जरेति जरामरणमोक्षाय जरामरणयो-
र्मोक्षाय मां परमेश्वरं आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्ती यतन्ति
प्रयतन्ति ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्म-
विषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्योक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति ते किमर्थमिति जराम-
रणादिलक्षणो यो बन्धस्तद्विज्ञेयार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः सम्प्रति सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्य-
मासुप्त्यर्थं धेयत्वमाह मामाश्रित्येति जरादि संसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निःप्रपञ्चं सासुप्त-
माधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यादावित्याह जरेति मध्यमाधिकारिणं
प्रत्यहं मामिति परमेश्वरान्वयणं नाम विषयविस्तृत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्समाहि-
तेति प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्धयर्थं वह्निरङ्गानां यच्चादीनामन्तरङ्गानाञ्च श्वषादीनामनुष्ठानं
प्रायुक्तं जगदुपादानं परंब्रह्म कथं ब्रह्म विदुरित्यमोक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकल-
कर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह कृत्स्नं मिति ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवञ्च मां भजन्तस्ते सर्वे विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह जरेति जरामरण-
योर्भिरसनार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते तत् परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः
येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीत्यर्थः तत्प्राप्तनभूतसखिलं सर-
हस्यं कर्म च जानन्ति इत्यर्थः ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

नष्ट होगयेहैं वे लोग सुख दुख आदि इन्द्रिय सुकृत श्री एकाग्रचित्त होथ
हमको भजते हैं ॥ २८ ॥

और ऐसे जो मेरे भक्त जन तेई जानबे जोग वस्तु को अच्छीतरह
जानिके कृतार्थ होते हैं यह कहते हैं कि जरा मरणकेनिवारणार्थ मेरी
आश्रय ले जो मनुष्य यत्न करते हैं वे परब्रह्मको जानि शकै हैं और सम्पूर्ण

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं ये विदुः ।
 प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्गुह्यचेतसः ॥ ३० ॥
 इति श्रीभगवद्गीताया योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे
 विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

साधीति साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवञ्च अधिभूताधिदैवं
 तेन सह अधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं मां ये विदुः
 साधियज्ञं सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेपि
 च ते मां विदुः गुह्यचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मककर्मात्मकव्रज्यावित्त्वमेव किन्त्वधिभूतादिसंहितं तद्दे-
 दित्वमपि सिध्यतीत्याह साधिभूतेति अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेति पञ्चकं कर्म
 तद्ब्रह्म ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसाभापदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञान-
 मप्रतिष्ठतं तिष्ठतीत्याह प्रयाणेति अपिचेति निपाताभ्यां तस्यास्यस्यायां करणग्रामस्य
 व्यसृतया ज्ञानसम्भवेपि मयि समाहितचित्तानासक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानसयत्नलभ्यमिति
 द्योत्यते तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रतिज्ञेयं निरूपयता तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिक-
 रुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्योपेक्षितं ॥३०॥

इति आनन्दगिरिकृत टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ ॥

सामिक्तटीका ।

नचैवं भूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह साधिभूतेति अधिभूतादिशब्दानामर्थं श्रीभग-
 वानेवोत्तराध्याये व्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन च सह अधियज्ञेन च सह मां ये जानन्ति

भाषा अनुवाद ।

अध्यात्म विद्या जानै है' आर्थात् अध्यात्म ज्ञानसे प्राप्तव्य सोई देहादिसे
 भिन्न शुद्ध आत्माको भी जानते है' और तत्त्वज्ञान के साधनरूप कर्म भी
 जानि सकते है' ॥ २६ ॥

स्वामिमतटीका ।

जानन्ति नतु तदापि व्याकुलोभूय कां निश्चरन्ति व्यतो मङ्गलानां न योगभ्रंशशङ्कैति
भावः ॥ कृष्णभक्तैरेव यत्नेन ब्रह्मज्ञानसमाप्यते इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे सप्तकाशितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीधरस्वामिमतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और ऐसे मेरे भक्तोंकी योगसे भ्रष्ट होनेकी शङ्का नहीं है यही इस
श्लोकसे कहते हैं कि अधिभूत अधिदैव अधियज्ञ संहित जो हमको जानते
हैं तेई मेरे आसक्तचित्त मरणसमयमे भी हमको जानिश्कैं हैं उस विला
भी व्याकुल होय हमको नहीं भुलते हैं इससे मेरे भक्तको योगभ्रष्ट होने
का डर नहीं है । श्रीधरस्वामी अध्यायभरका अर्थ कहते हैं कृष्णके भक्तही
यत्नसे ज्ञानलाभ करते हैं यही विज्ञानयोगनामक सप्तम अध्याय भगवानने
प्रकाशित किया है ॥ ३० ।

इति श्रीजगन्नाथशुक्लविरचितायां मनभावनीटीकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता

अष्टमोऽध्यायः

अर्जुन उवाच ।

किन्तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तमम् ।

अधिभूतञ्च किं प्रोक्तस्यैवैव किमुच्यते ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजानि उप-
दिष्टानि अतस्तत्प्रश्नार्थं अर्जुन उवाच किं तदिति ॥ १ ॥ अधियज्ञ इति ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सप्तमाध्यायान्ते येषामन्तर्गतं पापमित्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसन्धानसक्तं यच्च
प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तद्विदुः जिज्ञासमानः सन् पृच्छन्तीति प्रश्नसमुदायसव-
धारयति ते ब्रह्मेति प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् बुभुक्षितवि-
षयप्रतिलब्धान्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्ययार्थमाह अथ इति यदुक्तं ते ब्रह्म तद्विदुरिति
तत् किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मण्यस्योभयत्वापि सम्भवादिति कत्याह किं तदिति
यकीक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्वात्मानं देहमधिगत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन
श्रोत्रादिकरणयामो वा प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह किमध्यात्ममिति विज्ञानं
यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति श्रुतौ कर्माणि द्वैविध्यनिर्धारणात् कर्म चाखिल-
मित्यत्र कर्म गृहीतमिति पृच्छति किमिति शराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यां अतीतस्य भग-
वतो न किञ्चिदवेद्यमस्तीति सूचयति पुरुषोत्तमेति साच्चिभूताधिदैवमित्याधिभूतशब्देन
पृथिव्यादिषु भूतेषु वर्त्तमानं किञ्चिदेव गृह्यते किं वा ससत्तमेव कार्यमिति निर्दिधारयिषया
पृच्छति अधिभूतमिति अधिदैवमिति च दैवतविषयमनुष्ठानं वा दैवतेष्वाहित्यसङ्ख्यादिषु
वर्त्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितमिति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति अधिदैवमिति ॥ ३ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः क्षणैकचेतसः इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टम उच्यते पूर्वा-
ध्यायान्ते भगवतोपनिष्पन्नानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदाध्यानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच किं
ब्रह्म ब्रह्मेति द्वाभ्यां स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

अधियक्षः कथं कोऽव देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

साधियश्चेत्यत्राधियश्चशब्देन यज्ञमधिकृतो विज्ञानात्मा वा परदेवता वेदि प्रश्नान्तरं प्रतिकरोति अधियश् इति स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किंवात्मन्ताभेदेत्याह कथमिति सर्वथापि स किमस्मिन् देहे वर्तते ततो बहिर्वा देहे वेत् स कोऽव तुङ्गुणादि तद्भूतितिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते कोऽवेति अधियश्चः कथं कोऽवेति न प्रश्नभेदकः कथमिति किन्तु प्रकारभेदविबक्षयेति दृष्टव्यं यत्तु सदाहितचित्तानामुत्कृष्टकर्मण्येऽपि भगवदनुसन्धानं सिध्यतीति तदनुकूलसूक्तमण्ड्यायं करणप्रसङ्गवशात् क्षित्तसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह प्रयास्येति ॥ २ ॥

स्वाभिकतटीका ।

किञ्च अधियश् इति अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन् कोऽधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः स्वरूपं पृष्ट्वाधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथं केन प्रकारेण अथावस्मिन् देहे स्थितः यज्ञमधिकृतोत्यर्थः यज्ञप्रवृत्त्यं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थं अन्तकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

सप्तम अध्याय मे जो सङ्क्षेप से कहा कि भगवद्भजन मे एकचित्त भक्त जन ब्रह्म कर्म औ अधिभूत आदि सात पदार्थ जानि सकै है सोई जो सप्तम अध्याय मे कहा जो ब्रह्म कर्मादि तिसको भगवान् अष्टम अध्याय मे प्रकाश रूपसे कहेंगे सो यह है कि सतयें अध्याय के अन्त मे प्रशङ्कवशते भगवान् ने कहा जो ब्रह्म औ अध्यात्म सात पदार्थ तिनके ज्ञानेच्छुक अर्जुन दो श्लोक से प्रश्न करते हैं कि हे पुरुषोत्तम आपने कहा जो ब्रह्म सो किस रूपक है और अध्यात्म हीं वा किस प्रकार का जानै तथा कर्म हीं वा क्या है और अधिभूत या अधिदेव किस को कहते है यह प्रश्न कर्जुनने भगवान से किया है ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय अक्षरमिति अक्षरं न क्षरतीति परमात्मा एतस्य वा अक्षरस्य प्रशंसने गर्णीति श्रुतेः श्रींकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणान्तद्वयं परमिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षरे उपपन्नतरं विशेषणं तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेहं प्रत्यागात्मभावः स्वभावो इति स्वोभावः स्वभावोऽध्यात्म उच्यते आत्मानं देहवर्धित्वं प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन च रुपुरोडासादेः स्वस्य द्रव्यस्य वितरणं परित्यागः स एष विसर्गलक्षणी यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्यर्थः इत्येतस्माद्गीत-भूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि उद्भवन्ति ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

व्याख्यातप्रश्नसमूहस्य प्रतिवचनं आगवतमवतारयति एषामिति क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुमीष्टं प्रतिपत्तिर्लोक्यं च सिध्यतीति बुद्धयमानो विप्रिनष्टि यथाक्रम

भाषा अनुवाद ।

और शरीर के द्वारा जो यज्ञादि कर्म किये जाते हैं उनका अधि-यज्ञ कहे अधिष्ठाता और कर्मका फलदाता को है अधियज्ञ स्वरूप पूंछि करके अब उसका अधिष्ठानभूत वस्तु पूंछते हैं कि हे मधुसूदन यह अधि-यज्ञ पुरुष इस देह में किस प्रकार से स्थित होके यज्ञादि कर्मोंका नियोग कहे अवधारण और यज्ञफल का प्रदान करता है और अन्तकाल में संयत स्तिष्ठ पुरुष तुमको किस उपाय से जान ते हैं यहां यज्ञशब्द से सब कर्मोंका ग्रहण है यह जानो ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मिति तत्र प्रश्नत्रयं निरर्थं भगवद्वचनमुदाहरति अक्षरमिति किं तद् ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रति
वचनमक्षरं ब्रह्मपरममिति तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्व-
सम्बन्धात् प्रष्टुं व्यत्यादयति अक्षरमित्यादिना कथं पुनरक्षर शब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि
शृङ्गप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रष्टित्वाश्रीयते व्युत्पत्तरेथान्तरेऽपि सम्भवादित्याशंक्य द्वावा
पृथिव्यादि विषयनिरङ्गुशप्रशासः परस्मादन्यस्मिन्नसम्भवात्तथाविध प्रशासनकर्तृत्वेन श्रुत-
मक्षरं ब्रह्मैवेत्याह एवमेति कृद्विर्गोपनपहरतीति न्यायादीकारे वर्णसमुदायात्मन्यक्षर-
शब्दस्य कृद्वा प्रष्टित्वाश्रयितुचित्वाशंक्याह व्योम्कारस्येति प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोक्षा-
राख्यमक्षरमेवोत्तरत्वं विशेषितं भविष्यतीत्याशंक्य परमविशेषणविरोधात् न तस्य प्रक्रमः
सम्भवतीत्याह परममिति चेति किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि
तद्वाच्ये तस्यैवेति स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहंप्रत्यय-
वेद्ये वर्तत इति असुं प्रतिभासं व्यावर्त्तस्वभावपदं षट्ज्ञाति स्तो भाव इति एवं विपक्ष-
परिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इत्याशयमर्थे निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति स्वभाव
इति तस्यैव परस्त्वित्यादिनोक्तं न विस्मर्त्तव्यमिति विशिनष्ट परमार्थेति परमेव हि ब्रह्म
देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत् कृद्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः
किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते भूतेति भूतान्येव भावस्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिर्मां करोतीति
व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पत्तादयति भूतानामिति भावः सद्भावो बस्तुभावो-
ऽतएव भूतवस्तुत्पत्तिकर इति वक्ष्यति वैदिकं कर्मात्नोक्तविशेषणं कर्मशब्दितमिति विसर्ग-
शब्दार्थं दर्शयन् विशदयति विसर्ग इत्यादिना कथं पुनर्यथोक्तस्य यत्तस्य सर्वेषु भूतेषु
कृद्विस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वनित्याशंक्याग्नौ प्रास्तावृतिरित्यादिष्मृतिमनुश्रूत्याह
‘शतसाङ्गीति ॥ ३ ॥

‘सामिक्ततटीका ।

प्रश्नक्रमेणैकोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति त्रिभिः न क्षरति न क्षततीत्यक्षरं ननु
जीवोऽप्यक्षरस्तथाह परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद् ब्रह्म एतद्वै तदक्षरं गार्भि-
ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवा-
त्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः भूतानां जरायुजादीनां
भावः सत्ता उत्पत्तिः उद्भवश्च आदित्याज्जायते उत्थिरिति क्रमेण उत्थिस्तृकृष्टत्वेन भवमनु-
द्भवः तौ भूतभावोद्भवौ करोति योविसर्गी देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपी यशः सर्वकर्माणां सु-
फलक्षयमेतत् स च कर्मशब्दाच्चः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाविदैवतं ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधिभूतमिति अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति कोसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत् किञ्च जनिमदस्त्वित्यर्थः पुरुषः पूर्ण-
मनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्व-
प्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतं अधियज्ञः सर्वजन्माभिमानिनी
देवता विष्णुाख्या यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन् देहे
यो यज्ञस्तस्याऽहमधियज्ञः यज्ञो हि देहनिर्वर्त्तत्वेन देहसमवायीति
देहाधिकरणो भवति देहभृतांवर ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीकृष्ण भगवान् इस श्लोक से लेकर तीन श्लोक के द्वारा अर्जुन को
प्रत्येक प्रश्नका सिद्धान्तरूप उत्तर कहते हैं कि न क्षरति गच्छति अक्षरं
अर्थात् जिसका गमन ओ आगमन नहीं है सोई अक्षर ब्रह्म है जो कहो
कि जीव चैतन्य भी अक्षर क्यों न होय तो कहते हैं कि नहीं जो परम
अक्षर कहे अगत का मूल कारण है सोई ब्रह्म जानो क्योंकि श्रुति में भी
कहा है कि हे गार्गी वेद कहे जानो कि इसी ब्रह्माण्ड ही को सोई ब्रह्म
कहते हैं यह बात प्रसिद्ध है और उसी ब्रह्मका अंश जो जीवरूप होने
से नाम स्वभाव और देह आदि अङ्गीकार करिके भोक्तारूप से वर्त्तमान है
उसी जीवको अध्यात्म कहा है और भूत कहे जरायुज आदिकों की
उत्पत्ति और उद्भव शब्द का यह अर्थ है कि सूर्यसे वर्षा वर्षा से अन्न औ
अन्न से प्रजा ऐसे क्रमसे उत्तमरूप जो ऋषि सोई भूतों का भाव है और
उद्भवकारी जो विसर्ग अर्थात् सर्वकर्म का उपलक्षणरूप देवताओं को उद्देश्य
करि द्रव्यत्याग रूप जो होम यज्ञ आदि सोई कर्म है ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्यग्नि प्रश्रवयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमित्यस्य प्रति-
वचनमधिभूतं क्षरो भाव इति तत्ताधिभूतपदमनूद्य बाध्यमर्थं कथयति अधिभूतमित्या-
दिना तस्य निर्देशमन्तरेण निश्चातुमशक्यत्वात् प्रश्नद्वारा तच्चिर्दिशति कोऽसाविति
कार्यं भावसत्त्व संश्लेषोत्तरमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति यत् किञ्चिदिति अधिदैवं किमिति
प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादि प्रतिवचनं तत् पुरुषशब्दमनूद्य मुख्यमर्थं तस्योपन्यस्यति पुरुष इति
तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाह पुरि शयनाद्वेति वैराजं देहमासाद्यमादित्यमण्डलादिषु
दैवत्वेषु योऽन्तरमस्थितो लिङ्गात्मा व्यष्टिकरणानुपाहकोऽतः पुरुषशब्दार्थः स चाधिदैव-
तमिति स्मृत्यति आदित्येति अधियज्ञः कथमित्यादिप्रश्नपरिहरञ्चयज्ञशब्दार्थमाह
अधियज्ञ इति कथमुक्तायां देवतायामधियज्ञशब्दः स्वादित्याशङ्क्य श्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञो
वेद इति परैव देवताधियज्ञशब्देनोच्यते सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्ये-
त्याह स हि विष्णुरिति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरलेत्युक्ता देहसामानाधिकरण्याद्वालेत्यस्य
व्याख्याम् अस्मिन्निति किमधियज्ञो वह्निरन्तर्वा देहादिति सन्देहो माम्बुदित्याह देह
इति ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात् कथं तथाविधयज्ञानि देवतात्वं भगवतो
विवक्ष्यते तत्राह यज्ञो होति एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवश्यं नहि परा देवता
दर्शितरीत्यादियज्ञशब्दात् बुद्ध्यादिष्वन्तर्भावमनुभावयितुमलं देहान् विभ्रतीति देहभूतः
सर्वं प्राणिनस्तेषामेष वरः श्रेष्ठः युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिज्ञात्वं संवाहं विदधान-
स्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यम् ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अधिभूतमिति क्षरो विनश्वरो भावः देहादिपदार्थः भूतं प्राणिभावमधिकृत्य
भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषो वै राजः सूर्यमण्डलवर्ती स्वाशभूतसर्वदेवतानामधिपतिर-
धिदैवतमुच्यते आधिदैवतमधिष्ठात्री देवता स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माण्यो समवर्त्तत इति श्रुतेः अत्रास्मिन् देहेस्थितोऽहमेवाधिय-
ज्ञोयज्ञस्याधिष्ठात्री देवता यज्ञादिकर्म प्रवर्त्तकस्तत्फलदाता च कथमित्यस्यात्युत्तरमनेनेवोक्तं
द्रष्टव्यमन्तर्यामिणोऽसत्तादिभिर्गुणैर्जोर्वैलक्षण्येन देहान्तर्वर्त्तित्वप्रसिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृत्रं परिप्रसजजते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यक्षमन्न-
न्नन्योऽपि चकास्तीति देहभूतां मध्ये श्रेष्ठ इति सम्बोधयन् त्वमप्येवं भूतमन्तर्यामिणं
पराधीनस्तद्रूपनिष्ठत्वमव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हतीति सूचयति ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और क्षर कहै विनश्वर जो देह आदि सो प्राणीमात्र को अधिकार
करके स्थिति करै है इससे अधिभूत कहावे है और पुरुष कहते हैं सूर्य-

अन्तकाले च माकेव स्मरन् सुक्ता कलेवरं ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अन्तकाल इति अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् सुक्ता परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यते अत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राह अन्तकाले वेति मामेवेत्यवधारणेन अध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते विशिष्टस्मरणे हि चित्तविच्छेपाच्च प्रधान-

भाषा अनुवाद ।

मण्डलवर्त्ती विराट् को जो अपने अंशरूप समस्त देवताओं के अधिपति हैं वेई अधिदेव हैं अधिदेव कहते अधिष्ठात्री देवताको यह श्रुतिसे कहा है कि सोई विराट् पुरुष प्रथम शरीरधारी सकल भूतों के आदि कर्त्ता औ ब्रह्मा के भी पूर्व वर्त्तमान थे और इस शरीर में अन्तर्यामी रूपसे वर्त्तमान जो हम को अधिष्ठात्री देवता तथा कर्मफल तिन के दाता जानो इस से अधियज्ञ किसरूप स्थिति करते हैं इस प्रश्न का उत्तर भया क्योंकि यही अन्तर्यामी की असङ्ग आदि गुण के द्वारा जीव के साथ भिन्नता पूर्वक देह के बीच में वर्त्तमानता लोक में प्रसिद्ध है सो श्रुति भी कहती है कि मित्रभाव से एकस्थान में रहनेवाले जो जीव औ अन्तर्यामी रूप ये दोनों सुन्दर पञ्चयुक्त शरीररूप एकवृत्तपर स्थिति किये हैं तिन के मध्य एकफल भोगी औ दूसरा जाच्चीमात्र कहे देखनेवाला है और हे देहभृतांवर नरयेष्ठ अर्जुन इस सम्बोधन से यह जनाया कि तुम भी अपने प्रवृत्तिरूप कर्मों के अन्वय व्यतिरेक के अनुरूप सिद्धि असिद्धि में एक ही अन्तर्यामी के आधीन हो तौ सुतरां कहे भले प्रकार अन्वयव्यतिरेक के द्वारा इस अन्तर्यामी को तुम आप अपने से जानने के योग्य हो ॥ ४ ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।
तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न मद्भिषय एवायं नियमः किं तर्हि यं यमिति यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन्श्चिन्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवेति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भाव-

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

स्मरणमपि स्थानत्र भरणकाले कार्य्यकरणपारवश्याद्भगवद्भुक्स्मरणाऽसिद्धिः सर्वदैव-
नैरन्तर्येण आदरधिया भगवति समर्पितवेतसः तत्कालेऽपि कार्य्यकरणजातभगवत्पतो
भगवद्भुसम्भानसिद्धेः शरीरे तस्मिन्नाहं समाभिमानाभावादिति यावत् प्रयातीत्यत्र
प्रकृतशरीरमपादानं ब्रह्मावित् ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतिमात्रित्याह नास्तीति व्यासेष्यं
संशयमेषामिनयति याति वेति ॥ ५ ॥

खामिक्तटीका ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन पृष्टमन्तकाले ज्ञानोपायं तत्फलञ्च दर्शयति
अन्तकाल इति मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन् देहं त्यक्त्वा यः प्रक्षेपेण
अर्चिरादिमार्गेण उत्तरायणपथा याति स भङ्गाव' सद्रूपतां याति अत्र संशयो नास्ति
स्मरणं ज्ञानोपायो भङ्गावापत्तिञ्च फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और तुम अन्तकाल में कैसे जाने जाते हैं इस विषय में अन्तसमय-
ज्ञान की उपाय औ उसका फल देखावते हैं कि उक्त जो अन्तर्यामि
स्वरूप परमेश्वर मैं सो मेरे को स्मरणपूर्वक देहत्याग करिके जो प्रकट
रूपमें अर्चिरादि कहे सूर्यमण्डल में होय के उत्तरायण राह से अर्थात्
उत्तरायण सूर्यमें गमन करते हैं वे मेरे स्वरूप को प्राप्त होते हैं इस में
संशय नहीं है मेरा स्मरण ही तत्त्वज्ञान की उपाय है औ मेरे रूप को
प्राप्तिही फल है ॥ ५ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पित मनोबुद्धि र्मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भावितास्त्वस्मिन् भास्वज्ज्ञावः स भावितः स र्थमाणतयाऽध्यस्तो येन स तद्भावभाषितः नन् ॥ ६ ॥

यस्मादेवमन्यभावन देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मादिति तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथासास्त्रं युध्य च युद्धञ्च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धिर्यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथास्मृतमेष्यसि असंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अन्तर्काळे भगवन्मनुष्यावतो भगवत्पाप्मनिनियमवद्व्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्वजतस्तत्प्राप्तिरपश्यं भाविनीति दर्शयति जेत्यादिना कथं पुनरन्तर्काळे परवशस्य निवृत्तविषयकृतिर्भविष्यत्युच्यते तत्राह सदेति देवादिविशेषस्तत्किञ्चित् संप्रत्यर्थः भावो भावना वासना स भावो भाषितः सत्प्रादितो येन पुंसां स तथाविधः सन् यं यं भावं स्मरति तन्मेष देहत्वागादूर्ध्वं गच्छतीति सख्यन्वः ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

न केवलं मां स्मरन् सद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि यं यमिति यं यं भावं देवतान्तरं वा अन्वमपि वा अन्तर्काळे स्मरन् देहं त्वजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति अन्तर्काळे भावविशेषस्मरणे हेतुः सदा तद्भावभाषित इति सर्वदा तस्य भावो भावनानुचिन्तनं तेन भाषितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अन्तर्कालमे मेरा स्मरण करके मेरीही प्राप्तिहोय केवल यही नहीं सोई कहते हैं कि हे कुन्तीपुत्र अर्जुन अन्तर्कालमे जो कोई जिस देवता-का या औरकिसी विषयका ध्यान कर देह छोड़े है सो उसीको प्राप्त होता जिसका ध्यान कियाहै देखो सर्वदा जिसका चिन्तन करते रहो तो अन्तर्कालमे भी अन्तःकरणमे उसीका संस्कार रहता और नवीन अपूर्व वस्तुका स्मरण होना अति कठिन है ॥ ६ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च [अभ्यासेति] अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणे विलक्षणप्रत्ययान्तरितोऽभ्यासः स चासौ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सततं भावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्यप्रत्ययहेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरलोकमवतार-
यति यस्मादिति विशेषणत्वयवतो भगवदनुसरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं भाति तस्मादित्युच्यते
सर्वेषु कालेष्वेव नैरन्तर्याम्यां सहेति यावत् भगवदनुसरणे विशेषणत्वसहित्वं यथा-
शास्त्रमिति द्योत्यते भगवदनुसन्धानं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि कुरु युद्धमित्युपदि-
ष्टता भगवता सत्सङ्गयो आनन्दकर्मणोरङ्गीकृतो भातीत्याशङ्क्याह मयीति मनोबुद्धिगोचरं
क्रियाकारकफलजातं सफलमपि द्रष्टुं वेति भावयन् युद्धप्रवृत्तिं ब्रुवता क्रियादि कलाप्रत्य-
यव्यातिरिक्तस्वाभावाभिज्ञापाश्चात् सत्सङ्गयो विवक्षित इत्यर्थः उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्त्तमान-
स्य प्रयोजनमाह मामेवेति उक्तसाधनवशात् फलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति
असंशय इति ॥ ७ ॥

साम्भिकतटीका ।

तस्मादिति यस्मात् पूर्ववासनैवान्तकाद्ये स्मृतिहेतुर्न तदा विवक्ष्य स्मरणोद्यमः
सम्भवति यस्मात् सर्वदा मानसुसर अनुचिन्तय सन्ततस्मरणमाह चित्तशुद्धिं विना न
भवति अतो युध्य च युध्यस्व चित्तशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्ममनुवर्त्तित्वेत्यर्थः एवं मर्यापितं
मनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया स त्वमनायासेन मामेव प्राप्स्यसि
असंशयः संशयोऽत्र नास्ति ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकी वासनाही जिसलिये मरणकालके स्मरणमें हेतु है और अन्तसमय
में विवश प्राणीको अपूर्व वस्तुका स्मरण असंभव है इससे सर्वदा हमको
चिन्तन करो परन्तु मेरा चिन्तन भी चित्तशुद्धि विना दुर्लभ है सो तुम
चित्तशुद्धि के अर्थ युद्धरूप स्वधर्मका अनुष्ठान करो और तुमारा संकल्प
त्मक मन तथा व्यवसायात्मिका बुद्धि मेरे में अर्पित भई है इससे अनायास
हमको प्राप्त होउगी इसमें संशय नहीं है ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्याहृतं प्रवृत्तं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं दिव्यं याति गच्छति हे पार्थ अनुचिन्तयन् सास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

यानन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च पूर्वश्लोकोक्त कार्यानुष्ठाप्यै भगवन्मन्तकाले प्राप्नोतीत्याह किञ्चेति अभ्यास-
विभजते मयीति नहि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति मनानो-
विशिष्टं चित्तेति अन्तरालकालेऽपि विजातीय प्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमाने-
ष्वपि सजातीय प्रत्ययादृष्टिरयोगिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह विजज्ञप्तेति अभ्यासाख्येन
योगेन युक्तत्वं चेतसो विदृशेति तत्त्वेवेति तृतीयया परावृष्टोऽभ्यासयोगः सप्रभ्यापि
परावृष्टते ननु प्राक्तनानां चेतस्येत्याशङ्क्य विशिनष्टि योगिन इति तच्च ज्ञेयो विषयान्तरं
परावृष्टेन तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याह नान्यगामिनेति प्राप्तादिकं विष-
यान्तरपारवश्यमभ्यनुष्ठातुं ताच्छील्यप्रत्ययात्तेन तात्पर्यादपरावृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिर्दे-
नेत्यर्थः तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरावृष्टाखिलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वं तच्च
प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमप्रेक्षते यथासावादित्ये इत्यादिभुतिमनुसृत्याह दिवीति तत्
विशेषतोऽन्विष्यन्तिरेव भयनं पूर्वोक्तेन चेतसा यथोक्तं पुरुषमनुचिन्तयन् याति तमेवेति
सम्बन्धः अनुचिन्तयन्नित्यलानुशब्दार्थं व्याचष्टे शास्त्रेति चिन्तयन्निति व्याकरोति ध्याय-
न्निति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

चिन्तयन्नित्यलानुशब्दार्थं व्याचष्टे शास्त्रेति चिन्तयन्निति व्याकरोति ध्याय-
न्निति ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर आरण्यमे परम कारण अभ्यास को देखावते हुये कहते हैं कि
अभ्यास कहे समानजातीय की प्रतीतिका प्रवाह जो धारावहक योग है
अर्थात् उपाय उससे एकाग्र चित्त होय जिसकी बुद्धि अन्यविषयमे न जाय

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणोयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातरमचिन्तरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् :

किंविशिष्टञ्च पुरुषं यातीत्युच्यते कविमिति कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रसासितारम् अणोः सूक्ष्मादध्यणीयांसं सूक्ष्मतरम् अनुस्मरेदनुचिन्तयेत् यः कश्चित् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचित् चिन्तयितुं शक्यते इत्यचिन्त्यरूपस्तम् आदित्यवर्णमादित्यस्यैव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात् परं तमनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेष्वेव सम्बन्धः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किं विशिष्टपुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः चकारात् कया वा नाद्योत्क्रामच्चित्तलु-
क्यते तत्तद् ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति उच्यते इति क्रान्तदर्शित्वम-
तीतादेर्येषस्य यस्तुनो दर्शनशालित्वं तेन निष्प्रसङ्गमर्थमाह सर्वज्ञमिति चिन्तनमादिसतः
स सर्वस्य कारणत्वादानादिसित्यर्थः सूक्ष्माकाशादि ततः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वादित्य-
त्यर्थः यो यद्योक्तमनुचिन्तयेत् स तमेवानुचिन्तयन् यातीति पूर्वेष्वेव सम्बन्ध इति योजना
ननु विशिष्टजात्यादिसतो यद्योक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति न त्वन्नादादीनामित्याशङ्क्याह
यः कश्चिदिति फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनाह सर्वस्येति एतदप्रमेयं भ्रुवमिति श्रुति-
माश्रित्याह अचिन्त्यरूपमिति नहि परस्य किञ्चिदपि रूपवादिवस्तुतोऽस्ति आरूपवदेवहीति
न्यायात् कल्पितमपि नास्मादादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह नास्येति मूलकारणम-
ज्ञानात् तत्कार्याच्च पुरस्तादुपरिष्ठाद् व्यवस्थितं परमर्थतो ज्ञानतत्कार्वाण्युपमित्याह
तमस इति ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसा मनुष्य बुद्धिके द्वारा प्रकाशरूप परमेश्वरको निरन्तर चिन्तन करिके
हे पार्थ इस परमेश्वर को प्राप्त होता है ॥ ८ ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणगावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥१०॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च प्रयाणकाल इति प्रयाणकाले मरणकाले मनसाचलेन प्रचलन-
वर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिः तथा युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं
योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं स्वचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं
तेन च युक्त इत्यर्थः पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृतं तत ऊर्ध्वं गामिन्या

आनन्दगिरिकतटीका ।

इतश्च भगवदस्मरणं सफलत्वादनुबोध्यमित्याह किञ्चेति कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नाति-
रेकोऽभ्यर्थ्यते तत्राह प्रयाणकावेति अथ तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापसमेष्ट्यभ्यासं
प्रत्याह मनस्येति योऽनुस्मरेत् स किमुपैति तत्राह स तमिति मरणकावे ल्लेखबाहुल्येऽपि

स्वामिकृतटीका ।

पुनरत्यनुचिन्तनीयं पुरुषं विशिनष्टि कविमिति द्वाभ्यां कविं सर्वज्ञं सर्वविद्यानिर्मा-
तारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारं नियन्तारम् अयोः सूक्ष्मादप्यणीवांशमति-
सूक्ष्मं आकाशकालदिग्भ्योऽप्यनिसूक्ष्मतरं सर्वस्य धातारं पोषकम् अपरिमितमहिमत्वा-
दचिन्त्यरूपं मल्लोमसयोर्मनोबुद्धोरगोचरम् आदित्यवत् स्वरूपप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं
यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्थं तमसः पर-
स्तादिति श्रुतेः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

फेरिभी चिन्तनीय पुरुषका स्वरूप दो श्लोकसे कहते हैं कि कवि कहे
सर्वज्ञ सकल विद्योके निर्माणकाकर्त्ता पुराण कहे अनादिसिद्ध अनुशासिता
कहे समस्त जगतके नियन्ता औ अणोरणीयांस कहे सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म
आकाश काल दिशोंसे भी सूक्ष्म औ सबके धाता कहे पोषण कर्त्ता अप-
रिमित महिमासे अचिन्त्यरूप अर्थात् मलयुक्त मन औ बुद्धिके अगोचर कहे
अदृश्य औ आदित्यवर्ष तथा तम जो प्रकृतिमाया तिससे पर ऐसे मेरे
रूप को जो स्मरण करै हैं-॥ ८ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

नाद्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवीर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यग्प्रमत्तः
बुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिसङ्क्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रपद्यते
दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्राचीनाभ्यासप्रसादासादित बुद्धिवैभवो भगवन्तनुस्मरणं यथाकृतमेव देहाभिमानविगमा-
नन्तरमुपागच्छतीत्यर्थः भगवदनुस्मरणस्य साधनं मनसैवानुष्ठप्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाचष्टे
मनसि तस्य चञ्चलत्वाच्च स्थैर्यमीश्वरे सिध्यति तत् कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशङ्क्याह
अचलेनेति ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुखं तस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्ये पौनः
पुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं ततश्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे प्रचलनेति सम्बन्धानुस्मरणाधि-
कारिणं विधिगतिं भक्त्येति परमेश्वरे परेषु प्रेम्णा सहितो विषयान्तरविमुखः अर्चय्य
इत्यर्थः योगबलमेव स्मरयति समाधिजेति योगः समाधिः चित्तस्य विषयान्तरवृत्ति-
निरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैकाग्रकरणं तेन तत्तैव स्थैर्य-
मित्यर्थः चकारभूषितमन्त्रयमन्त्राचष्टे तेनवेति यत् कया नाद्योक्तामनु यातीति तत्राह
पूर्वमिति चित्तं हि स्थापयतो विषयेषु व्याघृतं तेभ्यो विमुक्षीकृत्य हृदये पुनरुत्तीकाकारे
परमात्मस्थाने यत्रतः स्थापनीयम् कथं यदिदर्शयाम् अङ्गपुरे इत्यादिश्रुतेस्तत्र चित्तं वशी-
कृत्य आदावनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति तत इति इङ्गापिङ्गले दक्षिणोत्तरे नाद्यौ हृदयाङ्गः
कृतो निरुध्य तस्मादेव हृदयापादूर्ध्वमनशीलया सुशुम्णया नाद्या हार्दं प्राणमानीय
कण्ठावस्थितं स्तनसदृशं मांसस्त्वक् प्रापद्य तेनाध्यना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्य अप्रमाद-
वान् अङ्गारम्भादिनिःक्रय्य कविं पुराणमित्यादि विशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः भूमि-
जयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां ज्ञानो वशीकरणं तस्य स्थापनीवेदावैशिष्ट्यं
तदुद्धारणेत्येतदुच्यते सतमित्यादि व्याचष्टे स एवमिति ॥ १० ॥

स्वामीकृतटीका ।

स प्रपञ्च प्रकृतिं मित्वा यस्तिष्ठति एवंभूतं पुरुषम् अन्तर्कावे भक्तियुक्तो निश्चलेन
विज्ञेपरहितेन मनसा योऽनुस्मरेत् मनोमैत्रस्थो हेतुः योगबलेन सम्यक् सुशुम्णया मार्गेण
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य इति स तं परं पुरुषं परात्मस्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रपञ्चसहित प्रकृति को भिन्नकरिके जो स्थित होरहा है अैसे पुरुषको
भक्तियुक्त जो पुरुष विज्ञेपरहित निश्चलमनसे आसनकालमे कहे अन्तमे

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विसन्ति यद्यतयो वीतरागाः।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्या मन्तरेणापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्त इद-
मुच्यते पुनरपि वक्ष्यमाणोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद दनादि-
विशेषणविशेषस्याभिधानं करोति भगवान् यदक्षरमिति यदक्षरं नक्षरतीति
अक्षरं अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति तद्वा एवदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा
अभिवदन्तीति श्रुतेः सर्वविशेषनिवर्त्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमन्वणिवेत्यादि
विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्त्वां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो
वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति
वाक्यशेषः ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्तीति तत्ते पदं यदक्षराख्यं ब्रह्मचर्यं पदं
पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि
स योह तद्भगवन् मनुष्येषु प्राणायामोद्धारमभिध्यायीत कतमं वा वसते न
लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकामपरञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धार
इत्यपक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत
प्रणवो धनुः सरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्षमुच्यते अप्रमत्ते न वेदव्यं शरवत्तन्मयो
भवेदित्यादिना वचनेन अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति चोपक्रम्य सर्वे वेदा
यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदीच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदित्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो
वाचकरूपेण प्रतिभातृत् प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तित्वेन मन्दमध्यम-
बुद्धिनां विवक्षित स्थोद्धारस्थोपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि

भाषा अनुवाद ।

धारावाहिक चित्तवृत्तिसे स्मरण करे है उसके स्मरणविषयक मनकी
स्थिरताका कारण यही है कि सम्पूर्ण योगबलसे सुषुम्ना नाम नाड़ीकी
मध्यस्थक्रमसे उसकी प्राणवायु भूमध्यमे प्रविष्ट होती है ऐसा पुरुष
परमात्मारूप प्रकृशात्मक पुरुषको प्राप्त होता है ॥ १० ॥

आङ्गरभाष्यम् ।

अधिकृतं कविं पुराणमनुशासितारं यद्वरं वेदविदो वदन्तीति चोपन्य-
स्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योद्धारस्य कालान्तर-
शुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं यत्तव्यं ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

येन केन चिन्मन्त्रादिना ध्यानकावे भगवदुत्तरणे प्राप्ते सत्यभिधानत्वेन निश्चि-
न्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्वैवित्युद्ब्रजप्रसिद्धा ग्राह्याणि कालमाह पुनरपीति उपायो
वक्ष्यमाण ओङ्कारः अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशङ्क्याविषय-
त्वमित्येतादयैवेति सत्त्वाश्रुतिमुदाहरति तद्वेति तथापि तस्मिन्निषेधे सर्व्वविशेषान्ते
वचनमनुचितमित्याशङ्क्याह सर्व्वेति न केवलं विद्वद्भुववसिष्ठं यथोक्तं ब्रह्म किन्तु सुक्तो-
पख्यतया सुक्तानामपि प्रसिद्धमित्याह किञ्चेति केषां पुनः सन्त्यासित्वं तदाह वीतरामा
इति ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्य्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह यच्चेति कथं तर्हि यथो-
क्तब्रह्म समं ज्ञातुं शक्यमित्याहुलितवेतसमर्जुनं प्रत्याह तत्ते पदमिति वक्ष्यमाणेनोपायेन-
व्युक्तं व्यतीर्थोद्धारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति स योहेति सत्त्वकामेनाभिधानफलं
जिज्ञासुना भगवद्विति पिप्पलादः सव्योध्याभिसुखीक्रियते निपातो ह प्रसिद्धमर्थस्यप्युतो-
यन्तावभिधानस्य फलत्वेन कर्त्तव्यत्वमावेदयतः मनुष्येषु मध्ये स योऽधिकृतो मनुष्यस्तत्र-
सिद्धमभिधानं यथा सिध्यति तथा सर्व्ववेदसार भूतमोद्धारमाभिसुख्येन ध्यायीत तस्माभि-
ध्यानमाक्रायसादिति न्यायेन सरणान्तमनुष्ठेयं स चैवमनुतिष्ठन् प्रकृतेनाभिध्यानेन शोकानां
जेतव्यानां वृद्धत्वात् कतमं शोकं जयतीति प्रश्ने पृष्टवते सत्यकाय पिप्पलादानामा किला-
चार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच तत्र प्रथमं अभिध्येयमोद्धारं परापरब्रह्मत्वेन सङ्गीकरोति एतद्वा
इति लिमातेषांकारमकारात्मकेनेति यावत् योऽभिध्यायीत तमेव यथा भिध्यातं पुरुष-
मभिगच्छतीत्यादि वचनेनोपासनमोद्धारस्योक्तमित्यर्थः प्रश्नश्रुतिवत् कटवल्ली च तत्रैवार्थे
प्रष्टेत्याह अन्यत्वेति व्यवधानेनोपनिषदां व्यवधाने न च कर्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि
पर्य्यवसानं दर्शयति सर्व्व इति तपसामपि सर्व्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्य्यवसानमित्याह
तदासीति तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र पिहितमित्याह यद्विष्णुस्त इति
तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथमोकाराद्वारकमिति कथयति औचित्येतिदिति उदा-
हृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति परस्येति तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विव-
क्षितोद्धारस्योपासनं यथोक्तैर्ध्वनैरुक्तमिति सम्बन्धः मनु परस्मिन् ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादि-
वाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोद्धारस्योपन्यस्यते तदाह परेति
अन्यपि विशिष्टसाधिकाङ्गारणो विनैवोपासनमुपनिर्ज्जुनो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुपपद्यते तथापि

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मध्वार्थायात्मनः प्राणमास्थितो वोगधारणां ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तञ्च यत् किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो अन्य आरभ्यते सर्वेति
सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि हाराणि च सर्वद्वाराण उपलब्धौ तानि

आ. ज्दगिरिक्षतटीका ।

सन्धानं सध्यमानास्तु तज्जि हेतुत्वोद्धारो विवक्षितः तत्सोपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरूप-
द्विष्टमित्यर्थः तस्य क्रममुक्तिपक्षत्वादुक्तं भवत्येवमिति भाव्यते स्वतीनां
प्रवृत्तिस्त्वायता प्रकृते चित्तः स्यात्तन्निष्ठायां क्राष्टुं यदिति तदेवेवापि वक्तव्यमित्युच्यते
सम्बन्धः उपासनमेवोपास्योपपन्नसद्वारा स्मरयति कविनिष्ठादिना पूर्वोक्तद्वेषेणैव निधान-
त्वेन प्रतीकत्वेन वेद्यार्थः नैतत्सोपासनस्यान्यथासंख्य सोपपन्नत्वं सञ्चिते योगेति ॥ ११ ॥

स्वामिदत्तटीका ।

केवलाभ्यासयोगः द्विः प्रथमाभ्यासमन्तरङ्गं विधिस्तुः प्रतिजानीते यद्व्यवसिति
यद्व्यवसरे वेदायं वा वदन्ति एतस्य वा व्यवसरस्य प्रयासने गार्ग्ये इत्याचान्मसौ विष्टतौ
तिष्ठत इति श्रुतेः वीतो रागो येभ्यस्ते वीतरागा यतयः प्रयत्नयन्तो यद्विशन्ति यच्च
ज्ञातुमिच्छन्तो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते त्वर्थं पदं प्रयति गम्यत इति पदं प्राप्य
संभवेण संसेवेण प्रपश्ये तत्प्राप्त्यपार्थं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिस प्रकाश पुरुषकी प्राप्तिका हेतु जो अभ्यास योग तिसकी अपेक्षा प्रणव अभ्यासका अंतरङ्ग कहे श्रेष्ठ साधन कहनेकी इच्छा रखते हुये भगवान् उसको कहनेकी प्रतिज्ञा करते हैं कि हे गार्गि यही अक्षर स्वरूप परब्रह्म की शिवा क्रमसे सूर्य औ चन्द्रमे नियुक्त होय स्थिति करती है अर्थात् अक्षर स्वरूप ब्रह्मकी शिवा चन्द्र औ सूर्य करते हैं यह श्रुतिके कहने से वेदवित् लोग जिसकी अक्षर कहते हैं और जिसके राग आदि गत हांगये हैं ऐसा यती कहे यज्ञकारो पुरुष जिसमे प्रवेश करते और जिसके जाननेके अर्थ गुरुकुलमे वास करि ब्रह्मचर्य करते हैं सोई ब्रह्म-पद तुमका अब मै संक्षेपसे कहता हूँ ॥ ११ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

आह्वरभाष्यम् ।

सर्वाणि संयम्य संयमने कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निः प्रचारतामापाय तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाद्या ऊर्ध्वसारुह्य मूर्ध्वसारुह्य मूर्ध्वन्याभायात्मनः प्राणसोस्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

तर्हि कथमनन्यवेताः सततमित्यादि वचने तत्राह प्रवृत्तेति ओङ्कारोपासनं प्रवृत्तं तदनन्तरं तत्कृत्वा प्रवृत्तं तदुद्गारा वायुनरादित्यादि वृत्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः उक्तोऽर्थे समनन्तरप्रवृत्तसुखापयति इत्येवमर्थ इति ओलादीनां कुल द्वारवत् तत्राह उपसङ्गतिरिति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारा तेभ्यो वैतृष्यापादनं कोऽयं मनसो हृदये निरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति तत्रेति उर्ध्वमित्यत्रापि हृदयः इति सम्बध्यते वर्णाश्रयपुनःस्मृतिराणि ओलादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वेभ्यो निष्ठया हृदयमानीय ततो निर्गतेषां सुषुम्नया कण्ठगन्धमध्यस्थ-
खाट्कमेव प्राणं मूर्ध्वन्याभाव योगधारणांभारुहो ब्रह्म व्याहरन् माह तदर्धमनुस्मरन् परमां गतिं वातीति संबन्धः ॥ १२ ॥

स्वामिकतटीका ।

प्रतिज्ञातमुपायं सोऽङ्गमाह सर्वेति हाभ्यां सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याह्वय चक्षुरादिभिर्वाङ्मयविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनस्य हृदि निरुध्य बाह्यविषयस्मरणमप्यकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणभाषाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थितं आश्रितवान् संन ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मपदप्राप्ति की अङ्ग समेत उपायकी दो श्लोकसे कहते हैं कि इन्द्रियों की प्रत्याहरण पूर्वक अर्थात् चक्षुआदिसे बाह्यरूपान्ति विषयोंका ग्रहण छोड़ि मनको हृदयमे रोध करके अर्थात् विषयोंका स्मरण त्याग करके हुये भौहके मध्य भकुटी देशमे वायुको स्थापन करनेके अनन्तर योगका धारणरूप जो धैर्य उत्तका अवलंबन करके ॥ १२ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रैव च धारयन् श्रीमिति श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूत-
मीक्षारं व्याहरन्नुच्चरं स्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् यः प्रयाति
स्मियते स त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरं त्यजन् देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं
देहत्यागिनं प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः स एवं त्यजन् प्रयाति
गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिं ॥ १३ ॥

किञ्च अनन्येति अनन्यचेता नान्यविषये चेतोयस्य सोऽयमनन्यचेता
योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः सततमिति नैरन्त-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यद्योक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो भूर्ज्वा नि प्राणमाधाय धारयन् हि किं कुर्यादित्याशङ्क्या-
नन्तरहोक्तमवतारयति तत्रैवेति एकञ्च तदक्षरं चेति एकाक्षरमोमित्येवं रूपं तत्कथं
ब्रह्मण इति यः प्रयातीति स्मरणसङ्गा त्यजन् देहमिति ब्रुवता पुनस्तुतिराश्रिता स्वादि-
त्याशङ्क्य विशेषणार्थं विष्टणीति देहेति एवमोकारसङ्घारयन्त्र्यं चामिध्यायन् ध्याननिष्ठः
समुत्पन्नित्यर्थः परमासिति गतिविशेषणं क्रमसुक्तिविवक्षया दृष्टव्यं ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

श्रीमिति श्रीमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकात् वृद्धप्रतिभादिवत् ब्रह्मप्रतीकावहा
ब्रह्मतद्वाहरन्नुच्चरयन् तद्वाच्यञ्च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन् यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादि-
मार्गेण स परमां श्रेष्ठां भवति प्राप्नोति ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीकाराख्य एक जो अक्षर सो ब्रह्मका वाचक अथवा ब्रह्मप्रतीक
कहे प्रतिभाके समान इन दोनों हेतुसे ब्रह्म है ऐसे प्रणव कहे श्रीकारके
उच्चारणपूर्वक तद्वाच्यरूप अर्थात् उससे जो कहे जाते हमको स्मरण करि
ऐसे देहत्याग करते जो मनुष्य अर्चिरादि मार्ग अर्थात् चन्द्रसूर्य मार्गसे
शमन करते हैं तेई पुरुष सर्वोत्तम मेरी गतीको प्रावते हैं ॥ १३ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयम् शाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यमुच्यते नित्यम् इति दीर्घकालमुच्यते न वस्त्रासं संस्मरं वा किं तर्हि याव-
ज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः तस्य योगिनोऽहं सुखेन लभ्यः पार्थ
नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः यत एवमतोऽनन्यचेताः सन् मयि
सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

तव सौख्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तस्मै सौख्येन यज्ञवति मामु-

ज्जानन्दगिरिकृतटीका ।

ननु वायुनिरोधविधुराणां उदीरितया रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रोरासम्भवादुर्लभा
परमा गतिरापतेदिति तत्राह किञ्चेति इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः सैतत्
नित्यम् इति विशेषणयोरुपपन्नकत्वमाह सतन्मित्यादिना उक्तसेवापौनरुक्तिं व्यक्तीकरोति
नेत्यादिना जितासुरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु कर्मक्षयेणैवेति विशेषं विवक्षयाह
यत इति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवञ्जान्तकाले चारणया सत्प्राप्तिं त्वाभ्यासवशत एव भवति नान्यत्वेति प्रयोजकसेवानु-
स्मारयति अनन्येति नास्त्यन्यस्मिन् चेतो यस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरन्तरं नित्यम्
प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यत्वेति ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसेही अन्तकालमें धारणक्रमसे नित्य अभ्यासकारी पुरुषको मेरी
प्राप्ति होती और को नहीं एतावता पूर्ववचनहीं को स्मरण करावते हैं
कि हे पार्थ जिस मनुष्यका चित्त भगवत को छोड़ि औरमें आसक्त नहीं
है ऐसा अनन्यचित्त होय जो निरन्तर या प्रतिदिन हमको स्मरण करे है
उसी समाहित पुरुषको हम अनायास कहे सहज से मिलते हैं और को
नहीं प्राप्त होते हैं यह तुम जानो ॥ १४ ॥

आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिताऽर्जुन ।
 मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पेत्येति मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्यमद् भावमापद्य पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखनामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयं आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानि तं दुःखालयं जन्म न केवलं दुःखालयमशाश्वतं मनवस्थितस्वरूपञ्च नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः १५

ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते के पुनस्त्वत्तोऽन्यत् प्राप्ताः पुनरावर्त्तन्त इत्युच्यते आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन् भूतानीति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनन्यचेतसं समाहितचेतसं प्रतीश्वरस्य सौलभ्यमेवमित्युच्यते किं त्वां प्राप्तास्त्वयेवावतिष्ठन्ते किंवा पुनरावर्त्तन्ते चन्द्रबोकादिवेति सन्देहात् पृच्छन्ति तमेति तत्तोत्तरल्लोकेन निश्चयं दर्शयन्ति उच्यते इति ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्ममिति व्याचष्टे सद्भावमिति पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति किमित्यादिना महात्मत्वं प्रकटयत्यवेशिष्यं यत् यस्तस्मिन्नेवेन्द्रे ससुखसमस्यदर्शनो भूतेति शेषः ॥ १५ ॥

आमिकृतटीका ।

यद्येवं त्वं सुखभोगि ततः किमत आह मामिति उक्तलक्षणमहात्मानो मङ्गला मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यञ्च जन्म न प्राप्नुवन्ति यतस्ते परमां सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्मनो दुःखानाञ्चालयं स्थानं मा सुप्तेष्व न प्राप्नुवन्तीति वा ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो तुम स्वभक्तकी ऐसे अन्यायास मिलते हैं तो फिर उसका क्या होता है इस प्रश्नापर कहते हैं कि पूर्वोक्त महात्मा लोग मेरी भक्ति से मेरेको प्राप्त होय दुःखका भवन श्री अनित्य जो जन्म तिसकी फिर नहीं प्राप्त होती है क्योंकि विपरम सिद्धिकी प्राप्त भये अर्थात् जीवुक्त होय जन्म मरण आदि संसार दुःख से कूटि जाते हैं ॥ १५ ॥

प्राज्ञरभाष्यम् ।

भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमुक्तानाममुपजातसंस्वर्गिण्यां पुनरावृत्तिरर्थ-
सिद्धेत्याह ये पुनरिति अपाससोमसकृता अभूमेति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समा-
नैवानावृत्तिरिति आह्वयते के पुनरिति अर्थवादश्रुतौ कर्मिणामकृतत्वस्यापेक्षिकत्वविव-
क्षित्वा परिहरति उच्यते इति एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि
जनादिलोकत्रयं प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्रासाधिकत्वादेव हेतवेत्यभेयं
तर्हि तद्वदेवेत्परं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः शङ्कते नेत्याह मामिति यावत् सम्पातश्रुति-
वदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताऽविद्यानां पुनरावृत्तिरप्रसाधिकीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन् निर्धारयति आब्रह्मभुवनादिति ब्रह्मणो भुवनं
वासस्थानं ब्रह्मलोकस्वामिभ्याम् सर्वे लोका पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशि-
त्वात् तत्प्राप्तानाममुल्लङ्घनानामवश्यं भावि पुनर्जन्म य एवं क्रमसुक्तिफलामिरुपा-
सनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्क्रोत्यङ्गानानां ब्रह्मणा सह भोजो नान्येषां तथाच
ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्मान् कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं
परस्मान् ब्रह्मणः परमायुषोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनोऽस्तयः कर्मद्वारेण येषां न
भोज इति परिनिष्ठितिः सासुप्त्यैव वर्तमानानां तु पुनर्जन्म नाख्येवेति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस तरह औरऔर लोकमें भी उन भक्तोंको पुनर्जन्म का अभाव
देखाय कर अपुनर् आवृत्ति निर्धारण करते हैं कि हे अर्जुन ब्रह्माके
लोकपर्यन्त प्राप्त होके भी प्राण्यै पुनर्वार संसारगमो होते हैं क्योंकि
ब्रह्मलोकका भी एकदिन नाशहै और क्रमसुक्ति जो कहाहै सो किसो
विरलेको उपसनाके द्वारा ब्रह्मलोकमें जाय ज्ञान प्राप्त होय ब्रह्माके साथ
सुक्ति मिलती है परन्तु हे कौन्तेय मद्रूपको प्राप्त मेरे भक्तका पुनर्जन्म तो
नहीं होता है ॥ १६ ॥

सहस्र युगपर्यन्तं महर्षेह ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ब्रह्मलोकसंहिता लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्
कथं सहस्रेति सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तपर्यवसानं
यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः रात्रिमपि
युगसहस्रमहःपरिमाणमेव के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्या-
विदो जना इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यस्य स्थाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्मै वोक्तेऽर्थे बुद्धिरुदेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयं
ब्रह्मलोकसंहितानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति बुद्धेति उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षा-
पूर्वकमुत्तरलोकेन साधयति कथमित्यादिना यथोक्ताहोरात्रावयव मासवर्षव्यवसंख्यावयव
शतसंख्यायुरवच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तद्वर्त्तिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्न-
त्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्यादिना ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु च तत्प्रस्थितो दानशीला वीतरागास्तिष्ठयः तैलोक्यस्थोपरिस्थानं लभन्ते शोक
वर्जितं इत्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याः सकाशान्महर्षीकादीनामुक्तृत्वं गम्यते विनाशित्वं
च सर्वेषामपेशिच्छेदे कथमसौ विशेषः स्यादित्याशयं वल्लकल्पकालावधायित्वनिमित्तोऽसौ
विशेष इत्याशयेन स्वामिनेन शतयुगयुगो ब्रह्मणोऽह्नयह्नि त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निशि निशि
च प्रलयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मणोऽहोरात्रयोः प्रमाणसाह सहस्रेति सहस्रं युगानि
पर्यन्तोऽवसानं यस्य तद् ब्रह्मणो बृहस्पतिर्यो विदुः युगसहस्रमन्तो यस्यास्तां रात्रिञ्च योग-
वलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जना अहोरात्रविदः येषान्ते केवलं चन्द्रादित्यगल्यैव ज्ञानं ते
तथाहोरात्रविदो न भवन्ति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतं चतुर्युगसहस्रम्
ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति विष्णुपुराणोक्तेः ब्रह्मण इति च महर्षीकादिवासिनामुपलब्ध-
व्यायं तत्प्रायः कालगणनाप्रकारः मनुष्याणां यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रं तादृशैरहोरात्रैः
प्रक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रं चतुर्युगं भवति चतुर्युगसहस्रम् ब्रह्मणो दिनं
तावत्प्रमाणैव रात्रिस्तादृशैश्चाहोरात्रैः प्रक्षमासादिक्रमेण वर्णितं ब्रह्मणः परमा-
श्रुतिरिति ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवं कालपरिच्छिन्नास्ते ऽतः पुनरावर्त्तिनो लोकाः प्रजापतेरङ्गनि
यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते अव्यक्तेति अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्थ-
तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वा
प्रजाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अङ्ग आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले
ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्रागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वाव्यक्त-
यस्तत्रैव पूर्वोक्ते ऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अक्षरार्थसङ्गा तात्पर्यार्थमाह यत इति यत् प्रजापतेरहस्तद् युगसहस्रपरिमितं
या च तस्य रात्रिः सापि तथेति कालविदामभिप्रायमनुश्रित्य ब्राह्मणाहोरात्रस्य काल-
परिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विमज्ज कार्यं कथयति प्रजापतेरिति अव्यक्तमव्याकृतमिति
शङ्कां वारयति अव्यक्तमित्यादिना जातिप्रतियोगिभूता व्यक्तीव्यावर्त्तयति स्थावरेति

भाषा अनुवाद ।

और जो कही कि तपस्वी दान्नी विगतराग औ क्षमाशील लोग
त्रैलोक के उपर होकर हित स्थानकी प्रस्थान करि वास करते हैं इस
पुराणके वचनसे महर्लोक आदि लोकोंकी और लोकसे उत्तमता मालूम
होती है परन्तु विनाश तो सबका है इस पक्षमे सबको अपञ्जष्टता ही है
हां विशेष यही कि वे लोक बहुत दिन तक स्थिर रहते हैं और ब्रह्माकी
अपने वरषों से सौवर्षकी आयुर्दा है औ त्रैलोक अर्थात् स्वर्ग मर्त्य औ
पाताल ये ब्रह्माके प्रतिदिन मे उत्पन्न औ प्रतिरात्रि मे प्रलत होते हैं
ब्रह्माका एक दिन मनुष्यके हजार चतुर्युग का होता और उतनीही रात्रि
है और मनुष्यका एक वर्ष देवतोंकी रात्रि औ दिन है इस हिसाबसे देव-
तोंके बारह हजार वर्षमे चारि युग होतेहैं जो यह जानते सोई सर्वज्ञ हैं
और जो चन्द्रसूर्यकी गति को रात्रि दिन जानते वे नही जानते हैं ॥ १७

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्रागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहारागमे ॥ १८ ॥

आङ्करभाष्यम् ।

अज्ञताभ्यामकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं ब्रह्ममोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्य-
प्रदर्शनार्थं अविद्यादिली शमूलकर्माशयवशाच्चावशीभूतग्रामो भूत्वा प्रलीयत
इत्यर्थः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थञ्चेदमाह भूतग्राम इति भूतग्रामो भूतस-
मुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत् स एवायं नान्यो
भूत्वा पुनः अहारागमे प्रलीयते पुनः पुनः रात्रागमेऽहः क्षयेऽवशोऽ-
स्ततन्त्र एव पार्थ प्रभवति जायते स एव अहारागमे ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्यादिशति अभिव्यज्यन्त इति पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्थापयित्वा ब्रह्म
यजापतिशब्दितं तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

ततः किमत आह अव्यक्तादित्यादिकार्यस्याव्ययरूपं कारणत्वं तस्मादव्यक्तात् कारण-
रूपात् व्यज्यन्त इति व्यक्तय चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवन्ति कदा अहारागमे ब्रह्मणो
दिवसस्योपक्रमे तथा रात्रेरोगमे ब्रह्मण्यने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं यान्ति
यद्वा तेऽहोरात्रविद् इत्येतन्न विधीयते किन्तु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना ब्रह्मणो यद्-
विदुस्तस्याङ्ग आगमेऽव्यक्ताद्वत्प्रत्ययः प्रभवन्ति याञ्च रात्रिं विदुस्तस्या रात्रेरोगमे प्रलीयन्त
इति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस से कालगति के पराधीन सब लीक हैं, इससे पुनरावृत्ति होती
है सोइ कहते हैं कि कार्यरूप जगतके अव्यक्त कहे सूक्ष्मरूप कारणस्व-
रूपही को प्रकृति कहते हैं उसी कारणरूप प्रकृति से ब्रह्माके दिन मे
चराचर सकल उत्पन्न होते और रात्रि के आनेसे फेरि उसी प्रकृति मे
लीन होते अर्थात् लय पाते हैं ॥ १८ ॥

परस्तस्मात् भवोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्यु न विनश्यति ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयोभूयो ब्रह्मणोऽह्वरागमे भूत्वा पुनरस्वागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तर-कल्पं भूतग्रामविभागो भवेदित्याशङ्कानन्तरज्ञोक्तान्तर्यमाह अकृतेति प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे सति अकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात् तत्परिहाराय भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमैक्यमास्थेयमित्यर्थः यद्वि स्थावरजङ्गमलक्षणप्राणिनिकायस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं तदेकस्य बन्धमोक्षान्वयिनो भावात् काण्डइयात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला प्रसज्येत् अतस्तत्प्राप्त्यर्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह वन्द्येति कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्ततन्त्रः सन्नवशीभूत्वा प्रविषीयते तत्राह अविद्यादीति आदिशब्दे नास्तिकतारागद्वेषाभिनिवेशा दृष्टान्ते यथोक्तं क्लेशपञ्चकं मूलम-तिलभ्यकल्पं प्रतिलभ्यधर्माधर्मात्मकं कर्मा राशिरुद्धवति तद्वशादेवास्ततन्त्रोभूतसमुदायो जन्मविनाशवतुभवतीत्यर्थः प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तोऽर्थसिद्धमर्थमाह इत्यत इति संसारे विपरिवर्त्तमानानां प्राणिनामस्मातन्त्रादवशानामेव जन्ममरणप्रवन्धसम्बाधत् अलभनेन संसारेणेति वैतृष्ण्यं तस्मिन् प्रदर्शनीयं तदर्थञ्चैदम्भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचन-मित्यर्थः समनन्तरवाक्प्रतिदम्भापरावृत्त्यते रात्रागमे जयमनुभवतोऽह्वरागमे च प्रभवे प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य त्वत्वं पारवश्यमित्याशयवानाह अहं इति ॥ १९ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमशङ्कां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्य विच्छेदं दर्शयति 'भूतग्राम इति भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत् स एवायमह्वरागमे भूत्वा भूत्वा रात्रौ रागमे प्रलीयते प्रलीय पुनरह्वरागमेऽवशः कर्मादिपरतन्त्रः सन् प्रभवति नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब विषयोसं वैराग्य होनेके अर्थ सृष्टि श्री लयका प्रवाह देखावते हैं कि हे धार्म्य जो चराचर प्राणीमात्र पूर्व मे थे तेई अवश कर्मके आधीन वारम्बार होते श्री जाते हैं जब ब्रह्माका दिन भया तब प्रगटे जब राति आई तो फिर प्रकृति मे लीन होगये ऐसे ही हेरा फेर सगह रहता है ॥ १९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राख्यपायो निर्दिष्ट श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि-
अधेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिष्टिचयेदमुच्यते पर इति अनेन योगमार्गेणेदं
गन्तव्यमिति परस्तस्मादिति परो व्यतिरिक्तो भिन्नः कुतस्तस्मात् पूर्वोक्ताद-
व्यक्तात् तुयद्वोऽव्यक्ताक्षरस्य विवक्षितस्य व्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः भावोऽ-
क्षराख्यं परं ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्य प्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृ-
त्त्यर्थमाह अन्य इति अन्यो विलक्षणः सचाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः परस्तस्मा-
दित्युक्तः कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतयामवीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्ता-
दन्यो विलक्षणो भाव इत्यभिप्रायः सनातनश्चिरन्तनो यः स भावः सर्वेषु
भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अक्षरं ब्रह्म परममित्युपपन्नस्य तदुपपद्युक्तं किमिदमन्यदुक्तमित्यार्थः कत्र एतमनूद्यानन्तर-
मन्यसङ्कतिमाह यदुपन्यस्तमिति अक्षरस्वरूपे निर्दिष्टिचये तस्मिन् पूर्वोक्तयोगमार्गस्य
कथमुपयोगः स्यादित्यार्थः क्त्वा तन्मात्रप्रपायत्वेनेत्याह अनेनेति गन्तव्यमिति योगमार्गेण-
रूपपद्युक्तेति शेषः पूर्वोक्तादव्यक्तादिति सम्बन्धः परशब्दस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन
वैलक्षण्यसङ्गा एनरन्यशब्दप्रयोगात् पौनरुक्त्यमित्यार्थः क्त्वाह व्यतिरिक्तत्वं इति तना द्योयितं
वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितं यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु सालक्षण्यसालक्ष्यते तत्तत्चाव्यक्ता-
ङ्गित्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन सादृश्यमाशङ्कते तद्विद्वत्त्वर्थमन्यपदमित्यर्थः यद्वा परशब्दस्य प्रकट-
वाचिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिशङ्कैव नास्तीति दृष्टव्यः अनादिभावस्याक्षरस्याविना-
शित्वमर्थसिद्धं समर्थयते यः स भाव इति सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्नं विनश्यति
स तु विनाशहेतुभावाच्च विनष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

लोकानां अनित्यत्वं प्रपञ्च्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपञ्चयति पर इति द्वाभ्यां तस्मा-
च्चराचरकारणभूतादव्यक्तात् परस्तस्यापि कारणभूतोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरो
भावः सनातनोऽनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न
विनश्यति ॥ २० ॥

भाषा अनुवादः ।

सकल लोक की अनित्यता दिखाय कर अब दो श्लोक से परमेश्वर
का नित्यत्व विस्तार करि के कहते हैं कि सोई चराचर की कारण रूप

अथ क्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अव्यक्त इति योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्त्वमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावं आहुः परमां प्रकृष्टां गतिं यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्त्तन्ते संसाराद्य तद्वासस्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तोऽव्यक्ते भावे श्रुतिसम्पत्तिमाह अव्यक्त इति तस्य परमगतित्वं साधयति यः प्राप्येति योऽसावव्यक्तो भावोऽत एव दर्शितः स येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमित्यादिश्रुतावक्षर इत्यक्षरं भावं परमां गतिं पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह योऽसाधयति परमपुरुषस्य परमगतित्वमुक्तं व्यनक्ति यं भावमिति तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिमत्त्वं संवादयति तद्धामेति ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह अव्यक्त इति यो भावोऽव्यक्तोऽतीन्द्रियः अक्षरः प्रवेश-नाशशून्य इति तथा अक्षरात् संप्रवर्तीह विश्वमित्यादि श्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतयः परमतति त्वमेवाह यं प्राप्य न पुनर्निवर्त्तन्ते इति तच्च समैव धाम स्वरूपं समेत्युपचारे षष्ठी राहोः शिर इतिवत् अतोऽहमेव परमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

भार्या अनुवाद ।

प्रकृति से पर अर्थात् उस का भी कारण स्वरूप श्री उस से भिन्न चक्षु आदि इन्द्रियों का अगोचर भाव जो अनादि पुरुष सो यावत् कार्य कारणरूप भूत मत्तका नाश होने से भी नष्ट नहीं होता है ॥ २० ॥

अब परमेश्वर के अविनावित्वमे प्रमाण दर्शायकर कहते हैं कि जो भावरूप इन्द्रिय के अगोचर प्रवेश नाशशून्य अक्षरस्वरूप परमेश्वर जिससे इस विश्वका उद्भव है श्री श्रुति जिसको अक्षर कहती है कि पुरुषान्न किञ्चित्परं सा काष्ठा परा गति सो सबके पर और जिससे पर कोई नहीं

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तल्लब्धेरुपाय उच्यते पुरुष इति पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा सपरः पार्थ परी निरतिशयो यस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चित् स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञान लक्षणयाऽनन्यया आत्मविषयया यस्य पुरुषस्यान्तः स्थानि मध्यस्थानि कार्य-भूतानि कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्त्ति भवति येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं आकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु व्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विन्नक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्नौ कश्चिदसाधारणो हेतुरेवित्यो यस्मिन् प्रेक्षापूर्वकारी यत्प्रेक्षया प्रष्टव्यो निर्वृणोति तत्वाह तल्लब्धेरिति परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वञ्च विशेषणद्वयमुदाहरति यस्येति निरतिशयत्वं विशदयति यस्मादिति लुगब्धोऽवधारणार्थः भक्तिर्भजनं सेवा प्रदक्षिण प्रणामादि लक्षणानां व्यावर्त्तयति ज्ञानेति उक्ताया भक्तौ विषयतो वैशिष्ट्यमाह अनन्ययेति कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तप्रेत्याशङ्कोत्तराजं व्याचष्टे यस्येति कथं भूतानां तदवस्थत्वं तत्वाह कार्यं हीति स पर्यगादिति श्रुतिमाश्रित्याह येनेति ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरङ्गोपाय इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष इति स चाह परः पुरुषोऽनन्यया न विद्यतेऽन्यः शरणात्वेन यस्यास्तया एकान्तरभक्त्यैव लब्धो नान्यथा परत्वमेवाह यस्य कारणभूतस्थान्तरमध्ये भूतानि येन च कारणभूतेनेदं सर्वं जगत्तत् व्याप्तम् ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार श्रुति जिसको उत्कृष्ट गति कहती हैं और जिस की पायकर फेरि संसार गति नहीं होतो वही मेरा स्वरूप है इससे मैंहीं परगति हौं यह जानो ॥ २१ ॥

इस परमेश्वर को प्राप्तिमें भक्तिही सबसे बढिके परम उपाय है इस को कहते हैं कि सोई परम पुरुष मैं अनन्यभक्ति में अर्थात् जिससे हमें छोड़ि

यत्र काले त्वनादृति मादृतिञ्चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रकृतानां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां तत् ब्रह्मप्रति-
पत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादिविवक्षितार्थसमर्पणार्थ-
मुच्यते आदृतिमार्गीपन्यास इतरमार्गं सुत्यर्थः तत्रेति यत्र काले प्रयाता
इति व्यवहितेन सम्बन्धः यत्र यस्मिन् काले त्वनादृतिमपुनर्जन्म आदृतिं
बहिर्परीताञ्चैव योगिन इति कर्मिणश्चोच्यन्ते कर्मिणस्तु गुणतः कर्मयोगिन
योगिनामिति विशेषणात् तत्र विभज्यन्ते योगिनः यत्र काले प्रयाता मृता
योगिनोऽनादृतिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता मृता आदृतिं यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते यिदृशे
वस्तुत्क्रान्तिनिषेधश्रुतेः तथाच मार्गेऽस्तिरयुक्तत्वाद्वाङ्मयं सगुणशरणाणां तदुपदेशोऽर्थ-
वानित्यभिप्रेत्याह प्रकृतानामिति वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति सम्बन्धः
स वेदव्यस्तर्हि किमित्यध्यात्मादिभावेन सविशेषं ब्रह्मध्यायतां फलाप्तये मूर्धन्यनाडी-
सम्बन्धे देवयाने पथ्युपास्यत्वाय वक्तव्यं कालो निर्दिश्यते तत्राह विवक्षितेति सोऽर्थो
मार्गस्तदृतिशेषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः पितृयानमार्गेऽपन्यासस्तर्हि किमिति क्रियते तत्राह
आदृतिमिति मार्गान्तरस्थादृतिफलत्वादस्य चानादृतिफलत्वात् तदपेक्षया महीयानमिति
स्तुतिर्विवक्षितेति भावः योगिन इति ध्यायिनां कर्मिणाञ्च तन्त्रेणाभिधानमित्याह
योगिन इति कथं कर्मिषु योगिणो वर्त्ततामित्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह कर्मिण-
स्त्विति गुणतो योगिन इति सम्बन्धः तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुब्रह्मनाह कर्मयोगेनेति

भाषा अनुवाद ।

और कोईभी चिन्तनीय नहीं है ऐसी एकान्त भक्तिसे मैं मिलता हूँ
और अब प्राप्तव्य पुरुषको श्रेष्ठता कहते हैं कि जिस पुरुषमें ये भूत
सकल स्थित हैं और जो कारणरूप से समस्त जगतमें व्यापारहा है
सोई मैं हूँ ॥ २२ ॥

अग्नि ज्योतिरहः शुक्ल षण्मासा उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २३ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

तं कालमाह अग्निर्ज्योतिरिति अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा
ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी अथवा अग्निज्योतिषो यथाश्रुते एव देवते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह यत्नेति योगिनोऽत्र विवक्षिताः ये आष्ट-
तावधिकृता योगिनः कर्मिण इति विभागः कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्याससुपक्रम्य
तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पन्थानमवतारयति तं ज्ञातमिति ॥ २३ ॥

खामिकृतटीका ।

तदेवं परमेश्वरोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्त्तन्ते अन्ये त्वावर्त्तन्तइत्युक्तं तत्र केन मा-
र्गेण गता नावर्त्तन्ते केन वा वर्त्तन्ते इत्यपेक्षायामाह यत्नेति यत्र यस्मिन् काले प्रयाता
योगिनोऽनाद्यन्ति यान्ति यस्मिन् काले प्रयाता आद्यन्ति यान्ति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः
अत्र च रश्मिप्राप्तुषारी अन्त्यायनेऽपि दक्षिण इति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषम-
रणस्य त्वविवक्षितत्वात् कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो
मार्ग उपलब्ध्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन् कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन
उपासकाः कर्मिणश्च यथोक्तमनाद्यन्तिभावत्वञ्च यान्ति तं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं
कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूदद्यामहरादिशब्दोक्तानां
कालाभिमानिनां शास्त्रचर्यादान्धवनमित्यादिवत् कालशब्देनोपलक्ष्यत्वमविरुद्धं ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकारसे भगवत् उपासक परमपद प्राप्त होके फिर संसारगति में
नहीं आवते हैं यह तीनों श्लोकसे कह के अब कौन मार्गसे गमन करि
फेरि आवते औ कौन मार्गगामी फिर नहीं आवते यही प्रकाशरूप से
कहते हैं कि हे अर्जुन योगी जन जिस काल में गमन करि आवते और
जिससे गमन करि नहीं आवते सो काल तुमसे कहूँ गा यद्यपि देह-
त्यागमें उत्तरायण काल अष्ट औ दक्षिणायन निकट है तौभी व्याससूत्रमें
कहा है कि भगवत् भक्त दक्षिणायनमें भी उत्तमगतिकी जाते हैं यहां
योगी कहे कर्मों औ कालसे तदभिमानिनी देवता लेते हैं ॥ २३ ॥

शाङ्करभण्डम् ।

भूयसान्तु निह शो यत्र कालो तं कालमिति आभ्र वनवत् तथाऽहर्द्रैवता-
हरभिमानिनी शुक्लपञ्चदेवता तथा षण्मासा उत्तरायणं तत्रपि देवतैव
मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्यायस्तस्मिन् मार्गे प्रयाता सृता गच्छन्ति ब्रह्म
ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः क्रमेणेति वाक्शेषो नहि
सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा कचिदस्ति न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्तीति श्रुतेः ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता
एव ते ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

यथोपक्रमं व्याख्याय यथाशुभं व्याख्याति अथवेति कथं तर्हि देवतानामभिने-
त्वीणां अहणे कालप्राधान्येन निर्देशोक्तिष्यते तत्राह भूयसांत्विति मार्गद्वयेऽपि काला-
द्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्दोच्यन्ते कालाभिमानिनीनां भूयस्त्वात् कालशब्देन
सर्वासां देवतानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः यथाश्वाणां भूयस्त्वाद्विद्यमाने-
ष्वपि द्रुमान्तेषु आलैरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह आद्येति ननु भोग-
विज्ञानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दरूपादानसम्भवे किमिति देवतापहणमित्याह्याति-
वाहिकास्तस्मिन्नादिति न्यायेनोत्तरमाह इति स्थित इति तेषां अग्न्यादीनां समीपमिति
समीपे तलेति सप्तमी ब्रह्माकार्योपाधिकं परं वा ब्रह्मपरम्परया सुक्तरालम्बनमत एव
क्रमेणेत्युक्तनिर्गुणसप्रपञ्चं ब्रह्मास्मीति विद्यावतो व्यवच्छिन्नसि ब्रह्मोपासनेति ननु ब्रह्म-
शब्दस्य मुख्यार्थत्वार्थं परब्रह्मविदाभेदं गतिरुच्यते नवादर्थ्यधिकरणविरोधादित्याह
नहीति ॥ २४ ॥

शामिकतटीका ।

तत्रामावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निर्होतिःशब्दाभ्यां तेऽर्चिषमभिसम्बन्धनोति
श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते अहुरिति दिवसाभिमानिनी शुक्ल इति शुक्लपञ्चा-
भिमानिनी उत्तरायणरूपाः षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चाव्यासामपि श्रुत्यु-
क्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं एवभूतो यो मार्गस्तत्र प्रयाता गता भवद्दु-
पासकाजना ब्रह्म प्राप्नुवन्ति यतस्ते ब्रह्मविदः तथाच श्रुतिः तेऽर्चिषमभिसम्बन्धन्ति अर्चिषो-
ऽह्वरज्ञ आपूर्यमाणपञ्चमापूर्यमाणपञ्चाद्व्याम् षण्मासानुदङ्गादित्य एति मासेभ्यो देवलोका
मिति ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षण्मासा दक्षिणायनं ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्यते ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

धूम इति धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्राभिमानिनी च देवता
तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव
तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिस्तत्फलं इष्टादिकारी योगी कर्मी प्राप्य
मुक्ता तत्त्वयादिह निवर्तते पुनः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतं देवयानं प्रस्थानं सौप्तं पितृयानसुषुप्त्यस्य धूम इति तत्रापि मार्ग-
चिह्नानि भोगभूमीञ्च व्यवच्छिद्य आतिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते
धूमेत्यादिना तत्रोति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्यार्था इष्टादीत्यादिशब्देन पूर्तदक्षे गृह्यते
कृतात्ययेऽनुश्रवयानिति न्यायं सूचयति तत्त्वयादिति आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना
श्रुतः शब्देन संसारस्थानादिवं सूच्यते ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आवृत्तिमार्गमाह धूम इति धूमाभिनिनी देवता रात्रादिशब्दैश्च पूर्ववदेव रात्रि-
कृष्णपक्षदक्षिणाब्जनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रोदेवता उपलब्ध्यन्ते एतामिरूपलक्षितो यो
मार्गस्तत्र प्रयातः कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्तकर्म-
फलं मुक्ता पुनरावर्तते तत्रापि श्रुतिः ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाण-

भाषा अनुवाद ।

और जिस मार्गसे प्रयाण करिके फेरि नहीं संसारगति को प्राप्त
होते हैं कि अर्चि अभिमानिनी अर्थात् अग्नि या ज्योतिरूप और अहर
कहे दिन श्री शुक्लपक्ष तथा उत्तरायण जो छमास और संवत्सर इन
सबकी अभिमानिनी देवता इहां लेते हैं यथा प्रथम ज्योतिमे प्रवेश करि
फेरि दिनमे दिनसे पक्षमे पक्षसे उत्तरायण छमाहीमे उससे संवत्सर मे
संवत्सर से देवलोक मे प्राप्त होय फेरि भगवत् उपासक ब्रह्मज्ञ होय साक्षात्
ब्रह्मस्वरूप होते, हैं निष्काम कर्मकारी इस गतिसे जाते हैं ॥ २४ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥

एकया यात्यनावृत्तिं मन्ययाऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शक्नोति शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ल-
तदभावात् कृष्णा एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्म-
णोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती सम्भवतः शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वा-
न्नित्ये मतेऽभिप्रेते तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमावृत्तिमन्यथेतरयाऽवर्तते
पुनः भूयः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रात्रादौ मृतानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिगङ्गानिष्ठत्यर्थकभिमानिनीदेवताग्रहणायमा-
र्गयोर्नित्यमाह शुक्लेति ज्ञानप्रकाशकत्वाद्विद्याप्राप्त्यत्वादङ्घ्रिरादिपङ्काशोपलक्षितत्वाच्च शुक्ला
देवयानाख्या गतिस्तदभावाच्च ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षितत्वाद्विद्वत्प्राप्त्य-
त्वाच्च कृष्णा पितृयानलक्षणा गतिः तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धार्यो हि शब्दः जगच्छब्दस्य
ज्ञानकर्माधिगतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह न जगत इति अन्यथा ज्ञानकर्माधिदेशानर्थ-

स्वाभिततटीका ।

पञ्चमपञ्चीवमात्रपक्षद्वयान् पञ्चमासान् दक्षिणादित्य एति मामेत्यः पितृलोकान् चन्द्रं तै-
प्राप्याह भवन्तीत्यादि तदेवं निवृत्तिकर्मसञ्चितोपासनया क्रमसङ्गतिः काम्यकर्मभिस्तु स्वर्गभोगा-
नन्तरमावृत्तिः निवृत्तिकर्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिः शुद्धकर्मणान्तु जन्तूनां अर्थात्
पुनः पुनर्जन्मोति इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जिस राहसे गमन करिके फेरि संसारमें आवते सो कहते हैं कि
प्रथम धूममें प्राप्त होय फेरि धूमसे रात्रिमें रात्रिसे कृष्णपक्ष में कृष्णपक्ष से
दक्षिणायन क्रमासमें तब पितृलोकमें उससे फेरि चन्द्रज्योतिमें प्राप्त
होय योगी फेरि निवृत्त होते हैं इहां भी धूमादि शब्दों से तदभिमानिनी
देवता लेते हैं कामना करिके कर्मकारियों की यह गति है कि कर्म-
फल भोगकरि फेरि संसार होता है तो निःकाम कर्महीं ठीक है ॥ २५ ॥

नैते स्मृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नैत इति नैते यथोक्ते स्मृती मार्गी पार्थ जानन् संसारायैकान्या
भोक्षाय चेति योगी न मुह्यति न कश्चन कश्चिदपि तस्मात् सर्वेषु कालेषु
योगयुक्तः समाहितो भवाऽर्जुन ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकनटीका ।

क्यादित्यर्थः तथोर्निवृत्त्ये हेतुमाह संसारस्येति मार्गयोर्भावत्संसारभावित्वे फलितमाह
तत्वेति क्रमसुक्तिरनाष्टतिः भूयो भोक्तव्यकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्मृति नैत इति योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह तस्मा-
दिति ज्ञानप्रकारमनुवदति संसारायेति भोक्षाय क्रमसुक्तार्थमित्यर्थः योगी ध्याननिष्ठो गति-
रपि ध्यायन्नैव मुह्यति केवलं कर्म दक्षिणमार्गाप्रापकं कर्त्तव्यत्वेन न प्रत्येतोत्यर्थः योगस्या-
नुनराष्टतिफलत्वे नित्यकर्त्तव्यत्वं सिद्धं मित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ २७ ॥

स्वामिकनटीका ।

उक्तमार्गानुपसंहरति युक्तेति युक्ताऽस्मिरादितिः प्रकाशमयत्वात् लक्षणा धूमादिना
तिस्तमोमयत्वात् एते गती मार्गी ज्ञानकर्माधिकारिणौ जगतः शाश्वते अनादी संभूते संसा-
रस्थानादित्वात् तयोरेकया युक्तयाऽनाष्टतिं भोक्षं याति अन्यथा लक्षणा तु पुनरा-
वर्त्तते ॥ २६ ॥

मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगसुपसंहरति नैते इति एते स्मृती मार्गी मोहसंसार-
प्रापकौ जानन् कश्चिदपि योगी न मुह्यति सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते किन्तु पर-
मेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः स्वप्नमन्यत् ॥ २७ ॥

राधा अनुवाद ।

येई शुक्त कृष्ण दो गती जगतमे सनातनसे चली आवती हैं इनमे
निःकाम कर्मकारी ज्ञानी शुक्त कहे प्रकाश मार्ग से गमन करके मुक्त
होते और नाना अनोरथ करके यज्ञादि कर्मकारी मनुष्य कृष्ण कहे
अन्धेरी धूममार्गसे गमन कर कर्मफल भोगके अनन्तर फिर संसारमे आया
जन्म ग्रहण करते हैं सो एई दो मार्ग हैं ॥ २६ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अभ्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति
चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासु योगशास्त्रेषु श्रीकृष्णार्जुनसंवा-
दे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शृणु योगस्य माहात्म्यं वेदेष्विति वेदेषु सम्यग्धीतेषु यज्ञेषु च साद्-
गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेषु पुण्यफलं
प्रदिष्टं शास्त्रेणात्येव्यतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्त
प्रश्ननिर्णयहारिणोक्तं सत्त्वगवधार्यानुष्ठाय इह यथा योगी परं उत्कृष्ट-
मैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते आद्यमादौभवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अङ्गाष्टमं योगं स्तौति ऋषिः पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिसाहित्यमध्ययनस्य स-
म्यक्प्रवृत्तौपाङ्गोपेत्य अनुष्ठानस्य साद्गुण्यं तपसां शास्त्रोक्तानां सुतप्तत्वं मनोबुद्ध्याद्येकाग्रपू-
र्वकत्वं दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपात्रानुगुणत्वमिदं विदित्वेत्येवं शब्दार्थमेव स्फुटयति
सन्नेति यद्यपि किं तद् ब्रह्मेत्यादावधियज्ञः कथं कोऽन्तेत्यत्र प्रश्नार्थं प्रतिभासानुसारेण कै-
चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनलोचनायां द्विवप्रतीत्यभावात् प्रकारभेदविषयत्वाच्च शब्दद्वयस्य
प्रतिनियतत्वाच्च सप्त तेति विरुध्यते नवेदं वेदनसायनिकं किंत्वनुष्ठानधर्मन्मिथ्याह सम्य-
गिति प्रकृती ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं तदेव तिष्ठत्यस्मिन्नशेषमिति
स्थानं योगानुष्ठानादशेषफलातिशयायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः तद-
नेन सप्त प्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अध्यायार्थमष्टप्रश्ननिर्णयसफलमुपसंहरति वेदेषु अध्ययनादिभिः यज्ञेषु अनुष्ठाना-
दिभिः तपःसु कायशोषणादिभिः दानेषु सत्यालोऽर्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपदिष्टं शास्त्रेषु

स्वामिकृतटीका ।

तत्त्वमस्येति ततोऽपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परसत्कष्टं आद्यं जगन्मूलभूतं स्थानं विष्णोः पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इति स्वामिकृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

उक्त दोनो मार्गके ज्ञानसे जो फल होता सो दिखावते हुये भक्ति-योग कहते हैं कि हे पार्थ मोक्ष श्री संसारकी देनेवाली इन दोनो मार्गकी जानिकर कोई योगी प्ररूप सांसारिक मोह को नहीं पावता अर्थात् सुख समुक्ति स्वर्गादि फलकी कामना नहीं करता बल्कि परमेश्वरही मे निष्ठा करता है इससे अर्जुन तुम मेरी भक्तियोगमे युक्त होके रहो ॥ २७ ॥

अध्यायका अर्थस्वरूप आठ प्रश्नोका अर्थनिर्णय फलके सहित कहते हैं कि वेदोंमे अध्ययनके द्वारा और यज्ञोंमे अनुष्ठानके द्वारा श्री तपस्यामे शरीर शोषणके द्वारा श्री सर्वदानमे सत्पात्रके अर्पणसे जो उत्तम पुण्यफल सब शास्त्रोंने कहा है उस फलको उल्लङ्घन करि अर्थात् उस फलकी अपेक्षा अधिक जानि योगी श्रेष्ठ योगरूप ऐश्वर्यको प्राप्त होते हैं अर्थात् परम पद पावते हैं अर्थात् आठ प्रश्नसे कहा जो तत्त्व तिसके जाननेही से योग ऐश्वर्य पावते और फेरि सोई योगीजन ज्ञानी होय के उत्तम जो भगवत् का पद कहे स्थान सो लाभ करते हैं ॥ २८ ॥

इति श्रीजगन्नाथ शक्तविरचित मनभावनी नाम भाषाटीकायां अष्टमो

ऽध्यायः ॥ ८ ॥

—

श्रीमद्भगवद्गीता ।

नवमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्य नसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगसगुण उक्तस्तस्य च फलमन्यच्चिरादि-
क्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तत्रानेनैव
प्रकारेण मोक्षप्राप्तिं फलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्याविवक्षया
भगवानुवाच इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वचमाणमुक्तञ्च पूर्वेष्वध्यायेषु तदुध्वी-
सन्निधोक्तत्वेदमित्याह तु शब्दो विशेषनिर्द्धारणार्थः इदमेव तु सम्यक्ज्ञानं
साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं वासुदेवः सर्वमित्यात्मैवेदं सर्वमेकमेवाद्विती-
यमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो नान्यदथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्तेऽक्षय-
लोका भवन्तीत्यादि श्रुतिभ्यश्च ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथ-
यिष्याम्यनसूयवे असूयारहिताय किंतज्ज्ञानं किंविशिष्टं विज्ञानसहित-
मनुभवयुक्तं यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षसेऽशुभात् संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अतीतेनागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं ऋत्तम् अनुद्वर्तत अष्टम इति नाडी सुषुम्नाख्या
धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो योगः धारणायोगः सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन सहित
इत्यर्थः तत्फलोक्तार्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याह अ तस्य चेति मन्त्रिर्विराद्यादिनो-
पलभ्यतेन क्रमवता देवयानेन यथेति यावत् ज्ञानान्तरमेव यथोक्तफललाभात् अलसमेन

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मार्गेष्ट्याशंक्याह कालान्तर इति अर्द्धिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ सुक्तेः भागायनत्वात् न तस्येत्यादिभुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शङ्कते तत्वेति दृष्टोऽर्थः सप्रत्यर्थः उक्ताशङ्का-
निवृत्त्यर्थमनन्तराध्यायसुत्थापयति तदा शङ्केति संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तर-
सन्त्यालोचनयाबुद्धिसन्निधानादिदं शब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतं इत्याह तद्वबुद्धाविति प्रकृता-
ज्ञानात् ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योती तृषब्द इत्याह तृषब्द इति निपातार्थेभिर स्फुटयति इद-
मेवेति तस्मिन्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृतिं दर्शयति वास्तुदेव इति अद्वैतज्ञानयत् द्वैतज्ञानमपि
केषाञ्चिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याह नान्यदिति द्वैतज्ञानं मोक्षाय नक्षममित्यत्र श्रुतिसुदाहरति
अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयं शब्दः अतो द्वैतादन्यथा भिन्नत्वेनेत्यर्थः विदुस्तत्त्वमिति
शेषः द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वात् तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वाच्च क्षेमप्राप्तिहेतु-
रिति चकारार्थः अस्मया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्गृहिताय ज्ञानाधिकतया इत्यर्थः ज्ञानं
ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य तेनैव विशेषितत्वानुपपत्तिभारं कृत्वा व्याकरोति
असुभवेति विज्ञानमसुभवः साक्षात्कारस्तेन संहितमित्यर्थः उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यादि-
त्याशङ्क्याह यज्ज्ञानमिति ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

परेशः प्राप्यते शुद्धभक्तोऽति स्थितिमष्टमे ॥ नवमे तु तदैश्वर्यं सत्त्वाख्यं प्रपञ्चते ॥ एवं
तावत् सप्तमाष्टमयोः स्वीयपरमेश्वरतत्वं भक्त्यैव सुलभं नान्यथेत्युक्तमिदानीमचिन्त्यं
स्वकीयनैश्वर्यं भक्तोच्चासाधारणप्रभावं प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदमिति विशेषेण ज्ञायते
अनेनेति विज्ञानमुपासनं तत्संहितं ज्ञानमीश्वरविषयनिदं तु तेऽनसूयवे पुनः पुनः
स्वभावात्प्रसेधोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय तृभ्यं वक्ष्यामि
तृषब्दो वैशिष्ट्ये तदेवाह शुद्धतममित्यादिना शुद्धं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्न-
ज्ञानं शुद्धतरं ततोऽपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्बुद्धतमं तज्ज्ञात्वाऽनुभात् संसार-
बन्धान्मोक्षस्य सद्य एव सुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

केवल भक्तिहीने द्वारासे परमेश्वर पाये जाते अर्थात् ईश्वरका तत्त्व-
ज्ञान भक्ति विना कोई उपायसे सुलभ नहीं है यही अष्टम अध्यायसे
स्थिर किया है सोई ईश्वरका अद्भुत अश्वये श्री अपनी भक्तिकी सर्वश्रेष्ठ
महिमा अब इस नवयें अध्यायसे विस्तारसे भगवान् आप कहते हैं कि

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्च स्तौति राजविद्येति राजविद्या विद्यानां राजा दीप्यतिशयत्वात् दीप्यते ही यमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां राजगुह्यं तथा गुह्यानां राजा पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणानामिदं ब्रह्म-विज्ञानं सुत्कष्टतमं मनेकजन्यं सहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म्यं क्षणमात्राद्भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यं किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं अनेक गुणवतोऽपि धर्म-विरुद्धत्वं दृष्टं श्येनयाग इव न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि किन्तु धर्म्यं धर्मादनपेतं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथारत्न-विवेकविज्ञानं तत्राल्पायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्प-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदाभिप्रेत्यसिद्धये जज्ज्ञानं स्तौति तच्चेति ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा त्रैलोक्यं हेतुमाह दीप्तीति कुतो ब्रह्मविद्यायाः विद्यान्तरेभ्यो दीप्तरतिशयित्वं तदाह दीप्यते हीति-

भाषा अनुवाद ।

जिससे परमेश्वर जाने जाय सोई विज्ञान कहे उपासना तिसके सहित ईश्वरविषय जो यह ज्ञान गुह्यतम अर्थात् शास्त्रोक्त धर्मज्ञान गुह्य कहे गोपनीय है और उसकी अपेक्षा देहादिसे भिन्न जो आत्मज्ञान सो गुह्यतर कहे अधिक गोपनीय है फेरि आत्मज्ञानसे भी परमात्मज्ञान गुह्यतम है अत्यन्त गोपनीय है सो असुखारहित अर्थात् बार बार अपना माहात्म्य उपदेश करते हुये मेरेमे दोष दृष्टिरहित तुम ही इससे मे अव दया करिके तुमसे कहूँ गा कि जिनको जानि करिके इस अशुभरूप संसारबन्धन से कूटि जाउगे ॥ १

शाङ्करभाष्यम् ।

फलत्वं फलतः दृष्टं दुष्कराणाञ्च महाफलत्वं दृष्टमितीदन्तु सुखसम्पाद्यत्वात्
तत् फलक्षयादेत्तीति प्राप्तौ तत्रहाऽव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्ययोऽस्तीति
अव्ययं अतः अद्वेय मात्मज्ञानं ॥ २ ॥

आनन्दगिरौजितटीका ।

दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्भासिति भावः उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं
ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति तत्र श्रुतिस्मृतिप्रमाणयितव्येन शास्त्रैकगम्यसिद्धं
ज्ञानं किन्तु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्चेति प्रत्यक्षसयगम्यमानमस्मिन्निति तथा यद्वावगम्यत
इति अवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्तीति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते धर्म्यमित्येतद्वाकरोति
अनपेक्षमिति धर्मस्त्वेव तस्य क्षेत्रसाध्यत्वमार्थक्याह एवमपीति रत्नविषयं विवेकज्ञानं सस्य-
योगादुपदेशापेक्षादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह यथेति अव्ययमिति विशेषण-
माशङ्कापूर्वकं विदुषोति तत्वेत्यादिना व्यपहारभूमिः सप्रत्यर्थः ज्ञानस्वाक्षयफलत्वे फलि-
तमाह अत इति ॥ २ ॥

स्वामिमतटीका ।

किञ्च राजविद्येति इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजा राजगुह्यं गुह्यानाञ्च
राजा विद्यासु गोप्येषु चातिरहस्यं अष्टमित्यर्थः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्यापि परत्वं
राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यमिति वा उत्तमं पयित्वमिदमत्यन्तपावनं ज्ञानिनं प्रत्यक्षावगमस्य
प्रत्यक्षः स्वप्नोऽवगमोऽवबोधो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं दृष्टफलं इत्यर्थः धर्म्यं धर्मादनपेक्षं
वेदोक्तसर्वधर्मफलत्वात् कर्तुञ्च सुखं सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः अव्ययश्चाक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब अर्जुन की इच्छा वटावनेकी हेतु जो ज्ञान कहैंगे उसकी प्रशंसा
करते हैं कि यह जो ज्ञान सो सकल विद्याका राजा और गोपनीय
जो कुछ है उसका भी राजा अर्थात् सबसे श्रेष्ठ है और यह अत्यन्त
पावन तथा उत्तम है और ज्ञानियों को प्रत्यक्षावगम कहे जिसका बोध
सुलभ है और धर्म्य कहे धर्मसे भिन्न नहीं अर्थात् वेदविहित सर्व धर्मका
फलस्वरूप है और सुसुखं कहे अनायास साधन किया जाय सके है और
जिस हेतु अक्षय फल है इससे अव्यय अर्थात् नाशरहित है ॥ २ ॥

अश्रद्धाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम्

ये पुनः अश्रद्धाः इति अश्रद्धाः अज्ञाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणां सुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परन्तप अप्राप्य मां परमे-
श्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमध्यप्राप्येत्यर्थः
निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तं संसारस्तस्य वर्त्म
नरकतिर्यगादि प्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मज्ञानाख्ये धर्मे अज्ञावतां तद्विधानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुक्तानां संसार-
प्राप्तिमाह ये पुनरिति आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि पापेति उक्तानामात्म-
स्मरीणां भगवत् प्राप्तिस्मभावनाभावाद्प्राप्य सामित्यप्रसक्तं प्रतिषेधः स्थादिशङ्काहं मत्-
प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नत्वेवमप्यतिसुकरत्वेन के नाम संसारिणः सुखात्वाह अश्रद्धाः इति अस्य भक्ति-
सहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी इमं धर्ममश्रद्धाः आस्तिकेनास्तीकुर्वन्त
उपायान्तरैर्मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि सामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्तन्ते मृत्यु-
व्याप्तसंसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो इस ज्ञानसे ऐसा सुख सुलभ है तो फेरि कौन ऐसा अभागी
जन जो संसारी हीगा इस शङ्कापर कहते हैं कि यही भक्तिसहित ज्ञान-
स्वरूप धर्म को न करिके दूसरी उपाय से मेरी प्राप्तिके लिये जा लोग
यत्न करते हैं वे मनुष्य हमको न पायके मृत्युयुक्त संसारमार्गमें प्रवृत्त
होते अर्थात् मृत्युके अर्थ संसारमें बार बार आते और जाते हैं ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इति ज्ञानं सुव्यार्जुनमभिमुखीकृत्याह मयेति मया मम यः परोभाव-
स्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगद्व्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूप-
यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिं स्तेन मयाव्यक्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपे-
ष्वेत्यर्थः तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तिं स्थितानि मत्स्थानि सर्वं भूतानि ब्रह्मादीनि
स्वस्वपर्यन्तानि नहि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्प्यतेऽतो मत्-
स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि अतो मयि स्थितानीत्युच्यते तेषां भू-
तानामहमेव आत्मा इत्यतस्तेषु स्थिति इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो
ब्रवीमि नचाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तिवत् संश्लेषाभावेनाऽकाशस्याप्यन्त-
स्तमो ह्यहं ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातमारभते स्तुतेति शोषाधिकस्य
व्याख्यसम्भवमभिप्रेत्य विशिनष्टि ममेति अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुप्राधिकत्वमेव
साधयति करणेति व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह तस्मिन्निति
तथापि भगवतो भूतानाञ्चाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह नहीति निरात्मकस्य
व्यवहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याह
तेषामिति तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति मूर्तिवदिति ॥ ४ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य सुत्या श्रीतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति
मयेति ह्यभ्यासं अव्यक्ता अतीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्व-
सिद्धं जगत्ततं व्याप्तं तत् कृद्वा तदेवाहुप्राविशदित्यादिश्रुतेः अतएव कारणभूते मयि तिष्ठ-
न्तीति मत्स्थानि सर्वाणि भूतानि चराचराणि एवमपि षटादिषु स्वकार्येषु कृत्ति-
कैव तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाशवदसङ्कल्पात् ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकारसे अवसर प्राप्त जो ज्ञानकाण्ड तिसके श्रोता अर्जुनकी
जल्साहयुक्त करिके सोई ज्ञान दी श्लोकसे कहते हैं कि जिसका स्वरूप

नच सत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्तच भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नह्यसंसर्गिवस्तु कचिदाधेयभावेनाकस्थितं भवत्यत एवासंसर्गित्वात्मन नचेति नच सत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरं योगमात्मनः ईश्वरस्येदमैश्वरं माह्वामित्यर्थः तथाचात्मनो या शुतिरसंसर्गित्वाद्सङ्गतां दर्शयत्यसङ्गो नहि सज्जत इदञ्चाश्चर्यमन्यत् पश्य भूतभृदसङ्गोऽपि सन् भूतानि विभक्तिं नच भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुस्मरन् व्यपदिशति ममात्मेति न पुनरात्मन आत्मा अन्य इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावनो भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संज्ञेयाभावेऽपि किमिति नाधेयत्वमत आह नहीनि परमेश्वरस्य भूतेषु स्थितभावेऽपि भूतानां तत्र स्थितिरास्तितेति कुतोऽसङ्गत्वं तत्राह अतएवेति नचेत् तत्र चकारोऽवधारणार्थः भूतानामीश्वरेणैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसङ्गत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह तथावेति असङ्गचेदीश्वरस्तर्हि कथं सत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथञ्च तथोक्ताञ्च सत्स्थानीति तद्विरुद्धसदीरितमित्याशङ्क्याह इदञ्चेति तर्हि भूतसम्बन्धः स्यादिति नेत्याह नचेति यथोक्तेन न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत् असङ्गतया वस्तुतो

भाषा अनुवाद ।

अव्यक्त कहै इन्द्रियोका अगोचर ऐसा कारणरूप जो मैं सो मेरेसे सम्पूर्ण जगत व्याप्त है क्योंकि श्रुति कहती हैं कि सोई ब्रह्म संसार सृष्टि करिके उसके बीच जीवरूप होय प्रविष्ट है इस कारण चराचरात्मक भूतमात्र कारणरूप मेरेही मे स्थित हैं परन्तु ऐसा है तोभी स्वकार्य घटादिमे सृष्टिकाके तुल्य मैं भूतोंमे नहीं हूँ जिस हेतु मैं आकाशके समान संगरहित अर्थात् अलग हूँ ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भूतासम्बन्धोऽपि कल्पयथा तद्विरोधाच्च मिथोविरोधोऽस्तीति भावः आत्मनः सकाशादात्म-
नोऽन्यत्वायोगाय कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह असाविति यथा लोको वस्तुतत्त्वमजा-
नन् भेदसरोष ममायमिति सम्बन्धमनुभवति न तथेह सम्बन्धव्यपदेशः आत्मानि स्वतो-
भेदाभावादतो भेदे सत्वेव लोके सम्बन्धबुद्धिर्दर्शनमनुसरन् भगवानात्मनो देहादिसङ्गतं
विभज्याहङ्कारं तस्मिन्नारोप्य असौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशति तथाच सङ्घातस्य ममेति
व्यपदेशात्ततो निकृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशाच्च भूतस्थोऽसावित्यर्थः पूर्वोक्तासंगत्वाङ्गी-
कारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह तथेति ॥ ५ ॥

स्नामिकृतटीका ।

किञ्च नवेति नच मयि स्थितानि भूतानि असङ्गत्वादेव मम ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्र-
यत्वञ्च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशङ्क्याह पश्येति मे अश्वरमसाधारणं योगं बुक्तिं अघटन-
टनाचातुर्यमिदं पश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्कत्वाच्चकिञ्चित् विरुद्धमित्यर्थः अन्यद्-
ध्याचर्यं पश्येत्याह भूतेति भूतानि विभक्तिं धारयतीति भूतमृत् भूतानि भावयति पाल-
तीति भूतभावनः एवं भूतोऽपि संसात्मा प्रपञ्च स्वरूपं भूतस्थी न भवतीति अयं भावः यथा
देहं विभृत् पालयन् जीवोऽहङ्कारेण तत्संल्लिप्तस्तिष्ठति एवमहं भूतानि धारयन् पालय-
न्नपि तेषु न तिष्ठामि निरहङ्कारत्वादिति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और देखो कि हम सबसे अलग हैं इस हेतु स्थावर जङ्गम भूत
हमारेमे नहीं स्थितहैं और जो शङ्का करो कि पीछे तुमने अपना सर्व-
व्यापित्व औ सबसे आश्रय यह कहा है तो कहते हैं कि हमारी अघट-
घटनारूप चातुरी देखो कि मेरी योगमाया के विभव बलसे मेरी चातुरी
बुझनेके अयोग्य है पर मेरा कहना तो किसी अंशमे विरुद्ध नहीं है
और आचार्य लोगभी भूतभावन पालनकर्त्ता कहते हैं तौभी हमारा
उत्कृष्ट रूप भूतभावन नहीं है जैसे जीव देहधारण औ पालन करते
हुये अहङ्कारसे देहके साथ मिलते हैं तेसे निरहङ्कार हेतुसे भूतोंका
पालन पालन करते हुये भी हम उनसे पृथक् हैं यही मेरा ऐश्वर्य है कि
जैसे आकाश औ वायु सबमे रहते औ सबमे लुटे हैं ॥ ५ ॥

यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्ते नोपपादयन्नाह यथेति यथा, लोके
आकाशस्थितः आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः
महान् परिमाणतस्तथाकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषेणव स्थितानि मत्स्था-
नीत्येवं उपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वृष्टिस्थितिसंहाराणां ससङ्गात्माधारत्वं मया ततमिदमित्यादि श्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थ-
स्तद्दृष्टान्तो नोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना सङ्क्षेप्युत्तिष्ठितिसंहारकालो गृह्यते
आकाशादर्मेहतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशङ्क्याह महानिति यथा सर्वगामित्वात् परिमाणतो
महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा आकाशादपि महान्यपि सर्वाणि भूतान्याकाश-
कल्पे पूर्णं प्रतीयन्सर्वे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

खामिकृतटीका ।

असंश्लिष्टयोरपि व्यापाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथेति अवकाशविनायस्थानानुपपन्ने-
नित्यमाकाशस्थितो वायुः सर्वत्रगोऽपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषा-
योगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि जानीहि ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अनमिल वस्तुभी आधार आधेय अर्थात् रहनेकी जगह श्री रहनेवाली
वस्तु होसकैहै यह दृष्टान्त देखाय कर कहते हैं कि आकाश के बिना
किसी वस्तुके रहनेका असम्भव है इससे आकाशमे स्थित जो वायु सो
सर्वगत श्री महान होकेभी आकाश के साथ मिलनेकी कीर्ई उपाय न
रहनेसे जैसे आकाशके साथ नहीं मिलती हे तैसे भूत मेरेमे रहते भी
हमसे अलगजानो अर्थात् जैसे आधाररूप आकाशमे रहिकर वायुनिर्लिप्त
हे तैसे भूतोंके रहते हुये भी आधार स्वरूप ब्रह्म निर्लिप्त है अर्थात् सबसे
अलग है ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिं खामवष्टभ्य विष्टजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थितिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निष्कृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये ब्राह्मे प्रलयकाले पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आकाशे वाष्पादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत् तद्वेश्वरित्याशङ्काह एवमिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्त्तयति त्रिगुणात्मिकमिति सा चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति तस्या-
ज्जेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह मदीयानिति प्रलयकाले भूतानि यद्योक्तं प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तिरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्याशङ्काह पुनरिति ॥७॥

खामिकृतटीका ।

तदेवमसङ्गस्यैव योगमायया स्थितिहेतुत्वमुक्तं तथैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वाह सर्वेति कल्प-
क्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकां यानि मायां लीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विष्टजामि विशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे असङ्गरूप ईश्वरकी योगमाया से चराचरकी स्थिति ईश्वरमे कहाँ गई अब साईं योग मायासे सृष्टि औ पालनके भी हेतु ईश्वर है यह कहते हैं कि प्रलयके समयमे सकल भूत सत्व रज तम गुणमयी मेरी प्रकृतिमे लीन होते फेरि सृष्टिके समयमे स्थूल सूक्ष्म नानारूप भूतोंको मैं सृजन करता हूँ हे कौन्तेय अर्जुन ॥ ७ ॥

नच मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीन मसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य
विष्टजामि पुनःपुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायं इमं वर्त्तमानं
कृत्स्नं समग्रमवशमखतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशोक्तं प्रकृतेर्वशात्
स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि तस्यैव परमेश्वरस्य तत्भूतग्रामं विषमं विद्धतः तन्निमित्ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां सम्बन्धः स्यादित्युदासीनमाह भगवान् नच मामिति नच मामीशं
तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गोन्निमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय त्व
कर्माणामसम्बन्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपेक्षकः
कश्चित् तदुदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसंसक्तं फलसङ्गरहितमभिमानवर्जि-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि कोट्यो प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपशुक्लेश्याशंकाह एवमिति संसारस्या-
नादित्वद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तं भूतसमुदायस्य विद्यास्मितादि दोषपरवशत्वे हेतु-
माह स्वभाववशादिति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नत्वसङ्गो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्येक्षायामाह प्रकृतिमित्यादि स्वां स्वाधी-
नां प्रकृतिसवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रलये लीनं सन्नं चतुर्विधमिदं सर्वभूतग्रामं कर्मादिपरवशं
पुनः पुनर्विबिधं सृजामि विशेषेण सृजामीति वा कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमि-
त्ततत्तत्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जी कहोकि तुम जो असङ्ग निर्विकार सो कैसे सृष्टि करते हो इस
अपेक्षापर कहते हैं कि मैं अपने आधीन प्रकृतिको अंगीकार करि
प्राचीन कर्मोंके स्वभाववश पराधीन भये कर्मोंके वशोभूत भूत सकलकों
मैंहों फेरि नानारूप सिर्जन करता रहता हूँ ॥ ८ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तमहङ्कारोमीति तेषु कर्मस्वतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलं सङ्गमावस्थाबन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रग्राममिमं विवृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विवृद्धमुच्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावाद्बिद्यातन्त्रं विषमं विदधासि तर्हि तव विषमवृद्धि-
प्रयुक्तं धर्मादिमन्त्रमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते तर्हीति तत्रेति सप्तम्या परमेहरो
निरुच्यते ईश्वरस्य फलसङ्गमावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासम्बन्धवद्दीश्वरा-
दन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्माद्यसम्बन्धे कारणमित्याह अतोऽन्यथेति यदि कर्म-
सु कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित् कर्मफलसंयोगो वा स्यात्तत्वाह अन्यथेति ॥ ८ ॥

सामिहतटीका ।

नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीवयद्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह नच
सामिति तानि विवृष्टाद्यादीनि कर्माणि मां न निवर्धन्ति कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः सा
चाप्रकामत्वात्सम नास्ति अत उदासीनवद्वर्त्तमानस्य मे बन्धं नोपपादयति उदासीनत्वे
कर्तृत्वाहुपपत्तेः कर्तृत्वं चोदासीनत्वाहुपपत्तेरुदासीनवत् स्थितमित्युक्तं ॥ ८ ॥

भाषा शङ्खवाद ।

और जो कहो कि इसप्रकार नानाप्रकार कर्मकारी जो तुम तो
तुमारा भी जीव के समान बन्धन क्यों न होय तो इसपर कहते हैं कि वे
कर्म हमको बन्ध नहीं कर सकते क्योंकि कर्म से जो आसक्ति साँझ
बन्धन का कारण है और हम पूरण काम है इस से वह आसक्ति हम को
नहीं है हम तो उदासीन के समान वर्तमान हैं इस से उदासीनके समान
कर्मकारी कुछ उर नहीं है कोई कर्म तुम को भी न लगेगा हे धनञ्जय
अर्जुन ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्परिहाराद्यथाह मयेति मया सर्वतो दृशि मात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्य-
क्षेण मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविव्यालक्षणा प्रकृतिः सृजते उत्पादयति स
चराचरं जगत् तथाच मन्त्रवर्ण एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूताऽन्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैता केवलो निष्कर्मश्चेति
साक्षिमात्रेण हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत् सचराचरं
व्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु दृशि कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः
सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं मीमे पश्यामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनु-
भवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्य इदं ज्ञास्यामीत्याद्यव-

खानन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरे सृष्टत्वसौदासीन्यत्वञ्च विरुद्धमिति शङ्कते तत्रोक्तिं पूर्वग्रन्थः सप्रत्यर्थः विरोध-
परिहाराद्यसुत्तरश्लोकमवतारयति नदिति त्वनीयाद्वरं समानाधिकरणमित्यभ्युपेक्ष्य व्याचष्टे
मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दार्थमाह ममेति तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणेति पराभि-
प्रेतं प्रधानं व्युदस्यति अविवेचिती साक्षित्वे प्रमाणमाह तथावेति सूरित्वयात्मनो भेदं वार-
यति एक इति अखण्डजाद्यं प्रत्याह देव इति आदित्यवत्तादृश्यं प्रत्यादिशति सर्वभूते-
ष्विति किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह गूढ इति बुद्धादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नमिति
सर्वव्यापीति तर्हि नभोघटनात्मकं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसम्बन्धित्वं
स्थानत्वाह कर्मेति सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्वेति सर्वेषु भूतेषु सत्तास्मृत्तिप्रदत्त्वेन संनिधिविशिष्टो-
च्यते न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोऽपि तु नष्टनामपीत्याह सान्नीति दर्शनकर्तृत्वशङ्कां ज्ञात-
यति वेतेति अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यमाह निर्गुण इति किं वदन्ना सर्ववि-
शेषेष्टुम्य इति चकारार्थः उदासीनस्याधीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तोक्त्य जगदेतत् प्रोक्तः-
इत्यनेन सर्गसंहारावबुभवनतीत्याह हेतु नेति कार्यवत् कारणस्यापि साध्यधीना प्रवृत्तिरिति
वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारायस्या गृह्यते तथापि
जगत् स्वार्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेश्वरायत्तेत्याशङ्क्याह दृशीति नहि दृशा
व्याप्यत्वं विना जडवदस्वर्गकापि प्रवृत्तिसुरिति ह्यशङ्क्यार्थः नामैव प्रवृत्तिमदाचरति
अहमित्यादिना भोग्यस्य विषयोपलम्भाभावासम्भवाच्चातानातिधं विषयोपलब्धिं उच्यते
पश्यामीति भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखदुःख-
क्षेत्याह तदर्थमिति नच विमर्शपूर्वकं विनामुपानमित्याह इदमिति इत्याद्या प्रवृत्तिरिति
सम्बन्धः सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्मत्वसुरीकत्वेव विवृणोति इत्युक्तं निगमयति आगीतीति

शाङ्करभाष्यम् ।

मतिनिष्ठा अवगतिरवसानो योऽस्याध्यक्षः परमेव्योमन्त्रित्यादयश्च मन्त्रा
एतमर्थं दर्शयन्ति ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमाद्यतः
सर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्
किं निमित्तं यं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचनेऽनुपपन्ने कोऽहो वेद क इह प्रावो-
चत् कुत आयातः कुत इयं विस्मृष्टिरित्यादि मत्तवर्णेश्यो दर्शितश्च भगवतः
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

आनन्दगिरिलतटीका ।

तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह अवगतिरवसान इति परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगत्त्रेदेत्यत्र
प्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो बोध्यत्वोनिर्विकारः स परमे प्रकृते हार्दे व्योम्नि स्थितो
निर्विकारः न परमे प्रकृते हार्दे व्योम्नि स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण
सृष्टृत्वे स्थिते फलितमाह ततश्चेति किंनिमित्तापरस्त्रेयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था परस्य पर-
मार्थतो भोगासम्बन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षीभूतचैतन्यमात्रत्वाच्च चान्यो भोक्ता वेतनान्तरा-
भावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वाच्च च सृष्टिरपवर्गार्थतद्विरोधित्वाच्चैवं प्रश्नो वा तदनु-
रूपं प्रतिवचनं वा युक्तं परस्य मायानिवन्धने सर्गे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः परस्यात्मनो दुर्वि-
ज्ञेयत्वे स्मृतिसुदाहरति कोऽहमेति तस्मिन् प्रवक्त्यापि संसारमण्डले नास्तीत्याह क इहेति
जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थान्तो न सृष्टिजातेत्याह कुत इति
न हीयं विविधा सृष्टिरन्यथादपि कस्माच्चिदुपपद्यते अन्यस्य यस्तु नो भावादित्याह कुत इति
कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्याज्ञानाधीनेत्याह दर्शितश्चेति ॥ १० ॥

खामिहलतटीका ।

तदेवोपपादयति भवेति मया अध्यक्षेण अधिष्ठाता निमित्तभूतेन प्रकृतिः स
चराचरं विश्वं स्रज्यते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनः
जायते सन्निधिसाक्षेणाधिष्ठातृत्वात् कर्तृत्व सुदासीनत्वञ्चाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई कहते हैं कि अधिष्ठाता कारणस्वरूप मेरे वल्ल से यह प्रकृति
चराचर बिम्बोंकी बारवार उत्पन्न करती है तात्पर्य यह कि मेरी सान्निध्य
काहे निकटतासे प्रकृति सृष्टि करनेको समर्थ होती है इससे हमको कर्तृत्व

अवजानन्ति मां भूढा मानुषीन्तनुमाश्रितम् ।

परं भाव मजानन्तो मम भूत महेश्वरम् ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं मां नित्यसुदुःखसुखाभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवैति अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्य-सम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं ततश्च तस्य ममावज्ञानभावेन हताः वराकास्ते ॥ ११ ॥

खानन्दगिरिकृतटीका ।

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यसुकृच्छेत्वं तर्हि किमिति त्वामेवात्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्वाह एवमिति विपर्यस्तबुद्धित्वं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह मूढा इति भगवतो मनुष्यदेहसम्बन्धात्तस्मिन् विपर्यासः सम्भवतीत्याह मानुषीमिति अस्मादादिवहेहता-दात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्त्तयति मनुष्येति भगवन्तमवज्ञानतामविवेकमूढाज्ञानं हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात् किं भवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबन्धबुद्ध्यः शोच्या भवन्तीत्याह ततश्चेति भगवदवज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थवाद्याः स्फुरिति सम्बन्धः तत्र हेतुं सूचयति तस्येति प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं पौनःपुन्यं तेन हतास्तज्जनितदुरितप्रभावात् प्रतिबद्ध बुद्ध्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्यामिकृतटीका ।

नन्वेवं भूतं परमेष्ठर त्वां किमिति केचिन्नाद्रियन्ते तत्वाह अवजानन्तीति ह्याभ्यां सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परंभावं तत्त्वमजानन्तोमूढा मूर्खी मामवजानन्ति मामवमन्यन्ते अवज्ञाने हेतुः शुद्धसत्त्वमयीमपि तनुं भक्तेच्छावशान्मनुष्याकारा आश्रितवन्तमिति ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्री उदासीनत्व दोनो असङ्गत नहीं हैं क्योंकि यह माया हमारे सहारे विन असमर्थ है अर्थात् आप अकेली कुछ नहीं कर सकती है ॥ १० ॥

और जी कहोकि ऐसे जो परमेश्वर तुम तो तुमको कोई कोई

मोघाशा मोघकर्माणि मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

शाङ्करभष्यम् ।

कथं मोघाशेति मोघाशा ह्यथा आशा आशिषो येषां ते मोघाशास्तथा
मोघकर्माणि यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि
च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निःफलानि
कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञानाः मोघं निःफलं ज्ञानं येषां
ते मोघज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निःफलमेव स्यात् विचेतसो विगतविवेकाश्च
ते भवन्तीत्यभिप्रायः किञ्च ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसु-
रीमसुराणाञ्च प्रकृतिं मोहनीं मोहकरीं देहाद्दिवादिनीं श्रिता आश्रिताः
ह्निम्नि भिन्दि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवं वदन्मीलाः क्रूरकर्मकुर्वाणा
भवन्तीत्यर्थः असूर्यानाम ते लोका इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विशदयति कथमिति भगवच्चिन्दापराणां न
काचिदपि प्रार्थनार्थेवतीत्याह वृथेति ननु भगन्तं निन्दन्तोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मा-
नुतिष्ठन्ति तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थिताः सार्धा भविष्यन्तीति जेत्याह तथेति परिभव-
स्तिरस्कारणं अवज्ञानमनादरणं तेषामपि शास्त्रार्थावज्ञातयतां तद्वारा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्या-
शङ्क्याह तथा भोवेति तथापि यौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशङ्क्याह विचेतस
इति न केवलसुप्तविशेषणवत्त्वमेव तेषां किन्तु वर्त्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनि-

भाषा अनुवाद ।

आदर नहीं क्यों करते हैं तो दो श्लोकसे कहते हैं कि सर्वभूत के ईश्वर
जो हम सो हमारा परमतत्त्व जो लोग नहीं जानते तेई मूढ़ हमारा
निरादर करते हैं इस में कारण यह है कि हम विशुद्ध सत्त्वरूप होय
के भी अपने भक्तोंकी इच्छा वशते मनुष्यके समान शरीर धारण करते औ
तसेही कर्म भी करते हैं इसी से मूढ़ लोग अपने समान हम को भी
मानते हैं ॥ ११ ॥

**महात्मनस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः
भजन्तानन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥**

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पुनः अध्वानाः भगवत्कृतलक्षणे मोक्षमार्गे प्रकृताः महात्मान इति महात्मानस्तु अक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ देवीं देवानां प्रवृत्तिं शम दम दयाश्रद्धादि लक्षणाभाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा मां भूतादिं भूतानां आश्रयमादिकारणं विषदादीनां प्राणिनां चादिकारणमाश्रयमव्ययम् ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिरक्षतटीका ।

प्राप्तिश्च निश्चितेत्याह किञ्चेति मोक्षकारीभिति प्रकृतिद्वयेऽपि तत्त्वं विशेषणं द्विविधं भिन्दि पिव ह्लादेति प्राप्तिर्हिंसाहृषो रजसां स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तु न देहिनो जुद्धधि परस्वमेवापरेत्यादिहृषः मोहो मिथ्याज्ञानं उत्तमेव स्फुटयति द्विविधीति ॥ १२ ॥

सामिञ्जतटीका ।

किञ्च मोघाशा इति सत्तोऽन्यदेवतान्तरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवंभूता मोघा निःफलै-
वाशा येषां ते अतएव सद्धिमुखत्वान्मोघानि निःफलानि कर्माणि येषां ते मोघमेव नानाकु-
तर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते अतएव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः सर्वत्र हेतुः राजसीं तामसीं
हिंसादिप्रचुरां आसुरीञ्च राजसीं कामदर्पादिवज्जलां मोहवीं बुद्धिभ्रंशकारीं प्रकृतिं स्वभावं
श्रिताः आश्रिताः सन्तो मामवजन्तीति पूर्वैर्यैवान्वयः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो मनुष्य हमसे भिन्न और देवतोंसे कि शीघ्र फल देयंगे
ऐसी निःफल आशा करते हैं और हमसे विमुख जा फलके हेतु कर्म
करे हैं और जिन के शास्त्रसे जो ज्ञान सो नाना कुतर्कयुक्त हैं वेई सकल
विचेतस कहे विक्षिप्तचित लोग अनर्थके हेतु हिंसादि तामसकर्म तथा
काम अभिमानसे भरोपूरी जो राजसी बुद्धि तिसके आश्रित होय
हमको न जानि हमारा निरादर करते हैं अभिमान करते और जीव
मारते हैं ॥ १२ ॥

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं सततमिति सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्त्तयन्तो यजन्तश्चेन्द्रियोपसंहारश्चमदमद्याहिंसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्छन्तं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदये शतमात्मानं भक्ता नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

के पुनर्भगवन्तं भजन्ते तादाह ये पुनरिति महान् प्रकटो यज्ञादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह अक्षुद्धेति तदुद्बोधवधारणे प्रकृतिं विशिनष्टि यमेति अन्यस्मिन् प्रत्यग्भूते सति परस्मिन्नेव मनोयेषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति अन्य-चित्ता इति अज्ञाते सेवासुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिम्यामादौ ज्ञात्वा ततः सेवन्ते इत्याह ज्ञात्वेति अव्ययमविनाशिनं ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्यत आह महात्मान इति महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्तः अतएव अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां देवीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः अतएव म-द्व्यातिरेकेण नाख्यन्यास्मिन्नो येषां ते तु भूतादिं जन्कारणं अव्ययं नित्यञ्च मां ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

तेषां भजनप्रकारमाह सततमिति द्वाभ्यां सततं सर्वदा स्तोत्रमन्त्रादिभिः कीर्त्तयन्तः केचिन्नामुपासते सेवन्ते दृढानिर्व्रतानि नियमा येषां तादृशाः सन्तो यतन्तश्च ऐश्वर्यज्ञानादिपु

भाषा अनुवाद ।

तो तुमारी आराधना कौन करते हैं जो यह पूछो तो कहते हैं कि कामादिक मे जिनका चित्त अवश नहीं है ऐसे जो महात्मा लोग वे देवी प्रकृतिके आश्रित होते हैं इसीसे हमको छोड़ि और मे जिनका मन नहीं है ते मनुष्य हमको समस्त भूतके आदि कहे जगतके कारण नित्यस्वरूप जानि के भक्तिपूर्वक आराधना करते हैं ॥ १३ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते ज्ञानेति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामौश्वरं चान्येऽन्यामुपासनां परित्यज्य उपासते तच्च ज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते केचिच्च पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते केचिद् बहुधावस्थितः स एव भगवान् सर्वतामुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भजनप्रकारं पृच्छति कथमिति तत्प्रकारमाह सततमिति सर्वदेति अवस्थावस्था षट्छान्ते कीर्त्तनं वेदान्तव्ययं प्रणयज्जपञ्च अतं ब्रह्मवर्यादि नमस्तन्तो मां प्रति चेतसा प्रह्वोभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः ॥ १४ ॥

उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्त्यया पृच्छति ते केनेति तत्प्रकारभेदोद्दीरणार्थं श्लोकमवतारयति उच्यते इति इज्यते पूज्यते परमेश्वरोन्नेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञशब्दः ईश्वरश्चेति

स्वामिकृतटीका ।

प्रबलं कुर्वन्तः केचिद्भक्त्या नमस्तन्तश्च प्रणमन्तः अन्ये नित्ययुक्ता अनवरतं अवहिताः सेवन्ते भक्त्येति नित्ययुक्ता इति च कीर्त्तनादिष्वपि द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब भक्तोंके भजनका प्रकार दो श्लोकसे कहते हैं कि सर्वदा स्तोत्र औ मंत्रसे कोई मेरा कीर्त्तन करते हुये मेरी उपासना करते हैं और कोई दृढ नियम करके ऐश्वर्य औ ज्ञान मे यत्न करते हुये मेरे उपासक होते हैं और कोई भक्तिपूर्वक प्रणत होय मेरा सेवन करते हैं ऐसे नित्ययुक्त कहे सावधान मेरे मे तत्पर होय मेरे भक्त सुभे सेवते हैं ॥ १४ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वाधाह महमौषधम् ।

मन्त्रोऽह महमेवाज्य महमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह अहमिति अहं श्रौतकर्म्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः किञ्च स्वधानमहं पितृ-
भ्यो यद्दीयते तत् स्वधा तथा अहमौषधं सर्वप्राणिभि र्दध्यते तदौषधशब्द-
वाच्यब्रीहिं यवादिसाधनमथवा खद्येति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति
व्याध्युपशमार्थभेषजं मन्त्रोऽहं यत् पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमेवाज्यं
हविष्टाहमग्निर्यास्मिन् ह्वयते सोऽप्यग्निरहमेवाहं हुतं हवनं कर्म च
॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चकारोऽवधारणे देवतान्तरध्यानत्यागमपि शब्दरूचितं दर्शयति अन्यामिति अन्ये च ब्रह्म
निष्ठासन्ति यावत् ज्ञानयज्ञमेव विभजते तच्चेति उत्तमाधिकारिणासुपासनसङ्ख्या मध्यमा-
नामधिकारिणासुपासनप्रकारमाह केचिच्चेति तेषामेव अहं यज्ञः स्मार्तः किञ्च स्वधाहं
पितृभ्यो यद्दीयते तत् स्वधा तथा ममौषधं सर्वप्राणिभिर्यद्वद्यते प्रकारान्तरेणोपासनसुदी-
रयति केचिदति वक्ष्यप्रकारेणान्यऽदित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च ज्ञानेति वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन
मां यजन्तः पूजयन्तोऽप्युपासते तत्तापि केचिदेकत्वेनाभेदभावनया केचित् पृथग् भावनया
दासोऽहमिति केचित्सुविद्यतोसुखं सर्वात्मकं मां वक्ष्यन् ब्रह्म रुद्रादि रूपेणोपासते ॥१५॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर चराचर मात्र श्रीकृष्ण हैं ऐसा जो आत्म दर्शन सोई ज्ञान श्री
श्रीइ यज्ञ इस प्रकार ज्ञान यज्ञ से कितने हमको पूजते हैं देखो कोई
भेद भावसे श्री कोई हम भगवान के दास हैं इस भेदभाव से उपासना
करते हैं श्रीर कोई हम की ब्रह्मा रुद्र आदि रूप समझ कर सेवते हैं ॥१५॥

पिताह मस्य जमतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च पितेति पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनवित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ओङ्कारश्च ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवदेकविषयसुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शङ्कते यदीति प्रकारभेदमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मत्वादित्याह अत आह्वेति क्रतुयज्ञगर्भयो अन्यथोर-
पौनरुक्त्यं दर्शयन् व्याचष्टे अत इति क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरिक्तं नास्तीति सहृदयार्थः ॥ १६ ॥

इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमन्तव्यमित्याह किञ्चेति पवित्रं पूज्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या
परिशुद्धे कारणं पुण्यं कर्मत्याह पावनमिति वेदितव्यं ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र
प्रमाणश्रुतादि च चकारादधर्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सर्वात्मतां प्रपञ्चयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः क्रतुः अतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः आर्त्त-
प्रपञ्चयतादिः स्वधा पितृर्षे आत्मादिः औषधं ओषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा मन्त्रो याव्यपु-
रोषोवाक्यादिः आव्यं होमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः इतं होमः एतत्सर्व-
महमेव ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब अपनी सर्वरूपता चारि श्लोक से कहते हैं कि मैंहीं क्रतु कहे
वेदोक्त अग्निष्टोम आदि यज्ञ और यज्ञ कहे धर्म शास्त्रोक्त जो पञ्च
यज्ञ बलिवैश्वदेवादि औ स्वधाक हे आह और औषध अर्थात् फल होनेसे
जो पकि जाय इससे अन्नभी आयागये औ मंत्र औ आज्य कहे वृत्त आदि
औ अग्नि कहे यज्ञाग्नि प्र होम यह जो कुछ है सो हम हैं ॥ १६ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च गतिरिति गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणि-
नां कृताकृतस्य निवासो यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति शरणभार्तानां प्रपन्ना-
नामात्तिहरः सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः
प्रलीयते यस्मिन् इति प्रलयः तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मन्निति निधानं निक्षेपः
कालान्तरोपभोग्यः प्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणामव्ययं यावत्सं-
सारभावितादव्ययं नष्टावीजं किञ्चित् प्ररोहति नित्यञ्च प्ररोहदर्शनाद्बीज-
सन्ति न व्येतीत्येव गम्यते ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवतः सर्वात्मकत्वे हेतुनिरमाह किञ्चेति गम्यते इति प्रकृतिविलयपर्यन्तं कर्मफलं
गतिरित्याह कर्मेति पोष्टा कर्मफलस्यैव प्रदाता कार्यकारणप्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्याह
निवास इति शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमात्रित्याह शरणमिति प्रभवत्समाजगदिति
व्युत्पत्तिमादायोक्तं उत्पत्तिरिति कारणस्य कथमव्ययत्वमित्याशङ्क्याह यावदिति कारणा-
न्तरेणापि कार्यं कदाचिदुदेत्यति किंकारणेत्याशङ्क्याह नहीति साभूत्तिर्न संसारदशायामेव
कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह नित्यञ्चेति कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्व-
पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विगिनष्टि बीजेति ॥ १८ ॥

सामिकतटीका ।

किञ्च पिताहमस्मीति धाता कर्मफलविधाता वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित् शोधकं प्राय-
श्चित्तात्मकं वा ओङ्कारः प्रणवः ऋगादयो वेदाश्चाहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और इ सजगत के पिता माता तथा धाता कहे कर्मफल के दाता श्री
प्रितामह तथा वेद्य ज्ञेय वस्तु श्री पवित कहे शुद्ध करनेवाले श्री ओङ्कार
तथा ऋक यजुर् साम प्रथम वेद यह समस्त मेहीं हैं ॥ १७ ॥

तपास्यह महं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतञ्चैव सृत्युच्च सदसच्चाह मर्जुन ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च तपामीति तपास्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चित् रश्मिभिस्तपामि अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृज्यामिरुत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टाभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि अमृतञ्चैव देवानां सृत्युच्च मर्त्यानां यत् यस्य यत् सम्बन्धितया विद्यानां तद्विपरीतं असच्चैवाहं अर्जुन न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान् स्वयं कार्यकारणे वासदसती ये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्तादिविज्ञानैर्यज्ञैर्भ्यां पूजन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च सर्वात्मने भगव ० न विवदितव्यमित्याह किञ्चेति आदित्याज्जायते दृष्टिरिति स्मृतिमदष्टम्य व्याचष्टे कैश्चिदिति वर्षात्सर्गनिष्पन्नावेकस्यैकस्मिन् काले विरुद्धौ इत्यार्थोक्त्याह

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च गतिरिति गम्यत इति गतिः फलं भर्ता पोषणकर्ता प्रसुर्नियन्ता साक्षी शुभाशुभ दृष्टा निवासो भोगस्थानं शरणं रक्षकः सुहृत् हितकर्ता प्रकर्षण भवत्यनेनेति प्रभवः स्वष्टा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानं बीजं कारणं तथाप्यव्ययमविनाशि नतु ब्रीह्यादि बीजवद्भिनश्चरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और मैंहीं गति कहे प्राप्य कर्म फलरूप श्री भर्ता कहे पोषण कर्ता श्री प्रभु नियामक तथा साक्षी शुभ अशुभके द्रष्टा श्री निवास भोगस्थान तथा शरणकहे रक्षक एवं सुहृत् कहे हेतुरहित हितकारी प्रभव अर्थात् जगत के उत्पन्न कर्ता प्रलय कहे संहर्ता स्थान कहे विश्वके आधार और निधान कहे लयके स्थान श्री बीज कहे कारण श्री अव्यय कहे अविनाशी मैंहीं हूँ ॥ १८ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिद्धा खर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

अष्टभिरिति क्रतुभेदेन वर्षस्य नियहोक्त्याविकर्तृत्वाविरुद्धावित्यर्थः यस्य कारणस्य
सम्बन्धित्वेन यत्कार्यमभिव्यज्यते तद्विह सटित्युच्यते कारणसम्बन्धेनानभिव्यक्तं कारण-
मेव अनभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवह्रियन्ते तदेतदाह सदेति न्यूनवाद् व्युत्सृजति न पुन-
रिति भगवतोऽत्यन्तसत्ये कार्यकारणकल्पना निरभिष्टाना न तिष्ठेदित्यर्थः तर्हि यथाश्रुतं
कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य चासत्त्वमाख्येयमित्याशङ्क्य वागञ्जने निषेधति कार्येति तर्हि
कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं वाच्यारम्भणश्रुतेर्नापीतरस्यात्यन्तिकं असत्त्वं कुतस्तु खलित्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः उक्तं ज्ञानयज्ञैर्भगवदभिधानाभिनिविष्टतुङ्गीनां किं फलमित्याशङ्क्य सदो वा
क्रमेण वा सुक्तिरित्याह ये इति ॥ १९ ॥

स्वामीकतटीका ।

किञ्च तपास्यहमिति आदित्यात्मना स्थित्वा निदाघकाले तपाभि जगतस्तापं करोमि
अष्टिसमये च वर्षणसत्तृजामि कटाचित् वर्षं निगृह्णामि आकर्षामि अमृतं जीवनं
मत्पुत्र नाशः सत स्थूलं दृश्यम् असञ्च सूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेति एवं सत्त्वा मामेव
वस्तुधोपासते इति पूर्वैशैवान्वयः ॥ १९ ॥

भाषा-अनुवाद ।

श्रीर श्रीसकालमे सूर्यरूप मैहीं ताप देताहूँ श्री वर्षाकालमे जल
वृष्टि भी हमी करते हैं श्री तथा कोई समैमे जल किरणोंसे खींचते श्री
कभी फेरि जलको छोड़ते भी हमी हैं असत् कहे जीवन सत्य कहे मरण
श्रीर सत कहे पृथिवी आदि स्थूल पदार्थ श्री असत् कहे सूक्ष्म बस्तु
रूपरूपिपांश मात्रा भी हे प्रभु मैं हमही को जानो इसीसे लोग नानारूप
हमारो उपासना करते हैं ॥ १९ ॥

शुद्धरमाथम् ।

ये पुनरज्ञाः कामकामाः त्वैविद्येति त्रैविद्या ऋग्यजुः सामविदः
याज्ञिकाः ये ते मां वस्त्रादिवेदरूपिणं इष्ट्वा सम्पूज्य यज्ञशेषं सोमपाः
सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन ते पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा
यज्ञैरग्निष्टाभादिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गंति स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्ग-
तिस्तां प्रार्थयन्ते याचयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य सम्याप्य सुरेन्द्रलोकं
अतक्रतोः स्थान अश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान् दिवि भवान् अप्राकृतान्
देवभोगान् देवानां भोगांस्तान् ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवद्भक्तानामपि निःकामानामेव सक्तिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसारम-
यतारयति ये पुनरिति तिस्रो विद्या अधीयन्ते विदन्तीति वा ते त्रैविद्या वेदविदस्तदाह
ऋगिति वस्त्रादीत्यादिशब्देन सवनहव्येयानादित्या रुद्राश्च गृह्यन्ते शुद्धकिल्बिषा निरस्तपापा
इति यावत् ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवमवजानन्ति मां मूढा इत्यादि श्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशया देवतान्तरं यजन्तो मां
नाद्रियन् इत्यभक्ता दर्शिताः महात्मानस्तु मां प्रार्थेत्यादिना च भक्ता उक्तास्तत्रैकत्वेन
श्रुत्यक्त्वेन वा ये परमेश्वरं न भजन्ति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह त्रैविद्या इति
ह्याभ्या ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्यास्तत्रविधा एव त्रैविद्याः
स्वार्थेऽण् तिस्रो विद्या अधीयन्ते जानन्तीति वा त्रैविद्या वेदत्रयोक्तकर्म्मपरा इत्यर्थः वेद-
त्रयविहितैर्यज्ञैर्मांभिद्वा समैव रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि यस्तुत इन्द्रादिरूपेण सामे-
वेष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः
स्वर्गंति स्वर्गं प्रति गतिं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रलोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य
दिवि स्वर्गं दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

मूढ मेरा अनादर करते श्री महात्मा मेरी भजन करते ऐसे पूर्वमे
भक्त अभक्त के लक्षण कहिके अबसूरीका जन्म मृत्युरूप संसार प्रवाह

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं त्रयीधर्मं मनुप्रपन्ना
 गतागतं कामकामालभन्ते ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ते तमिति ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्य-
 लोकमिमं विशन्त्याविशन्ति एवं हि यथाक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्मं केवलं
 वैदिकं कर्मानुप्रपन्नास्ते गतागतं गतच्चागतञ्च गतागतं गमनागमनं
 कामकामाः कामं कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव नतु
 स्वातन्त्र्यं कचिन्नभन्तम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि स्वर्गप्राप्तेरपि भगवत्प्राप्तिवृत्तामित्याशङ्क्याह तेतमिति पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेता-
 विति यावत् प्रसिद्धोऽर्थो हि शब्दः त्रयाणां होतादीनां वेदत्रय विहितानां धर्माणां
 समाहारस्त्रिधर्मं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्नास्त्वदनुगता इति यावत् कामकामानां गमना-
 गमन द्वारा कामि तत्फलान्निश्चेद्विष्टमेव वेष्टितमित्याशङ्क्याह गतेति ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततश्च ते तमिति ते स्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत् सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके
 पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति पुनरप्येवमेव वेदत्रयविहितं धर्ममनुगताः काम-
 कामा भोगान् कामयमाना गतागतं यातायातं लभन्ते ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

दुर्निवार है यह दो श्लोकसे कहते हैं कि जो मनुष्य ऋक् यजुर सामवेद
 पढ़ते वं त्रैविध्य अर्थात् वेदोक्त कर्म परायण यज्ञकी द्वारा सर्वरूप जो
 मे हूं सो मरीही पूजा करि और सोमलताका रस पीकर पूत पाप होय
 स्नेच्छासे स्वर्गलोक की जाते और पुण्यफलरूप स्वर्गको प्राप्त होय वहांकी
 उत्तम देवभोग्य वस्तुओंका भोग करते हैं ॥ २० ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ये पुनः निः कामा सम्यग्दर्शिनः अनन्याइति अनन्या अप्रथग्भूताः परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां यागक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानीत्वात्मेव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति नन्वेषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् सत्यमेवं वहत्येव किन्त्वयं विशेषोऽन्ये मे भक्तास्ते स्वात्मात्वं स्वयमपि योगक्षेममोहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु नात्मात्वं योग क्षेममोहन्ते नहि ते जीवन्ति मरणे-
बात्मनो ग्रन्थिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते अतो भगवानेव तेषां यागक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

फलभनभिसन्धाय त्वमेवाराधयतां सम्यग्दर्शनानिष्ठानासत्यन्तनिःकामानां कथं योगक्षेमं स्वातामित्याशङ्क्याह ये पुनरिति तेषां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्वं सन्बन्धः येभ्योऽन्यो न विद्यत इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह अप्रथगिति कार्यक्षेपे कारणे कर्मतादात्म्यं व्यावर्त्तयति परमिति अहमेव वासुदेवः सर्वात्मानमतोऽन्यत् किञ्चिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यर्थं सदा ध्यायन् इत्याह चिन्तयन् इति प्राकृतान् व्यावर्त्य सुखान्प्रकारिणो निर्दिशति

भाषा अनुवाद ।

फेरि तेई स्वर्गकामी मनुष्य अपना इष्ट विपुल स्वर्ग सुखभोग करि के जब पुण्य क्षीण भई तब फेरि मर्त्तप्रलाक मे आवते हैं आय करके फेरि वही वेदवधी विहित धर्मकर्म करिके भोग कामनाकारी लोग गमना-
गमन मात्र लाभ किया करते हैं अर्थात् कभी नीचे आते और कभी उपर जाते रहते हैं ॥ २१ ॥

येष्वन्यदेवता भक्ता यजन्ते अद्वया निताः ।

तेवऽपि मामेव कौन्तेय यजत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्वक्ताश्च त्वामेव भजन्ते सत्यमेव ये अन्यदेवता भक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवता भक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति अद्वयास्तिस्र्यवुद्ध्या अन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्य विधिपूर्वकमविधिरञ्जानं तत् पूर्वकं ज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संन्यासिन इति पर्थुपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः नित्याभियुक्ताना-
मित्यनवरतमादरेण ध्याने व्याप्ततानामित्याह सतेति योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमश्च योगक्षेमं
तत्वा पुनरुक्तमर्थमाह योग इति किमर्थं परमार्थदर्शिनं योगक्षेमं ब्रह्मासीत्याशङ्काह
ज्ञानीत्विति अतस्तेषां योगक्षेमं ब्रह्माभि इति सबन्धः सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं
ब्रह्मति विशेषणमसृष्ट्यभावात् शङ्कते नन्विति अन्येषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं ब्रह्मती-
त्येतदङ्गीकरोति सत्यमिति तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति किंत्विति
तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति अयमित्यादिना योगक्षेमदृष्टिश्च स्वयमीहन्ते वेदां कुर्व-
न्तीति यावत् आत्मविदां स्वार्थयोगक्षेमसुदृष्टिश्च चेष्टाभावं स्पष्टयति नह्येति अन्यैरपेक्ष
काणामित्येतत् ज्ञानिनां तर्हि सर्वत्वानास्थेत्याशङ्काह केवलमिति तेषां तदेकशरण्यत्वे
फलितमाह अत इति इति शब्दो विशेषशब्देन सम्बध्यते ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

मत् भङ्गतास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अन्या इति अन्या नास्ति भङ्ग-
तिरेकेणान्यत् काम्यं येषां ते तथाभूता ये जना मां चिन्तयन्तःसेवन्ते तेषां तु नित्याभियुक्तानां
सर्वथा मदेकनिष्ठानां योगं धनार्थिनां क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षत्वा तैरप्रार्थितमपि अह-
मेव ब्रह्माभि प्रापयामि ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और हमारे भक्तजन मेरी कृपाही से कृतार्थ होते यह कहते हैं
कि जिन के हमे छोड़ि और कोई कामना नहीं है तई अनन्य भक्त

अहं हि सययज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

नतु मामभिजानन्ति तत्वेनातश्चरन्ति ॥ २४ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात् अहमिति अहहंहिसर्वं यज्ञानां श्रौतानां स्मार्त्तानाञ्च सर्वेषां यज्ञानां देवात्मात्वेन भोक्ता च प्रभु-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्तद्देवतात्मना परस्मैपाकृतः स्थित्वस्युपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छरणत्वा- विशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्करमिति सन्धानः शङ्कते नन्विति उक्तमङ्गीकृत्य परि हरति सत्यमित्यादिना देवतान्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह अविधीति तद्व्याकरोति अविधिरिति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नतु च त्वज्जातिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावादिन्द्रादिसेविनोऽपि त्वङ्गत्वा एवेति कथं ते गतागतं लभेरंस्तत्वाहं येऽपीति अङ्गयोपेताः सन्तो ये जना अन्यदेवता इन्द्रादि-रूपा यजन्ते तेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यं किन्तु अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजन्ति अतस्ते पुनरावर्त्तन्ते ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

हमारी सेवा करते हैं नित्य अभियुक्त सर्वेदा एक मेरेहीमे तत्पर हैं मन जिनका उनका योग तेम अर्थात् योग जो धन आदि लाभ और तेम जो प्राप्त वस्तुका रक्षण सो मैं करता हूँ अथवा निर्वाण जो मुक्ति यद्यपि वे नहीं चाहते हैं परन्तु उनको मैं अपनी इच्छासे देता हूँ ॥ २२ ॥

जो कहो कि विचार से तो सर्व देवरूप तुम को छोड़ि और देवता कौन है देखो स्वरूप जो तुमारे हैं तो इन्द्रादि के पूजक लोग भी तुमारे ही उपासक हैं फेरि क्या कारण है जो वे विचारि उपर नीचे गमनागमन करते हैं इस पर कहते हैं कि हां अश्रद्धायुक्त जो इन्द्रादि देवता की आराधना करते हैं सो सत्य हमारी ही सेवा है परन्तु वे अविधि से अर्थात् मोक्ष की देन हार विधि को छोड़ि कर पूजन करते हैं इसी से पुनः पुनः संसार पावते हैं ॥ २३ ॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोपि माम् ॥२५॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रेव च मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवावेति चोक्तं तथा नतु
मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावदतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा दागफलात्
च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नतु वस्त्रादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तज्ज्ञात्वास्वद्याजिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां
यजनमिति शङ्कते कस्मादिति देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन-
लोकहयसुत्यापयति उच्यते इति सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्त्रादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता
स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेवदिति हि शब्दः प्रभुदेव चेत्युक्तं विष्टणोति
मत्स्वामिको हीति तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति अधियज्ञोहमिति तथापि देवता-
न्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राह तथा इति समेव यज्ञेषु भोक्तृत्वे
प्रभुत्वे च सतीति यावत् तयो भोक्तृप्रभोर्भावंस्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथा
वदतो न जानन्ति अतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानान्नायि अनर्पितकस्मांश्चावर्त्तन्ते कर्म-
फलादित्याह अतश्चेति ॥ २४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एतदेव विष्टणोति अहमिति सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवता रूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च
स्वामी फलदाताध्यहमेवेत्यर्थः एवं भूतं मां ते तत्त्वेन यथावद्भाभिजानन्ति अतश्चावन्ति
प्रच्यवन्ति वा पुनरावर्त्तन्ते ये तु सर्वदेवतासु मामेवान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ति ते तु नाव-
र्त्तन्ते ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकथित वाक्यको विस्तार से कहते हैं कि देवतास्वरूप यज्ञफल
भोक्ता मही हौं और प्रभु कहे यज्ञफलदाता भी मही हूँ पर इस तरह से
वे देवपूजक लोग यथावत् कहे ठीक नहीं जानते हैं इसी से फेरि
संसार गति को प्रावते हैं और सर्वदेव मे हमको अन्तर्यामीरूप देखि
जो मेरा अर्चन करते वे पुनः संसार गति को नहीं प्रावते हैं ॥ २४ ॥

शाङ्खरभयम् ।

येष्वन्यदेवता भक्तिमत्त्वेनाविधि पूर्वकं यजन्ते तेषामपि समफलमव-
श्यम्भाविकं कथं यान्तीति यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो-
भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितृनग्निस्वात्तादीन् यान्ति
पितृव्रताः आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमाह्वयणचतु-
र्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्याभूतानां पूजकाः यान्ति मद्याजिनो मद्यजन-
शीला वैष्णवाः मामेव यान्ति समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्ते अज्ञाना-
न्तेन ते अल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

अन्यदेवताभक्ता भगवत् तत्त्वाज्ञानात् कर्म फलाश्रयत्वेन तर्हि तेषां देवतायजनस्य
किञ्चित्करमित्याशङ्काह येऽपीति देवतान्तरयाजिनामनाष्टतिफलाभावेऽपि तत्तद्देवता-
यागासुरूपफलप्राप्तिप्रौढ्यान्नतदाकिञ्चित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फल-
माशङ्कापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना नियमो बल्युपहारप्रदक्षिण प्रह्वीभावादित्यर्थः
देवतान्तराराधनस्थानवत् फलसङ्गा भगवदाराधनस्थानान्तफलत्वमाह यान्तीति भगवदारा-
धनस्थानान्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तं सायास साध्यात् फलानि
देवास्तेत्याशङ्काह समाने पीति अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां
दर्शयति तेनेति ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेयोपपदायति यान्तीति देवेन्द्रादिषु तत्तं नियमो येषां ते अन्तवतो देवान्
यान्ति अतः पुनरावर्तन्ते पितृषु व्रतं येषां आद्यादि क्रियापराणां ते पितृन् यान्ति
भूतेषु विनायकमाह्वयणादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतेज्या भूतानि यान्ति मां यद्
शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु सामन्त्र्यं परमानन्दस्वरूपं यान्ति ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब वही उक्त वाक्य का प्रतिपादन करते हैं कि जो देवव्रत कहे
इन्द्रादिदेव के उपासक हैं वे लोग देवलोक को जाते और पितृ उपासना
करनेवाले पितृलोक को जाते तथा भूत सेवाकार अन्त में भूत जोनि

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न केवलं मद्भाक्तानामनामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलमुक्तं सुखाराधनञ्चाहं कथं पत्रमिति पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मद्भाक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च तथेत्याह न केवलमिति भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यज्ञि पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं सदर्थमर्पितं तेनायं शुद्धचेताः तपस्वी मामाराधयतीत्याह व्यवधारयामीत्याह पत्रमित्यादिना ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं स्वभक्तानामनन्यफलं सुहृदा अनायामत्वञ्च स्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपि सत्त्वं भक्त्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत् पत्रपुष्पादिकं भक्त्या तेनोपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि नहि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम लुब्धदेवतानामिव बहुवित्तताध्यायागादिभिः परितोषः स्यात् किञ्च भक्तिमात्रेण अतो भक्तेन समर्पितं यत् किञ्चित् पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीति भावः ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

पावते हैं और जो मेरी पूजा करें हैं सो मयाजी अक्षय परमानन्द स्वरूप हम को प्राप्त होते हैं फेरि गमनागमन होता नहीं ॥ २५ ॥

अब स्वभक्त को अक्षय फलत्व श्री स्वभक्तिका सुलभत्व देखावते हैं जो मनुष्य भक्तिपूर्वक पत्र पुष्प फल जलमात्र भी हमें देय हैं वह विमलचित्त भक्तजन का प्रीति से दिया हुआ पुष्पादि मैं अति प्रसन्न होय ग्रहण

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं ॥ २७ ॥
 शुभाऽशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म बन्धनैः ।
 संन्यसयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमतः यत् करोषीति यत् कराषि यदाचरसि शास्त्रीयं कर्म
 स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यत् खादसि यद् जुहोषि हवनं निर्वर्त्तयसि श्रौतं
 स्मार्त्तं वा यत् ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्मयपाचरत्नादि
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणं ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवावश्यकमित्याह यत इति स्वतः शास्त्राहतेः प्राप्तं गमनादी
 तियायत् यदश्नासि यं किञ्चिद्भोगं संचे हवनस्य स्वतस्त्वं वारयति श्रौतमिति मत्समर्पणं
 तत् सर्वं मद्भां समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

न च फलपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्यवन्मर्दधमेवीद्यमैरापाद्य समर्पणीयं
 किन्तिहं यत्करोषीति स्वभावतः शास्त्रतो वा यत्किञ्चित् कर्म करोषि तथा यदश्नासि यज्जु-
 होषि यद्ददासि यच्च तपस्यसि तपः करोषि तत् सर्वं सन्ध्यर्पितं यथाभवति एवं
 कुरुष्व ॥ २७ ॥

भाषा अनुवादः ।

करता हूँ इस का भाव यह है कि और देव के समान बड़ी पूजा सामग्री
 हमें न चाहिये हम केवल भाव भक्ति से प्रसन्न होते हैं ॥ २६ ॥

जिस लिये मैं केवल भाव भक्ति से भक्तपर प्रसन्न होता हूँ इससे
 हे कौन्तेय कुन्तीपुत्र जो कुछ कर्म करो या आहार करो या दान करो
 या यज्ञकरो सो सब मदर्पण अर्थात् मेरे को समर्प न करो तो वह सब
 अज्ञय फल होगा और दोष किसी तरह का न लगेगा । २७ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

यै भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ २६ ॥

शाङ्कराथम् ।

एवं कुर्वस्तव यद्वदति तच्छृणु शुभेति शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे
दृष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः
कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे सोऽयं संन्यासयोगोनाम संन्यास-
श्चासौ मत्सर्पणतया कर्मकर्तृत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त
आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्म-
बन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपेक्ष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान् यतो भक्ताननु गृह्णाति नेतराणीति
तच्च समोहमिति समः तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्नि-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमतोभवति तदाह एवमिति भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीयन्मुक्तस्य प्रारब्ध-
कर्मवसाने विदेह कैवल्यभावश्चकमित्याह शुभेत्यादिना भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यास-
योगाच्चेति साधनद्वयशङ्कां शातयति सोवमिति ॥ २८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवञ्च यत् फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु इत्याह शुभाशुभेति एवं कुर्वन् कर्मबन्धनैः कर्मनि-
मित्तैरिष्टानिष्ट फलैर्मुक्तो भविष्यसि कर्मणां मयि समर्पितत्वेन तव तत् फलसम्बन्धानु-
पपत्तौ तच्च विमुक्तः सन् संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मवदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त
आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतत्वं मां प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार आचरण करने से फल होगा सो सुनो कि उक्त प्रकार से
कर्मसकल भगवत् समर्पण करने से कर्म बन्धन अर्थात् कर्म से जनित इष्ट
अनिष्ट फल प्राप्ति से वचि रहोगे और मेरे मे समर्पित जो कर्म संन्यास-
योग उसी से युक्त चित्त होके तुम हम को निःसन्देह प्राप्त हीउगे ॥ २८ ॥

शाङ्करमर्थम् ।

वदहं दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति
तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या
मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते तेषु चाप्यहं
स्वभावत एव वर्त्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवतो रागद्वेषवत्वेनानीश्वरत्वमाशङ्क्य परिहरति रागेत्यादिना तर्हि भगवद्भू-
जनसकंचित्करमित्याशङ्क्याह अग्निवदिति तत् प्रपञ्चयति यथेति भक्तानभक्तांश्चानु-
गृह्णतोऽननुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह ये भजन्तीति ये हि
वर्णाश्रमादिधर्मांसां भजन्ति ते तेनैव भजनेनाचित्त्वमाहात्म्येन परिशुद्धबुद्धयो मयि सत्त्व-
मीये वर्तन्ते सदसिव्यक्तियोग्यचित्ता भवन्ति तद्वद्भोऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः तेषु च समीपे
समर्थं तेषामहमपि स्वभावतो वर्त्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि यथा व्यापकमपि सावित्
तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिनिरस्तसमस्तकबुध-
सत्त्वेषु पुरुषेषु सन्निधत्ते देवीं प्रकृतिमाश्रिता न भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यदि तु भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हि तवापि किं रागद्वेषादिकृतं वैषम्य
मस्ति नेत्याह समोहमिति सर्वेषु भूतेष्वहं समः अतो मम प्रियश्च द्वेष्यश्च नास्त्येव एवं
सत्यपि ये सां भजन्ति ते भक्ता मयि वर्तन्ते अहमपि तेष्वनुग्राहकतया वर्त्ते अयं भावः
यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमः शीतादि दुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं यथा वा कल्पद्रव्यं
तत्रैव भक्तपक्षपातिनोऽपि मम वैषम्यं नास्त्येव किन्तु मङ्गलरेवायं सङ्गमेति ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

भला जो भक्तों को इस भांति सुंक्त करते हैं और अभक्तों को नहीं
तो क्या तुमारे भी प्रीति विरोध कृत विषम स्वभाव है इस के उपर
अपने स्वभाव का अभाव कहते हैं कि सकल भूत मे हम समानरूप से हैं
इसी से हमारे न कोई प्रिय और न अप्रिय है और जो हमारी भक्ति
करता है सो हमारे मे वर्त्तमान है और मैं भी उस पर अनुग्रह
करता रहता हूँ इस का भावार्थयह है कि जैसे अग्नि के सेवन करने

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शृणु मङ्गलकर्माहात्म्यं अपिचेदिति अपि चेत् यद्यपि सुष्ठु दुराचारः
सुदुराचारोऽतीव कुतस्सिताचारोऽपि भजते माम् अनन्यभाक् नान्यभक्तिः
सन् साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यः ज्ञातव्यः सम्यग् यथावत् व्यवसितो
हि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतां भगवद्भक्तिं सुवन् पापीयसासपि तत्वाधिकारोऽस्तीति स्वरूपयति शृणु इति
सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह सम्यगिति ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

अपि च मङ्गलकरीवायमवितर्क्यः प्रभाव इति दर्शयामाह अपि चेदिति अत्यन्तदुरा-
चारोऽपि यद्यप्यष्टयक् तेन पृथग् देवतापि वासुदेव एवेति बुद्ध्या देवतान्तरभक्तिम-
कुर्वन् मामेव परमेश्वरं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मन्तव्यः यतोऽसौ सम्यग्व्यवसितः
शोभनमध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

बाले का अन्धकार और शीतादि दुःख का निवारणकारी अग्नि है और
अग्नि में विषमभाव नहीं है और जैसे कल्पवृक्ष अपने सेवक को सकल
पदार्थ देता है तो इन को प्रिय अप्रिय कोई नहीं परन्तु फल जो है
सो भक्त ही का है इस से भक्ति ही को महिमा यह सब जानो ॥ २९ ॥

और अपनी भक्ति का अपूर्व अचिन्त्यप्रभाव देखावत है कि अत्यन्त
दुराचार कहे और और देवता भी वासुदेव ही हैं इस रूप एकवृद्धि
होय यद्यपि औरों की भक्ति नकरके केवल परमेश्वर स्वरूप महीं को
भजे है तीभी सो साधु और श्रेष्ठ है क्योंकि मेरे से उत्तम निश्चय तो
एकमात्र है ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उत्तमस्य च वाच्यां दुराचारतामन्तः सम्यग् व्यवसायसामर्थ्यात् क्षिप्र-
मिति क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वत् नित्यं शान्तिश्चोप-
शमं निगच्छति प्राप्नोति शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां
प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्य-
तीति ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उत्सृज्येति भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारता परित्यक्ता
भवतीत्याशङ्काह क्षिप्रमिति सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति उपगमो
दुराचारादुपरमः किमिति तद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेतस्तथा किमि-
त्यतो न नञ्छतीत्याशङ्काह श्लेषिति ॥ ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कथं समीचीनाध्यवसायसाधने साधुर्मनव्यस्तत्वाह क्षिप्रमिति सुदुराचारोऽपि
सां भजन् शीघ्रं धर्मचित्तो भवति तत्तच्च शश्वच्छान्तिं चित्तोपशमोपरमस्य परमेश्वर-
निष्ठां नितरं गच्छति प्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनो नैनान्येरेद्विति अत्राकुलसर्जुनं
प्रोत्साहयति हे कौन्तेय पटञ्चादि सहाधोषपूर्वकं विवदमानानां सर्भां गत्वा बाह्यधृतिक्ष-
यः शङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथं मे परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रण-
श्यति अपि तु कनार्थ एव भवतीति तत्तच्च ते तत्प्रौढिविजृम्भात् बिध्वंसितकुतर्काः
सन्तो निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेनाश्वरेन् ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसा मनुष्य किस प्रकार उत्तम है इस शङ्कापर कहते हैं कि
अत्यन्त दुराचारी भी हमारी भक्ति करके स्वधर्मचित्त होता है अर्थात्
चित्त की तरङ्ग निवृत्त हो परमेश्वर में निष्ठा अवश्य पावता है औ
तुर्त धर्मात्मा होता और शान्ति को प्राप्त होता है पर इस बात को
कुतर्क कर्कशवादी लोग न मानेंगे इस शङ्का से व्याकुल अर्जुन को

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्त्रुः प्राप्नोत्यनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च मां हीति मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य समाश्रित्याश्रयत्वेन
गृहीत्वा येऽपि स्त्रु भवेयुः पापयोनयः प्राप्नोति योनिः येषां ते पापजन्मानः
के त इत्याद्य स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा स्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं
प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकवटीका ।

इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किञ्चेति न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यत्र हेतुमाचक्षायो
भक्तप्राप्तिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह मां हीति ॥ ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

स्वाचारभ्रष्टं सद्भक्तिः पवित्री करोतीति किमत्र चित् यतो सद्भक्तिर्दृष्टवानप्य-
नधिकारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह मां हीति येऽपि पापयोनयः स्त्रुर्निरुज्जन्मा-
नोऽन्यजादयो भवेयुः येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिरिताः अतः स्त्रियः शूद्राश्चाप्यध्य-
नादिरहितास्तेऽपि मां व्यपाश्रित्य वसेयुः परां गतिं यान्ति हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

भगवान् उक्त्वाह देते हैं कि हे कौन्तेय नगरा वजाय विवादकारी
लोगों की सभा में जाय हाथ उठाय तुम निःशङ्क हो यह प्रतिज्ञा करो
कि परमेश्वर के भक्त अति दुराचार होने से भी नष्ट नहीं होते बलु
कृतार्थ होते हैं ऐसी प्रतिज्ञा करने पर तुमारी जय और वे नष्टकृतक
होय तुम को गुरु कर मानेंगे सो तुम यह जानो कि मेरे भक्त का नाश
नहीं है ॥ ३१ ॥

अत्यन्त आचारभ्रष्टों को भी जो मेरी भक्ति पवित्र करती है इस में क्या
आश्चर्य है क्योंकि देखो मेरी भक्ति अनुधिकारीयों को भी संसारसे मुक्त
करती है तो दुराचारी की मुक्तिसे क्या सन्देह है सोई कहते हैं कि

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकं मिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं पुनरिति किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोगिनः भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः यत एवमतीत्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदि पापयोगिनः पापाचारश्च तद्वज्रपा परां गतिं गच्छति तर्हि किमुत जातिनिमित्तेन संन्यासादिना किंवा सदृच्छेनेत्याशङ्क्याह किं पुनरिति उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो लभ्यते अन्यो भगवद्भजनं तैः एकान्तेन विधातव्यमित्याह यत इति मनुष्यदेहान्तरिकेषु पञ्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात् प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यं इत्याह दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यदेवं तदा सत्कुलाः सदाचाराश्च सङ्गताः परां गतिं यान्तीति किं वक्तव्यमित्याह किं पुनरिति पुण्याः सुकृतिनो ब्राह्मणाः तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति एवमूताश्च परां-

भाषा अनुवाद ।

कोई निकृष्टजन्म चाण्डाल आदि क्योंनही और स्त्रीमैत्री वैश्या क्योंनही वैश्याहीकी वैश्या कहते स्वार्थसे अणप्रत्यय करनेसे वैश्या होता है और शूद्र येभी हमारी भजन करिके उत्तम गतिको प्राप्तकोते हैं यह निश्चय जानो जो कोई वैश्या का अर्थ वणिक् जातिपर लगावे उनकी भूल कितनी बड़ी है कि वेद ब्रह्म के अधिकारी तथा संन्या उपासना कर्मके अधिकारी तथा यज्ञ उपवीत कहे जनेउधारी द्विजाति शब्दसे प्रसिद्ध वैश्या कहे वणिक् जन्म जो अनधिकारी हैं तो ब्राह्मण क्षत्रीभी तेसेही हैं मनमाना अर्थ करो वेदशास्त्र क्या करना है पर भाष्यकार आनन्दगिरि श्री श्रीधरस्वामी वही अर्थ क्या समझ कर किया सो मूढ़ जन उन की आशय नहीं जानते आशय तो यह है कि जो वैश्य धर्म औ ब्राह्मण तथा वेद

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तैव मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजगुह्यो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शाङ्कराचार्यम्

कथं मन्मना इति मयि मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव तथा मद्भक्तो
भव मद्याजी मद्यजनशीलो भवमामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यसि
आगमिष्यसि युक्ता समाधाय चित्तमेवमात्मानं मामेवमहं हि सर्वेषां
भूतानाम् आत्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवमभूतम् एष्यसीत्य-
तीतेन पदेन सम्बन्धः मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति शाङ्करभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवद्भक्तैरित्यन्वाहं पृच्छति कथमिति ईश्वरभजने इति कर्तव्यतां दर्शयति मन्मना
इति एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यादित्याशङ्काहं मामेवेति समाधाय भगवत्ये-

वामिदं टीका ।

गतिं यान्तीति किं वक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वं इमं राजर्षिरूपं देहं प्राप्य ज्ञात्वा मां भजस्व
किञ्च अनित्यमभूत्वं असुखं सुखरहितत्वेन मर्त्यलोकं प्राप्य अनित्यत्वादित्यन्वमभूत्वं
असुखत्वाच्च सुखार्थसुखं हित्वा मामेव भजस्वत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

माने श्री सकर्म से उपार्जन कीये हुए धन को सत्पात्र को न देष
आपही खाय सोई वैश्य ऐसा है ॥ ३२ ॥

अब सुनो कि मेरी भक्ति जो अनधिकारीयोंकी मुक्ति देती तो फिर
ब्राह्मण कहे ब्राह्मणआदि तीनी वर्ण जो ब्राह्मण क्षत्री वैश्य पवित्र
श्री मेरे भक्त उनकी मुक्तिमे क्या संदेह है तिसमे राजर्षि अर्थात् राज-
वंश क्षत्रिय राजालोग जो दश दिक् पालोंके अंशसे प्रगट हैं उन को क्या
कहनी है सो तुम राजवंश होय इस अनित्य संसारके सुखको त्याग
करिके ब्रह्म साक कहि नरदेह पाय हमको भजो ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चेति शेषः एवमात्मानमित्येतद्विदुषोति अहं हीति अहमेव परमयनं तवेति मत्परायण-
स्तथाभूतः मामेवात्मानमेध्यसीति सम्बन्धः तदेवं मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमाना-
माराध्याभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्युक्तेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधन-
मित्यभिधत्ता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकञ्च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातं ॥ ३४ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति मन्मना इति मय्येव मनो यस्य स मन्मनास्त्वं
भव तथा ममैव भक्तः सेवको भव मद्याजी सत्पूजनशीलो भव मामेव च नमस्कुरु एवमेभिः
प्रकारैर्भक्तपरायणः सन्नात्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेध्यसि प्राप्-
स्यसि ॥ निजसैश्वर्यनाश्वर्यं भक्तेन्द्राङ्गनवैभवं नवमे राजगुह्याख्ये लपयाऽवोचदञ्जुतः ॥ ३४ ॥

इति स्वामिकृतटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

भजनका प्रकार देखावते हुए कहते हैं कि मेरेमे जिसका मन है ऐसे
तुम मन्मना होउ और मेरेही भक्त होउ औ मेरीही पूजा करो और मैहीं
को प्रणाम करो इसी प्रकारसे मत्परायण होके आत्मा जो मन तिसको
मेरेमे योग कहे लगायके परम आनन्दरूप मेरे स्वरूपको प्राप्त होउगी
इस नवयें अध्यायमे अपनी भक्तिका अद्भुत प्रभाव राजयोग नाम भग-
वानने प्रकाश किया हैं ॥ ३४ ॥

इति जगन्नाथ शुक्ल विरचित मनभावनी टीकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमोऽध्याये भगवत्स्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च अथेदानीं
येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते भावा वक्तव्याः तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यम्
उक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो भगवानुवाच भूय इति भूय एव भूयः पुनः
हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं
वचो वाक्यं यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात् प्रीयसे त्वमतीवा-
मृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संज्ञेपतोऽनुभाषते सप्तम इति तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च
विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपक्षयुगयोगिन्यः उत्तराध्यायद्वयेन सम्बन्धं वदन् अध्याया-
न्तरमवतारयति अथेति वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपक्षौ च शेषत्वेनेति शेषः नतु
सविशेषं निर्विशेषञ्च भगवतो रूपं प्रागेव तत् तत्प्रोक्तं तत् किमिति पुनरुच्यते तत्राह
उक्तमपीति तद्यदि तत् तत् तत्त्वसक्तं तथापि पुनर्धक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत
इति योजना प्रकटत्वं वचसः स्पष्टयति निरतिशयेति तदेव वचो विशिनष्टि यत्परममिति
सकडुक्तेरर्थसिद्धेरसकडुक्तिरनर्थकेत्याशङ्क्याह प्रीयमाणायेति ततो वक्ष्यामि इति तुभ्यम्
इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥

न मे त्रिदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिहि देवानां महर्षीणाञ्च सर्वशः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह न म इति न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः किं ते न विदुः मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम् अथवा प्रभवनम् उत्पत्तिं वा नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते अहमादिः कारणं हि वक्ष्याद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

साम्प्रतटीका ।

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः दशमे ता वितन्वन्ते सर्वत्रेश्वरदृष्टये एव तावत् सप्तमादिभिस्त्रिभिर्ध्यायैर्भजनीयं परमेश्वरतत्त्वं निरूपितं तद्विभूतयश्च सप्तमे रसोऽहमप्यु कोनोयेत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः अष्टमे च अधियज्ञोऽहमेवात्मेत्यादिना नवमे चाहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना इदानीं ता एव विभूतीः प्रपञ्चयिष्यन् स्वभक्तोच्चाव-
श्यकरणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूय एवेति महान्तौ युद्धादिस्वधर्मावसाने मह-
त्परिचर्यायां वा कुशलो वाह्य यस्त्र तथा हे महाबाहो भूय एव पुनरपि मे वचः
शृणु कथंभूतं परमं परमात्मनिष्ठं मद्बचनास्मृतेनैव प्रीतिं प्राप्नुवते त्वभ्यं हितकाव्यया
हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत् ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

सप्तम अध्यायसे लेकर नवम अध्याय पर्यन्त भगवानने अपनी विभूति श्री सर्वत्र ईश्वरबुद्धि होना तथा आप अपना परमेश्वरत्व श्री यज्ञ आदि सकल वस्तु नहींहूँ और अपनी अनन्यभक्ति परमभक्त अर्जुनसे संक्षेपरूप कहा अब दशम अध्यायसे वही अपनी विभूतियों की विस्तार करि कहते हुये स्वभक्ति की अवश्य कर्तव्यता श्रीभगवान् कहते हैं कि हे महाबाहो अर्जुन तुम फेरि हमारे वचन सुनो परमात्मा विषयक मेरे वचन अमृत ऐसे श्रवण करि अतिप्रसन्न श्री प्रीतियुक्त जो तुम सो तुमारी इच्छाकि अद्भुतार तुमारे हित वचन मैं कहता हूँ तुम श्रवण करो ॥ १ ॥

यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यो मामिति यो मामजमनादिञ्च यस्मादहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च न ममान्यः आदिर्विद्यतेऽहमजोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिञ्च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महा-

चानन्दगिरीकृतटीका ।

हितकाय्यया दुर्दिक्षेयं तत्त्वज्ञानं कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यति ते न च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतो भगवद्वचनमकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति किमर्थ-
मित्यादिना इन्द्रादयो षट्त्वादयश्च भगवत् प्रभावं न विन्दन्तीत्यत्र प्रभुपूर्वकं हेतुमाह
कस्मादिति निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य
तस्य प्रभावं विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वानिकृतटीका ।

उक्तस्यापि पुनर्यच्चेन दुर्दिक्षेयं हेतुमाह न मे विदुरिति मे मम प्रकटं फलं जन्म-
रहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं सूरयणा ऽपिनर्घषोपि षट्त्वादयो न जानन्ति
तत्र हेतु अहं हि देवानां महर्षीणाञ्जादिः कारणं सर्वशः सर्वैः प्रकारैस्त्यादकत्वेन
बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च अतो मदनुग्रहं विना सां केऽपि न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

तात्परा अनुवाद ।

कहोई हुई बातका जो उत्तमवार कहना तिसमे हेतु यह कि मेरा
तत्व जानना अतिकठिन है सोई कहते हैं कि जन्मरहित होंके भी जो
विभूतियोंके द्वारा मेरा आविर्भाव कहे प्रगट होना सो देवता श्री
भृगुप्रभृति महर्षि भी नहीं जानते हैं क्योंकि देवता श्री महर्षियोंके
उत्पन्न करनेवाले तथा बुद्धिके प्रवृत्ति देनेहार आदिभूत कारणरूप
हम हैं इसोसे हमारी कृपा विना हमको कोई जानने नहीं
सकता है ॥ २ ॥

बुद्धिज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवो भवो भयञ्चाभयमेव च ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न्तमीश्वरमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैः
मतिपूर्वामतिपूर्वकतैः प्रमुच्यते प्रमोच्यते ॥ ३ ॥

इतथाहं महेश्वरो लोकानां बुद्धिरिति पद्धिरन्तःकरणस्य मन्त्राद्यर्थी-
वबोधनमामर्थ्यं तदन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति ज्ञानमात्माटिपटार्थानांम-
वबोधः असंमोहः प्रत्युपपन्नेषु बोडव्येषु द्रव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमा
आकृष्टस्य ताडितस्य वा अधिकृतविचिन्तता सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य
चात्मानभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवीश्वर्यमाणा वाक् सत्यमुच्यते दमो
बाह्येन्द्रियोपशमः शमोऽन्तःकरणस्योपशमः सुखं आह्लादो दुःखं सन्तापो
भव उद्भव अभावस्तद्विपर्ययः भयञ्च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किञ्चेति कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं वज्रवी-
न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तदधीनफलञ्च कथयति यो मामिति पदद्वयां
पौनस्त्यमाह अनादित्वमिति ॥ ३ ॥

सामिक्तटीका !

एवं भूतात्मज्ञाने फलमाह यो मामिति सर्वं कारणत्वादेव न विद्यते आदिः
कारणं यस्य तमनादिं व्यतएवाजं जन्ममून्यं लोकानां महेश्वरश्च सा यो वेत्ति स मनुष्येषु
संमोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब आत्मज्ञानका फल कहते हैं कि सबके कारणरूप हेतु और
जिसका कोई कारण नहीं है ऐसे अनादि श्री जम्बरहित सकल
लोकके महेश्वर जो मैं सी मुझे जो कोई जानें हैं तो मनुष्योंके
मध्यमे वही अच्छीतरह मोह रहित होके समस्त पापोंसे छूटि
जाय है ॥ ३ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यथोऽयःश ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अहिंसेति अहिंसा अपीडा प्राणिनां समता समचित्तता तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्तिसंविभंगः यथो धर्मनिमित्ता कीर्त्तिः अथश्रद्धधर्मनिमित्ता कीर्त्तिः भवन्ति भावा यथाक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एकेश्वरात् पृथग्विधानानां विधौ स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेतुनरमाह इतश्चेति सुसुक्ष्मभिराराध्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधने पुरस्कृत्याशेषजगत्प्रत्यक्षविधाटवत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मातरः सूक्ष्मातमश्चायं गृह्यते उक्तसामर्थ्यं बुद्धिरित्यभिधत्ते प्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्वन्मिति अस्मादीति तद्वबोधवन्तं हि ज्ञानिनः वदन्ति अन्तःकरणस्थोपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

लोकमहेश्वरतां स्फुटयति बुद्धिरिति त्विभिः बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यं ज्ञानमात्मविषयं असम्भोहो व्याकुलत्वाभावः क्षमा संहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाषणं दमो बाह्येन्द्रियसंयमः शमोऽन्तःकरणसंयमः सुखमसुकूलसंवेदीयं दुःखञ्च तद्विपरीतं भव उद्वेगः अभावस्तद्विपरीतः मयं त्वासः अभयं तद्विपरीतं अस्य श्लोकस्य मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अथ तीन श्लोकसे अपनी लोक की महेश्वरता प्रकाश करते हैं कि बुद्धि कहि सार असार वस्तु विचारकी चातुरी औ ज्ञान तथा असंमोह औ क्षमा सत्यवचन और दम कहि बाहर की इन्द्रियों का दमन अर्थात् संयम औ शम कहि मनका निग्रह अर्थात् दवाना औ सुख दुख जन्म नाश औ भय अभय ये सब हमसे होते हैं ॥ ४ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च महर्षय इति महर्षयः सप्तसृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिन-
चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः ते च मद्भावा मद्भावना वैष्ण-
वेन वा सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मवा जाताः उत्पन्ना येषां
मनूनां महर्षीणाञ्च सृष्टिलोक इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

खानन्दगिरिकृतटीका ।

यथाशक्नोति पात्रे अथवा स्वयन्निमनतिक्रम्यार्थान् देशकालानुगुण्येन प्रतिपादन-
मित्यर्थः उक्तानां ब्रह्मादीनां साम्रयाणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते भवन्तीति नानावि-
धत्वे हेतुमाह स्वकर्मेति ॥ ५ ॥

कथञ्चिदपि तेषामात्मातिरेकेण भावात् मत्त एवेत्युक्तं न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव
किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह किञ्चेति आद्या भृग्वादयो वशिष्ठान्ताः
सर्वज्ञा विद्यासम्पदायप्रवर्तकस्तथेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकल्पते के ते मनवस्तत्वाह
सावर्णा इति इति प्रसिद्धाः पौराण्येषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः महर्षीणां
मनूनाञ्च तुल्यं विशेषणं ते वेति नवि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा भावनाफ-

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अहिंसेति अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता रागद्वेषादिराहित्यं तृप्तिर्देवलब्धे-
न सन्तोषः तपः शरीरादि बन्धनार्थं दानं न्यायार्जितस्य धनादेः पात्रेऽर्पणं यशः
सत्कीर्तिः अयशो दुष्कीर्तिः एते बुद्धिज्ञानादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधः भावाः
प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवन्ति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद् ।

और अहिंसा श्रमता कहे प्रीति औ विरोध का अभाव औ तृप्ति कहे
वेमर्षी यथालाभ सन्तोष औ तपस्या जो १७ अध्यायमें कहेंगे और दान
कहे स्वधर्मसे उपार्जित जो धन सो सत्पात्र को देना और यश अयश ये
नानाप्रकार के भाव सब हमहीसे उत्पन्न होते हैं ॥ ५ ॥

एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

एतामिति एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगञ्च युक्तिं चात्मनो घट-
नमथवा योगैश्वर्यसार्थं सर्वज्ञत्वञ्च योग उच्यते मम मदीयं योगं यो
वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावद्व्येतत् सः अविकल्पेनाप्रचलितेन योगेन
सम्यक्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयो-
ऽस्ति ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लमाह वैष्णवेनेति वैष्णव्या शक्तप्रापिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः तेषां जन्मनो वैशिष्ट्य-
माचष्टे मानसा इति मन्वादीनेषु द्विषिणष्टि येषामिति विद्यया जन्मना च सन्ततिभूता
मन्वादीनामस्मिन् लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह एतामिति बुद्ध्याद्युपा-

स्वामीकृतटीका ।

किञ्च महर्षय इति सप्त महर्षयो भृगवादयः सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं
गता इत्यादि पुराणप्रसिद्धास्तोभ्योऽपि पूर्वोऽन्ये चत्वारो महर्षयः सनकादयस्तथा मनवः
स्वाम्भूवादयो सङ्गावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो ममैव मनसः
सङ्कल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषां भृगवादीनां सनकादीनाञ्च इमा ब्राह्म-
णाद्या लोके वर्तमाना यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः
प्रजायन्ते ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीरभृगु आदि मम महर्षि येई पुराणीमे सात ब्राह्मण करके प्रसिद्ध
हैं श्री इनके भी पूर्व सनकादि चारि ब्राह्मण हैं और स्वाम्भू आदि
चौदह मनु इन सबमे मेरा प्रभाव है और ये सकल हिरण्यगर्भ जो मै
सी मेरी इच्छासे प्रगटे हैं येई सात ऋषियों से पुत्र पौत्र शिष्य प्रशिष्य
क्रमसे प्रचारूप ब्राह्मणादि वरण सकल जन्मे हैं ॥ ६ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वः प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधाः भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कौटुशेनाविकल्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते अहमिति । अहं परं ।
ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पात्तमत्त एव स्थितिनाशक्रिया-
फलोपभोगलक्षणं विक्रिया सर्वं जगत्प्रवर्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते
मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थाः भावसमन्विताः भावो भावना परमाथ-
तत्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मनत्वं तदाह विस्तारमिति ईश्वरस्य तत्तदर्थ-
सम्पादनसामर्थ्यं योगस्तदाह आत्मन इति योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च सदीयं
शक्तिज्ञानलेशसाधित्य सत्त्वादयो भृशवादयश्चेते च तदाह अथवेति यथा तौ विभूति-
योगो तथा निरङ्कुशत्वेनेति वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति यथावदिति सोपाधिकं ज्ञानं
निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह सोऽविकल्पेनेति उक्तोऽर्थे प्रतिबन्धाभावनाह नास्मिन्निति ॥९॥

कथं तावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानसक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति कौटुशेनेति उक्तज्ञान-
माहात्म्यात् पतिष्ठिता भगवन्निष्ठा विध्यतीत्याह उच्यते इति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः
सर्वप्रज्ञातः सर्वात्मत्वाह उत्पत्तिरिति सर्वज्ञात् सर्वेश्वरान्तो निश्चिन्तात् सगैस्थिति-

स्वामिकृतटीका ।

यद्योक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतामिति एतां सृष्ट्वादिलक्षणां सम विभूतिं
योगश्चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेति सः अविकल्पेन निःसंशयं योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो
भवति नास्त्यत संशयः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब यह सब उक्त विभूति कहें अपनी सम्पत्तिके तत्त्वज्ञानका फल
कहते हैं कि येई भृगु आदि हमारी विभूति श्री ऐश्वर्यरूप योग हैं
यह जो मनुष्य यथार्थसे जानै है सो शंकररहित सर्वज्ञ सम्यक् दर्शन
होय है ॥ ७ ॥

मञ्जिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च मञ्जिता इति मयि चित्तं येषां ते मञ्जिता मद्गतप्राणाः मयि गताः प्राप्ताश्चतुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः अथवा मद्गतप्राणा सद्गतजोवना इत्येतद् बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्ता ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिञ्च प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्वेन ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नाशादि भवन्ति मयान्तर्यामिण्याप्रेष्येमाणं सर्वं यथासां मय्यादासनतिक्रम्य वेष्टते तदाह मत्त इति इत्थं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वञ्च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह इत्येवमिति संसारासारज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति अवगतेति परमार्थतत्वे पूर्वाक्करीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वञ्च भगवद्भजने भवति ह्येतरित्याह भावेति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यथाच विभूतियोगयोर्ज्ञाने सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमित्यादिचतुर्भिः अहं सर्वस्य जगतः प्रभवो ऽहंवादिमन्वादिहूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः मत्त एव च सर्वस्य बुद्धि-ज्ञानमसंभोह इत्यादि सर्वः प्रवर्तते इत्येव सत्त्वा अवबुध्य बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब विभूति श्री योग जाननेसे जिस प्रकार सम्यक् ज्ञान प्राप्ति होता है सोई चारि श्लोकसे देखावते हैं कि मैहीं समस्त जगतका प्रभव अर्थात् भृगु आदि मनु आदि रूप विभूतिके द्वारा उत्पत्तिका हेतु हौं और हमीसे बुद्धि श्री ज्ञान सकल उत्पन्न होते यही जानिके विवेकी लोग प्रीतियुक्त होय हमारी भजन करते हैं ॥ ८ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धिवोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ये यथोक्तेः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः प्रीतिपूर्वकं तेषामिति तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां भजतां सेवमानानां किमर्थित्वादिना

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलमुक्तमेव भगद्भजने साधनान्तरञ्चास्तीत्याह किञ्चेति ईश्वरात् प्रतीचः प्रायुक्तादन्यत् चित्तप्रचारराहित्यं भगवद्भजनोप्रायमाह मयीति चक्षुरादीनां भगवत्प्राम्नि-
स्तद्भगोचरत्वात्संख्येयांश्चाह मय्युपसंहृतेति मदतिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तदपि मय्येवा-
र्पितं भक्तानामित्याह अथवेति आचार्येभ्यः श्रुत्या वादकथया परस्परं भगवन्तं ब्रह्मचारिणो
बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन् इति आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव
विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह कथयन् इति
भक्तानां तद्विद्वन्निश्चरतः स्यातामित्याह तृष्यन्तीति मनोरथपूर्त्वा रतिप्राप्तौ काष्ठकसं-
लसदाहरणमाह प्रियेति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चित्ता इति यथैव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः भावेव गताः
प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्वगतप्राणाः मय्यर्पितजीवना इति वा एष भूतास्ते
बुद्धा ज्ञान्योन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तो बुद्ध्या च मां कथयन्तः संकीर्तयन्तः
सन्तः नित्यं तृष्यन्ति अन्तर्भोगेन तद्विद्वन्ति यान्ति रमन्ति च निवर्तन्ति यान्ति ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रीतिपूर्वक भजनका स्वरूप कहते हैं कि जिसका चित्त मेरेहीमे
निरत है सो मच्चित्त और जिसके प्राण कहे सकल इन्द्रिय अथवा
जीवन मेरेमे अर्पित हैं ऐसे मद्वगतप्राण विवेकी जन हमको बुद्धि औ
श्रुतिप्रमाणसे जानते हैं और सर्वदा परस्पर मेरीही चर्चा करते
हुये सदा सन्तुष्टमन मेरे गुणगानमे रममाण पूर्णकाम इस असार संसारके
जञ्जालसे मुक्ति पावते हैं ॥ ६ ॥

तेषामेवानुकम्पार्थं महमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियो-
गस्तं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतं आत्मत्वे-
नोपयान्ति प्रतिपद्यन्ति ॥ १० ॥

के ते ये मञ्जितादिप्रकारैः मां भजन्ते किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रति-
बन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददामीत्याकांक्षायामाह तेषा-
मिति तेषामिव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकंपार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमवि-
वेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदुक्तं सोऽधिकृत्यनेत्यादि तदर्थं भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति ये यथोक्तेति
नित्याभिवृत्तानामनवरतं भगवत्येकाग्रसंपन्नानामित्यर्थः एवादिषोऽकृत्यहेतुर्धित्वेन वा
गर्भदासत्वेन वा प्रत्यहं जीवोपायसिद्धये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूषयति किमित्यादिना
प्राप्त्युक्तां चानाख्यां भक्तिं स्नेहेन कुर्वतामित्यर्थः तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह ददा-
मीति उक्तबुद्धिसम्बन्धस्य फलमाह येनेति ॥ १० ॥

साम्भितटीका ।

एवंभूतानाञ्च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह तेषामिति एवं सततयुक्तानां मय्यासक्त-
चित्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं बुद्धिरूपं योगमुपायं ददामि तमिति कं येनोपायेन ते
संज्ञता मां प्राप्नुयन्ति ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसेही भक्तोंको हम ज्ञानप्रदान करते हैं सोई कहते हैं कि एवम्भूत
मेरेसे सदा आसक्तचित्त श्री प्रीतिपूर्वक भजनकारी भक्त लोगोंको मैं
सोई बुद्धिरूप योग कहे उपाय देता हूँ और उस उपायसे मैं मेरे भक्त
सुखे प्रान्नवाप्तही प्राप्त होते हैं ॥ १० ॥

आनन्दभाष्यम् ।

आत्मनो भावोऽन्तःकरणाग्रयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादद्वेहाभिषिक्तेन मदभावनाभिनविशकृतेरितेन ब्रह्मा च यदि साधनसंस्कारवत् प्रज्ञावर्तिनापि विरक्तान्तःकरणाधारण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

ध्यानजन्य प्रकर्षकाठा गतान्तःकरणपरिणामे निरस्तार्थवशिशेष भगवद् रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रत्यपूर्वकभक्तानधिकारिणो दर्शयति के त इति भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्तं भक्त्यो बुद्धियोगं ददासीत्युक्तमिति शङ्कते किमर्थमिति तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति सत्त्वः भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्काह कस्येति भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति इत्याकांक्षायांमिनि अविशेको नाद्यज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तस्य विवक्ष्यते न च तस्याशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाज्ञं नाशयामीत्युक्तं केवलचैतन्यस्य जड-बुद्धिदत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विनिर्दिष्ट आत्मेति तस्याशयस्तन्निष्ठो दृष्टि-विशेषः वाक्योत्पन्नबुद्धिद्वयमित्युक्तं सिद्धात्मा सहायसामर्थ्याद्ज्ञानादि निष्ठेति हेतुरित्यर्थः बुद्धित्वोपस्थापनादिनिर्वर्त्तकत्वसत्तावोपे त्वबुद्धेस्तत्त्ववर्तत्वमिति पञ्चान्तरभाषाहे चोनेति देहाद्यशक्यत्वात्तानात्मवर्गातिरिक्तवस्तुमोचरत्वंभाषाह विवेकेति भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वारा खोद्यन्तिभाषाह भक्तीति सत्येव भावनायामभिनविशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते नहि वातप्रेरणमन्त्रेणादौ दीप-खोद्यन्तिरित्याह सद्भावनेति ब्रह्मचर्यं सटाङ्गमादिशब्देन शमादियुक्तः तेन हेतुना कृत-संस्कारवती या प्रज्ञा तथाविधवर्त्तिनिष्ठयायं नहि वर्त्यतिरेकेण दीपो निर्वर्त्तते तदाह ब्रह्मचर्येति नचावाराहते दीपखोत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह विरक्तेति तद्विषयेभ्यो व्याहृतं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातसफवरक्तं तत्र स्थितत्वप्रसङ्गदर्शयति विषयेति भास्व-नेति विशेषणं विशदयति नित्येति सदातनं चित्तं कायं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनफलं तदेव भाः तद्वता तत्पूर्वकत्वेनेत्यर्थः तेनाज्ञाने सकार्ये निष्ठे भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशो भवतीति सत्त्वाव्याख्यातमेव पदमनुवर्तते ज्ञानेति ॥ ११ ॥

स्वामिरिकतटीका ।

बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तस्माद्विस्तृत्याविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकसामर्थ्यमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यं नाशयामि

अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगश्च श्रुत्वा अर्जुन उवाच परमिति परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकटं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौभवं देवमजं विभु- विभावनशीलं ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकञ्च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्विफलञ्च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्धानवगाह्योक्तिपूर्वकं सन्दानुग्रहाय सर्वदा सर्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्नुक्ततीत्याह यथोक्तामिति परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणतयं धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन् व्याचष्टे तेज इति तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यं प्रकटं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते यदेवं लक्षणं परमं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः कुतस्त्वमेवमज्ञा- शीरित्याशङ्क्याप्रकाक्यादित्याह पुरुषमिति दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यः सर्वप्रप-

स्वामिकृतटीका ।

स्थितः सन् केन वा साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह आत्मभावस्यो बुद्धिष्ठितौ स्थितः सन् भासता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

बुद्धियोग देकरके उन अपने भक्तों का फेरि अविद्याकृत संसार नाश करता हूँ अब यह कहते हैं कि उनपर अनुग्रह करनेहीं के अर्थ उनके अज्ञानसे उत्पन्न जो संसार अन्धकार तिसको नाश करता हूँ जो कही कि किस स्थानमें बैठि और कौन प्रकारसे सो अन्धकार दूर करते हो तो कहते हैं कि आत्मभाव कहे बुद्धिवृत्ति में अवस्थान करके प्रकाशमान तत्वज्ञान स्वरूप दीपके द्वारा अन्धकार दूर करता हूँ ॥ ११ ॥

आहुस्त्वा ऋषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ईदृशं आहुः कथयन्ति त्वाऋषयो वशिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलोऽप्येवमाह व्यासश्च स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे मह्यं ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वं सर्वगतमाहुं रिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उक्तविशेषणं त्वाऋषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात् तद्वचनात्तद्योक्तं ब्रह्मत्वं युक्तं मित्याह ईदृशमिति ऋषिग्रहणेन ऋषीतानामपि नारदानीनां विशिष्टत्वात् पृथक्पृथक् असितो देवलश्च पिता किमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मानमुक्तरूपं भद्रमुक्तवानित्याह स्वयञ्चेति ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

संक्षेपेणोक्तं विभूतिं विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवन् स्तुयन्मूर्ध्नि उवाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः परं ब्रह्म परं धाम च व्याश्रयः परमं पवित्रं भवानेव कुत इत्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वयं प्रकाशं आदिश्चासौ देवश्चेति तं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथा अजं अजन्मानं विमुक्तं व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥

के ते इत्याह आहुरिति ऋषयो ऋष्यादयः सर्वे देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव साजान्ते मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

संक्षेपरूपसे कहीं गई जो विभूति उसको विस्तारसे जाननेकी इच्छा करिके अब अर्जुन भगवान की स्तुति करते हुये सात श्लोकसे कहते हैं कि आप परब्रह्म औ परमधाम कहे आश्रय औ पवित्र हो इस कारण यह कि नित्य कहे सदा वर्तमान पुरुष स्वयंप्रकाश आदिदेव औ जन्मशून्य सर्वव्यापी तुमको ऋषि लोग कहते हैं ॥ १२ ॥

कौन ऐसा कहते हैं तो इस पर कहते कि भृगु आदि ऋषिसकल और देवर्षि नारद असित ऋषि देवल व्यासदेव ये सब कहते हैं और आपभी साक्षात् हमसे कहते हो असित देवल के पिता हैं ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

शाङ्गराष्ट्रम्

सर्वमिति सर्वमेतद्व्यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां
प्रति वदसि भाषसे हे केशव नहि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा
न दानवाः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ऋषिभिस्तथाचोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह सर्वमिति किं तदित्या-
शङ्कात्करूपमित्याह यन्मामिति देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवत्पुरुष-
मनर्थकमित्याशङ्काह नहीति प्रभवो नाम प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि
दुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतो संभेदानां त्वदीयैर्ज्ञेयैस्सम्भावना निवृत्तेत्याह सर्वमेतदिति एतज्ज्ञवानेव परं
ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि कृतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सुरगणा
इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्ये इत्याह नहीति हे भगवन्स्वयं व्यक्तिं देवा न विदुः अस्मदस-
म्यहार्थमित्यमभिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्च अस्मद्विषयहार्थमिति न विदुरेवेति ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे अब आपके ऐश्वर्यसे असंभावनारूप बुद्धि निवृत्त होगई यह
कहते हैं कि हे केशव आप जो कहते हैं कि सब रूप हम हैं सो
मैंने सत्यकरि माना और जो आपने कहा कि सकल देवता हमको
नहीं जानते वहभी यथार्थ करके मैंने जाना है सोई अर्जुन कहते
हैं कि हे भगवन् भक्तों श्री देवताओं के अनुग्रह अर्थ जो तुम्हारे अवतार
यह देवता नहीं जानते हैं और दानवभी यह नहीं जानते कि हमारे
निग्रह के लिये भगवान् का शरीरधारण भया है ॥ १४ ॥

वक्तुमर्हस्य शेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

शाङ्करभण्यम् ।

यत्स्वं देवादीनामादिरतः स्वयमिति स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य जानासि त्वं कथम्भूत निरतिशयज्ञानेश्वर्यवलादिशक्तिमन्तमोक्षरं पुरुषोत्तमं भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्सम्बुद्धौ हे भूतभावन भूतेश भूतानामीश हे देवदेव जगत्पति ॥ १५ ॥

वक्तुमिति वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः आत्मनो

आनन्दगिरिकतटीका ।

कश्चिदेव सङ्ख्या कष्टेनानेकजन्मसंविद्धो जानाति त्वदसुखहीनस्तद्रूपमित्यभिप्रेत्याह यत इति स्वयमेशोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः आत्मना प्रत्येकेनाविषयतयेति यावत् आत्मानं निरुपाधिकं रूपं नच तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे विद्यतीत्याह निरतिशयेति पुरुषश्चासायुक्तमश्नोति क्षराक्षरातीतपूर्णवैतन्यरूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वञ्च कथयति भूतानीति सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामिति उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामासाध्यताभिधगच्छतीत्याह देवेति जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह जगदिति ॥ १५ ॥

स्वामिकतटीका ।

किं तद्धि स्वयमिति स्वयमेव त्वमात्मानं वेत्त्य जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्त्य न साधनान्तरेण कत्यादरेण वज्रधा सम्बोधयति हे पुरुषोत्तम उत्तमत्वे हेतुगभेसम्बोधनानि हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियन्ता देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो इसका फलित अर्थ क्या है इस आकांक्षापर कहते हैं कि हे पुरुषोत्तम आपही अपनेको जानते हो और कोई तुमको नहीं जानै हैं यह अति आदरसे बारंवार सम्बोधन देकर कहते हैं कि हे भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पति इन सब सम्बोधनों से श्रीकृष्णका पुरुषोत्तमसाधन किया है ॥ १५ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमान्
लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथमिति कथं विद्यां विजानीयां अहं हे योगिन् त्वां सदा परिचिन्त-
यन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन् मया ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यस्मादस्मादृशमगोचरस्तात्मा जिज्ञासितश्च तस्मात्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह वक्तु-
मिति दिव्यत्वमप्राकृतत्वं संप्रत्यक्षमन्वाचष्टे आत्मन इति वक्तव्याविभूतोर्विशिनष्टि याभि-
रिति यद्द्वारा लोकान् पूरयित्वा वर्त्तते ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

किमर्थं विभूतीः श्रोतमिच्छतोऽप्यङ्गं ध्यानसौकर्यं प्रकारप्रज्ञेन फलं कथयति कथमिति
योगो नामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी तस्य सम्बुद्धौ हे योगिन्नहं स्थविष्ठमतिस्त्वां केन
प्रकारेण सततमनुसन्धानो विद्युद्बलवद्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः
प्रश्नान्तरं प्रश्नोऽपि केचित्ति वेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहुवचनं ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मात्तवाभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्ति न देवादयस्तस्माद्वक्तुमिति या आत्मनस्तव दिव्या
अद्भुता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमेगर्हसि योग्योऽसि याभिरिति विभूतीनां विशेषार्थं
स्यदर्थं ॥ १६ ॥

कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयते कथमिति द्वाभ्यां हे योगिन् कथं कैर्विभूतिभेदैः

भाषानुवाद ।

जिस हेतु तुमारा तत्त्व श्री अभिव्यक्ति कहि प्रगट होना तुमको
छोड़ि देवादिभी नहीं जानते इससे तुमारी जो अद्भुत विभूति
सो तुमारेही कहने योग्य हैं कि जिन विभूतियों से तुम सकल लोकमे
व्याप रहेहो सो अपनी उन दिव्य विभूतियों को कृपा करके कहो तो
मेरे मनका सन्देह कूट जाय ॥ १६ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि प्रष्टव्यतो नास्ति मेऽमृतं ॥ १८ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

विस्तरेणेति विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यं शक्तिविशेषं विभूतिञ्च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन अर्दतेर्गतिकर्मणो रूपं असुराणां देव प्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाच्चनार्दन अम्युदयेतिः ध्येयस-
पुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि
परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतं ॥ १८ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतप्रत्यक्षमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेतिरूपं तत् व्युत्पादयति
असुराणामिति प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति अभ्युदयेति ननु पूर्वमेव सप्रभे नवमे च
विभूतिरैश्वर्यञ्चेष्टरस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिच्छते तत्वाह भूय इति अमृतममृत-
प्रख्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सदा परिचिन्तयन्नहं त्वां विद्वां जानीषां विभूतिभेदेन चिन्त्योऽसि त्वं केषु केषु पदार्थेषु
मया चिन्तनीयोऽसि ॥ १७ ॥

तदेवं बहिर्मुखोऽपि चित्ते तत् तत् विभूति भेदेन त्वच्चिन्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण
कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादित्यस्य योगैश्वर्यं
विभूतिञ्च विस्तरेण पुनः कथय यतस्तव वाक्यसमृद्धरूपं प्रष्टव्यतो मम त्वग्निरत्नं
बुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे अर्जुन अपने कहने का प्रयोजन देखलायकर प्रार्थना करते
हैं कि हे योगिन् श्रीकृष्ण मैं तुमको किस्तरह तुमारी विभूतिभेदके
द्वारा निरन्तर भावना करि जानने सकौंगा और भिन्न भिन्न विभूति
मे चिन्तनीय तुम कौन कौन पदार्थमे मेरी भावना के योग्य हौ
अर्थात् किस किस वस्तुमे तुमे हम जानै ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नाख्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

हन्त त इति हन्तेदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतयः
आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतो यत्र यत्र
प्रधानता या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ
अपि जितस्तु वर्षशतेनापि न शक्यते वक्तुमती नाख्यन्तो विस्तरस्य मे विभूती-
नामित्यर्थः ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रष्टारं बिभ्रन्भयितुं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हन्तेत्यनुमतिं व्यापच्य
जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शयति इदानीमिति दिवि भवत्वमप्राकृतत्वमक्षदमोचरत्वं वाक्या-
न्वयं द्योतयति यास्ता इति सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तादुक्तं यत्नेति किमित्यनवशेषतो
विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह अशेषतस्त्विति तत्र हेतुर्यत्वं इति ॥ १६ ॥

सामिकृतटीका ।

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हन्तेति हन्तेत्यनुकम्पासम्बोधने दिव्या या महिभूत-
यस्ताः प्राधान्येन त्वभ्यं कथयिष्यामि यतोऽवान्तरस्य विभूतिविस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्ति
अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

चित्तकी वृत्ति बहिर्मुख होनेपरभी उस समै तुमारी विभूतियों के
द्वारा जिस प्रकार तुमारा चिन्तन होय ऐसी उपाय विस्तारसे कहो
यह अर्जुन पूछते हैं कि तुमारा सर्वज्ञत्व और सर्वशक्तिमत्त्व आदि स्वरूप
जो योगका ऐश्वर्य और सम्पूर्ण विभूति जो हैं सो सब हे जनार्दन
विस्तारसे पुनर्वार कहो क्योंकि आपके अमृतस्वरूप वचन श्रवण करते
हुये भी मेरा मन तप्त मझी होता है ॥ १६ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिञ्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति अहमात्मा प्रत्यागात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः घनकेश इति वा सर्वेषां भूतानां आशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यागात्मा नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यञ्च स्थितिरन्तः प्रलयएव एवञ्च ध्येयोऽहं ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्त्वादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं दर्शयितुं श्रीरर्जुगस्य मनः समाधानार्थम् अर्थयते तत्रेति सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पञ्चाद्वक्ष्यमाणं ओष्ठस्थितसमाधानञ्च कर्त्तव्यमेवेत्याह तावदिति आशेरतेऽस्मिन् विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तःस्थितो यः प्रत्यागात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह सर्वेषा-मिति यस्तु सन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह तदशक्तेनेति वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याह यस्मादिति सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमन्तेति नान्यस्य कस्यचित् कारणस्यादित्यादिषु ध्यायतेत्यर्थः उक्तध्यानशक्तेभ्यो वक्तव्यं विभूतियोगमुपदिशति एवञ्चेति तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य ध्येयत्वं ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र प्रथममेश्वरं रूपं कथयति अहमिति हे गुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःकरणेषु सर्वज्ञत्वादियुगैर्नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माहं आदिर्ज्ञानमध्यं स्थितिः अन्तःसंहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

जब अर्जुनने ऐसी प्रार्थना किया तब भगवान कहते हैं कि हे कुन्तिपुत्र अर्जुन मेरी जो दिव्य विभूती हैं सो तुमको अच्छी प्रकार से कहूँ गा और विस्तारसे कहने को तो मेरी विभूतियों का अन्त नहीं है इससे प्रधान प्रधान जो हैं सो सब कहूँ गा ॥ १८ ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आदित्यमिति आदित्यानां द्वादशानां विष्णुरस्म्यहं ज्योतिषां
रविः प्रकाशयित्वाणामंशुमान् रश्मिमान् मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवता-
भेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवं शब्दार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥ मन्त्र ब्राह्मण्य ससुदायाना-
रुहादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तरसुदाहरति वेदानामिति संधाते जीवा-
न्नामिकृतटीका ।

ब्रह्मर्षी विभूतीः कथयति आदित्यानामिति यावत्समाप्ति आदित्यानाञ्चद्वादशादित्यानां
मध्ये विष्णुनामाहं ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्ये अंशुमान् विषद्व्यापिरश्मियुक्तो रविः
स्वर्योऽहं मरुतां वायूनां मध्ये मरीचिनामाहमस्मि यद्वा सप्त मरुद्गणा देवविशेषास्तेषां
मध्ये चन्द्रोऽहं अत्र आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी कचित्
भूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु सत्त्वत्वे षष्ठी तच्च तल्लैव दर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादित्ववतारोऽपि
प्रभावातिशयमात्रविभक्त्या विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परञ्चाध्यायस्य स्वार्थत्वेऽपि
कचित् किञ्चिद् व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब प्रथम ईश्वरका स्वरूप कहते हैं कि हेगुडाकेश जितनिद्र अर्जुन
परमात्मारूप में तावत् कहे सकल मृतमात्रके अन्तःकरणमें सर्वज्ञत्व आदि
गुणोंमें नियन्तारूप स्थित हौं और आदि मध्य अन्त कहे सर्वभूतोंकी
सृष्टि स्थिति संहारका हेतु भी मैंहीं हौं यह जानो गुडाका निद्राको
कहते हैं अथवा गुडा कहै तुडचियाले घुंघराले हैं केश जिसके सो
गुडाकेश है ॥ २० ॥

अब इस श्लोकसे लेकर अध्यायकी समाप्ति पर्यन्त अपनी विभूति कहते
हैं कि वारह अदितिके पुत्रीमें विष्णुनाम आदित्य मैं हूँ और प्रकाशक

वेदानां साम वेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
 रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

वेदानामिति वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि इन्द्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि चक्षुरादीनां सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना कार्यकारणसंघातेऽभिव्यक्ता बुद्धेर्बृहत्तिथे चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसो यक्षाणां रक्षसाञ्च वसूनामष्टानां पावकश्चास्मि अग्निः मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहं ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विधिते इति यावत् पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चैतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

वेदानामिति वासव इन्द्रः भूतानां सन्ध्यास्मिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति रक्षसामपि क्रूरत्वादिसाम्यात् यक्षैः सहैकीकृत्य निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणां शिखरवतामुच्छ्रितानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

रूपोंमें सर्वत्रव्यापी स्वरूप मैं हूँ ओ सात देवतों के बीच मरीचि नाम हमें जानो ओ नक्षत्रोंमें चन्द्रमा भी महींको मानो ॥ २१ ॥

और वेदोंमें साम वेद देवतोंमें इन्द्र औ इन्द्रियोंके मध्यमें मन प्रधान इन्द्री मैं हूँ तथा भूत कहे प्राणियों के विषे चेतना जो ज्ञान-शक्ति सो मैं हूँ ॥ २२ ॥

पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
 सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥
 महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्मोकमक्षरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुरोधसामिति पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पति स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

महर्षीणामिति महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेक-
 मक्षरमोक्षारोऽस्मि यज्ञानामिति यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्यावराणां स्थिति-
 मतां हिमालयः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिलतटीका ।

पुरोहितेषु बृहस्पते मुख्यत्वे हेतुमाह स हीति ॥ २४ ॥

एकमित्तीक्ष्णारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिमानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते जपयज्ञस्य यज्ञा-

स्वामिलतटीका ।

पुरोधसामिति पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितान्मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्मि सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रो-
 ऽस्मि ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और एकादश मुद्रोंमें शङ्कर श्री यज्ञ राजसीमे कुबेर में हौं अष्ट
 वसुओंके बीच अग्नि श्री पर्वतोंमें सुमेरु नाम पर्वत हमै जानो ॥ २३ ॥

और हे अर्जुन पुरोहितां में मुख्य बृहस्पति हम हैं श्री सेनापति-
 यो मैं स्वामिस्तर्जिक भी हम हैं और सरसां कहै थिर जलाशयों के
 मध्य समुद्र हमको जानो । २४ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अश्वत्थ इति अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ताः मन्त्रदर्शित्वादेते देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वाऽस्मि सिद्धानां जन्मनेव धर्मज्ञानवेराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैरिति उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवा नामाश्वस्तु मां विद्धि

खानन्दगिरिशतटीका ।

न्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह यज्ञानामिति शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्व-
तानां मध्ये मेरुरहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोऽस्मी-
त्यर्थभेदं गृहीत्वाह स्थितिमतमिति ॥ २५ ॥ सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्तयो

स्वाभिकृतटीका ।

महर्षीणामिति गिरां वाचां पदात्मिकानां मध्ये एकमक्षरभोद्धाराख्यं पदमस्मि ॥ २५ ॥

अश्वत्थ इति देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शनेन ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि
सिद्धानास्तत्पत्ति एवाधिगतपरमार्थतत्त्वानां मध्ये कपिलाख्य मुनिरस्मि ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर महर्षियोमै भृगुमै हौं श्रीर अक्षर तथा पदआत्मक वाक्यके बीच
आकार अक्षरभौ मै हौं श्री यज्ञोमि हिंसारहित हेतुमे जपरूप यज्ञ मै
हौं तथा स्थावरोमै हिमालय गिरि हम हैं ॥ २५ ॥

श्रीर वृक्षजातियोमै अश्वत्थ कहे पीपर श्री देवऋषियोमै नारद
मै हौं श्री गन्धर्वगणोमै चित्ररथ नाम गन्धर्वराज मै श्री सिद्ध कहे
आजन्मसे परमार्थ तत्त्व ज्ञानियोमै कपिल मुनि मै हौं ॥ २६ ॥

आयुधानामहं वज्र धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनञ्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जानीहि अमृतोद्भवं अमृतनिमित्तमथनोद्भवं ऐरावतमिरावत्या अपत्यं
गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धि इत्यनुत्तते नराणां मनुष्याणाञ्च
नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आयुधानामिति आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्त्रिसम्भवं मां विद्धि
धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वशिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या
वा कामधुक् प्रजनः प्रजनयितास्मि कन्दर्पः कामः चास्मि सर्पाणां सर्पभेदा-
नामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मृत्प्लव्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह प्रजनयितेति सर्पं नागाञ्च
जातिभेदाद्भिव्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वामीकृतटीका ।

उच्चैः श्रवसमिति अमृतार्थं क्षीराब्जिसंयनादुद्भूतं उच्चैःश्रवसमन्वानां मद्भिभूतिं
विद्धि अमृतोद्भवमित्येतदेवैरावतेऽपि संबध्यते नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

आयुधानामिति कामान् दोग्ध्वाति कामधुक् प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामो-
ऽस्मि न केवलं सम्भोगमालप्रधानः कामो मद्भिभूतिरशास्त्रीयत्वात् सर्पाणां स्वविषाणां
राजा वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अश्व कहै घीडोमे उच्चैःश्रवा औ गजेन्द्रों मे ऐरावत तथा मनुष्यों मे
नरपति कहै राजाभो मे हीं हौं ॥ २७ ॥

और आयुधों मे वज्र औ धेनुवों मे कामधेनु औ प्रजावों का उत्पत्ति-
कारी जो कन्दर्प सो मे हौं तथा सर्पों मे वासुकी नाम सर्पारभी हमे
जोनी विष धारीयों की सर्पसंज्ञा है नाग विषरहित है ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्थमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २८ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

भक्षणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाङ्गवी ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनन्त इति अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजः वरुणो यादसामहमर्द्धवतानां राजाहं पितृणामर्थमा नाम पितृराजश्चास्मि यमः संयमवतां संयमनं कुर्वतामहं ॥ २८ ॥

प्रह्लाद इति प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्विश्वानां कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं मृगाणाञ्च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं वैनतेयश्च गरुडान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणामहं ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

अनन्त इति नामानां निर्विघ्नाणां राजा अनन्तः श्रेष्ठोऽहमस्मि यादसां जलचराणां मध्ये राजा वरुणोऽस्मि पितृणां राजा अर्थमास्मि संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये यमोऽस्मि ॥ २८ ॥

प्रह्लाद इति कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां मध्ये कालोऽहमस्मि मृगेन्द्रः सिंहः पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

नागींमे अनन्त शेषनाग और जलजीवीं मे वरुण राजा मै हौं श्री पितरीं मे अर्थमा तथा दण्डकारिणीं मे यमराज मै हूं नाग ओ सर्प के बीच विषरहित को नाग हते हैं ॥ २८ ॥

दैत्यींमे प्रह्लाद मै हौं और वशकरने वालींमे अथवा संख्यामे काल मै हौं मृगजातिमे मृगेन्द्र कहे सिंह मै तथा पक्षियों मे गरुड़ मै हौं ॥ ३० ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्याम् ।

पवनो वायुः पवतां पावयितृणां अस्मि रामः शस्त्रभृतामहं शास्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं भूषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जाति- विशेषोऽहं स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाङ्गवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलयानां अहमर्जुन भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि वेदोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजलपवितृणानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अहमादिज्ञेयादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथाच पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह भूतानामिति सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि सृज्यन्ते अध्यात्मविद्येति आत्मन्यन्तःकरणपरिणतिरविद्यावर्तिका गृहीता प्रवदतां सम्बन्धी वादो बीतरागकथा तत्त्वनिर्णयावसाना यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथामेदोपादानं तदा निर्द्धारणे षष्ठीत्याह प्रव-त्तीति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वहरशब्दस्य सुखमर्थान्तरमाह अधवेति ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

पवन इति पवतां पावयितृणां वेगवतां मध्ये वायुरहमस्मि रामो दासरथिः भूषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरनाम मत्स्याजातिविशेषोऽहं स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥

भाषाऽनुवादः ।

श्रीर पवित्र तथा वेगवानां मे पवन कहै वायु श्री शस्त्रधारीयो मे राम दशरथके पुत्र हमको जानी तथा मछलियों मे मकर नाम मत्स्य मै हौं और स्रोत कहै प्रवाहरूप नदियोंमे जाङ्गवी गङ्गाभी मै हौं ॥ ३१ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य सामाससमूहस्य किञ्च अहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाख्यः अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

सामिकतटीका ।

सर्गाणामिति सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहम् अहमा-
दिषु मध्यञ्चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्यसक्तम् अत्र तु सृष्टिस्थितिप्रलया मद्भिभूतत्वेन
ध्येया इत्युच्यत इति विशेषः अथात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिन्यो
याद जल्प वितण्डाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादोऽहं यत्र हास्यामपि प्रमाण-
तस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्चलजातिनियहस्थानैर्दूष्यते सजल्पो नाम यत्र त्वेकः
स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु चलजातिनियहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति नतु स्वपक्षं स्थपयति
सा वितण्डानाम कथा तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्ति परीक्षामात्र फले
वादसु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोर्वातत्वनिरूपणफलः श्रुतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्भिभूति-
रित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात्
तथाच श्रुतिः अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्रष्टोऽस्माभिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा
भवतीति स्तूयत इति श्रैष्ठ्यं सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये इन्द्रः रामकृष्णवित्यादि-
समासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमस्मि कालः
कलयतामहमित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुः स्वरूपकालः उक्तः स च तस्मिन्नायुपि

भाषा अनुवाद ।

सर्ग कहें आकाशादि पदार्थोमें आकाश जो आदि मध्य अन्तमें सदा
वर्तमान सो मैं हूँ अथवा सृष्टिमें आदि मध्य अन्त मैं हूँ तथा हे
अर्जुन विश्वोमें अध्यात्मविद्या औ प्रवादकरने वालोके बीच वादरूप
मैं हूँ जिससे सिद्धान्त पक्ष स्थिर होता है ॥ ३२ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मृत्युरिति मृत्युर्द्विविधो धनादिहरश्च प्राणहरः तत्र यः सर्वहरः स
उच्यते सोऽहमित्यर्थोऽथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः सोऽहमुद्भव
उत्कर्षोऽभ्युदयस्तप्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्ष-
प्राप्तियोग्यानामित्यर्थः कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः
क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकाः
कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्कर्षेति कीर्त्तिधार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः
श्रीर्लक्ष्मीः कान्तिः शोभा वाक् वाणी सर्वस्य प्रकाशिका स्मृतिश्चिरालुभूतस्मरणशक्तिः मैधा
पत्न्यधारणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्त-
मत्वमुपपादयति यासामिति ॥ ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

जीये सति जीयते अत्र तु प्रवाहात्मकोऽक्षयः काल उच्यते इति विशेषः कर्मफल-
विधाट्यां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मृत्युरिति संहारकाणां मध्ये सर्वहरो मृत्युरहं भवितां भाविकल्पानां प्राणि-
नामुद्भवोऽभ्युदयोऽहं नारीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामाभास-
मात्रयोगेन प्राणिनः स्नाध्या भवन्तीति ता कीर्त्याद्याः स्त्रियो बहुभूतयः ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवादः ।

और अक्षरीके मध्यमे अकार अक्षर में हं और समासी के विषे
उभयपद प्रधान इन्द्र समास में हं और अक्षय प्रवाहरूप काल जो सो
हम हैं और फल प्रदान करने वालींमे विश्वतोमुख कहे सर्वप्रकार औ
सुषुप्तरफसे सर्वफलका विधानकर्त्ता में हैं ॥ ३२ ॥

संहारकास्त्रियों के मध्यमे सर्वसंहारकारी मृत्युरूप हमको जानो और

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

शाङ्कराचार्यम् ।

बृहत्सामेति बृहत्साम तथा साम्नां मोक्षप्रतिपादकसामवेदविशेषः
प्रधानमस्मि गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादि छन्दोविशिष्टानामृत्वा गायत्री
ऋगहमित्यर्थः मासानामिति मासानां मार्गशीर्षोऽह मृतूनां कुसुमाकरो
वसन्तः ॥ ३५ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्त्वान्तरविशेषमाह बृहदिति छन्दसां मध्ये गायत्री
नाम यच्छन्दसदहमित्युक्तं छन्दसाष्टगुण्योऽतिरेकेण स्वरूपाभावादित्याण्ड्याह गायत्र्या-
दीति द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननत्वादित्यर्थः मार्गशीर्षो ऋगशीर्षेण युक्ता मौख्यमाख्य-
न्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्षशस्याद्यत्वादित्याह मासानामिति वसन्तो रमणीय-
त्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

बृहदिति त्वां इन्द्रहवामह इत्यस्यां ऋचि गीयमानं बृहत्सामाहं तेन वेन्द्रः सर्वे-
श्वरत्वेन स्तूयत इति अष्टमं छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्री मन्त्रोऽहं द्विजत्वा-
पादकत्वेन सोमाहरणेन च अष्टत्वात् कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

होनेवाली वसुधोमि उद्भव पदार्थ हम हैं और स्त्रियों मे सप्तनारी कहे
कीर्त्ति श्री वाणी स्मृति मेधा धृति क्षमा ये रूप मेरे हैं कि जिनकी पाय
कर मनुष्य धन्य होते है ॥ ३४ ॥

और सामवेद मे मन्त्र ब्राह्मण गद्य पद्यभूत श्रुतियोंके मध्यमें बृहत्साम
नाम हमको जानो जिससे इन्द्र गायेत्राते हैं और छन्द बन्धयुक्त मन्त्रों
के मध्य गायत्री हम हैं और मास महीनोंमें मार्गशीर्ष कहे अगह-
न मास हम हैं श्री ऋतुओंमें वसन्त ऋतु मे हौं ॥ ३५ ॥

द्यूतं क्लयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

द्यूतमिति द्यूतमन्त्रदेवनादिलक्षणं क्लयतां क्लयस्य कर्तृणामस्मि तेजस्विनां तेजोऽहं जयोऽस्मि जेष्ठ्यां व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकवतां सात्त्विकानामहं ॥ ३६ ॥

वृष्णीनामिति वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि अयमेवाहं त्वत्सखा पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशनाः कविरस्मि ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्यूतसङ्कलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन पराभिप्रेतं निघ्नतां स्वाभिप्रेतं वा सम्पादयतामिद्व्याह क्लयस्तेति तेजोऽप्रतिहतताया उत्कर्षो जयः व्यवसायः फलहेतु-
रुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम् उशनाः युक्तः कविशब्दोऽत्र यौगिको न
हृदः पौनरुक्त्यात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स्वाभिलतटीका ।

द्यूतमिति क्लयतामन्योन्यवञ्चनपरायां सम्बन्धितद्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि जेष्ठ्यां जयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहं ॥ ३६ ॥

वृष्णीनामिति वासुदेवो योऽहं त्वासुपदिशामि धनञ्जयस्त्वमेव मद्विभूतिः मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽस्मि कवीनां शास्त्रदर्शिनामुशनानामा कविः युक्तः ॥ ३७ ॥

भाषा अनुवाद ।

क्लवसुवीमे द्यूतं कहे जुआ मे हौं और तेजस्वीमी तेज जो प्रताप
सो मे तथा जय और व्यवसाय कहे उद्यममी मे और सतीगुणी
जितने हैं उनमे सतीगुण हम हैं ॥ ३६ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां वीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरं ॥ ३९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दण्ड इति दण्डो दमयतां दमयितृणामस्मि अदान्तानां दमनकारणं नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां मौनञ्चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥

यच्चापीति यच्चापि सर्वभूतानां वीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन प्रकरणी पसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं वा मया विना यत्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अदान्तात्तुल्यथान् पथि प्रवर्तयतां दण्डोऽनुत्पथप्रवृत्तौ निपहे हेतुरित्यर्थः नीतिन्यायो धर्मस्य जयः पापस्य प्रकाशकः मौनं वाचः संयमत्वसुत्तमा वा चतुर्थाश्रमवृत्तिः श्रवणादि-द्वारा परिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

दण्ड इति दमयतां दमनकर्तृणां सम्बन्धी दण्डोऽस्मि येनासंयता अपि संयता भवन्ति स दण्डो महिभूतिः जेतुमिच्छतां सम्बन्धिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्भौनवचसमस्मि नहि तूष्णीं स्थितस्वाभिप्रायो ज्ञायते ज्ञानवतां तत्त्व-ज्ञानिनां यत् ज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३९ ॥

भाषा अनुवाद ।

और दृष्टिबंशियों मे वासुदेव कृष्ण हम हैं जो तुमको उपदेश करते हैं और पाण्डवोंमे अर्जुन जो तुम सो मे हूँ औ मुनियों मे व्यासदेव तथा कवियोंमे उसना शुक्र हम हैं ॥ ३७ ॥

दमकरनेवालोंमे दण्डरूप हम तथा जीतनेवालों की नीति हमे मानों गुह्य पदार्थोंमे मौन जो सो हम हैं और ज्ञानवानों मे ज्ञानरूप भी हम को जानी है ॥ ३८ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

स्याद्भवेन्मयाऽपकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत् स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

नान्तोऽस्तीति नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप नहौश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् एष तद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

जाद्यन्मात्रप्रतिविम्बितं चैतन्यं बीजं किमिति स्यावरं जङ्गमं वा त्वदतिरेकेण न भवति तत्वाह भवेति तस्यापि स्वरूपेण सत्वमाशङ्क्योक्तं शून्यं हीति आत्मनोऽपकर्षादित्यर्थः सद्येव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतः शब्दार्थः ॥ ३९ ॥

दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति नेत्यादिना तदेवोपपादयति नहीति कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्वाह एष त्विति ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ।

यच्चापीति यदपि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं तल हेतुः मया विना यत् स्यात् भवेत् तच्चर मचरं वा भूतं नास्त्येवेति ॥ ३९ ॥

प्रकरणार्थसुपसंहरति नान्तोऽस्तीति अनन्तत्वाद्विभूतीनां ताः साकल्येन यक्तुं न शक्यन्ते एष तु विभूतिविस्तर उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

और यावत् जीवोंमें जो बीज सो है अर्जुन हम हैं और जो मेरे विना है सो कुछ नहीं है अर्थात् चराचर मेरे विना कुछ वाको नहीं है देखो सकल वस्तु में शक्ति और चेतन रूप मैं हूँ ॥ ३९ ॥

जिस हेतु है परन्तप अर्जुन मेरी दिव्य विभूतियों का अन्त नहीं है इससे सम्पूर्ण नहीं कही जाय सकती हैं इतनी जो कहा सो उद्देश कहें संक्षेपसे मैंने तुम को ललित कराया है ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसम्भवः ॥ ४१ ॥

अथवा ब्रह्मनैतेन किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन ।

विष्टभ्याह्मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे विभूतियोगो

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्यदिति यत् यत् लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तुजातं श्रीम-
दूर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीः तया नदितं उल्लाहं पितं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं
जानीहि ममेश्वरस्य तेजोऽसम्भवं तेजसीशः एकदेशः सम्भवो यस्य
तत्तेजोऽसम्भवमित्यवगच्छ त्वं जानीहि ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनुक्तं अपि परस्य विभूतीः संप्रहीतं लक्षणमाह यद्यदिति वस्तु प्राणिजातं
श्रीमत् सखद्विषया शोभावहा कान्तिसदा सप्राणं बलवदूर्जितं तदाह उल्लाहेति
सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः तेजश्चैतन्यस्येश्वरशक्तेर्वांशस्तेजोऽंशः सम्भवोऽस्येति तेजोऽंशसम्भव
तदाह तेजस इति ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

पुनश्च साक्षात् प्रति कथञ्चित्साकल्येन कथयति यत् यदिति विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं
श्रीमत्स्यमित्युक्तं ऊर्जितं केनपि प्रभावबलादिना गुणेनानिर्गमितं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमात्रं
तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन सम्भूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवादः ।

यह सुनि अधिक श्रवणके आकांक्षी प्रजुर्नसे भगवान् सन्निपत्त
अपनी सर्वरूपता कहते हैं कि ऐश्वर्ययुक्त अथवा बलयुक्त या प्रभावयुक्त
तथा विद्या बुद्धि रूप गुणयुक्त जो वस्तुमात्र है सो मेरे अंश प्रभाव से
प्रगट जानो अर्थात् उसने मेरा विशेष अंश है ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथवेति अथवा बहुना एतेनैवमादिना किं ज्ञानेन तवार्जुन स्यात् सावशेषेण अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतस्तन्मनं दृढं कृत्वा इदं कृतम् जगत् एकांशेन एकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणित्ये-
तत्तथाच मन्त्रवर्णपादोऽस्य सर्वभूतानीति स्थितोऽहं इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सर्वेषां सुगमत्वायावयवस्य विभूतिपट्टा भक्तानुग्रहाय साकल्येन तामाह अथवेति पञ्चान्नपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तं बह्वना विस्तीर्णनैतेन मन्त्रेण संज्ञातेन सावशेषेण तव शक्तस्य न किञ्चित् फलं स्यादित्याह बह्वनेति नहि विभूतियुक्तास्तु ज्ञातास्तु सर्वं ज्ञायते कासाञ्चिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः तर्हि केनोपदेशेनास्याक्षरेण सर्वार्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह अशेषत इति विशेषतस्तन्मनं विधरणं सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्तु-
पाधिकेनैकेन पादेन कृतम् जगत् विष्टभ्य स्थितोऽस्मीति सत्त्वन्त्रः तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथाचेति तदनेन भगवतो नानाविभूतीर्ध्वयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यान्ते सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा त्रिपादस्याष्टनं दिवीति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परि-
पूर्णः सञ्चिदानन्दैकतानः तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्द्धारितः ॥ ४२ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स्वासिकृतटीका ।

अथवा किमेतेन परिच्छिन्नविभूतिदर्शनेन सर्वत्र समदृष्टिमेव कुर्वित्याह अथवेति बह्वना पृथग्ज्ञातेन किं तव कार्यं यस्मादिदं सर्वं जगदेकांशेनैकदेशसात्वेण विष्टभ्य दृष्ट्वा व्याख्यातं वा अहमेवावस्थितः न सद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति पादोऽस्य विश्वाभूतानीति श्रुतेः इन्द्रियद्वारतन्त्रित्ते बहुधावति सत्यपि देशदृष्टिविधायां विभूतीर्दशमेऽवधीति ॥४०॥

इति स्वासिकृतटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

अथवा हे अर्जुन इस सब बखेडिसे तुमको क्या प्रयोजन है सकल वस्तुमे हमको देखी यह कहते हैं कि यावत् पदार्थमे मैं व्यापरहा हौं यह जगत मेरा रूप है तो मोहि छोडि कुछ मात्र अन्य नहीं है ॥ ४२ ॥
इति जगन्नाथशुक्लविरचितमनभाविनीनामभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

एकादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवती विभूतय उक्तास्तत्र च विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत् साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं निरतिशयं यत्त्वयोक्तं वची वाक्यं तेन वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतैत्यर्थः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेन तेनात्मना भगवदनुसन्धानार्थमुक्ता विभूतीरनुवदन्ति भगवत इति परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च चिद्रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयत्तन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन दृष्टं कीर्तयति तत्र चेति यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलदैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वैश्वर्यवद्भूतमुक्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं श्रियाचष्टिगुरादौ पृष्टवानित्याह श्रुतेति मयि कर्तुर्नामिच्छीत्युपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणं निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वं अगोच्यानित्यादित्वं पदार्थप्रधानवाक्यं मोहस्यायमित्यात्ममात्रिकत्वं दर्शयति ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

विभूतौ भवं प्रोच्य कृपया परया हरिः । दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् ॥

पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति विवात्मकं पारमेश्वररूपं

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशोभया ।

त्वत्तः कमलपत्राच्च माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च भवेति भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशोभया न संक्षेपतस्त्वत्तः त्वत्संकाशात् कमलपत्राच्च कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत् अक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राच्च हे कमलपत्राच्च माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्ययात्मिका सप्तसादारभ्य तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचो भया श्रुतमित्याह किञ्चेति तौ भूतागस्त्यसिप्रलयौ त्वत्तः श्रुतावित्याभ्यां सम्बध्यते महा-

खामिजटटीका ।

सुप्रसिद्धं तद्विदुः पूर्वोक्तमभिनन्दन् श्रुत्वा च सदसुगृह्येति चतुर्भिः समानुपहृ-
य शोकनिवृत्तये परमं परमात्मनिष्ठं गुह्यं गोप्यमपि अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं
यत्त्वयोक्तं वचः अशोच्याजन्वशोचस्त्वमित्यादि षष्ठाध्यायपर्यन्तं यद्वाक्यं तेन समाप्तं सोऽहोहं
हन्ता एते हन्यन्त इत्यादि लक्ष्यलक्षणी विजयो विघट्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीभगवान् कृष्णचन्द्रने अति कृपाकरके अपनी विभूतिका विभव अर्जुनसे कहा सो सुनि कै दर्शनेच्छ् अर्जुनको विष्टभ्याहमिदं कृतस्त्रमे-
कांशेन स्थितो जगदित्यादि श्लोकसे भगवानने विश्वात्मक परमेश्वर स्वरूप प्रसंगवशते देखाया तो अर्जुन भगवदुक्त पूर्ववचनों की प्रशंसा करते हुए
अब एकादश अध्यायके आरम्भमे चारि श्लोकसे कहते हैं कि अशोच्या
नन्वशो च स्वमित्यादि दूसरे अध्यायके ग्यारहें श्लोकसे लेकर कठयें
अध्यायतक मेरे शोकनिवृत्ति के अर्थ परमात्मनिष्ठ अतिगोपनीय आत्म
अनात्म विचार के जो वचन आपने कहा उनसे हम हन्ता श्री ये शत्रुगण
मारने योग्य ऐसी जो मेरी भ्रम सो नष्ट होगई क्योंकि आत्माको कर्तृत्व
आदि कुछ नहीं है यह आपने कहा सो ठीकहो है ॥ १ ॥

एवमेतद्यथा त्वमात्मानं परमेश्वरम् ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवमिति एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमेश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्मनस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमिति परिणम्या-
नुष्ठप्तिं द्योतयितुं अपिचेत्युक्तं ॥ २ ॥

त्वद्रुक्तेऽर्थेऽविद्यामाभावात् न तस्मिन् द्रिष्टव्यं किन्तु कर्तार्यैर्बुभूषया इत्याह एवमेतदिति
येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः यदि ममाप्तत्वं निश्चित्य सद्भावं ते भानं

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च भवेति भूतानां भवाययौ सृष्टिप्रलयौ त्वत्तः सकाशात् ते भवत इति श्रुतो
मया अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादौ विस्तरशः पुनः पुनः कमलस्य पत्रे
इव सुप्रसङ्गे विशाले व्यलिङ्गी यस्य तप हे कमलपत्राच्च माहात्म्यमपि चाव्ययं अक्षयं
श्रुतं विश्वसष्टादिकर्तृत्वेऽपि सर्वनियन्तृत्वेऽपि शुभाशुभ कर्मकारयितृत्वेऽपि बन्धमोक्षा-
दिविचित्र फलदातृत्वेऽपि अतिकारवैषम्यासङ्गौदासीन्यादिजलक्षणमपरिमितं महत्त्वञ्च श्रुतं
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं सन्त्यन्ते मामर्क्य इति मया तत्तत्सिद्धं सर्वमिति न च मां तानि
कर्माणीति समोहं सर्वभूतैश्चित्वादिना च अतस्तत्परतन्त्राणामपि जीवानामहं कर्तेत्यादि
मदीयो मोहो विगत इति भावः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर भूतों की सृष्टि तथा प्रलयभी आपहीसे होती यहभी मैंने
विस्तारसे सुना श्री हे कमलपत्राच्च श्रीकृष्ण आपका अव्यय कहे अक्षय
माहात्म्य भी आपसे सुना तो अब जीव सकल आपके अधीन हैं यह
जाना और अहं कर्त्ता भोक्ता इत्यादि मेरा मोह अब सम्पूर्ण दूर
होगया ॥ २ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मन्यस इति मन्यसे चिन्तयसि यदि मयार्जुनेन तत् शक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः हे योगेश्वर यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततः तस्मान्मे मम मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तर्हि किमिति मद्रक्तं दिदृक्षते कृतार्थीबुभूषये इत्युक्तं सत्वाह तथापीति चतुर्भुजादिरूप-
निष्ठत्वर्थमाह ऐश्वरमिति तद्व्याचष्टे ज्ञानेत्वादिना ॥ ३ ॥

द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदृक्षेत्प्राशङ्ग्याह मन्यस इति न प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्र-
शासनेभ्यः इति प्रसुः लक्षणया योगशब्दार्थमाह योगि इति तत इत्यादि व्याचष्टे य-
स्मादिति ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च एवमेतदिति भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा चेदानीमात्मानं
त्वमाद्य विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्येवं कथयसि हे परमेश्वर एतदेवमे-
व अत्राप्यविश्वासो मम नास्ति तथापि हे पुरुषोत्तम तवैश्वर्यं ज्ञानैश्वर्यशक्तिवीर्यादिभिः
सम्पन्नं त्वद्रूपं कौतूहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

नचाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्शयितव्यं किं तर्हि मन्यस इति योगिन
एव योगास्तेषामीश्वर मयार्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि तद्रूपं
परमात्मानमव्ययं इत्यं मम दर्शय ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर जी आपने सप्तम अध्यायमे कहा कि भूतसृष्टि तथा प्रलय
आदि कामों का कारण मैं हूँ और दशम अध्यायकी अन्तमे कहा कि विष्ट-
भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति औ अवमी जी रूप आप
अपना कहते ही सो ऐसाही है इसमे हमे कुछ सन्देह नही है
तौभी हे पुरुषोत्तम ज्ञान ऐश्वर्य बल वीर्य औ तेजसे सम्पन्न कहे युक्त
तुमारे रूपको अति आश्चर्यसे मैं देखने की इच्छा करता हूँ ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवञ्चादितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्य म इति पश्य मे मम पार्थ रूपा-
णि शतशोऽथ सहस्रशः अनेकश इत्यर्थः तानि च नानाविधानि अनेक-
प्रकाराणि दिविभवानि दिव्यान्यप्राकृतानि च नानावर्णाकृतानि च नाना
नीलपीतादिप्रकारा वर्णा विलक्षणास्तथा आकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा
येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतानि च ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाश्वाश्रयितुमाह एवमिति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं प्रार्थितः सन्नयङ्मुतं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति
श्रीभगवानुवाच पश्येति चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वादूपासीति बलवचनं
अपरिमितानि अनेकप्रकाराणि दिव्यान्यलौकिकानि मम रूपाणि पश्य वर्णाः शुक्लकृष्णा-
दयः आकृतयः अवयवविशेषाः नाना अनेका वर्णा आकृतयश्च येषां तानि नानावर्णा
कृतानि ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर मेरी इच्छा देखने की है इस हेतु आपको अपना रूप देखावना
उचित है यह कुछ बात नहीं है परन्तु हे योगेश्वर जो वह आपका
ईश्वर स्वरूप हमारे देखने योग्य होय और हम देखने सकें तो हे प्रभो
वही अव्यय स्वरूप अपना रूप हमें कृपा करि दिखावो यह अर्जुनने
कहा ॥ ४ ॥

जब ऐसी प्रार्थना अर्जुनने किया तब भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रने अपने
रूप देखावने का मनोरथ करके अर्जुनको सावधान होइ यह कहि

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बह्वन्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहै कस्यं जगत् कृतं पश्याद्य सचराचरं ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पश्यादित्यानि पश्य आदित्यान् हादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनी द्वौ मरुतः सप्तगणान् एतान् तथाच बह्वन्यन्यापि अदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्याश्चर्याणि रूपाण्यङ्गुतानि भारत ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्तं तान्येव लेशतोऽनुक्रामति पश्यादित्यानि तान् मरु-
तस्तथा पश्येति सम्बन्धः नानाविधानीत्युक्तं तदेव स्फुटयति बह्वनीति अदृष्टपूर्वाणि पूर्व-
मदृष्टानि नानावर्णाङ्गितानीत्युक्तं व्यनक्ति आश्चर्याणीति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन् मम देहे पश्य मरुत एकोनपङ्काशद्देवताविशेषान्
अदृष्टपूर्वाणि त्वया चान्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

करि चारि ज्ञोकरे कहते हैं कि हे पार्थ अर्जुन अपरिमित नाना
प्रकारके अलौकिक मेरे रूप देखो और वर्ण कहे शुक्ल कृष्ण आदि आकृति
कहे कर चरण अङ्ग सब यथा योग मेरा दिव्यरूप नानावर्ण नाना
आकृति तुम देखो जो देखा चाहते हो ॥ ५ ॥

अब सोई आप कहते हैं कि हे भारत सब आदित्य औ वसुगण
रुद्रगण तथा अश्विनीकुमार औ मरुतगण ये सब देवतोंको मेरी देह
में देखो और हे अर्जुन मेरा रूप न तुमने न और किसीने कभी
देखा है ऐसा अद्भुत मेरा रूप देखो ॥ ६ ॥

नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव खचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न केवल मेनावरेव इहैकस्थिति इहैकस्थं एकस्मिन् स्थितं जगत् कर्तुं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छंक्से यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति यदबोचः तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

किन्तु नतु मामिति नतु मां शक्यसे न स्वकीयेन चक्षुषा मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलमादित्यववाद्येव मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं किन्तु समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुं शक्यं त्वया चेत्नेत्यादिना सप्रतीक्यं मिथः सम्बध्यते समाधानान्तर्गतापि सप्रती तत्त्वानीता यदीच्छसि तर्हि इहैव पश्येति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च इहैकस्थिति तत् तत् परिश्रमता वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यं तत्क्षमपि चराचरभहितं जगदिहास्मिन् मम देहेऽवयवरूपेणैकत्वं स्थितमद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगदान्नयभूतं कारणस्वरूपं जगत्स्वावस्थादिशेषादिकं जयपराजयादिकञ्च यच्च यदप्यन्यद् द्रष्टुमिच्छसि तत्त्वं पश्य ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर इस ब्रह्माण्डके बीच हर एक स्थानीं मे भ्रमण करते हुये जो सूर्य चन्द्र ग्रह नक्षत्रादि समस्त चराचर जिनको कोटि वर्षमे भी कोई नहीं देखि सके है सो सब स्थावर जङ्गम समेत सम्पूर्ण जगत इस मेरी शरीरमे अवयव कहे अङ्गरूप देखो श्रीर हे गुडाकेश अर्जुन जगतका आश्रय औ संसारकी अवस्था तथा जय पराजय आदि जो कुछ और देखा चाहो सो भी सब मेरे रूपमे देखो ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरा हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम्

शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे मम योग-
मैश्वरम् ईश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं तं यथोक्तप्रकारेणाक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौ
योगेश्वरश्च महायोगेश्वरो हरिर्नारायणः दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय
पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मन्यसे यदीत्युक्तमनुवदति किं त्विति सप्रपञ्चमनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि
द्रष्टुं इत्यत आह नत्विति कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयासीत्याशङ्क्याह येनेति दिव्यस्य चक्षुषो
यस्यसाध्ययोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति तेनेति ॥ ८ ॥

इमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय सञ्जयो निवेदितवानित्याह सञ्जय इति तदीयं विश्वरूपं
रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा गिरीक्षितं चमं किन्तु दिव्येन इत्यादि यथोक्तप्रकारः अनन्तरं
दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः हरत्वविद्यां स काव्याम् इति हरिः यदीश्वरस्य भावोपहि-
तस्य परमसुवृक्षष्टं रूपं तद्दर्शयाम्भूवेत्याह परममिति ॥ ६ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति तत्वाह नह्यमामिति अनेनैव ह्यस्योवेन
चर्षचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे शक्नो न भविष्यसि असौ दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षु-
स्त्वभ्यं ददामि जनैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटनघटनामामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥

भाषाऽनुवाद ।

श्रीर जी अर्जुनने कहा कि वह स्वरूप मेरे देखने योग्य होय तो
देखावो इसपर कहते हैं कि हे अर्जुन इन अपने चर्मचक्षु कहे चमड़े
की आंखोंसे हमारे उस रूप को न देख सकोगी इस से हम तुम को प्रती-
किक दिव्य ज्ञानचक्षु देते हैं सो मेरा ईश्वर स्वरूप अघटन घटना समर्थ
का दर्शन भलो प्रकार से करो ॥ ८ ॥

अनेक वक्त्रनयन मनेकाद्भुत दर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनेकेति अनेकवक्त्रनयनम् अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् अनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकान्दभुतानि विष्णोपकानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं तयानेकदिव्याभरणम् अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिंस्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

आनन्दनिरुक्तटीका ।

तदेव रूपं विशिनष्टि अनेकेति दिव्याभरणादीनि चारकेयूरादीनि भूषणान्युद्यतानि उच्छ्रितानि ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय स्वरूपं दर्शितवांस्तत्र रूपं दृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं विष्णोपकानितीममर्थं षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एवमुक्तेति हे राजन् धृतराष्ट्र महाबाहो योगेश्वरश्च हरिः परमेश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ८ ॥

कथंभूतं तदित्यत्राह अनेकवक्त्रनयनमिति अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिंस्तत् अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिंस्तत् अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तत् दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार से कहिकर भगवान ने अर्जुन को अपना विराटरूप देखाया तो वह रूप देखि कर अर्जुनने श्रीकृष्ण को जैसा जाना औ देखा सोई ह्दःश्लोकसे राजा धृतराष्ट्रके प्रति सञ्जय कहते हैं कि हे राजन धृतराष्ट्र महात्मा श्रीकृष्ण योगेश्वर ने अर्जुनसे ये सब बातें करके अपना ऐश्वर्यविशिष्ट परम विराटरूप अर्जुन को दर्शन कराया ॥ ८ ॥

अब किस प्रकार का वह रूप है सो कहते हैं कि अनेक है वक्त्र

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतो मुखम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुच्यता ।

चदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च दिव्येति दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि अम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेखरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्या गन्धा अनुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्यान्तीऽस्तीति अनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात् तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वा अध्याह्नियते ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

उक्तरूपवन्तं भगवन्तं प्रकारा तरेण विगिनष्टि किञ्चेति अध्याहारीऽपि पदसंघटनासम्भवात् ॥ ११ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

किञ्च दिव्येति दिव्यानि माल्याम्बराणि च धारयतीति तत तथा दिव्यो गन्धो यस्य तादृशानुलेपनं यस्य तत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायं देवं द्योतनात्मकम् अनन्तमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिंस्तत् ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

कहे मुख श्री नेत्र तथा अनेक अनेक हैं अद्भुत वस्तुओं के दर्शन जिसमें और अनेक दिव्य आभरण श्री दिव्य अनेक आयुध धारण किये हैं जिसमें ऐसा निज रूप भगवान ने अर्जुन को दिखाया ॥ १० ॥

और दिव्यमाल्य कहे पुष्प श्री दिव्य अम्बर कहे वस्त्र तथा दिव्यगन्ध लेपन हैं जिस रूपमें और नाना आश्चर्ययुक्त तथा अनन्त अपरिच्छिन्न कहे किसी से आवृत नहीं श्री सर्वज्ञ हैं मुख जिसमें सो रूप दिखाया ॥ ११ ॥

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्त मनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते द्विवीति दिव्यन्तरित्ते तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां महस्रं सूर्यमहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात् तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो यदि वा स्यात् ततोपि विश्वरूपस्यैव भाः अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

किञ्च तत्रैकस्थमिति तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितमेकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देव पितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत् दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवाजुनस्तदा ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा न चेत् काशादिसास्रं यद्यस्ति कीदृशी सत्याशङ्काह या पुनरिति सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना असंभाविताभ्युपगमायां यदि शब्दः स्याच्छब्दो निश्चयार्थः सां कथं सदृशी सम्भवति नतु भवत्येवेति विवक्षित्वाह यदि वेति ॥ १२ ॥

न केवलसुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान् किन्तु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नेव स्थितमनुभूतवानित्वाह किञ्चेति तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शयामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

विश्वरूपदीप्तेर्निरूपमत्वमह दिविस्त्विति दिवि आकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत् तर्हि सा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथञ्चित् सदृशी स्यात् अन्योपमा नास्त्येवेत्यर्थः तवामूनं रूपं दर्शयामासेति पूर्वशैवान्वयः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और उस रूपकी निरूपम प्रभा प्रकाश करते हैं कि आकाशमें जो एककाल सहस्र सूर्यके उदयकी प्रभा होयउठे तो कदाचित् उन महात्मा की कान्तिके कोई अंशकी उपमा होय तो होय नहीं तो उस रूपकी उपमा को संसारमें कोई नहीं है ॥ १२ ॥

ततः सविस्त्रयाऽविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत इति ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्त्रयाविष्टो हृष्टानि
रोमास्थस्य सोऽयं हृष्टो रोमा चाभवद्वनञ्जयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा
प्रक्षीभूतः सन् शिरसा देवं विस्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटो-
क्तहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विस्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतजगत्त्रयोक्तविशेषस्य दर्शनात्पन्नं किमकारोदित्य-
मेवायमाह तत इति आश्चर्यं बुद्धिर्विस्मयः रोम्णां हृष्टत्वं पुलकितत्वं प्रकर्षो भक्तिप्रद-
योरतिशयः ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किं दृष्टमित्यपेक्षयाह तत्रेति अनेकं वा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं
कृत्स्नं जगदेव देवस्य शरीरे तद्वयवत्यनैकत्वं व्यवस्थितं तदा पाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥

एवं दृष्ट्वा किं कृतयानित्यत्वाह तत इति ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः
सन् हृष्टान्तुत् पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनञ्जयस्तमेव देवं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः
संपूटीकृतहस्तो भूत्वा अभषत उक्तवान् ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसके बादि क्या भया सो कहते हैं कि उस समय अर्जुन को नाना
प्रकार शरीर के अनेक भाग में स्थित समस्त जगत आकृष्ट एक अपनी
शरीर में एकवारगी देखाया ॥ १३ ॥

तब तो अर्जुन वह आश्चर्य रूप भगवान का रूप देखि अति कौतुक
युक्त होय आनन्द से पुलकित तन भये और मस्तक भुंकाय प्रणाम करि,
हाथ जोड़ि यह वचन बोलने भये ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माण्णमौशं कमलासनस्थ

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कृ-
र्वन् अर्जुन उवाच पश्यामीति पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान् सर्वां
स्तथाभूतविशेषसंघान् किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखनीशितारं प्रजानां कमला-
सनस्थं पृथिवोपद्गमध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः ऋषींश्च वशिष्ठादीन्
सर्वानुरगांश्च वासुकिं प्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनोऽभाषि अवादीति पृच्छति कथमिति तत् प्रश्नमेचितं पूर-
यन्नवतारयति यत्तवेति भूतविशेषसङ्घातेषु देवतानामन्तर्भावेऽपि पृथक्करणसूत्राद्
ब्रह्माणः सर्वदेवतासत्त्वेऽपि तेऽभ्यो भेदकथनं तावदुत्पादकत्वादिति सत्त्वाह किञ्चेति ऋषी-
णासुरगाणाञ्च किञ्चिद्वैषम्यात् पृथक् त्वं दिव्यानीत्युभयेषां विशेषणम् ॥ १५ ॥

स्वान्तकृतटीका ।

आण्णमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः हे देव तव देहे देवानादित्यादीन् पश्यामि तथा
सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजाण्डजादीनां संघाद्य तथा दिव्यान्मृषीन् उरगं च तत्रकादीन्
तथा तेषां देवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माणञ्च कथं भूतं कमलासनस्थं पृथिवोपद्गर्णिकायां
मेरुस्थमित्यर्थः यद्वा त्वन्नामिपद्गसनस्थमिति ॥ १५ ॥

भाषा अनुवादः ।

अब सज्जय सबह श्लोकसे अर्जुन के कहे वचन छतराष्ट्र के प्रति कहते
सो ये हैं कि हे कृष्ण आपको शरीर में आदित्य श्री तावत् भूतसमूह
अर्थात् जरायुज मनुष्य पशु और ब्रह्मज पक्षी सर्प आदि आ खेदज जुधां

अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रं
 पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्त रूपम् ।
 नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
 पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अनेकेति अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रं अनेके बाह्वव उदाराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव सत्वमनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्र अनन्तरूपमनन्ताजि रूपाणि अखिलानन्तरूपस्यम् अनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवादिं तव देवस्य न अन्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत्न भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि अनेकेति आदिशब्देन मूलमुच्यते नान्तं न मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धं सूचयति नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

खानिकृतटीका ।

किञ्च अनेकेति अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वां पश्यामि अनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि तव तु अन्तं मध्यमादिश्च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

मण्डल षट्मल प्रभृति तथा उद्भिज्ज जो भूमि फोड़ के निकलते हैं यथा लता वृक्ष आदि ये सब देखता हौं और हे देव देवता सकल औ नाभिकमल मे बैठेब्रह्मा तथा ईश जो महादेव और दिव्य ऋषि वशिष्ठ आदि औ उरग तत्त्वक आदि सर्प गणों को देखाता हूं पद्मासनस्थ ब्रह्मा किस प्रकार हैं सो कहते हैं कि पृथिवी रूप नाभि से उठा जो कमल स्वरूप सुमेरु गिरि तिसपर बैठे देखीं हौं ॥ १५ ॥

और अनेक उदर और अनेक बाहु अनेक उदर अनेक मुख अनेक

किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्ति मन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्षं समन्ता-
दीप्तानलार्कद्युतिसप्रमेयम् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटोनाम शिरोभूषणविशेषः
तद्यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत
इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्र मस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च
तेजोराशिं तेजः पुष्पं सर्वतो दीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्तीति सर्वतो
दीप्तिमांस्तु सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्षं दुःखेन निरीक्ष्यो
दुर्निरीक्ष्यस्तु समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिम् अनलवार्कश्चानलार्कौ
दीप्तौ अनलार्कौ दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्ते जो
यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तु त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयं न
प्रमेय- मप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विश्वरूपवन् भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयति किञ्चेति परिच्छिन्नत्वं व्यावर्त्तयति
सर्वत इति दुर्निरीक्ष्यं पश्यामितीत्यधिकारिमेवादविरुद्धं पुरतो वा प्रष्ठतो वा पार्श्वतो वा
नास्य दर्शनं किन्तु सर्वत्रेत्याह समन्तत इति दीप्तिमन्तं वृष्टान्तेन स्पष्टयति दीप्तौति ॥१७॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च किरीटिनमिति सुकुटवन् गदावन् वक्रवन् तेजःपुष्करूपं तथा दुर्निरीक्ष्यं
दृष्टुमशक्यं तत्र हेतुः दीप्तियोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तम् अतएवाप्रमेयं एवम्भूत
इति निश्चेतमशक्यं त्वां समन्ततः पश्यामि ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

नेत्र स्वरूप तुमको सर्वत्र मे देखता हूं परन्तु हे विश्वरूप तुमारा आदि
मध्य अन्त नहीं देखता हूं ॥ १६ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतो धर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो सतो मे ॥१८॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि त्वमिति त्वमक्षरं नक्षरतीति परमं परं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं सुमुच्छुभिः त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकष्टं निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं परमाश्रय इत्यर्थः किञ्च त्वमव्ययो न च तव व्ययो विद्यत इति अव्ययः शाश्वतधर्मं गोपाशा-
श्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरन्त-
नस्त्वं पुरुषः परो सतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

सप्रपञ्चे भगवद्गुरोरे प्रकृते प्रकरणविरुद्धत्वमक्षरमित्यादि निरुपाधिकवचनमित्या-
शङ्क्याह इत एवेति योगशक्तिरैश्वर्यातिशयः न क्षरतीति निःप्रपञ्चत्वमुच्यते परम-
पुरुषार्थत्वात् परमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वं यस्मिन् द्योः पृथिवीत्यादौ प्रपञ्चायतनस्यैव यतो-
निकृष्टस्य ज्ञातव्यत्ववश्यात् कुतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं तत्राह त्वमस्येति निःप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो-
ऽश्रयत्वे हेतुन्तरमाह किञ्चेति अविनाशित्वाच्चैव ज्ञातव्यतातिरिक्तस्वानाशित्वेन हेतु-
त्वादित्यर्थः ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वं धर्मस्यापनयनार्थाय सम्भवा-
भीत्युक्तत्वाद् गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तदातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात्त्वमिति त्वमेव अक्षरं परमं परब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यं
सुमुच्छुभिर्ज्ञातव्यं त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टाश्रयः
यतएव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पात्रकः सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो
सतो मे सम्मतोऽसि ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर मुकुट गदा चक्र युक्त तथा तेज पुञ्ज सर्वेव प्रकाशमान अति-
दुर्निरीच्य चहं श्रीर प्रदीप्त अनल अर्क के समान तुमको मैं
देखता हूँ ॥ १७ ॥

जिस हेतु तुमारा ऐश्वर्य ऐसा अचिन्त्य है इससे तुम अक्षर जो

अनादि मध्यान्तमनन्तवीर्यं
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अनादीति मध्यान्तमादिश्च मध्यश्च अन्तश्च न विद्यते यस्य सो
यमनादि मध्यान्तस्तं त्वामनादि मध्यान्त मनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽ-
स्तीत्यनन्तवीर्यन्तं त्वामनन्तवीर्यं तथा अनन्तबाहु मनन्ता बाह्वो यस्य तव
स त्वमनन्त बाहुस्तं त्वाम अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य
तव मः त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां
दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च तद्वत् वक्त्रं यस्य तव सत्वं दीप्तहु-
ताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदं तपन्तं
सन्तःपयन्तम् ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवतो रूपं विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विदुष्योति किञ्चेति ऊतमश्नातीति ऊताशो
वक्त्रः ॥ १६ ।

सामिहतटीका ।

किञ्च अनादीति अनादिध्यानम् उत्पत्तिस्थितिलयरहितं अनन्तम् वीर्यं प्रभावो
यस्य तम् अनन्ता बाह्वो यस्य तं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तादृशं त्वां पश्यामि तथा दीप्तो
ऊतमशोऽम्बिर्वक्त्रेण यस्य तं स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं सन्तःपयन्तं पश्यामि ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

परब्रह्म समुल्लु लोको के जानने योग्य और तुम इस विश्वके निधान
कहे परम आश्रय हो इससे तुम नाश रहित ओ नित्य तथा नित्यधर्म
के प्रतिपालक ओ अनादि पुरुष मेरे मतमे हो ॥ १६ ॥

और अनादि मध्य अन्त कहे उत्पत्ति स्थिति लय रहित ओ अनन्त प्रभाव

द्यावापृथिव्यो रिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोद्यं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्यो रिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं
 त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वाव्याप्ताः दृष्ट्वा उपलभ्य अद्भुतं विस्मापकं
 रूपमिदं तव उद्यं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं
 प्रचलितं वा हे महात्मन् अचतुर्दशभावः ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति द्यावापृथिव्योरिति तस्यैव भयङ्करत्वमाचष्टे
 इष्टेति ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्यो रिदमन्तरमन्तरीक्षं त्वयैकेन व्याप्तं
 दिशश्च सर्वाव्याप्ताः अद्भुतमदृष्टपूर्वं त्वदीयमिदमप्यं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमति-
 भीतं पश्यामीति पूर्वस्य वाचस्पदः ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

तथा अनन्त वाहू श्री चन्द्र सूर्य हैं नेत्र जिसके ऐसे तुमको हम देखते
 हैं और अग्नि जिसके मुखमे जाज्वल्यमान है ऐसे आप अपने तेज
 से इस विश्वको सन्तप्त करते हुये तुमको मैं देखी हौं ॥ १८ ॥

और हे महात्मन् स्वर्ग औ पृथिवी तथा अन्तरिक्ष और सकल
 दिशा एक आपही से व्याप्त हैं सो यह उग्ररूप आपका देखि करके
 कैसेकोय भय खाता है ॥ २० ॥

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तौत्युक्त्वा सिद्धं महर्षिं संघा
वीक्षन्ते त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथाधुना पुरा यदा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति अर्जुनस्य संशयः
असीत् तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवान् तं
पश्यन्नाह अमीहीति किञ्च अमी हि युध्यमाना योधारस्त्वां सुरसंघा येऽह
भूभारावतारायावतीर्णा वस्त्रादि देवसंघा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति
प्रविशन्तो दृश्यन्ते तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति सुवन्ति त्वा-
मन्ये पलायऽनेप्य सक्ताः सन्तो युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादि निमित्तान्यु-
पलब्ध स्वस्यसु जगत इत्युक्त्वा महर्षिं सिद्धसंघाः महर्षीणाञ्च सिद्धानाञ्च
संघाः सुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अमीहीत्यादि समनन्तरपन्थस्य तात्पर्यमाह अथेति तं भगवन् पाण्डवजयमैकान्तिकं
दर्शयन्तं पश्यन् अर्जुनो त्रयीतीत्याह तं पश्यन्निति विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थसमनन्तरपन्थजात-
मिति दर्शयति किञ्चेति असुरसंघा इति पदं स्थित्वा भूभारभूता दुर्व्योधनादयस् त्वां
विशन्तीत्यपि च वक्तव्यम् उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेष्वान्तरविशेषमाह
अत्रेति समरभूमौ समागतानां द्रष्टुकामानां नारदप्रवृत्तीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां
तं परिजिहीर्षतां स्तु पदेषु भगवद् विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति युद्ध इति ॥ २१ ॥

स्वाभिलतटीका ।

किञ्च अमी-हीति अमी सुरसङ्घा भीताः सन्स्त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति तेषां
मध्ये केचिदतिभीता दूरत एव स्थित्वा कृतसंयुटकरयुग्मकाः सन्तो गृणन्ति जय जय रक्ष
रक्षेति प्रार्थयन्ते स्वष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

और ये सम्पूर्ण देवता भयपाय तुमारे शरणागत हैं और कोई
अति भीत होय दूरखडे करखडे जय जय रक्ष रक्ष पुकार पुकार

रुद्राऽदित्यावसवो ये च साध्या
 विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्णपाश्च ।
 गन्धर्वं यक्षाऽसुरसिद्धसंघां
 वीक्षन्ते त्वां विक्षिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्चान्यत् रुद्रेति रुद्रादित्या वसवो ये साध्या च रुद्रादयो विश्वेऽश्विनौ
 विश्वे देवाः अश्विनौ च देवौ मरुतश्च वायव उष्णपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षा-
 मरुमिडसंघाः गन्धर्वा हाहा हूहू प्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयः असुरा
 विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां संघाः गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध-
 संघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विक्षिताः विस्मयमापन्नाः सन्तत एव
 सर्वे ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेतुनन्तरमाह किञ्चेति त एवोक्ता रुद्रादयः
 सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां पश्यन्तीति सन्त्यः ॥ २० ॥

खानिकृतटीका ।

किञ्च रुद्रेति रुद्राश्च आदित्याश्च वसवश्च ये च साध्यानाम देवाः विश्वेदेवाः अश्विनौ
 देवौ मरुतो मरुङ्गणाश्च उष्णार्णं पिबन्तीत्युष्णपाः पितरः उष्णं भः गाहि पितर इति
 श्रुतेः श्रुतिश्च यावदुष्णं भवेदन्नं तावदन्नं वाग्यताः तावदन्नं पितरो यावन्नोक्ता
 हविर्गुणाः गन्धर्वाश्च यक्षाश्च असुराश्च विरोचनादयः सिद्धसंघाः सिद्धानां संघाश्च सर्वे
 एव विक्षिताः सन्तस्त्वां वीक्षन् इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रार्थना करते हैं और महर्षि तथा सिद्धसंघ तुमको देखते स्वस्ति वचन
 उच्चारते हुये संपूर्ण स्तुति से स्तुति करते हैं ॥ २१ ॥

और रुद्रगण आदित्यगण वसुगण श्री साध्यगण देवगण तथा विश्वे
 देवा अश्विनीकुमार श्री मरुतगण-पितृगण-उष्णद्रव्य मान करनेवाले

रूपं महत्ते बहुवक्त्रं नेत्रं
महाबाहो बहु बाह्वरूपादम् ।
बहुदरं बहु दंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मात् रूपमिति रूपं महदतिप्रमाणं ते तत्र बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि
वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महा-
बाहो बहुबाह्वरूपाद बहुबो बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहु-
बाह्वरूपादं किञ्च बहुदरं बहूनि उदराणि यस्मिन्निति तत् बहुदरं बहुदंष्ट्रा
करालं वक्त्राभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्रा करालं दृष्ट्वा रूपमी
दृश्यं लोकाः लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथार्हम् ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लोकत्वर्थं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति यस्मादिति हेतुं यस्मात्ते रूपं तस्मात्त्वं दृष्टेति
योजना भयेन लौकिकवद्दृश्यमपि व्यथितो व्यथां पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं प्राप्नोऽस्मीत्याह
तथेति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च रूपमिति हे महाबाहो महदव्युज्जितं तत्र रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता
अतिभीताः तथाहञ्च प्रव्यथितोऽस्मि कोदृशरूपं दृष्ट्वा बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मि-

भाषा अनुवाद ।

पितृगण धर्मशास्त्र औ श्रुति मे ऐसे कहा है कि पितृगण तबतक मौन
भोजन करते जबतक अन्न उष्ण है और यावत पितृ उद्देश करिके दिये
हुये अन्न का गुण वर्णन रूप मधुवातादि वेदिक मन्त्र पाठ समाप्त नहीं
होती तावत पितर अन्न खाते हैं और गन्धर्वगण यक्षगण औ विरोचन
प्रभृति कहे असुरगण औ सिद्धगण सकल विषय आदि से युक्त होय
के तुमको खड़े देखते हैं । २३ ॥

नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
 व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यधितान्तरात्मा
 धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रेदं कारणं नभः स्पृशमिति नभः स्पृशं युस्स्पृशमित्यर्थः दीप्तं
 प्रज्वलितम् अनेकवर्णम् अनेकवर्णा भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वा
 मनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विहृतानि आननानि सुखानि यस्मिन्
 त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशा-
 लानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि
 त्वां प्रव्यधितान्तरात्मा प्रव्यधितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं
 प्रव्यधितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमञ्चोपशमं
 मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यधिनत्वे हेतुमाह तत्रेति ॥ २४ ॥

स्वामिकतटीका ।

स्तत् बहुवो बाह्व उरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् यङ्म्यदराणि यस्मिंस्तत् बह्वीभि-
 र्दंष्ट्राभिः करालं विहृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

न मेवलं भीतोऽहमेतावदेव अपि तु नभ इति नभः स्पृशतीति नभस्पृक् तं अन्तरीक्ष-
 व्यापिनमित्यर्थः दीप्तनेत्रो युक्तं अनेका वर्णा यस्य तं व्यात्तानि विहृतान्माननानि यस्य

भाषा अनुवाद ।

और हे महाबाही यह महान् तुमारा रूप जिस में बहुत मुख
 नेत्र बाहु उर पाद उदर हैं और जो बहुतरे दांतों से अति कराल
 कहें भयानक हैं इन को देख कर सकल लोक व्यथित हैं और मैमी
 तैसे ही अति पीड़ित हूँ ॥ २३ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसौद् देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् दंष्ट्राकरालानीति दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि
दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः
कालानलसन्निभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न
जाने दिङ् मूढोऽस्मत्प्रतो न लभे न चोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसौद् प्रसन्नो
भव देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टमानेऽपि भगवद्देहे परितोपाद्यभावे कारणान्तरं प्रत्यपूर्वकनाह कस्मादिति
दृष्ट्वैवेत्येवकारेण प्राप्तिव्यावर्तते ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तं दीप्ताग्निं विशालानि नेत्राणि यस्य तम् एवंभूतं हि त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो
यस्य सोऽहं हृतिं चैर्यस्युपशमञ्च न लभे ॥ २४ ॥

किञ्च दंष्ट्रेति हे देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि शर्म च सुखं
न लभे भो जगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दृष्ट्वा दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः
प्रलयाम्निस्तत्सदृशानि ॥ २५ ॥

भाषाऽनुवादः ।

और मेहीं केवल डरा हूँ यह नहीं ऐसा आपका रूप आकाश को
परस करनेवाला अर्थात् शून्यव्यापी तेजयुक्त नानावर्ण विशिष्ट विस्तार को
प्राप्त औ जलजलाते हैं विशाल कहे वड़े वड़े नेत्र जिस में ऐसे तुमारे रूप
को अवलोकन करि हे विष्णो हमारा अन्तरात्मा व्यथायुक्त है और मे इस
रूप को देखते हुये शान्ति तथा धीरज नहीं धर सकता हूँ ॥ २४ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 सर्वे सहैवाऽवनिपाल संघैः ।
 भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
 सहास्रदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

येभ्यो मम पराजयशङ्का प्रागेवासीत् सा चावगता यतः अमी चेति अमी
 च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्वीधनप्रतयस्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन
 संवन्धः सर्वे सहैव संहता अवनिपालसंघैः अवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यव-
 निपालास्तेषां संघैः किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथाऽसौ सहास्र-
 दीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैः योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अस्माकं जयं परेषां पराजयञ्च दिदृक्षन्तं पश्यामीत्याह येभ्य इति तत्र हेतुत्वेन
 लोकसंवतारयति यत इति २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मान्वात् द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन् संप्रसासे भावि जय पराजयादिकं भयं हेतुं पश्यति
 यद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह अनेकेति पञ्चभिः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्वीधनादयः
 सर्वेऽवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः समूहैः सहैव तत्र वज्राणि विशन्तीत्युत्तराणा-
 मयः तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रश्च कर्णः न केवलं त एव विशन्ति अपि तु प्रति-
 योद्धारोऽस्रदीया ये योधमुख्याः शिखण्डि छटद्युम्नादयस्तैः सह ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर हे देवेश तुमारा मुख देखि डरके मारे हमै दिशा भूलिगई' हैं
 श्रीर मुखपावते नहीँ हे जगतनिवास अब प्रसन्न होउ वह कैसा मुख देखि
 डर भया सो कहते हैं कि बड़े बड़े कराल दांती से अति भयानक मानी
 शूलयुक्ती अग्नि के समान है ॥ २५ ॥

श्रीर जो कह्यो कि अन्धत् जो भावो पराजय है सोभी इस मेरी

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्रा करालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्तौ चूर्णितै रक्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च वक्त्राणीति वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति किं विशिष्टानि दंष्ट्राकरालानि मुखानि भयानकानि भयङ्कराणि किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णितै रक्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह किञ्चेति भगवद्रूप-
स्थोक्तत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

स्वान्वितटीका ।

दंष्ट्राभिः विकृतानि करालानि भयङ्कराणि वक्त्राणि विशन्ति तेषां मध्ये केचिच्चूर्णितै रक्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलब्धिता दन्तसन्निधौ संक्षिप्ताः संदृश्यन्ते ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

शरीर में देखो सोई देखि कर अब अर्जुन पांच श्लोक से कहते हैं कि जयद्रथ प्रभृति राजगण समेत ए धृतराष्ट्र के पुत्र दुर्योधन आदि तुमारे मुख में प्रवेश करते हैं और भीष द्रोण औ सूतपुत्र कर्ण भी तुमारे मुख में प्रवेश करते हैं और यही सब नहीं प्रवेश करते हैं बलु प्रतियोधा अर्थात् हमारे पक्ष के भी शिखण्डी दृष्टद्युम्न प्रभृतिकों के भेसत वे सब प्रवेश करते हैं ॥ २६ ॥

और ए दुर्योधनादिक धावते हुये तुमारे विकटदन्त करालमुख में प्रवेश करते हैं और तिन के बीच कोई कोई योद्धा मस्तक पूर्ण हुये तुमारे दांतों के मध्य सन्धि में लिपटे से देख पडते हैं ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽश्ववेगाः
 समुद्रमेवाभिसुखा द्रवन्ति ।
 तथा तवाऽमी नरलोकवीरा
 विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥ २८ ॥
 यथा प्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा
 विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
 स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं प्रविशन्ति सुखानीत्याह यथा नदीनामिति यथा नदीनां स्व-
 स्तीनां बहवोऽनेके अश्वानां वेगा अश्ववेगा स्वरा विशेषाः समुद्रमेवाभि-
 सुखाः प्रतिमुखाः द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्त्व अमी भीष्मादयो नरलोक-
 वीरा मनुष्यलोकपाला विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखे प्रवेशनं निदर्शनेन विशदयति
 कथमित्यादिना ॥ २८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

प्रवेशने दृष्टान्तमाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवोऽश्वानां वारीणां वेगाः
 प्रवाहाः समुद्राभिसुखाः संतो यथा समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा अमी ये नरलोक-
 वीरास्तोऽभितो ज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि प्रविशन्ति ॥ २८ ॥

भाषा-अनुवाद ।

अब उनको प्रवेश के विषय में दृष्टान्त कहते हैं कि जैसे अनेक अनेक
 मार्ग से नदियों के द्वारा प्रवाह समुद्र के अभिसुख यावत भये जायकर
 समुद्र में प्रवेश करते हैं तैसे ही ये नरलोक के वीर सकल जाज्वल्यमान
 तुम्हारे मुख में प्रवेश करते हैं ॥ २८ ॥

लेलिह्यसे यसमानः समन्ता
ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्वज्रैर्लङ्घिः ।
तेजोभि रापूर्य्य जगत् समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम्

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथञ्चेत्याह यथेति यथा प्रदीप्तं ज्वलनं अग्निं
पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समुद्भवेगाः समुद्भः उद्भूतो
वेगो गतिर्येषां ते समुद्भवेगाः तथैव नाशाय विशन्तः लोकाः प्राणिनस्तवापि
वक्त्राणि समुद्भवेगाः ॥ २९ ॥

त्वं पुनः लेलिह्यसे आम्बादयमि यसमानोऽन्तः प्रवेशयन् समन्तात्
समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वज्रैर्लङ्घिर्दीप्य मानैः भास
स्तेजोभिरापूर्य्य संख्याप्य जगत् समग्रं सहायेण समस्तमित्येतत् किञ्च
दीप्तय स्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापन-
शील ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषश्चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति ते किमर्थमित्यादिता ॥२९॥

स्वामिकृतटीका ।

अवशत्वेन प्रवेशेन नदीवेगदृष्टान्त उक्तो बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह यथेति प्रदीप्तं
ज्वलन्तमग्निं पतङ्गा शूलभा बुद्धिपूर्वकं समुद्भवे वेगो येषां ते यथा नाशाय मरणायैव
विशन्ति तथैव लोका एते जना अपि भवन्मुद्धानि प्रविशन्ति ॥ २९ ॥

भाषा अनुवाद ।

वेवशरूप प्रवेश करने में नदी का दृष्टान्त कहिकर अब बुद्धिपूर्वक
प्रवेश करने में दृष्टान्त कहते हैं कि जैसे वल्ले वेग औ उल्हाह से पतङ्ग
जो पाँखी ते नाशके निमित्त दीपककी शिखरि जाय जायकर गिरते हैं
तैसे ही आपके मुखमें अतिवेगसे आय आयकर ये सब कौर मनुष्य
नाशके अर्थ प्रवेश करते औ मरते हैं ॥ २९ ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्य-
नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः आख्याहीति आख्याहि कथय मे मद्भक्तो को भवानेवमुग्ररूपः अतिक्रूराकारो नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्य-मादी भवमाद्यं नहि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टां ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

योक्तृकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशायां भगवत्सङ्गासाङ्ग प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति त्वं पुनरिति भगवत् प्रवृत्तिमेव प्रत्याय तदीयभाषां प्रवृत्तिं प्रकटयति किञ्चेति ॥ ३० ॥

भगवद्रूपस्यार्जुनेन दृष्टपूर्वत्वात् तस्य तस्मिन् न जिज्ञासेत्याशङ्क्याह यत इति उपदेशं शुश्रूषमाणेनोपदेशकर्तुः प्रह्ली भवनं कत्तव्यमिति सूचयति नमोऽस्त्विति क्रौर्यव्यागं समर्थयते प्रसादमिति त्वमेव नां जानीषे किमर्थमित्यभिप्रेत्ये दानीमर्थयसे सदीयां चेष्टां दृष्ट्वा त्वयैव प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याह नहीति ॥ ३१ ॥

खामिकृतटीका ।

ततः किमत व्याहृ लेखितमि इति स्पष्टमानोऽपि सन् समग्रान् लोकान् सर्वानेतान् वीरान् सर्वतो लेखितमि अतिशयेन भक्त्ययसि कैः ज्वलद्भ्रवदनेः किञ्च हे विष्णो तव भासो दीप्तयस्तेजोभिर्विष्कुरणैः समग्रं जगद्व्याप्य तीव्राः सत्यः प्रतपन्ति सन्तापयन्ति ॥३०॥

भाषा अनुवाद ।

और प्रवेश के अनन्तर फेरि क्या होता सो कहते हैं कि तुम भी अतिभयानक जिह्वा लहलहावते हुये मानो द्वैलोक्य लीलवे को रसना-घसारी है अपने तेजसे समग्र जगतको सन्तप्त करते हुये उन सब वीरों को भास कह भक्षण करने की इच्छा करते हो ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

यैऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कालोऽस्मीति कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान् समाहर्तुम् इह अस्मिन् काले प्रवृत्तः ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वानभविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्ण-प्रभृतयः सर्वे येभ्य स्तवागङ्गा यैऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रति-प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदर्था च सप्रवृत्तिः तत्त्वं भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति कालः क्रियाशक्तुरप-हितः परमेश्वरः अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं कालस्य विवक्षितं लोकसंहारार्थं

स्वाभिकृतटीका ।

यत एवं तस्मात् व्याख्याहीति भगवानुत्तरूपः क इत्याख्याहि कथय त्वभ्यं नमोऽस्तु हे देववर प्रसीद प्रसन्नो भव भवन्तस्माद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्त्तामपि न जानामीति वा ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

हे महाराज जिस से तुमारा ऐसा उग्ररूप है इससे आपको ही सो कहो और हम तुमको बारबार प्रणाम करते हैं हे देवश्रेष्ठ तुम मेरे पर प्रसन्न होउ श्री आदिपुरुष जो तुम सो मैं तुम को जाना चाहता हूं और एवं भूत जो तुम तुमारी प्रवृत्ति कहे वार्त्ता कुछभी हम नहीं जान सकते हैं ॥ ३१ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रुं भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धं ।
मयै वैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजे
या देवेरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवलं पुण्येहि तत् प्राप्यते
जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् असपत्नमकण्ठकं मया
एवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं
भव त्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेन शराणां क्षेपात् सव्यसाचीत्यु-
च्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

त्वप्रवृत्तावपि नासायार्थवती प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विनापि संहर्तुमशक्यत्वा-
दित्याशङ्क्याह कृतेऽपीति ॥ ३२ ॥

तवादासोन्वेऽपि प्रतिज्वालनीकस्था मत्प्रातिकूल्यादेव न भविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चितं

स्वामिकतटीका ।

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच काल इति त्विभिः लोकानां क्षयकर्ता प्रवृद्धो-
ऽत्युत्काटः कालोऽस्मि लोकान् प्राणिनः संहर्तुमिह लोके प्रवृत्तोऽस्मि अतः कृते त्वां
हृत्तारं विना न भविष्यन्ति जीविष्यन्ति के ते प्रलयनीकेषु अनीकानि प्रति भीष्म द्रोणादीनां
सर्वासु वे योद्धरोऽवस्थिता स्ते सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार अर्जुन से प्रार्थना किये गये श्रीभगवान् तौनि श्लोक से
कहते हैं कि मैं सकल लोक को क्षय करने वाला कालरूप हूँ और
प्राणियों को संहार करने की इच्छाकरि इस लोक में प्रवृत्तभया हूँ
सो एक तुमको छोड़ि कर और कोई हमसे न बचेंगे अर्थात् प्रतिसेना
में जो भीष्म द्रोण आदि याद्व हैं वे सब मरेंगे ॥ ३२ ॥

द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च
कर्णं तथा न्यूनपि योधवैरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

द्रोणश्चेति द्रोणञ्च येषु योधेषु अर्जुनस्याशङ्कासीत् तां स्तान् सर्वान्
व्यपदिशति भगवान् मया हतानीति तत्र द्रोण भीष्मयोस्तादृशं प्रसिद्धमा-
शङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः आत्मनश्च विशेषतो गुरु-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तस्मात्तदौदासीन्यमकिञ्चित्करमित्याह वस्त्रादिति उत्तिष्ठ युद्धाय उन्मुखीभवेत्यर्थः यथोला-
भनभिनयति भीष्मेति किं तेन पुण्येन व्याशङ्काह पुण्यं रिति राज्यभोगेऽपेक्षिते किमप्ये-
क्षितेनेत्याशङ्काह जित्वेति भीष्मादिविरथेषु कुतो जयाशङ्का इत्याशङ्काह मयैवैत इति
तर्हि नृत्तमारणाद्यै न मे प्रवृत्तिस्तत्वाह निमित्तेति सव्यसाचिपदं विभजते वामेनेति ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तस्मादिति वस्त्रादेयं तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ हेवैरपि दुर्जेया भीष्मादयोऽर्जुनेन निर्जिता-
इत्येवं भूतं यथो लभस्व प्राप्तुहि कथयतश्च शत्रून् जित्वा सन्तुष्टं राज्यं भुङ्क्ष्व एतेच-
तव शत्रवस्त्वदीययुद्धात् पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्राया स्तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव
हेसव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेन साचितं शत्रान् सन्वातुं शौलं यस्मैति व्युत्पत्त्या वामे-
नापि वाणक्षेपात् सव्यमाचील्युच्यते ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु ऐसा हीनहार है इस से तुम युद्धके अर्थ उठो और देवतोंसे
भौ अजय जो भीष्म द्रोण आदि वीर सो अर्जुन से पराजित भये इस
यशको लाभ करो और शत्रुओं का विनाश करिके संपूर्ण राज्य का भोग
करो और ये जो तुमारे शत्रु हैं तिन को युद्धके पूर्वहीं कालरूप मैने
यद्यपि हत करि राखा है तौ भी हे सव्यसाचिन् अर्जुन तुम निमित्त
मात्र होठ सव्यसाची उसको कहते हैं जो वांये हाथ से युद्ध आदि कार्य
करि शक्ते है ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

गौरिष्ठो भीष्मः स्वच्छन्दसृत्युदिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण हन्त युद्धमगमन्न
 च पराजितः तथा जयद्रथोऽपि यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो
 भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति कर्णोऽपि वास्तवदत्तया
 शक्त्या त्वमोघया सम्पन्नः सूर्यपुत्रः कानौनो यतोऽतस्तन्नास्त्रैव निर्द्देशः मया
 हतां स्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्ठा स्तेभ्यो भयं मा कार्षीः युद्धास्त्र
 जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् श्वबून् ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मयैवेत्यादिभोक्तं प्रपञ्चयति द्रोणञ्चेति किमिति कतिचिदेवात् द्रोणादयो मण्डलं
 तत्वायं येष्वेति द्रोणादिषु कृतः शङ्खेत्याशङ्क्य द्वयोः शङ्खानिमित्तत्वमाह तत्वेत्यादिना
 जयद्रथोऽपि शङ्खानिमित्तत्वमाह तथेति दिव्यास्त्रसम्पन्न इति सम्बन्धः तत् शङ्खायां
 कारणान्तरमाह यस्त्विति कर्णोऽपि तत्कारणत्वं कथयति कर्णोऽपीति पूर्ववदेव सम्बन्धः
 ह्येतन्नरमाह वासवेति सा खल्वमोघा पुरुषमेकसत्त्वन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्त्तते जन्मनापि
 तस्य शङ्खयत्वमाह सूर्येति कुन्ती हि कन्यायस्यायां मन्त्रप्रभावं ज्ञात्वादित्यभाजुहाव
 ततस्तस्यामेवावस्थायामयसुदुर्बभूव तदाह कानौन इति एतदेवाभिप्रेत्य कर्णेऽप्यहणमित्याह
 यत इति उल्लेखेनैषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह मयेति ॥ ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नचैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति या आशङ्का सापि न
 कार्येत्याह द्रोणमिति येभ्यस्त्वं शङ्खसे तान् द्रोणादीन् मयैव हतां स्त्वं जहि घातय मा
 व्यथिष्ठा भयं मा कार्षीः सपत्नान् श्वबून् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो पूर्व में अर्जुनने शंका किया है कि हम इन को जीतेंगे
 या येई हम को जय करें यह हम नहीं जानते उस का वारण करते
 हुये कहते हैं कि जिन से तुमको शङ्का भई थी वे सुभ्र से प्रथमही
 हत भये हैं जो द्रोण भीष्म जयद्रथ कर्ण तथा और और जो वीर उन
 सब को तुम जयकरो और उनसे नेकह न डरो तुम अवश्य ही उन को
 युद्धम जीतोगे ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नभस्कृत्यभूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीबभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतच्छ्रुत्विति एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन् वेप-
मानः कम्पमानः किरीटी नभस्कृत्य भूयः पुनरेवाहोक्तवान् कृष्णं सगद्गदं
सह गद्गदया वाचा मन्दशब्देन भयाविष्टस्य दःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च
हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति स्नेहणा कण्ठावरोधः ततश्च वाचोऽपाटवं
मन्दशब्दत्वं यत् सगद्गदस्तेन सह वक्तुं इति सगद्गदं वचनमाहेति
वचनं क्रियाविशेषणमेतत् भीतभीतः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रह्वी-
भूत्वाहेति व्यवहितेन सख्यः अत्रावसरे सञ्जयवचनं माभिप्रायं कथं
द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतैश्वज्येषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति
मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रतिनिराशः सन् सन्धिं वा करिष्यतीति ततः शान्ति-
रुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाश्रीषीत् धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पराजयाभावात् करिष्यति सन्धिमिति बुद्ध्या सञ्जयो राज्ञे दृष्टान्तसुक्तवानित्याह
सञ्जय इति पूर्वोक्तवचनं कालोऽस्त्रीत्यादि विश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता सखाद-
वचनं किमिति सञ्जयो राज्ञे व्यजिज्ञापयदित्याशङ्क्य तदुक्तोक्तात्यर्थं भाह् अत्रेति तमेया-
भिप्रायं प्रश्नद्वारा विशदयति कथमित्यादिना तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा
सन्धिं न कारयामासेति तत्राह तदपीति ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततो यदुक्तं तदेव धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एतदिति एतत् पूर्वोक्तसौकव्यात्मकं
केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीटी अर्जुनः कृताञ्जलिः संप्रदीकृतहस्तः कर्ण

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंज्ञाः ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

स्थान इति स्थाने युक्तं किं तव प्रकीर्त्या त्वन्याहात्म्यप्रकीर्तनेन श्रुतेन हृषीकेश यज्जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत् स्थाने युक्तमित्यर्थः अथवा विषय विशेषणं स्थान इति युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वश्रुत सुहृद्वेति तथा अनुरज्यते अनुरागञ्चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयं किञ्च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये सर्वे नमस्यन्ति नमस्कृत्यन्ति च सिद्धसंज्ञाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किं तदर्जुनो भगवन् प्रति सगद्गद् वचनमुक्तवानिति तदाह अर्जुन इति विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति युक्त इति भगवतो हर्षादिविषयतत्त्वयुक्तमित्यत्र हेतुमाह यत इति तव

साम्बिकतटीका ।

नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशात् सगद्गदेन कण्ठकम्पेन सह वर्तत इति सगद्गद् यथा स्वात्तया किञ्च भीतादपि भीतः सन् प्रणम्य अवनतोभूत्वा आह ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिस के वादि जो भया से संजय धृतराष्ट्र से कहते हैं कि ए शूक्रेण के वचन श्रवणकरि कम्पमान कलेवर किरीटी अर्जुन हर्ष श्री भयके सारे सगद्गद् कण्ठ अतिडरसे हाथ जोड़ि कर कण्ठको प्रणाम करके आगे कहैं गे जो सो बातें कहते भये ॥ ३५ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तुः ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति कस्माच्चेतिकस्माच्चेति तोस्ते तुभ्यं
न नमस्कृत्युः हे महात्मन् गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्या-

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकीर्त्या हर्षवदह्वरागञ्च गच्छति जगदित्याह तथेति तच्चेत्यसुरागगमनं रजःसु जगदेकदेश-
भूतेषु प्रतिपन्नेषु कुतो जगतो भगवति हर्षासुरागावित्याशङ्क्याह किञ्चेति इतश्च जगतो
भगवति हर्षादियुक्तमित्याह सर्व इति ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

स्थाने इत्येकादशभिरर्जुनोक्तिः स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे हे हृषीकेश यत् एवं
त्वमङ्गुतप्रभावो भक्तयत्नजज्ञातस्त्वत् प्रकीर्त्या माहात्म्यसङ्कीर्त्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्टा-
मीति किन्तु जगत् सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत् स्थाने युक्तमित्यर्थः तथा
जगदह्वरञ्छते च अह्वरागसुपैति इति यत्तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशः प्रति द्रवन्ति
पलायन्ते इति यत् सर्वं योगबधोमन्त्रादि सिद्धानां सङ्घा नमस्यन्ति प्रणमन्तीति यत् एतच्च
स्थाने युक्तमेव न चित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस श्लोकसे अर्जुन कहते हैं कि हे हृषीकेश जिस हेतु तुम ऐसे
अद्भुत प्रभाव से युक्त औ भक्त बक्सल हो इस से तुमारा माहात्म्य
संकीर्त्तन करने से केवल हमने जो हर्ष पाया सो नहीं किन्तु ब्रह्माण्ड
भर भी अति हर्षित औ प्रीति युक्त है यह उचित है और इस ब्रह्माण्ड
मे जो सब सज्जन प्रसन्न औ राक्षस सकल डर के मारे दशदिशा से भागे
फिरेते हैं और योग तप मन्त्र आदि के द्वारा सिद्धगण तुम को प्रणाम
करते हैं यह कुछ आश्चर्य नहीं है ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रादिकर्त्ता कारणमतस्तस्मा आदिकर्त्ते कथमेव ते न नमस्कुर्युः अतो
हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः हे अनन्त हे देवेश
हे जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्देवान्तेषु श्रूयते किं तत् सदसत् यत्
विद्यमानं तत् सत् असत् यत् नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती
यस्याक्षरस्य यद्वारेण सदसदित्युपचर्यते परमार्थतस्तु सदसतः परं तत् यद-
क्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तोऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरलोकमवधारयति भगवत इति महात्मात्वमनुद्वेतेस्त्व
गुरुतरत्वाच्चमस्कारादियोग्यत्वमाह गुरुतरावेति तत्रैव हेत्वन्तरमाह यत इति महात्मा-
त्वादि हेतूनामुक्तानां फलमाह अत इति तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति हे अनन्तेति
अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेयं नियन्तृत्वं सर्वं जगदाश्रयत्वञ्च तव नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः
तत्रैव हेत्वन्तरमाह त्वमिति तव मानमाह यदिति कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राह ते
इति कथं सतोऽसत्तत्त्वाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह यद्वारेणेति तत्परं यदि ते तद्व्याचष्टे
परमार्थतस्त्विति अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तव हेतुमाह कथादिति हे महात्मान् हे अनन्त हे देवेश हे जगन्निवाश कस्माद्धेतो-
ऽस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कारं कर्तुः कथं भूताय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय
प्रादिकर्त्ते च ब्रह्मणोऽपि जनकाय किञ्च सद् व्यक्तम् असदव्यक्तञ्च ताभ्यां परं मूलकारणं
यदक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव एतेनैवभिर्हेतुभिस्त्वं सर्वो नमस्कृत्यतीति न चित्तमित्यर्थः ॥३७॥

भाषा अनुवाद ।

और सब के हर्ष श्री प्रणाम करने में अब हेतु कहते हैं कि हे महा-
त्मान् हे अनन्त हे जगन्निवास श्रीकृष्ण क्योंन ये सब प्रणाम करेंगे कि जो
तुम ब्रह्माके भी प्रादिकर्त्ता कहे जनक और गुरु ही और सत् कहे
व्यक्त प्रगट जो जगत् श्री असत् जो अव्यक्त प्रकृति माया इन दोनों से पर
अर्थात् मूलकारण रूप अक्षर कहे अविनाशी जो ब्रह्म सो भी तुम ही हो
सो नवधा भक्ति के द्वारा जो सब तुम को प्रणाम करते हैं सो उचित
है ॥ ३७ ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम-
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

पुनरपि स्तौति त्वमिति त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः पुरि-
शयनात् पुराणश्चिरन्तनस्त्वनेवास्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्
जगत् सर्वं महाप्रलयादाविति किञ्च वेत्तासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य यच्च
वेद्यं वेदनाहं तच्चासि परञ्च धाम परमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं
समस्तं हे अजन्तरूप गन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्प्रति जगत् स्रष्टृत्वादिनापि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति
जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पञ्चं प्रत्याह पुराण इति स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति
तदस्येश्वरवादिभक्तान् प्रत्युक्तं त्वमेवेति महाप्रलयादावित्यादि पदमवान्तरप्रत्ययार्थं ईश्वरस्यो-
भयया कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति किञ्चेति वेद्यवेदिष्टभावेन अद्वैताहुपपत्तिमाशङ्क्याह
यच्चेति सुकृपा लम्बनस्य ब्रह्मणोऽथान्तरत्वम् आशङ्कितोक्तं परञ्चेति अत्परमं पदं तदपि
च त्वमेवेति गन्तव्यः तस्य पूर्णत्वमाह त्वमेति व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वाच्चक्षु
मैवमित्याह अनन्तेति ॥ ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च त्वनादिदेव इति त्वमादिदेवो देवानामादिः यतः पुराणोऽनादिः पुरुषस्तमतेव
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा विश्वस्य वेत्ता ज्ञाता त्वं यद् वेद्यं वस्तु ज्ञातं
परञ्च धाम वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि अतएव हे अजन्तरूप त्ववैवेदं विश्वं ततं व्याप्तं
एवैव संप्रभिर्हेतुभिस्तुमेव नमस्तार्थ्यं इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर संपूर्ण देवता के आदिभूत जो अनादि पुरुष तुम सो इस
विश्वके पर निधान कहे लयस्थान श्री विश्वके ज्ञाता श्री जो कुछ जानने

वायु र्ध्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च वायुरिति वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां पतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः
 प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो
 ब्रह्मणोऽपि पिता इत्यर्थः नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि
 नमो नमस्ते बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वमुचोच्यते पुनश्च
 भूयोऽपीति अद्या भक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनीदर्शयति ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तस्य सर्वात्मने हेत्वन्तरमाह किञ्चेति कश्यपादिरित्यादिशब्देन विराट् दत्तादयो गृह्यन्ते
 पितामहो ब्रह्मा तस्य पिता सूत्रात्मानन्तर्यामी चेत्याह ब्रह्मणोपीति सर्वदेवतास्त्वमेवेत्युक्ते
 फलितमाह नम इति सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह वङ्ग इति पुनरुक्ति
 सात्म्यमाह पुनश्चेति अद्या भक्त्यतिशयात् कतेपि नमस्कारे परितोषाभावो बुद्धेरात्मनो-
 ऽलंप्रत्ययराहित्यं तद्दर्शनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इतश्च सर्वैस्त्वमेव नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादि स्तुवनं स्वयमपि नमस्करोति वायु-
 रिति वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवात्मकत्वोपलक्षणाद्यर्थकृतं प्रजापतिः पितामहस्तस्यापि
 जनकत्वात् प्रपितामहस्त्वम् अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु पुनः सहस्र-
 कृत्वो नमोऽस्तु भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमो नम इति ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

के योग्य वस्तु हैं सो तुम हो और परम धाम जो विष्णुपद सोभी तुम
 हो इस से हे अनन्तरूप कृष्ण तुम इस विश्व में व्याप्त हो इन सात हे
 तुम्हें के द्वारा भी तुमहीं नमस्कार योग्य हो ॥ ३६ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्त
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

तथा नमः पुरस्तादिति नमः पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठ-
तोऽपि च नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व अतन्त-
वीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यमस्य अमितो विक्रमो यस्य वीर्यं सामर्थ्यं
विक्रमः पराक्रमः वीर्यवानपि कश्चित् शस्त्रादिविषये न पराक्रमते मन्द-
पराक्रमो वा त्वं तु अनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः
सर्वं समस्तं जगत् प्राप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोषि अतस्तस्मादसि
भवसि सर्वस्वयाविनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

व्यागन्दगिरिकतटीका ।

विद्यान्तरेण भगवन्तं स्तुत्वा नमस्कृत्तुं नमिच्छीकरोति तथेति यस्यां दिशि सवितोदेति
सा पूर्वा दिशुच्यते तस्यां व्यवस्थितं सर्वं त्वमेव तस्मात्ते तुभ्यं नमोस्त्वित्याह नम इति व्यथ
शब्दः सप्तद्वये पञ्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोस्त्वित्याह अथेति किं वञ्चना
यावन्त्यो दिशस्तत् सर्वत यद्वर्त्तते तदशेषं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं प्रह्वीभावः स्वादित्याह नमो-
स्त्विति फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति हे सर्वेति वीर्यविक्रमयोर्न पौनःकृत्ताभ्याह वीर्यमित्या-
दिना वीर्यवतो विक्रमाद्यभिप्रायार्थपौनःकृत्ताभाशङ्क्याह वीर्यवानिति भगवति लोकोक्तो
विशेषसाह त्वं त्विति उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति सर्वमिति सप्रपञ्चत्वं वारयति त्वयेति ॥४०॥

भाषा अनुवादः ।

जिस हेतु तुम सर्व देवरूप हो इस से तुम सब के नमस्कार योग्य हो
ऐसे वचनों से अर्जुन भगवान की स्तुति करिके अब आप प्रणाम करते
हैं कि वायु यम अग्नि वरुण चन्द्रमा प्रजापति ब्रह्मा औ प्रपितामह ब्रह्माके
भी जनक तुम को मेरे सहस्र सहस्र प्रणाम हैं फेरि फेरि भी सहस्र-
सहस्र प्रणाम हं ॥ ३९ ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यताहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधाच्चेतोः सखेति सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च अज्ञानता अज्ञानवता अज्ञानिना मूढेन किमज्ञानते त्याह महिमानं माहात्म्यं तदेवमोश्वरस्य विश्वरूपं तवेदं महिमानमज्ञान-तेति वैयधिकरण्येन सम्बन्धस्तवेदमिति पाठा यद्यस्ति तदा सामानाधि-

स्वामितटीका ।

भक्ति अज्ञाद्यादरातिशयेन नमस्कारेषु तद्विभनधिगच्छन् पुनरपि बहुशः प्रथमति नम इति हे सर्व सर्वात्मन् सर्वासु । दत्तुं त्वभ्यं नमोऽस्तु सर्वोत्तमत्वमुपपादयन्नाह अन्नन् योर्थं सामर्थ्यं यस्य तथा अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य स एवंभूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यगन्तर्वहिष्म समाप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमपि कङ्कणकुण्डलादि स्वकार्यं व्याप्य वर्त्तसे ततः सर्वस्वरूपोऽसि ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

भक्ति श्री अज्ञा तथा आदर की अधिकारी से भगवत को नमस्कार करने से त्वमि न पाय के पुनर्बार आर भी प्रणाम करते हैं कि हे सर्वात्मन् तुमारे सन्मुख श्री पृष्ठभाग मे प्रणाम करता हूं और तुमारे सब ओर भी मेरा नमस्कार पहुंचे और भगवान को सर्वात्मकता सिद्ध करने को आकांक्षा पर कहते हैं कि जिसकी अनन्त सामर्थ्य और अपरिमित पराक्रम एवं भूत जा तुम विश्वके भीतर बाहर सम्यक् व्याप्त हो जैसे सुवर्ण नानारूप भूषणों मे व्याप्त है और सृत्तिका घट आदि पात्रों मे व्याप्त है तैसे ही इस विश्व मे आप भी व्याप रहें हो ॥ ४० ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समर्क्षं
तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रणमेव मया प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वापि प्रणयी नाम
स्नेहस्तन्निमित्तो विश्वम्भस्ते नापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

यच्चेति यच्च अवहासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृतः परिभूतोऽसि
भवसि क्वच विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पाठव्यायामः शयनं
शय्या आसनं आस्थापिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

‘अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमयति यत इति इदं शब्दार्थमाह विश्वरूपमिति नहीद-
मित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह तवेति पाठान्तरसम्भा-
वनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेत्यादिना यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदानीं भगवन् क्षमापयति सखेति ह्याभ्यां त्वां प्राकृतः सखेत्येवं मत्वा प्रसभं
कृतात् तिरस्कारेण यदुक्तं तत् क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः किं तत् हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति च सम्भिरार्थः प्रसभोक्तौ हेतुः तव महिमानमिदञ्च विश्वरूपमज्ञानता मया
प्रमादात् प्रणयेन स्नेहेन वा यदुक्तमिति ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब दो श्लोकके द्वारा भगवान् से अर्जुन अपनी अपराध क्षमा करा-
वते हैं कि हे कृष्ण हे यादव हे सखे ऐसे वचनोंसे आपको अपना सखा
मानि जो हठसे मैने तुमारी यह महिमा न जानि के अथवा भूलसे या
प्रणय कहे अति प्रीतिसे कहा है सो मेरी अनजान की अर्थात् असा-
वधान का अपराध कहे चूक आप क्षमा करो ॥ ४१ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकवयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एकः परोक्षः मन् असत् कृतोऽसि परिभूतोऽसि अथवा हे अच्युत त्वमक्षं
तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः अत्यर्थं वा असत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं
जामये क्षमां कारये त्वमहमप्रमेयं प्रमाणातीतं यतस्त्वम् ॥ ४२ ॥

आनन्दभिरिकतटीका ।

यद्युक्तस्य तत् चन्त्यमित्येव न किन्तु यत्परीक्षासार्थं क्रीडादिषु त्वयि तिरस्करणं
कृतं तदपि सोढव्यमित्याह यच्चेति विहरणं क्रीडाव्यायामो वा शयनं तत्सादिकं आसनं
आस्थापिका सिंहासनादेरुपलक्षणमेतेषु विषयभूतेष्विति वायत् एकशब्दो रहसि
स्थितमेकाकिनं कथयतीत्याह परोक्षः सन्निति प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं
यथा स्वात्तया यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत् सर्वमिति योजनासङ्गीकृत्याह तच्छब्द इति
क्षमाकारयितव्येतत्परिमितत्वं हेतुमाह अप्रमेयमिति वाचनिकं मदीयमपराधजातं
मया चन्त्यमित्युक्तं इदानीं मदीयोऽपराधो न त्वया नृहीतव्यो नृहीतोऽपि सोढव्य
इत्याह यत इति ॥ ४२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यच्चेति हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि एकः केवलः
सखीन् विना रहसि स्थित इत्यर्थः अथवा तत् समक्षं तेषां परिहृतानां सखीनां समक्षं
श्रुतोऽपि तत् सर्वमपराधजातं त्वमप्रमेयं अचिन्त्याभावं ज्ञाने क्षमां कारयामि ॥ ४० ॥

भाषा अनुवादः ।

और हे अच्युत बिहार शयन भोजन क्रीडा आदि में अथवा सखागण-
रहित निजन स्थान में जहाँ कहीं हम और तुमको छोड़ और कोई न
रहा होय ऐसी ठौर कहे जगह में अथवा परिहास कहे ठहा करनेवाले
सखीके बीच में जो हमसे हंसने के लिये तिरस्कार अनादर आपका
क्रिया है से सब अचिन्त्य प्रभाव रूप आपसे हम क्षमा करवाते हैं ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पितासीति पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य
स्थावरजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरु
गरीयान् गुरुरतः कस्मात् गुरुरस्त्वमित्याह नच त्वत्समस्त्वत्त्वोऽन्योऽस्ति
नहीश्वराह्वरं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वव्यवहारानुपपत्तिः त्वत्सम एव तावदन्यो
न सम्भवति कृत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् यस्मात्लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रति-
मप्रभाव प्रतिभीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य
स त्वमप्रतिमप्रभावः हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गुणाधिक्यात् पूजार्हत्वं धर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन शिष्यविरुद्धत्वात् गुरुत्वं
गुरुणासपि सूत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रज्ञाद्वारा साधयति कस्मादिति ईश्वरान्तरं
तत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह न हीति ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमन्ये हेतुभावाच्चाना,
भनित्वे चैकस्य सिद्धिज्ञानमन्यस्य संजिहीर्षासम्भवाद्भवहारलोपादयुक्तमीश्वरानात्वमित्यर्थः
अभ्यधिकासत्वं कैसृतिकन्यायेन दर्शयति त्वत्सम इति स तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति
अप्रतिमेत्यादिना ॥ ४३ ॥

शामिकृतटीका ।

अचिन्त्यप्रभावत्वमेवाह पितेति न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सोऽप्रतिमस्तथाविधः
प्रभावो यस्य तव अप्रतिमप्रभाव त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जगकोऽसि अतएव पूज्यश्च
गुरुश्च गुरोरपि गरीयांश्च गुरुरतः अन्यो लोकत्रयेऽपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति
परमेश्वरादन्यस्याभावात् त्वत्तोऽधिकः पुनः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥

भाषा अनुवादः ।

अब भगवत् का अचिन्त्य प्रभाव कहते हैं कि हे अप्रतिमप्रभाव
महीं है प्रतिमा कहे उपमा ऐसा निरुपम प्रभाव है जिसका सो तुम इस
चराचररूप लोक के पिता कहे उत्पत्ति करनेवाले श्री पूजनीय तथा
गुरुकेभी गुरु ही इस हेतु से परमेश्वर जो तुम सो तुमारे समान का
त्रिलोकी मे दूसरा कोई नहीं है तो अधिक फेरि और कहां से होसके
है ॥ ४३ ॥

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं
प्रसादये त्वामहमीश मौड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ॥ ४४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एव तस्मादिति तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचै-
र्धृत्वा कार्यं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमौशितारमीडं
स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखा इव सख्युरपराधं
यथा वा प्रियः प्रियाया अपराधं क्षमते एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं
क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निरतिशयप्रभावत्वं हेतुं कृत्वा प्रतिप्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह यत इति
प्रसादवानन्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते त्वं पुनरिति प्रिय इव प्रियाया इतोवकारोऽनु-
पल्लते प्रियायार्हसितीति आनन्दः सन्निः क्षन्तुमदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वामीशं जगत् ईड्यं स्तुत्यं प्रसादयामि कथं कार्यं प्रणिधाय
दण्डवन्निपात्य प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा अतस्त्वं समापराधं मोढुं क्षन्तुमर्हसि कस्य क इव
पुत्रस्यापराधं क्षपया पिता यथा सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा निरुपाधिवन्मुख्या
सहते प्रियश्च प्रियस्यापराधं तत् प्रियार्थं यथा तद्वत् ॥ ४४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे हे ईश स्वामिन् सुति के योग्य ईश्वर जो आप तिनको मे
शरीर से दण्डके समान साष्टाङ्ग प्रणाम करि प्रसन्न करवता हूँ कि जैसे
पुत्रकी अपराध क्षमाकरि के पिता सहिलेता और मित्रकी अपराध मित्र
मनुमे नहीं धरता है तथा पत्नीकी अपराध पति भी प्रीतिसे सह्य करता
है तैसेही हे देव पिता श्री मित्र तथा स्वामी रूप आपभी मेरी अनजान-
बाबक समान प्रीतिपात्र सेवक की अपराध क्षमा कीजिये ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्त ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा तदहं
दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे नम दर्शय हे देव
रूपं यन्मत्सुखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतीनिवासी जगन्निवासः हे
जगन्निवास ॥ ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हेतुं किं पूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते अदृष्टेति हृषितो हृष्टस्तु इति यावत्-
भयेन तद्देहविकृतदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं जस्यित्वा प्रार्थयते अदृष्टेति द्वाभ्यां हेदेव पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो
हृष्टोऽस्मि तथा भयं न च मे मनः प्रव्यथितं प्रचञ्चितं तस्मान्नाम व्यथानिष्टस्तये तदेव
रूपं दर्शय हे देवेश हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार से क्षमा करायकर अब अर्जुन दो श्लोकों द्वारा भगवान् से
प्रार्थना करते हैं कि हे देव श्रीकृष्ण अदृष्टपूर्वं यह आपका रूप देखि के
मैं अतिप्रसन्न भया हूँ परन्तु भयके सारे मेरा मन थिर नहीं है इससे हे
देवेश जगत के निवास अब मेरे पर प्रसन्न होओ और वही पूर्वरूप फिर
देखावो यह प्रार्थना करता हूँ ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवाजुर्नेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगम् ।

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्राथये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्वर्थः यत एव तस्मात् तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वातेमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण सुदेवपुत्ररूपेण भवित्वर्थः ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेव दर्शयेत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह किरीटिनमिति चक्रं हस्ते यस्य तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाह चक्रोति सदीपेच्छा फलपर्यन्ता कर्तव्येत्याह यत इति चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबाहुत्वं तत्राह कर्त्तमानिकेनेति सति विश्वरूपे कथं पूर्वरूपमाकृतं तत्राह उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेव रूपं विशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तञ्च त्वां द्रष्टुमिच्छामि यथा पूर्वं दृष्टोऽस्मि तथैव व्यतः हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते इदं विश्वरूपं उपसंहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तश्च पश्यतीति गम्यते यत्तु पूर्वसक्तं विश्वस्य प्रदर्शने किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च पश्यामीति तदुवाह किरीटाद्यभिप्रायेण वद्वा एतावन्तं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च सुप्रसन्नमपश्यं तमेवेदानीं तेजोराशिं दुर्निरोध्यं पश्यामीत्येवमत्र वचनस्य व्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सोई पूर्वरूप कहते हैं कि हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते सोई किरीट उ सुकुट दिये गदा श्री चक्र हाथमे लिये आपको देखने को इच्छा करता हूँ इससे अब आप इस विश्वरूप को संहार कहे छिपाय करिके वैसही चतुर्भुजरूप स्वरूपधारण करो ॥ ४६ ॥

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यच्च त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अर्जुनं भीतमुपलभ्य उपसं हृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवान् मयेति मया प्रसन्नेन प्रसादो नामं त्वत्थुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन इदं परं रूपं दर्शितमात्मयोगात् आत्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वसमस्तमनन्तं अन्तरहितं आदौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अर्जुनेन स्थाने ऋषीकेशेत्यादिना कस्य भगवतो वचनमवतारयति अर्जुनमिति भगवत्-प्रसादैकोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाह मयेति ॥ ४७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं प्रार्थितः संस्तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेति त्विनिः हे अर्जुन किमिति तं वित्तनं रूपं दर्शितम् आत्मनो मम योगात् योगमायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमाद्यञ्च यन्मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥

भाषा अनुवाद ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र जब ऐसे प्रार्थना कियेगये तब अर्जुन को समझाते हुये तीन श्लोकसे यह कहने लगे कि हे अर्जुन तुम भय किसलिये करते हो मैतो अतिप्रसन्न होय अपनी योगमाया की सामर्थ्यसे यह अपना अपूर्व उत्तमरूप तुमको कृपाकरिके देखाया और इस तेजोमय विश्वात्मक आदि अन्त रहित मेरे रूपको तुमारे समान भक्तके बिना किसी और भक्तने कभी भी नहीं देखा है ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्नच क्रियाभिर्न तपोभिरग्नैः ।

एवंरूपः शक्योऽहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरु प्रवीर ॥ ४८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थं एव त्वं संवृत्त इति ततः स्तौति
न वेदेति न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावत्
यज्ञाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञाना-
पलक्षणार्थं तथा न दानैः तुलापुरुषादिभिर्नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः
श्रीतादिभिर्नापि तपोभिरग्नौ चान्द्रायणादिभिरग्नौ चैरैः एवंरूपो यथा-
दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्यः अहं नृलोके मनुष्यलो-
के द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

पानन्दगिरिकृतटीका ।

तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं परास्मिन्नेन वेदाध्ययनात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनस्तौरे-
युक्तमित्याशङ्क्याह नवेदेति न च वेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि गृह्येतस्यध्ययन-
स्वार्थाय बोधान्तरत्वादिति वाच्यं तस्याक्षरग्रहणान्ततया दृष्टेः साधितत्वादिति भावः
श्लोकपूर्वार्थमसंज्ञितकरणं त्वतोऽन्येन मद्द्रष्टव्यविज्ञीमेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एतद्दर्शनमतिदुर्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह न वेदेति वेदाध्ययनव्यतिरेकेण
यज्ञाध्ययनस्याभावात् यज्ञविद्याः कल्पपूर्वाद्यालक्षन्ते वेदानां यज्ञविद्यानाञ्चाध्ययनैरित्यर्थः
नच दानैः नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्नचोपैस्तपोभिश्चान्द्रायणादिभिरैव रूपोऽहं
त्वतोऽन्येन मनुष्यलोके द्रष्टुं शक्यः अपि तु त्वमेव केवलं मत्प्रसादेन दृष्टा कृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और यह अति दुर्लभ दर्शन पायके तुम अब कृतार्थ भये हो सोइ
कहते हैं कि न वेद अध्ययन से न यज्ञ अध्ययन कहे यज्ञविद्या जो कल्प

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मा ते व्यथेति मा ते व्यथा मा भूत्ते भयं मा च विमूढभावो विमूढ-
चित्तता दृष्टोपलभ्य रूपं घोरमीदृक् यथावद्दर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगतभयः
प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं
रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुत्वा यद्यस्माद् दृश्यमानाद् विभेषि तर्हि तदुपसंहरामीत्याह मा
ते व्यथेति वल्लिखयन्नुभूतत्वमभिप्रेत्य तदेवेत्युक्तम् इदमिति ॥ ४६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवमपि चेत्तदेवं घोरं रूपं दृष्ट्वा व्यथा भवति तर्हि तदेव रूपं दर्शयामीत्याह मा
ते इति ईदृक् ईदृशं घोरं मदीयं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु विमूढभावो विमूढत्वञ्च
मास्तु विगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षेण पश्य ॥ ४६ ॥

भाषा अनुवाद ।

सूत आदि कर्मकाण्ड के अर्थ संग्रह किये अन्य तिनसे अर्थात् न यज्ञविद्या
ध्यायनसे और न दानसे न अग्निहोत्र आदि क्रियोंसे न चान्द्रायण-
आदि उग्र कहे कठिन तपस्योंके द्वारा यह मेरा रूप नरलोक में देखने के
शक्य है सो हे कुरुप्रवीर अर्जुन तुमको छोड़ि और कोई नहीं नृलोकमें
इस रूपको देख सकता है सो तुम मेरे अनुग्रह से इस मेरे रूपका दर्शन-
करि अपने को कृतार्थ भये जानो ॥ ४६ ॥

जो ऐसा घोर भयानक रूप देखि तुमको क्लेश होता है तो जिस
में तुम मेरा रूप देखि व्यथा औ मूढता न होय इससे अब तुम विमतभय

सञ्जय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इत्यर्जुनमिति इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनं उक्त्वा स्वकं
वासुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् भूयः पुनराश्वासयामास
आश्वासितवान् भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रत्यक्षयोग्यत्वं तदिदं दृष्टं राज्ञे स्मृतो निवेदितवानित्याह सञ्जयइति तथाभूतं
वचनं मया प्रसन्नेनेत्यादि चतुर्भुजं रूपं किं तस्य रूपस्य परिचितपूर्वस्य प्रदर्शनेन प्रसन्न-
देहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगवतोयुक्तमित्यत्र हेतुमाह महात्मेति ॥ ५० ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवानिति सञ्जय उवाच इतीति वासुदेवोऽर्जुनमित्युक्त्वा
यथापूर्वभासीत्तथैव किरीटगदादियुक्तं चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शयामास एनमर्जुनं
भीतमेवं प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कपालुरिति वा ॥ ५० ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रसन्नचित्त होय फेरि हमारा सोई वह पूर्वरूप जो देखाचाहते हौ सी
देखौ यह भगवान ने कहा ॥ ४९ ॥

ऐसे वचन कहि कर भगवान ने अर्जुनको वही पूर्वरूप अपना देखाया
यह सञ्जय धृतराष्ट्र से कहते हैं कि महात्मा वासुदेव श्रीकृष्ण जीने अर्जुन
को सोई चतुर्भुज किरीट धारी अपना शान्त स्वरूप फेरि देखाया और
उर भये अर्जुनको आश्वास दिया ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुव ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांच्छिणः ॥ ५२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दृष्ट्वेदमिति दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सुखं प्रसन्नं भव सौम्यं जनार्दनेत्यर्द-
तेर्गतिकर्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षजनानां प्राणवियोगजनरकाद्यर्थ-
प्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा गमयित्वाच्च जनार्दनः अभ्युदयनिःश्रेय-
सपुरुषार्थाय इदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः सचेताः किं प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं
स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं
दृष्टवानसि यन्मम देवादयोऽप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनाकां-
क्षिणो दर्शनेष्वोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न दृच्छन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवं भगवदाश्वासितः सञ्जर्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततो निर्भयः सञ्जर्जुन उवाच दृष्ट्वेदमिति सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तो
जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यञ्च प्राप्तोऽस्मि शेषं स्पष्टं ॥ ५१ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसके अनन्तर निर्भय होय अर्जुनने कहा कि हे जनार्दन तुमारा
यह शान्त मनुष्य स्वरूप देखि मै अब प्रसन्नचित्त श्री सावधान भया हौं
अब मेरे जीसे भय दूर भई ॥ ५१ ॥

नाहं वेदेन तपसा न दानेन नचेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्योऽहमेवं विधोऽर्जन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं परन्तप ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कस्मात् नाहमिति नाहं वेदेः ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि नतपसोऽप्येव चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना नचेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथा दर्शितप्रकारो द्रष्टुमन्यैरशक्यो दृष्टवानसि मां यथा त्वं ॥ ५३ ॥

आनन्दगिरिलतटीका ।

उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिस्त्वत्पापवति भगवानिति त्वद्व्यतिरिक्ता-नाभिर्द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवादय इति ॥ ५२ ॥

दर्शनोपायाभावात् दुर्दर्शत्वमिति तर्हि दर्शनायोग्यत्वात् द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशङ्क्याह दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥

स्वामिजलतटीका ।

सकलस्थानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्मम विश्वरूपं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं अतो देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनं सिद्ध्यन्ति केवलं न पुनरिदं पश्यन्ति ॥ ५२ ॥ तत्र हेतुमाह नाहमिति स्पष्टार्थं ॥ ५३ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसके वादि भगवान् अपनी कृपाकी दुर्लभता देखावते हैं कि जो यह हमारा विश्वरूप स्वरूप तुमने देखा इसका दर्शन अतिदुर्लभ है देखो देवतागण भी इस रूपके दर्शन की इच्छा सर्वदा करते हैं परन्तु इसका दर्शन कभी नहीं पावते हैं ॥ ५२ ॥

उस अपने रूपके दुर्लभ दर्शन में कारण कहते हैं कि तुमने जो रूप मेरा देखा वह वेद अध्ययन श्री तपस्या या दान यज्ञ के द्वारा किस की देखनेकी सानर्थ नहीं है ॥ ५३ ॥

मत्कर्मजन्मत्परमो मदभक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुन संवादे
विश्वरूपदर्शनो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते भक्तेति भक्त्या तु किंविशिष्टेत्याह अनन्यया
अपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि भवति स त्वनन्या भक्तिः
सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादित्यत्र लभ्यते यथा साऽनन्या भक्तिस्तथा शक्योऽ-
हमेवं विधौ विश्वरूपप्रकारो हे अर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं
शास्त्रतो द्रष्टुञ्च साक्षात् कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुञ्च मोक्षञ्च गन्तुं
परन्तप ॥ ५४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति प्रच्छति कथमिति शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्-
दर्शनं सफलं सिद्धतीत्याह उच्यते इति न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तद्वद्भार्यं स्फुटयति
किमित्यादिना अनन्यभक्तिमेव व्यनक्ति सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

शामिकृतटीका ।

तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्यसे तत्राह भक्त्या त्विति अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या
तु एवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो द्रष्टुं प्रत्यक्षतः
प्रवेष्टुञ्च तादात्म्येन शक्योऽन्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो फेरि कौन उपायसे आप दर्शन देसकते हौ जो यह कहो तो
कहते हैं कि हे अर्जुन अनन्य कहे मदेकचित्त भक्तिही के द्वारा ऐसे
विश्वरूप से हम प्रगट हो सकते हैं और वह भक्त भी हमें जानि शकै
है और हे परन्तप अर्जुन शास्त्र से प्रत्यक्ष श्री तदात्मरूप प्रवेश अर्थात्
उस रूप में लीन हम कराय सकते हैं और कोई भी उपाय नहीं है यह
तुम निश्चयसे जानो ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेय-
त्वेन समुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृदिति मत्कर्मकृत्कर्मदर्थं कर्म मत्कर्म
तत् करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः
परमाप्रेत्यगन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते अयन्तु मत्कर्मकृत्कामेव
परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परमः परागतिर्यस्य सोऽयं
मत्परमः तथा मद्भक्तः मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति
मद्भक्तः सङ्गवर्जितः धन मित्र पुत्र कलत्र वन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः
स्नेहवर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरः अतः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः आत्मनो-
ऽत्यन्ताप्रकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परागति-
र्नान्या कदाचिद्भवतीति ॥ ५५ ॥

इति शाङ्करभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भक्ता त्विति विशेषणादन्येषामहेतुत्वसाशङ्काह अधुनेति समुच्चित्य संचिप्य पुञ्जी-
कृत्येति यावत् मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वम् आधिक्यम् इति पुनरुक्तिरित्याशङ्काह करो-
तीति भगवानेव परमा गतिरिति निश्चयवत्स्वत्वेन निष्ठा सिध्यतीत्याह तथेति न तत्रैव
सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिस्नेहालुप्तत्वादित्याशङ्काह सङ्गतेति द्वेपपूर्वकानिष्ठाचरणं वैरम्
अनुपकारिषु तद्भक्तेऽपि भवत्ववापकारिष्विति शङ्कित्वाह आत्मन इति एतच्च सर्वं संचिप्या-
नुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठते भगवत् प्राप्तिरवस्थान्माविनीत्प्रसंहरति अयमिति तदेवं
भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन क्रमसंक्षिप्तफल-
समिध्यानसमिवदत्ता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ॥ ५५ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतः सर्वशास्त्रार्थसारं परमरहस्यं शृण्वित्याह मत्कर्म कृदिति मदर्थं कर्म करोतीति
मत्कर्मकृत् अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य सः समैव भक्त आश्रितः पुत्रादिषु सङ्गवर्जितः
निर्वैरस्य सर्वभूतेषु एवभूतो यः स मां प्राप्नोति नान्यः इति द्वैरपि सुदर्शं तपो
यज्ञादिकोटिभिः भक्ताय भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीप्रसन्नस्वामिकृतटीकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अब शास्त्र के अर्थ का सारांश परम रहस्य कहते हैं कि हे पाण्डव
मत्कर्म कृत कहे मेरी प्रीति के अर्थ जो कर्म करे है और मत्परम कहे
महीं हौ परम प्रयोजन जिस को श्री मद्भक्त कहे मेरे आश्रित यथा पुत्र
स्त्री धनमे आशक्ति बिहीन और भूत कहे प्राणोमात्र मे बैर रहित जो है
सोई हम को प्राप्त होते हैं ॥ ५५ ॥

इति श्री जगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभावनी मानटीकायां

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वां प्रयुपासते ।

ये चाप्यक्षयमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

द्वितीय प्रभृतिष्वध्यायेषु विभृत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्त-
सर्वविशेषणस्यापामनमुक्तं सर्वयोगेश्वर्यं सर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरी-
श्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तज-
गदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीदं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्त-
वानस्ति मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयो रुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुक्षया
त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच एवमिति एवं सततयुक्तानैरन्तर्येण भगवत्
कर्मादौवयोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ता अनन्यशरणाः

आनन्दगिरिकतटीका ।

अशोच्यानित्यादिषु विभूत्वध्यायावसानेषु अध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानु-
सन्धानमुक्तमिति वृत्तं कीर्तयति द्वितीयेति अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो-
ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याहुः सर्वेति सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थिति
भङ्गप्रवेशनियमनाख्या तत्त्वैर्चर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या
विधिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापद्य मन्दमध्यमबोरनुग्रहार्थ-
मुक्तमित्यर्थः एकादशे वृत्तमनुव्रति निश्चरूपेति विश्वरूपेऽपि अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुव-
दति तच्चेति अतीतानन्तरलोकोक्तमर्थस्मरान्वयति मत्कर्मकृदिति यथाधिकारं तारतम्योपे-
तानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरभवतारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति अत इति सोपाधिक-
ध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य बोक्तृत्वादित्यर्थः एवं शब्दार्थद्वक्ता तमनूद्य सततयुक्ता इति भागं
विभजते एवमिति ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे अनन्येति मन्दमध्यमाधिकारिणः सयुध-

शाङ्खरभाष्यम् ।

सन्तुष्टां यथा दर्शितस्त्रिरूपस्यरूपपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषु षण्णाः सन्त्यस्तसर्व्वकर्मणां यथा विशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्व्वोपाधित्वाद्यत्तमकरणगोचरं यद्विलोके करणगोचरन्तद्गतमुच्यते अक्षेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादित्दं त्वक्षरं तद्विपरीतं गिटैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तत् ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शरणानुक्ता निर्गुणनिष्ठासुसमाधिकारिणो निर्दिशन्ति ये चेति यथा विशेषितमनिर्दिष्टं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादि वक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः नक्षरत्वमुक्ते वेत्यक्षरम् अव्यक्तमित्येतद्ग्राह्येति रस्तेति करणगोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्मरति ब्रह्मीति यथा विशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति गिटैश्चेति पर्व्वार्कगतक्रियापदद्वाराण्युक्तं सूचयति नदिति सर्वं तावदेते योगं समाप्तिं विन्दन्तीति योगविदः के पुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति वृत्त्यति के अतिशयेनेति ॥ १ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च श्रेयःकरदिव्येवज्जिज्ञेत् हादगोद्यमः पूर्वाध्यायान्ते संतुर्कर्मकान्तरमनो मद्भक्त इत्येवं गिटस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं कौन्तेय प्रतिजानी-
ह्येत्यादिना च तत्र तत्र तत्रैव श्रेष्ठत्वं निर्णीतं तथा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एक भक्ति-
विश्रुत इत्यादिना सर्वं ज्ञानज्ञानैव वृत्तिनं संनिराशनीत्यादिना च ज्ञानगिटस्य श्रेष्ठत्व-
संगत् एतत्तदयोः श्रेष्ठे विवेकजिज्ञासया भगवन्समर्प्य उवाच एवमिति एवं सर्वकर्मा-
पेक्षादिना सततवृत्ता स्पृष्टिषाः सत्तो ये भक्तास्त्वं विश्वरूपं सर्वत्र सर्वशक्तिं पर्युपासते
ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषसुपासते तेषामुभयेषां मध्ये केऽतिशयेन
योगविदोऽतिश्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

एका दश अध्याय के अन्तिमश्लोक से श्री नवम अध्याय के एक
तिस श्लोकादि से भी सगुण भगवद्भक्तही को श्रेष्ठ कहा और तेषां ज्ञानी
नित्ययुक्त एक भक्तिर्विश्रियते इत्यादि सप्तम अध्याय के सब हैं श्लोकसे

श्रीभगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अङ्गया परयोपेता स्ते मे युक्ततमो मताः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रीभगवानुवाच ये त्वत्परोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्ठाद्व्याप्तये त्वितरे मयीति मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतोतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते अङ्गया परया प्रकटय्या उपेताः मे मम मताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रतियुक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

किमनयोर्दोषयोर्मध्ये सुगम्यो योगो वा पृच्छति किंवा साजान्मोक्षहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याहुः श्रीभगवानिति यदि द्वितीयस्तनाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याहुः ये त्वत्परेति यद्याद्यस्तत्वाहुः ये त्विति सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधिष्ठितां योगिनामित्यर्थः विमुक्ता त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिरमद्विष्टाऽनाद्यज्ञानकृता दृष्टिरविद्या मिथ्याधीर्यस्य तमिति विशिनष्टि विमुक्तेति नित्ययुक्तत्वं साधयति अतोतेति ततोक्तो योर्शी मत्कर्मकृदित्यादि तस्मिन्निश्चयेनापनययोग-

भाषा अनुवाद ।

श्री सर्वज्ञानप्रवेनेव वृजिनं सन्तरिष्यसि इत्यादि चतुर्थ अध्याय के कृत्तिस श्लोकादि से भी ज्ञानी ही को श्रेष्ठ कहा सो सगुण निर्गुण उपासनामे कौन उपासना श्रेय है अर्थात् जो भक्त सर्वज्ञ विश्वरूप सर्वशक्तिमान रूप तुम को ध्यान करता है सो कि जो अव्यक्त श्री निर्विशेष अविनाशी ब्रह्म की उपासना करता है सो इन दोनों के मध्य में कौन भक्त अति-शय श्रोतवित अर्थात् श्रेष्ठ है यह अर्जुन भगवान से पूरतेभये ॥ १ ॥

ये त्वत्तरं मनिर्दे श्य मव्यक्तं पथ्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं भ्रुवम् ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यन्तत् शृणु येतु
अक्षरमनिर्देश्यमव्यक्ततत्त्वाद्गोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते अतोऽनिर्दे-
श्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पथ्युपासते परि समन्तादु-
पासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमु-
पगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेन दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमा-
चक्षते अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्भाष्य चिन्त्यं चाव्यक्तत्वा-
दचिन्त्यं यद्वि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मनस्तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः उपासते मयि सृष्टिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः उक्तोपासकानां
युक्ततमत्वं व्यगति नैरन्त्येयेति तदेव स्फुटयति अहोरात्रमिति अङ्गि च रात्रौचातिमात्र
मतिशयेन मामेव विषयान्तरविमुखाच्चिन्त्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

आभिकृतटीका ।

तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादि
गुणविशिष्टे मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्त्रिषाः सन्तः
श्रेष्ठया अद्भुतया युक्ता ये मामाराधयन्ति ते युक्ततमा समाभिमतः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिन दोनो के बीच मे सगुण उपासना सुख साध्य है इस हेतु से
भगवान् सगुण उपासक भक्त को श्रेष्ठ कहते हुये उत्तर देते हैं कि सर्व-
ज्ञत्व आदि गुणविशिष्ट परमेश्वर स्वरूप मेरे मे मन को एकाग्र करिके
अध्यापूर्वक मयीत्यर्थ कर्म का अनुष्ठान करने से मेरेमे निष्ट कहे युक्तंहीय
जो हमारी आराधना करता है सोई हमारे मत से युक्ततम कहे अति-
श्रेष्ठ है सो तुम मयीत्यर्थ कर्म करो ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दीप्तं वस्तु कूटरूपं कूटसाध्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रविद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दीप्तं मायास्रज्ज्यादिशब्द-
वाच्यतया मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु सहेखरं मम माया दुरत्यये-
त्यादौ प्रसिद्धं यस्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया अथवा
रासिरिव स्थितं कूटस्थमतएवाचलं यस्मादचलं तस्मात् ध्रुवं नित्य-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति किमित्यादिना पूर्वभ्यः फलतो
विशेषार्थस्तूशब्दः अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह अव्यक्तत्वादिति यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्य-
मिति योजना निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा
तदुपेत्यात्मत्वे गोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णहिन्देकतानमक्षरसात्वानमेव सदाभावयन्तीत्ये-
तदिह विवक्षितमित्याह यथेति अव्यक्तत्वमेवावित्यत्वेऽपि हेतुरित्याह यद्वाति कूटस्थ
शब्दस्रोतरार्थत्वं दृष्टप्रयोगतः साधयति कूटरूपमिति आदिपदमन्तरार्थं प्रकृते किन्तदन्तं
कूटशब्दितमित्याह तथाचेति उक्तानीत्या कूटशब्दस्यान्तरार्थत्वे यदनेकस्य संसारस्य
बीजस्त्रिरूप्यमाणं नानाविधदोषोपेयं तद्वादि तर्ज्याकृतं मायान्तु प्रकृतिं मम मायेत्यादौ
मायासद्भिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः तत्वावस्थानं के रूपेणेत्या-
शङ्क्यायासाह तदध्यक्षतयेति कूटस्थशब्दस्य निःक्रियत्वमर्थान्तरसाह अथवेति पूर्वमुपजीव्याग-
न्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिसाह अतएवेति ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तर्हीतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत्र आह ये त्विति द्वाभ्यां ये त्वतरं पर्युपासने ध्यायन्ति
तेऽपि सामेयं प्राप्तुमन्तीति दयोःत्वयः अन्तरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यशब्देन
निर्देश्यमशक्यं यतोऽव्यक्तं रूपादिहोनें सर्वतमं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेयात्तन्मयं कूटस्थं
कूटे मायाप्रपञ्चेऽविद्यानत्वेनावस्थितम् अचलं सन्दनरहितम् अतएव ध्रुवं नित्यं
दृष्ट्यादिरहितं स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर अक्षर ब्रह्मका लक्षण श्री स्वरूप कहते हैं कि ब्रह्म अनिर्देश्य
अर्थात् यह है ऐसा है इस कहने के अयोग्य है क्योंकि अव्यक्त कहे रूपादि

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

संनियम्येति संनियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इन्द्रियग्राममिन्द्रियस-
मुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ
ते समबुद्धयः ते ये एवस्मिन्धाः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां
वक्तव्यं किञ्चित् मां ते प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वात्
नहि भगवत् स्वरूपाणां सतां युक्ततमा युक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथमचरन्नुपासते तदुपासने वा किं स्यादिति तदाह सन्नियम्येति त्वत्त्वा हर्षविषाद-
रागद्वेषादिरहिता सम्यक् ज्ञानेनाज्ञानस्यापगीयत्वात् परम्परामेक्षयोरसम्भवस्त्वित्वाह
ते य इति सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तेषां चरन्ति ज्ञानवतां यथा ज्ञानम्भगवत्
प्राप्नोेरर्थसिद्धत्वादहवात्मात्ममित्याह नत्विति ज्ञानिनो भगवत् प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाण-
माह ज्ञानीत्विति ज्ञानवताम्भगवत् प्राप्नो त एवयुक्ततमावक्तव्याः कथं सशुणब्रह्मोपासकान्
युक्ततमावक्तव्यवानसीत्वायंक्याह नहीति ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

संनियम्येति इन्द्रियसमूहसमपहृत्य सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः नित्यानित्य इष्टा-
निष्टवस्तुप्राप्तौ ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

रहित है श्री सर्वव्यापी तथा निराकार हेतु से अचिन्त्य श्री कूटस्थ अर्थात्
कूट जो माया प्रपञ्च ब्रह्माण्ड तिस का अधिष्ठान कहे आश्रयरूप स्थित
है और अचल कहे व्यापार रहित तथा भ्रुव कहे अचल नित्य हानि वृद्धि
शून्य है तीन चारिके श्लोक का अर्थ एक साथ है ॥ ३ ॥

जो निर्गुण के उपासकों को क्लेश अधिक है तो फेरि क्या निर्गुण
के उपासक श्रेष्ठ नहीं हैं इस शंकापर दो श्लोक से कहते हैं कि जो
समदर्शी जन इन्द्रियगण को अपने वशीभूत करके अक्षर कहे अविनाशी

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ताऽसक्त चेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गति दुःखं देहवद्भि रवाप्यते ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किन्तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकतरस्त्व-
च्चरात्मनां परमार्थदर्शिनां नेहाभिमानापरित्यागनिमित्तः अव्यक्ता सक्त
चेतसामव्यक्ते आसक्तं चित्तं येषां ते अव्यक्ता सक्त चेतसस्तेषाम् अव्यक्ता
सक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि यस्माद् या गतिरचरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहा-
भिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सगुणोपासकेष्वपि कथमित्याह किन्त्विति अचरोपासनस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्य
सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेश इति अधिक एवेतरेभ्यो द्वैतदर्शिभ्यः कामिभ्य इति शेषः
तेषां क्लेशस्याधिकत्वे हेतुं सत्त्वा विशिनष्टि देहेति अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषमचरान्त-
स्त्रिदासक्तमभिनिविष्टहेतो येषान्तोपासिति यावत् अचरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे
भगवानेव हेतुमाह अव्यक्तेति दुःखं दुःखेन कच्छेत्तेति यावत् अतो देहाभिमानागादि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु तेऽपि त्वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्ततमत्वं कुत इत्यपेक्षायां क्लेशाक्लेशकृतं
विशेषमाह क्लेश इति त्रिभिः अव्यक्ते निर्विशेषेऽचरे आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशो-
ऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमाननिर्मुक्तं यथाभवति एव-
मवाप्यते देहाभिमानिनां नित्यं प्रत्यक् प्रवृत्तत्वं दुर्घटत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

ब्रह्मका ध्यान करते हैं सो सकल भूतों के हितकारी निर्गुण उपासक
मनुष्य भी हम को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

जो निर्गुणके उपासक भी तुम को प्राप्त होते हैं तो सृष्टणके उपासक
युक्त कहे अष्ट जो आपने कहा सो कैसे संभव है इस शंका को निवारण
करते हुये तीन श्लोक से क्लेश हेतुक विशेष कहते हैं कि अव्यक्त

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

अक्षरोपासकानां यद्वर्त्तनं तदुपरिष्ठादध्यामः यत्त्विति ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अविविक्तमानसमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं सुक्ता यस्य सोऽनन्यस्तेनाऽ- अनन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ते कथं वर्त्तन्ते तत्वाह व्यक्तेरिति यद्यक्षरोपासका मासेयामुबन्तीति विशिष्यन्ते तत् किं सगुणोपासकाण्यः नामुबन्ति न तेषामपि क्रमेण अन्तर्भागेरित्याह ये त्विति तदण्डः शङ्खभिरुत्थितः ॥ ८ ॥

स्वात्मिकतटीका ।

सङ्गकामान्तरु मत्परादादनायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्याह ये त्विति द्वाभ्यां ये मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य यदर्थं मत्पराभूत्वा मां ध्यायन्तोऽनन्येन न विद्यते- ऽन्यो भजनीयो यस्मिन् स्तेनैवैकान्तभक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

निर्विशेष अक्षर ब्रह्म मे जिस का चित्त आशक्त भया उस को अधिक लेश हाँय है क्योंकि अव्यक्त ब्रह्म विषयक ज्ञां निष्ठा सो देहाभिमानी मनुष्य को अति दुख से प्राप्त होती है कारण यह कि स्थूलशरीर मे आत्मबुद्धि बिभिष्ट मनुष्यों के मन का अन्तर्मुख वृत्ति का प्रत्यक्ष चेतन्य मे निमग्न होना सर्वथा दुष्कर है ॥ ५ ॥

परन्तु मेरे भक्त मेरी कृपा से अनायास सिद्ध होती है यह दो श्लोक के द्वारा कहते हैं कि जो मनुष्य परमेश्वर स्वरूप मेरे को सकल कर्म अर्पणपूर्वक मत्परायण कहे अनन्य भाव से मेरे मे तत्पर हाँते हैं ते मेरा ध्यान उपासना करते हैं अनन्यभाव कहे नहीं है अन्यवस्तु मे भाव प्राँति जिस मे ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।
 भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
 मय्येव सन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेषां किं तेषामिति तेषां मदुपासनैकपराणामहमौश्वरः समुद्धर्ता
 कृत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव
 सागरवत् सागरो दुरुत्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता
 भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि
 विश्वरूपे आवेशितं चेती येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषां ॥ ७ ॥

यतएवं तस्मात् यथ्येवेति मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः सङ्कल्प विकल्पा-
 ल्पकमाधत्स्व स्थापय मय्येव व्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिम् आधत्स्व निवेशय
 ततस्तेन किं स्यादिति शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

तेषां भगवद् ध्यायिनी किं फलतीति शङ्कामनुभाष्य फलसाह तेषामित्यादिना
 समुद्धर्ता सम्यगूर्ध्वं नेता ज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः मृत्युरक्षानं मरणाद्यनर्थहेतुत्वात्तेन
 कार्यतया युक्तः संसारः ॥ ७ ॥

स्वामिभूतटीका ।

एवं मय्यावेशितं चेतो यैस्तेषां मृत्युमुक्तात् संसारसागरादहं सम्यगुद्धर्ता अचिरेण
 भवामि ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार से जिनो ने मेरे से चित्त लगाया है उनका हे पार्थ
 तत्काल इस मृत्युसंसार सागर से उद्धार करनेवाला मैं हों अर्थात् एकाग्र-
 चित्त भक्तजनों को मैं संसार दुख से उद्धार कर्ता हूँ ॥ ७ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मासिच्छासुं धनंजय ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मयि निवासं करिष्यस्येव अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयोत्र न कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥

अथेति अथ एवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्त्तुं न शक्नोषि चित्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समादृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छे प्रार्थयस्व आप्तुं प्राप्तुं हे धनञ्जय ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवदुप्रासना विणिष्टफलेत्येवं यतः भित्तमनो भगवन्निर्झर्यं प्रयतितव्यमित्याह यत इति असंज्ञिताकरणं श्लोकपूर्णायां मनो बुद्धयोर्भगवत्प्रस्थापने प्रत्यपूर्वकं फलमाह तत इति भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

खामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मान्मथ्येवेति मथ्येव संकल्प विकल्पात्मकं मन आधत्स्व स्थिरीकृतं बुद्धि-सपि व्यवसायात्मिकां मथ्येव निवेशय एवं कुर्वन्नात् प्रसादेन लब्धं ज्ञानः सन्नत उर्ध्वं देहान्ते मथ्येव निवसिष्यसि निवत्स्वसि सदात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः तथा च श्रुतिः देहान्तेदेव परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे इति ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस से संकल्प विकल्पात्मक मन को मेरे मे स्थिर करो और व्यवसायात्मिका बुद्धि को भी जो मेरे मे लगावो तो देह के अन्तमें मेरी कृपासे तत्तज्ज्ञान को प्राप्त होय परमात्मारूप मेरे मे स्थिति कहे वास करोगे इस में कुछ संशय नहीं है सोई श्रुति कहती हैं कि सगुण उपासक को देहान्त होने पर वह उपास्य देव परब्रह्म मंत्र उपदेश करिके अपरोक्ष कहे साक्षात् कर देय है ॥ ८ ॥

अभ्यासेऽप्य समर्थोऽसि सत्कर्म परमो भव ।

सदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अभ्यासेऽपीति अभ्यासेऽप्य समर्थोऽसि यर्हि अशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्म परमो भव सदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो भव मत्कर्म प्रधान इत्यर्थः अभ्यासेन विना सदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगं ज्ञान-प्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

तत् प्रदर्शनपूर्वकं भगवन् प्राप्तावुपायान्तरमाह अथेत्यादिना ॥ ८ ॥

एकमात्रस्वर्गं स्थूलं प्रतिमादिममावागं तपोभ्यन्तरे विश्वरूपे चित्तकायग्रहैतानि निवेशादभ्यासाधीने योगेऽपि साक्षात्भावे पुनरुपायान्तरमाह अभ्यासे पीति अभ्यासयोगेन भगवदर्थं कर्माणि कुर्वन्तस्य किं स्यादित्यागत्याह अभ्यासेनेति सिद्धिः ब्रह्मभावः अथेरिह अर्वाभिन्नचतुर्थः ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

अत्थायक्तं प्रति सुगमोपायमाह अथेति स्थिरं यथा भवत्येवं मयि चित्तं धारयितुं यदि शक्तो न भवामि तर्हि पिबिषं चित्तं पुनः पुनः प्रत्याकृत्य मदसुखरसलक्षणो योऽभ्यासयोगस्तो न मां प्राप्नुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ८ ॥

यदि पुनर्नैव तत्वाह अभ्यास इति यदि पुनरभ्यासेऽत्यशक्तोऽसि तर्हि सत्प्रीत्यर्थानि यानि कर्माणि एकादशुपवासव्रतपूजापरिचर्यानाम् संकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यत्नं तादृशो भव एवंभूतानि कर्माण्यपि सदर्थं कुर्वन् भोक्तुं प्राप्नुयसि ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर सगुण उपासना मे अशक्त पुरुष को सुगम उपाय कहते हैं कि जो चित्त को मेरे मे स्थिर करने न शके तो हैं धनञ्जय अर्जुन विषय मे विवक्षित चित्त की विषयीं से पुनः पुनः फेरि कर मेरे स्मरण की अभ्यास से हमें-प्राप्त होने की यत्नकरै ॥ ८ ॥

श्रीर जो अभ्यास करने मे समर्थ न होउ तो सत्प्रीत्यर्थ एकादशी

अथैतदप्यशक्नोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्म फलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

अथैतदिति अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्तुं परत्वं तत् कर्तुं मद्युक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि मन्त्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्व-
कर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

भगवत् कर्म परत्वमप्यगम्यमिति शङ्कते अथेति बहिर्विषयादृष्टचेतस्त्वानित्यर्थः तर्हि
भगवत् तात्पर्यप्रायत्नेन संयतचित्तो भूत्वा कर्मफलसंन्यासं कुर्वित्याह मद्योगमिति ॥ ११ ॥

सामिज्ञतटीका ।

अथान्तं भगवद्भर्मपरिनिष्ठाया मय्यगम्यस्य पञ्चान्तरसाह अनेति यद्येनदपि कर्तुं
न शक्नोऽपि तर्हि मद्योगं मदेकशरणं त्वमाश्रितः मन् सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामवश्यका-
नाञ्चाग्निहोत्रादि कर्मणां फलानि यतचित्तो भूत्वा परित्यज्य एतदुक्तं भवति मया तावदी-
श्वराज्ञया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं तापदु दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनमित्येवं
मयि भावमारोप्य फलाशक्तिं परित्यज्य वर्त्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति
तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

उपवास व्रत पूजा औ नाम का कीर्त्तन आदि कर्म तो धर्म हैं उन में
तत्पर होऊ क्योंकि मत्प्रीत्यर्थ कर्म करने से भी तुम मुक्ति को प्राप्त
होउगे ॥ १० ॥

और इस भगवद्भर्म में भी असमर्थ पुरुष को दूसरी उपाय कहने हैं
कि जो मत्प्रीत्यर्थ कर्म भी न करि शकै तो एक मेरी शरण होय औ चित्त
वशीभूत करिके यावत् कर्मफल का परित्याग करै इस का तात्पर्य यह
है कि अन्तर्यामी ईश्वरकी प्रेरणा से हम को कर्म कर्तव्य हैं और इन कर्मों
का दृष्ट अदृष्ट फल परमेश्वरके आधीन है असा भाव मेरे में आरोप करिके

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाद् ज्ञानाद्भयानं विशिष्यते ।

ध्यानात् कर्म फलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कक्षाद्-
विवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते
ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इति अनुषज्यते एवं कर्म-
फलत्यागात् पूर्वं विशेषणवतः शान्तिकपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव
स्यान्नतु कालान्तरमपेक्षते अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वीपदिष्टोपायानुष्ठाना-
शक्ती सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयः साधनमपदिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो
हि ज्ञानमभ्यासादुत्तरोत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते
सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् केन साधर्म्येण स्तुतिः
यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धं कामाश्च
सर्वे श्रौतस्मात् सर्वकर्मणां फलानि तत्प्रागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्थान-

अनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरलोकतात्पर्यमाह इदानीमिति ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अस्यासौ
ज्ञानार्थं श्रवणाभ्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात् कारो
हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह एवमिति प्रीणाह भगवानिति तस्मिन् कर्मसंन्यासपूर्वक-
मित्यर्थः पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्यागादित्यर्थः अनन्तरमेवेत्युक्तं
अयं नत्विति ननु कर्मफलत्यागस्य सद्यः शान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिस्त्विति
प्रतिविधिर्विद्ध्यत तत्राह अत्रत्येति दीर्घेण कालेनादरनैरन्तर्यामुष्ठिताद्द्वयानाहस्तु साक्षात्
कारद्वारा संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाज्ञानात्तप्रागस्य विशिष्टत्वोक्तस्तदीयस्तनिरवेष्टेत्याह
अत्रत्येति तत्र हेतुमाह सम्यग्ज्ञेति सम्पन्नानि प्राप्नानि साधनान्यचरोपासनादीनि तेषां
मध्ये पूर्वपूर्वस्थानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्य अनुष्ठेयत्वोपदेशान्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः

भाषा अनुवाद ।

फल को इच्छा त्याग पूर्वक कर्म करने से मेरी कृपा के द्वारा तुम अवश्य
क्षतार्थ हो उगे ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अतरेव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञस्य सर्वकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्रबोधनार्था यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य अयः साधनत्वमभिहितम् अत्र चात्मे श्वरभेद-माश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतः समाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मा-नुष्ठानादि चार्थं तदप्यशक्तोऽसीत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपास-कस्य कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुप-पत्तिं दर्शयति भगवान् ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्ये मुक्तेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्ते धामहं समुद्धर्त्तेति यदि ह्रीश्वरस्यात्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वाद्क्षररूपा एव ते इति समुद्धरण-कर्मवचनन्तत् प्रत्यपेक्षलं स्याद्यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवां-स्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति न चात्मान-मीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्य चिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चित् विरोधात् तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्वेषणानाम् अहेष्टा सर्वभूतानामित्यादि धर्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्त्तते ॥१२॥

आनन्दगिरिकतटीका

त्यागे विशिष्टत्ववचनस्य केन साधनेष तं प्रतिस्तुतित्वमिति पृच्छति केनेति उत्तरमाह यदेति अमृतत्वसुक्तम् अथसत्त्वोऽमृतो भवतीति शेषादिति शेषः कामप्रहाणस्यामृतत्वार्थत्व-मथा कामयमान इत्यादावपि सिद्धमित्याह तदिति कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याह कामाश्चेति कर्मफलत्यागादेवशान्तिंश्चेतज्ञाननिष्ठो-मेक्षितेत्याशङ्क्याह तत्त्यागे चेति तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशङ्क्याह इति सर्वेति विद्यावतस्यागवद्विद्वत्यागस्यापि त्यागस्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्त्युक्तेति स्तुति सुप-संहरति इति तत् सामान्यादिति किमर्थस्तुतिरित्याशङ्क्य त्यागे रुचिसुखाद्य प्रवर्त्तयितुमि-त्याह प्ररोचनार्थेति तामस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति फलत्यागः अथो हेतुत्वे कर्मत्या-गादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशङ्क्याह एवं कर्मेति फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठा-नस्यापि नित्येन्द्रे अथो हेतुतया विवक्षितत्वानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः सत्यत्वद्वेष्टेत्याद्यवतार-

अहेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममा निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमौ ॥ १३ ॥

आनन्दगिरितटीका ।

यितुं हतं कीर्तयति अत्र चेति तथोक्तोदात्तान्तिकोऽभेदो न तर्हि ईश्वरे साः समाधानरूपो योगाऽत्यन्ताभेदे ध्यातव्यत्वमावात् नचात्यन्ताभेदे कर्मास्तुष्टानं तत्फलत्यागो वा अपरत्वं तद्व्यागादित्यर्थः भगवदुक्तिरसामर्थ्यादपि कर्मयोगादना भेददृष्टिसतो भवतीत्याह अत्रेति अक्षरोपासकस्य कर्मयोगवत् कर्मयोगि-गोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह तथेति अक्षरोपासकः सम्पत् धीनिष्ठा दया ज्ञानं भगवन्तसेवाशुबन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाप्ता अपि ते तथा च कर्मिणो नाक्षरोपासना सिद्धिरित्यर्थः इतश्चाक्षरोपासनं कर्मास्तुष्टानं नचेवात् युक्तमित्याह अत्रेति नन्वाक्षरोपासकवदन्येषामपि ईश्वरात्मता विशेषात् कुतस्तदधीनत्वं तत्राह यदीति कर्मयोगस्याक्षरोपास्तेष्व गुणपदेकत्वाद्योने हेतुन्तरमाह सखाञ्चेति कुरु कर्मेवेत्यादाविति शेषः सिद्धाक्षरोपाको वाक्यादीश्वरमात्मनञ्चेति नामौ त्रिवाद्यां गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेनैव रत्नदोरेकत्वं व्याघातादतोऽपि नाक्षरोपासनं कर्मास्तुष्टानञ्चेकत्वं युक्तमित्याह चेति अक्षरोपास्ति कर्मयोगयोरेकत्वाद्योने फलितमाह तस्मादिति अज्ञानं कर्मिणं ब्रह्ममाण्डर्भजानस्य साकल्ये ताद्योगादक्षरनिष्ठानाभेदेदस्यते अविच्छेदशस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तस्मिन् फलत्यागं स्तोति अथ इति सम्यग्ज्ञानरहिततादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं अर्थं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यात्वा विविष्टं ततस्तु तं प्रत्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादध्युक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवं भूतत्यागात् कर्मसु तत्फलेषु चाणक्तिनिवृत्त्या सत्प्रसादेन समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और उक्त फलत्याग की प्रशंसा करते हैं कि सगुण की उपासनामें सम्यक् ज्ञानरहित जो अभ्यास तिस में युक्ति सहित उपदेश पूर्वक यह सगुण उपासना का अङ्गभूत जो पराजितज्ञान भी श्रेष्ठ है और उस ज्ञान में भी ध्यान अधिक है और तिस में भी कर्मफल का त्याग श्रेष्ठ है क्योंकि काम और कर्मफल में आसक्ति निवृत्त हानिपर मेरी अनुग्रह शीघ्र संसार की शान्ति होती है ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अद्वेष्टेति अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टात्मनि दुःखहेतुमपि न किञ्चिद्वेष्टि
सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि यस्मात् पश्यति मित्रस्य भावो मैत्रो मित्रतया
वा वर्तते इति मैत्रः करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान्
करुणः सर्वभूताऽभयप्रदः संन्यासीर्थः निर्ममो ममेति प्रत्ययवर्जितो निरह-
ङ्कारो निर्गताऽहं प्रत्ययः समदुःखेति समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरा-
गयो अप्रवर्तके यस्य समदुःखसुखः क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽवि-
क्रिय एवास्ते ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकनटीका ।

सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुः तं विद्वानपि द्वेष्टुं चेत्वाशङ्काह आत्मन इति तत्र
हेतुः सर्वास्तीति सर्वभूतानादित्युभयतः संबध्यते मम प्रत्ययवर्जितो द्वेष्टेऽपीति शेषः
व्रत स्वाध्याय कृताहङ्कारः निष्कान्तत्वमाह निर्गतेति ॥ ११ ॥

स्वामिकनटीका ।

एवं भूतस्य मनुष्यस्य जिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतुं धर्मानाह अद्वेष्टेत्यदिभिः सर्वभूतानां
यथायथमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्तमेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तते इति मैत्रः
हृत्तेषु कृपालुरित्यर्थः निर्ममो निरहङ्कारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः समे सुखदुःखे यस्य सः
क्षमी क्षमाशीलः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब पूर्व उक्त भक्त के ऊपर शीघ्र भावत की कृपा होने का हेतु रूप
सकल धर्म आठ श्लोकसे कहते हैं कि साधारण से सब जीवों के साथ
निर्वैर और सब का मित्र तथा दयावान् अर्थात् समान से मैत्री औ हीन
पर कृपा और ममता से विहीन अहङ्कार से शून्य औ कृपालुता से औरका
सुखदुख देखि अपने सुखदुख के समान जो जानै है ऐसा पुरुष अपने
सुखदुख से समबुद्धि औ क्षमाशील मनुष्यपर मेरी शीघ्र प्रसन्नता होती
है ॥ १२ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पित मनो बुद्धिर्यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

यस्मान्नो द्विजते लोका लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सन्तुष्ट इति सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे च उत्पन्नालं-
प्रत्ययः तथा गुणवत्त्वाभे विपर्यये च सन्तुष्टः सततं योगी समाहितचित्तः
यतात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरोनिश्चयोऽध्यवसायो यस्यात्मनस्त्व-
विषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पित मनो बुद्धिः संकल्पात्मकमनोऽध्यवसायलक्षणा
बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते मनो बुद्धी यस्य संन्यासिनः स मय्यर्पित मनो
बुद्धिर्य ईदृशो मदक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोत्पद्यमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं
तदिह प्रपञ्च्यते यस्मादिति यस्मात् संन्यासिनो नो द्विजते नोद्वेगं गच्छति

खानन्दगिरिकृतटीका ।

अक्षरोपासकस्याज्ञानतो विषयेऽप्यन्तराख्याह सन्तुष्ट इति सततमिति सर्वत्र संबध्यते
कार्यकारणसंवातः स्वभावशब्दार्थः स्थिरत्वं कुतर्कादिना नभिभवं पीयत्वं मङ्गलं मङ्गलजन-
परो ज्ञानवानिति यावत् ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

सन्तुष्ट इति सततलाभेऽलाभे च सन्तुष्टः सुप्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा
संयतस्वभावः दृढो महिषये निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनो बुद्धी येन एवंभूतो मङ्गलः
स मे प्रियः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और हानि लाभ मे प्रसन्नचित्त तथा अप्रमत्त बशीभूत स्वभाव औ
सतविषय मे दृढ़ निश्चय और मेरे मे अपेक्ष किया है मनबुद्धि जिसने
ऐसा जो मेरा भक्त सो हमै अति प्रिय है ॥ १४ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दत्त उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भ परित्यागो यो मङ्गलः समे प्रियः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

न सन्तप्यते न संशुभ्यते लोको लोकात् नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोर्द्वे गैः
हर्षस्यामर्षश्च भव्योद्देगश्चतैः हर्षामर्षभयोर्द्वे गैर्मुक्तो हर्षः प्रियलाभे अन्तः-
करणस्योत्कर्षो रोमाञ्चेनाशुपातादिलिङ्गः तथा अमर्षोऽभिलषितप्रतिघाते
असहिष्णुता भयत्वासः उद्देग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्ष इति टेहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति सविषयेष्वन-
पेक्षो निष्पिहः शुचिर्वाङ्माभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नो दत्तः प्रत्युपपन्नेषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानवतो भगवत् प्रियत्वे प्रमाणमाह प्रियो ङीति किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते
तत्वाच्च नदिति उद्देगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह यस्मादिति न केवल-
सद्देगं प्रत्यपादानत्वमेव संन्यासिनो नानुपपन्नं किन्तु तत् कर्तृत्वमपीत्याह तथेति अत्र
हिष्णुता परकीयप्रकर्षस्थेति शेषः त्वाससंस्कारादिदर्शनाधीनः उद्विग्नत्वमचेतना चेतना-
धीनस्य लोकादिति यावत् ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यस्मादिति यस्मात् सकशात् लोको जनो नोद्विजते भयशङ्कया क्षोभं न प्राप्नोति
यच्च लोकान्नोद्विजते यच्च स्वाभाविकैर्हर्षादिमिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वसेष्टलाभे उत्साहः
अमर्षः परस्य लाभेऽसह्यं भयं त्वासः उद्देगो भयादिनिमित्तः चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो यो
मङ्गलः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जिस पुरुष से लोग भय के द्वारा उद्देग कहे चित्तका क्षोभ नहीं
पावते और जिस को लोगों से उद्देग नहीं होता है और जो द्रष्ट
होने से प्रसन्न औ अनिष्टहोने से अप्रसन्न तथा आमर्ष कहे दूसरे की
लाभ न देखि सकना यह जिस के नहीं है और भय उद्देग से रहित जो
मेरा भक्त सो मीहि प्रिय है ॥ १५ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काञ्चति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः उदासीन इति उदासीनो न कस्यचिन्मि-
त्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः सर्वारम्भपरि-
त्यागी आरम्भन्त य इति आरम्भा इहामृत फलभोगार्थानि कामहेतूनि
कर्माणि सर्वारम्भान्तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो
मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

किञ्च यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं काञ्चति
शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी
भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानियो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति आदिपदमपेक्षणीय
सर्वसंपन्नार्थं प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिं कर्तव्येषु कर्तुंहेत्यर्थः परैस्तादृजित्यापि गता व्यथा
भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह गतेति ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अनपेक्ष इति अनपेक्षो यदृच्छयोपस्थितेऽप्यर्थे निष्पृहः शुर्ववाह्याभ्यन्तर-
शौच सम्पन्नः दत्तोऽनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथ आधिभूत्यः सर्वान् इष्टाद-
ष्टादीनारम्भासुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतः सन् यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जिस को अनायास प्राप्त धन की भी इच्छा नहीं और भीतर-
बाहर शुचि कहे पवित्र श्री दत्त कहे आलस्य रहित तथा पक्षपातवर्जित
श्री गतव्यथ कहे आधिभ्याधिशून्य श्री सर्व आरम्भ कहे उद्यम का त्यागी
ऐसा भक्त मेरा प्रिय है आधि मन की चिन्ता और व्याधि रोग को
कहते हैं ॥ १६ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

श्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिसान्न्धे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सम इति समः शत्रौ मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः

श्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वं च च सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

किञ्च तुल्यनिन्देति तुल्य निन्दा स्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती
तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान् संयतवाक् सन्तुष्टो येन
केनचित् शरीरस्थितिमात्रेण तथा चोक्तं येन केनचिदाच्छत्रो येन केनचि-
दाश्रितः यत्र कचन शायी स्यात्तन्दे वा ब्राह्मणं विदुरिति किञ्च अनिकेतो

आनन्दगिरिजटटीका ।

न च क्षमीत्यनेन पौनरुक्त्यं प्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यभ्युप-
गमाद्देवहृषीदिराहिल्यमपि ज्ञानिनो लक्षणाभित्याह किञ्चेति सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन
विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्बिहितद्वयत्वं मासङ्कोचोति विशिनष्टि शुभाशुभ इति वैषम्य-
दुद्भवाभावादपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह सम इति ॥ १७ ॥

स्वामीकृतटीका ।

किञ्च य इति प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति अप्रियं प्राप्य यो न हेष्टि इष्टार्थेनापे सति
यो न शोचति अप्राप्तमर्थं यो न काञ्चति शुभाशुभे पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य सः
एवं भूतो भूत्वा यो सङ्गक्षिप्तान् स मे प्रियः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो प्रिय वस्तु पायके सन्तुष्ट और अप्रिय पायके असन्तुष्ट न होय
और इष्टके नाश होनेपर भी शोचता नहीं और किसी अप्राप्त वस्तु की
आकांक्षा जिस के मन में नहीं है और शुभ अशुभ कहे पुण्य पाप का भी
त्यागी कहे त्याग का अधिकारी है ऐसा भक्ति से युक्त मनुष्य हमें
प्रिय है ॥ १७ ॥

ये तु धर्मान्मतमिदं यथोक्तं पथ्युपासते ।

अध्वाना मत्परमा भक्तास्तेऽतौव मे प्रियाः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽयमनिकेतः स्थिरम-
तिर्भक्तिमान् मे प्रियः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम इति अद्वैतेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः सम्प्रति सर्वत्रैवाविकृतचित्तसत्त्व-
सुषुप्ते सर्वत्र चेतते स्तिर्यादावचेतने च चन्दनादावित्थर्थः ॥ १८ ॥

वाग्यतत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किञ्चेति निन्दारोष संकीर्तनं
स्तुतिर्गुणगणनं हेतुस्त्विनामात्र फलेनाद्यादिना ज्ञानिः सन्तुष्टत्वे स्मृतिं प्रमाणावति
तथाचेति नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो दिनेष्वसित्याह किञ्चेति न कुक्षां नोदके
सङ्गो न चैवे न त्रिपुष्करे नासने वसने नास्ते यस्य वै मोक्षवित्तु स इति स्मृतित्युक्तोऽर्थः
प्रमाणावति नेत्यादिना ॥ १९ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च सम इति शब्दो भित्ते च सम एकरूपः मानापमानयोरपि तथा सम एवं
हर्षविषादशून्य इत्यर्थः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्च समः सङ्गविवर्जितः कषिदध्य-
नासक्तः ॥ १८ ॥

किञ्च तस्या निन्दा स्तुतिश्च यस्य सः मौनी संयतवाक् येन केनचित् यथालब्धेन
सन्तुष्टः अनिकेतो नियतवासशून्यः स्थिरमतिः व्यवस्थितचित्तः एवं भूतो सङ्गक्षिप्तान्
यः स नरो सम प्रियः ॥ १९ ॥

भाषाऽनुवाद ।

और शब्द भिन्न दोनों के प्रति समान कहे प्रीति विरोध रहित
और मान अपमान मे भी हर्ष विषाद रहित है और शीत उष्ण सुख दुख
मे एक रूप है तथा सङ्गवर्जित कहे विषयों मे आशक्ति रहित जो है ॥ १८ ॥

और निन्दा स्तुति जिस को तुल्य है औ जो मौनी कहे विरुद्ध वचन
तथा वक्याद रहित हो ओकुछ यथालाभ से सन्तुष्ट है अनिकेत कहे
निवासस्थान शून्य तथा स्थिर मति अर्थात् वशीभूत चित्त हैं ऐसे गुण
युक्त नर मेरे परम प्रिय हैं ॥ १९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाचरस्योपासकानां निवृत्तं सर्ववर्णानां
संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां स्वर्गजातं प्रकान्तमुपसंहृत इति ये
त्विति ये तु संन्यासिनो धर्मासृतम्यर्मादनपेतं धर्म्यं च तदसृतञ्च तदसृतत्व-
हेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति
अद्वेष्टाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशयो गतिर्थ्ये-
षान्ते मत्परमा मङ्गलाश्च उत्तमाम्परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्ते-
ऽतीव मे प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमिति यत् सूचितं तदव्याख्याये-
होपसंहृतं भक्तास्ते तीव प्रिया इति यस्माद्वर्मासृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्-
भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्मासृतं सुख-
या यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परस्याम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

युनः युनर्भक्तैर्ये ह्यखमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायार्थम् अद्वेष्टेत्यादिधर्मजातं
ज्ञानयतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंज्ञारक्तोक्तमवतारयति अद्वेष्टेत्यादिना चतुर्थ-
पादस्य तात्पर्यमाह प्रियो ह्येति यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानयतो लक्षणं तथापि
जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति यस्मादिति तदेवं सोपा-
धिकामिध्यानपरिपाकाद्विरूपाविकमनुसन्दधानस्याद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि धर्मविशिष्टस्य
मुख्यत्वाधिकारिणः साक्षात्कारसम्भवात्ततो मुक्तुमुपपत्ते लङ्गेत वाक्यार्थधीविषयोन्वय-
योग्यस्तत्पदार्थाऽनु-सन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

उक्तं धर्मजातं सकलमुपसंहरति ये त्विति यथोक्तमुक्तप्रकारं धर्ममेवास्मत्तम् अस्म-
त्तत्सधनत्वात् धर्मासृतमिति केचित् पठन्ति ये तदुपासते अस्तुतिष्ठन्ति अद्वं कुर्वन्तो
मत्परमाश्च सन्तो मङ्गलास्तेऽतीव मे प्रिया इति दुःखमव्यक्तवर्त्तितदुद्धविघ्नमतो बुधः सुखं
द्रष्टृपदास्मोजं मुक्तिं सत्पथवान् भजेत् ॥ २० ॥

इति स्वामिकृतटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाऽनुवाद ।

यही सब पूर्वोक्त धर्म अमृत कहे भुक्ति रूप हैं इन को यथोक्त रूप से जो अज्ञायुक्त मनुष्य उपासना करते हैं और मत्परमा कहे मैहीं हों परमपरायण जिन को ऐसे मेरे भक्तजन मुझे अतिशय प्रिय हैं ॥ २० ॥

इति श्रीजगन्नाथशक्तविरचित मनभावनामनीटीकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभङ्गवज्रीता ।

वयोदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षैत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राज्ञः क्षैत्रज्ञ इति तद्दिदः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते हे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाष्टधा भिन्नापरा संसारहेतुत्वात्परात्तान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका याभ्याम् ईश्वरा जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वय- निरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्व निर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते अती- तानन्तराध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति- स्थावत्तत्त्वज्ञानिनां सत्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्त्तन्ते इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रथमं मध्यमयोः षट्कयो स्त्वं तत्प्रादार्थ्यावुक्तौ अन्तिमस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्- धोप्रधानोऽधुनाऽऽरभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमष्टकाद्यमवतितारयिषुर्व्यवहितं दृष्टं कीर्त्तयितुं सप्तम इति प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनोक्ता सत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह संसारेति इतस्तन्व्यामित्यादिनोक्ता प्रकृतिमनुकामति परा चेति परत्वे हेतुं रूचयति ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयमित्याशङ्क्य कारणत्वार्थ- मित्याह याभ्यामिति दृष्टमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह तत्रैति व्यवहितेन सम्बन्धसङ्ख्याऽव्यवहितेन तं विवक्षुरव्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्ठाक्तेति सम्बन्धः निष्ठामेव व्याचष्टे यथेति वर्त्तन्ते धर्मजातमनुवदति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वसुक्त- मिति यो जना अव्यवहितमेवमनूद्य तेनोत्तरस्य सम्बन्धं सङ्गिरते केनेति तत्त्वज्ञानोक्ते- रुक्तार्थेन समुच्चयार्थेति ।

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्त्वज्ञानेन यक्ताः यथोक्त धर्माचरणात् भगवतः प्रियाः भवन्त्येवमर्थ-
 च्चायमध्याय आरभ्यते प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषया-
 कारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण
 संज्ञियते सोऽयं सङ्घात इदं शरीरं तदेतत् भगवानुवाच इदमिति इदम् इति
 सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति हे कौन्तेय हतत्राणात् क्षयात् क्षरणात्
 जैववहास्मिन् कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमितीति शब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमि-
 त्येवमभिधीयते कथ्यते एतत् शरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति आपाद-
 लमस्तकं ज्ञानेन विषयी कराति स्वाभाविकेन आपदेशिकेन वा वेदनेन
 विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इतीति
 शब्दः एवं पदार्थक एव पूर्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः के तद्विदस्तो क्षेत्रज्ञे-
 च्छौ वेदितन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कारः जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजां प्रतिक्षेत्रमिच्छोनां नाक्षरेष्वेकमित्याशङ्क्य
 संसारस्य आत्मधर्मत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं यत्तु संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रकृतिश्चेति
 भोगश्चापवर्गश्चाद्यौ तयोरेव कर्तव्यतयात यावत् नन्वनन्तरलोके शरीरनिर्द्देशात् तस्योत्-
 पत्तिर्वक्तव्या किमिति संघातस्योच्यते तत्राह सोऽयमिति उक्तेऽर्थेभगवद्वचनसंवतारयात
 तदेतदिति तत्र द्रष्टृत्वेन संघातदृष्ट्यादन्यथात्मानं निर्द्देशात् इदमिति उक्तं प्रत्यक्ष-
 दृश्यविशिष्टं किञ्चिदिति शेषः शरीरस्यात्मनोऽन्यत्वं क्षेत्रनामनिरुक्ताया ब्रूते क्षयेति
 क्षयो नाशः क्षरणमपक्षयः यथा क्षेत्रे बीजसम्पन्नं फलति तद्वदित्याह क्षेत्रवहेति
 क्षेत्रपदादुपरिस्थितमिति पदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यादित्याह इति शब्द इति
 क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः दृश्यं देहसङ्घाता ततोऽतिरिक्तं द्रष्टारमाह एतदिति
 स्वाभाविकं मनुष्योऽहमिति ज्ञानं आपदेशकं देहो नात्मा दृश्यत्वादित्यादिविभागशः
 स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्यत्वेति शब्दवदलापोतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इति
 शब्द इति क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राञ्जरिति सम्बन्धं प्रवक्ष्यन् प्रश्नपूर्वकमाह के
 इत्यादिना ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

भक्तानामहसङ्कर्षां संसारादित्यवादि यत् तस्योदशेऽथ तत्सिद्धौ तत्त्वज्ञानस्योदयेति
 तेषामहं सङ्कर्षतां नृत्सुसंसारशायरात् भवानि न चिरात् पार्थेति पूर्वं प्रतिज्ञातं

क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

स्वामिमतटीका ।

नचात्मज्ञानं विना संसारोद्धरणं सम्भवतीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेका-
ध्याय आरभ्यते तत्र यत् सप्रमाध्याये अपरा परा वेति प्रकटयसक्तं ययोरविवेकाज्जी-
वभावभाषपक्षस्य चिदंशस्वार्थं संसारः याभ्याञ्च जीवोपभोगार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रष्ट-
त्तिस्तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदवाच्यं परस्परविभक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् श्रीभग-
वत्वाच इदमिति इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमि-
त्वात् एतद्यो वेत्ति अहं ममेति मन्यते तं क्षेत्रज्ञं प्राहुः क्षीब्रलवत्फलभोक्तृत्वात्
तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस तेरहें अध्यायमें तत्त्वज्ञानका वर्णन किया जाता है कि हे
पार्थ मृत्युयुक्त संसारसागर से सगुणके उपासक अपने भक्तों को मे उद्धार
करता हूँ इत्यादि द्वादश अध्यायके सप्तम श्लोकमें भगवतका अङ्गीकृत जो
संसारसे उद्धारण सो ब्रह्मज्ञानके विना असम्भव है इस हेतु तत्त्वज्ञानका
उपदेश करणने को भगवान् यह प्रकृति पुरुषविवेक अध्यायका आरम्भ
करते हैं कि जो प्रकृतिपुरुषका विवेक सप्तम अध्यायके पञ्चम श्लोकमें परा
अपरा प्रकृतिद्वय कह्ना है जिस प्रकृतिके द्वारा अविवेक वशते यह चेतनका
अंश जीवभाव को प्राप्त होय संसारी होता है ॥ और जिस प्रकृतिद्वय से
जीवों के उपभोगार्थ परमेश्वर सृष्टि आदि में प्रवृत्त होते हैं सोई क्षेत्र
पदवाच्य परस्परभिन्न स्वरूपद्वयप्रकृति को स्वरूप में निरूपण करने के
लिये भगवान् ओक्कण कहते हैं कि हे कौन्तेय क्षेत्र श्री क्षेत्रज्ञ दोनों के
विचारकारी लोग इस भोगायतन भोगसाधन शरीर को क्षेत्र कहते
हैं क्योंकि यह शरीर संसार अश्वत्थके अंकुर होने की भूमि है और जो
शरीर को जानता अर्थात् हम हमारा यह विचारता है उस को क्षेत्र
श्री क्षेत्रज्ञके विवेकी जन क्षेत्रज्ञ कहते हैं जिस हेतु क्षेत्रज्ञ किसानके
समान इस देहरूप क्षेत्रका फलभोग करता है ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं चैवज्ञेयज्ञावृत्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते
 चैवज्ञमिति चैवज्ञं यथोक्तलक्षणञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानी-
 हि योऽसौ सर्वज्ञश्चो तेष्वेकः चैवज्ञो ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानेकज्ञेयोपाधि-
 प्रविभक्तस्तु निरस्तसर्वोपाधिवेदं सदससदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभि-
 प्रायः हे भारत यस्मात् चैवज्ञेयज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचर-
 मन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात् चैवज्ञेयज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोः यत् ज्ञानं चैवज्ञेयज्ञौ
 येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्य-
 भिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ननु सर्वज्ञे तेष्वेक एव ईश्वरो नान्यस्तद्व्यति-
 रिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत् ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यतिरेकेण
 वा संसारिणीऽन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं बन्धमोक्षत-
 द्हेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःख
 तद्वेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते जगद्वैचित्तगोपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः
 संसारोऽनुमीयते सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वेन ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनो-
 पपत्तेः दूरमेते विपरीते विषूचौ अविद्या या चविद्येति ज्ञानाज्ञाने तथाच

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टानां दुःखादीनां भेदकानां यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वसिद्धये दृष्टारं देहादन्य-
 सुक्तां सांख्यानामिव तावन्मात्रेण युक्तिनिवृत्तये तस्य सर्वदेहेष्वैक्योक्तिपूर्वकं स्वेन
 परमार्थेनाक्षरेणैक्यं दृष्टमनूद्य प्रश्नद्वारा दर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणं दृष्ट्या-
 देहाच्चिकष्टं दृष्टारमित्यर्थः चापीति निपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्वज्ञानेन
 समुच्चयार्थं भिन्नक्रमौ न चैवज्ञं सांख्यवद् दृष्ट्यादन्यदेव विद्धि किन्तु साक्षापि विद्धीति
 संबध्यते यः सर्वज्ञे तेषु एकः चैवज्ञः तं मामेव विद्धीति सम्बन्धं सूचयति सर्वेति तत्तत्
 ज्ञेयोपाधिकभेदभाजः तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्काह ब्रह्मा-
 दिति उत्तरार्द्धं विभजते यस्मादिति तदेव विशिनष्टि ज्ञेवेति नच भेदविषयत्वाच्च सम्यग्-
 ज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वारा भोक्षोपयिकत्वेन सम्यक्सिद्धि-
 रिति भावः जीवेश्वरयोरेकत्वसुक्तमाक्षिपति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवेश्वरे वा तस्य
 जीवेऽवान्तर्भावः ।

शराङ्गभाष्यम् ।

तयोर्विद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्देष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति विद्या-
विषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्थ्यमिति तथाच व्यासः हाविमावथ पन्था-
नावित्यादि इमौ हावेव पन्थानावित्यादि चेहच हे निष्ठे उक्ते अविद्या-
च सहकार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते श्रुतयस्ता-
यदिह चेद्वेदीदृश सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिस्तमेवं विद्वान-
मृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय आनन्दं ब्रह्मणी विहासं
विभेति कुतश्चन अविदुषस्त्वथ तस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे वर्त्तमानो
ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नद्यो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्य निरालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्मैव तदा-
श्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः अन्यश्चान्यो अभिचाकशीनि श्रुतेन तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं
दूषयति ईश्वरेति जीवे वेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यसंसार्यभावात्तस्य च संसारा-
निष्टः संसारो जगत्स्य गच्छेदित्यर्थः प्रसङ्गद्वयस्योपलब्धं निराचष्टे तच्चेति संसाराभावे
तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वत्तीत्यादि बन्धशास्त्रस्य तद्भेदकर्मविषयकर्मकाण्डस्य चानर्थक्यमीश्व-
राश्रिते च संसारेतद्भोक्तृत्वश्रुतेश्च संसारेतद्भोक्तृत्वश्रुतेः चानकाण्डस्य भोक्तृतद्भोक्तृत्वज्ञानार्थ-
स्थानर्थक्यमतो न प्रसङ्गयोरिति तेत्यर्थः संसाराभावप्रसङ्गस्यानित्यत्वे हेतुन्तरमाह प्रत्यक्षादीति
तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रत्यक्षेणेति आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति विमतं विचि-
तहेतुकं विचित्रकार्यत्वात् प्रसादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधादयुक्तमैक्यमित्युप-
संहरति सर्वमिति ऐक्येऽपि संसारित्वमविद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागाच्चानुपपत्ति-
रित्युत्तरमाह नेत्यादिना तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह दूरमिति अविद्या या
च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याऽविद्ये दूरं विपरीते अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः विप्रची नान-
गती भिन्नफले इत्यर्थः स्वरूपतो विरोधवत् फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह तथेति फल-
भेदोक्तिनेव व्यनक्ति विद्येति तयोर्हिधा विलक्षणत्वे वेदव्यासस्यापि सच्चित्माह तथा-
चेति उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि संमत्तिसुदाहृतं इह्येति ह्योरेपि निष्ठयोस्तुल्यमुपा-
देयत्वमिति शङ्कां शातयति अविद्या वेति अविद्या शक्तार्था हातव्येव्यव श्रुतिसुद-
हरति श्रुतयस्तावदिति इहेति जीवद्वयस्योच्यते वेच्छब्दो विद्योदयदौर्लभ्यद्योती अवे-
दीदृहं वच्चेति विदितवानित्यर्थः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

सदेवानामात्मविद्यः स इदं सर्वं भवति यदा चर्मवदित्याद्याः सहस्रशः
 स्मृतयश्च ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । इहैव तैर्जितः स्वर्गो
 येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र इत्याद्याः न्यायतश्च सर्पान्
 कुशाशाणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्र यान्तीति
 केचित् ज्ञाने फलं पश्यन् यथा विशिष्टं तथाच देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धि-
 रविद्वान् रागद्वेषादियुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते चेत्स्ववगम्यते
 वेदादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनी रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया धर्माधर्मप्रवृत्त्य-
 पशमान्मच्यन्ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतस्तत्रैवं सति
 जेतश्च स्वेश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति यथा
 देहाद्यात्मत्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अयं विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथं पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह अथेति
 अविद्याविषयेऽपि श्रुतिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपा संवृतिर्विनिष्टः तस्यामहत्वं
 सत्यगुणानं विना नियन्त्रियितुमशक्यत्वं विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह तमेवमिति परमा
 त्मानं प्रत्यक्तो न यः साक्षात्कृतवान् स देहे जीवन्नेव सुप्तो भवतीत्यर्थः विद्यां
 विनापि हेत्यन्तरतो मुक्तिमाशङ्क्याह नेति भयहेतुमविद्याच्चिरात्कुर्वन् तज्जं भयमपि
 निरस्यति विद्वान् इति अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह
 अविदुष इति प्रतीच्येकरसे सत्यमपि भेदं मन्यमानस्य भेददृष्टानन्तरमेव संसारधौव्य-
 मित्यर्थः तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह अविद्यायामिति तन्नाभ्ये तत्परवशतया स्थितास्तु तमजानन्तो
 देहाद्यभिमानयन्तो मूढाः संसर्न्तीत्यर्थः विध्याविषये श्रुत्यन्तरमाह ब्रह्मेति अविद्याविषये
 श्रुत्यन्तरमाह अन्योऽसाविति भेददृष्टिमनूय तं निदानमविद्येत्याह नेति सच मनुष्याणां
 पशुवद्देवादीनां प्रेतां प्राप्नोतीत्याह यथेति विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदिति
 इदं सर्वं प्रत्यग्भूतं तूष्णं ब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह यदेति न
 शब्दाकाराणं चर्मवद्भानवो वेद्ययितुमीष्टे तथा यमात्मानं प्रत्यक्तो नानुभूय न मुच्यते इत्यर्थः
 'आदिष्वन्नेनानुक्ता विद्याऽविद्याभलभेदार्थाः श्रूतयो मृद्वान्ते तासांभूयस्त्वेन प्रासाण्यं'
 'स्त्वयति' सहस्रश इति विद्याऽविद्याविषये स्मृतौरुदाहरति स्मृतयश्चेति तत्राविद्याविषयं
 वाक्यमाह आशानेनेति विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति हेत्वादिना विद्याफलमन्वयं

शाङ्करभाष्यम् ।

निश्चितोऽविद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो नचेतावता पुरुषधर्मः स्थाणौ भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य तथा न चैतन्यं धर्मदेहस्य देहधर्मो वा चेतन्यस्य एवं सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तो विद्याकृतत्वावि-
शेषाज्जरासृत्यवन्नात्मतुल्यत्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्वा-
ऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञानोरेवेतराभ्यास इति न समो
दृष्टान्ताऽतो देहधर्माज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नात्मचैत्यादि-
प्रसङ्गाद्यादि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयोऽपि केन
च ज्ञातुरात्मनो भवन्ति अविद्याध्यारोपिता जरामरणदयस्तु न भवन्तीति
विशेषहेतुर्वक्तव्यो न भवन्तीत्यस्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिव-
दिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि तत्रेव सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो
ज्ञयस्था ज्ञातर्थविविधयाऽध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किञ्चित् दूष्यति
यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलवत्वादिना एवञ्च सति सर्वत्रैव-
ष्वपि सती भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वं गन्धमात्रमपि न शक्यं नहि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ध्वस्तिरविद्याफलमनर्थान्निरित्येतदन्यव्यतिरेकाख्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह न्यायतश्चेति
तत्रैव पुराणसमतिनाह सर्पानिति उद्धानं रूपं यथात्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा
प्रश्नेति योजना न्यायतश्चेत्यन्यव्यतिरेकाख्यं न्यायसुक्तं विदुष्योति तथावेति तत्रादावन्वय-
भाषणं देहादिविषयि अनाद्यनिर्वाच्याविद्यादृष्टतच्चिदात्मा देहादावनात्मनात्मबुद्धिसाद-
र्भात् तद्युक्तो रागादिना प्रवेतं तत्प्रयुक्तश्च कर्मानुतथति तत्कर्त्ता च यथा कर्म नूनं
देहमादत्ते पुरातनं त्यजतीत्येवमविद्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः व्यतिरेकमिदानीं दर्श-
यति देहादीति श्रुतियुक्तिभ्यां भेदज्ञातं रागादध्वत्त्वा कर्मपरमादशेषसंसारसिद्धि-
रित्यविद्याराहित्ये बन्धध्वास्तरित्यर्थः उक्तान्यादेरन्यथासिद्धिं शशित्युच्यति इति नेति
उक्तमन्यादावादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथा सिद्धिसाधकाभावा-
दित्यर्थः अन्वयादेरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचानं प्रतिजानीतमित्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञान-
योक्तृत्वान्येन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारक्षणे परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदा-
दाविव्यक्तमात्मनः संसारित्वस्य आभासरूपं प्रातिभासिकं सिद्धतौत्यर्थः आत्मनो ब्रह्मत-
त्वेतदेहसित्यात्मभावेन ब्रह्मातापि ।

शाङ्करभाष्यम् ।

क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकरो वा दृष्टो यत्तूक्तं न समौ दृष्टान्त इति तदसत् कथमविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्नव्यभिचरति यत् ज्ञातरि व्यभिचर-
तीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्त्वात्
क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न अविद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्यय
आवरणात्मकत्वादविद्याविपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणा-
त्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभात्तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भावादित्यांशङ्काह यथेति देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्तेऽपि तस्मिन्नह-
मिति भाव्ये तदतिरिक्तत्वं न भाति किंत्वविद्यातो देहात्मत्वमेव विपरीतं भासते
तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्यविद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भाती-
त्यर्थः आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यकं भातीत्युक्तम् अमुभवेन स्पष्टयति सर्वेति अतस्मिं-
स्तद्वबुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पुरस्थिते वस्तुनि वस्तुतः स्थाणावविद्याया
पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनो-
रैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेऽपि नियमः स्यादि-
त्याशङ्काह नचेति स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरः
पाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मोवा ऋज्वादिर्न पुंसो दृश्यते मिथ्याध्यस्ततादा-
त्मग्राहस्ततो धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तशङ्का दार्ष्टान्तिकमाह तथेति जरादेर-
नात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्तान् प्रत्याह सुखेति कामसङ्कल्पादि-
श्रुतेरनात्मधर्मत्वाज्ञानादित्यर्थः किञ्च विमतो नात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवत्तत्र हेत्व-
सिद्धिरतस्मिंस्तद्वबुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति सत्त्वाह
अविद्येति स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्यत्वं देहादेरुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति
शङ्कते नेति तदेव प्रपञ्चयति स्थाण्वित्यादिना ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र चोभयोर्ज्ञेयत्व-
व्यापकव्याप्यत्वा व्याप्याध्यासस्यापि व्याप्यतिरित्यर्थः देहात्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह अत
इति उपाधिधर्माणां सुखादीनां उपहिते जीवे वस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति
नेत्यादिना अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति यदीति सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वादचैतन्यं
जरादिकस्यात्मनोद्वारं स्यादित्यर्थः सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतु-
रित्याशङ्काह नेति तदेवावुमानं आरयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापावित्वात्

शाङ्करभाष्यम् ।

सति अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः अत्राहैवं तर्हि ज्ञातधर्मी विद्या न करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादिदोषोपलब्धेर्यत्तु मन्यसे ज्ञातधर्मी विद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य तु संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति तत्र यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरकत्वादिदोषो ग्रहीतुश्चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽप्यनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाश-वन्नज्ञातधर्मत्वं संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं सर्वकरणावियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमादात्मनो यदि क्षेत्रज्ञ-स्वागन्धुण्यवत् स्वी धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यादविक्रयस्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्मतवदित्यनुमानान्तरमाह ज्ञेयत्वादिति आदिशब्दादृष्टत्वजडत्वादि शङ्कते सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारिकत्वे फलितमाह तत्रेति आरोपिते नाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शे दृष्टान्तमाह यथेति पराभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत्परस्य संसारित्वापादनं तदयुक्तमित्याह एवञ्चेति आत्मनि संसारस्यारोपितत्वात्तदभिन्ने परकिञ्चाशङ्कैव तस्यायुक्तत्वेतदुपपादयति नहीति स्थाणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्ततेत्युक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमालविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यत्त्विति वैषम्यं दूषयति तदसदिति तर्हि केन सममिति पृच्छति कथमिति अभीष्टसाधर्म्यं दर्शयति अविवेच्येति तस्योभयत्वानुगतिमाह तच्चेति ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्यारोपनियमात् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशङ्क्याह यत्त्विति नायं नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽध्यासनिबन्धमेति यावत् अतो ज्ञातारि नारोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः आत्मन्यविद्याध्यासे तत्त्वाविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति काविद्या विपरीतग्रहादिवर्णा अनाद्यानिर्वाच्या ज्ञानं या नाद्यो विपरीतग्रहादेस्त्वमःशब्दिताऽनिर्वाच्या ज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मधर्मत्वायोगादित्याह नेत्यादिना तदेव प्रपञ्चयति तामशो हीति आवरणात्मकत्वं वस्तुनि सत्यक-प्रकाशप्रतिबन्धकत्वं विपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति विवेकेति ।

शास्त्ररभाष्यम् ।

च व्योमवत् सर्वगतस्यामर्त्यस्यात्मनः केनचित् संयोगवियोगानुपपत्तेः सिद्धं
क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च ।

नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति न
सर्वैरभ्युपगतत्वात् सर्वह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो
भवति कथमभ्युपगतइति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैर-
वात्मवादिभिरिष्यते नच तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता तथा नः
क्षेत्रज्ञानामौश्वरेकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु अविद्याविषये चार्थवत्त्वं
यथा हेतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवं
अद्वैतवादिनामपि ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नच कारणाविद्यानाद्यनिर्वाच्यात्मधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यात्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य
उपलब्धत्वादिति भावः किञ्च विपरीतप्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्म-
धर्मतेत्याह तामसे वेति तमः शब्दित्वाज्ञानोत्थे वस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्तिमिरकाद्यादिदोष-
स्तस्मिन् सत्यज्ञानं मिथ्याधीः संशयश्चेति त्वयस्योपलम्भादसति तस्मिन्प्रतीतेरन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाभिगमाच्च केवलात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्य निमित्त-
त्वात् भावकार्यस्योपादाननियमादननिर्वाच्याविद्यायाश्चासम्भूतेरात्मैव विपर्ययादेरुपादानमिति
चोदयति अत्राहेति विपरीतप्रहादेर्दोषोत्पत्तौ सप्रत्ययः अप्रहादित्वमविपर्ययादेः
सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गाच्चात्मा तदुपादानं किन्तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वप्रहणादि-
रपि दोषत्वात् करणधर्मत्वं करणमविद्योत्यमन्तःकरणं नच तज्ज्ञेतरविद्यासिद्धेति वाच्य-
मस्योऽहमित्यनुभवात् स्वाप्ते च परामर्शतदवगमात् कार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तं
प्रसिद्धेरिति परिहरति नेत्यादिना संसृष्टोत्पत्त्योपरिहारयोश्चोद्यं विष्टयोति यत्त्विति
अविद्यावत्त्वेऽपि चातुरसंसारित्वाद्वाहातदङ्गारसवदविद्या किं करिष्यतीत्याशङ्काह तदेवेति
मिथ्याज्ञानादित्यमेवात्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह तत्रेति न करेणैव चक्षुषी-
त्यादिनोक्तमेव परिहारं प्रपञ्चयति तच्चेत्यादिना तिमिरादिदोषस्तत्कृतो विपरीतप्रहा-
दित्वं न स्योत्रात्मनोऽस्तोत्यत्वे हेतुमाह चक्षुष इति तद्वृत्तेनाज्ञानादिसंस्कारेण तिमि-
रादौ पराकृते देवदत्तस्य स्योत्रदोषाद्यनुपलम्भाच्च तस्य तद्धर्मत्वमतो विमतं तत्त्वतो
नात्मधर्मो दोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा सम्मतवदित्यर्थः किञ्च विपरीतप्रहादिस्तत्त्वतो नात्म-
धर्मो बद्धत्वात् सम्भूतपञ्चदित्याह संवेदत्वाच्चेति किञ्च यद्वेद्यं तत् स्वातिरिक्तं वेद्यं

शाङ्करभाष्यम् ।

ननु आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वाद्द्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाम् आत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्नात्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत् स्यातां क्रमेण वा युगपत्तावद्बन्धोऽन्तः सम्भवतः स्थितगती इवैकस्मिन् क्रमभाविने च निर्निमित्तत्वेऽनिर्माणप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतो भावात्परमार्थत्वप्रसङ्गस्तथा च सत्यभ्युपगमजानिः किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणार्था बन्धावस्थापूर्वं प्रकल्प्य अनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थासादिमत्यन्तवती च तावत् प्रमाणविरुद्धं वाभ्युपगम्यते नचावस्थावती-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथादीपादि इति व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वे संवेदितानसंवेद्यधर्मवान्वेदितत्वाद्ययथादेवदत्तो न खसंवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह संवेद्यत्वादेवेति ।

किञ्च विपरीतग्रहादयस्तत्त्वतो नात्मधर्माव्यभिचारित्वात् कथत्वादिवदित्याह सर्वेति उक्तमेव विद्वत्सत्त्वानो विपरीतग्रहादिस्माभाविको वागन्तुको वेति विकल्पप्रादं दूषयति आत्मन इति अतो निर्मोक्षोऽविद्या तज्जडस्तेरसद्भावादिति भावः आगन्तुकोऽपि स्वतत्त्वं दृष्टुः परतत्त्वेत्तत्वाह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वाज्ञात्म्योभयच्च केनचित् संयोगविभागावस्तुभवति नहि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः संयोगविभागावसङ्गत्वाज्ञात्मनस्तदसंयोगान्न परतोऽपि एतस्मिन्विपरीतग्रहादित्यर्थः तस्यात्मधर्मत्वाभावे फलितमाह तद्वसिति आत्मनो निर्जडकत्वे भगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति ईश्वरत्वे सत्त्वात्मनोऽसंसारित्वे विविधास्तस्याध्याप्यदेखानर्थक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति विद्यावस्थायांमविद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमिति विकल्पप्रादं प्रत्याह न सर्वैरिति विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोरभावस्य सर्ववादिसम्मतत्वात्तत्वात् शास्त्रानर्थक्यादि चोच्यं सद्यैव न प्रतिविधेयमित्यर्थः संप्रहृवाक्यं विदुषोति सर्वैरिति अभिप्रायज्ञानात् प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह कथमित्यादिना तर्हि मुक्तान् प्रति विविधं शास्त्राध्याप्यदेखानर्थक्यमित्याशङ्क्याह नचेति नहि व्यवहारानीतेषु तेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः द्वैतिनां सन्ते मुक्तात्मस्त्रिवात्म्येऽपि ज्ञेयज्ञेयेश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायां नास्त्यतमिति फलितमाह तथेति द्वितीयं दूषयति अपिद्येति तदेकं दृष्टान्तं विद्व-

शाङ्करभाष्यम् ।

ऽवस्थान्तरं गच्छती नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽती इतिनामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरि-
हृत्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्त्तव्यो दोषः नच शास्त्रा-
नर्थक्यं यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषत्वात् शास्त्रस्य अविदुषां हि फलहेत्वो-
रनात्मनो दर्शनं न विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयो-
रहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्धोः कृपा-
प्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्र-
न्तावत् फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति ।

आनन्दगिरिकटीका ।

श्रोति यथेति एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः द्वितिभिरद्वैति
नाम्न शाश्वमिति शङ्कते नन्विति अवस्ययोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्राद्यर्थवत्त्वे फलितमाह
अत इति सिद्धान्ते तु नावस्ययोर्वस्तुतेति वैषम्यमाह अद्वैतिनामिति व्यावहारिकं द्वैतं
तत्तन्मतेऽपि स्वीकृतमित्याह शङ्काह अविद्येति कल्पितद्वैतेन व्यवहारान्न तस्य वस्तुत्वार्थः
बन्धावस्थायाः वस्तुत्वभागे दोषान्तरमाह बन्धेति आत्मनोऽस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैतिनामपि
नास्तीति परिहरति नेति अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति यदीति तत्वाद्यदूषयति सुग-
मदिति द्वितीयेऽपि क्रमभाविन्योरवस्ययोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वेति विकल्पप्राप्तौ
सदा प्रसङ्गाह बन्धमोक्षयोरव्यवस्था स्थादित्याह क्रमेति कल्पान्तरन्निरस्यति अन्येति
बन्धमोक्षावस्थेन परमार्थे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदिति स्थिते फलितमाह
तथाचेति अवस्ययोर्वस्तुतत्त्वोपगमादित्यर्थः इतश्चावस्ययोर्न वस्तुत्वमित्याह किञ्चेति
अवस्ययोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्योगपद्यायोगाद्वाच्ये क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तौ च पाश्चात्यमिति
स्थिते बन्धस्यादित्युक्तं दोषमाह बन्धेति तस्यास्वाकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्व-
मेष्टव्यमन्तवत्त्वञ्च सुक्लमर्थमास्येयं तच्च यद्नादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मेति व्याप्तिविरुद्ध-
मित्यर्थः मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह तथेति सा हि ज्ञानादिसाध्यत्वादादिसाध्यत्वा-
दादिमती पुनरादित्यनङ्गीकारादनन्ता च तच्च यत्नादिभावं रूपं तदन्तवद्यथा पटादीति-
व्याप्त्यन्तरविरुद्धमित्यर्थः किञ्च क्रमभावनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते न वा प्रथमे
पूर्वावस्थायाः सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थामपि पूर्वावस्थावस्थानाद्निर्भोजः यदि
पूर्वावस्थां त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वस्यानोत्तराप्ररोक्तमनः सातिशयत्वान्नित्यत्वात्-
प्रपत्तिरित्याह नचेति आत्मनोऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूय दूषयति अथेत्या-

शाङ्खरभाष्यम् ।

नहि देवदत्तत्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्तो विष्णु-
मित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते नियोग-
विषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि ननु प्राकृतसम्ब-
न्धापेक्षया युक्तैवाप्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषयफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
सति इष्टफल हेतोः प्रवर्त्तितोऽस्मिन्नष्टफलहेतोश्च निवर्त्तितोऽस्मीति
यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रति-
षेधार्था प्रतिपत्तिर्न व्यतिरिक्तात्मत्वदर्शने प्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेतोरान्या-
भिमानस्य सिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थी हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽ-
न्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधि प्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् ।

ननु स्वर्गकामी यजेत कलञ्जन्न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेक-

आनन्दगिरिजतटीका ।

हिना तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषावशेषाच्चाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्यार्थक्याविद्याविषये वेत्युक्तं
विद्वन्पोति न वेति तदेव स्फुटयति अविदुषां हीति फलं भोक्तृत्वं कर्तृत्वे हेतुः यद्वा फलं
देहविशेषो हेतुस्तद्वत् तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योऽहमित्यादावात्मदर्शनमधिकारकं
तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः विदुषामपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्त-
द्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नेति भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्रह्मण्यादिमतो
देहधर्माधर्माभ्यामात्मनोऽन्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफलादावात्मात्मीयाभि-
मानासम्भवादित्यर्थः आत्मनो देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्माधीरित्वे तदुपपादयति
न हीति विदुषो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्व-
मिव विद्वद्विषयत्वमपि मन्त्रव्यसुभयोरपि शास्त्रव्यवशाविशेषादित्याशङ्क्याह न हीति
तत्रस्थो यस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्त्तमानः सन्नित्यर्थः ।

ननु देवदत्ते नियुक्तो विष्णुमित्रोऽपि कदाचिन्मियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते सत्त्वं नियोग-
विप्रयानियोज्यादात्मनोविवेकाग्रहणाद्विद्योन्यत्वभ्रान्तेरित्याह नियोगेति अवित्रेकिनो नियो-
ज्यधीर्भवतीति दृष्टान्तसङ्गा फलेहेतौ चात्मदृष्टिविशिष्टस्याविद्वद्विषयत्वेव विधिनिषेधाधि-
कारित्वमेवं दाष्टान्तिकसाहचर्येति विधिनिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं
समाहितं संप्रति शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवार्थवत्वं शक्यमसमर्थवमिति शङ्कते नन्विति प्रकृति-
रविद्या ततो जातो यो देहादात्मभिमानात्मसम्बन्धो विद्योदयात् प्रागनुभूतस्वप्नेत्यर्थः

दर्शनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनाञ्चातः कर्त्तरभावाच्छास्त्रा-
नर्थक्यमिति चेन्न यथा प्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः ईश्वर-
क्षेत्रक्षेत्रज्ञत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते तथा नैरात्मावाद्यपि नास्ति
परलोक इति न प्रवर्तते यथा प्रसिद्धसु विधिप्रतिषेधशस्त्यव-
शान्यथाऽनुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्वआत्मविशेषानभिन्नः कर्मफलसञ्चात-
लण्यः श्रद्धावानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रा-
नर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति
चेन्न कस्यचिदेव विवेकीपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी
स्याद्यथैवेदानीन्ने चेतु विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्
प्रवृत्तेरभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावसु
प्रवर्तत इति उक्तं तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथा दृष्टविषय एव न

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विधिना प्रवर्त्तितो निषेधेन निवर्त्तितोऽस्मीति विधিনিषेधविषयासत्त्वामपि विद्यायां
धीर्युक्तैवेत्यर्थः विदुषोऽपि पूर्वमाविद्यकं सम्बन्धमपेक्ष्य विधিনিषेधविषयान्वियसुक्तामेव
व्यक्तीकरोति दृष्टेति नन्वपिदुषो मिथ्याभिमानीवन्न विदुषः सोऽनुवर्त्तते तथाचाविद्या-
सम्बन्धमपेक्षया विदुषो यथोक्ता धोरिति तत्राह यथेति पिता पुत्रो भ्रातेत्यादीनां
मिथोऽन्यत्वदृष्टावयव्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पितरमधिकृत्य विधौ
निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धोरिटा अद्यातः सम्प्रति यदा
प्रौढ्यमन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्मत्वं यत्तः त्वं लोक इत्यादि सम्प्रतिपत्तया श्रुत्या-
शेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात् पुत्रश्चाधिकृत्य विधিনিषेधप्रवृत्तौ तस्य तद्व्यक्तौ
पितरस्तथा धीरुपगता तथा भ्रातादिष्वपि दृष्टव्यं एवं विदुषो हेतुफलाध्यासन्यत्वदर्शनेऽपि
प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसम्बन्धादपिरूढा विधিনিषेधार्थो धीरित्यर्थः पुत्रादीनां मिथ्या-
भिसानान्निधोनियोगधीर्युक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु तदभावाच्च देहादिसम्बन्धा धी-
रितिरिति परिहरति नेत्यादिना किञ्च सर्वापेक्षा यथादिरितेरश्वयदिति सर्वापेक्षाविकरणे
सम्यग्ज्ञानस्य दृष्टमाध्यत्वोक्तोर्विधनिषेधार्थानुष्ठानं सम्यग्ज्ञानात् पूर्वमिति कुतो विदुषस्त-
दनुष्ठानमित्याह प्रतिपद्येति सत्यदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरे-
कभ्यां विविदिषावाक्याच्च विधनिषेधानुष्ठानात् पूर्वं न सम्यग्धीरित्याह न पूर्वमिति
विधनिषेधयोर्विद्वद्विषयतायोगो फलितमाह तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वं नोक्तमर्थ-
नन्वेवमपिपूर्वमाविधौ न प्रवृत्तिरिति नन्विति चकारादूर्ध्वमप्रवृत्तिरिति सम्बध्यते

शाङ्करभाष्यम् ।

क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्यातत्कार्यञ्च न चेन्मिथ्याज्ञानं परमार्थं वस्तु दूषयितुं
समर्थं न ह्यधरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकन्तथाविद्या
क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् कर्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि अज्ञा-
नेनावृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति
पण्डितानामपि शृण्विदं तत् पाण्डित्यं यत् क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्ये युस्ततो
न भागं कर्म वा काञ्चियुर्मम स्यादिति विक्रियैव भोगकमेणी अथैवं सति
फलार्थित्वाद्बिद्वान् प्रवर्तते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्
प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकारणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरूपचर्यते इदञ्चान्यत्
पाण्डित्यं कस्यचिदसु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत् क्षेत्रज्ञस्य विषयः ब्रह्मन्तु
संसारी सुखो दुःखो मूढा जातो मृतो विद्युक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैवेत्येव
मादायः सर्वं आत्मनि अध्वारोत्पन्ते संसारोपरमस्य मम कर्तव्यः क्षेत्रज्ञं
साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति यथैवं बुध्यते यस्य बोधयति नासौ
क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यता देहाद्यभिमानरूपधिकारहेतुभावाद्विधितो यागादाव-
प्रवृत्तान्नेषाञ्चाभिव्यक्त्यभिव्यक्त्यादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभाव देहादावात्मत्वमनुभव-
तामपि न ते युक्ते तेषां पारलौकिकमोक्षप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः विदुषामविदुषाञ्च
प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अत इति आत्मनो देहाद्यतिरिक्तं परोक्षमपरोक्षञ्च
देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यप्रामित्युत्तरमाह
नेत्यादिना प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभिमता एतदेव विदुष्वनु ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिभ्यो वा
परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्त्याविह वक्ष्यतीति विकल्पप्राप्तं दूषयति ईश्वरेति न निव-
र्तते चेत्पि दृष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः ततोऽयमङ्गीकरोति
यथेति विधिनियेधादीनां प्रसिद्धमनुस्मानः सन्निति यावत् चकारान्वितेति चेत्पु-
नश्चक्षते ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनश्च त्वत्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्या-
त्मत्वं पश्यतो विधिनियेधाधिकारत्वे सिद्धे फलमाह अत इति विधान्तरेण शास्त्रार्थ-
नर्थक्यञ्चोदयति विवेकिनामिति दृष्टा हि तेषां विधिनियेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्यो
निःकृष्टमात्मानं दृष्टवतां तयोरधिकारस्तेन तान् प्रति शास्त्रं नार्थवन्नच देहाद्यात्मत्वदृष्टमात्मा-

शाङ्करभाष्यम् ।

चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्मज्ञा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्याममोहयति शास्त्रार्थ-
संप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमिश्रुतकल्पनाच्च कुर्वं स्तस्मादसम्प्रदायवित्
सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः तत्तत्तुक्तमस्थिरस्य चैतन्नैकत्वे संसा-
रित्वं प्राप्नोति चैतन्नानाञ्चेत्तरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग
इत्येतौ दोषौ प्रयुक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति कथमविद्या-
परिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तुपरमार्थिकं न दुष्यतीति तथा च दृष्टान्तो
दर्शितमरीच्यश्लेषोपरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात् संसारा-
भावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तो नन्व-
विद्यात्वमेव चैतन्नस्य संसारित्वदोषमुक्तान्ततुक्ततश्च दुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपल-
भ्यते न ज्ञेयस्य चैतन्नसंत्वात् ज्ञातुः चैतन्नस्य तत्तुक्ततदोषानुपपत्तिः यावत्
किञ्चित् चैतन्नस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयति तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तिः
चैतन्नमैतन्मेव न चैतन्नमैतन् नच तेन चैतन्नो दुष्यति ज्ञेयेन तु ज्ञातुः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

धिक्रियन्ते तेषां यद्व्यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनो न गच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेरतोऽ-
धिकार्यभावाद्विध्यादिशस्त्रास्य तदनुसारिणिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः किं सर्वेषां विवे-
कित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किंवा कस्यचिदेव विवेकित्वेऽपि तदनवर्त्ति-
त्वादन्वेषामप्रवृत्तेरनर्थक्यं बोध्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह न कस्यचिदिति मनुष्याणां सहस्रे-
ष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तत्रानुभवानुलोचने दृष्टान्तह यथेति
द्वितीयं दूषयति नवेति किञ्च विवेकिनामप्रवृत्तिरित्याशङ्कं निरसितुं सेनादौ तदप्रवृत्ता-
वपि इतरप्रवृत्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्तास्यद् सर्वं
संप्रहीतमदिदम् इतश्च विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाज्ञाप्रवृत्तिरित्याह स्थाभावा-
च्चेति प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकुलयति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेर-
ज्ञानजन्यत्वे विधिनपेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याविद्यामात्रत्वाद्विद्विषयत्वं शास्त्रस्य
सिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेयानुसरन्नविद्वान् यथा दृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रयसंसार-
स्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्विषयत्वात्तद्विद्विषयिणास्तस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः
नन्वविद्याचेतनमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारमपि तस्मिन्नाधत्ते तेनास्यैव शास्त्राधिकारित्वं
नेत्याह नेति अविद्यादेः शुद्धे चेतने वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तत्तस्मिन्नारोपितं

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

संसर्गानुपपत्तेः यदि हि संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्यत यद्यात्मनो ध-
र्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथञ्चोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते कं वा चेन्नज्ञधर्मः
ज्ञेयञ्च सर्वं ज्ञेयं ज्ञातैव चेन्नज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः चे-
न्नविशेषणत्वं चेन्नज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽ-
विद्यामात्रावष्टभात् केवलं अत्राह साऽविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तत्रैव
कस्य दृश्यत इत्यलोच्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः कथं
दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि नच तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति
प्रश्नो युक्तो नहि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नो युक्तोऽर्थवान्
भवेत् ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वत्तश्च प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष
इति प्रश्नो निरर्थकः न तथा विद्या तद्वाञ्छ प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तमेव दुःखीकरोतीत्याह नचेति तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति नहीति चेतनस्य वस्तुतो-
ऽविद्यासम्बन्धोऽपि तत्तत्प्रकारोपितं तमेव दुःखीकरोतीत्याह नचेति तदेव दृष्टान्तेन
दर्शयति नहीति चेतनस्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धे भगवद्बोधोऽपि द्योतकमित्याह अत
इति चेतनश्चरयोरेकैः किमित्यसावात्मनसममिति बध्यमानोऽपि स्वस्थैरत्वमोश्चरो-
ऽस्मीति न बध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे विद्वदनुभवविरोधः
स्यादिति चोदयति अथेति एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यवृत्तं इदमाक्षेपकललादिपण्डिताभा-
समपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः किं पाण्डित्यं देहादावात्मदर्शनं किंवा कूटस्थतामदृष्टि-
होसंसारित्वादि धीरिति विकल्पाद्यं निराकुर्वन्नाह श्लक्षितं तच्च वस्तुतोऽसंसारित्वा-
विरोधिप्रातिभासिकन्तु संसारित्वमष्टमिति शेषः द्वितीयं दूषयति यदीति नहि कूटस्थताम-
विषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतो संसारित्वं विरुध्यते कूटस्थस्यात्मधीविरुद्धायाः
संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आत्मानसक्रियं पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणो न
स्यातामित्याशङ्क्याह विक्रियेति सविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह अथेति फलार्थित्वाभावाद्दिदृष्टो न कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते
सत्यनन्तरमविद्वान् फलार्थित्वात्तदुपाये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्रेऽधिकारीत्यर्थः विदुषो
वैषम्यदृष्ट्याभावेऽपि निषेधादीनां न हृत्तेरपि दुर्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धिरित्या-
शङ्क्याह विदुष इति ततोयद्व्यापयति इहोर्ध्वेति सिद्धान्तादपिशेषमाशङ्क्य चेतस्य चेतनात्

शाङ्खरभाष्यम् ।

स्यादप्रत्यक्षेणाविद्यावता विद्यासम्बन्धे ज्ञाते किन्त्व स्यादविद्याया
अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यादप्रत्याविद्या सतां परिहर्तव्येति ननु
ममैवाविद्या जानासि तर्ह्यविन्ददन्तश्चात्मानं जानासि नतु प्रत्यक्षेणानु-
मानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणं नहि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतया विद्याया
तत्काले सम्बन्धं ग्रहीतुं शक्यते अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरपयुक्तत्वान्नच
ज्ञातुरविद्या यश्च सम्बन्धस्य योग्यहीता ज्ञानज्ञान्यत् तद्विषयं सम्भवत्यन-
वस्था प्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यज्ञाता कल्पः स्यात्तस्यान्य
इत्यनवस्थापरिहार्थ्या यदि पुनरविद्याज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञा-
तापि ज्ञातैव न ज्ञेयम्भवति यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य
किञ्चित् दुष्यति नन्वयमेव दोषो यत् दोषवत्तत्क्षेत्रविज्ञातत्वं न विज्ञान-
स्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातत्तोपचारात् यथोष्णतामात्रेणाग्ने स्तप्तिक्रियोप-

खानन्दगिरिकृतटीका ।

वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीकारात्तन्मैवमित्याह । क्षेत्रज्ञेति अहं धीवेत्यस्यात्मनो वस्तुतः
संसारित्वस्वीकारञ्च सिद्धान्ताङ्गोऽस्तीत्याह अहं त्विति संसारित्वमेव स्फोरयति सुखीति
संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह संसारेति कथं तदुपरमस्य हेतुं
विना कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याह क्षेत्रेति क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निवृत्तस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं
संसारोपरतिसत्त्वादयेदित्याशङ्क्याह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्रहिता-
दीश्वरादन्यत्वं वक्तव्यमिति वक्तुमिति शब्दः तदैवान्यत्वमुपपादयति यश्चेति मम संसारिणो-
ऽसंसारोऽश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं तव कर्तव्यमित्युपदिशति
स क्षेत्रज्ञादीश्वरादयो ज्ञेयोऽन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः आत्मा संसारी परमादात्मनो-
ऽन्यस्तस्य ध्यानाधीनाज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्यमित्येतत् ज्ञानं पाण्डित्यमिति मतं दूषयति
यवमिति अयमात्मा ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ।

ननु संसारस्य वस्तुत्वाङ्गीकारात्तत्प्रतीत्यवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनो
अज्ञानेध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत् कथं यथोक्तज्ञानवान्
पण्डितापसदत्वेनाक्षिप्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्यमानो यः स पण्डितापसद इति
पूर्वोक्तं सम्बन्धः कर्मकाण्डं हि कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसम्बन्धबोधपदार्थवद्विष्टं
रक्षकपण्डितं तथाविधं संसारित्वं पराजित्याखण्डेकरसे प्रत्यग्ब्रह्मणि प्रत्ययस्यार्थवद्भवेद-

शाङ्करभाष्यम् ।

चारस्तद्व्यथावभगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः अविद्याधारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र य एनं वेत्ति हन्तारं प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः नाहंते कस्यचित् पापमित्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिरुत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामो हन्त तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया चाधारोपितत्वे कर्माण्यविदत्कर्तव्यान्वेव न विदुषामिति प्राप्तं सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च नहि देहभृता शक्यमित्यत्र दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च समासेनैव कोन्तेय निष्ठाज्ञानस्य चापरेत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः अलमिह बहुप्रपञ्चे नेत्युपज्जियते ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकनटीका ।

त्यर्थः किञ्चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वा ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयवर्हिभूतः स्वादित्याह व्यात्महेति ननु जेतन्नञ्चापि मां विधीत्यनेन सर्वज्ञत्वान्तर्यामी परो जीवादम्बो निरुच्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत् कथमित्यसमाञ्जस्येति तत्राह स्वयमिति किञ्च तत्त्वमसीतिवत् प्रसिद्धजैवज्ञानवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदेशतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य कल्पनां कुर्वन् कथं व्यामृदो न स्वादित्याह श्रुतेति ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य जेतन्नञ्चापीत्यादिश्लोकं व्याख्यातवन्तः तत् कथमुक्तं पाण्डित्यमास्थानुर्व्यामृदत्वं तत्राह तस्मादिति जेतन्नञ्चापीत्यत्र जेतन्नञ्चरयोरैक्यं स्थाभीडं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुद्वयित्यनुत्तमिति तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समर्थं आरयति एतावति ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यभावेन संसाराभावश्चैत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्बैलज्यस्येऽपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति कथमिति कल्पितसंसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति तद्विषयं कल्पनास्यदमधिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पृष्टं दृष्टान्तं आरयति तथाचेति ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य प्रसङ्गान्तरनिरासमनुसारयति संसारिण इति न तावद्विद्यासंसारसंसारिणश्च कल्पयन्ती स्वतन्त्रा तत्त्वव्याघातात् पारतन्त्र्ये चाश्रयान्तराभावात् जेतन्नस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति नचविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः यत्तूत्पत्त्यातद्दोषोरगवद्विद्या किं करिष्यतीति तत्राह तत्कृतञ्चेति अविद्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वाद्भावात्तस्मिन्नेत्युत्तराहाह जेत्यादिना तदेव प्रपञ्चमिति आहदिति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञेयस्य ज्ञेयधर्मत्वेऽपि ज्ञेयज्ञारा ज्ञेयज्ञस्य तत्कृतदोषवत्तेत्याशङ्काह नचेति ज्ञेयस्यापि
 ज्ञेयत्वान्न तेन चित्तो वस्तुतः स्वर्गोऽस्तीत्युपपादयति यदीति धर्मधर्मत्वोन्वयसंगोऽपि
 ज्ञेयत्वे का चित्तिरित्याशङ्काह यदीति आत्मधर्मस्यात्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि ज्ञेयत्वापत्त्या
 कर्तृकर्मविरोधः स्यादित्यर्थः किञ्च विमतं न ज्ञेयज्ञाश्रितं तद्विद्यत्वाद्द्रूपादिवदित्याह
 कथं चेति किञ्च सङ्गभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य ज्ञेतान्तर्भावान्नाविद्यादेर्ज्ञातधर्मत्वेत्याह
 ज्ञेयं चेति किञ्चैतद्यो वेत्तीत्यन्तत्वात् ज्ञेयज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेयं किञ्चित्
 प्रविशतीत्याह ज्ञापैरेति ज्ञेयज्ञेयज्ञयोरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धं ज्ञेयधर्मत्वमविद्यादेरिति
 फलितमाह इत्यवधारित इति विरोधाच्च न ज्ञेयधर्मत्वं अविद्यादेरित्याह ज्ञेयज्ञेति
 विरुद्धवादित्वे मूलं दर्शयति अविद्येति मात्रपदस्य व्यावर्त्यमानं युक्ताख्यमवष्टम्भान्तरमिति
 वक्तुं केवलपदं यथा विद्याया विरुद्धमपि निर्वोदुं शक्यते तस्याः स्वान्तराभावाच्चित्तोऽन्यस्या-
 विद्याकत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्मभावतया तदाश्रयत्वव्याघातात्तदाश्रयजिज्ञासया पृच्छति
 अत्राह्वेति आश्रयमात्रं पृच्छते तद्विशेषो वा प्रथमे प्रश्नस्यान्वकाशित्वं भव्याह यत्नेति
 अविद्यादृष्ट्यादृष्ट्या दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात् किञ्चिच्चित्तत्वेनैव तददृष्टे श्रियमात्रं दृष्टव्यमदृश्यं
 वा अप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः द्वितीयमात्रत्वे कस्येति अविद्याया दृष्टमानत्वादा-
 श्रयविशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वेत्युत्तरमाह अत्रेति प्रश्ना-
 नर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नाभिहितत्वाह नचेति
 तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यञ्चोदयति नन्विन् अत्राश्रयस्य
 प्रतीत्यर्थेऽपि प्रश्नैरर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षज्ञेयि अविदावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्या-
 सम्बन्धे सिद्धे प्रदुस्तव प्रश्नानर्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः अबुद्धपराभिसन्धिः शङ्कते
 अविद्याया इति अविद्यावस्तुपरिहाराच्चान्येन प्रयतितव्यमित्याह यत्नेति समैवा-
 विद्यावत्त्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते नन्विन् तर्हि प्रश्नानर्थक्यमिति
 सिद्धान्तो स्वाभिसन्धिमाह जानामीति आत्मानमविद्यावन्तं जानामि तद्विषयाध्यक्षा-
 भावात् पृच्छामेति शङ्कते जानामीति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्या-
 वानविद्याकार्यवत्त्वाव्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युमेत् दूषयति अनुमानेनेति
 आत्मनो विद्यासम्बन्धपक्षे कानुपपत्तिरित्याशङ्का ज्ञानैवात्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धं बुध्यतेऽन्यथा
 ज्ञातेति विकल्पादत्र दूषयति नहीति तत्काले स्वस्याविद्यां प्रति ज्ञातृत्वावस्थायाभिति
 यावत् अविद्याविषयत्वेन गृहीतत्वात्तत्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि कृत
 सम्बन्धत्वज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयं िरस्यति नचेति
 द्रो गृह्यतेऽन्यथा सम्बन्धनीतिरसम्बन्धः तद्विषयमिति ज्ञातृरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दार्थः
 अनवस्थासौ प्रपद्यति यदीति आत्मनः संप्रपद्येत्याशङ्कासिद्धविद्यासम्बन्धस्याप्राप्त्य-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शिकत्वाच्चित्वात्तुभगवन्मत्वे स्थिते फलितमाह यदि पुनरिति यदा चैवं तदैतदध्याहार्यं
ज्ञातरात्मनो न किञ्चित् दूष्यतीत्येतदष्टध्वमाहः शङ्कते नन्विनि किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रिया-
कर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा नादप्रस्तनदभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात् द्वितीये ज्ञातृत्वस्योप-
चारिकत्वाच्च तत्तन्मो दोषोऽस्तीत्याह नेत्यादिना असत्यामपि क्रियायां क्रियोपचारं
दृष्टान्तेन स्थूटयति यथेति आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति यथा-
त्वेति गीताशास्त्रं सप्रत्यर्थः स्वत एवात्मनि क्रियादागत्वभावाद् भगवता शास्त्रे व्योक्त-
स्तथैव व्याख्यातमन्त्रारिणि सम्बन्धः कथं नर्हि क्रियागिरात्मनि भाति तत्राह अविदोति
यथा वस्तुतो नास्त्यात्मनि क्रियादिरूपचारात् भाति तथा तत्र तत्रातीतप्रकरणेषु
व्याहृतो भगवता कृतो यत् इत्याह तथेति न केवलमनीतेष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियादाभा-
वादात्मन्याध्यासिको तत्तन्मीरुका किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्रायदर्शनं
भविष्यतीत्याह उत्तरेषु केनि आत्मनि वास्तवक्रियादाभावेऽध्यासाच्च नत्सिद्धौ कर्मकाण्डस्या-
विहृदभिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्वयेन ज्ञाना कर्मांशेतेत्यादिशास्त्रविरोधः स्यादिति शङ्कते
हन्तेति शास्त्रेण देव्यन्तरेक्यिज्ञानाभिप्रायत्वादर्थकायादप्रतीतात्माधीविधुरस्यैव कर्मकाण्डा-
भिकारितेयङ्गीकरोति सत्यमिति कथमस्यैव कर्माभिकारित्वमप्यस्यमित्याशङ्क्याह एतदेव
चेति ज्ञानिनी ज्ञाननिष्ठायामेवाभिकारो िष्ठान्तरे त्वजस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतो
भविष्यतीत्याह सर्वेति तदेवानुक्रामति समासेनेति जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमेन किञ्चिद-
वदप्रमिदमित्युपसंहरति अजमिति ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं संसारिणः स्वरूपसकृदभिधानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह ज्ञेयज्ञ-
मिति तच्च ज्ञेयज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुनः सर्वज्ञेष्वेष्टुगुणं सामेव विद्धि तत्त्वमसीति
श्रुत्यपलक्षितेन मद्भूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेतत् ज्ञानं स्तौति ज्ञेयज्ञेययोर्ब्रह्मज्ञ-
यणेन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वात् ज्ञानं सम सतम् अन्यत्तु दृष्टापाण्डित्यं बन्धहेतुत्वादि-
त्यर्थः तदुक्तम् ॥ तत् कर्म यच्च बन्धाय सा विद्या या च मुक्तये आयासायापरं कम
विद्यान्या शिल्पनैषुण्यमिति ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

ज्ञेयज्ञ का व्यावहारिक स्वरूप कहा अब परमार्थिक असंसारी स्वरूप
कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सोई ज्ञेयज्ञ संसारी जो जीव तिसे यावत्
ज्ञेयज्ञ का आधाररूप इस को जानो क्योंकि साम वेदके तत्त्वमसि महा-

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽय-
मुपन्यस्यते तत् क्षेत्रं यच्चेत्यादिव्याचिख्यासितस्य क्षेत्र्यस्य संग्रहोपन्यासो
न्याय्य इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरं इति तत् क्षेत्रमिति तच्छब्देन परामृ-
शति यच्चैदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्च शब्दः समुच्चयर्थो
यद्विकारि यो विकारी यस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यते
इति वाक्यशेषः स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावः ये प्रभावा लपाधि-
कृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत् क्षेत्रज्ञे चक्षुर्योर्वाथात्मन यथा विशेषितं
तत् समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय लोकान्तरमवतारयति इदमिति कुत्र संग्रहोक्तिरुपयुज्यते
तत्राह व्याचिख्यासितस्येति प्रतिपत्तिरसौकार्थं संग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणेऽर्थे
श्रोतृमनःसमाधानार्थं सूचितो वाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञासम्प्रित्वाह वन्निर्दिष्टमिति
इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन परामृशति प्रकृतार्थत्वात्स्येति योजना
तत् क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्यध्याहारः यच्चेति येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेष्यते
तस्य क्षेत्रस्य स्वकीयाङ्गभोजन्यादयस्तैर्विशिष्टस्य क्षेत्र्यत्वे हेयत्वं फलति यद्यद्विषयस्य तरे
तरसमुच्चयार्थत्वमाह च शब्दः इति विकारित्वेनापि हेयत्वं सूचयति यद्विकारीति यत्
कार्यं तत्क्षेत्रं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वादुच्चातव्यमित्याह यत इति क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं

भाषा अनुवाद ।

वाक्य का लक्ष्य अर्थ चिदंश करके मेरे ही रूपका प्रतिपादन किया है
और क्षेत्र तथा क्षेत्रज्ञ इन दोनों का जो पृथक् रूप ज्ञान सोई मेरे मतसे
मुक्ति का हेतु है और सब ज्ञान प्रतिबन्ध के कारण हैं तथाहि सोई कर्म
को बन्धका हेतु नहीं और सोई विद्या जो मुक्ति की हेतु होय बाकी कर्म
सब परित्यक्त के हेतु और विद्या सकल शिष्ट नैषुण्यमात्र अथात् कारीगरी
को शायरी है, एतत् क्षेत्र प्रमाण नहीं होता यह जानो ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्वद्धा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मा विवक्षितं स्तौति श्रोतबुद्धिप्ररोचनायै
ऋषिभिरिति ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्वद्धा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञातव्यं दर्शयति स वेति ज्ञातव्यमिति सम्बन्धः चक्षुराद्युपाधिकृतदृष्टादिशक्तिवशात्तस्य
ज्ञानवत्त्वं सूचयति यत्प्रभाव इति तेनोक्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः कथं यथा
विशेषितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो वा शक्यो ज्ञातुमित्याशङ्क्य भगवाक्यादिवाङ्मतेति ॥ ३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र यद्यपि चतुर्विंशतिभेदभिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेणैव
परिणतायामेव तस्यामहं भावेनाविवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं
तदेव प्रपञ्चसिद्ध्यन् प्रतिजानीते तदिति तदुक्तं भया तत् क्षेत्रं यत् स्वरूपतो जड-
दृष्टादिस्वभावं यादृक् यादृशञ्च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि कैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं
यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः प्रकारैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्मिन्नमित्यर्थः
स च क्षेत्रज्ञो यत्स्वरूपतो यत्प्रभावश्च अचिन्तैस्त्वेत्यर्थयोगेन यैः प्रभावैः सम्पन्नस्तत्सर्वं
संक्षेपतो मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

यद्यपि यहाँ चौबिस प्रकारकी प्रकृति को क्षेत्र कहते हैं तोभी देह
रूप परिणाम कहे रूपान्तर प्राप्तिको प्राप्त भई वहीप्रकृतिमे अहंरूप अवि-
वेक हेतुसे सोई प्रकृति के विवेक के अर्थ इस शरीर को क्षेत्रमात्र कहा
उसी के विस्तार की इच्छासे प्रतिज्ञा करते हैं कि मेरा किया हुआ
जो उक्तस्वरूप जड दृश्य आदि स्वभाव और यादृश इच्छादि धर्मयुक्त और
जैसे इन्द्रियादि विकार मे युक्त और जैसे प्रकृति पुरुष के संयोग से जन्मे
और जिस प्रकार स्थावर जङ्गम भेद से नानारूप होय जो क्षेत्रस्वरूप
विद्यमान है और अचिन्त ऐश्वर्य के द्वारा जो जो प्रभाव से सम्पन्न होय है
सो सब संक्षेप से हमसे श्रवण करी यह भगवान् अर्जुन से कहा ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

छन्दांसि ऋगादीनि तैर्मन्त्रच्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथक् विवेकती
गीतं किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि
तैः पठ्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते तैरेव च
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं गीतमिति अनुवर्तते आत्मेत्येवंपासीतेत्यादि-
भिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपै-
र्विनिश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह तदित्यादिना विवक्षितं जिज्ञासितमित्यर्थः स्तुतिफलमाह-
ओत्विति न केवलमाप्नोक्तेरेव चेत्यादियाथात्म्यं सम्भावितं किन्तु वेद्याक्यादपीत्याह
छन्दोभिश्चेति ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शाखाभेदादृष्टं न केवलं
श्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तं याथात्म्यं किन्तु यौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेति कानि तानि सूत्राणीत्या-
शङ्काह आत्मेत्येवेति आदिपदेन ब्रह्मविदाप्नोति परममथ योऽन्यां देवतामित्यादीनि
विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि आत्मेति चेत्योपादानं तच्च चेत्योपलक्षणं अथातो ब्रह्म-
जिज्ञासेत्यादीन्यपि सूत्राण्यत गृहीतान्यन्यथा छन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा
विशिर्नाष्ट हेतुमद्भिर्निति ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कैः विस्तरेणोक्तस्यायं संचप इत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्विशिष्टादिभिर्याग-
शास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराजादिस्वरूपेण वड्ढा गीतं निरूपितं विविधैर्विचित्रै-
र्मित्यनैमित्तिककाव्यकर्मादिविषयैः छन्दोभिर्वेदेर्नानापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः
पदैश्च ब्रह्म सूत्रपते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतोवा इमानि भूतानि ज्ञायन्त
इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि उपनिषद्वाक्यानि तथा ब्रह्म पठ्यते साक्षात् ज्ञायते एभि-
रिति स्वरूपलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च वड्ढा गीतं किञ्च हेतुमद्भिः
स देव सौम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेत इति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्
यदेष आशान्देनस्यात् एष ह्येवानन्द्यातीत्यादियुक्तिसिद्धिः अन्यात् अपानवेष्टां कः
कुर्व्यात् प्राणव्यापारं वा कः कुर्यादिति श्रुतपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैक-
मङ्गलतया असन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंभवं संचपतस्तुभ्यं
कथयिष्यामि तत् शृणु इत्यर्थः यदा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते

अहामृतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

सात्त्विकतटीका ।

तान्येव ब्रह्म पश्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरोक्षतेनांगम्सु आनन्द-
नखोऽध्यासादित्यादितुक्तिषड्विनिश्चितार्थैः शेषं समानम् ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

किस के कहे विस्तारवचन का यह संक्षेप है इसपर कहते हैं कि जो
अग्निष्टादिकों ने योगशास्त्र में ध्यान धारणादि विषयक परमेश्वरका विरा-
टरूप नानाप्रकार से निरूपण किया है और जो अग्निष्टादिकों ने नित्यनै-
मित्तिक काम्यकर्म आदि विविध प्रकारसे वेदके द्वारा भिन्नभिन्न अनेक
पूजनीय देवतारूप से प्रगट किया है और ब्रह्मसूत्र अर्थात् जिस से
ब्रह्मका निरूपण होता है तात्पर्य यह कि जिस से समस्त भूत जन्मते हैं
इत्यादि तटस्थ लक्षणरूप उपनिषदवाक्य जो ब्रह्मसूत्र और जिस के द्वारा
ब्रह्मका साक्षात्कार ज्ञान किया जाता है एतद्वत् स्वरूप लक्षण अर्थात्
सोई ब्रह्म सत्य ऐसा ज्ञान औ आनन्दरूप इत्यादि श्रुतियोंने हेतुयुक्तपद से
कहा अर्थात् हे सौम्य इस सृष्टिके पूर्व यह जगत् सतमात्र था असत
से सत कैसे जन्मे जो इस हृदय आकाश में आनन्दरूप आत्मा न होता
तो अपान औ प्राण वायुकी चेष्टा कौन करता इस से यह आत्माही
प्राणियों की आनन्दयुक्त करे है इन सब श्रुति विशिष्ट ब्रह्मसूत्रादिकों
से कहा है सोई संक्षेप से सुनो अथवा नित्य नैमित्तिक प्रायश्चित्त उपा-
सनारूप साधन चतुष्टय से सम्पन्न होनेके वादि ब्रह्म जिज्ञासा करे
इत्यादि वेदव्यासप्रणीत को ब्रह्मसूत्र कहते हैं परमेश्वरके ईच्छित्व
हेतु से प्रकृति को जगत् का कारण नहीं कहि सकते और सब श्रुतियों
में आत्मा को आनन्दमयत्व कहा है इस से ये आनन्दमय हैं इत्यादि
श्रुतियों से निश्चित है अर्थ जिन सूत्रों का सोई कहा हेतुमद्भिर्वि-
निश्चितेः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सूक्ष्माभिसुखोभूतायार्जुनायाह भगवान् महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि न स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्तेऽहङ्कारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्ष-
णोऽहङ्कारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्त-
मव्याकृतमीश्वरशक्तिः मम माया दुरत्ययेत्युक्तं एवमव्यक्तः प्रकृत्यवधारणार्थं
एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः इन्द्रियाणि दश
श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धुत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च-
कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तानि दशैकञ्च किं तत् मन एकादशं
सङ्ख्यादप्राप्तकं पञ्च चैन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयास्तान्येतानि संस्था-
तश्चतुर्विंशति तत्त्वानि आचक्षते ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

चेत्तादि यथात्मश्रुत्या प्रजोभिताय किन्ददिति जिज्ञासवे यथोद्देशं चेत्
निर्दिशति सुखेति महत्त्वे हेतुमाह सर्वेति भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभा-
वाद् पहे का हानिरित्याशङ्क्याह स्थूलमिति अहङ्कारोऽहंप्रत्ययलक्षण इति स्वप्नः
भूतानां प्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वं सत्वाहंकारं विशिनष्टि महाभूतेति महतः पर-
मित्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थमहङ्कारहेतुमाह अहङ्कारेति ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि
शङ्कते तदर्थमाह ममेति अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्येवेति पञ्चतन्मात्राख्यह-
ङ्कारो महदव्याकृतमित्यष्टधा भिन्नत्वं मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां सत्त्वयश्चकारार्थः
दशेन्द्रियाण्येव विमज्ज व्युत्पादयति श्रोत्रेत्यादिना तदेव प्रज्ञद्वारा स्फुटयति किन्ददिति
शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानि भूतानि गृह्यन्ते उक्तेषु तन्मात्रान्तरीयसम्प्रतिभाह-
तानीति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत् क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वयं महाभूतानि भूयादीनि पञ्च अह-
ङ्कारस्तत्कारणभूतः बुद्धिशानात्मकं महत्तत्त्वमव्यक्तं मूलप्रकृतिः इन्द्रियाणि दश बाह्यानि
ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि एकञ्च मनः इन्द्रियगोचराश्च पञ्चतन्मात्ररूपा एव शब्दादय आका-
शादिविशेषगुणतया व्यक्ताः सन् इन्द्रियविषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥५॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षैत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव नतु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थ-मुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तमादातुमिच्छति सुख-हेतुत्वेरिति सेयमिच्छन्तः करणधर्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषीय जातीय-मर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तं हेति सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वान्तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डे-ऽग्निरात्मचेतन्याभासरमविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्यथाऽव-सादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्र-भेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महा-भूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और क्षेत्रस्वरूप की श्लोक से कहते हैं कि महाभूत कहे चिति जल अग्नि वायु आकाश और इनका कारणरूप अहङ्कार और विज्ञानात्मिका बुद्धि अर्थात् महत्तत्त्व और अव्यक्त कहे मूलप्रकृति और पांच ज्ञान इन्द्री तथा एक सङ्कल्पविल्यात्मक मन और पांच इन्द्रिय गोचर कहे शब्द आदि तन्मात्रा विशेषरूप से इन्द्रिय ग्राह्यविषय अर्थात् शब्द स्पर्श-रूप रस गन्ध जो पांच द्रव्य गुण हैं वेई क्षेत्रस्वरूप चौबिस तत्त्व कहे हैं ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मूलप्रज्ञानरविकृतिर्मायाः प्रकृतिविकृतयः सन् प्रोक्तप्रकृत्य विकार इति पठन्ति अथ-
 काङ्क्षारोदीभान्ते गुण्यभिमानादिभर्तृत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव यत्तु कर्म-
 व्याप्ता विषयास्तुतैरेक्यप्रसङ्गात् जेतैर्निरूपयस्व च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशाय तत्
 जेतं यच्च यादृक् चेति व्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामविकारलघुत्वे जेतविकारत्व-
 निरूपणेन यद्विकारीत्येतन्निरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकसवतारयति अथेति सर्व-
 शोक्तिविरोधात्तु यं वैशेषिकमतमिति मन्योक्तं भगवानिति उपलब्धजातीयकूपलभ्यमान-
 स्यादानेच्छायां हेतुमाह सुखेति इति शब्दो हेतुत्वात्स्मिन्निच्छेत्यर्थः इच्छां सुखमहेतु-
 विषयत्वेन व्याख्यायाम्भर्तृत्वं तस्या व्युदस्यति सेवमिति तथापि कथं जेतान्भूतत्वं
 तत्माह भवेत्वादिति इच्छायतनोपोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह तथेति कोसौ द्वेषो यस्तु
 बुद्धिर्भर्तृत्वं तत्माह यज्जातीयमिति तस्यापीच्छावत् जेतान्भविमाह सोऽयमिति इच्छा-
 द्वेषवद्बुद्धिर्धर्मः सुखमपीत्याह तथेति तस्यापि स्वरूपोक्त्या जेतान्तःपातित्वमाह
 अस्तुक्तमिति दुःखयापि स्वरूपोक्त्या जेतमध्यवर्तित्वमाह दुःखमिति देहेन्द्रिया-
 त्मादौ व्युदस्यत्वं जेतान्भूतमेव सङ्घातं विभजते देहेति विज्ञानवादं प्रत्याह तस्या-
 मिति ते लोहपिण्डे वस्त्रेभिव्यक्तिवदुक्तसंस्कृतौ बुद्धिदृष्टिरभिव्यज्यते तत् पान्तिर-
 भिव्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्या ग्राहयति तथात्वेतन्नं बुद्धिदृष्टावभिव्यक्तं तामेवा-
 क्ततया बोधयत्यतस्तदा भाषानुविज्ञा सेव वेतनैत्युच्यते सा च सख्यवेतनं प्रतिज्ञेयत्वा-
 दतद्रूपत्वात् जेतर्भवेत्यर्थः धृतिस्वरूपोक्त्या जेतत्वं तस्या दर्शयति धृतिरित्यादिना
 नान्येऽपि सङ्कल्पादयो मे मनो धर्माः सन्ति ते किमित्यत्र जेतत्वेन नोच्यन्ते तत्माह सर्वेति
 तस्योपलक्ष्यार्थत्वे हेतुमाह यत इति इच्छादिवद्विषयवसरे सङ्कल्पादीनामपि दर्शितत्वं
 सिद्धवत्कृत्य प्रकारविभागार्थं यतो भगवदुक्तं जेतुमपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिपहस्य-
 सर्वानुक्तबुद्धिधर्मोपलक्ष्यार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं जेतं
 व्याख्यातमित्यनुवदति यस्मेति जेतभेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः संहतिः
 समष्टिः शरीरम् ॥ ६ ॥

श्रीभगवद्गीता ।

इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः सङ्घातः यदोरं चेतनात्पिज्ञा भःतोऽतिः धृतिर्धैर्यः
 एते वेच्छादयो इहल्लप्ताद्यात्मधर्माः अपि ह मनोधर्माः अतः जेतान्तःपातिन एवोपलक्ष-
 णस्यैतत् सङ्कल्पादीनां तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा अज्ञा अथज्ञा धृतिरधृति-
 शौचीर्षीरिखेतत्सु मन एवेति कनेन यादृगिति प्रतिज्ञाताः जेतधर्मा दर्शिताः एतत्
 जेतं अविकारमिन्द्रियादिविकारसहितं संक्षेपेण तन्मन्मथोक्तमिति जेतोप्रसङ्गारः ॥६॥

अमानित्व मदन्धित्व महिंसा क्षान्ति रार्जवं ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यं मात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

चेतसो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य चेतसस्य परिज्ञानादसृतत्वं भवति तं ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तत्ज्ञानसाधनगुणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन् सति तत्ज्ञेयविज्ञानयोग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते तममानित्वादигुणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः ज्ञाघनन्तद्भावोऽमानित्वमदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तद्भावोऽदम्भित्वमहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनं क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रियाऽर्जवस्तुभावोऽवक्रतयाचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेशुराचार्यस्य शृङ्खलादिप्रयोगेन सेवनं शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानाम-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु उक्ते चेतो चेतसो वक्तव्यत्वं हित्वा किमित्यन्यदुच्यते तत्राह चेतस इति ज्ञानादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणचेतसं स्वयमेव भगवान् विवक्षितविशेषणसहितं ज्ञेयं यत्तदित्याना वक्ष्यतीति सन्बन्धः किमिति चेतसो वक्ष्यते तत्राह यस्येति ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राप्तनयन्यस्य तात्पर्यमाह अधुनेति अमानित्वादिलक्षणं विदधातीत्यु-

भाषा अनुवाद ।

और इच्छा द्वेष सुख दुख औ सङ्घात कहे शरीर औ चेतना कहे ज्ञानात्मक अन्तःकरण को वृत्ति जो बुद्धि औ धैर्य ये सब दृश्य हैं इस से ये आत्माके धर्म नहीं हैं अन्तःकरणहीं के धर्म हैं तो शरीर धर्महीं इन को कहा चाहिये सो श्रुति मे कहा है कि कामना सङ्कल्प संशय अज्ञा अग्रहा धैर्य अधैर्य लज्जा बुद्धि भय ये सब अन्तःकरणके व्यापार हैं इस वचन से इसी अध्यायके तीसरे श्लोक मे जो कहा चेत का धर्म सो देखाया है और इन्द्रिय आदि विकार सहित चेत मैने संक्षेपरूप तुम से कहा ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पनयनं शौचं स्त्रैर्यं स्थिरभावी मोक्षमार्गं एव कृतव्यवसायित्वमात्म-
विनिग्रह आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य कार्यकारणसंघातस्य विनि-
ग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गं एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्र त्वं स्वस्वः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कुतोपयुज्यते तत्राह यस्मिन्निति योग्यमधि-
कृतमेव विदुषोति अत्र इति एतत् ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्याश-
ङ्गाह तमिति तद्विधानस्य वक्तृद्वारा दार्यं सूचयति भगवानिति अमानित्वादिनिग्र-
हस्यान्वयिष्यो ज्ञानमिति नियमार्थमाह अमानित्वमिति मानस्तिरोहितो विक्षेपः स
चात्मन्युत्कर्षारोपहेतुः सस्येति मानी नमान्यमानी तस्य भावो मानित्वमिति व्याकरोति
अमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिसुखेनादम्भित्वं विदुषोति अदम्भित्वमिति वाङ्मनोदेहै-
रपीडनं प्राणिनामहिंसनं तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य
प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसङ्घिण्यत्वं ज्ञानिरित्याह ज्ञानिरिति अवक्रमत्वमकौटिल्यं
यथा हृदयव्यवहारः सदैकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वेत्त्यर्थः उपनीयत यः शिष्यमित्यादिनोक्त-
माचार्यं व्यवच्छिन्नमिति मोक्षेति शुश्रूषादि इत्यादिपदं नमस्कारादिविषयं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च
द्विःप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते शौचमित्यादिना मनसो रागादिमलानामिति स्वस्वः
तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपद्येति रागादिप्रतिकूलस्य भावनाविषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्ति-
स्तत्रेति यावत् स्थिरभावमेव विनश्यति मोक्षेति आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाश्रयातिशयस्य
कुतो विनिग्रहस्तत्राह आत्मन इति ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदानीममानित्वमित्यादि पञ्चभिरुक्तलक्षणात् चेत्वादतिरिक्ततया ज्ञेयं शुद्धं चेतनं
विस्तरेण वर्णयिष्यन् तत्त्वज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति अमानित्वं स्वशुणस्त्राधारा-
हित्यम् अदम्भित्वं दम्भराहित्यम् अहिंसा परपीडावर्जनं ज्ञानिः सङ्घिण्यत्वम् आर्जव-
मयक्रता साचार्योपासनं सद्गुरुसेवनं सौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च तत्र बाह्यं सृज्जलादिना
अभ्यन्तरञ्च रागादिमलज्वालनं तथाच सृतिः शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा
सृज्जलाभ्यां सृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरमिति स्त्रैर्यं सन्मार्गप्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता
आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवादः ।

पञ्च संज्ञा शौचं स्त्रैर्यं शौचं शौचं तिस्रो विस्तारसे वर्णनकी
इच्छा करि शौचशक्ते ज्ञान इति की साधन पांच श्लोकसे कहते हैं कि

इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनङ्कार एव च ।

जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःख दोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च इन्द्रियेति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यमनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं आलोचनं जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारानिःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनं आलोचनं तथा मृतौ दोषानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं आलोचनं परिभूतता चेति व्याधिषु शिरोरोगादिषु क्षेपानुदर्शनं तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेष्वथवा दुःखान्तेव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं व्याधयो दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं दुःखानि न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जरादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि किन्तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि सन्तीत्याह किञ्चेति दृष्टादृष्टेक्ष्णेकार्थेषु रागे तत्प्रतिबन्धं ज्ञानं नोत्पद्यते इति भत्वा

भाषा अनुवाद ।

अमानित्व अदम्बित्व अहिंसा कहे अपमान कपट परपीडा राहित्य औ ज्ञान्ति कहे क्षमा औ अर्जव जो सीधापन औ अङ्गचार्थीपासन जो गुरुसेवन और शौच कहे बाहर अन्तर शुद्धि औ भावशुद्धि से अन्तःशुद्धि जानो और स्थैर्य कहे सत्भार्गमे प्रवृत्ति औ उसी एकमे तत्परता तथा आत्मविनियम कहे शरीरका संयम करना ॥ ७ ॥

असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्र दार गृहादिषु ।

नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तद्भावोऽसक्तिरनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम शक्तिविशेष एवान-
न्यात्मभावनालक्षणो यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि चाहमेव सुखी
दुःखो च जीवति मृते चाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति क्वेत्याह पुत्रदार-
गृहादिषु पुत्रेषु दारेषु आदिग्रहणादन्वेष्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु

शानन्दगिरिकृतटीका ।

व्याकरोति इन्द्रियेति आविर्भूतो गर्वोऽहङ्कारस्तद्भावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह अहङ्कार
इति इन्द्रियार्थेषु वैराग्यसुक्तमुपपादयति जन्म इति प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्तं तत्र जन्मानि
दोषानुदर्शनं भिषदयति जन्मनीति यथा जन्मानि दोषानुसन्धानन्तथा मृत्यो दोषस्य
सर्वसर्मानकन्तादेरालोचनं कार्यमित्याह तथेति जन्मानि मृत्यो च दोषानुसन्धान-
वज्जरादिष्वपि दोषानुसन्धानं कत्वेत्यासत्त्याह तथेति व्याधिषु दोषस्यासन्नतारूपस्यानुसन्धानं
दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रतिज्ञं व्याख्यानान्तरमाह अथवेति यथा जन्मादिषु
दुःखान्तेषु दोषदर्शनसुक्तं तथा तेष्वेव दुःखस्यदोषस्य दर्शनं स्फुटयति दुःखमित्यादिना
कथं जन्मादीनां वाह्येन्द्रियप्राज्ञायां दुःखत्वं तत्राह दुखेति जन्मादिषु दोषानुदर्शनकृतं
फलमाह एवमिति वैराग्ये सत्यात्मदृष्ट्यर्थं करुणाना तदाभिमुख्येन प्रयत्तिरिति वैराग्य-
फलमाह तत इति जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुषु किमित्युपसंख्यातमित्याह कथं
वैराग्यादुवा धीहेतुत्वादित्याह एवमिति ॥ ८ ॥

शानिकृतटीका ।

किञ्च इन्द्रियार्थेष्विति जन्मादिषु दुःखदोषद्वोरनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखरूपस्य
दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर इन्द्रियार्थ जो रूप आदि पांच विषय तिनमे वैराग्य कहे अप्रीति
श्री भन हङ्कारता अहङ्कार रहित तथा जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुःखदोष
इनकी वार वार देखना चाहिये जिस मे विषयभागसे निर्हास होय ॥८॥

अयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेश सेवित्व मरति जनसंसदि ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते नित्यञ्च समचित्तत्वं तुल्यचित्ततां च इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न लप्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ॥ ८ ॥

किञ्च मयि चेति मयि चैतरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात् परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी सा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानज्ञानारङ्गमेव हेतुचरत्वाद् भिन्नेति सन्वशक्तिरेवाभिषङ्गाभावस्यथाच पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याभिषङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति अभिषङ्गो नास्मेति अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावन्यत्वधिया तद्वत्ते सुखादावात्मनि तद्भावनाख्यं शक्तिविशेषमेवोदाह्रति उक्तविशेषणयोराकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह कोत्यादिना उक्तविशेषणदोषज्ञानशब्दस्योपपत्तमाह तच्चेति सदा हृष्येतिषादभ्युन्यमनस्तमपि ज्ञानहेतुः रत्याह नित्यञ्चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञानहेतुत्वज्ञिगमयवित्तच्चेतिदिति ॥ ८ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

किञ्च असक्तिरिति पुत्रशरादिषु असक्तिः प्रीतित्यागः अनभिषङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे वा अहमेव सुखो दुःखो वेत्यव्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और पुत्र द्वारा धन आदिमे असक्ति कहे प्रीतिका त्याग और पुत्रादि मे सुखदुःख देखि जो मे सुखी अथवा दुःखी हूं ऐसा मानिलेना सो अभिषङ्ग है तिस का त्याग और इष्ट अनिष्ट दोनोकी प्राप्तिमे सर्वदा समचित्त कहे चित्तकी एकरूपता अर्थात् सावधान चित्त रहै ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यः ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा शुच्यादिभिः
सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं
सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तेषु
हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादि स्वभावना विविक्ते उपजाय-
तेऽतो विविक्तदेशसेवित्वे ज्ञानमुच्यते अतिरमणं क्व जनसंसर्गं तज्जनानां
प्राक्तानां संस्कारशून्यानामविनीतानां कलहोन्मुखितचित्तानां संसत्-
समवायो जनसंस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्याज्ञानीपकारकत्वात् अतः
प्राक्तजनसंसर्गरतिर्ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं ॥ १० ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

साधनान्तरमाह किञ्चेति अनन्ययोगसेव संक्षिप्तं व्यनक्ति नेत्यादिना उक्तधीद्वारा
ज्ञाताया भक्तोर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति नेति तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्धेतुत्वादित्याह सा चेति
देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति विवक्त इति तदेव स्पष्टयति अरण्येति उक्तदेशसेवित्वं
कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राह विविक्तेष्विति आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थस्योच्यते
नन्वरतिविषयत्वेनाविषयत्वेनाविषयो जनसंसर्गात् किमिति न गृह्यते तत्राह तस्य इति
सतां सङ्गस्तु भेषजमित्युपलम्भादित्यर्थः ॥ १० ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च मयीति मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकान्ता भक्तिः
विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरस्तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्वं प्राक्तानां जनानां
संसर्गं सभायासरतीरत्यभावः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर परमेश्वर स्वरूप मेरे मे अनन्ययोग अर्थात् सर्वत्र कहे सब मे आ-
त्माकी दृष्टिसे अव्यभिचारिणी एकान्तभक्ति और विविक्त कहे शुद्ध अथवा
चित्तप्रसन्नकारी जो निर्जन देश वहाँकी वास और संसारी व्यवहारी दुष्ट-
मनुष्योंकी सभ्यसे अरुचि अर्थात् प्रीतिरहित होना ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावानां परिपाकनिमित्ततत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानपदे तस्मात् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा क्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

साधनान्तरमाह किञ्चेति आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थसद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तत्त्वित्वं तत्रैव निष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नात्र यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तच्चिमित्तं तत्त्वज्ञानसैक्यसाक्षात्कारस्तत्फलालोचनं किमर्थमित्याशङ्क्याह तत्त्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुसक्तधर्महरति एतदिति किमिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह परिहरणायेति तत्र हेतुः संसारेति तस्य प्रवृत्तिरूपमितिस्तद्हेतुत्वात्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञाते च त्याज्यत्वं तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्तर्यः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं ज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः तत्त्वस्य दार्ढ्यशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वाल्लोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदम्भित्वमित्यादि विंशतिसंख्याकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिर्ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वादिसत्तदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वादतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

और आत्माको अधिकार करि के वर्त्तमान जो ज्ञान तिसमे नित्यभाव अर्थात् तत्त्वमसि महावाक्यके तत्पद औ त्वंपदके अर्थपर विश्वरास औ

ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽस्तमश्नुते ।

अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्योक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकांक्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयाः तेन ह्यमानित्वादिकस्य चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते यथा घटविषयेण ज्ञानेनानिर्नदोषः ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि किं फलं

आनन्दमिरजतटीका ।

उत्तरमन्यसवतारयति यद्योक्तेति अज्ञानित्वादीनां ज्ञानत्वमाज्ञिपति नन्विति वस्तु-
परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाज्ञिपत्याह नञ्हीति परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात् परि-
च्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयमित्यभिप्रेत्याह सर्वज्ञेति स्वायत्तैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतदुच्यति-
रेकद्वारा विग्रहयति नञ्हीति व्यतिरेकद्वयमाह यद्येति अज्ञानित्वादीनां ज्ञानत्वमाज्ञिप-
प्रतिषिपति नैष दोष इति तत्र ज्ञेयत्वेत्येतां स्मारयति ज्ञापेति तेन ज्ञानपदं हेत्यन्तर-
माह ज्ञानेति अज्ञानित्वादीनां ज्ञानत्वमज्ञा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति प्रश्नद्वारा ज्ञेय-
प्रमचनस्य फलमज्ञा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रीतुराभिमुख्यमापादयितुं प्ररोचनफलोक्तिपरम-
नन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना तदेव विशिष्टं अनादिमदिति आदिमवराहित्य-
मव्याकृतस्यापि ततो विशेषं दर्शयति किन्तदिति भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्यतो

भाषा अनुवाद ।

तत्त्वज्ञानका फल जो मुक्ति तिसीकी ओष्ठ रूपसे आलीचन करना अर्थात् जानना इससे अमानित्व अर्दाभित्व आदि जो बीस कहें मये सोई ज्ञानके साधन स्वरूप हैं यह वशिष्ठादिमुनिजनों ने कहा है और इन बीसोंके विपरीत कहें उलटे जो मान दम्भ हिंसा आदि बीस हैं तेई ज्ञानके विरोधी हैं और इन को अज्ञानके स्वरूप जानो इससे वे सदा वर्जनीय हैं ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिसुखीकरणायाह यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा असृतत्वमश्रुते न पुमस्मिंयत इत्यर्थः अनादिमत् आदिरस्यास्तौत्यादिमत् न आदिमदनादिमत् किं तत् परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतमत्र केचित् अनादिमत् परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मनुष्य आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषञ्च दर्शयन्त्यहं वासुदेवाख्यापरा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत् सम्भवति नत्वर्थः सम्भवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न सत्तन्नासदुच्यत इति विशिष्टशक्तिसत्त्वपददर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धिः तस्मान्मनुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोग श्लोकपूरणार्थः असृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिसुखीकृत्याह न सत्तत् ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घोष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यते इति न अ-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विशिष्टे ब्रह्मेति अनादीत्येकं पदं मत्परमिति पदच्छेदाच्च पुनरुक्तिरिति मतान्तरमध्यापयति अत्रेति एकपदत्वसम्भवे किमिति पदद्वयमित्याशङ्काह बहुव्रीहिणेति आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोऽर्थस्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधेनास्ति मनुषोऽर्थवत्त्वमिति मनुषानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वेषु सम्बन्धः आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशङ्काह अर्थेति उक्तव्याख्यानस्यायुक्तत्वान्नार्थं पुनरुक्तिरसमाधिरित्याह सत्यमिति अर्थसम्भवं समर्थयते ब्रह्मण इति तथापि विशिष्टशक्तिसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्काह विशिष्टेति तथापि मनुषो बहुव्रीहिणा तद्व्यर्थस्य कथमानर्थक्यं तत्राह तस्मादिति अनादिमत् परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिजिघृक्षुः स्वपक्षः समर्थितः संप्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यं कारणात्मकत्वप्राप्ताद्युक्तानुवादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति असृतत्वेति सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्ययादिति भावः ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यप्रयत्नात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति नन्विति निर्विशेषस्य यस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना अनिर्वाच्यत्वेन सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदमनुरूपमिति पृच्छति कथमिति ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विविक्तद्वेनोपदेशयोगादध्यस्तात्तद्वर्त्म निष्ठस्ये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तोपुप्रसिद्धेदारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति सर्वोचिति ज्ञेयस्य

शाङ्करभाष्यम् ।

नुरूपमेवोक्तं कथं सर्वान्सु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म नेतिनेत्यख्यलूनमनसु इत्यादि विशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचो गोचरत्वान्ननु तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देनोच्यते अथास्तिशब्देन नोच्यते यत् नास्ति तत् ज्ञेयं विप्रतिषिद्धञ्च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च न तावन्नास्ति नास्ति बुद्धाविषयत्वाच्च न सर्वावद्योऽस्ति नास्ति बुद्धानुगता एव तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्ति-बुद्धानुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्ति बुद्धानुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धानुगतप्रत्ययविषयत्वात् यद्वीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्ति बुद्धानुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्ति बुद्धानुगतप्रत्ययविषयं वा इदन्तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्देकप्रमाणगम्यत्वाच्च घटादिव प्रभवबुद्धानुगत प्रत्ययविषयमित्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं यन्न सत्तन्नासदुच्यते इति न विरुद्धमन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीतिश्रुतेः श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत् यथा यन्नाय शालामारभ्यको हि तद्देह यद्यमुषिन्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ब्रह्मणो विधिसंख्योपदेशायोगे हेतुमाह वाच इति ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावच्छेत्ते नरविषाण-वद्भास्तिवमित्यनिष्टमाशङ्कते नन्विति एवमुत्सर्गोऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशङ्काह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यात्वे व्याधातव्येत्याह विप्रतिषिद्धञ्चेति अस्तिशब्दावच्छेत्ताद-वस्तुप्रपञ्चेत्याप्रयोजकत्वमाह न तावदिति नास्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तद-भावाद् ब्रह्मणो नावस्तुत्वेत्येतदेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति नन्विति सर्वमान्धियामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वातुगतत्वेऽन्यतरधीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणो निर्वाच्यं द्वारमिति फलित-माह तत्रेति ब्रह्मणो घटादिदैर्लक्षणयादुभयबुद्धाविषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यतेत्याह नेत्यादिना घटादेरिन्द्रियप्राप्त्यस्योभयबुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदप्राप्त्यस्य नोभयधीविषयत्वं तथापि नानिर्वाच्यत्वं सन्दिशेकतानस्य शब्दप्रमाणादधिपत्यत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति यद्वीति प्ररोक्तं विरोधमनुवदति अर्त्विजः श्रुत्वबलम्भेन निराच्छेदं न विरुद्धमिति सापि विरुद्धार्थ-स्यानुमानं बोधकत्वास्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते श्रुतिरिति तस्याविरुद्धार्थत्वेनाप्राप्त्यस्य दृष्टान्तमाह यथेति प्राचीनवर्गं करोतीति पाञ्चौक्तिकफलयाज्ञानुष्ठानार्थं शास्त्रानिर्माणं प्रस्तुत्य को हि तद्देहोत्याद्यापरखोक्तस्य सन्दिहाना यथा विरुद्धार्थं श्रुतिप्रमाणसंब

शाङ्करभाष्यम् ।

ल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत् न विदिताविदिताऽध्यासनत्वश्रुतेरव-
श्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् यद्यमुषिन्नित्यादितु विधिशेषोऽर्थवाद उपप-
त्तेश्च सदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यत इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः
अयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्षयागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षोऽर्थं
प्रत्याययति नान्यथा दृष्टत्वात् तत् यथा गौरश्च इति वा जातितः पचतीति
वा क्रियातः शुक्तः कृष्ण इति वा गुणतो धनी गोमानिति च सम्बन्धतो
नतु ब्रह्म जातिभेदतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणवत् येन गुणशब्दे नो-
च्यते निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निःक्रियत्वान्निष्कलं निष्क्रियं
शान्तमिति श्रुतेः नच सम्बन्धैकत्वाद्व्यवहारादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचि-
च्छब्देनोच्यते इति युक्तं यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादि श्रुतिभिश्च ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदिताविदिताव्यव्युत्तिरपीत्यर्थः नेयं श्रुतिविरुद्धार्थत्वेनामानतया हातव्या ब्रह्मण्यद्वितीये
प्रत्यक्षप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह न विदितेति यत्तु विरुद्धार्थत्वे कोहीत्युदाहृतं
तदसदर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थं तात्पर्यादित्याह यदीति यत् जात्यादिमत्त्वं तत्
वाच्यत्वं यथा गवादी न ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमस्तस्यावाच्यत्वाच्चिपेक्षेनैव बोध्यत्वमित्याह
उपपत्तेर्चेति नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः जात्यादिमतोऽर्थस्यैव
वाच्यत्वं तत्रैव सङ्कतिग्रहादिति प्रपञ्चयति सर्वो हीति अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञात-
सङ्कतेर्वाशब्दस्य न बोधकत्वमदष्टेरित्याह नान्यथेति जात्यादेः सच्छब्दविषयत्वमुदाहरति
तत् यथेत्यादिना ब्रह्मण्यस्त्वगोत्वमवर्णमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमत्त्वभावाच्च शब्दवाच्यतेत्याह
नन्विति केवले निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह नन्विति केवलो
निर्गुणमिति निःक्रियत्वे मानमाह निष्कलमिति ब्रह्मणो द्वितीयत्वस्याशेषोपनिषत्-
सुसिद्धत्वादिशिष्टस्य सम्बन्धस्य तस्मिन्नसिद्धेर्न तद्वारापि तस्य वाच्यतेत्याह नचेति ब्रह्मण्य-
भिधाष्टव्या शब्दाप्रष्टव्ये हेत्वन्तरागत्याह अद्वयत्वादिति ब्रह्मणो वाच्यत्वे श्रुतिमपि संवाद-
यति यत इति ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एभिः साधनैर्यज्ञज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति षड्भिः यज्ञज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामि
श्रोत्रादरविज्ञेये ज्ञानफलं दर्शयेति यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं प्राप्नोति किं तद्

सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुति मल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादमत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधि
द्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह सर्वतः इति सर्वतः
पाणिपादन्तत् सर्वत्र पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः पाणिपादन्तत् ज्ञेयं
सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः ज्ञेवन्नास्तित्वं विभाव्यते तत् ज्ञेवन्नश्च ज्ञेवोपाधित

स्वामिकृतटीका ।

अनादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीत्येतावतैव ब्रह्म-
द्विषा आदिमत्त्वे विद्महेऽपि पुनर्भूतप्रत्ययस्यैकान्दसः यदा अनादीति मत्परश्चेति पद-
द्वयं मम विष्णोः परं निर्विशेषरूपं ब्रह्मोत्तर्यः तदेवाह न सदित्यादिविधिसुखेन प्रमा-
णस्य विषयः शब्दश्चेत्येवोच्यते निषेधविषयस्त्वशब्दोच्यते इदन्तु तदुभयविलक्षणमवि-
षयत्वार्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और इस सब साधनसे जिसकी जानना होता है तिसकी कौन सी कहे-
कहते हैं कि जो जानवे योग है सोई मैं हूँ यह कहूँगा परन्तु अभी
श्रीता की आदर सिद्ध होनेके लिये वही ज्ञानका फल देखावते हैं कि मैं
जो ज्ञानकी बात कहूँगा सो जानिके लोग मुक्ति पावते हैं और सो ज्ञेय
कहे जानवे योग पदार्थ क्या है इसपर कहते हैं कि वह अमादि श्री
पर कहे निरतिशय अर्थात् जिस से कोई अधिक नहीं सोई ब्रह्म-
रूप यह ज्ञेय ब्रह्म न सत् न असत् अर्थात् सत् असत् शब्दसे नहीं कहा
जाता तात्पर्य यह कि सत् कहे जो विधिमुख कहे विधान करने से
प्रमाणका विषय श्री असत् कहे जो निषेधका विषय सोई सत् असत्
कहावता है यह तो ब्रह्म किसीका विषय नहीं है तो अविषय हेतुसे सत्
असत् उन दोनोंसे भी भिन्नहीं है ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उच्यते चेतश्च पाणिपादादिभिरनेकधाभिन्नं चेतोपाधिभेदकृतं विशेषजातं
मिथैव चेतज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वसुक्तं न सत् तन्नासदुच्यते इति
उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्योच्यते सर्वतः
पाणिपादमित्यादि तथाहि सम्प्रदायविदां वचनमध्यारोपापवादाभ्यां निः
प्रपञ्च प्रपञ्चयते इति सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो
ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानिज्ञेयस्येत्थुपचा-
रत उच्यन्ते तथा व्याख्येयमन्यत् सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखं सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि सुखानि च यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं
सर्वतः श्रुतिमत् सर्वत्र श्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत् यस्य तत् श्रुतिमत्तत्क
प्राणनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्य अदृष्टेः दृष्टेः च विपरीतस्य प्राप्तौ ब्रह्मणः
अन्यत्वे प्रत्यक्षानेन्द्रियप्रवृत्तादिहेतुत्वेन कल्पितत्वे तत्सत्तास्मृतिं प्रदत्तेनेश्वरत्वेन च सत्त्वं
दशयन्नादौ देहादीनां दृष्टिमता रथादि चेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वात् चेतनाधिष्ठितत्व-
मनुमिमानस्तत् प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह सच्छब्देति तदास्तत्वमितितच्छब्दो ज्ञेयब्रह्माद्यः
तदाशङ्केति तच्छब्दो नाशत्वमुच्यते ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणानाञ्च पादानाञ्च
देहस्यत्वेनात्मधर्मात् तत्वाह सर्वेति करणप्रवृत्तीरथादिप्रवृत्तिवत् प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वा-
च्चेति नाधिष्ठातृपूर्विकेत्यर्थः उक्तप्रवृत्त्याचेतनास्तत्वसिद्धावपि कथं चेतश्चास्तत्वमित्याशङ्क्य
चेतनस्य चेतोपाधना चेतश्चात्वेतनास्तत्वं तदास्तत्वमेवेत्याह चेतश्चेति तस्य चेतो-
प्राधित्वेऽपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुख्यादिभत्वमित्याशङ्क्याह चेतश्चेति अतश्चोपाधित-
स्त्वान्न विशेषातिरिक्तिरिति शेषः कथं तर्हि न सत्तन्नासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशङ्क्याह
चेत्वेति पाणिपादादिमत्त्वसोपाधिक मिथ्या चेत् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्या-
शङ्क्याह उपाधीति मिथ्यारूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्र उक्तमतिमानयति तथा-
ह्यात पाणिपादादीनामन्यगतानामात्मधर्मत्वे नारोप्यपदेशे को हेतुरिति चेत् तत्वाह
सर्वत्वेति शेषस्य ब्रह्मणः शक्तिसन्निधिमत्त्वेण प्रवर्तनसामर्थ्यं तत्सत्त्वं निमित्तीकृत्य
स्वकार्यवन्तो भवन्ति पाण्द्यादय इति क्वचेति योजना सर्वतोऽक्षीत्वादापुनस्तमतिदिशति
तथेति तत् ज्ञेयं यथा सर्वतः पाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्पुनस्तमेव स्पष्टयति सर्वत

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाधारोपणानुज्ञेयस्य तद्वत्ताशंका मा भूदित्येवमर्थः श्रोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानौन्द्रियाणि शब्दादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इति सर्वतोऽङ्गीत्यादेरकारणमाह सर्वतोऽङ्गीति अत्रिअरण्यवत्त्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य पाणिपादसुखवत्त्वस्यावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिसत्त्वस्य चोपलक्षण एकस्य सर्वत्र पाण्ड्यादिसत्त्वं साधयति सर्वमिति ॥ १३ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्धे-
तेत्यगस्त्य परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया वेत्यादिश्रुतिप्र-
सिद्धया अचिन्त्यशक्त्या सर्वात्मत्वं तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पञ्चभिः सर्वतः सर्वत्र
प्राप्तयः प्राप्ताश्च यस्य तत् सर्वतोऽङ्गीणि गिरांसि सुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत्
असङ्गेन्द्रियैर्युक्तं सत् लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिः प्राण्यदिभि-
रुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्सदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर जी ऐसा कहो कि ब्रह्म सत् असत् से भिन्न है तो यह चरारच-
रात्मक ब्रह्माण्ड ब्रह्मही है इत्यादि श्रुतियोंसे विरुद्धहीय है यह शङ्का करि
के इस ब्रह्मको नाना प्रकार शक्ति श्री ज्ञानक्रिया बलक्रिया आदि स्वभाव-
सिद्ध नानामत मे श्रुतियोंसे कहा जाय हैं इस तरह ब्रह्मकी सर्वात्मता
दिखाय कर अब पांच श्लोकसे कहते हैं कि सर्वत्र हस्त पाद चक्षु मस्तक
मुख हैं जिसके सो सर्वत्रही श्रवण इन्द्रिय से युक्त होय सब लोकको व्याप्त
करके स्थित हैं अर्थात् यावत् प्राणीमात्र मे वर्त्तमान करचरण आदि
उपाधियों से सकल व्यवहार करै है ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यते अपिचान्तःकरणोपा-
धिदारेणैव ओत्वादीनामपि उपाधिचमित्यनोऽन्तःकरणवह्निःकरणो-
पाधिभूतेः सर्वेन्द्रियगुणैरध्वसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तत् ज्ञेयमित्यर्थः ध्यायतीव
लेलायतीवेतीति श्रुतेः कस्मात् पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत
आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः अतो न कारणव्यापारैर्व्या-
पृतं तत् ज्ञेयं यस्त्वयं मन्त्रोऽपाणिपादो जवनो गृहीतापश्यत्यचक्षः सः
शृणोत्यकर्णं इत्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगणान्गुण्यभजनशक्तिमत् तत्ज्ञेयमि-
त्येवं प्रदर्शनार्थं नत् साक्षादेव जवनादिक्रियामत्त्वप्रदर्शनार्थः अन्तो मणिम-
विन्दन्द्रित्यादिमन्त्रार्थवत्त्वस्य मन्त्रस्यार्थो यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मा-
दमक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितं यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्च एव सदास्यदं हिमव-
सर्वचवद्भानुगमान्वहिः स्रगृह्णिकादयोऽपि निरास्यदा भवन्त्यतः सर्वभृत
सर्वं विभक्तिं इति स्यादित्येवान्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गणमत्त्वरज-
स्तमसि गुणतत्त्वैर्वर्जितं तत् ज्ञेयं तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां मत्त्वरज-
स्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृचोपलभ्यतद्
ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आरोपादते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमन्त्रमाशङ्काह उपाधीति इन्द्रियविशेषणो-
भूतसर्वशब्दात् ज्ञेयोपाधित्वस्यायविशेषाच्चात्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह अन्तःकरणे
वेति ओत्वादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारत्वात् इति तयोरिह ग्रहणमित्याह अपिचेति
तयोरपीहोपादाने फलितमाह इत्यत इति अचरार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह सर्वेति उपाधि-
द्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह ध्यायतीति कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं न वास्तव-
मित्यत्र भगवतोऽपि सप्तसिमाकांक्षाद्वारा दर्शयति कस्मादित्यादिना सर्वकरणरहित्ये
फलितमाह अत इति साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावत्तायां मानवार्थिक-
त्वात् ज्ञतोऽस्य कारणव्यापारैरव्यापारैरव्यापृतत्वमित्याशङ्कासुवादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानु-
गुणत्वमाह अस्त्विति कारणगुणानुगुण्यभजनमन्त्रेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्श-
नार्थम्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नपरत्वे सन्तस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवाच्चैवमित्याहुः अन्व इति अर्थः-
 वादस्य श्रुतेऽर्थे तात्पर्याभावाच्च प्रकृतप्रतिकुलेनेत्यर्थः सर्वकरणगर्हितत्वं तद्व्यापारराहि-
 त्यस्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं क्त्वा वक्तुः सर्ववर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुतः
 सर्वसङ्काभावेऽपि सर्वाधिष्ठानत्वमाह यद्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं पुष्पा-
 तीत्येतदुपपादयति सति विभक्तं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविहीनोध्यत्वात् प्रत्येकञ्च-
 न्द्रभेदानुविहीनोध्यञ्चन्द्रभेदवदित्यर्थः सर्वं सदास्यदमित्युक्तं मृगतृष्णिकादीनां तदभावा-
 दित्याशङ्क्या नञ्जीति तेषामपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वायोगाच्चिरूप्यमाणे तदधिष्ठानं
 सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्व-
 सपमं हरति अथ इति इतश्च ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याहुः स्यादित्येति नहि तस्योपलब्धत्वम-
 सत्यमसत्ये सिध्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च सर्वेन्द्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारिषु वृत्तिषु
 तत्तदाकारेणाभासत इति तथा सर्वेन्द्रियाणि गुणान्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा
 सर्वैरिन्द्रियैर्विवर्जितञ्च तथाच श्रुतिः अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
 शृणोत्यकर्ण इत्यादि असक्तः सङ्गभूतः तथापि सर्वं विभक्तीति सर्वभूतं सर्वस्वाधारभूतं
 तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृपालकं ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और चक्षु आदि इन्द्रियों के गुणस्वरूप अर्थात् रूपादि विषयमे तिस-
 तिस आकार से वही प्रकाशमान है अथवा इन्द्रिय और गुण कहे इन्द्रि-
 योंके विषय रूपादि समस्तमे सोई प्रकाश करता है इससे सर्व इन्द्रिय-
 गुण का आभासरूप और सम्पूर्ण इन्द्रियोंसे रहित है सोई श्रुति कहती
 है कि सोई जो ब्रह्म सो हस्तसे रहित होकेभी ग्रहण करते औ पाद विना
 भी वेगवान् चलते तथा चक्षुहीन होकेभी देखता औ कर्णविहीन भी श्रोता
 औ इन सकल विषय को वे जानते हैं पर उनको कोई भी नहीं जानता है
 वही परमात्मा को सब वेद आदिपुरुष औ पूर्ण तथा सर्वव्यापी कहते हैं
 और वे असक्त कहे सत्ता आदि गुणसे रहित औ गुण के भोक्ता अर्थात्
 सत्तादि गुणसमूह के प्रतिपालक हैं यह श्रीभगवानने अर्जुनसे कहा ॥१४॥

वह्नि रन्तश्च भूताना मचरं चर मेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिकेच तत् ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च वह्निरन्तरिति वह्निस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितम-
पेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा वह्निरुच्यते तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं
कृत्वा अन्तरुच्यते वह्निरन्तरेत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदमुच्यते अचरमेव च
यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्ज् सर्पाभासं यद्यचरञ्चरमेव
च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं
सर्वाभासं तथापि व्योमवत् सूक्ष्ममता सूक्ष्मत्वात् ध्वेन रूपेण तत् ज्ञेयम-
प्यविज्ञेयमविदुषां त्वात्मैवेदं सर्वब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो हि
संविज्ञातं अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्भक्तिके
च तदात्मत्वात् विदुषां ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह किञ्चेति वह्निरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे त्वगिति
भूतेभ्यो वह्निर्वाह्यं विषयाद्यात्मकमित्यर्थः कथमनात्म एवात्मत्वं कल्पनयेत्याह आत्मत्वे-
नेति अन्वःशब्दार्थमाह तथेति भूतानाञ्चराचराणां सन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतमित्यर्थः द्वितीयं
पादसमवयवम् व्याचष्टे वह्निरादिना यन्मध्ये भूतात्मकं नानाविधदेहात्मना भासमानं
तदपि ज्ञेयान्भूतं नत्वसद्वित्त्वर्थः कथञ्चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्वाह यथेति
अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पादेरन्वर्भाववद्देहाभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावाद्भासत्वं मध्ये ज्ञेयस्य
शङ्कितव्यमित्यर्थः सर्वात्मकश्चेत् ज्ञेयं सर्वैरिदमिति किमिति न गृह्येतेति शङ्कते यदीति
इदमिति व्याख्यात्ययोग्यत्वाभावाच्चाह उच्यते इति सर्ववस्वात्मनाभासतस्तदयोग्यत्वं कथ-
मित्याशङ्क्याह इत्यमिति सूत्र्यात्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह अत इति सूक्ष्मत्वमती-
न्द्रियत्वं तस्याभिज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानात्मुक्तिस्तत्वाह अविदुषामिति विशेषणफलमाह
विदुषाम्निवृत्ति विदुषां हि तेषामात्मत्वेन ज्ञातश्चेत् कथं दूरस्थत्वमित्याशङ्क्याह अविज्ञा-
ततवेति कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्त्वमन्ताह अन्तिके चेति विहदविहङ्गेदापेक्षया दूरात् सुदूरे
सदिहात्मिके चेति श्रुतिः तदर्थोऽस्य प्रसङ्गादनूदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अविभक्तमिति अविभक्तञ्च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकं भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् भूतभर्तृ च भूतानि विभर्त्सति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रस

स्वामिकतटीका ।

किञ्च वह्निरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां वह्नित्वात् तदेव सूर्यमिव कटकण्डलादीनां जलनरङ्गागमनार्हज्जलमिव अचरं स्थावरं चरञ्च जङ्गमं भूतजानं तदेव कारणात्मकत्वात् कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वात् रूपादिकीनत्वान्तदविज्ञेयं इदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति एतदविदुषां योजनलज्जान्तरिमिव दूरस्थञ्च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादनिके च तत् नित्यमचिह्नितं तथा च सन्नः तदेज-
तिनञ्चैजतितद्वरे तदनिके तदन्तस्य सर्वस्य तदसर्वस्यास्य वाज्ञात इति एजति चलति नैजति न चलति तत् उ अनिके इति श्लोकः ॥ १५ ॥

भाषा अनवाद ।

श्रीर जैमे सुवर्ण के कार्य जो कड़ा कंगन कुण्डल आदि आभूषणों में सोना उपाटान कारणरूप में भीतर बाहर वर्त्तमान है और जैमे जल तरंगमें भी जल छोड़ और नहीं हैं तथा आकाश जैसे सकल वस्तु के बाहिर अन्तर वर्त्तमान है तैसही ब्रह्मके कार्यस्वरूप चराचरादि भूत समूह में अन्तर बाहिर भी सोई ब्रह्महीं वर्त्तमन हैं क्योंकि तावत् कार्य के कारणरूप सोई ब्रह्म हैं परन्तु ऐसे होकर भी रूपादिक विहीन हेतु से यह इतना ऐसा स्पष्टरूप में जानवे योग्य नहीं है और यही ब्रह्म अज्ञानियों को लज्ज योजनके समान दूर है क्योंकि विकारमहित जो प्रकृति तिससे पर है और ज्ञानियों को अपरोक्षरूपसे नित्य निकट हैं सूक्ष्ममताके कारण अज्ञानियों को अविज्ञेय श्री वेदशास्त्रकी मार्गसे चलनेवाले ज्ञानियोंकी विज्ञेयश्रयात् ज्ञानवेद्योग्य है आकाशके समान इनको भी जानो ॥ १५ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योति स्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मित्या-
कल्पि तस्य ॥ १६ ॥

किञ्च सर्वं च विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयन्तमस्तर्हि न किं तर्हि
ज्योतिषामपीति ज्योतिषामादित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिरात्मचैत-
न्यज्योतिषेद्वानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति तद्धि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्देहे मानाभावात्
भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादतो द्वितीयं सर्वत्र प्रत्यग्भूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहस-
मित्याह अविभक्तञ्चेति कथं तर्हि देहभेदधीरित्याशङ्क्य कल्पनयेत्माह भूतेष्विति तत्र हेतुः
देहेष्विति कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह भूतेति निमित्तोपादानतया तेषां
प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रलयेति तर्हि कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वान्नाद्वैत-
मित्याशङ्कराह यथेति ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अविभक्तमिति भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वविभक्तं कारणत्मानाऽभिन्नं कार्यात्मना
विभक्तं भिन्नमिव स्थितं च सद्गुहात् जातं फेनादि सद्गुहादन्यत्र भवति तत्स्वरूपमेधीकृतं
ज्ञेयं भूतानां भर्तु च पौष्टकं स्थितिकाले प्रलयकाले च यस्मिन् यसनशीलं सृष्टिकाले
च प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलम् ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और इस तरेहें अध्यायके वारहें श्लोकसे कहा है जो ज्ञेयपदसे वाच्य
ब्रह्म भूताख्य सो स्थावर जङ्गम समूहमें अविभक्त अर्थात् कारणरूपसे अभिन्न
और कार्यरूपसे समुद्रफेनके समान भिन्न वर्त्तमान है और समस्तभूतों के
भर्ता अर्थात् स्थितिकाल में प्रतिपालक औ प्रलयमें संहारक तथा सृष्टि-
काल में स्वयं आप नाना कार्यरूपसे प्रगट होते हैं ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तेजसेऽस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतेष्व इहैव यदादि-
त्वगतं तेज इत्यादेस्त्वमसोऽज्ञानात् परमसृष्टमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानादे-
दुःसम्यादनबुद्ध्या प्राप्तवसादस्योत्तभनार्थमाह ज्ञानममानित्वादिष्ये
ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिनाक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सत् ज्ञानफल-
मिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानन्तु ज्ञेयं तदेतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य
प्राणिजातस्य विधितं विशेषेण स्थितं ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह किञ्चेति हेत्वन्तरमेव स्फोरयितुं शक्नुयति सर्वत्रेति
न तत्तमो मन्तव्यमित्याह नेति तर्हि किन्तस्य रूपमिति शृण्वति किं तर्होति ततोत्तरं
ज्योतिषामिति सूच्यादीनां बुद्ध्यादानाच्च प्रकाशकत्वात् व्यस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योतिषा-
मात तद्देवापपादयति आत्मोतं तत्र श्रुतिद्वयं प्रमाणयति येनेति उक्तोऽर्थं वाक्यशेषमपि
दर्शयति स्मृतेश्चेति ज्ञेयस्यात्मनः तमस्वेऽपि तम असृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं तमस इति उत्त-
राहस्यं तात्पर्यमाह ज्ञानाद्वारंति उत्तममनुद्दोषनं प्रकटीकरणमिति यावत् ज्ञानममा-
नित्वादिकरणव्युत्पत्त्येति शेषः ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिः शङ्खितोक्तः ज्ञेयमिति
उक्तलयस्य बुद्ध्यास्तयया प्राकृत्यं प्रकटयति तदतदिति ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च ज्योतिषामपाति ज्योतिषा सूच्यादीनामपि तत् ज्ञातिः प्रकाशकं येन सूर्यस्तपति
तेजसुः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमस्तिस्त्वमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतः अतएव तमसोऽज्ञानात् परं
तेनासंसृष्टस्य ज्ञेयं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतेः ज्ञानञ्च तदेव बुद्धिदृष्टावभिव्यक्तं
तदेव रूपाध्याकारणं ज्ञेयञ्च ज्ञानगम्यं च तदेव अमानित्वादित्यवर्णं पूर्वाक्तज्ञानसाधनेन
प्राप्तिमित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशन्नाष्ट सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि विशेषेणाप्रच्युतस्वरूपं
नियन्तृतया स्थितं धिष्ठितमिति पाठे अधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर सोई ब्रह्म ज्योतिरूप जो सूर्य चन्द्र तारागण विद्युत् श्री अग्नि
इन सबका ज्योति कहै प्रकाशक है जिससे ये सब प्रकाशमान हैं श्री

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रज्ञोक्तं समासतः ।

सङ्गत्त एतद्विज्ञाय भङ्गावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रैव हि एवं विभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते इति क्षेत्रमिति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिष्टत्वं तथा ज्ञानममानित्वादित-
स्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं क्षेत्रञ्च क्षेत्रं यत्तदित्वादि तमसः परमुच्यते इत्येव-
मन्तसुक्तं समासतः संक्षेपत एतावान् सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थोपसं-
हृत्योक्तोऽस्मिन् सम्यक्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते भङ्गो मयीश्वरे
सर्वज्ञे परमयुरी वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावे यत् पश्यति शृणोति स्मृयति
वा सर्वमेव भगवान् वासुदेव इत्येवं ग्रहादिष्टवृद्धिर्भङ्गः सन् एतत् यथोक्तं
सम्यक् दर्शनं विज्ञाय भङ्गावाय मम भावो भङ्गः परमात्मभावस्तस्मै
परमात्मभावोपपद्यते युज्यते घटते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकटीका ।

तत्त्वानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति तमर्थशुद्ध्यर्थं सविकारं क्षेत्रं पदवाक्यार्थविवेक-
साधनज्ञानानित्वादि तत्पदार्थेन शुद्धं तद्वाचोक्तार्थसङ्गां तेषां फलरूपसंहरति वथोक्तेति
पूर्वाङ्गे विभजते इत्येवमिति वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्वित्यमेव संक्षिप्तोपहृतं तत्वाहं

भाषा अनुवाद ।

ये सब जिस ब्रह्मको नहीं प्रकाश करि सकते हैं ऐसे ब्रह्मसे यह समस्त
जगत् प्रकाशित है यही श्रुति कहती हैं इसीसे तम जो अज्ञान तिससे पर
है अर्थात् अज्ञानका लेश भी वहां नहीं है आदित्यवर्णस्तमसः परस्तात् इस
श्रुतिने कहा है और सोई ब्रह्म बुद्धिबल्लि मे ज्ञानरूप प्रगट है और सोई
रूपादि आकार स्वरूपसे क्षेत्र कहे ज्ञाननेयोग्य है औ ज्ञानगम्य अर्थात्
पूर्वाक्त अमानित्व आदि लक्षण ज्ञानके साधनोंसे प्राप्य है क्योंकि प्राणी-
मात्रके हृदय मे निवृत्ता अन्तर्यामी चेतनरूपसे स्थित है इसको ज्ञान
दृष्टिसे देखी ॥ १७ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादौ उभा वपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इत्यसममे ईश्वरस्य द्वे प्रकृतौ उपपत्त्यस्ते परापरे क्षेत्रज्ञलक्षणे एतत्पुनोनीनि
श्रूयानोति चोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयजोनित्वं कथंभूतानामित्ययमर्थोऽपुनो-
परी प्रकृतिमिति प्रकृतिपुरुषश्चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषादुभावप्य-
न्नादौ न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादौ नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं
नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयत्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यां
ईश्वरस्य सत्त्वगुणस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादौ सत्त्वो संसारस्य कारणं न
अनादौ अनादौ इति तत्पुरुषसमासं केविद्वर्णयन्ति तेन हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्य
कारणत्वं सिध्यति यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्प्रकृतमेव

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एतावानिति असराह्ममाकाङ्क्षाद्वाराऽवनारयति अस्मिन्निति ईश्वरे समर्पितसर्वात्मभावमेवा-
स्मिन्यति अतुपपद्यतीति विज्ञाव लक्ष्यत्वार्थः ॥ १८ ॥

आमिळनटीका ।

उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिकलसहितसुपसंहरति इतीति इत्थेवं चोक्तं महाभूतादि-
पुष्पलं तथा ज्ञानञ्च अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान् क्षेत्रज्ञ अनादिसत्त्वरं ब्रह्मेत्यादि
विहितमित्यनं यथिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणोक्तं एतच्च पूर्वाध्यायोक्त-
लक्षणे मङ्गावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब अधिकारी श्री फलसहित कहा जो क्षेत्रादि उसका तात्पर्य कहते
हैं कि इस अध्याय के पंचमे श्लोकसे लेकर और सचहैं तक गेयस्वरूप जो
असिष्ठादि ऋषियोंने विस्तारसे कहा है सो सब मैंने संक्षेपसे कहा सो
मेरे भक्त यह जानिकरके ब्रह्मताकी प्राप्ति होनेकी योग्य होतै हैं
अर्थात् मेरे भावको पावते हैं अर्जुन सो तुम जानो ॥ १८ ॥

शास्त्ररभाष्यम् ।

अग्नैश्वरस्य जगतः कर्त्तृत्वं तदसत् प्राक् प्रकृतिपुरुषयोश्चत्तरींशित-
व्याभावात् ईश्वरस्थानीश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे निर्मोक्ष-
त्वप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थस्य प्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरी-
श्वरप्रसङ्गोः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् कथं विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्
बुद्ध्यादि देहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःख मोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि
आनीहि प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणं शक्तिः गुणात्मिका
माया सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानाञ्च तान् विकारान् गुणांश्च
विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकवटीका ।

प्रकृतिमित्यादि वैष्णवाख्यमन्तरपूर्वमन्त्रसम्बन्धीत्याशङ्क्य व्यवहितेन सत्त्वग्व्याप्यं व्यव-
हितमतुरदति तत्रेति तयोश्च प्रकृत्योरपि प्रकृत्योरुक्तसम्भूतकारणत्वमित्याहु एतदिति भूता-
नामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तराग्रेणामृतयोनितेति शङ्कते खेलेति तत्राकृताभ्यागमाद्विद-
याय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विज्ञेयार्थत्वाददोषनिरासार्थञ्च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं
खेलेत्येनोक्तां प्रकृतिं प्रकृतिविकारभावत्वञ्च दर्शयति अयमर्थ इति संक्षेपो यत्प्रभावे-
नैक्युद्धिष्टं व्याचष्टे प्रकृतिमिति ईश्वरस्यापरा प्रकृतिशब्देनोक्ता परात प्रकृतिर्जीवास्त्वा-
नुरुपशब्देन विवक्षितेति व्याकराति ईश्वरस्येति तयोरनादित्वं व्युत्पादयति नेत्यादिना
तत्र युक्तिमाह नित्यत्वादीश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह प्रकृतीति
तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेव ईश्वरत्वं न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याह बाष्पाभिति
प्रकृत्योरनादित्वं कुलोपयुक्तमित्याशङ्क्याह ते इति सनान्तरमाहु नैवादिना तयो-
र्गुणकारणत्वाभावे कस्य तदेष्व्यमित्याशङ्क्याह तेन ह्येति प्रकृत्योरिव गुणकारणत्वे
श्रुतिस्मृतिविशिष्टमीश्वरस्य तत्त्वात् न स्वादित्याह वदीति प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वमर्थं
प्रत्याह तदासदिति किञ्च प्रकृतिद्वयमनघेयस्य ईश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वयमव्याप्तकुतानामधि-
ततः संसारात्तरेनिषेधान्मोक्षयास्तप्रमाख्याच्च तस्यैव संसारहेतुत्वेत्याह संसारस्येति
निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयपेशाकृते परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् किञ्च कार्यत्वं प्रक-
ृत्योक्तद्वयात् पूर्वं बध्नाभावे तद्विज्ञेयान्मनो मोक्षस्याभावात् कदाचिदुपपन्नाभावे पुनस्तद-
प्रसङ्गस्त प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह वक्ष्येति प्रकृत्योर्गुणकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह
नित्यत्व इति रूपमेव दोषाभावं प्रशङ्क्य प्रपञ्चयति कथमित्यादिना सम्भवः सत्ताप्रापको

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हेतुः प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानाञ्च तत् कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुण-
त्वञ्च सिध्यतीति भावः ॥ १६ ॥

साभिमतटीका ।

तदेवं तत् चेत् यच्च यादृक् चेत्येतावत् प्रपञ्चितमिदानीन्तु यद्विकारि यतश्च यत् स
च यो यत्प्रभावश्चेत्येतत् पूर्वप्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति
प्रकृतिसिति पञ्चभिः तत् प्रकृतिपुरुषयोरादिसत्ये तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्था-
यतिः स्यादतस्त्वावुभावनादी विद्धि अनादेरीत्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतेरनादित्वं पुरुषोऽपि
तर्दशत्वम्वादिरेव अतः च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनाञ्चानादित्वं श्रीमच्छङ्करभगवद्भाष्यकृद्भि-
रतिप्रयत्नेनोपपादितमिति यन्मवाङ्मत्याञ्जास्माभिः प्रपञ्च्यते विकाराञ्च देहेन्द्रियादीन्
गुणाञ्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान् विद्धि ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

चेतस्वरूप श्री जो जेह अदृश्य आदि श्री स्वभाव श्री जेसा इच्छादि-
धर्मविशिष्ट सो सब पूर्व हीं विस्ताररूपसे कह चुके अब पूर्व अङ्गीकृत यही
क्षेत्र जेसे इन्द्रिय आदि विकारसे युक्त और जेसे प्रकृति पुरुष संयोगसे प्रगट
होय है श्री जिस प्रकार स्थावर जङ्गम आदि भेदसे भिन्न भिन्न स्वरूप
होय है और सोई क्षेत्रज्ञ जो स्वरूप श्री जेसे प्रभाव से विशिष्ट हैं सो सब
प्रकृति पुरुषको संसारहेतु कहनेके द्वारा पांच श्रीकसे विस्तारपूर्वक
कहते हैं कि सोई प्रकृति श्री पुरुष दोनो अनादि हैं जो इन का कारण
और दूसरा ठूंडोगे तो अनवस्था दोष पड़ेगा अर्थात् उसका कारण तिस
का कारण कारणका कारण ऐसे ठूँढ़ते ठूँढ़ते ठिकाना न लगेगा इससे
सोई प्रकृति श्री पुरुषको अनादि जानो तो ईश्वरशक्ति प्रकृति भी अनादि
है श्री ईश्वरका अंशभूत पुरुषभी अनादि है श्री देह इन्द्रिय आदि
विकार तथा गुणरूप परिणाम को प्राप्त जो सुख दुख मोह आदि सो
सब प्रकृतिसे होते हैं यह जानो परमेश्वर श्री उनकी शक्तियोंको अना-
दित्व भाष्यकार श्रीशङ्कराचार्यने विस्तारसे कहा इससे इहां अन्य वदनेके
द्वारेसे मैने नहीं कहा देह इन्द्री सुख दुख सब प्रकृतिहीके कार्य हैं ॥१६॥

कार्यकारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृति रच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरच्यते ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

के पुनस्ते विकारा गुणाय प्रकृतिसम्भवाः कार्येति कार्यकारणकर्तृत्वे कार्ये शरीरं कारणानि ततस्थानि तयोदश देहधारभक्ताणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाय प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखभोक्ताः कारणाय यत्वात् कारणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत् कार्यकारणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः कारणभारम्भकत्वेन प्रकृतिरच्यते एवं कार्यकारण-कर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिकार्यकारणयोः कर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामन्तत्तस्य कार्यं विकारः विकारिकारणं तयोर्विका-रविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणन्तान्येव कार्य-कारणानि उच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरच्यते आरम्भकत्वेनैव पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्व उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन कार्यं कारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इति अतोच्यते कार्यकारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलान्नना प्रकृतिः परिणामा-भावे पुरुषस्य चैतन्यस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् यदा पुनः

श्रीमानन्दगिरिकृतटीका ।

विकाराणां गुणानां प्रकृतेः स्वरूपमाकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमुत्तरलोकापूर्वाङ्गं पातयति के पुनरिति पुरुषस्थानादित्युक्तवत्त्वमाह पुरुष इति पूर्वाङ्गं व्याचष्टे कार्यमित्या-दिना ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति तयोदश करणानि तथापि भूतानां विषयाणाञ्चाग्रहणात् कथन्तेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशङ्क्याह हेतुः इति तथापि गुणानामिहाग्रहणात् प्रकृतिकार्यत्वं तदाह गुणश्चेति उत्तरादीनां व्याख्यान-माह अथनेति एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडशसंख्याकविकारोऽत्र कार्य-

शाङ्करभाष्यम् ।

कार्यैः कारणहेतुफलत्वात् परित्यक्ततया तया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविव्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादित्यतो यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वं मुक्तं तत् युक्तमुक्तं कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां सम्भोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

शब्दार्थः महानहङ्कारौ भूततन्मात्राण्येति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं तेषां आरम्भकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रवृत्तिरित्यर्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह पुरुषचेति तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिन्नं जीव इति तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थञ्चेतनमाह चेतस इति तस्यानौपाधिकत्वं वारयति भोक्तेति तयोः संसारकारणत्वमुपपादयितुं शङ्कयति कथमिति अन्यव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अत्रेति तत्र व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति नहि नित्यमुक्तस्यात्मनः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः इदानीमन्यथाह यदेति अन्यथादिफलमुपसंहरति अत इति आत्मनो विक्रियस्य संसरणं नोचितमित्याक्षिपति कः पुनरिति सुखदुःखान्तरसाक्षात्कारो भोगः स चाक्रियस्येव द्रुः संसारः तथापि भोक्तृत्वस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति लोकव्याख्या समाप्ताविति शब्दः ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

विकाराणां प्रकृतिसम्भवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्येति कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वतदाकारपरिणामे प्रकृतिहेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवस्तु तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अयं भावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न सम्भवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्त्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशात् चेतन्याभिहितत्वात् सम्भवति यथा वज्जेरुर्ध्वज्यलनं वायोस्तिर्यग्गमनं वत्सादृष्टवशात् स्तन्यप्रयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वञ्च सुखदुःखसंबन्धं तच्च चेतनधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्यते इति ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

भगवान् श्रीकृष्णजी सकल विकार प्रकृतिसे उत्पन्न हैं यह देखाय अब पुरुष को संसार होनेका हेतु इस श्लोकसे देखावते है कि कार्य जी शरीर

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सत्सद्योनि जन्मसु ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत् किञ्चि
मित्तमित्युच्यते पुरुष इति पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां
कार्यकारणरूपेण परिपतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येवं
हि यस्मात् तद्वत्त उपलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितो जानान् सुखदुःख-
मोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवं सत्या-

ज्ज्ञानन्दगिरिरत्नटीका ।

लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावधारयति यदिति निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वस्य विद्ये-
क्याध्यासादिचाह पुरुष इति यस्मात् प्रकृतिमात्मत्वेन गतास्माद्भुक्त इति योजना गुण-
विषयं भोगमभिनयति सुखेति अविद्याया भोगहेतुत्वात् किं कारणत्वे पश्येत्यागच्छाह

भाषा अनुवाद ।

श्रीर काण सुख दुखके साधनस्वरूप कहे करनेवाली इन्द्रो सब और
इन्द्रियोंको कर्तृत्व कहे सोई सोई रूप होजाना इन सबको कारण प्रकृति
है यह कपिल आदि षड्विधियोंने कहा और पुरुष जो जाव सो शरीर
इन्द्रो आदि कृत सुखदुःख सबका कारणस्वरूप कहा है तात्पर्य यह कि
यद्यपि अचेतन प्रकृति आपसे कुछ नहीं कर सकती और विकारी पुरुष
को भी भोक्तृत्व कहे भोग करना यह असंभव है तौभो कर्तृत्वशब्दका
अर्थ यह है कि किया करना अचेतन प्रकृतिको भी चैतन्यरूप जीवके
अदृष्ट वशते सम्भव होय है जैसे अचेतन होकेभी अग्निज्वाला का ऊर्ध्वग-
मन औ वायु का तिछी गमन और वस्त्रोंको जैसे दूध रचा करे है तेसेही
पुरुषकी औ वायु के साजिध्द कहे अबलंबसे प्रकृतिको कर्तृत्व है और भोक्तृत्व
जो सुख दुःख का ज्ञान सो चेतनका धर्म है इससे प्रकृतिका संनिधान कहे
भाषाकी निकटता को प्राप्त होय पुरुषको भी भोक्तृत्व कहा है ॥ २० ॥

याङ्करभाष्यम् ।

मय्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आत्मभावः संसारस्य
 स प्रधानं कारणं जन्मनः स यथाकामो भवति तत् कर्तुं भवतोत्यादि श्रुतेः
 तदेतदाह कारणहेतुर्गुणसंगः गुणेषु संगोऽस्य भोक्तुः सदसद्योनिजन्मसु-
 सतत्वासतस्य योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि तानि सद-
 सद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषय स्मृतेषु कारणगुणसंगोऽथवा
 सदसद्योनिजन्मस्य संसारस्य कारणं गुणसंग इति संसारपदमध्याहार्यं
 सद्योनयो देवादियोनयः असद्योनयः पश्वादियोनयः सामर्थ्यात् सदसद्यो-
 नयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्या
 विद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति तच्च परिवर्जनायोच्यते
 अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये सन्न्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं तच्च ज्ञानं
 पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं यत् ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तञ्चान्यापोहेना-
 तद्वर्मा ध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सत्त्वानपीति सङ्गस्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह स यद्येति उक्तोऽर्थे द्विती-
 याङ्कमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना साध्याहारं योजनान्तरमाह अथवेति सदसद्यो-
 नीर्धियिच्य व्याचष्टे सद्योनय इति योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्त्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि
 ध्वनिता इत्याह सामर्थ्यादिति सङ्गस्य संसारकारणत्वेनाविद्याया स्तत्कारणत्वमेकस्मादेव
 हेतोस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याह एतदिति अविद्योपादानं संगोनिमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं
 सिध्यतीत्यर्थः द्विविधहेतुकोर्ध्ववर्त्तितं फलमाह तच्चेति संसर्गस्याज्ञानस्य स्वतो निवृत्ते-
 स्तन्निवर्त्तकं वाच्यमित्याशङ्क्याह अथेति वैराग्ये सति संन्यासस्तत्पूर्वकञ्च ज्ञानं सासंग-
 ज्ञाननिवर्त्तकमित्यर्थः उक्तो ज्ञाने मानमाह गीतेति अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानसुदाहृतमित्याह
 तच्चेति तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिना न सत्तत्त्वास्तदित्यन्नेनान्यनिषेधेन सर्वतः पाणि-
 यादमित्यादिना चातद्वर्माऽध्यासेभोक्तमित्याह यज्ज्ञात्वेति ॥ २१ ॥

अभिकृतटीका ।

तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत्राह पुरुष इति हि यस्मात्
 प्रकृतिस्थस्तत्कार्यदेहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथा ऋत्विग् यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतां यज्ञविद्या कुशलः ऋत्विग् यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु अव्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्यकारणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा अथवा नेह चक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मनो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमत्र प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा यतः परीन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृत्वाद्वा सर्वविषयोकरणादुपद्रष्टा अनुमन्ता च अनुमोदनमनुमननं

स्वामिकृतटीका ।

कस्य च पुरुषस्य सतोषु देवादिव्योनिषु अस्तोषु तिर्यगादि व्योनिषु बानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गो गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गः कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि अविकारी श्री जन्मरहित जो आत्मा तिसको भोक्तृत्व कहे भोगना कैसे संभव है कि जिस हेतु साँझ पुरुष प्रकृतिस्थ अर्थात् प्रकृतिका काये जो शरीर तिसमें तदात्मरूपहो वास करै है इस कारण उस शरीर से प्रगट जो सुखदुःख आदि तिनको भूलसे भोग करै है जैसे मनुष्य कोई वस्तु या द्रव्य पाय अपनाकर मानि फेरि उसके जानिसे दुःखो होता है तो कहो यहाँ दुःखका कारण अभिमानकोड और क्या है और सत जो देव मनुष्य जोनि श्री असत् जो पशु पक्षो आदि जोनि तिनमे जो इस पुरुषका जीवरूप जन्म मो गुण कहे शुभ अशुभ कर्मकारी इन्द्रीमण तिनके संसर्ग से होता है संगहो ऊँची नीची देह धारणमे कारणरूप है यह जानो ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतेतस्मिन् तत्क्रियासु परितोषस्तत् कर्त्तानुमन्ता चाथवा अनुमन्ता कार्यकार-
णप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ताथवा
प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता
भर्त्ता जरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरार्थेन निमि-
त्तभूतेन चैतन्याभासानां यत् स्वरूपावधारणं तच्चैतन्यात्मकतमेवेति भर्त्ता
स्मृत्युचरते भोक्तात्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः
प्रत्ययाः सर्वविषयविशयाश्चैतन्यात्म्यस्ता इव जायमाना विभक्ता विभा-
व्यन्त इति भोक्तात्मोचरते महेश्वरः सर्वात्मत्वाच्च स्वतन्त्रत्वाच्च महान् ईश्वर-
श्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पिताना-
मविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा सोऽतः परमात्मे-
त्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतो कासौ अस्मिन् देहे पुरुषः परो व्यक्ता-
नुत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति यो वक्ष्यमाणः क्षेत्रज्ञश्चापि मां
विजि इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानं ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षान्निर्देशायोत्तरश्लोकमुत्थापयति तस्येति कार्यकार-
णानां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन्निधिमार्त्तरेण तेषां साक्षीत्वमर्थत्वेन उपद्रष्टेति
पदं व्याचष्टे समीपस्य इति लौकिकस्यैव द्रष्टुरस्यापि स्वव्यापाराविष्टतया निःक्रियत्व-
विरोधमाशङ्क्याह स्वयमिति स्वव्यापारादते सन्निधिरेव द्रष्टृत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति
यथेति उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति वङ्गनां द्रष्टृत्वेऽपि कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह
तेषामिति उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वात्तत्रैव सामीप्यावसानात् प्रत्यगात्मा च
द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मैत्यर्थः उक्तमेव व्यनक्ति यत इति यथा यजमानस्य
अग्निजाह्न्य अन्नकर्माणि गुणं वा दोषं वा सर्ववृत्ताभिज्ञः सन्नुपद्रष्टा विषयीकरोति
तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयतित्युपद्रष्टेति पञ्चान्तरमाह यत्रेति अनुमन्ता
चेत्येतत् व्याकरोति अनुमन्तेति ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्वन्तु सत्तु
यास्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य पारितोषोऽनुमननन्तानुमोदनं तस्य सन्निधिमार्त्तरेण
कर्त्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः व्याख्यानरमाह अथवेति तदेव स्फुटयति कार्येति अर्थान्तर-
माह अथचेत्यादिना भर्तेति पदमादाय भरथं किं नामेति पृच्छति भर्त्तति तद्रूपं निरूप-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यज्ञात्मनो भक्तृत्वं साधयति देहेति भोक्तेत्युक्ते क्रियावत्त्वे प्राप्ते भोगश्चिदवसानमेति न्याये विभजते अग्नीति विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे महेश्वर इति परमात्मत्वमुपपादयति देहादीनामिति अविद्याया कल्पितानामिति सम्यग्भवः परमत्वं प्रकष्टत्वं सः पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति अत इति तस्य तादृश्यप्रपञ्चद्वारा प्रत्याचष्टे कीति कक्षात् परत्वनन्दाह अव्यक्तादिति तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यमाह उत्तम इति सोऽस्मिन् देहे परः पुरुष इति सम्यग्भवः शोधितार्थयोरेक्यज्ञानं प्रायुक्तं फलोक्तया स्तौति ज्ञेयचञ्चेति ॥ २२ ॥

खामिक्तटीका ।

तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकादेव पुरुषस्य संसारो ननु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थित्वा दृष्टा साक्षीत्यर्थः तथा अनुमन्ता अनुमोदितैव रुद्धिप्रियात्नेयानुग्राहकः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधायकः भोक्ता पालक इति च मह्यंशासानीश्वरश्चेति ब्राह्मादीनामपि पतिरिति च परमात्मा अन्तर्यामी चेत्युक्तः श्रुत्या तथाच श्रुतिः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष लोकपाल इत्यादि ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

उक्तं रीति से प्रकृति जो माया तिसके अविवेक वशते जीव को अहं कर्ता अहं भोक्ता इत्यादि कल्पितमात्र संसार है पर विचार से तो इस जीवको संसार नहीं है इसी आशापर पुरुषका स्वरूप कहते हैं कि इस प्रकृतिका कार्यरूप जो शरीर तिसमे वर्तमान होके भी जीव प्रकृतिसे भिन्न कहे प्रकृतिके गुणोंसे युक्त नहीं उनसे अलग है क्योंकि ईश्वर अंश जीव उपद्रष्टा अर्थात् भिन्नरूपसे समीपमे रहकर देखनेवाला साक्षीपात्र है और अनुमन्ता अर्थात् समीप सम्बन्धसे अनुग्राहक कहे अनुमोदनकर्ता कहे माननेवाला है सोई श्रुति कहती है कि एक स्वयं प्रकाशरूप जो परमात्मा सो भूतमात्रमे निगूढ़ भावसे स्थित है और सर्वव्यापी तावत् पाणी का प्रन्तर्यामी है और सकल कर्मका नियन्ता औ भूतमात्रका अधिष्ठान-

य एवं वेत्ति पुरुष प्रकृतिञ्च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

य एवमिति य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनाय-
महमिति प्रकृतिञ्च यथोक्तमविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तिता-
माभासमापादितां विद्यायां सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्त्तमानोऽपि स भूयः
पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाऽभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं
न गृह्णातीत्यर्थः अपिशब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः
ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः
कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनाञ्च यानि चातिक्रान्तान्यनेकजन्मकृतानि
तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो
हि न युक्त इति यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणां नच कर्मणाम्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्तेन प्रकारेण जीवेश्वरादि सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः साक्षादपरोक्षत्वेवेति
यावत् यथोक्तमनाद्यनिर्वर्च्यां सर्वनिर्घोषाभिभूतामित्यर्थः विद्याया प्राशुक्तैकत्वगोचरया
प्रकृतिमविद्यारूपं सकार्यासभावमापादितां यो वेत्तीति सम्बन्धः सर्वप्रकारेण विहितेन
निषेधेन चेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वयार्थः निपातस्त्विति न्यायसाहचर्यपीति न स भूयोऽभि-
जायत इत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पुनर्देहारम्भस्येत्य-
न्नाक्षेपः स्यादित्याशङ्क्याह यद्यपीति तथापि स्युस्त्रीणि जन्मातीति सम्बन्धः वर्त्तमाने
देहे ज्ञानात् पूर्वोत्तरकालीनानां कर्मणां फलमदत्त्वा नाशयोगाज्जन्मद्वयमावश्यकमती-

भाषा अनुवाद ।

रूप कहे आश्रय श्री द्रष्टा श्री समस्त भूतोंका चैतन्यकारी श्री अद्वितीय तथा
गुणोंसे अतीत कहे अलग है और यह पुरुष ईश्वरके सम्बन्धरूपसे कर्ता
कहे पोषणकारी प्रतिपालक है और महेश्वर कहे ब्रह्मादिकों का भी
अधिपति अर्थात् स्वामी है सोई श्रुति है कि यह पुरुष सबका ईश्वर और
सर्वभूतका अधिपति तथा भूतमात्रका प्रतिपालक है ॥ २२ ॥

शारङ्गभाष्यम् ।

विशेषोऽवगम्यते तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्धारमेरु-
संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारमेरुन् अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वाना-
श्वासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यञ्च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत
इति न क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति तस्य तावदेव
चिरमिषोका हणवत् सर्वकर्माणि प्रदूयन्ते इत्यादि श्रुतिशतेभ्य ऊक्तो विदुषः
सर्वकर्मदाहः इहापि चीक्री यथैधांसीत्यादिना सर्वकर्मदाहो वक्ष्यति
चोपपत्तेश्चाविद्या कामक्लेशवीजनिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकाणि
जन्मान्तराङ्गुरमारभन्ते इहापि च साहङ्काराभिमन्थीनि कर्माणि फलारम्भ-
काणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तबीजान्यग्न्यपदग्धानि न रोहन्ति
यथा पुनः ज्ञानदग्धेस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति अस्तु तावत्
ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् न
त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां ज्ञानेन दाहो नत्वतीतानामनेक-
जन्मान्तरकृतानां दाहो युक्तः न सर्वकर्माणीति विशेषणात् ज्ञानोत्तर-

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

तानेकदेहेष्वपि कृतकर्मणां सामुक्तं क्षीयते कर्मेति सूत्रेः अदत्त्वा फलमनाशादस्ति तृतीयमपि
जन्मेत्याह प्रागिति फलदानं विनापि कर्मनाशे दोषमाह कृतेति न युक्त इति कत्वा
फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति शेषः विमतानि कर्माणि फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मत्वा-
दारम्भकर्मवदिति भत्वाह यथेति नाशो न ज्ञानादिति शेषः नन्वनारम्भकर्मणां ज्ञानान्नाशो
युक्तोऽप्रष्टफलवत्त्वाद्यारम्भकर्मणान्तु प्रष्टफलवत्त्वेन बलवत्त्वान्न ज्ञानात् तन्निवृत्तिर्नेत्याह
नचेति अज्ञानोत्पत्तेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रष्टत्वाप्रष्टफलत्वमनुयुक्तमिति भावः
कर्मणां फलमदत्त्वा नाशाभावे फलितमाह तस्मादिति ननु कर्मणां वृद्धत्वात्तत्फलेषु
जन्मसु कृतस्त्वित्सारम्भकर्मणां त्रिप्रकारत्वादि केन्द्रानारम्भत्वेनैकप्रकारत्वसम्भवात् तत्राह
संहतानीति नास्ति ज्ञानरुदेकान्तिकफलत्वमिति शेषः उक्तकर्मणां जन्मनारम्भकत्वे प्रायुक्तं
दोषमनुभाष्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वमाह अन्यथेति सर्वतत्त्वारम्भकर्मस्वीतीति यावत् फलज-
नकत्वानिश्चयोऽनाश्वसः कर्मणां जन्मनारम्भकत्वे कर्मकाण्डानर्थक्यं दोषान्तरमाह
शास्तेति अनारम्भकर्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मान्तरारम्भकत्वप्रौढ्ये फलितमाह इत्यत इति
श्रुत्यवच्छेदेन परिहरति नेत्यादिना ज्ञानादनारम्भकर्मदाहे भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह

शाङ्करभाष्यम् ।

कालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न संकोचत्वे कारणानुपपत्तेः यत्तूक्तं
तथा वर्तमानशरीरजन्मारम्भकाणि कर्मणि न क्षीयन्ते फलदानाय
प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त
इति तदसत् कथं तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय
मुक्त इषुर्धनषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि भारव्यवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तते
एवं शरीरारम्भकं कर्मशरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात्
पूर्ववद्वर्तते एव यथा स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि
प्रयुक्तोऽप्युपसंह्रियते तथा नारब्धफलानि कर्मणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन
निर्वोजीक्रियन्त इति पतितेऽन्विम् विद्वच्छरीरे न स भूयोऽभिजायत इति
युक्तमेवोक्तमिति सिद्धं ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इहापीति ज्ञानाधीनसर्वकर्म इहाहे सर्वधर्मान् परित्यज्येति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीभवतीत्याह
वक्ष्यति चेति ज्ञानादनारब्धाशेषकर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह उपपत्तेश्चेति तमेव
यिष्टमिति व्यवहृतेति अस्तस्याविद्यात्मिका रागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि कर्मानर्थवी-
जानि तानि निमित्तोक्तव्यं यानि धर्मोर्ध्वकर्मणि तानि जन्मान्तरारम्भकाणि यानि विदुषो
विद्यादग्धक्लेशवीजस्य प्रतीतिमात्रशरीराणि कर्मणि न तानि शरीरारम्भकाणि दग्ध-
पटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिमात्रदेहानां कर्माभंगानां न फलारम्भकतेत्यस्मि
स्ये भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह इहापीति तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिक्लेशानां कर्मद्वारा देहा-
नारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति योजानीति ज्ञानानन्तरभायिकर्मणां ज्ञानेन दाहम-
ङ्गीकरोति अस्त्विति विरोधप्रस्तानामेवोक्तोरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन् जन्मनि
जन्मान्तेरेषा ज्ञानात् पूर्वभायिकर्मणां न ततो दाहो विरोधिनं विना प्रहृष्टेरात्राह नत्विति
श्रुतिश्च त्रिविरोधाच्चैवमिति परिहरति नेत्यादिना सर्वशब्दश्रुतेः सङ्कोचं शङ्कते ज्ञानेति
प्रकरणादिसंकोचकाभिमन्त्रैवमित्याह नेति आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति यत्त्विति-
आभासत्वादित्थमसाधकमिति दूषयति तदसदिति व्याप्रादिमत्त्वे कथमाभासत्वमिति शृङ्खति
कथमिति प्रहस्यफललोपाधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेव प्रपञ्च-
यति यद्येत्यादिना धनुषः सकृदादिषुर्भुक्तो बलवत् प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा
प्रवेष्टप्रतिबन्धके विना प्रहस्यफलानां कर्मणां भोगादृते न क्षयो नच तत्त्वज्ञानं तादृकप्रति-
बन्धकं इत्युक्तमेव पूर्वप्रहस्येन कर्मणा प्रतिबन्धयत्कृत्वादित्यर्थः यस्य ज्ञानेनादाहृत्यं तत्

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते ध्यानेनेति ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य अनश्च प्रत्यक् चेतयितर्येकाग्रतया यज्जित्तनं तद्व्यानं तथा ध्यायतीव कः ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तेलधारावत् सन्ततो विच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानन्तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक् चेतन-मात्मना ध्यानसंस्कृतनान्तःकरणेन केचित् योगिनः अन्ये सांख्येन संयोगेन

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेऽपि यत्नाप्रवृत्तफलत्वं तत्तु ज्ञानदाज्ञत्वमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशङ्क्याह स एवेति प्रवृत्तां निमित्तमूतो नारब्धो वेगोऽनेनेति विग्रहः साध्यस्थानि साभा-सान्तःकरणनिष्ठानीति यावत् विमतानि तत्त्वधीनिमित्तनिष्ठानि तत्कृतकारणनिष्ठत्वाद्भ्रज्युसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः विद्वद्भ्यो वर्त्तमानदेहपाते देहान्तरे हेत्वभावाच्चत्त्वधीरेकान्तिकफलेत्युपसंहरति पतित इति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण पुरुषं यो नेत्ति प्रकृतिञ्च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमभि-लक्ष्य वर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यते एतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसी जो प्रकृति और पुरुष तिनके विवेक के ज्ञानवान् मनुष्योंकी प्रशंसा करते हैं कि जो लोग ऐसे उपद्रष्टारूप पुरुषको जानते हैं, तथा प्रकृतिको और प्रकृतिके गुणरूप परिणामको प्राप्त कहे रूपान्तरको प्राप्त सुख दुःख सहितको जानि सकें हैं वही मनुष्य संसारमें रहते ही सम्पूर्ण विधिको उल्लङ्घन करके भी पुनर्जन्मग्रहण नहीं करते मुक्तही होते हैं यह जानो ॥ २३ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

सांख्यं नाम इमेसत्वरजस्तमांसि गुणा मया दृष्ट्या अहन्तेभ्यो न्यस्तृदा-
पारस्य साक्षिभूतो निख्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योग-
स्तो न पश्यन्त्यात्मानं मात्मनेति वर्त्तन्ते कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पण-
बुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपत्वं योगार्थात् योग उच्यते गुणतस्तो न सत्त्व-
शुद्धिज्ञानात्पत्तिदारेण चापरे ॥ २४ ॥

आनन्दकिरकतटीका ।

ज्ञेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वयं पदार्थज्ञानान्तरमेव शोधितौ तयोरैकवच्च चेतना-
श्चापि सां विज्ञीत्युक्तमिदानीं तदुद्विष्टहेतुं यथाधिकारं कथयति अत्रेति ध्यानाख्यसाधनं
किं रूपमिति शृङ्खलितं ध्यानं नामेति तद्रूपं यदक्षुत्तरमाह शब्दादिभ्य इति एकाग्रतयो-
पसंहृत्येति सम्बन्धः यद्विन्नं प्रत्यक् चेतयिष्यति इति पूर्वेष्वन्यथः किं तद्विन्नमिति युक्तं
दृष्टान्तद्वारा न्युत्पद्यमानेन ध्यानं प्रपञ्चयति तथेति विवक्षितध्यानादुरोधेनेति यावत्
आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः केचिदित्युक्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते मध्यमाधि-
कारिणां निर्दिशति अन्य इति सांख्यशब्दितं साधनं किन्नामेत्युक्तं विचारजन्यं ज्ञाननन्देव
ज्ञानहेतुतपोयोगसत्त्वलादोगशुद्धिहेतोरनेन गौण्या इत्या योगशब्दितं कर्मत्वाह
सांख्यमिति अधुमानधिकारिणः संगिरते कर्म इति चित्तैकाग्र्यं योगः तादर्थ्यं कर्मणः
शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या इत्या योगशब्दितं कर्मत्वाह गुणत इति अपरे पश्यन्त्यात्मान-
मात्मनेति पूर्ववदनुगमकूटकोक्त्याह तेनेति ॥ २४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवम्भूतविविक्तात्मज्ञानसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेति द्वाभ्यां ध्यानेनात्माकारप्रत्ययादृष्ट्या
आत्मानं हेतु एव आत्मानं समसा एवमात्मानं केचित् पश्यन्ति अन्ये तु सांख्येन प्रकृति-
सुरूपवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टाङ्केनापरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वत्राहुः पङ्कः एतेषाञ्च
ध्यानादीनां यथायोगं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तद्विज्ञानेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसी जो प्रकृति तिससे भिन्न जो आत्मा तिसके ज्ञान होनेके विषयसे
अनेक अनेक कल्पनारूप साधन दो श्लोकसे कहते हैं कि कोई तो ध्यान
कहे आत्माकाराकारित ज्ञानरूप धारावाहिक चन्तःकरणकौ वृत्तिसे इसी

अन्ये त्वेव मजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव सत्यं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अन्ये त्विति अन्ये त्वेतेषु विकल्पेषु अन्यतरिणाप्येवं यथोक्तमात्मानं मजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयेत्त्युक्त उपासते अहं-धानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्तामन्येव सत्ययुक्तं संसार-मित्येतत् श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकर-हिता इत्यभिप्रायः किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो सत्य-मतितरन्तीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अधस्तमानधिकारिणो मोक्षमार्गे प्रवृत्तिं प्रतिलम्बयति अन्ये त्विति आचार्यादीनां श्रुतिभैवाभिनयति इदमिति उपासनमेव विदुषोति अहं-धाना इति परोपदेशात् प्रवृत्ता-नामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह तेषां तेषां सुखाधिकारित्वं व्यावर्तयति श्रुतीति तेऽपी-त्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतिसन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति अन्ये तु सांख्ययोगादिमा-र्गेण एवमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुं मजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः

भाषा अनुवाद ।

शरीरमे मनके द्वारा आत्माका दर्शन करते हैं और कोई सांख्य अर्थात् प्रकृति पुरुषका भेद आलीकन के द्वारा देखते हैं कोई यम नियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधिरूप अष्टाङ्ग योगके क्रमसे जानते हैं और कितने एक निःकाम कर्मरूप भक्तियोग अनुष्ठान करके शुद्ध सतीगुण होय तत्त्वज्ञानके द्वारा आत्माको देखते रहते हैं यद्यपि ध्यानादि यथायोग क्रमसे एकही है तौभी तौन तौन निष्ठाके भेदसे भिन्न नाना मत कहा है ॥ २४ ॥

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्यावरजङ्गमम् ।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथ क्षेत्रक्षेत्रैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत् ज्ञात्वाऽमृतमयुत इत्युक्तं तत् कस्माद्वेतोरिति तद्वेतुदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते यावदिति यावत् यत् किञ्चित् सञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषित्याह स्यावरं जङ्गमं स्यावरं जङ्गमस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तज्जायते इत्थं वं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः सञ्चन्त्यविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति आकाशव-

सानन्दगिरिकृतटीका ।

शब्दकधीर्भुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमनूद्य प्रत्यपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकसवतारयति क्षेत्रेति सर्थस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात् क्षेत्रज्ञात्मकपरमात्मनिरन्तर्येण प्राणिनिकायस्याभावादैक्यज्ञानादेव सन्निरित्याह कस्मादिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धसक्तमाक्षिपति कः पुनरिति क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगो वा समवायो वेति विकल्पप्रायां दूषयति न तावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि तयो-रध्यासस्वरूपः सोऽस्तीति परिहरति उच्यते इति भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विषमेति इतरेतरत्वे क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्वर्त्मस्य क्षेत्राधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च

स्वामिकृतटीका ।

भूत्वा उपासते ध्यायन्ति तेऽपि च अङ्गया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो ब्रह्म संसारं ज्ञेयमिति तदन्त्येव ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर श्रव अति मन्द अधिकारियों की उपाय कहते हैं कि सांख्य योग आदि मार्गसे ऐसे उपद्रष्टारूप श्रमाको साक्षात्कार करनेमें अर्थात् देखनेमें किसी भ्रम है परन्तु श्रीर किसी आचार्य का उपदेश श्रवण करिके ध्यानमात्र करते हैं तेज श्रद्धापूर्वक उपदेशके श्रवणमें तत्परहोके क्रमसे ब्रह्मयुक्त संसारसे अवश्य मुक्त होते हैं यह जानो ॥ २५ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

विरयवत्वाच्चापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरैतरकार्यं
कारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूपयो-
रितरैतरतद्वर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनो
रज्ज्वशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपित सर्परजतादि संयोगवत्
सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणो यथाशास्त्रं क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रात् सुखादिवेषीकां
यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तत्वासदुच्यते इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधि-
विशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रज्ञं मायानिर्मितहस्तिप्रदृष्टवत्
गन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासते इति एवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य
यथोक्तसम्यक्दर्शनविरोधादवगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात्
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह इत्यनेन विद्वान् भूयो नाभिजायत
इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति सम्यक्दर्शनफलमविद्या-
या निवर्त्तकं सम्यक्दर्शनं फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्मा-
भाव उक्तः जन्मकारणश्चाविद्यानिमित्तः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्षेत्रनिष्ठस्य जात्यादेरारोपरूपो योगस्तयोरित्याह इतरिति तत्र निमित्तमाह क्षेत्रेति
अविवेकादारोपितसंयोगे दृष्टान्तमाह रज्ज्विति उक्तं सख्यस्य निगमयति सोऽयमिति
तस्य निष्ठितियोग्यत्वं सूचयति मिथ्येति कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निष्ठितिरित्याह
यद्येति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेलिख्यादि त्वंप्रहार्धविषयं शास्त्रमनुकृत्य विवेकज्ञानमापाद्य
महाभूतादि धृत्वात्मा क्षेत्रादुपद्रष्टृत्वादिभिरुक्तं प्रायुक्तं क्षेत्रज्ञं सङ्क्षेपिका न्यायेन विविच्य
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेण क्षेत्रज्ञं यादृशमवातं तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छतीति सख्यस्यः
कथमस्य निर्विशेषवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याह
क्षेत्रज्ञेति षड-
दृष्टान्तोक्तं निर्विशेषत्वं क्षेत्रस्य द्यात्वत उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह यथोक्तेति
तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे तस्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयसम्भवादित्याह
तस्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञानकार्यनिष्ठक्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह य एवमिति उत्तर
ग्रन्थमवतारयितुं व्यवहितं दृष्टं कीर्त्तयति नेत्रादीनां अविद्यानाद्यनिर्वाच्यसंज्ञानं
मिथ्याज्ञानं तत्संस्कारादिशुद्धार्णः स्वर्गादिसमूहव्यवहितसमुपहति जन्मेति ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम्

अतस्तस्या अविद्याया निवर्त्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्त-
रेणीयते समं सर्वेष्वित्यादि सममिति समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं
कः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु कम्परमेश्वरं देहेन्द्रियमनो-
बुद्धान्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परं परमश्चासावीश्वरश्च ईश्वरशीलश्चेति परमेश्वरस्तं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वानर्थसूत्रत्वाद्भ्रान्तस्य तद्विपर्ययकं सम्यग्ज्ञानं यत्कव्यमित्याह
अत इति तस्याशङ्कदुक्तत्वात् तदुक्तार्थप्रवृत्तिर्छेद्याशङ्क्यातिस्त्रुष्यार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुन-
र्यवनसप्तिकारिभेदानुपपन्नायेति मत्वाह उक्तमिति सर्वत्र परस्मैकत्वात् नोत्कर्षाप्रकर्षवत्त्व-
मित्याह सममिति भरतस्त्वमीश्वरत्वञ्चोपपादयति देहेति आत्माजीवस्समित्यादिनाम्बयोरुक्तिः
आत्मयनाशादाश्रितस्यापि नाशमाशङ्क्याह तज्जेति अविनश्यन्त्वमिति विशिष्टादि इति सम्बन्धः

खानिजतटीका ।

तत्र कर्मयोगस्य तृतीय चतुर्थ पञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वात् ध्यानयोगस्य च षष्ठाष्टमयोः
प्रपञ्चितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्यविविक्तात्मविषयत्वात् सांख्यमेव प्रपञ्चयन्नाह यावद्वि-
यावदध्यायसमाप्तिं यावत् यत्किञ्चित् वस्तुमात्रं ससत्प्रपद्यते तत्सर्वं चेतव्येति चेत्येवमर्थोपादि-
विवेककृत्तादात्मप्राध्यासाद्भवतीति जानीहि ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब तृतीय चतुर्थ पञ्चम अध्यायसे कर्मयोगको विस्तारसे कहा औ
ऋषेयं अर्थे अध्यायसे ध्यानयोगका विस्तार कहा औ सांख्यके द्वारा भिन्न
किया जो आत्मा सोई ध्यान आदिका विषय है इस हेतु सांख्यिकी को
अध्याय समाप्ति पर्यन्त विस्तार करिके भगवान् वामुदेव कहते हैं कि हे
भरतर्षभ अर्जुन जो कुछ स्थावर अङ्गम आदि वस्तु उत्पन्न है सो सब
सैव चैवज्ञ दोनोके योगसे है अर्थात् अविवेककृत जो आत्माका अध्यास
कहै प्रतीति तिसहेतुसे उत्पन्नमान है यह निश्चयसे जानो ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम्

सर्वेषु समन्तिष्ठन्तं तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति तच्च परमेश्वरमवि-
नश्यन्तं इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः कथं सर्वेषां
हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मात्तरभाविनोऽन्ये
सर्वे भावविकारा विनाशान्ता विनाशात् परो न कश्चिदस्ति भावविकारः
भावाभावात् सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्यभावविकारानुवादेन
पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः तस्मात्
सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च कथञ्च
य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति
किं विशेषेति सत्यं पश्यति किन्तु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव
पश्यतीति यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्षैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते
स एव पश्यतीति तथेवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं पश्यति स विभक्ता-
नेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स एव पश्यतीति इतरं पश्यन्तोऽपि न
पश्यन्ति विपरीतदर्शिन्वादानेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्येऽपि कथमत्यन्त-
वैलक्षण्यं सविशेषत्वभिन्नत्वयोस्तुल्यत्वादिति शङ्कते कथमिति भूतानां त्वविशेषत्वादिभावेऽपि
परस्य तदभावादत्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारे सादित्वमाह सर्वेषामिति तत्र
हेतुमाह जन्मेति जन्मान्तरेणोत्तरे विकारा युज्यन्ते जन्मयतस्तदुपलम्भादित्यर्थः विना-
शानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्यविकारत्वमित्याशङ्क्याह विनाशा-
दिति तस्यान्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति तेषां जन्मादीनां कार्याणि कादाचि-
त्कसत्त्वानि तदधिकरणानि तैः सृष्टेति यावत् परमेश्वरस्य भूतैर्भ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्त-
मुपसंहरति तस्मादिति निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं
यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे य एवमिति उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाश्लि-
षति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्दर्शित्वेऽपि विपरीतदर्शिन्वादीश्वरप्रवणस्यैव
सम्यग्दर्शित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टान्तेन
विदृश्येति यद्येत्वादिना यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति इतर इति परवस्तुनिष्ठेभ्यो
व्यविरक्ता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थित मीश्वरम् ।

न हि नश्यतात्मनात्मनं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

शारङ्गभाष्यम् ।

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन सुतिकर्तव्येति श्लोक आरभ्यते समं पश्यन्तीति समं पश्यन्, पलभमानो हि तस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरं अतीतानन्तरश्लोकोपलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन् किं हि नस्ति हिंसां न करोति आत्मना खेनैव स्वमात्मानं ततस्तस्मात् अहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्यां ननु नैव कश्चित्

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतसम्यक्ज्ञानेन किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्ता तस्यैव सुत्वा तद्भेदौ पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह यथोक्तस्येति यथादिष्यस्य ततःशब्देन सम्बन्धः सर्वभूतेषु तुल्यतया स्थितं पूर्वेऽङ्गलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्माच्च हि नस्ति ततस्तस्मात्ततोयायां परां गतिं याति इति योजना तत्र पादत्वेषु ज्ञानादज्ञानध्वस्त्यध्वस्त्यनर्धस्योक्ताज्ञानमिध्याऽज्ञानावर्धयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः न हि नश्यतात्मनात्मनमिति यथानुत्तमादाय चोदयति

स्वामिकृतटीका ।

अविवेककृतं संसारोद्भवसङ्कातं चिदृष्टत्वे विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह सममिति स्वावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषसङ्क्षेपेण समं यथा भवत्येवं तिष्ठन् परमात्मानं यः पश्यति अतएव तेषु विनश्यत्स्वप्नविनश्यन् यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्यद्वर्तमानः ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अविवेकसे संसारकी उत्पत्ति कहिकर अब संसारकी निवृत्तिके अर्थ प्रकृतिसे भिन्न स्वरूप जो आत्मा उसका शोभन दर्शन कहते हैं कि स्वावरजंगमात्मक सर्वभूतसे निर्विशेष कहे समान सत्स्वरूप समभावसे स्थायी परमात्माकी जो मनुष्य देखते हैं और भूतोंकी विनाशसे आत्माकी अविनाशी रूप देखते हैं तेई शोभन देखते हैं और कोई नहीं ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्राणी स्वयं स्वमात्मानं न हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं हिनस्तीति यद्य न पृथिव्यामग्निश्चेतयो नान्तरिक्ष इत्यादिनैष दोषः अज्ञानामात्मतिरस्कर-
णोपपत्तेः सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्याना-
त्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मैः कृतोपात्तमात्मानं हत्वान्य-
मात्मानमुपादत्ते न सेवन्तश्चैवं हत्वा नासेवन्तमपि हत्वान्यमित्येवं नव-
मुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा असावपि
सर्वदाऽविद्ययाहत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महना एवावि-
हांसो यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शी स तु उभयथात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो
याति पराङ्मतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नन्विति न पृथिव्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधपक्षान्तरिक्षेण दिवीति प्राप्यभावाच्च यन्नि-
षेधो मुख्यो नेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमानित्याह यथेति अज्ञा-
नामात्मनैवात्महंसा सम्भवाद्विदुषां तद्भावोक्त्युक्तेति समाधत्ते नैष दोष इति संप्रहृदं क्य
विष्टयोति सर्वो होति अनात्मशब्दो देहादिष्वयः अविदुषामारोपितात्महनृत्यं निगमयति
इत्यात्महेति तथापि पारमार्थिकस्यात्मनो हननाभावाच्च तेषां सर्वेषाम् आत्महनृत्यमित्या-
शङ्कग्राहं यस्त्विति उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महनृत्यं सिद्धं इत्युपसंहरति सर्व इति
आत्मनैवात्महननमविदुषां इष्टं तदिह विद्वद्भिषवे शक्यं निषेक्षुमित्याह यस्त्वितर इति
उभयथापीत्यारोपानारोपाभ्यामित्यर्थः ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे पूर्वोक्तपरमानन्दप्राप्त्या परि-
हृत्यं युक्तमित्याह तत इति ॥ २८ ॥

स्वामीकृतटीका ।

ज्ञात इत्यत आह समं पश्यन्निति सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्पन्नं स प्रच्युतस्वरू-
पेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् नहि यस्मादात्मना स्वेनैवात्मानं न हिनस्ति अविद्याया
सञ्चिदानन्दरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति यस्त्वेवं
न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति तथाच श्रुतिः अस्त्वय्या नाम ते
जोका अन्वेन तमसा दृताः तां स्वे प्रोत्यामिमच्छन्ति ये केचित् आत्महनो जना
इति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मान मकर्तारं स पश्यति ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वभूतस्थमीशं समम्पश्यन् नहिनस्थ्यात्मानात्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं
स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिसेषात्मसु इत्येतदाशङ्काह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या
प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका मायानु प्रकृतिं विद्यादिति मन्त्रवर्णा-
न्तया प्रकृत्यैव च नान्येव महदादिकार्थकारणाकारपरिणततया तान्येव
कर्माणि बाह्यमनःकारारभ्याणि क्रियमाणानि निवर्त्तमानानि सर्वशः
सर्भप्रकारैर्यैः पश्यत्युपलभ्यते तथात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जि-
तं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः निर्गुणस्याकत्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्यैव
भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेना-
त्मनो भेदभानान्न सम्यक्दर्शनमिति शङ्कते तदिति स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च
धर्माधर्मास्त्वैवेति ज्ञेयत्वात् प्रतिदेहं भेदे तद्विगिष्टोच्चात्मसु कथं साम्येन दर्शनमित्येतदाशङ्क्य
परिहरतोत्याह एतदिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्तयति प्रकृतिरिति माया-

भाषा अनुवाद ।

और उस शोभन दर्शन होनेका कारण क्या है इसपर कहते हैं कि
सोई शोभन देखनेवाला मनुष्य यावत् भूतमात्रसे सम्यक् प्रकारसे अक्षरस्वरू-
प अवस्थित परमात्मा का दर्शन करिके आप अपनेको नष्ट नहीं कर्त्ता
अर्थात् सच्चिदानन्द आत्मास्वरूप को अविद्या अज्ञानसे आवरण करिके
नाश नहीं करता है तिससे अष्टगति मुक्तिरूप को प्राप्त होता है और
जो इस पूर्वोक्तरूपसे नहीं देखता है सो शरीरहीको आत्मा करिके देख-
नेवाला शरीरके सहित अपनेको अवश्यही नष्ट कर्त्ता है सोई श्रुति
कहती है कि जो उक्तप्रकार से आत्महा होता है सोई मरणके अनन्तर
प्रकाशशून्य अन्धकारसे आवृत जो स्थान तहां को जाता है ॥ २८ ॥

यद्य भूतपृथग्भाव मेकस्य मनुपश्यति ।

अतएव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चाते यदेति यदा यस्मिन्
कारणे भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्यमेकस्मिन्नात्मनि
स्थितमेकस्यमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्वात्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्य-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शब्दस्य सम्बन्धपर्यायत्वं प्रत्याह त्रियुषेति उक्तपरस्य शक्तिर्भावेत्यत्र श्रुतिसंमतिमाह
आयान्विति अन्त्येन केनचित् क्रियमाणाणि न भवन्ति कर्माण्येवकारार्थमाह नान्ये-
नेति विनवदन्यद्विषयभित्तुं सांख्यारिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह महदादीति
सर्वप्रकारत्वं काव्यत्वनिमित्तत्वादिना प्रकारवाङ्मयमात्मानमुक्तविशेषणं सः पश्यतीति पूर्वस्य
सम्बन्धः स पश्यतीत्युक्तं पुनरुक्तोरित्याशङ्क्याह स परमार्थेति आत्मानं प्रतिदेहं भिन्नत्वे
तेषु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याह निर्गुण्येति ॥ २९ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु शुभाशुभकर्मकर्मत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशङ्क्याह प्रकृत्यैवेति
प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परिणतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणाणि कर्माणि
यः पश्यति तथात्मानञ्चाकर्त्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्मत्वं न स्वत इत्येवं यः पश्यति
स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहा कि शुभं अशुभ कर्मके कर्त्तृत्व हेतुसे वैषम्य देखपडती है
फेरि आत्माका समत्व कैसे है इस पर कहते हैं कि जो देह इन्द्रिय
आकारमे रूपान्तर की अर्थात् भिन्नरूप को प्राप्त प्रकृति के द्वारा नाना
प्रकार क्रियमाण कर्म होते हैं ऐसे जो मनुष्य देखते हैं औ अपने की
अकर्त्ता देखे है अर्थात् स्थूलशरीरमे अहं बुद्धिसे आत्मा कर्त्ता होता हैं और
स्वरूपसे उस को कर्त्तृत्व नहीं है ऐसे जो मनुष्य देखे है सो सम्यक् देखे है
सोई कहा है कि यः पश्यति स पश्यति इति ॥ २९ ॥

आङ्कुरभाष्यम् ।

त्यात्मैव इदं सर्वमिति अतएव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यति
आत्मनः प्राण आत्मन आशा आत्मनः स्वर आत्मन आकाश आत्मनस्तेज
आत्मन आप आत्मन आविर्भाव तिरोभावो आत्मनो भूरात्मनोऽन्नमि-
त्त्वमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति
तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकृतेर्दिकाराणाञ्च सांख्यवत् पुरुषादन्यत्वप्रसक्तौ प्रत्याह पुनरपीति उपदेशजनितं
प्रत्येकदर्शनसमुद्भवति आत्मैवेति भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहात्मसात्वतया
प्रलीनं पश्यति नहि भूतपृथक्त्वं सत्त्वं प्रकृतौ केवले परस्मिन्विलापयितुं शक्नुत इत्यर्थः
परिपूर्णदात्मन एव प्रकृत्यादेर्दिशेषान्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य तन्मात्रत्वं पश्यतीत्याह
अतएवंति उक्तमेव विस्तारं श्रुत्वष्टस्मिन् स्पष्टयति आत्मन इति ब्रह्मसंपत्तिर्नामपूर्णत्वे-
नाभिव्यक्तिरूपर्यात्वेनेति सर्वस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकाले सक्तिरिति
सूचयति तदेति ॥ ३० ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदानीं भूतानामपि प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाङ्गुतमेदं प्रकृतमयात्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्व-
समैतीत्याह यदेति यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां पृथगभावं भेदं एकस्य एकस्यामेवेश्वर-
शक्तिरूपायां प्रकृतौ प्रलये स्थितमनुपश्यति आलोचयति अतएव तस्या एव प्रकृतेः
सकाशाङ्गुतानां विस्तारं स्पष्टिबभूवे अनुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूतानामप्यभेदं
पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब प्रकृतिके सकल कार्यभूत श्री तिनकी कारण स्वरूप प्रकृतिमात्र
इस भेदके अभाव हेतुसे जो मनुष्य भूतगत भेदजनित आत्माका भेद नहीं
देखे ॥ ऐसे मनुष्यों को ब्रह्मभाव प्राप्ति कहते हैं कि जब स्थावर जङ्गम-
भूतोंका एकत्राय कहे भेदको उसे देखते हैं कि एक यही परमेश्वरकी
शक्तिरूप प्रकृतिसे सृष्टि स्थिति प्रलय कालसे भूतोंको उत्पत्ति पालन नाश
निरन्तर देखते हैं और तत्कालसे प्रकृतिस्वरूपमात्र देखते भूतोंके
अभेददर्शी लाग परिपूर्णस्वरूप ब्रह्महीं हैं ॥ ३० ॥

अनादित्वा निगुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्तमेदमुच्यते अनादौति अनादित्वाद्नादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं यद्यस्य नास्ति तदनादित्वं यद्वादिमत् तत् स्वेनात्मना व्यत्ययन्त्वेनादित्वान्निरवयव इति क्त्वा न व्येति तथा निगुणत्वात् सगुणो हि गुणव्ययाद्वात्ययन्तु निगुणत्वाच्च न व्येतीति परमात्मायमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एवमतः शरीरस्योऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्य उच्यते तथापि न करोति तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते यो हि कर्त्ता स कर्मफलेन लिप्यते अव्यक्तकर्त्ताऽतो आत्मा न लिप्यते इत्यर्थः कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं चेन्नक्षेत्रैकत्वं चेन्नक्षेत्राणि मां विह्वीत्याद्ययनास्तोऽखरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्विध्यञ्चेति भगवत् प्रोक्तमीपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिशतेन कर्त्तृत्वादिना तद्वत्त्वं दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्संसर्गात् तद्दोषेण दृष्टत्वमित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमन-
तारयति एकस्येति अनादित्वमेव साधयति आदिरिति तथापि किं स्वादित्याशङ्क्य
कार्यत्वकृतव्यथाभावः सिध्यतीत्याह यद्गीति तथापि गुणपकर्षद्वारको व्ययो भविष्यति
नेत्याह तथेति निरवयवत्वादेव अवयवद्वारकस्य निगुणत्वादगुणद्वारकस्य च व्यवसायाभावेऽपि
स्वभावतो व्ययः स्वादित्याशङ्क्याह परमात्मेति परमात्मनः स्वतः परतो वा व्यवसाये
फलितमाह यत इति स्वमहिम्नि प्रतिष्ठस्य कथं शरीरस्यत्वं तन्नाह शरीरेष्विति सर्वगत-
त्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति कूटस्थत्वाद्दे-
हादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः कर्त्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्वादित्याशङ्क्याह तदकरणादिति
तदेवोपपादयति यो हीति परस्य कर्त्तृत्वादेरभावे कस्य तद्विदमिति पृच्छति कः पुनरिति
परमादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्त्तृत्वादौत्याशङ्क्यामनुवदति यदीति तस्मिन् यद्येदमत्र न भङ्गः

शाङ्करभाष्यम् ।

सांख्यार्हतबोधैश्च तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनेवोक्तः स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्यविव्यानात् स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति नतु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्थित एकस्मिन् परमार्थ-सांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृता विद्या व्यवहाराणां कर्माधिकारी नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥३१॥

आनन्दनिरिक्तटीका ।

स्यादिति दूषयति तत्र इति ईश्वराग्निरिक्तजीवानङ्गीकारान्नौपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते अर्थेति तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति पूर्ववाद्याह क इति परस्मैव कर्तृत्वादाधारत्वाच्चास्ति वक्तव्यमित्यागच्छाह परो वेति नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः नहि कर्तृत्वादिभाक्ते परस्मादादिवदीश्वरत्वमिति भावः परस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोऽपीत्यादिश्रुतिसूत्रमपि ज्ञातं वक्तृत्वावश्यकत्वात् व्याख्येयमेति परीक्षक-संभल्योपसंहरति मर्ययेति परस्य वस्तुनो कर्तुरभोक्तृत्वाविद्यया तदादोषादादेयमेव अमयस्यातमिति परिहरति तत्रेति तस्मै परिहारं प्रपञ्चयति अविद्येति व्यवहारिके कर्तृत्वादावविशिष्टे पारकार्णिकमेव किं नेष्यते तत्राह नत्विति वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे लिङ्ग-सुप्तन्यस्याति अत इति ॥ ३॥

वासिष्ठतटीका ।

तथापि संसारावस्थायां देहसम्बन्धनिमित्तः कर्मभिरुपकल्पैश्च सुखादुःखादिभिर्वैषम्य-दुःपरिहारमिति कृतः समदर्शनं तत्राह अनादित्वादिति वदत्यस्मिन् तदेव हि सादिनञ्च गुणनामे व्यया भवति अयन्तु परमात्मा अनादिनिर्गुणश्च अतोऽव्ययः अविकारी-त्यर्थः तस्मात् शरीरे स्थितोऽपि न किञ्चित् करोति नच कर्मफलैर्लिप्यते ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीव ज्ञा कहें कि पूर्वोक्त रूप आत्माके भेदका अभाव होनेसे भी संसारावस्था में देहसंबन्धसे जो कर्म और उन्हीं कर्मोंका फलरूप जो सुख दुःख आदि तिनके द्वारा वैषम्यभाव तो नहीं दूर हो सकै है इस से वैसे आत्माका सम्यक् दर्शन कैसे संभव होय इस शङ्कापर कहते हैं कि जिसकी उत्पत्ति होती उसका अवश्य आदि है और जो गुणयुक्त वस्तु है

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतमिति यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं नोपलिप्यते न सम्बध्यते सर्वत्र अवस्थितो देहे तथाऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः न सम्बध्यते पञ्चादिभिरिति शेषः ॥ ३२ ॥

साम्भितटीका ।

तत्र हेतुं सदृष्टान्तमाह यथेति यथा सर्वगतपञ्चादिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गत्वात् पञ्चादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमे अधमे वा देहे स्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते देहिकैर्दोषगुणैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

उसीको गुणनाश होनेसे रूपान्तर को प्राप्त रूप विकार भी होता है किन्तु जिस हेतु यह जीव परमात्मा श्री अनादि तथा निर्गुण हेतुसे अव्यय अर्थात् अधिकारी है इससे हेतौन्तेय शरीरमें रहिकी भी कोई कर्म नहीं कर्ता और कर्मफलसे भी लिप्त नहीं होता अर्थात् इसको कोई कर्म नहीं लगते हैं ॥ ३१ ॥

अब आत्माके कर्म न करने और कर्मफलमें लिप्त न होनेसे दृष्टान्त देतेहुये हेतु कहते हैं कि जैसे सूक्ष्मताके हेतुसे सर्वगत आकाश पङ्क आदिमें रहते भी असंगहेतुसे पङ्क आदि उसको नहीं लगते अर्थात् पङ्कसे वह लिप्त नहीं होता है तैसेही यावत् उत्तम मध्यम श्री अधम शरीरोंमें रहिकेभी आत्मा लिप्त नहीं होता है अर्थात् शरीर संबन्धी पुण्य पाप-आदिसे युक्त नहीं होता है ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव मन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिसोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
 निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च यथा प्रकाशयतीति यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोक-
 मिमं रविः सवितोऽदित्यः तथा तद्वन्महाभूतादिष्टत्वं क्षेत्रमेकः सन्
 प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मैत्यर्थः रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि
 भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेश्वरः आत्मा अलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न करोति न क्षिप्यते चेत्यत्र दृष्टत्वेन दृष्टवर्त्मन्यत्वं हेतुमाह किञ्चेति दृष्टान्तेन
 विवक्षितमर्थन्दर्शयति रवीति उभयविधधर्मार्थमेव स्फुटयति रविवदिति ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अनङ्गत्वाद्भेदो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेन दर्शितं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाशधर्मैर्न युज्यत
 इति रविदृष्टान्तेनाह यथा प्रकाशयतीति स्वष्टोऽर्थः ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद ।

असंग हेतु से परमात्मा को निर्लेपता आकाश के दृष्टान्तसे दिखाया
 अब प्रकाश कहिके भी जो प्रकाश वस्तुओंके धर्मसे आत्मा युक्त नहीं है
 यह सूर्यके दृष्टान्तसे कहते हैं कि हे भारत अर्जुन एक यही सूर्य जैसे
 समस्त लोक को प्रकाश करते हैं परन्तु प्रकाश वस्तुके गुण दोषसे लिप्त

शाङ्करभाष्यम् ।

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योर्यथाव्याख्यातयोरिव यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं
ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृति-
भोक्ष्य भूतानां प्रकृतिरविव्यालक्षणा व्यक्ताख्यातस्याभूतप्रकृतेर्भोक्षणम-
भावगमनञ्च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं
ब्रह्म न पुनर्देहमाददति इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति समस्तेति विशेषकौटस्थ्यपरिणामादिवक्ष्यन्तदेवभक्षा-
नित्वादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथाव्ययविज्ञानवतः सर्वानर्थनिष्ठित्या परिपूर्णपरमानन्दविर्भा-
वक्ष्यणपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं
भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः तथा येयसृजता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशात्
मात्रं भोक्ष्योपायं ध्यानादिकञ्च ये विदुस्ते परं पदं यान्ति ॥ विविक्तौ येन तत्त्वेन द्विचौ
प्रकृतिपूरुषौ तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनसीश्वरम् ॥ २४ ॥

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

नहीं होते अैसेही क्षेत्रज्ञ जो आत्मा सो क्षेत्र कहे शरीर आदि सब को
प्रकाश करते भी देहादिके गुण श्री दोषसे लिप्त नहीं होता है यह तुम
हमारी बात सत्य करके मानो हे भारत अर्जुन ॥ ३३ ॥

अब अध्यायके अर्थका उपसंहार करते हैं कि इस प्रकारसे उक्त जो
क्षेत्र श्री क्षेत्रज्ञ तिनका भेद जो मनुष्य विवेक ज्ञानरूप चक्षुके द्वारा
देखते हैं और यही पूर्व कही हुई जो प्रकृति तिससे भोक्ष्य अर्थात् भुक्तिका

भाषा अनुवाद ।

उपायरूप ध्यान धारणा आदि जो मनुष्य जानते हैं तेई परमपदको जाते हैं ॥ ३४ ॥

अध्यास वश्यते अर्थात् निकट तथा संगहेतुसे एकभाव को प्राप्त जो प्रकृति श्री पुरुष तिन दोनों को जिसने स्वरूपके भेदसे पृथक् रूप प्रतिपन्न किया अर्थात् निश्चय कर जाना सोई परमानन्द स्वरूप नन्दनन्दन श्रीकृष्ण भगवानको मैं जगन्नाथ सुकुल नामा प्राणाम करता हूँ ॥

इति जगन्नाथसुक्त विरचित मनभावनी भाषाटीकायां

द्वयादशाध्यायः ॥ १३ ॥

—

श्रीमद्भगवद्गीता ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानिनां ज्ञानसुत्तमम् ।

वद्ज्ञात्वा सुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वसुत्याद्यमानं ज्ञेयज्ञेयज्ञसंयोगादुत्पद्यत इति उक्तं तत् कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं परं भूय इत्यादिरध्याय आरभ्यते अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्जगत्कारणत्वं नतु सांख्यानमिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन् गुणे कथं संगः कीदा गुणाः कथं वा बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षार्थं कथं स्यात् सुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थञ्च श्रीभगवानुवाच परमिति परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असङ्गदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् किं तत् ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति नामानि त्वादीनां किं तर्हि यज्ञादि ज्ञेयवस्तुविषयाणां इति तानि न मोक्षायेदन्तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुत्पादनार्थं यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य सुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतोऽस्माद्देहवन्धनाद्दुर्द्धं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञेयज्ञेयज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं ज्ञापयितुमध्यायान्तरभवतारयज्ञध्याय-
योक्तव्याथोक्तव्यकत्वरूपां सङ्गतिमाह सर्वमिति विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति अथ

आनन्दगिरिकतटीका ।

येन तदेव वस्तुमुक्तमनुवदति देशरेणि प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यायः तस्यैव
 दृष्टेः सङ्गोऽभिविधेयः पञ्चविधासाक्षाद्भूतं निश्चिद्य तदुत्तरत्वेनाध्यायारम्भे पूर्ववदेव
 भूयोऽध्यायस्यान्वयसिद्धिरित्याह कश्चिन्निति पूर्वोक्तोन्मार्धेनास्याध्यायस्य ससञ्चयार्थसकारः
 परमिच्छा भाविकाजार्थत्वं व्यावर्तयितुं सङ्कतिमाह परमिति भूयःशब्दस्याधिकार्यत्व-
 निह्न पक्षोक्त्याह पुनरिति पुनःशब्दार्धमेव विदुषोति पूर्वेष्विति पुनरुक्तिस्तर्ही-
 ताशङ्का भूयस्त्वान् दुर्बोधात्वात् पुनर्वचनमर्थवदित्याह तच्चेति विशेष्यं प्रश्नहारा निर्दि-
 शति किन्नदिति निश्चरिणार्थो पठिमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति सर्वेषामिति परमुत्तम-
 मिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयकजभेदाद्यवमित्याह उत्तमेति ज्ञानं ज्ञेयमित्यादौ ज्ञान-
 शब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य ज्ञानिनामिति साध्यत्वेनोत्त-
 मत्वाच्च तस्य वक्तव्यत्वेत्याशङ्क्य ज्ञानिनामिति नामानि त्वादीनां ग्रहणमिति शेषः इति
 शब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव प्रेपो द्रष्टव्यः यथोक्तज्ञानामेक्षया कुतस्तज्ज्ञानस्य प्रकर्षस्तत्वाह
 तान्नामिति अनिफलमाह श्रोतव्यमिति ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादवस्थेत्याश-
 ङ्क्याह प्रत्येकं सन्निवृत्त्यं चतुर्थान्नमवषयत्वे तस्मात्वादेव ज्ञानयोगात् कुतस्तेषां
 छक्तिरित्याशङ्क्याह मननेति सिद्धेर्ज्ञानत्वं परामिति विशेषणात् व्यावर्त्यं छक्तिवत्माह मोक्षा-
 न्त्वामिति देहाख्यस्य बन्धनस्याध्यक्षत्वमाह अस्मादिति ॥ १ ॥

स्वाभिकतटीका ।

पुं प्रकृत्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गः प्राह संसारमैवित्यं विस्तरेण चतुर्दशे
 ध्यायत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्वावरजङ्गमं चेत्येत्यन्नसंयोगात्तद्विज्ञीत्युक्तं स च चेत-
 क्षेत्ययोः संयोगो निरोधरसांख्यानामिव न स्वातन्त्र्येण किन्त्वोच्चरेच्छैवैवेति कथन-
 पूर्वकं कारणं गुणसंयोगस्य सदसद्योनिजन्मस्त्वित्यनेनोक्तं सत्त्वादिगुणसंयोगात्तद्विज्ञीत्युक्तं
 प्रपञ्चविषयत्वेन भूतं वक्ष्यामि कथं स्तीति परं भूय इति द्वाभ्यां परं पञ्चमोऽध्यायः
 ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानसुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथं भूतं ज्ञानिनं तपः
 कर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वा मुनयो मननशीलाः
 सर्वे इतो देहबन्धनात् परं सिद्धिं लोचं प्राप्ताः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

तेरहें अध्यायके छवीसयें श्लोकसे जो कह्य कि प्रकृति श्री पुरुषके
 संयोगसे संसारकी उत्पत्ति होती है निरोधरवादी सांख्यमतके अवल-
 म्बियोंको ऐसी निश्चयके अनुसार संसारको स्वाधीनता नहीं है किन्तु

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं सागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् .

तस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दशयति इदमिति इदं ज्ञानं यथाऽक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायित्वेतन्मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो नतु समानधर्मतां साधर्म्यं चेन्नक्षेत्रयोर्भेदान्भ्युपगमात् गौताशास्त्रे फलवाद्वाच्यं सुखार्थमुच्यते सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नांतपद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिटीका ।

ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह तस्याश्चेति कथं ज्ञानाश्रयार्थं तद्वैलक्षण्यमादि-
सम्पत्तिद्वारेणाह ज्ञानेति साधर्म्यं गोगवयोरपि विद्वद्विश्वरथोरपि भेदः स्वादित्यागच्छात्
मत्स्वरूपतामिति साधर्म्येऽस्य मुख्यत्वे भेद भ्रौव्याहीतायास्त विरोधः स्वादित्याह
न त्विति ज्ञानस्य तदे तद्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सादृश्यमिष्टमित्याह कवेति सादृश्ये

भाषा अनुवाद ।

ईश्वरकी इच्छाके क्रमहीसे संसारकी विचित्रता होती यह कहतेहुये भगवान्
श्रीकृष्णचन्द्र जीने प्रकृति पुरुषको स्वाधीनताके निवारणपूर्वक सत्त्व आदि
गुणोंके संगसे संसारकी विचित्रता होती और तैरहे अध्यायके एकइसमें
श्लोकमे कहा जो सत्त्वादि गुणोंसे संसारकी विचित्रता सो अब चौदहें अध्याय
मे विस्तारसे भगवान् कहते हैं कि और जो कहेंगे उसको प्रशंसा दो श्लोकसे
कहते हैं कि परम जो परमार्थ जिसके द्वारा जानाजाय ऐसा जो
ज्ञान उपदेश सो फेरि तुमसे कहंगा सो ज्ञान किस प्रकारका है इस
अपेक्षापर कहते हैं कि यह ज्ञान मोक्षका हेतु है इससे तप औ कर्म
आदि विषयक सकल ज्ञानोंके बीच यह उत्तम है जिसको जानिके
मुनिजन स्थूल सूक्ष्म शरीरबन्धनसे छूटि कर अष्ट सिद्धिरूप मुक्तिको प्राप्त
भये हैं इससे ज्ञानीयों का यह उत्तम ज्ञान है यह जानो ॥ १ ॥

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

शारङ्गभाष्यम् ।

चेन्नचेन्नप्रसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह ममेति मम स्वभूता
मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोनिः सर्वभूतानां सर्वकार्यभ्यो
महत्वात् भरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विप्रस्थिते तस्मिन्
महति ब्रह्मणि योनीं गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं
बीजं दधामि निक्षिपामि चेन्नचेन्नप्रकृतिद्वयशक्तिमान्नीश्वरोऽहमविद्या-
कामकर्मोपाधिसंस्कारानुविधायिनं चेन्नचेन्न संयोजयामीत्यर्थः
सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्त्वस्मात् योनि-
मूलकारणाद्गर्भाधानात् भवति ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भीमलं हित्वा ध्यानफलसंप्रसूतं प्रसज्यतेत्यर्थः ईश्वरात्मनां मतानामेव अवान्तरसर्गादौ
जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्भवविषयीत्याहुः श्लाघं सर्वेऽपीति ॥ २ ॥

आनन्दसुखा तदभिसुखायः व्यवहितचेतसे विवक्षितसर्गसाह चेतोति स्वरूपत्वेन

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च इत्यमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानसुपाश्रित्य ज्ञानसाधनसमुदाय मम साधर्म्यं मद्रू-
यत्वं प्राप्ताः सन्तः सर्वेऽपि ब्रह्मादिपूतपदमानेऽपि नोत्पद्यन्ते तथा प्रलयेऽपि न व्ययन्ति
प्रकृजदुःखं नादुभवन्ति पुनर्नापत्तिं न इत्यर्थः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

और यही ज्ञान अर्थात् ज्ञानका साधन जो अब तुमसे कहूँगा
तिसका अनुष्ठान करिके कहे आश्रय लेके सारूप्य सुक्तिको प्राप्त सकल
सुनिजन सर्ग कहे ब्रह्मादिक की उत्पत्ति हीनसे भी उत्पन्न नहीं होते
हैं और प्रलयकाल में भी प्रलयके दुःखको नहीं भोगते हैं अर्थात् पुनराग-
मन से रहित होजाते हैं ॥ २ ॥

आनन्दभिरुक्तटीका ।

सम्भूतत्वं वारयति सदीयेति ईश्वरो विच्छक्तिं व्यादत्तवति त्रिगुणात्मिकेति सांख्योक्त-
प्रकृतिरपि सदीयेति व्यावर्त्तिता योनिशब्देन सर्वांश्च भजनयोग्यानि कार्याणि प्रत्यु-
त्पादानत्वाभिप्रेतमित्याह सर्वेभूतानामिति प्रकृतेर्भूतत्वं साधयति सर्वेति सर्वकार्यव्याप्ति-
सादाय योनावेय ब्रह्मण्डः न निरूप्यै प्रस्थादुसहस्रप्रभृत्यर्थान्तरं किञ्चिदित्याह ह्याह जीनि-
रिति तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे तन्निहितं देहस्य चेत्येत्यन्तर्भोगस्य भूतकारणत्वमिति
ब्रह्मसुप्रकृत्य किमिदमन्यदादृशितमित्याह ह्याह चेत्येति गर्भशब्देनोक्तसंयोगस्य कथं
दर्शयति सम्भव इति आदिकर्ता सर्वभूतानां इति स्मृत्या हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां
कथं यथोक्तमभाधाननिमित्तत्वमित्याह ह्याह हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

आभिरुक्तटीका ।

तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिसुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिरूपयोः सर्वभूतोत्पत्तिं
प्रति हेतुत्वं नत स्वतन्त्रयोरितिर्भेदं विवक्षितमर्थं कथयति भवेति देशतः कावतश्चापरि-
च्छिन्नत्वान्महत्त्वचित्तत्वात् स्वकायाणां दृढिहेतुत्वाद्वा ब्रह्मप्रकृतिरित्यर्थः तन्महत्

भाषा अनुवाद ।

उसी ज्ञानके साधनको प्रशंसा करि श्रोता अर्जुनको अवश्यकी अभिलाष
वढ़ाय परमेश्वरके आधीन जो प्रकृति श्री पुरुष दोनों सकल भूतमात्र की
उत्पत्तिके कारण हैं परन्तु स्वाधीन प्रकृति पुरुष को कारणत्व नहीं है यही
तात्पर्य अब कहते हैं कि प्रकृति देशकालसे अपरिच्छिन्न अर्थात् सबसे
भिन्न महत् कहे अनन्त समस्त कार्यकी हेतुरूप ब्रह्म है सो यही महत्
ब्रह्मनाम जो प्रकृति सो परमेश्वर स्वरूप हमारी जोनि है अर्थात् गर्भाधा-
रण का स्थान है सो इसी प्रकृतिमे मैं गर्भकहे जगत्के विस्तारका हेतु
चिदाभास कहे चेतन अंश बीजरूप को स्थापन करता हूँ श्री प्रलयकालमे
हमारेही मे लीन होय है और अविद्यासे उत्पन्न जो काम्य कर्म तिनके
संस्कारसे युक्त क्षेत्रज्ञ आत्माकी सृष्टिकाल मे भोग्य जो चेत कहे नानाप्र-
कार देह तिनमे सम्यक् प्रकारसे योग करता हूँ और वही गर्भ आधान
से ब्रह्म आदि समस्त भूतकी उत्पत्ति होती है हे भारत अर्जुन अवश्य
करो ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनि रहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वयोनिष्वति देव पित्र मनुष्य पशु मृगादि सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्त्तयो देहसंख्यानलक्षणा मूर्च्छिताङ्गावयवा मूर्त्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्त्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्त्ता पिता ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्यभर्तृत्वसंभवेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादि-
जातिविशेषेषु देहविशेषाणां कारणान्तरसम्भवात्तत्वाद् सर्वयोनिवृत्तिरिति तत्र तत्र हेतु-
न्तरप्रतिभाषे कुतोऽस्य हेतुत्वमित्याशङ्क्य न तद्रूपेणासौ वावस्थानादित्याह सर्वावस्थ-
मिति ॥ ४ ॥

स्वामीकृतटीका ।

ब्रह्म सम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधासि
निःश्रिपामि प्रलये मयि लीनं सन्तमप्रिद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्लेशत्रयं सृष्टिसमये भोग्येन
क्लेशेण संयोजयामात्वर्थः ततो गर्भाधानात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां सम्भव उत्पत्तिर्भव-
तीति ॥१॥ न केवलं सृष्टुप्रक्रम एव सदधिष्ठानेनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामर्थं भूयोत्पत्तिप्रकारो-
ऽपि तु सर्वदैवेत्याहु सर्वेति सर्वासु योनिषु मनुष्याद्यासु या मूर्त्तयः स्थावरजङ्गमात्मिका
उत्पद्यन्ते तासां मूर्त्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्मातृस्थानीया अहञ्च बीजप्रदः पिता गर्भा-
धानकर्त्ता पिता ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

केवल सृष्टिकालही मे प्रकृति पुरुषके द्वारा भूतों का जन्म होता है
औसा न जानो परन्तु सदा सर्वदा प्रकृति पुरुष से प्राणी प्रगट हुआकरते
यह कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन जितने मनुष्य आदि योनि स्थावर-
जंगम स्वरूप उत्पन्न होते हैं उनकी निरन्तर वटावनेवाली प्रकृति योनि
है अर्थात् मातारूप है औ बीजप्रदाता पितारूप गर्भाधानका कर्त्ता पुरुष-
रूप मैं हूँ ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते सत्त्वमिति सत्त्वं रजस्तम इत्येव नामानो गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः न च गुणगुणिनो-
रन्यत्त्वमत्र विवक्षितं तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्म-
कत्वात् क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्यदीकृत्यात्मानं प्रति सम्भत इति निवध्न-
न्तीत्युच्यते ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मावासम्भवा निवध्नन्तीव हे महाबाहो
महान्तो समर्थतरावाजानुप्रलब्धो बाहू यस्य स महाबाहुः हे महाबाहो
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तं अव्ययमव्ययत्वञ्चोक्तमनादित्वादित्योक्ते ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्युक्तम् इदानी-
मध्यायादावुक्तमाकाङ्क्षाद्वयं पूर्वमेतन्मूल्यानन्तरङ्गोक्तोत्तरमाह के गुणा इति सत्त्वादिषु
कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य परतन्त्रत्वादित्याह गुणा इति रूपादिष्विव गुणशब्दः
सत्त्वादिषु द्रव्याश्रितत्वं निमित्तोक्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह पारिभाषिक इति प्रकृत्या-
त्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वान्नैवमित्याह न रूपादिवदिति गुणानां प्रकृतेषु पृथगुक्तैरेव
कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशङ्क्याह न च गुणेति अत्यन्तभेदे गवाश्चयत्तद्भावासम्भवादित्यर्थः
भेदाभेदे च तद्भावासम्भवाद्विशेषात् कुतस्तेषु गुणपरिभाषेत्याशङ्क्याह तस्मादिति क्षेत्र-
ज्ञम् प्रति नित्यपारतन्त्र्यहेतुनाह अविद्येति के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्तं कथं बध्नन्तीत्यस्यो-
त्तरमाह क्षेत्रज्ञमिति तदेवोपपादयति तमास्यदीकृत्येति सम्भयत्यस्मादिति सम्भवः
प्रकृतिः सम्भरो येषां ते तथेति प्राकृतानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वमाह ते चेति सांख्यीयं
प्रकृतिं प्रधानाख्यं व्यावर्तयति भगवदिति इवकारानुबन्धेन नितरां बध्नन्ति स्वधिकार-
वत्तयोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे महान्ताविति देहवन्तं
देहमात्मानं सन्त्ययानं देहस्यासिन्नमित्यर्थः कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमित्याशङ्क्य कुर्यात्ते
रावणधियमिति व्याजेन माहात्म्यमिदमित्याह अव्ययमिति स्वतो धर्मतो वा व्ययो राहि-
त्यापेक्षायामाह अव्ययत्वञ्चेति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्येदानीं प्रकृतिसंज्ञेन
गुरुष्वस्य ईश्वरं प्रपञ्चयति सत्त्वमित्यादि वदन्भिः सत्त्वं रजस्तम इत्येवं संज्ञकास्त्वयो

श्रीमद्भगवद्गीता ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन वभ्राति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ननु न देही लिप्यते इत्युक्तं तत् कथमिह निवध्नन्तीत्यन्यथा उच्यते
परिहृतं अस्माभिरिव शब्देन न निवध्नन्तीवेति तत्र सत्त्वमिति तत्र सत्त्वा-
दीनां सत्त्वस्यैव तावत्तत्त्वमुच्यते निर्मलत्वात् स्फटिक इव मणिः प्रकाश-
कमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निवध्नति कथं सुखसङ्गेन सुस्थमिति
विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखेन संजनन-
मिति सैषा अविद्या नहि विषयधर्मो विषयिणो भवति इच्छादि च धृत्यन्तं
चेवस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया
विषयविषयविवेकलक्षणयाऽस्यात्मभूते सुखे संजयतीवासक्तमिव करोत्य-

स्वामिमतटीका ।

गुणाः प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतेः सम्भव उद्भवो येषां ते तथोक्ताः गुणसाध्यं प्रकृतिस्तस्याः
सकाशात् पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः सन्तः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्येन स्थितं देहिनां चिदर्श
वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निवध्नन्ति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोज-
यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

परमेश्वरके आधीन प्रकृति पुरुषके द्वारा प्राणियों की उत्पत्ति निरूपण-
करिके अब प्रकृतिके संयोगसे पुरुषकी संसार अवस्था इस श्लोकसे लेकर
चारि श्लोक पर्यन्त क्रमसे विस्तार करिके कहते हैं कि हे महाबाहो अर्जुन
सत्त्वरज औ तम ये तीन गुणोंकी समान अस्था रखनेवाली जो प्रकृति
तिससे जिसकी उत्पत्ति हैं उसमे गुणों के धर्म अवश्य आवेंगे देखो प्रकृति
से गुणोंके अनुसार भिन्न भिन्न प्रगट होय प्रकृतिके कार्यरूप शरीरमे अहं
बुद्धियुक्त स्थित देहरूप चिदंश आत्मा जो सचमुच अव्यय निर्विकाररूप
है उसको भी गुण अच्छीतरह से बद्ध करते हैं अर्थात् अपने कार्य सुख
दुःख मोह आदि से युक्त करदेते हैं ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सुखिनं सुखिनमिव तथा ज्ञानसंज्ञेन च देहिनां ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्
ज्ञेयस्यैवान्तःकरणस्य धर्मी नात्मनः आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्वैयर्थ्यानुपपत्तेश्च
सुख इव ज्ञानादौ सङ्गी मन्तव्यः अनघ अव्यसन ॥ ६ ॥

ज्ञानान्तरिगतटीका ।

लिप्यते न स पापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निवर्त्तातीति यच्चमिति शङ्कते नन्विति इव-
कारानुबन्धेन क्रियापदं व्यचक्षाणैरक्षाभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वाच्चैवमित्याह परिहृतमिति
किं लक्षणो गुणः केन बध्नातीत्यपेक्षायामाह तत्रेति निर्द्धारणार्थतया सप्तमीं व्याचष्टे
तत्र सत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रेत्यनुयादमाह निर्मलत्वं सत्त्वत्वमावरणक्षमत्वं तस्याव-
प्रकाशञ्चेतन्याभिव्यञ्जकं निरुपद्रवमिति निर्मलं सत् सुखस्याभिव्यञ्जकमित्यर्थः केन
द्वारेण तदात्मानं निवर्त्तातीति पृच्छति कथमिति सुखसङ्गेन बध्नातीत्युत्तरान्देव विदुषोति
सुखहृन्मित्रादिना सुखं सुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोऽत एव विषयभूतं सुखमुच्यते संक्षेपा-
पादनेन विषयार्थं स्पष्टैवेति किमिति स्पष्टैवेति विशेषणं सङ्गस्य वस्तुत्वसम्भवादित्याशङ्काह
सैवेति नन्विच्छासङ्गोऽभिव्येषणोऽर्थस्तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात् किमविद्येत्याशङ्क्य
अनोपपत्त्यादिच्छादेनात्मधर्मतेत्याह नह्येति इच्छादेरात्मधर्मत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्काह
इच्छादि चेति तस्यात्मधर्मत्वासम्भवे फलितमाह अत इति सङ्गयतीव सत्त्वमिति शेषः इव-
कारप्रयोगे हेतुमाह अविद्ययेति तस्या वस्तुतो नात्मसम्बन्धस्तथापि सम्बन्धनराभावादस्मा-
त्तन्व्याच्च आत्मधर्मत्वमापाद्य इष्टमाचष्टे स्वीकरोति कतिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः
साधकत्वेन तद्विषयत्वेऽपि तद्विवेकरूपा विद्येति तत्स्वरूपमाह विषयेति यथोक्ताविद्या-
माहात्म्यमिदं यद्वस्वरूपे तद्धर्मं च शक्तिसम्पादनमित्याह अस्त्रेति तदेव स्फुटयति असक्त-
मिवेति प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निवर्त्तत्वमाह तथेति ज्ञायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं
ने । ज्ञानहृन्मिति विपरीताभिमानेन सत्त्वस्यात्मानं निवर्त्तातीत्याह ज्ञानमित्यादिना
विषयो दोषमाह आत्मेति स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वात्तत्र स्वतः संबोधात्तद्वारा बन्धे च
तद्विद्वत्यनुपपत्तेर्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः ज्ञानैवत्यादावपि चेत्यर्थं सङ्गस्य पूर्ववदाविद्यकत्वं
स्त्वचयति सुख इवेति प्राप्तादिदोषहीनस्यैवाल शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयति अन-
चेति ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारश्चाह तत्रेति तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं
निर्मलत्वात् सत्त्वत्वात् स्मृतिकमणिरिव प्रकाशकं भास्वरं अनामयश्च निरुपद्रवं शान्त-

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा सङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रजो रागात्मकं इति रजोरागात्मकं रञ्जनाद्वागो गैरिकादिवद्वागात्मकं
विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा प्राप्ताभिलाषः आसङ्गः प्राप्ते विषये
निरागः प्रीतिरुत्थणं तन्नेयः तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णासंगयोः समुद्भवं तृष्णा
संगसमुद्भवं तन्निवध्नाति तद्भजः कौन्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु
संजमनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निवध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रजस्तर्हि किं लक्षणं कथं वा पुरुषं निवध्नातीत्याशङ्क्याह रज इति रज्ज्वते संवृज्यते-
ऽनेन पुरुषो दृश्यैरिति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह रञ्जनादिति
सङ्गसम्यक्मादिति समुद्भवः तृष्णा चासङ्गश्च तृष्णासङ्गौ तयोः समुद्भवः तन्निति विग्रहः

स्वामिकृतटीका ।

मित्यर्थः अतः शान्तत्वात् स्वकार्येण सुखेन यः सङ्गस्तेन बध्नाति प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण
ज्ञानेन यः सङ्गस्तेन च बध्नाति हे अन्ध अपाप अहं सुधी जानी चेति मनोभर्मास्तद-
भिमानिनि क्लेशघ्ने संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

तीन गुणों के बीच में सतीगुण का स्वरूप और उसके बन्धकत्व की
प्रकारता कहते हैं कि सतीगुण निमेलताके हेतुसे फटिकके समान प्रका-
शक कहे दोषियुक्त और अनामय अर्थात् निरुपद्रव शान्त स्वरूप है इसी से
हे अनघ निःपाप अर्जुन शान्त स्वरु सतीगुण अपने कार्यरूप सुखमें जो
आशक्ति के द्वारा बन्ध करता है और प्रकाशक है इस हेतुसे अपने कार्य-
रूप ज्ञान में जो आशक्ति उसमें भी बड़ करता है अर्थात् हम सुखों
हम ज्ञानों इत्यादि मनके सकल कर्मका तिसके अभिमानी देही क्लेशरूप
आत्माके साथ सम्यग्रूप से याग करदेता है भनव पदसे जनाया कि
गौता शास्त्र का अधिकारी पुण्यात्मा पुरुष है ॥ ६ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्य निद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भाङ्गरभाष्यम् ।

तमस्त्विति तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्य निद्राभिः प्रमादालस्यश्च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तमो निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विवक्तुस्तृणसङ्गयोरर्थभेदमाह तृणेत्यादिना रजसो लक्षणं सङ्गा निबन्धत्वप्रकारमाह तद्रज इति कर्मसङ्गं विभजते दृष्टेति अकर्तारभेद पुरूपं करोमि इत्यभिमानेन प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तमस्तर्हि किं लक्षणं कथं वा पुरूपं निबध्नाति ततोऽहं तमस्त्विति गुणानां प्रकृति-सम्भवत्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावापत्तेरिति सत्याह अज्ञा-नादिति सुहति हिताहितेन विविच्यतेत्यनेन इति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति

स्वामिकृतटीका ।

रजसो लक्षणं बन्धकत्वञ्चाह रज इति रजः सञ्चकं गुणं रागात्मकमनुरञ्जनरूपं विद्धि धन एव तृणासङ्गसङ्गवत् तृणा अप्राप्ताभिलाषः सङ्गः प्राप्तौर्ध्वं प्रीतिर्विशेषेण सक्तिस्तृणोः स्तृणासङ्गयोः ससङ्गवो बन्धात् तद्रजो देहिनां दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेवासक्त्यामितरां बध्नाति तृणासङ्गाभ्यां हि कर्मस्वासक्तिर्भवति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब रजोगुण का स्वरूप और बन्धकत्व कहते हैं कि हे कौन्तीय धर्मन रजोगुण को रागात्मक कहे अनुराग स्वरूप जानो इससे तृणा जो अप्राप्त वस्तुमें अभिलाष औ संग कहे प्राप्तविषय में जो सम्पूर्ण आशक्ति रज दोनो का रजोगुण से उद्भव होता है सोई रजोगुण देही जीवको दृष्ट औ ग्रहष्ट अर्थरूप कर्मोंकी आशक्तिमें निश्चय बन्धन करे हैं क्योंकि तृणा औ संगके द्वारा सुमस्त कर्ममें आशक्ति होती है ॥ ७ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते सत्त्वमिति सत्त्वं सुखे संजयति संक्षे-
पयति रजः कर्मणि हि भारत संजयतीति वर्तते ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेक-
मावृत्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणत्वेना प्रमादे संजयत्युत प्रमादो नाम
प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

कार्यद्वारा तमो निर्दिशति मोहनमित्यादिना लक्षणसङ्गा तमसो बन्धनकरत्वं दर्शयति
प्रमादेति कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः निरीहृतयोत्साह-
प्रतिबन्धकालम् स्वापो निद्रा ताभिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षस्तत्ताह पुनरिति सुखमध्ये विपक्षे
सञ्जयत्युत सत्त्वमित्याह सत्त्वमिति सञ्जयतीत्यस्यार्थमाह संक्षेपयतीति कर्मणि साध्ये
रजः सञ्जयत्युत इत्याह रज इति प्रमादे प्राधान्यस्तमसो इति दर्शयति ज्ञानमिति ॥ ६ ॥

सांसिक्तटीका ।

तमसो लक्षणं बन्धकत्वञ्चाह तम इति तमस्तन्नाज्जातं आवरणशक्तिप्रधानात्
प्रकृत्याङ्गदुर्ज्ञातं विधीत्यर्थः अनः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिजनकं अत एव प्रमादेना-
लक्षणे निद्रया च तत्तमो देहिनां निवर्त्तयति अतः प्रमादोऽनवधानं व्यालस्यसमुद्यमः निद्रा
चित्तस्थायसादः लयः ॥ ८ ॥

सत्त्वादीनामेव स्वककार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह सत्त्वमिति सत्त्वं सुखे सञ्जयति
संक्षेपयति दुःखशोकादिकारणे सत्त्वपि सुखाभिसुखमेव देहिनां करोतीत्यर्थः एवं सुखादि-

भाषा अनुवाद ।

अथ तमोगुण का स्वरूप श्री बन्धकत्व कहते हैं कि तमोगुण अज्ञान
में प्रगट है अर्थात् आवरणशक्ति प्रधान प्रकृति के अंशसे प्रगट जानी इससे
हि भारत अर्जुन यावत् जीवका मोहकारी अर्थात् भ्रम की उत्पन्न करता
है तो फिर क्यों यह तमोगुण प्रमाद आलस्य श्री निद्रा आदि दोष
विशिष्ट जीव की लक्षण अन्तर्गामी कहता ॥ ८ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

उक्तकार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रज इति रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्द्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत तत्तथा रजोगूणः सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्द्धते यदा तदा कर्म लब्धादि स्वकार्यमारभते तम आस्थो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्द्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥१०॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते विरोधेन वा क्रमेण वेति सन्देहात् प्रवृत्ति उक्तमिति सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह उच्यते इति सत्त्वाभिष्टम्भेन विवृणोति तदेति रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत्

स्वामिकृतटीका ।

कारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव सञ्जयति तमस्तु महत्सङ्गेनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमानमपि ज्ञानसाधन्याच्छाद्य प्रमादे संचयति महद्भिरूपदिष्टमानस्यार्थस्याऽनवधाने योजयति उक्त अपि आलस्यादावपि संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

सत्त्व आदि तीनों गुणोंके स्वकार्य करने में सामर्थ्यकी आधिक्य कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सत्त्वगुण सुखमें युक्त करता है अर्थात् यद्यपि विषयोंका सुख ईर्ष्या अश्रूया के योगसे प्रगट सुख दुःख शोक आदिका कारण स्वरूप है तभी जीव को सुखही की ओर उन्मुख करता है और तमोगुण आदि का कारण होके भी सर्वकर्मों में युक्त करता है और तमोगुण महात्मा के संगसे उत्पन्न ज्ञान की आवरण करिके असावधान करदेय है अर्थात् महात्मा के उत्तम उपदेश की नहीं समझने देता है और आलस्य आदिमें अच्छी तरह युक्त कर देता है ॥ ६ ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विष्टं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदा यो गुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गं उच्यते सर्वद्वारेषु इति सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रीचादीनि सर्वाणि करणानि तेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेर्दृष्टिः प्रकाशो देहेऽस्मिन् प्रकाशशब्दाच्चः सर्वद्वारेषु उपजायते तदेव ज्ञानं यदैव प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विष्टं उद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रजसो दृष्टिप्रकारान्तकार्यं च वचयति तथेति तमसोऽपि दृष्टिन्तुकार्यं च निर्दिशति तम इति ॥ १० ॥

उत्तरश्लोकलयस्याकाङ्क्षां दर्शयति यदेति सत्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थापयति उच्यते इति सर्वद्वारेष्वित्यादि सप्तमी निमित्ते नेतव्या उत शब्दोऽपि शब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र हेतुमाह रज इति रजश्चतस्रोति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति अतः स्वकार्यसुखादौ सञ्जयतीत्यर्थः एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति अतः स्वकार्ये दृष्ट्यासंगादौ सञ्जयति एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चोभावपि गुणावभिभूयोद्भवति अतः स्वकार्ये प्रसादात्सुखादौ सञ्जयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सत्त्वादि तीनों गुणों की प्रवृत्ति होने की रीति कहते हैं कि रजोगुण तमोगुण की तिरस्कार कहे पराभव करिके सती गुण प्रगट होय है अर्थात् जीवके अदृष्टवशते सत्व जन्म है और अपने कार्य सुख आदि में जीव की युक्त करे है ऐसे ही सत्व श्री तमोगुण का पराभव करिके रजो गुण जन्म है और अपने कार्य दृष्ट्या आदिमें युक्त करता है तैसेही सत्व-रजको पराभव करिके तमोगुण प्रगट होय है और अपने कार्य प्रसाद आलस्य में युक्त करि देता है ॥ १० ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामगमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विष्टब्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

रजस उद्धृतस्येदं चिह्नं लोभ इति लोभः परद्रव्यादिविच्छा प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा आरंभः उद्यमः कस्य कर्मणामगमः अनूपशमः हर्षः रागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि गुणे विष्टब्धे यतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

अतिगयेतोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह रजस इति उपक्रमपर्यायस्सारम्भस्य विषयं पृच्छन्ति कस्मेति कान्यन्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशन्ति कर्मणामिति अनुपशमो वाह्यान्तःकरणानामिति शेषः लोभाद्युपलब्धाद्भोजोद्विर्बोध्यति भावः ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदानीं सत्वादीनां विष्टब्धानां लिङ्गान्याह सर्वद्वारेजिति त्रिभिः अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उत्पद्यते तदाऽनेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विष्टब्धं विद्यात् जानीयात् उत शब्दात् सुखादि-लिङ्गेनापि जानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

किञ्च लोभ इति लोभो अनाद्यागमे बद्धधा जायमानोऽपि यः पुनः पुनर्वर्द्धमानोऽभि-लाषः प्रवृत्तिर्निवृत्त्यं कुर्वद्भूयता कर्मणामारम्भो महाभ्रष्टादि निर्माणोद्यमः अशमः इदं

भाषा अनुवाद ।

अब विशेषसे वटे हुये सत्त्व आदि तीनों गुणों के लक्षण कहे चिह्न तीन श्लोकसे कहते हैं कि इस भोगायतन कहे भोगभाण्ड शरीर में श्रोत्र आदि समस्त द्वार में जिस समय शब्द आदि ज्ञानस्वरूप उत्पन्न होता है उस समय प्रकाशरूप चिह्नके द्वारा सती गुण की विशेष वृद्धा जानी औ सुख आदि चिह्नसे भी सत्त्वकी वृद्धि जानी तात्पर्य यह कि इन्द्रियोंके द्वारा जो ज्ञान होता सो सती गुणहीसे होय है ॥ ११ ॥

अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विष्टब्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अप्रकाश इति अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेको मूढतेत्यर्थः तमसि गुणे विष्टब्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उद्भूतस्य तमसो लिङ्गमाह अप्रकाश इति सर्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषस्याभ्यासस्तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः प्रमादो व्याख्यातः मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनं तस्यैव औद्यान्तरमाह अविवेक इति अविवेकातिशयादिना प्रवृत्त्यन्तस्य ज्ञेयमिति भावः ॥ १३ ॥

स्वामीकृतटीका ।

कल्पेदं करिष्यामित्यादि मङ्गल्यविकल्पानुपरमः स्पृहा उद्भावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुषु इतस्ततो जिघृक्षा रजसि विष्टब्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते एभिर्लिङ्गैरजोगुणस्य विष्टब्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च अप्रकाश इति अप्रकाशो विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्त्तव्यार्थानुसन्धानराहित्यं मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृष्टे सत्त्वतानि लिङ्गानि जायन्ते एतेस्तमसो वृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

और हे भरतर्षभ अर्जुन लोभ कहे बहुत धन रहते और पैदा होते भी धनकी बार बार वृद्धि करने को लाष लाष अभिलाष औ प्रवृत्ति कहे सदा ही व्यापार में मन दिये रहना औ आरम्भ अर्थात् कर्मोंका आरम्भ घर बगीचा अभूषणादि बनाने में उद्यम और अग्रम कहे मैं यह कर्म-कारिके फेरि वह कर्म करूंगा यह जो संकल्पसे मनका असन्तोष औ स्पृहा कहे उत्तम अधम वस्तु देखने ही से जिस तरहही तिस तरह लेने कौ इच्छा ये सब चिह्न रजो गुणके बढ़ने से होते हैं अर्थात् इन लक्षणोंसे रजो गुणकी वृद्धि जानो हे भरतर्षभ अर्जुन यह श्रीकृष्णने कहा ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

शारङ्गभाष्यम् ।

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वगोत्रमेवेति दर्शयन्नाह यदेति यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देह भृदात्मा तदा उत्तमविदां महच्चदितत्त्वविदाभित्येतन्नोक्तानमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सात्त्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति भरणेति सङ्गः सक्तो रागः लब्धा तद्वत्तादनुष्ठानद्वारा लभ्यमानमित्यर्थः गोत्रं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमिति यावत् तत्र सत्त्वगुणवृद्धिजनितफलविशेषमाह यदेति मलरहितान् रजस्तमसोरन्वतरस्थोद्भवो महं तेन रहितानागमनिष्ठान् ब्रह्मलोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

मरणसमये विद्वद्भानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह यदेति द्वाभ्यां सत्त्वे विवृद्धे सति यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विन्दति उपासत इत्युत्तम-विद्वत्तेषां ये अमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और अप्रकाश कहे विचारका नाश औ अप्रवृत्ति कहे निरुद्यम औ प्रमाद कहे हरकाम हरवात मे वेखवर औ मोह कहे मिथ्या अभिनिवेश अर्थात् दुचितई या भूठे कारखाने मे मन देना ये सब चिह्न तमोगुणसे होते है और इन लक्षणोंसे तमोगुण की वृद्धि जानो ॥ १३ ॥

अब मरणकाल मे विशेषसे वर्द्धमान सत्व आदि गुणोंका फलविशेष दो श्लोकसे कहते हैं कि जो सतोगुण की वृद्धिके समय मे देहधारी जीव शरीर की छोड़ें तो हिरण्यगर्भ आदि की उपासना करनेवाले मनुष्योंके प्रकाशमय सुख उपभोग करनेके जो स्थान हैं उन स्थानविशेषों को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःख मञ्जानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

भाङ्करभाष्यम् ।

रजसि गुणै विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु स्वकर्मा-
शक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तद्भदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे
मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः
आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य
कर्मण इत्यर्थः कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव
तथा ज्ञानवत्तमस्तमसस्य कर्मणोऽधमस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

चानन्दगिरिकटीका ।

रजःसमुद्भूते मृतस्य फलनिर्भेदं दर्शयति रजसीति जायते शरीरं मृङ्गातीत्यर्थः
यथा सन्धे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्रह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते देवादिषु मनुष्येषु
च जायते तथेवेत्याहु तद्वदिति ॥ १५ ॥

भावानां फलसङ्गा सात्त्विकादीनां कर्मणां फलमाह अतीतेति सुकृतस्य शोभनस्य
कृतस्य सुखस्येत्यर्थः सात्त्विकस्याशुद्विहरहितस्येति भावत् सात्त्विकं सत्त्वेन निर्द्वैतं निर्मलं

स्वामिमतटीका ।

किञ्च रजसीति रजसि विवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मसङ्गेषु मनुष्येषु जायते तथा
तमसि विवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्यादियु जायते ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर रजोगुण की वृद्धिके समय में मृत्यु प्राप्त होनेसे कर्ममें आशक्त जो
मनुष्यलोक तिसमें जीवों का जन्म होता है श्रीर तमोगुणके वृद्धिकाल में
देह छटनेसे पशु पक्षी आदि मूढयोनि में जन्म पावते हैं ॥ १५ ॥

सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहो तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च गुणैर्भ्यो भवति सत्वादिति सत्वात् लब्धात्मकात् सञ्जायते समु-
त्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ चोभौ तमसोभवतोऽज्ञानमेव
भवति ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रजस्तमः सखवद्वान्नाज्ञिप्रकान् रजःशब्दस्य राजसे कर्मणि कृतो वृत्तिस्तत्वाह कर्मेति
दुःखमेव दुःखवज्जलं गुणमेवेत्यर्थः कथमित्यं व्याख्यायते तत्वाह कारणेति पापमित्रस्य
गुणस्य रजोनिमित्तस्य कारणत्वात् तद्वसरोधात् फलमपि रजोनिमित्तं यथोक्तं युक्त-
मित्यर्थः अज्ञानमविवेक प्रायं दुःखं तामसाद्धर्मफलमित्याह तथेति ॥ १६ ॥

विहितप्रतिविद्भानकर्मणि सत्वादीनां लक्षणानि संक्षिप्य दर्शयति किञ्चेति ज्ञानं
सर्वकरणद्वारकं अज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

साम्भिकतटीका ।

इदानीं सत्वादीनां स्वरूपकर्मद्वारेण विचितफलहेतुत्वमाह कर्मण इति सकृत्स्य सा-
त्विकस्य कर्मणः सात्विकं सत्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशवज्जलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः रजस-
इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्रकृतत्वात् तस्य दुःखं फलमाहुः तमस इति
तामसस्य कर्मण इत्यर्थः तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः सात्विकादिकमलक्षणञ्च नियतं
सङ्गरहितमित्यादिनाष्टादशेऽध्याये कथ्यति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सत्व आदि गुणत्रयके अनुरूप कर्मोंके द्वारा विचित्र फलप्राप्ति से
गुणोंको हेतु कहते हैं कि कपिल आदि ऋषि-मुकृत कहे सात्विक कर्म
का फल सत्वप्रधान प्रकाशमय सुख फल कहते हैं और राजस्यकर्म का
फल दुःख कहते हैं और तामस कर्मका फल अज्ञान अर्थात् मूढ़ता कहते
हैं किन्तु सात्विक आदि कर्मका स्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण अठारहें अध्याय
के तीर्थसयें श्लोकसे कहेंगे ॥ १६ ॥

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च उर्ध्वमिति उर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तिस्था मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्था जघन्यधामौ गुणेषु जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तिं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तिस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्वादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः ॥ १८ ॥

कानन्दगिरिकृतटीका ।

सात्विकादिज्ञानकर्मफलानियुक्तान्युक्तसंग्रहार्थं साभान्येनोपसंहरति किञ्चेति वक्ष्यमाणफलद्वारादि सत्त्वादिषु ज्ञानमित्यर्थः सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठतीति तथा राजसा रजोगुणनिमित्तं ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्रैव हेतुमाह सत्त्वादिति सत्त्वात् ज्ञानं संजायते अतः सात्विकस्य कर्मणः प्रकाशमङ्गलं सुखं फलं भवति राजसो लोभो जायते तस्य च दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखफलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहाद्यानां भवन्ति अतस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानमात्रप्रायः फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं सत्त्वादिवृत्तिगोचरानां फलभेदमाह उर्ध्वमिति सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिप्रधानां ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षादुत्तरतारतम्यादुत्तरोत्तरगतगुणानन्दान् मनुष्यगन्धर्वपितृदेवादि-लोकान् सत्त्वलोकपर्यन्तान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः राजसास्तु तृष्णाद्याहुत्वा मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्य-

भाषा अनुवाद ।

अब पूर्वाक्त सत्त्वादि गुणके फलस्वरूप सुख आदिका हेतु कहते हैं कि सतीगुणसे ज्ञान उत्पन्न होता है इससे सात्विक कर्मका प्रकाश जो सुख सोई होता है श्री रजोगुणसे लोभ जन्मे हैं इनसे लोभपूर्वक सर्व कर्मका दुःख ही फल होता है श्री तमोगुणसे प्रमाद मोह तथा अज्ञान प्रगट्टे हैं इससे अज्ञान जड़ता यही फल होना उचित है ॥ १७ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टुं पश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पुरुषस्य प्रकृतिस्थित्वस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखी दुःखो मूढोऽहमस्मीत्येवंरूपो यः सङ्गसत् कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इत्यत्र आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तित्वं स्ववृत्तेर्न च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तिवद्भ्यश्च पुरुषस्य या गतिरित्येतत् सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कस्मिन् गुणे कथमित्यादिप्रश्नान् प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षार्थं कथमिति प्रत्याख्यानाथं वृत्तादुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकं सस्यगुणानां प्रसूतिरित्युक्त्यादिना पुरुषस्य वा गतिः साचेति शेषः मोक्षो गुणेभ्यो विज्ञेयपूर्वको ब्रह्मभावः सस्यगुणानोक्तिपरं

स्वामिकृतटीका ।

लोक एवोत्पद्यन्ते जघन्यो निष्कृष्टस्तमोगुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः तत्र स्थिता अधो गच्छन्ति तमसो वृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरवेषूत्पद्यन्ते ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सतोगुण आदि आचरणशील लोगोंके फलभेद कहते हैं कि सत्वस्थ कहे सतोगुण प्रधान पुरुषोंको ऊर्ध्वलोकप्राप्त होते अर्थात् सत्वके प्रतापसे पुण्यकी आधिक्य होती है उत्तरोत्तर सौगुण आनन्द स्वरूप होते हुये मनुष्यलोक गन्धर्वलोक पित्रलोक पृथ्वन्त प्राप्त होते हैं और रजोगुणप्रधान मनुष्य लोभग्रस्त मध्यलोक में रहते हैं अर्थात् मनुष्यलोक में जन्म है और जघन्य कहे निष्कृष्ट जो तमोगुणी मनुष्य प्रमाद मोहसे भरे पूरे उनकी अधोगती होती है अर्थात् तमोगुण उनकी कृपाकर के अत्यन्तम नरक में पहुँचाय देता है ॥ १८ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देहौ देहसमुद्भवान् ।

जन्म मृत्यु, जरा दुःखैविसुक्ताऽनृतममृते ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बन्धकारणं विस्तरेणोक्ताऽधुना सम्यक्दर्शनात् मोक्षो वक्तव्य इत्याह भग-
वान्भान्यमिति नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणैः कर्तारमन्यं
यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नानुपश्यति गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां
कर्तार इत्येवं पश्यति गुणैश्च परं गुणव्यापारसाक्षीभूतश्चेति मद्भावं
मम भावं वासुदेवं वासुदेवः सर्वमित्येवं पश्यन् स द्रष्टाधिगच्छति ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नान्यमिति सत्त्वादिकार्यविषयस्य गुणगच्छस्य विवक्षितमर्थ-
मानं कार्यमिति विद्यानन्तर्यमनुशब्दाद्ये अक्षरार्थसंज्ञा पूर्वाङ्गस्याधिकमर्थमाह गुणाएवेति
सर्वव्यापकत्वाधिकरणाकारपरिणता इति यावत् सर्वकर्मणां कायिकवाचिकमानसानां
बहिर्नप्रतिविज्ञानमित्यर्थः परं व्यतिरिक्तं व्यतिरेकमेव स्मरन्वति गुणेति निर्गुणं
ब्रह्मात्मानमित्यर्थः मद्भावं ब्रह्मात्मानसौ प्राप्नोति ब्रह्मभावस्याभिव्यज्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं प्रकृतिगुणसङ्गलतं संसारप्रपञ्चसंज्ञा इदानीं तद्व्यतिरेकेण मोक्षं दर्शयति नान्य-
मिति यदा तु द्रष्टा त्रिवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणैर्भ्योऽन्यं कर्तारं नातु-
पश्यति अपि तु गुणा एव कर्मणि कुर्वन्तीति पश्यति गुणैश्च परं व्यतिरिक्तं तत्त्वान्वि-
द्यामात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वाक्त प्रकार प्रकृतिके गुणसंगसे संसार की बाहुल्य कहिके अव
प्रकृतिसे पुरुष का विवेक करनेहीसे मोक्ष होती है यह देखावते हैं कि
जिसकाल मे द्रष्टा जीव विवेकी होके बुद्धि आदि स्वरूपको प्राप्त सत्व
आदि गुणोंको छोड़ दूसरे किसीको नहीं कर्ता नहीं देखता बल्की गुण
हीं सब कर्म करते हैं यही देखता है और सत्त्व आदि गुणोंसे पर कहे
भिन्नस्वरूप सोई गुणादिकों का कामार्थ आप अपने को जानै तब सो
जीव मद्भाव को प्राप्त होय अर्थात् ब्रह्मपद पावे ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच ।

कैलिङ्गैस्त्रौन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रौन् गुणानवर्त्तते ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणेति गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेव वातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रौन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिवीज-भूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव मुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते एवं मदभावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनर्थव्रातरूपमपोद्य विद्वान् ब्रह्मत्वं प्राप्नोत्येतत् प्रश्नद्वारा विदुषोति कथमित्यादिना अथोक्तानीत्येतदेव व्याचष्टे मायेति मायैवोपाधिस्तद्भूतान् तदात्मनः सत्त्वादीननर्थरूपा-नित्यैः ससङ्गयन्तीति ससङ्गवा देहस्य ससङ्गवा देहससङ्गवाः तानिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा व्याचष्टे देहोत्पत्तीति यो विद्वान् अविद्यानयान् गुणान् जीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तप्ते-विशिष्टं जन्मेति पुरस्ताद्विस्मरेणोक्तस्य प्रसङ्गादत्र संचिप्रस्य सम्यक्ज्ञानस्य फलमुपसं-हरति एवमिति ॥ २० ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति देहाद्याकारः ससङ्गव-परिणामो येषां ते देहसमुद्भवास्तानेतान् तीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभि-र्विमुक्तः सन्नक्तं परमानन्दं प्राप्नोति ॥ २० ॥

भाषा अनुवादः ।

तिसके अनन्तर सत्त्व आदि गुणकृत सम्पूर्ण अनर्थ निवृत्त होनेहीसे जो कृतार्थ होता है सोई कहते हैं कि सम्यक् प्रकारसे जिसका देहादि रूपमे उद्भव अर्थात् देहरूप परिणाम को प्राप्त हैं सोई देहसमुद्भव कहावे हैं इस से देही जो जीवात्मा सो देहरूप परिणाम को प्राप्त यही सत्त्वादि तीन गुणों के अतिक्रमण करने से पर है अर्थात् गुणकृत जन्म मरण जरा दुःख आदि से अच्छी प्रकार मुक्त हो अमृत जो परम आनन्द सो लाभ करता है ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जीवन्नेव गुणानतीत्यासृतमश्रुत इति प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच कैरिति कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः कथं केन च प्रकाशेण एतां स्त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्यग्धीफलं गुणातिक्रमणपूर्वकमसृतत्वद्वक्तुं श्रुत्वा सक्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं शिवस्थितत्वात् प्रश्नस्युत्थापयति जीवन्नेवेति ये व्याख्याताः सत्त्वाद्यो गुणास्तत्परिणामभूतानध्यासानतिक्रान्तः सन् कैलिङ्गैश्चामो भवति इति तानि वक्तव्यानि सिद्धार्थं पूर्वमनुष्ठेयानि पश्चादयत्नलभ्यानि लिङ्गानि कानि तानीति पृच्छति कैरिति यथोपवेष्टा व्याहृत्यर्थं प्रश्नान्तरं किमाचार इति ज्ञानस्य गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं कथमिति ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

गुणानेतानतीत्यासृतमश्रुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं तदाचारञ्च गुणात्ययोपायञ्च सम्यग्बभूवुस्तरजुन उवाच कैरिति हे प्रभो कैलिङ्गैः कीदृशैरात्मचिह्नैर्गुणातीते देही भवतीति लक्षणः प्रश्नः क आचारोऽस्तेति किमाचारः कथं वर्त्तत इत्यर्थः कथञ्च केनोपायेनैतां स्त्रीन्पि गुणानतीत्य वर्त्तते तत् कथयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

जीव गुणत्रय से अतिक्रान्त कहें अलग होने से मुक्ति पावता है यह भगवान् कृष्ण के मुख से श्रवण करि के गुणातीत मनुष्य के लक्षण श्री छन मनुष्यों का आचरण श्री गुणों के अतिक्रम की उपाय सभ्यक् प्रकार से जानने की इच्छा करि अर्जुन भगवान से कहते हैं कि हे प्रभो देही जो जीव सो किस प्रकार आपसे उत्पन्न लक्षण के द्वारा गुणातीत हो यह लक्षण पूछा और किमाचार कहें उसके आचरण कैसे अर्थात् किस प्रकार के व्यवहार से वर्त्तमान रहता है और किस उपाय से इन गुणोंको अतिक्रमण करिके स्थिर होय है सो सब कृपाकरि के कहिये तो मेरी सन्देश जाय ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायश्चाजुर्नेन पृष्टोऽस्मिन् श्रीके प्रश्न-
द्वयार्थं प्रतिवचनं भगवान् यत्तावत् कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवति तच्छृणु
प्रकाशमिति प्रकाशञ्च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिञ्च रजःकार्यं मोहमेव च तमः
कार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि मम
तामसः प्रत्ययोजातस्तेनाहं भूदस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखा-
त्मिका तेनाहं रजसा प्रवृत्तिः प्रचलितः स्वरूपात् कष्टं मम वर्तते यो-
ऽयं यत् स्वरूपावस्थानात् भ्रंशस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवे-
कित्वमापादयन् सुखेन च संजनयन् मां बध्नातीति तानि द्वेष्टाऽसम्यग्
दर्शित्वेन तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादिपुरुषः
सात्त्विकादिकार्यास्यात्मानं प्रति प्रकाशं निवृत्तानि काङ्क्षति न तत्र
गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रश्नस्वरूपमनूय तदुत्तरं दर्शयति गुणातीतस्येति पृष्टो भगवानिति सम्बन्धः किं वृत्तस्य
त्रिधा प्रयोगदर्शनात् प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नद्वयार्थमिति दृष्टव्यं उत्तरमवतार्यानन्तर-
लोकतात्पर्यमाह यत्तावदिति तानि सम्यग्दर्शी न द्वेष्टि इत्युक्तमेव स्वदयित्वं निषेध्यम-
सम्यग्दर्शिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति ममेत्यादिना सम्यग्दर्शिनः संप्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु
द्वेषाभावस्य प्रसङ्गरति तदेवमिति न निवृत्तानि इत्यादि व्याचष्टे यथा वेति तेषामन-
नात्म्यत्वं सम्यक् पश्यन्नात्मानुक्लृप्तप्रतिकूलतारोपयेन नोद्विजते तेभ्यश्च न स्पृहयती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

साम्प्रतिकृतटीका ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमेव दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबु-
द्ध्या प्रच्छन्तीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशञ्चेत्यादि-

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं किन्तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेव एतत्
लक्षणं न हि स्वात्मविषयं द्वेषं आकाङ्क्षां चापरः पश्यति अथेदानीं गुणा-
तीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह उदासीनेति उदासीनवद्व्यथो-
दासीनो न कस्यचित् पक्षं भजते न तथाऽयं गुणातीतत्वोपायमार्गोऽवस्थित
आसीन आत्मविद्विगुणैर्यः समासीनः विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः

स्वामीकृतटीका ।

समस्तस्त्वैकेन लक्षणमाह प्रकाशमिति प्रकाशश्च सर्वदारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्व-
कार्यं प्रवृत्तिश्च रजःकार्यं मोहश्च तमःकार्यं उपलक्षणार्थमेतत् सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि
कार्याणि यथाऽयत्नं संप्रवृत्तानि स्वतः प्रवृत्तानि सन्ति दुःख बुद्ध्या यो न हेष्टि निवृत्तानि
सन्ति सुखबुद्ध्या यो न काञ्चति गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

चौविस पचीस श्लोक आदि से यही बात अर्जुनने पूछा भी था
और उस का उत्तर भी भगवान् दे चुके हैं तौभी फेरि पिशेषरूप से
जानने की इच्छा से अर्जुन पूछते हैं यही विचार करि भगवान् दूसरे
प्रकार से उनका लक्षण आदि इस श्लोक से लेकर छःश्लोक से कहते हैं
और उनके बीच यह एक श्लोकके द्वारा उनके लक्षण जनावते हैं कि
सत्त्व आदि गुणों को उपलक्ष करिके कहा जो प्रकाश अर्थात् सर्वदारेषु
देहेऽस्मिन् यह इस अध्याय के एकादश श्लोक से कहा जो सती गुणका
कार्य और प्रवृत्ति जो रजोगुणका कार्य तथा मोहादि जो तमोगुणका
कार्य ये समस्त कार्य यथा क्रमसे आपसे प्रवृत्त होने पर दुःख विचारि
के जो पुरुष द्वेषहेतु से श्री निवृत्ति होनेसे सुख जानि इच्छा न करे
कोई गुणातीत मनुष्य है यह जानो । २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदेतत् स्फुटीकरोति गुणाः कार्यकारणविषयाकारपरिणता अन्योन्य-
स्मिन् वर्त्तन्त इति योऽवतिष्ठति छन्दोभंगभयात् परस्मैपदप्रयोगः योऽनु-
तिष्ठतीति पाठनन्तरं नंगतेन चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्तमित्याह एतच्चेति परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपञ्चयति-
नहीति आश्रयो विषयः कैर्लिङ्गैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति अथेति-
दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति उपेक्षकस्य पक्षपातत्वायोगादित्यर्थः आत्मविदात्मनः कौटस्थ-
ज्ञानेनासीनो निष्ठक्तकर्तृत्वाभिमानो अग्रयतमानो भवतीति दाष्टान्तिकमाह तथेति
गुणातीतत्वोपायमार्गो ज्ञानमेव शब्दादिभिर्विषयैरस्य कूटस्थत्वज्ञानात् प्रत्यक्षवनाशश्चाह
गुणैरिति उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्त्तकत्वमित्येतत् प्रपञ्चयति तदेतदिति
योऽवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरत्वं सम्बन्धः आपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये कथं
परस्मैपदमित्याशङ्क्याह छन्दोभंगेति पाठान्तरे तु बाधितानुवर्त्तिमात्रमनुष्ठानं करणाकार-
परिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न भवेति पश्यन् अवलतया
कूटस्थदृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह नेङ्गते इति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं सुसंबन्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नस्य किमाचार इत्यस्योत्तरमाह
उदासीन इति त्रिभिः उदासीनवत् साक्षितया आसीनः सन् गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखा-
दिभिर्न यो विचाल्यते स्वरूपाच्च प्रच्यव्यते अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्त्तन्ते एतैर्नम
सम्बन्ध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मै पदमार्गं नेङ्गते न
चलति ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

उक्त रूप अनायास बोध से गम्य जो गुणातीत की लक्षण सो कहि के
गुणातीतका आचरण कैसा है इस दूसरे प्रश्नका उत्तर तीन श्लोक से
कहते हैं कि उदासीनके समान साक्षीरूप स्थित हो सत्व आदि गुण
के कार्य सुख दुःख आदि से जो मनुष्य अविचलित है अर्थात् अपने
द्रष्टास्वरूप से चतु न होय बलु सत्त्वादि गुण अपने अपने काम से

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोठाश्म काञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

आङ्कुरभाष्यम् ।

किञ्च समदुःखेति समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मनि स्थितः प्रसन्नः अविक्रियः समलोठाश्मकाञ्चनः लोठश्च अश्मश्च काञ्चनश्च समानि यस्य स समलोठाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियः प्रियश्चाप्रियश्च प्रियाप्रिये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिउत्पीका ।

गुणातीतस्य लिंगान्तराह किञ्चेति तयोः समत्वं रागद्वेषानुत्पादकतया स्वकीयत्वाभिमानानासद्वत्त्वं प्रसन्नत्वं स्वास्यादप्रवृत्तिरविक्रियत्वं विद्वद्भ्यां प्रियाप्रिययो रसंभवेऽपि श्लोकद्विधाश्रित्याह प्रियश्चेति प्रियाप्रियप्रहण्येन गृहीतानां काञ्चनादीनां ब्राह्मणशरिणाञ्जकवत् पृथक्पृथक् निन्दादोषोक्तिरात्मनो गुणकीर्तनं ॥ २४ ॥

स्वामिउत्पीका ।

अपि च कस्मेति समे दुःखसुखे यस्य यतः स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः अत एव समानि लोठाश्मकाञ्चनानि यस्य तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरो धीमान् तुल्य निन्दा च आत्मनः स्तुतिश्च यस्य ॥ २४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अतमान हैं इन से हम से कुछ भी सम्बन्ध नहीं है ऐसे विवेकज्ञान से जो पुरुषरुप चाप मौन होय स्थित रहै श्री इस बातसे विचलित न होय सो गुणातीत पुरुष है ॥ २३ ॥

और जो मनुष्य सुखदुःख में समान और माटी पाथर सीना आदि भी जिसके निकट समान हैं और सुखदुःख के हेतु स्वरूप अप्रिय विषय जिसकी बुद्धि तुल्य कहे समान है और धीर धीमान् जो है तथा अपनी स्तुति श्री निन्दा में भी तुल्य बुद्धि है ॥ २४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मात्रं योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च मानापमानयोरिति मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति अयन्तु तुल्यो मित्रारिपक्षयो-
रित्याह सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टार्थानि कर्माण्यारभते इत्यारम्भाः सर्वाना-
रम्भान् परित्यक्तुं शीलं अस्मेति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्त-
व्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

उदासीनवदित्यादिगुणातीतः स उच्यते इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्रसाध्यं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च गुणातीतः शङ्को ज्ञातमित्याह किञ्चेति ज्ञानः सत्कारस्तिरस्कारोऽप्रमानः
परदृष्ट्या यौ सखियत्नू तयोः पक्षयोर्निर्विशेषो न कस्यचित् पक्षे तिष्ठतीत्याह तुल्य इति
विदुषो मित्रादिबुद्धभावास्तुल्यमित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह यद्यपीति सर्वकर्म-
त्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावाच्च स्यादित्याशङ्क्याह देहेति उक्तविशेषणो गुणातीतो
ज्ञातव्य इत्याह गुणेति ॥ २५ ॥

सामिमतटीका ।

अपि च ज्ञानेति ज्ञाने अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्वान् दृष्टा-
दृष्टार्थानारम्भादुदयमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स एवभूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते ॥ २५ ॥

भोपा अनुवाद ।

श्रीर जी मनुष्य मान अपमान मे एक भाव श्री मित्र शत्रुपक्ष मे
समबुद्धि तथा जी दृष्ट अदृष्ट संपूर्ण अर्थ के लक्ष्य को त्याग करने मे
समर्थ है ऐसे आचरण युक्त पुरुष को गुणातीत कहते हैं यह जानो ॥ २५ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह समुत्तमा व्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां गुणावयविभाग योगो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

तावत् संन्यासिनानुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं समुच्चोः स्थिरीभूतन्तु स्वसंवेद्यं
सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं भवतीति अधुना कथञ्च त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तत
इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह माञ्चेति माञ्चेत्त्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं
यो यतिः कर्म्म वा अव्यभिचारेण कदाचित् यो व्यभिचरति न भक्तियोगः
भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानात्मकेन भक्तियोगेन ज्ञानसमुद्-
भवेन सेवते स गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यदुक्तमुत्प्रेतकत्वादि तद्विद्योदयात् पूर्वं यत्तसाध्यं विद्याधिकारिणा ज्ञानसाधनत्वेना-
नुष्ठेयसुखसायान्तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्योक्तधर्म्म जातं स्थिरीभूतं स्वातुभवमिदं लक्षणत्वेन
तिष्ठतीत्युक्ते धर्म्मजाते विभागं दर्शयति उदासीनवदित्यादिना प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य
तृतीयं प्रश्नं परिहरति अयमेति सच्छब्दस्य संसारविषयत्वं व्यावर्त्तयति ईश्वरमिति
तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्त्तिभेदो व्यावर्त्तयते तस्य तादृस्यं व्यवच्छिन्नमिति सर्वेति मुख्या-
मुख्याधिकारिभेदेन विकल्पः भक्तियोगस्य यादृच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तुमव्यभिचारेणेत्युक्तं
तद्व्याचष्टे नेति भजनं परमप्रेम स एव युज्यतेऽनेनेति योगः तेन सेवते पराक्चित्ततां विना
सदाहसन्दधातीत्यर्थः स भगवदनुग्रहकृतसम्यग्धीसम्पन्नो विद्वान् जीवन्नेत्यर्थः ॥ २६ ॥

सामिहृतटीका ।

कथञ्चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तन इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह माञ्चेति च यद्वोऽवधारणार्थः
कामेव परमेश्वरमव्यभिचारेण एकान्तेन भक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान् समतीत्य
सत्यगतिरस्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

किसप्रकार सत्वादिगुणों का अतिक्रम करि के वर्त्तमान रहें इस

शाङ्करभाष्यम् ।

कुत एतदित्युच्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठा यन्मित्रिति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्याविनाशिन अव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य चानित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखास्यानन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यक्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते इति तदेतद् ब्रह्मभूयाय कल्पते उक्तं यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्त्तते सा शक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायोऽथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विबल्यकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य किञ्चशाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तदज्जनितस्यैकान्तनियतस्य प्रतिष्ठाहमिति वर्त्तते ॥ २७ ॥

इति श्री शाङ्करभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिजतटीका ।

विद्वान् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं प्रच्छति कुत इति तलोत्तरमाह उच्यते इति ब्रह्मशब्दस्यासति बाधके मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याह परमात्मन इति तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत् प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति प्रतितिष्ठतीति यद् ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठतीति तत् किं विशेषणमित्यपेक्षायामुक्तमभ्युपगम्यतेत्यादि तत्वास्तशब्देनाव्ययशब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति अविकारिण इति नित्यत्वमपचयराहित्यं तेन पूर्वाभ्यासपौनरुक्त्यं प्रतिषिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्युपपत्तिमाशङ्क्याह ज्ञानेति अर्थेन्द्रियसम्बन्धोत्थं सुखं व्यावर्त्तयितुमैकान्तिकस्येत्युक्तं अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह अमृतादिति प्रतिष्ठा यस्मादिति पूर्वेषु सम्बन्धः तस्मात् प्रत्यगात्मा परमात्मतया निश्चीयते सम्यक्ज्ञानेनेति योजना अस्य श्लोकस्य पूर्व श्लोकेनैकवाक्यतामाह तदेतदिति विवर्चितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति यथेति आसक्तिः ब्रह्मैवेति कथं समानाधिकरण्यं तत्वाह शक्तीति व्याख्यानान्तरमाह अथ वेति विशेषणानि पूर्ववदपौनरुक्त्यानि नेतव्यानि तदनेनाध्यायेन चोक्तोत्तरसंयोगस्य संसारकारणत्वं पञ्च प्रपञ्चनिष्पन्नद्वारेण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतत् उपपादयता मुमुक्षुर्धनसाध्यं शुभैरावाप्त्यत्वादि मुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमिति निर्द्धारितः ॥ २७ ॥

इति आनन्दगिरिजतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

तत्र हेतुमाह ब्रह्मणो हीमि हि यस्माद् ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा घनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा घनीभूतप्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः तथा अव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य च मोक्षस्य नित्यमुक्तत्वात् तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य धर्मस्य च शुद्धमत्वात्मकत्वात् तथा ऐकान्तिकस्य अखण्डितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानन्दरूपत्वात् अतो मत्सेविनी मद्भाषस्यादित्यस्मादित्याहु युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पत इति केषां धीनगुणसङ्गप्रसङ्गितभाव-
मुक्तिं सुखं तरति मद्भक्त इत्यभापि चतुर्दशे ॥ २७ ॥

इति श्रीपरमहंससंनिभ टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

प्रश्नका उत्तर करते हैं कि परमेश्वर स्वरूप हमारीही सेवा अव्यभिचारिणी ऐकान्तिक भक्तिके द्वारा जो मनुष्य करता है सोई मनुष्य गुणत्रयको अच्छीतरहसे अतिक्रम करि के भुक्तिप्राप्ति के योग्य होता है ॥ २६ ॥

अवपूर्वीक भगवद्भक्त को मोक्षप्राप्ति के विषय मे हेतु कहते हैं कि जिस हेतु ब्रह्मकी प्रतिष्ठा जो प्रतिमा सो मैं हूँ अर्थात् घनीभूत प्रकाश मात्र जैसे सूर्यमण्डल तद्रूप हम घनीभूत ब्रह्म हैं और नित्यमुक्त अव्यय अमृत जो मुक्ति तिस के भी प्रतिमा हम हैं और शुद्धसत्त्व मुक्ति के साधन-स्वरूप सनातन धर्म के भी प्रतिमा मूर्त्ति हम हैं और परमानन्द सुख के भी मूर्त्ति हमै जानो इससे मेरेसेवक को मद्भावरूप ब्रह्मत्व प्राप्तिकी अवश्य सम्भावना है जिसके आश्रय हेतुसे असत जो सतके समान प्रतीयमान यह संसार तिससे हमारे भक्त अनायासही तर हैं वही चौदहें अध्यायमे भगवान् ने कहा है ॥ २७ ॥

इति श्रीजगन्नाथ शक्त विरचित भाषा मनभावनी टीकायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभगवद्गीता ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

उर्ध्वं मूलमधःशाखमश्वथं प्राङ्मरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनाञ्च ज्ञानयोगधर्मप्राप्यं सुखं च ज्ञानफलमतोभक्तियोगेन मां ये सेवन्ते मयसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वं सम्यक् विजानन्त इत्यदो भगवानर्जुनेनाष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच ऊर्ध्वमूलमित्यादि तत्र तावद्दृक्चरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् नित्यत्वान्सहत्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमायाशमित्तमूलमस्येति-सोऽयं संसारज्ञश्च उर्ध्वमूलः श्रुतश्च ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख इतिपुराणेचाव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहीत्यतः बुद्धिस्तन्मयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः महः

आनन्दगिरिकतटीका ।

ज्ञानेन गुणात्यये दर्शितेनाशित्वेनैषां विज्ञानेनात्ययादनाशित्वे तेनापि तद्योग्यत्वाद् ज्ञानं गुणात्ययेहेतुरित्याशङ्कानिरस्य साक्षादेव अवणादिहेतुं संन्यासं विप्रित्युःपक्षेऽत्यस्य परमपुरुषार्थताञ्च विवक्षुरुध्यायान्तरमारभ्यते यस्यादिति कर्मिणो ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽधिकृताः तत्र कर्मिणां कर्मावृत्तं फलभीक्ष्णरायत्तं फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् ज्ञानिना-
याप तत्फलभीक्ष्णरायत्तमेव ततो ज्ञस्य ध्वनिपर्यवसित्युक्तत्वात् तस्यादेवं तज्ज्ञानो

शाङ्करभाष्यम् ।

भूतप्रशाख्य विषयैः पञ्चवांस्तथा धर्माधर्ममुपपद्यते सुखदुःखफलोदयः आ-
जीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृत्तः सनातनः एतद् ब्रह्मवनश्चैव ब्रह्माचरति नि-
त्यम् एतत् कृत्वा च भित्वा च ज्ञानेन परमासिनाशतत्त्वात्तरति प्राप्य यस्मा-
न्नावर्तते पुनः इत्यादित्वसूक्ष्ममूलं संसारं मायामयं वृत्तमधःशाखं महद्दह-
ङ्कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽहमधःशाखस्तमधःशाखं
मन्त्रोऽपि स्थास्यते इत्यश्वत्यस्तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्यं प्राहुः कथयन्ति श्रुति-
षादा इत्यव्ययं संसारं मायामयं अनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारवृत्ताऽ-
व्ययः अनाद्यनन्तदेहादि सत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययं तस्यैव संसार-
वृत्तस्य इदमन्यद्विशेषणान्तरं कुन्दांसि यस्य पर्णानि कुन्दांसि छादनादस्य
ऋग् यजुः साम लज्जणानि यस्य संसारवृत्तस्य पर्णानि यथा वृत्तस्य रचना-
र्थानि तथा पर्णानि वेदाः संसारवृत्तपरिरचणार्था धर्मतद्देतुफलप्रका-
शनाद्यैवात् यथा व्याख्यातं संसारवृत्तं समूलं यस्तं वेदं स वेदविद्दे-
दार्थविदित्यर्थः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भक्तप्राप्त्येन योगेन भासिव सेनो ते सत्पराद्वारा ज्ञानं प्राप्यते न गुणापीता मुक्ता
भवन्तीति स्थितमित्यर्थः ये त्यागनस्तत्त्वमेव गन्दे जायते हेन जानन्ति तेन ज्ञानेन गुणा-
तीताः सन्तो मुक्तिं गच्छन्तीति किमुपपत्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किम वक्तव्यमिति व्यास-
तत्त्वज्ञानं यतः संसारहेतुः ज्ञानं मीमांसुं मूलमतोऽर्जुनेन किन्तदित्यष्टमपि तत्त्वं भगवा-
नृक्तवान् प्रश्नाभावेऽपि तस्य तद्व्युत्पादनाभिमाभादित्याह अत इति तत्त्वं इति वक्ष्यते
किमिति संसारो वर्ण्यते तत्राह तत्रेति अध्यायादिः सप्तमर्थः वैराग्यमपि किमिति
वक्ष्यते तत्राह विरक्तस्येति इति वैराग्याय संसारवर्णनमिति शेषः नाशसम्भाव्यायै
प्रत्यक्षरूपकं बन्धहेतोर्दर्शयति उर्ध्वं मूलमिति कथं कालतः सूक्ष्मत्वं तत्राह कारणत्वादिति
तदेव कथं काव्यमिच्छया नियतपूर्वभावित्वाद्भासित्वादित्याह नित्यत्वादिति सर्वव्यापित्वाद्येत्
कथं सम्भावयति महत्त्वाद्येति उर्ध्वं सुष्ठुतमुत्कृष्टमिति यावत् तस्य कूटस्थस्य कथं
मूलत्वमित्याशङ्क्याह अव्यक्तेति स्मृतिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुतेरिति अत्रापी-
ति शङ्काः शाखा इव महदाद्या यस्य स तथा प्रकृते संसारवृत्ते पुराणसम्प्रतिमाह
यस्यैव इति अव्यक्तमव्याकृतं तदेव मूलं तस्मात् प्रभवत् प्रभवो यस्य स तथा तस्यैव

आनन्दगिरिकृतटीका ।

मूलस्याव्यक्तस्यासुप्तहादतिदृष्ट्यादृष्टिः संवर्द्धितः तस्य लौकिकदृष्टमाधर्म्यमाह बुद्धीत्यादिना
 दृक्तस्य हि शाखाः स्वभावादुद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सकाशात्ज्ञानापरिणामा जायन्ते तेन
 बुद्धिरेव स्वन्वस्तन्मयस्तत्प्रचुरोऽयं संसारनरः इन्द्रियाणामन्तराण्य ऋद्राणि कोटराणि
 यस्य स तथा महान्ति भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि विशालस्तस्यो यस्य तथा
 आजीव्यत्वमुपजीव्यत्वं ब्रह्मणाधिष्ठितो द्रव्यो ब्रह्मादृष्टस्तथापि ज्ञानं विना च्छेत्तुमशक्यतया
 सनातनः चिरन्तनः एतच्च ब्रह्मणः परस्यात्मो वनं वननीयं सम्भजनीयमत्र हि ब्रह्म-
 प्रतिष्ठितं तस्य दृक्तस्य संसाराख्यस्य तदेव ब्रह्मसारभूतं अथवास्य ब्रह्मादृष्टस्यानवच्छिन्नस्य
 संसारमण्डलस्य तदेतद् ब्रह्मणमिव वनं वननीयं सम्भजनीयं नहि ब्रह्मातिरिक्तं
 संसारस्यास्यदमस्ति ब्रह्मोपाविद्यया संसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः अहं ब्रह्मेति दृढज्ञानेनोक्तं
 संसारदृष्टं च्छित्त्वा प्रतिबन्धकाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरादत्तिरहितं कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह
 एतदिति अधःशास्त्रमित्येतद्ग्राह्यं महदिति आदिशब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः संसारदृष्ट
 स्यातिचञ्चलत्वे प्रमाणमाह प्राञ्जरिति क्षणध्वंसिनोऽव्ययत्वं विशिष्टमित्याशङ्क्याह संसारेति
 तदेवोपपादयति अनादीति छादनं रक्षणं प्रावरणं वा कर्मकाण्डानि स्वर्गारोहावरोह-
 फलानि नानाविधार्थवादयुक्तानि संसारदृष्टं रक्षन्ति तन्निष्ठं दोषघ्नादृष्टवन्ति तेन तानि
 छन्दंसि पण्यानीव भवन्तीत्यर्थः तदेव प्रपञ्चयति यथेति उक्तोऽर्थः हेतुमाह धर्मेति कर्म-
 काण्डाणां वेदानामिति शेषः कर्म ब्रह्माख्यसर्ववेदार्थस्य तत्त्वान्तर्भावमुपेत्य व्याचष्टे-
 वेदार्थेति ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

वैराग्येण विना ज्ञानं नच भक्तिरतः स्मृतं, वैराग्योपस्कारं ज्ञानमीशः पञ्चदशोऽदि-
 शत् पूर्वाध्यायान्ते ॥ साञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवत इत्यादिना परमेश्वरमेकान्तं
 भक्त्या भजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवति इत्युक्तं नचैकान्तभक्तिज्ञानं वा अविरक्तस्य
 सम्भजनीयं वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुं कामः प्रथमं तावत् सार्द्धोक्ताभ्यां संसारखर्तृत्वं
 दृष्टं रूपकालङ्कारेण वर्णयन् श्रीभगवानुवाच उर्ध्वमूलमिति उर्ध्वमुत्तमः क्षराक्षराभ्या-
 मृतकृष्टः पुनरोत्तमो मूलं यस्य तं अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो
 गृह्यन्ते ते तु शाखा इव शाखा यस्य तं विनश्वरत्वेन अधःप्रभातपर्यन्तमपि न स्यात्सतीति
 विश्वासानर्हत्वादित्यर्थः प्राञ्जः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च प्राञ्जः उर्ध्वमूलोऽवाक्शास्त्र
 एषोऽव्ययः सनातन इत्याद्याः श्रुतयः छन्दंसि वेदा यस्य पण्यानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण
 व्याख्यानीयैः कर्मफलैः संसारदृक्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्यस्यानीया
 वेदाः यस्तमेवम्भूतमव्ययं वेद स एव वेदार्थवित् संसारप्रपञ्चदृक्तस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादायः

स्वभित्तुनिकेत ।

स्तदंशाः शास्त्रास्या गीताः स च संसारवृत्तौ विनश्यतः प्रवाहरूपेण नित्यं वेदोक्तैः
कर्मभिः सेव्यतामापादितं इत्येतावानेष हि पदार्थः अत एव विद्वान् वेदविदिति
सूयते ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

वैराग्य के बिना ज्ञान और भक्ति दुर्लभ है इसलिये पंद्रहें अध्यायमें भगवान् ने वैराग्यसहित ज्ञानका उपदेश अर्जुनको दिया और पूर्व चौदहें अध्यायके अन्तमें जो कहा कि मैं च योगव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते इत्यादि छविशये श्लोकादिसे कि एकान्त भक्तिसे परमेश्वर का भजनकारों मनुष्य भगवतकी कृपासे ज्ञानलाभ के द्वारा मुक्त होता है सो विषयोंसे विरागरहित पुरुषकी एकान्त भक्ति अथवा ज्ञान नहीं होता इसी हेतुसे वैराग्य कथनपूर्वक ज्ञान उपदेश करनेके मनीरथसे प्रथम छेठ श्लोक करिके संसार स्वरूपकी वृत्तरूप रूपक अलङ्कारसे वर्णन करते हुये भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनसे कहते हैं कि उर्ध्वमूल कहे उत्तम अर्थात् क्षर अक्षरसेभी उत्कृष्ट जो पुरुषोत्तम परमेश्वर सो संसारके मूल कारण हैं इसीसे संसार उर्ध्वमूल है और अधःशाख कहे परमेश्वरकी अपेक्षा अधः अर्थात् कार्यरूप उपाधियुक्त हिरण्यगर्भ आदि जो संसारकी शाखा स्वरूप सोई संसारकी अधःशाख कहा और यह संसार विनश्यत हेतुसे पर दिन प्रभातलों रहैगा ऐसी विश्वासके योग्य नहीं है इससे अश्वत्थ कहा और अर्थमें अध्यायके उनीशवे श्लोककी उक्त अभिप्रायसे यह संसार प्रलयके अनन्तर पुनः पुनः उत्पन्न होता है तो होनाजाना इस हेतुके लगे रहनेसे धारा बाहिक वृत्तिरूप इस संसारका विच्छेद नहीं है अर्थात् सदा ही बना-रहता इससे अव्यय और अनादिभी है और ऐसेही श्रुतियोंमें भी कहा है और छन्द कहे सकल वेद इस संसारवृत्तके पत्र हैं अर्थात् धर्म अधर्म का प्रतिपादन करिके छायाके तुल्य हैं और कर्मफलके हेतु संसार-वृत्तके आवृत्त जीवसमूह है यह कहते हुये वेद पत्रसमान हैं जो

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नहि संसारवृक्षादस्मात् समूलात् ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेद स वेदार्थविदिति यस्मात् संसारवृक्षे समूले सर्वज्ञं अन्तर्भवतीति तस्मात् समूलवृक्षज्ञानं स्तौति तस्यैव संसारवृक्षस्यापरावयवा व्यापारकल्पनीयते अधो मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरमूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रकृता गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अंकुरीभवन्तीव तेनाऽविषयप्रवालाः शाखाः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

समूलसंसारवृक्षज्ञाने तु फलं हित्वा मूलमेव निःकष्य ज्ञातुं शक्यमिति तत्ज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति मत्वा तत्ज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षितेत्याह नहीति अवयवसम्बन्धिन्यापरा प्रायुक्तादतिरिक्ता कल्पना इति यावत् आमन्त्रणलोकादाविरिञ्चे रित्यधःशब्दार्थमाह मनुष्यादिभ्य इति तस्मादेवारभ्यासत्वलोकादित्यूर्ध्वशब्दार्थमाह यावदिति शाखाशब्दार्थं

भाषा अनुवाद ।

मनुष्य ऐसे करके संसार वृक्ष अश्वत्थ रूपकी जानते हैं सोई वेदके अर्थवित् है तात्पर्य यह कि प्रपञ्चरूप संसारवृक्षकी मूल परमेश्वर और और परमेश्वरके अंशस्वरूप जो ब्रह्मादिक सो सब शाखासमान हैं सोई वृक्ष विनश्वर औ प्रवाहरूपसे नित्यभी है और वेदविहित कर्मोंकी द्वारा संसारवृक्षकी सेवा करनाभी कहा है इतनाही वेदोंका निश्चित अर्थ है इससे इस वृक्षके ज्ञानी पुरुष की वेदवित् कहना चाहिये ॥ १ ॥

शारङ्गभाष्यम् ।

संसारवृत्तस्य परममूलमुपादानं पूर्वभुक्तमद्येदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषा-
द्विवासनामूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहा-
द्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्म-
लक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवन्तीति तानि कर्मानुबन्धीनि
मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां धर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दर्शयति ज्ञानेति तेषां ज्ञेयतुगुणत्वेन बहुविधत्वं सूचयति यथेति प्रत्यक्षाणां शब्दादिविष-
याणां प्रबालत्वं शास्त्रासु पक्षयत्वं अङ्कुरत्वं स्मरयति देहादीति उर्ध्वमूलमित्यत्र
संसारवृत्तस्य मूलसक्तं किमिदानीमधश्च मूलानीत्युच्यते तत्राह संसारेति अनुप्रविष्टत्वं
सर्वेषु किङ्क्षुतुगततया सन्ततत्वमविच्छिन्नत्वं रागादीनाञ्च कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति
कर्मेति कर्मणां रागादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वं तेषां तथात्वेनाप्यच्छिन्नतया
प्रवृत्तिः विशेषतो मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह अत्र हीति कर्मव्युत्पत्त्या प्राणि-
निकायो लोकः मनुष्यस्यासौलोक्येत्वधिकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्य-
लोकः ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च व्यथेति हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषु
च ये दुःखतिमस्तेऽधः पश्चादियोगिण्यु प्रसूता विस्तारं गताः सुखतिमस्योर्ध्वं देवादियोगिण्यु
प्रसूतास्तस्य संसारवृत्तस्य शाखाः किञ्च युयैः सत्त्वादिप्रतिभिर्जलसेचनैरिव यथायथं
प्रवृत्ता एवैव प्राप्ताः किञ्च विषया रूपादयः प्रबालाः पक्षयस्थानीया यानां शाखायस्था-
नीयाभिरिन्द्रियप्रतिभिः लंयुक्तत्वात् किञ्च व्यथश्च वशब्दादूर्ध्वं च मूलानि अनुसन्ततानि
विरुद्धाणि सुख्यं मूलमीश्वर एव इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणाणि
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि इति कर्म एव अनुबन्धि उत्तरभावि येषां
तानि ऊर्ध्वधीनलोकेषूपभुक्ततत्तद्भोगासनादिभिर्हि कर्मस्यैव मनुष्यलोकप्राप्त्यां तत्त-
दनुकूपेण कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु अती मनुष्यलोक
इत्युक्तं ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर कार्यरूप उपाधिविशिष्ट हिरण्यगर्भ आदि जो सकल जीव
सोई शाखारूप पूर्वज्ञातमे कहा है तिनके मध्यमे ज। अकार्यकारी

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो नचादिर्नच संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन कृत्वा ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

समूलसंसारवृक्षज्ञाने तु फलं हित्वा मूलमेव निःकृष्य ज्ञातुं शक्यमिति तत्ज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति मत्वा तत्ज्ञानसुतिरत्र विवक्षितेत्याह नहीति अवयवसम्बन्धिन्यपरा प्रागुक्तादतिरिक्ता कल्पना इति यावत्

भाषा अनुवाद ।

अर्थात् कुतस्सित कर्म करते हैं ते अधः अर्थात् पशु आदि योनिमें जाते हैं और जो सत्कर्म करते वे ऊर्ध्व कहे देवयोनिमें प्राप्त होते हैं येई संसार-वृक्षके शाखारूप सत्त्व आदि गुणोंकी वृत्तिसे जलमेचनके समान यथा योग बढ़ते हैं और शाखाके अग्रतुल्य इन्द्रिय श्री इन्द्रियोंके विषय जो रूप रस आदि पांच सोई प्रधान अर्थात् पत्रतुल्य है और अधोभाग ऊर्ध्व भागमें श्री समस्त मूलमें परमेश्वरही मुख्यमूल है और तद्भोगवासनारूप अवान्तर वासना सब अवान्तरमूल है और अवान्तर वासनाके कार्य कहते कि कर्ममात्र ही सकल वासनाके अनुबन्ध अर्थात् उत्तरभावो कहे होन-हार सोई वासना समस्त मनुष्यलोकमें कर्म अनुबन्धी होती है अर्थात् ऊर्ध्व अधोलोकमें सुक्ति जो नाना प्रकारके भोग सोई सोई भोगकी भोगवासना के द्वाराही कर्मचय हीनसे मनुष्यलोकमें प्राप्त लोगोंकी सोई सोई वासना के अनुरूप सकल कर्मोंमें प्रवृत्ति होती है और जिस हेतु मनुष्यलोकही में कर्मका अधिकार है और कोई लोकमें नहीं है इससे मनुष्यलोकही में वासनारूप मूलकी कर्मका अनुबन्धी कहा है शोच है कि क्षणभङ्ग सकल की साधनरूप मनुष्यदेह को पायके न कुछ कर शक्य इस भूलकी भी भूल गये किसीकी देख वा किसीके उपदेशमें आंख अंधी औ कान बहरेही रहे ॥ २॥

शाङ्गरभाष्यम् ।

आमनुष्यलोकादविरिञ्चि रित्यधः शब्दार्थमाह मनुष्यादिभ्य इति तस्मादे-
वास्यामनुष्यलोकादित्युर्ध्वं शब्दार्थमाह यावदिति शाखाशब्दार्थं दर्शयति
ज्ञानेति तेषां हेतुनगुणत्वेन बहुविधत्वं सूचयति यथेति प्रत्यक्षाणां
शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं शाखासु पल्लवत्वं अंकुरत्वं स्फोरयति देहादीति
उर्ध्वमूलमित्यत्र संसारवृत्तस्य मूलमुक्तं किमिदानीमधश्च मूलानौत्युच्यते
तत्राह संसारेति अनुप्रविष्टत्वं सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततत्वम-
विच्छिन्नत्वं रागादीनाञ्च कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति कर्मेति कर्मणां रागा-
दीनां मिथ्या हेतुहेतुमत्त्वं तेषां तथात्वे नानवच्छिन्नतयस्त्वयं वर्णितः संसार
वृत्तः न रूपेति न रूपमस्य इह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरी-
च्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टरूपो हि स इत्यत एवानन्तो
न पश्यन्तो निद्रासमाप्तिर्वा विद्यते तथा नचादिरित आरभ्याद्यं प्रवृत्त
इति न केनचिद्भ्रम्यते न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते
अश्रुत्यमेनं यद्योक्तं सुविरुद्धमूलं सुदुर्विरुढानि विरोहं गतानि मूलानि
यस्य तमेनं सुविरुद्धमूलमसङ्गस्येण असंगः असंगता पुत्रवित्तलाकौषणा-
दिभ्यो व्युत्थानस्तेनासङ्गस्येण दृढेन परमात्माभिमुखनिश्चयदृढो कर्तन
पुनः पुनर्विवेकाभ्यासाश्रमनिश्चितेन च्छित्त्वा संसारवृत्तं सर्वो जमुहृत्य ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पुनः पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेनानादित्वाच्च संसारवृत्तः स्वयमुच्छिद्यते नचोच्छेदं
शक्यते केनापीत्याशङ्क्यह यस्त्विति यथा पूर्वं वर्णितं यथाच लोके प्रसिद्धं तथा रूपमिह
शब्देऽनुमीयते तथाचास्य ज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह यथेति तस्याप्रमितत्वे हेतुमाह
अप्रेति तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टरूपत्वं हेतुं करोति दृष्टेति इत्यमेयमेति शेषः
कमेयमेयत्वं हेतुं कृत्यावसानमपि तस्य न भातोत्याह अतएवेति ज्ञानं विना भ्रान्ति-
वासना कर्मवासनान्योन्यनिमित्तत्वाद्वायसानासक्तौत्यर्थः इदं प्रथमतमपि नास्य परिच्छेत्तुं
शक्यमित्याह तथेति आद्यन्तवन्मध्यमपि नास्य प्रामाण्यकमित्याह मध्यमिति संसार-
वृत्तस्यासत्यमिदं तस्य जगन्मङ्गुरस्य स्वयमेवोच्छेदश्च भ्रान्तदुच्छेदार्थं न प्रयतितव्यमित्या-
शङ्क्याह अश्रुत्यमिति व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यं दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन
निश्चितं पुनः पुनरिति ॥ ३ ॥

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत इति ततः पश्चात् यत् पदं वेषणं तत् परिमार्गितव्यं परिमार्ग-
णमन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः यस्मिन् पदे गताः प्रविष्टा न निवर्त्तन्ति नाव-
र्त्तन्ति भूयः पुनः संसाराय कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः
पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं आद्यं पुरुषं प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यं ॥

स्वामिभट्टटीका ।

किञ्च न रूपमिति दृढं संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा ऊर्ध्वमूल-
त्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते नचान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् नचादिरनादित्वात् नच
संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते यथादेवम्भूतोऽयं संसारवृत्तो दुरवच्छेदोऽनर्थ-
करश्च तत्तादेनं दृढेन वैराग्येण शस्त्रेण छित्त्वा तत्त्वज्ञाने यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति
साहचर्यमनमश्वत्थं सुविच्छेदमूलमत्यन्तवृद्धमूलं सन्तं असङ्गोऽहं ममतात्यागस्तेन शस्त्रेण दृढेन
अस्यविचारेण छित्त्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥

भाषा अनुवादः ।

इस संसारमेवर्त्तमान जो प्राणी है वे संसार वृत्तका ऊर्ध्व मूल आदि
भेद नहीं जानते हैं और अत्यन्त बड़ेपनके हेतुसे इसका अन्तभी नहीं
जाना जाय है तथा अनादि हेतुसे आदिभी नहीं कोई जानिशके है और
स्थिति अर्थात् यह संसार किसतरह स्थित औ कैसा है सोभी खबर किसी
को नहीं है इससे यह संसारवृत्त दुष्किय कहे इसका काटना अति कठिन
है औ अनर्थकारी है इसी हेतु इस संसारको दृढ़ वैराग्यरूप शस्त्रसे छेदन
करके तत्त्वज्ञानकी यत्न करना चाहिये यह छेद श्लोकसे भगवान् कहते हैं
कि यह अश्वत्थरूप दृढमूल संसारको अहं ममता त्यागरूप दृढ़ अस्त्ररूप
सस्यक् विचारसे छेदन अर्थात् पृथक् करके ॥ ३ ॥

निर्माणमोहाजितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

इन्द्रैर्विसृक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्छरणतयेत्यर्थः कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात् पुरुषात् संसारमाया
वृत्तप्रवृत्तिः प्रसूता निःसृतैन्द्रजालिकादिवत् माया पुराणी चिरन्तनी ॥ ४ ॥

कथं भूतास्तत् पदं गच्छन्तीत्युच्यते निर्मानेति निर्माणमोहा मानस
मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ वेभ्यस्ते निर्माणमोहाः मानमोहवर्जिताः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तं किं कर्तव्यं तदाह तत इति पश्चादथत्यादृष्ट्वं व्यवस्थितमित्यर्थः कित्वा
पदं यदन्विष्य चातव्यं तदाह यस्मिन्निति येन सर्वं पुरणं पुरिषु वा शयानं पुरुषं प्रपदे
शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः विवर्त्तवादानुरोधिनं दृष्टान्माह कौन्तेरिति ॥ ४ ॥

स्वाभिमतटीका ।

तत इति ततस्तस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तु परिभार्गितव्यं अन्वेष्टव्यं कीदृशं यस्मिन्
गता वत् पदं प्राप्ताः सन्तो मूढो न निवर्त्तन्ति नावर्तन्त इत्यर्थः अन्वेष्टव्यप्रकारमेवाह
तमेवेति यत एता पुराणी चिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः प्रसूता विस्तृता तमेव चाद्यां पुरुषं
मुमुक्षु शरणं ब्रजामि इत्येवमेकान्तभक्त्या अन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

तदनन्तर संसार के मूल कारणस्वरूप तत्पद से कहे जाते भये जिस
ईश्वरपद को अन्वेष्टव्य करना उचित है सो पद कैसा है इस अपेक्षापर
कहते हैं कि जहां जायकर फेर धोर संसार भावसंगन कहे आश्रयगमन
होता नहीं और भगवत्पद छूटने को रोति कहते हैं कि जिससे इस
संसार की प्रवृत्ति भई है उसी आदिपुरुषके शरणागत होते हैं इसी
तरह एकान्तभक्ति के द्वारा उन्हें ॥ ४ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यज्ञत्वा न निवर्त्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषाः सङ्गदोषः जितः सङ्गदोषो येस्ते जितसङ्ग-
दोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्परा निवृत्तकामाः
विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयः संन्या-
सिनो हन्तैः प्रियाप्रियादिभिविमुक्ता सुखदुःखसंज्ञेः परित्यक्ता गच्छन्त्य-
मूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्व्यथोक्तं ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परिभार्गवपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतां संज्ञान्तराख्यातांश्चापूर्वकं कथयति कथमिच्छा-
दिना मानोऽहङ्कारः मोहस्त्वविवेकः जितसङ्गदोषाः शास्त्रमित्रसन्निधावपि द्वेषप्रीतिवर्जिता
इत्यर्थः तत्परत्वं श्रवणादिनिष्ठत्वं संन्यासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्मणां इत्यर्थः आदि-
शब्देन तत्रोत्पत्तयः मोहवर्जितत्वसुखहेतुतः संज्ञातसम्यग्बोले ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्प्राप्तौ साधनान्तराणि दर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौ मानभोक्तौ अहङ्कारमिच्छा-
मिनिवेशौ येभ्यस्ते जितः पुत्रादिसङ्गरूपो दोषो येस्ते अध्यात्मे आत्मज्ञाने नित्याः
परिनिष्ठिताः विगेषेण निवृत्ताः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःख संज्ञानि शीतो-
ष्णादीनि हन्तानि तैर्विमुक्ता अतएवामूढा निवृत्ताविद्याः सन्तस्तदव्ययं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई परमेश्वरकी प्राप्ति के विषयमें दूसरी उपाय देखावते हुये कहते
हैं कि जिन मनुष्यों के मान अहंकार औ मिथ्यावस्तुमें रुचि नहीं है अर्थात्
मानादि दूर होगये हैं और जिनके पुत्र स्त्री धन आदिसे आसक्तिरूप दोष
निवृत्त भये हैं और जिनको आत्मज्ञानमें भली प्रकारसे निष्ठा है और
जिनकी वासना अच्छीतरह निवृत्त होगई है और सुख दुःखके हेतुरूप
शीत उष्ण हानि लाभ आदि इन्हसे अच्छी तरह कटू गये हैं ऐसे जो नि-
वृत्त अविद्य कहें ज्ञानी जन हैं तैर् अत्ययरूप को प्राप्त होंते हैं ॥ ५ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानौन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदेव पदं पुनर्विशिष्यते नेति तद्भासेति व्यवहितेन धात्रा सम्बन्धः
धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि
सति तथा न शशाङ्कसूत्रो न च पावको नाग्निरपि यहाम वेष्णवं पदं गत्वा
प्राप्य न निवर्त्तन्ते यच्च सूर्यादिभिर्न भासयते तद्वाम पदं परमं विष्णोर्मम
पदं यत् गत्वा न निवर्त्तन्त इत्युक्तं ॥ ६ ॥

ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता संयोगा विप्रयोगान्ताः इति प्रसिद्धं
हि कथमुच्यते तद्वाम गतानां नास्ति निवृत्तिरिति शृणु तत्र कारणं ममे-
वेति ममेव परमात्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं
जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः
पुरातनः यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलमिन्नित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तदेव पदं वेद्यं कर्तुं रम्यत्वं कर्षति त्वैतापास्यतोऽवेद्यं चेदप्रमत्तत्वात् प्रेप्सित-
त्वाविद्धिरित्याद्यङ्गाश्च तदेवेति उक्तमगूढाभिप्रायं यद्वत्वेति ॥ ६ ॥

आमिलनटीका ।

तदेवं गतव्यं पदं विशिष्टं न तदिति तत् पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति यत्
प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनस्तद्वाम स्वरूपं परमं मम अनेन सूर्यादिप्रकाशविषयत्वेन
अङ्गत्वगीतोष्णादिदोषप्रसङ्गो निरस्तः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब उसी अव्यय पदको विशेष रूप से कहते हैं कि उस पदकी सूर्य
चन्द्र अग्निभी प्रकाश नहीं कर सकते हैं और योंही जन जिस पदकी
अंश हीके फेरि संसारमें आवर्त्तन कहे ममनागमन नहीं करते हैं सोई
वाम कहते तब रूप हमरा स्वरूप है जहां सूर्यादिकी भी गति नहीं तहां
सुखदुःख अङ्गता की कान मसझ है ॥ ६ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

तथा अयमप्यंशः तेनैवात्मना सङ्गच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरि-
च्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य
न निवर्तत इत्येवमत उपपन्नमुक्तं ग्रहत्वा न निवर्तन्त इति ननु निरवय-
वस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गो-
ऽवयवविभागान्नैष दोषोऽविद्याकृतोपसृप्तिपरिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पि-
तो दर्शितश्चायमर्थः चेवाध्याये विस्तरशः स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः
कथं संसरतीत्युक्तमिति चेदुच्यते मनःषष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृति-
स्थानि स्वस्थानि कर्णशक्त्युत्पन्नादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्णत्याकर्षति ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति संयोगा इति गमनस्यागमनान्तत्वं प्रसिद्धेरप्युक्तं यन्नलेत्यादि
इत्युपसंहरति कथमिति आक्षेपं परिहरति शृण्वति भगवत्प्राप्तेर्निष्ठत्वं तत्वाभावः
सप्रत्यर्थः जीवस्य परांशत्वेऽपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन
प्रत्याचष्टे यथेति अवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोषसमाधिं दर्शयति यथा वेति
आक्षेपसमाधिमुपसंहरति अत इति परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति शङ्कते
नन्विति तस्य निरवयवत्वं साधयति सावयवत्वे चेति वस्तुतो निर्देशस्यापि परस्य कल्पनमा
जीवोऽंशो भविष्यतीति परिहरति नैषदोष इति वस्तुतस्तु जीवस्य नांशत्वं परमात्मतत्पन्मा-
त्रतया दर्शितत्वादित्याह दर्शितत्वेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्तदात्मैव
न तर्हि तस्य संसारित्वं उत्क्रान्तिर्वेति शङ्कते कथमिति जीवस्य संसरणसत्कर्मण्यदोष-
मादयितुमुपक्रमते उच्यते इति ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः सन्तो यदि न निवर्तन्ते तर्हि सति संपद्य न विदुः
सति संपद्यामह इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्यामङ्क्य
संसारिणं दर्शयति भवेवेति पञ्चभिः भवेवांशोऽयमविवक्षा जीवभूतः सवातनः सर्वदा
संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनःषष्ठं
तानीन्द्रियाणि पुनर्जीवलोक्य संसारोपभोगार्थमाकर्षति एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य
चोपलक्ष्यार्थमयन्भावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि मदंशत्वात् सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि
लयादस्यैव सत्प्राप्तिस्तथाप्यविद्यादृष्टस्य सात्त्विकस्य सप्रकृतिके मयि लयोनन्तं युज्ये तद्वक्त

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतौखरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानि वायवात् ॥ ८ ॥

यादृक्प्रभृत् ।

कस्मिन् काले शरीरमिति धृष्ट्वापि यदा चाप्युत्क्रामतौखरो देहादि-
संघातस्वामी जीवस्तदाकर्षतोति श्लोकस्य द्वितीयपादार्थवशात् प्राथम्येन
सम्बन्धते यदा च पूर्वस्मात् शरीरत् शरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वै-
तानि मनः षष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति किमिवेत्याह
वायुः पवनो गन्धानि वायवात् पुष्पाटेः ॥ ८ ॥

आनन्दनिरिकृतटीका ।

अस्मान्ने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य कालं पृच्छति कस्मिन्निति जीव-
स्रोतृक्रान्तिर्निरस्येत्याशङ्क्यो वरशब्दार्थमाह देहादीति उत्क्रान्त्यनन्तरमाविभी गतिरित्येत-
दर्थवशादिमुक्तं सवशिष्टानि श्लोकास्तदाख्याचष्टे यदा वेति ॥ ८ ॥

साम्प्रिकृतटीका ।

अव्यक्ताद्भूतयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना कृतः पुनः संसाराय निर्गच्छदविद्वान् मल्लो
जीनतया स्थितानि श्लोपाधिभूतानीन्द्रियाण्यकर्षति विदुषान्तु यत्स्वरूपमाप्नोति
रिति ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जी कहो कि तुमारे धामको प्राप्त हो फेरि संसार नहीं होता सो सत्य
है सकल जीव सत्त्व स्वरूप सम्यक् होके है तट्टटि नहीं करते हैं और सुषुप्ति
समयमे हम ब्रह्मभाव को प्राप्त होते हैं ऐसे श्रुति विधान करें हैं श्री प्र-
लयकालमे भी सब जीव तिस धामको प्राप्त होते हैं तो फेरि संसारी और
किसका नाम है इस भाष्यहापर पांच श्लोकसे संसारी स्वरूप देखावते हैं
कि हमारा अंग जीव अविद्यासे सुषुप्ति तथा प्रलयके समय प्रकृतिमे लीन
होके रहते हैं और मनसमेत इन्द्रिय इन ऋषीको भेरेही अंग सनातन
जीवभूत संसारके उपभोगार्थ फेरभी मनुष्यलोक मे खेचते हैं यहां यह
आत्मज्ञान चाहिये कि इन्द्रिय शब्दसे ज्ञान कर्म इन्द्री श्री पांच प्राण लेते
हैं इसीसे संसारी होते हैं ॥ ७ ॥

श्रोत्रचक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कानि पुनस्तानीति श्रोत्रमिति त्रीन् चक्षुः स्पर्शनञ्च त्वगिन्द्रियं सरनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकं इन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ६ ॥

आनन्दचिरिकतटीका ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाण्येव प्रश्नद्वारा विशेषतो दर्शयति कानीति ॥ ६ ॥

स्वामिकतटीका ।

तान्याकृष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति यत् यदा शरीरान्तरं कर्मवशाद्वाप्नोति यतश्च शरीरादवक्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्यात् शरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं सम्यग्याति शरीरे सत्यपि इन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः व्याशयात् स्वस्थानात् कुक्षभादेः सकाशात् गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा वायुर्यथा-गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥

तान्देहेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनि याज्ञोद्दिष्टाणि सन्तःकण्ठमधिष्ठास्य शब्दादीन् विषयानयं जीव उपभुङ्क्ते ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

और सोई इन्द्रियोंको आकर्षण करिके जीव क्या करतेहैं जो यह शङ्का करो तो सुनो कि जब ईश्वर नाम देह आदिका स्वामीरूप व्यावहारिक जीव कर्मवशते दूसरी शरीरको प्राप्त होतेहैं अथवा जब शरीरको छोड़िके गमन करते हैं तब पूर्वशरीरसे इन्द्रियादिकों को ग्रहण करिके गमन करे हैं इसमें दृष्टान्त यह कि जैसे वायु फूलों के स्थानसे सुगन्धरूप सूक्ष्म अंश परमाणु ग्रहण कर गमन करे है तैसे ही यह भी जानों ॥ ८ ॥

इन्द्रियोंके समाचार कहके अब जिसलिये उन इन्द्रियोंको ग्रहण करिके गमन करते हैं सो कहते हैं कि ये जीव श्रोत्र चक्षु स्पर्श जिह्वा और घ्राणसे वाह्य इन्द्रिय और अन्तःकरण को आश्रय करिके शब्द आदि विषयोंका उपभोग करे हैं ॥ ६ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा शुभान्वितं ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एवं देहगतं देहात् उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींशोपलभमानं शुभान्वितं सुखदुःखमोहाख्यैः गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः एवम्भूतमध्येन मत्स्यन्तं दर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवलात्कष्टचेतस्तथाऽनेकधा भूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशति च भगवान् ये तु पुनः प्रमाद्यजनिताज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शरीरमित्यादिकोके देहादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा जीवं चक्षुरित्यादीं सामिच्छन्ति विवेके यथायत्नं करणानां प्रवर्तकत्वात् तेभ्योऽतिरिक्तत्वात्तेषु तर्हि तत्सुत्क्रान्त्यादि कुर्वन्तं स्वरूपत्वात् किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्क्याह एवमिति सच्चिदितमत्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपरवशादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतोऽनुक्रोशं दर्शयति एवम्भूतमिति तर्हि केवावात्मदर्शनं तद्वाह्यं ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

सामिच्छतटीका ।

ननु कार्यकारणसंवातस्यतिरेकेणैवम्भूतत्वात्मानं सर्वेऽपि किं न पश्यन्ति तत्वाह उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तं देहाद्देहान्तरं गच्छन्तं तच्चिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान् भुञ्जानं शुभान्वितमिन्द्रियादियुक्तं जीवं विमूढा नात्रोक्तयानि ज्ञानसेयं चक्षुर्येषां ते विवेकिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि ऐसे आत्माको कार्य कारण समूहसे भिन्नरूप सब कोई को नहीं देखते इसपर कहते हैं कि देहान्तरगामी अथवा उसी देहमें स्थित या विषयभोगी किंवा इन्द्रियादियुक्त जीव को विशेष मूढ़ बुद्धि सब नहीं देखते हैं परन्तु ज्ञानही जिसके चक्षु है उसे विवेकी मनुष्य ही देखते हैं ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यस्थितं ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

केचित्तु यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृत-
मात्मानं पश्यन्त्ययमस्मीति उपलभ्यन्ते आत्मनि स्वस्थां बुद्धावस्थितं यतन्तो
ऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसेन्द्रियजये न च दुश्-
चरितादनुपपत्ता अशान्तदर्पाः प्रयत्नं कुर्वन्तो नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवे-
किनः ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुष्ठानेन शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं तत् किमिदानीं शास्त्रभाष्ये
न्यायानुष्ठानेनात्मानं पश्यन्ति नेत्याह केचित्त्विति प्रयत्नः अथमननात्मकः शास्त्रादि-
प्रमाणैर्यतन्तोऽपीति सम्बन्धः असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति तपसेति दुश्चरितादविरतिफलं
कथयति अशान्तेति अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनां सद्यपि अवस्थादि न फलवदिति सत्याह
प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ।

दुर्ज्ञेयश्चायं यतो विवेकिश्चपि केचित् पश्यन्ति केचिन्न पश्यन्तीत्याह यतन्त इति
यतन्तो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः केचिदेनमात्मानमात्मनि देहेऽवस्थितं विभक्तिं
पश्यन्ति शास्त्राभ्यासादिभिर्यत्नं कुर्वाणा अकृतात्मानोऽविशुद्धचित्ता अतएवाचेतसो मन्द-
मतय एनं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

और यह आत्मा दुर्बिज्ञेय है क्योंकि विवेकियों के बीच भी कोई दे-
खते और कोई नहीं देख सकते हैं सोई कहते हैं कि ध्यान आदिकों
द्वारा यत्नकारी योगी जन अपनी शरीरमें इस आत्माको कथकरूपसे दे-
खते हैं और शास्त्र अभ्याससे यत्न करके भी अकृतात्मा अशुद्धचित्त मन्द-
मति लोग इस आत्माको नहीं देखते हैं ॥ ११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्मि मामकं ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत् पदं सर्वस्यावभासकमप्यन्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते यत्
प्राप्ताश्च सुसुचयः पुनः संसाराभिमुखान् न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधि-
भेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशस्यांशास्तस्य पदस्य
स सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वञ्च विवक्षु सतुभिः श्लोकेः विभूतिसंक्षेपमाह
भगवान् अदेति यदादित्यगतमादित्याश्रयं किन्तु तेजो दौमिः प्रकाशो
जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि यच्च ग्रहयति तत्तेजोऽव-
भासकं वर्तते यच्चाग्नौ द्रुतवहे तत्तेजो विद्मि विजानीहि मामकं मदीयं
मम विष्णोस्तत् ज्योतिरित्यादि ननु स्यावरेषु जङ्गमेषु च तत् समानं
चेतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि नैष
दोषः सत्त्वाधिव्यादाधिव्योपपत्तेरादित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशम-
त्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते ननु तत्रैव
तदधिकमिति यथा हि लोके तुल्येऽपि सुखसंस्थाने न काठकुड्यादौ सुख-
माविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनन्तरश्लोकवृत्त्यस्य वृत्तानुवादद्वारा तात्पर्यार्थमाह तत्पदमिति जीवात्मत्वेन
चिद्रूपत्वसङ्गा तदीयचैतन्येनादित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्याह यदादित्येति
चिद्रूपत्वेन ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्यादिना आदित्यादौ
तत्र यत्र स्थितं ब्रह्म चैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमत्र
विवक्षितमिति व्याख्यानरमाह अथवेति चैतन्यज्योतिषः सर्वज्ञाविशेषादादित्यादिगत-
विशेषणमनुक्तमिति शङ्कते नन्विति सर्वत्र सत्त्वेऽपि कश्चिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति
अतिहरति नैष दोष इति तदेकं प्रपञ्चयति आदित्यादिष्विति सर्वत्र चैतन्यज्योतिषस्तु-
ल्यत्वेऽपि कश्चिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणोपपत्तिं वृत्तान्तेन व्युत्पद्यति यथा गीति ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च गामिति गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जग-
दहमोजसा बलेन यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगदिधारणाय पृथिव्यां
प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधःपतति न विशीर्यते तथाच मन्त्रवर्णः येन
द्यौरुथा पृथिवी च दृढेति सदाधारपृथिवीत्यादीन्वातो गामाविश्य भूतानि
चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तं किञ्च पृथिव्यां जाता हि औषधीः
सर्वा व्रीहिर्यवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसास्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा
रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्व रसानामाकरः सोमः स हि
सर्वा औषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं नतद्भासयते सूर्य इत्यादिना पारमेश्वरं परं धामोक्तं तत्प्राप्तानाञ्चापुनरी-
ष्टत्तिरुक्ता तत्र संसारिणोऽभायमाशङ्क्य संसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं
तदेव पारमेश्वरं रूपमनन्तशक्तित्वेन निरूपयति यदित्यादि चतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं
यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत् सर्वं तेजो मदीयमेव जानीहि ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे न तद्भासयते सूर्य इत्यादि इसी अध्याय के सप्तम आदि श्लोक
के द्वारा परमेश्वर का जो परम धाम सो कहा गया है श्री तद्भामप्राप्त
जीवोंकी अपुनरावृत्ति कही गई है श्री तद्विषयक संसारी के अभाव
आशङ्कापर देह से भिन्न संसारी स्वरूप को भी देखाया है अब सोई
परमेश्वर सम्बन्धी रूप इहां से लेकर चार श्लोक से अनन्तशक्ति क्रमसे
निरूपण करते हैं कि सूर्यादि में स्थित अनेकप्रकार तेज जो विश्व को
प्रकाश करे हैं ऐसे ही चन्द्र में स्थित जो तेज अखिल संसार को प्रकाश
करते हैं तैसेही अग्निस्थ कहे अग्नि में टिका हुआ तेज ब्रह्माण्ड को दीप्त
करे है सो सब तेज हमाराही है यह जानो ॥ १२ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अहमिति अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽभ्यन्तर्भूत्वा यमग्निर्वैश्वानरो
योऽयमन्तःपुरुषे येन दमनं पच्यते इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राण-
वतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापनसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः
संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अत्र चतुर्विधं चतुःप्रकारं पचनमशनं भोज्यञ्चोष्णं
लेलाध भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमन्नोसोम सर्व-
मिति पश्यतांश्च दीवलेपो न भवति ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च सर्वात्मनः प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह किञ्चेति ईश्वरो हि पृथिवीदेवताकृमेव
पृथिवीं पृथिव्यं भूतमाश्रितं जगदेतरेष्वेव वनेन विभर्ति ततो युर्यपि पृथिवी विदीर्य
नामः प्रतनीत्यत्र प्रमाणमाह तथाचेति परस्मैव हिरण्यवर्मात्मनावस्थानाच्च सन्धवर्ण-
सोमस्य परतेति भावः देवतात्मना व्याप्यपृथिव्योरुत्पत्त्युद्धारणत्वसामर्थ्यं तथापीश्वरायत्वमेव
अक्षरपदारब्धं तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति दृष्टव्यं ईश्वरस्य सर्वात्मनो ज्ञेयत्वरमाह किञ्चेति
रमात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमीश्वरीश्वरः सर्वाः पुण्यातीत्यागच्छाह सर्वेति ॥ १३ ॥

किञ्च अहमिति वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा प्राणिनां देहस्थान्तः प्रविश्य प्राणापाना-
भ्याम् तदुद्दीपकाभ्यां संयुक्तः प्राणभिर्भुङ्क्ते भोज्यं लेह्यं चोष्णं चेति चतुर्विधमन्नं
पचामि तत्र यदन्तराश्वद्यावन्नश्च भक्ष्यते कृपूपादि तद्वत्त्वं यत्तु केवलं जिह्वया विचोद्य

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च आहमिति मां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठायाकृमेव चराचराणि भूतानि धार-
यन्ति अहमेव च रसमयः सोमो भूत्वा जीह्वादीपधीः सर्वाः संवद्वयामि ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

शरीर पृथिवीको अपने बलके द्वारा स्थित करके मैं चराचरात्मक सकल
भूतको धारणकर्ता हूँ श्री अमृतात्मक चन्द्रस्वरूप ही त्वच आदि सम्पूर्ण
संसारको भी वेदावता हूँ ॥ १३ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः क्षितिर्ज्ञानमपोहनञ्च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भगवतः सर्वात्मने हेतुनरमाह किञ्चेति अहमेवत्यहंशब्देन परो ज्ञायते भूतं
प्रचक्षते सम्बन्धः परस्मै जाठरात्मना स्थितो श्रुतिः प्रमाणयति अयमिति वाह्यं
भौमाग्निं व्यावर्त्तयति योऽयमिति देहान्तरारम्भकतृतीयं भूतं व्यवच्छिन्नमिति येनेति जाठ-
रात्मना परः स्थितश्चेत्तस्य देहान्तरित्वं सिद्धमिति नष्टयस्वत्त्वमित्याशङ्क्य पुरुषविधं
पुरुषेणः प्रतिष्ठितं वेदेति श्रुतिमाश्रित्याह प्रविष्ट इति परस्य जाठरात्मनोऽन्नपाके सह-
कारि कारणमाह प्राणेति संयुक्तत्वं संयुक्तित्वं अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति भोज्यमिति
भोक्तारि वैश्वानरमिति दृष्टिर्भोज्ये सोमदृष्टिरेव भोक्तृभोज्यरूपं सर्वं जगदग्निर्लोमा-
त्मना भुक्तिकावे ध्यायतो भोक्तुरन्नकतो दोषो नेति प्रासंगिकं सफलं ध्यानं दर्शयति
भोक्तेति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

निगौर्यते पायसादि तद्भोज्यं यज्जिह्वायां निःश्लिष्य रसास्वादेन क्रमशो निगौर्यते
द्रवीभूतं गुडादि तद्वत्त्वं यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीद्य रसांशं निगौर्याविशिष्टं त्यजते इत्युदण्डादि
तद्विषयमिति चतुर्विधस्य भेदः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

और मैं वैश्वानरनाम जठराग्नि स्वरूप होके प्राणियों की शरीर के मध्य
में प्रवेश करके प्राण अपान वायु के साथ ही जीवोंका भुक्त जो भक्ष्य
भोज्य लेख्य चोथ चतुर्विध अन्न तिसको परिपाक करता हूँ भक्ष्य वह
है जो दाँतों से पीसकर खायाजाय दाल भात चर्वण आदि और
भोज्य जो जिह्वाके इसारेसे निगलाजाय क्षीर हलुआ आदि और लेख्य
वह है द्रवरूप आस्वादन पूर्वक पान कियाजाय सहित सरसत दुग्ध
और आदि चोथ कहे जो चूसकर घूंटलियाजाय अन्न वगैर यह चार
प्रकार अन्न की जानी ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च सर्वेति सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टोऽ-
तोमत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिज्ञानञ्च तदपोहनञ्च पुण्यकर्मिणाञ्च
येषां पुण्यकर्मां नुरोधेन ज्ञानस्मृतौ भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरो-
पेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनञ्च अपोहनमपगमनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव च वेद्यो
वेदितव्यः परमात्मा वेदान्तस्तत् वेदान्तार्थसम्प्रदायस्तदित्यर्थः वेदविदेद-
ःर्वविदेवचाहं ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च सर्वात्मनेन सर्वव्यवहारास्तत्त्वमीश्वरस्त्वेषां किञ्चेति प्राणिजातं ब्रह्मादि-
प्रतिकालमात्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तद्बुद्धदोषाद्यात्मयोगेण दृष्टत्वमत्ततो बुद्धिमध्यस्थपुण्य-
दोषदृष्टत्वादिति यावत् मत्तः सर्वकर्माध्यशास्त्रगृह्यसूत्रधारादित्यर्थः प्राणिनां
स्मृतिज्ञानयोस्तदप्रायश्च भगवदधीनत्वे भगवतो वैषम्यं स्यादित्याशङ्क्याह येषामिति
स्मृतिर्ज्यान्मरादावतुभूतस्य परामर्शः देयकालसमावविप्रकटस्यापि ज्ञानमनुभवः धर्मा-
धर्माभ्यां विचित्रकार्यं कुर्यतो नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः वेदयेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति
शङ्कां वारयति वेदैरिति वेदात्मनां पीडयेत्यं परिहरति वेदेति तदर्थं सम्प्रदायवर्त्तक-
त्वाय तदर्थं याथातथ्यज्ञानवत्त्वमाह वेदार्थेति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च सर्वस्वेति सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि सम्यगन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहमतश्च
मत्त एव ज्ञेयोः प्राणिमात्रस्य पूर्वोक्तभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति ज्ञानञ्च विषयेन्द्रियसंयोगजं
भवति अपोहनञ्च तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देयतारूपेणाहमेव वेद्यः वेदान्त-
ज्ञत्वं तन्मत्प्रदायप्रवर्त्तको ज्ञानदो गुरुहमित्यर्थः वेदविदेव च वेदार्थविदस्यहमेव ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

श्रीर मेह्नी यावत् प्राणी के हृदय मे अन्तर्यामी रूप से प्रवेश करता
हूँ इसी से सब प्राणीयोंका पूर्वोक्त अर्थविषयका स्वरूप होता है और
इन्द्रियों के संयोग से जो रूपादि विषयों का ज्ञान हो हमी से
होय है और वेदी मे कहे हुये तीन तीन देवता रूप भी हम हैं और
वेदान्तज्ञत्वं अर्थात् शिष्यप्रशिक्ष्य रूप से सम्प्रदाय के प्रवर्त्तक कहे ज्ञान-
दाता गुरुस्वरूप भी मे ही हों श्री वेदार्थवित् भी मेहीं हूँ ॥ १५ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरञ्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि खूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतः
यदादित्यगतं तेजइत्यादिना तथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया
निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तर श्लोका आरम्भन्ते तत्र
सर्वमेवातीतानागतान्तराध्यवर्थाजातं विधा राशीकृत्वाह द्वाविमाविति
हो इमौ पृथगाशीकृतौ पुरुषौ इत्युच्यते लोके संसारेऽक्षरश्च क्षरतीति क्षरः
विनाश्लोको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षरा-
ख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिवोजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराद्योऽक्षरः
पुरुष उच्यते कौ तौ पुरुषावित्वाह षष्ठमेव भगवान् क्षरं सर्वाणि भूतानि
समस्तं विकारजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो राशिरिव स्थितः यथवा कूटमाया
वच्चना जिह्वा कूटिलता वेति पर्यायाः अनेकमायावच्चनादिप्रकारेण
स्थितः कूटस्थः संसारवीजानन्तान्नक्षरतीत्य क्षर उच्यते ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं दृष्टं कीर्तयति भगवत इति विशिष्टोपाधिरादित्यादि
संप्रत्यध्यायसमाप्तेरुत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति न केवलं निरुपाधिकात्मस्वरूपं
निर्दिष्टारणयोत्तरग्रन्थः किन्तु सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णयार्थमित्वाह तत्तेति
क्षराक्षरोपाधिभ्यां परमात्मना च राशित्वयुक्तो न सर्वात्मत्वेनांशुद्वादिदोषप्रसङ्गावृत्तौ
द्वाविमौ इति पुरुषोपाधित्वात् पुरुषत्वं न साक्षादिति विवक्षित्वाह पुरुषादिति परपुरुषं
व्यावर्त्तयति भगवत इति तत्र कार्यलिङ्गमनुमानं सूचयति क्षराख्यस्येति मायाशक्तिं
विना भोक्तृणां कर्मादिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि माया-
शक्तिरुपादानमिति मत्वाह अनेकेति कामकर्मादीत्यादिशब्देन ज्ञानं गृह्यते प्रकृतिं पुरुषं
चैवेति प्रकृतयोरिह ग्रहणमिति शंकासाक्षात्काराद्वारा त्रिवारयति कौ ताविति कूट-
शब्दार्थसङ्गा तेन स्थितस्य कूटस्थतेति संपिण्डितमर्थमाह अनेकेति तस्य कथमक्षरत्वं
विना ब्रह्मज्ञानमनायादित्याह संसारेति ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैवुदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविष्ट विभक्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आभ्यां चराऽचराभ्यां विलक्षणः चराऽचरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः उत्तम इति उत्तमः उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अत्यन्त-
विलक्षणः आभ्यां परमात्मेति परमश्रीमदी देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः अन्नम-
यादिभ्यः पञ्चकोशेभ्यः आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मे-
त्युदाहृतः उक्तो वेदान्तेषु स एव विशिष्यते यो लोकत्रयं भूभूर्भुवः स्वराख्यं
स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या विष्टं विभक्तिं स्वरूपसंज्ञावमात्रेण विभक्तिं
धारयत्यव्ययो न व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईश्वर-
श्रीलः यथा व्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं ॥ १७ ॥

सांख्यतटीका ।

इदानीं तन्नाम परमं ममेति यदुक्तं अक्षीयसर्वोत्तमत्वं तत् दृश्यति हाविति त्रिभिः
शरणाश्रयेति हाविमो पुरुषो लोके प्रसिद्धो तादृशश्च तत्र चरः पुरुषो नाम सर्वाणि
भूतानि ब्रह्मादि स्थावरान्तानि शरीरिण अविषे किनोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः
कूटो राशिः शिलाशरणिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्त्वचेतनो भोक्ता च त्वचरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब तन्नाम परमं मम यह जो इस अध्यायके सप्तम श्लोक में कहा
अपना जो सर्वोत्तमत्व सो तीन श्लोकमें देखावते हैं कि जो चर श्री अचर
स्वरूप दो पुरुष लोक में प्रसिद्ध हैं इनका विशेष यह है कि ब्रह्मा आदि
स्थावर पर्यन्त जो देह धारो तिनका नाम चर पुरुष क्योंकि अविवेकियों
को खूब शरीरमें पुरुषत्व प्रसिद्ध है श्री कूटस्थ कहे शिलाशरणि पर्वतके
समान देह नाश भये भी निर्विकाररूप स्थिति करै असा जो चैतन्यस्वरूप
भोक्ता है देखो विवेकी जनकी विचारसे सोई अचर पुरुष है ॥ १६ ॥

यस्मात् क्षरमतौतोऽहं सच्चरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

तस्य नाम निर्वचनप्रसिद्धार्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर
इत्यात्मानं दर्शयति भगवान् यस्मादिति यस्मात् क्षरमतौतोऽहं संसारमाया
ज्ञानन्दगिरिजतटीका ।

कार्यकारणाख्यो राशेर्दर्शयित्वा राश्वत्तरं दर्शयति आभ्यामिति वैलक्षण्यफलमाह
क्षरेति उपाधिद्वयकृतयुग्मदोषाख्ये फलितमाह नित्येति आभ्यां क्षराक्षराभ्यामिति
यावत् उत्तमोऽन्य इति पदद्वयं वस्तुतः सर्वार्थे क्षराक्षरात्मत्वाभाषणार्थं जडवर्गस्यान्य-
त्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति स एवेति लोकतन्त्रमिदुपलक्षणं सर्वं जगदपि विवक्षितैतन्त्रमेव
बलं तत्र शक्तिर्माया तथेति यावत् जगद्धारणे परस्य व्यापारान्तरं वारयति स्वरूपेति
न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽवलत्वादित्याह अव्यय इति संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरश्च
व्यक्ताव्यक्तं भरते विद्वन्मीश इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वाह ईश्वर इति किञ्च लोकवेदयोर्भग-
वतो नाम प्रसिद्धासिद्धमप्रपञ्चत्वमित्याह अथेति ॥ १७ ॥

स्वामीकृतटीका ।

यदर्थमेतौ ललितौ तद्वाह उत्तम इति एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणसूतमः
पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमात्मासत्त्वात् वेति उदाहृत उक्तः श्रुतिभिः स्वात्मत्वेन क्षरा-
दचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षराच्च भोक्तुर्विलक्षण इत्यर्थः परमात्मत्वमेव दर्शयति यो
लोकतन्त्रमिति य ईश्वर ईश्वरशीलः अव्ययश्च निर्विकार एव सन् लोकतन्त्रमिदुपलक्षणं
विभक्तिं पालयति ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु क्षर श्री अक्षर दोनों पुरुष ललित भये हैं इससे जो उत्तम
पुरुष सो इन दोनोंसे भिन्न है उसकी विलक्षणता कहते हैं कि सो पर-
मात्मा स्वरूप है यह श्रुतियों में कहा है और आत्मा अचेतनरूप क्षर से
तथा परमात्मा अक्षररूप भोक्तासे भी भिन्न है अब उनका परमात्मत्व दे-
खावते हैं कि सो ईश्वर पदवाच्य नियन्ता श्री अव्यय कहें निर्विकार स्व-
रूप हाँके भी वैलाक्यके हृदय में प्रवेश करि प्राणी मात्रका प्रतिपालन
करते हैं ॥ १७ ॥

यो मामेव मसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तम ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १६ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

द्विजमतक्रान्तोऽहमक्षरादपि संसारवृक्षबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम
जर्ज्वृतमो वा भूतः क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादपि भवाभि लोके वेदे च
प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु
च पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिज्ञानेनाभिगृह्णन्ति ॥ १८ ॥

अष्टेदानीं यथा निरुक्तमात्मानं यो वेद तस्थे दं फलमुच्यते यो म निति
यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संभोहवर्जितः

आनन्दतिरिक्तटीका ।

अष्टवर्षादप्यस्य नास्ती कदाचिदर्थविशेषाभावाद्भगवतोऽपि कौत्सिकेश्वरवदीश्वरत्वं
सातिशयमिति नेत्याह तस्थेति यस्यादित्यस्यामेजितं निक्षिपति अत इति उत्तमः पुरुष
इति तावदर्थः ॥ १८ ॥

स्वामि-टीका ।

एवंभूतं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति यस्यादितं यस्यात उत्तमं जल (गो-
मतिक्रान्तोऽहं निरुक्तत्वात्क्षराक्षराद्वेगनवर्गोऽहं, तमश्च निरुक्तत्वादतो लोके वेदे च पुरुषोत्तम
इति प्रथितः प्रख्यातोऽपि तथाच नृतिः स वा व्यवभात्मा सर्वस्य यशो सर्वस्वेषानः
सर्वमिदं प्रधास्तीत्यादि ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

एवम्भूत पुरुषोत्तमत्व अपना नाम कहने से देखावते हैं कि जिस हेतु
हम क्षर जो जलसमूह तिस को अतिक्रमण करते श्री नियन्त्रारूप चेतन
जो अक्षर उस से भी उत्तम है इस से सकल लोक श्री वेदमे हम पुरुषो-
त्तम नाम से प्रसिद्ध हैं सोई श्रुति कहती है कि सोई जो पुरुषोत्तम वे
सोई श्री वैदिक के वर करनेवाले श्री तीन लोकके ईश्वर सबके शासन
कर्ता हैं यह भगवान ने कहा ॥ १८

इति गुह्यतमं शास्त्रं मिदं सुक्तं मयाऽनघ ।

एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे

श्रीषण्णार्युनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचिन्तया हे भारत ॥ १८ ॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽप्येदानीं तत् स्तौति इति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्तया स्तौति अथेति यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेष-
णोपेतमिति यावत् चराचरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः संभोहवर्जितः संसृष्टेन देहादिष्वा-
त्मात्मीयबुद्ध्या रहित इत्यर्थः भगवन्तं जानतः सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वात्मना मेयत्वादित्वाद्
स सर्वविदिति सर्वात्मनि मय्येवासक्तचित्तेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवं भूतेश्वरज्ञातः फलमाह य इति एवं नियुक्तप्रकारेणासम्भूतो निश्चितमतिः
सन् वो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततश्च सर्वज्ञो
भवति ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अैसे ईश्वर का जानने द्वारा जानी पुरुष के ज्ञानका फल कहते हैं
कि हे भारत अर्जुन इस तरह पूर्वोक्त निश्चित प्रकारसे असंमूढ़ कहे नि-
श्चित मति होके जो पुरुषोत्तम स्वरूप हम को जानि शकै है सोई मनुष्य
सम्यक् प्रकारसे हम को भजे है तिस के अनन्तर सर्वज्ञ होता है यह
जानो ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

गुह्यतममिति इत्येतत् गुह्यतमं गोप्यतमं अत्यन्तं रहस्यमिष्येतत् किन्तु-
 च्छास्त्रं यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाप्यनेवाध्यायः इह
 शास्त्रमित्युच्यते सुव्यर्थं प्रकरणात् सर्वे हि गीताशास्त्रार्थोक्तिरध्याये समा-
 सेनोक्तेर्न केवलं सर्वस्य वेदार्थ इह परि समाप्तो यस्तं वेद स वेदवित् वेदैश्च
 सर्वैरहमेव वेद्य इति चोक्तमिदमुक्तं कथितं मया हे अनघ एतच्छास्त्रं यथा
 दर्शितायै बुद्ध्या बुद्धिमान् स्याद्वेत् नान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं
 कर्त्तव्यं येन स कृतकृत्यः विशिष्टवत्स्य प्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्त्तव्यं तत् सर्वं
 भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः नचान्यथा कर्त्तव्यं परिसमाप्यते
 कस्वचिदित्यभिप्रायः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति चोक्तं
 एतद्भिन्नमसामर्थं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्येतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भ-
 वति नान्यथा इति च मानवं वचनं यत एतत् परमार्थतत्त्वमतः श्रुतवा-
 नसि अतः कृतार्थस्त्वं भारतेति । २० ॥

इति शाङ्करभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः । १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अध्यायार्थमन्वयोपसंहारस्तोक्तमवतारवति अस्मिन्निति सर्वस्यां गीतायां शास्त्रगन्धे
 बलवत् कथमस्मिन्नध्याये तत्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह यद्यपीति सदिज्ञितमध्यायं स्तोत्र-
 मपि कृतस्तत्र शास्त्रगन्धस्तदर्थभावात्तत्राह सर्वे हीति गीताशास्त्रार्थस्य सर्वस्यात्र
 संक्षिप्तत्वादेव केवलं शास्त्रगन्धो न भवति किन्तु वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समाप्तेर्युक्तं
 शास्त्रपदमित्याह नेति तत्र गमकमाह यस्तस्मिन् भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतमत्यन्तेत्येतदुपपादयति
 विशिष्टेति नान्यथेत्युक्तं प्रपञ्चयति नचेति सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्त्तव्यत्वाच्च
 कर्त्तव्यव्यवसायिनिर्वाणत्वाच्च सर्वमिति तत्त्वज्ञाने कृतार्थमेति तत्र मगोरपि सम्भूति-
 याह एतद्भीति भारतेति सम्बोधनतत्त्वार्थमाह यत इति तदनेनात्मना देहाद्यतिरिक्तत्वं
 विदुः पश्य सर्वकार्यं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनामपञ्चत्वं तस्यावस्थैकरसमज्ञातत्त्वज्ञानादेष-
 ष्टदशोऽपि परिसमाप्तिरित्युक्तं ॥ २० ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति इत्यनेन संचेपप्रकारेण गुह्यतममतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव मयोक्तं नतु पुनर्विशति श्लोकमध्यायमात्रं हे अनघ व्यसनशून्य व्यतर्कतन्मद्भक्तं बुद्ध्या बुद्धिमान् सम्यक् ज्ञानी स्यात् कृतकृत्यश्च स्यात् योऽपि कोऽपि हे भारत त्वं कृत-
कृत्योऽसीति किं वन्नव्यमिति भावः संसारशास्त्रिनं भित्त्वा स्वष्टं पञ्चदशे विभुः पुरुषोत्तम-
योगाख्ये परं पदमुपादिशत् ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिकृतटीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब अध्यायके अर्थका उपसंहार करते हैं कि हे अनघ निःपाप अ-
र्जुन यह संचेपसे अतिरहस्य स्वरूप जो संपूर्ण शास्त्रोंका सारांश सो मैंने
कहा केवल वीथ श्लोकयुक्त एक अध्याय नहीं कहा इसमें जो कोई होय इस
मेरी कही वाक्यको बोध करि के बुद्धिमान् कहावता औ ज्ञानी हो चरि-
तार्थ कृतार्थ होता है तो हे भरतवंशी अर्जुन तुम जो चरितार्थ होउगे
इसमें और कुछ कहना बाकी है सर्वत्र परिपूर्ण परमात्मारूप श्रीकृष्णजी
संसार ब्रह्म को भिन्न करके पुरुषोत्तम योग नाम इस पंद्रहे अध्याय में
अपनी परम पद अर्जुन को उपदेश किया है ॥ २० ॥

इति श्रीजगन्नाथ शुक्लविरचित मनभावनी टीकायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

षोडशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिं ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जव ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दैव्याऽसुरो राजसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमोऽध्याये सूचितास्तासां
विस्तारप्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरेध्याय आरभ्यते तत्र संसारमो-
क्षाय दैवी प्रकृतिनिर्वन्धनायामसुरो राजसी चेति दैव्यादानाय प्रदर्शनं क्रि-
यते इतरयोः परिवर्जनाय श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयमभीरुता स-
त्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादि परिपर्जनं
शब्दभावेन व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रत आचार्यत-
त्वादिपदार्थानामवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारैकैकाग्रतया स्वात्मसम्बन्ध-
तापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा
प्रधाना दैवी सात्विकी संपत् यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः सम्भवति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

व्याहृतेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति दैवीति दैवी सूचिता राजसीमासु-
रीश्चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादाविति शेषः प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुलोपयोगीत्याशङ्क्य
विभक्त्युपयोगमाह संसारेति श्रुतीति चाध्याये कर्मानुबन्धीन्यधश्च मूल्यान्यनुसन्ततानीत्यल-
कर्मव्यंग्या वाचनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता अनुष्यदेहे प्राग्भाषीतकर्मानुसारेणा-
व्यवधानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्वत्वेन विभक्ता आबिस्तिनीर्गुर्भगवानुक्तवानि-

शाङ्करभाष्यम् ।

सात्त्विकी सोचते दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां दमश्चाह्नकरण्यानां
उपशमोऽन्तःकरणस्थोपशमं शान्तिं वक्ष्यति यन्नश्च शीतोऽग्निहोत्रादिः स्ना-
त्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं तपो वक्ष्यमाणं शारी-
रादि आर्जवमनुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

त्याह भगवानिति अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं हित्वाहुष्ठाननिष्ठत्वं परवञ्चना परस्य
व्याजेन वशीकरणं माया हृदयेऽन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणं अन्तर्मयथादृष्टं कथन-
मादिपदेन विप्रलम्बविश्रमादिग्रहः उक्तमर्थं संक्षिप्याह शुद्धेति एषेत्यभयाद्यज्ञानादिस्त्रि-
त्यन्ता विधोक्तेति यावत् तमेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति यत्नेति ज्ञाने कर्मणि बाधि-
कतानामभीरुताद्या या प्रकृतिः सा तेषान्तत्वा सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः सङ्गाभास्यानामत्यु-
त्तमा दैवी सम्पदुक्ता सम्प्रति सर्वेषां यथासम्भवं सम्पदं व्यपदिशति दानमिति बाह्यकरण-
विशेषणे कारणमाह अन्तःकरणस्थेति देवयज्ञादिरित्यादिशब्देन पितृयज्ञो भूतयज्ञो
मनुष्ययज्ञश्चेति यज्ञत्वयसक्तम् ॥ १ ॥

स्वामिकतटीका ।

आसुरीं सम्पदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः । मुख्यन्त इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽयं षोडशे ॥
पूर्वाध्यायान्ते एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्थात् कृतकत्वश्च भारतेत्युक्तं तत्र क एतत्तत्त्वं
बुध्यते को वा न बुध्यत इत्यमेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोड-
शाध्यायस्थारम्भः निरूप्यते हि कार्यार्थं चाधिकारिजिज्ञासा भवति तदुक्तं भट्टैः भारो
यो येन बोद्धव्यः स प्रागान्दोलितो यदा तदा कस्तस्य बोद्धेति शङ्का कर्तुं निरूपणमिति
तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं सम्पदमाह अभयमिति त्रिभिः अभयं भयाभायः सत्त्वस्य
चित्तस्य संयुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा दानं
स्वभोजस्यान्नादेर्यथोचितसंविभागः दमी बाह्येन्द्रियसंयमः यज्ञो यथाधिकारं दर्शपौर्ण-
मासादि स्वाध्यायी ब्रह्मयज्ञादिः तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमव-
क्रता ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस अध्यायका तात्पर्य कहते हैं कि आसुरी सम्पत् त्याग कर
के दैवी सम्पत् को आश्रय लेनेवाले मनुष्य मुक्त होते हैं इसी की निर्णय

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ २ ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

किञ्च अहिंसेति अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृ-
तवर्जनं यथाभूतार्थवचनं अक्रोधः परैराकृष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्यो-
पशमनं त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः
अपैशुनमपि पिशुनता परस्पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनस्तदभावाऽपैशुनं दया
भूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्वं मिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया मार्दवं मृ-

भाषा अनुवाद ।

करनेके अर्थ सौरङ्गे अध्याय में उसका विस्तार करते हैं कि हे अर्जुन
सकल शास्त्रके अनुरूप मेरे कहे हुये इस वृत्तान्तके जानने से लोग सम्यक्
ज्ञानी भी कृतार्थ होते हैं यह भगवान ने पन्द्रहे अध्याय के अन्तमें कहा
है तो कौन मनुष्य वह तत्त्व समझ सकता है और कौन नहीं इस अपेक्षा
पर तत्त्वज्ञानके अधिकारी भी अनधिकारी को निर्णय करने के लिये
सौर हे अध्याय का आरम्भ होता है क्योंकि जिसमें जिसका अधिकार
है वह उसी से पूरा परता है इस से अब तत्त्व के अधिकारी पुरुषका
गुणस्वरूप सम्पूर्ण भी देवी संपत्तको इस श्लोकसे ले तीन श्लोकसे कहते हैं
कि अभय भी सत्त्व संशुद्धि कहे बुद्धि को प्रसन्नता भी ज्ञान योग जो आ-
त्मज्ञान की उपायमें व्यवस्थिति कहे परिनिष्ठा भी दान कहे अपने भो-
जन की वस्तु भस्म आदि का भी यथावचित देना तथा दम अर्थात् वाद्य
इन्द्रियों का संयम करना भी यज्ञ कहे यथाविधि से दश पौर्णमास आदि
याग करना भी स्वाध्याय कहे ब्रह्म यज्ञ भी तप जा सब है अध्याय के
चौदह श्लोकमें कहेंगे देव दिज गुरु पण्डित ज्ञानी का पूजन तथा शौच
भीष्मापन कीमन्नता ब्रह्मचर्य अहिंसा इन की आरीर तप कहते हैं भी
भी कार्य कहे सीधा सुभाव ॥ १ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचं मद्वहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं देवौ मभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दुता अक्रौर्यं क्रोलंक्षा अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनाम-
श्वापारयित्वं ॥ २ ॥

किञ्च तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं न त्वक्गता दीप्तिः क्षमा आकृष्टस्य
ताडिस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायां प्रथमन अक्रोधः
इत्यवोचाम इत्यं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः धृतिर्देहेन्द्रियेष्वेवसादं प्राप्तेषु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

बल्लयज्ञस्य स्नाध्यायेन पृथक्करणद्वैवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति
किञ्चेति त्याग शब्देन आगदानं कक्षाक्षोभ्यते तत्राह पूर्वमिति लज्जाकार्यनिवृत्तिहेतु-
र्गर्हानिनिता मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च अहिंसेति अहिंसा परपीडावर्जनं सत्यं यथादृष्टार्थभाषणं अक्रोधताडित-
स्यपि चित्ते क्रोधानुत्पत्तिः त्याग औदास्यं शान्तिश्चित्तोपरतिः पैशुनं परोक्षे परदोष-
प्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं भूतेषु दीनेषु दया अलोलुप्त्वं लोभाभावः अवर्णलोपस्त्वाधः
मार्दवं शृद्धत्वं अक्रूरता क्षीरकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

अहिंसा कहे पर पीडाका त्याग औ सत्य अर्थात् देखा शुना ज्यो-
कात्यो कहना औ अक्रोध कहे कोई मारै या कुवाच कहै तौभी चित्त
क्रोधवश न होने देना तथा त्याग कहे प्रिय अप्रिय वस्तु मे उदासौनता
औ शान्ति अर्थात् किषयो मे चित्त की निवृत्ति औ अपैशुन्य कहे पर
निन्दा वर्जन पीठिपीछे निन्दाकरने को पैशुन्य कहते है औ दीन दर्द्रि
पर दया तथा अलोलुपत्व कहे निर्लोभता औ मार्दवं कोमलता औ क्री कहे
कुकर्यकरने मे लोक लाज तथा अचापल अर्थात् हया बोलना या हथार
कुकर्य करना जो चञ्चलाताई सो न होय ॥ २ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तन्धितानि करणानि देहस्य नावशीरन्ति शेषं द्विविधं सृज्यताभ्यां कृतवाङ्मयाभ्यन्तरस्य मनोबुद्धीर्नैवेति नाथा रागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शीघ्रं अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनं चातिमानितात्यर्थं मानाऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानो तद्भावातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः भवन्त्यभयादीन्वे तदन्तानि सम्पदमभिजातस्य किंविशिष्टां सम्पदं देवो देवानां सम्पदं तामभितक्ष्य जातस्य दैवीविभूत्यर्हस्य भाविकत्वापेक्षेत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दैवीसम्पदं प्राप्स्य विशेषणान्तरास्यपि सन्तीत्याह किञ्चेति व्यावर्त्यं कीर्तयति मेति आध्यात्मधिकारादिति शेषः समाप्नोभयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यभावात् परिहरति उत्पत्त्याभासिति तयोरेव विशेषाच्च पौनरुक्त्यं फलतीत्याह इत्यमिति वृत्तिविशेषमेव विशदयति येनेति शीघ्रस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति सृज्यतेत्यादिना नैर्मल्यमेव स्मरयति सायेति उत्कृष्टपदं हरति एवमिति अतिमानिताभावेन व्यनक्ति आत्मन इति कस्यैव तानि मेवावाभावाद् भवन्तीति साधकस्य अनुपदेष्टव्यस्यैव कथं दैवीं सम्पदमभितक्ष्य जातस्य भित्तवाङ्मयाद् दैवीमिति ॥ २ ॥

स्वाभिकृतटीका ।

किञ्च तेज इति तेजः प्रागवस्थं यमा परिभवादिप्लव्यमानेषु कीधप्रतिबन्धः धृतिर्इति आदिमिरासादे चित्तस्य स्थिरीकरणं शीघ्रं वाङ्मयाभ्यन्तरगुह्यः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यतपश्चत्याभयान्तदभावो नानिमानिता एताभ्यभयादीनि पञ्चविंशति प्रकाराणि दैवीसम्पदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यां सात्त्विकीं सम्पदमभितक्ष्य तदाभितक्ष्येन जातस्य भाविकत्वापेक्ष्य पुंसो भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

और तेज कहें ठिठाइ श्री यमा श्री धृति कहें जानि तथा दुःख में औरव रक्षना श्री शीघ्र प्रधातु बाहिर भीतर सुदृढता अद्रोह कहें हिंसा शीघ्र रक्षित होना अति मानिता कहें अपनी पूजा मान प्रशंसाका अभाव

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पातुष्वमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्यग्मासुरौम् ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेदानीमासुरौ सम्पदुच्यते दम्भो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनसंलग्नादिनिमित्तं उत्सेकोऽभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पातुष्वमेव परषवचनं यथा काण्डश्लेषान्निरूपं रूपवान् ह्योनाभिजनमुक्तमाभिजन इत्यादि ज्ञानश्चाक्रियेकज्ञानं मिथ्याज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादि मित्थाप्रत्ययविषयं अभिजातस्य पार्थ किमभिजात्येत्याह असुराणां सम्पदासुरौ तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उपादेयत्वेन दैवी सम्पदसंज्ञा हेतुत्वेनासुरौ सम्पदाह अथेति उत्सेको महो महदवधीरणे हेतुः व्याकृत्युक्तत्वाध्यारोपोऽतिमानः क्रोधस्तु कोपपरषयांशः स्वपरापकारप्रकृतिहेतुर्नैतादिविकारलिङ्गोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः परुषो निष्ठुरः प्रत्यक्षरुच्यवाक्यतस्य भावः पातुष्वन्तुदाहरति अथेति तामभिजातस्य दम्भादीन्यज्ञानान्तानि भवन्ति इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आसुरौ सम्पदाह दम्भ इति दम्भो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनविद्यादिनिमित्तं चित्तस्यौत्सुक्यं अभिमानो व्याख्यात एव क्रोधः प्रसिद्धः पातुष्वं निष्ठुरत्वं अज्ञानमविवेकः आसुरौमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानाञ्च वा सम्पत्तिस्तानभिख्यं जातस्यैतानि दम्भादीनि भवन्ति ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

येई अभय आदि जो कृषीय प्रकारकी दैवी सम्पत् हैं सो उसी को होती हैं जिस को कल्याण भावी है अर्थात् प्रागे भला होनहार है । ३ ॥

अब आसुरी सम्पत् कहते हैं कि दम्भ कहे लोगों के सामने अपनी धार्मिकता प्रकाश के हेतु मनभावते कल्पित धर्मकी ध्वजा देखलाना औ दर्प कहे धन उपार्जन तथा विद्या आदि में चित्त की उत्साह कहे उंचाई औ अभिमान कहे अपने ह्दयरह के महत्त्व से दूसरे की न कुछ

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धयाऽसुरो मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते दैवीति दैवी सम्पत् या सा विमोक्षाय
संसारबन्धनात् निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पत्ताभि-
प्रेता तथा राजसी तत्रैव मुक्ते सत्यजु नस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरसम्पद्
युक्तः किंवा दैवी संपत् युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान् मा
शुचः शोकं मा कार्षीः सम्पदं दैवीमभिजातोसि हे पाण्डव अभिलक्ष्य
जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

जानन्दगिरिकृतटीका ।

अनयोरिति कार्यफलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राजसी वेति वृष्ट्यमित्याह तथेति
फलविभागे सम्पदोऽसि मक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतो वचनमित्याह तत्रेति तत्राभि-
जात्यं हेतुं करोति पाण्डवेति ॥ ५ ॥

स्वासिकृतटीका ।

यतस्ते सम्पदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवीति दैवी या सम्पत्तया युक्तो मयोपदिष्टे
तत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्या सम्पदा युक्तस्तु निबन्धं संसारीत्यर्थः यतच्छ्रुत्वा किमहमत्ता-
धिकारी न वेति मन्देहाह्व्राकुलमर्जुनमाश्वासयति हे भारत मा शुचः शोकं मा कार्षीः
यतस्त्वं दैवी सम्पदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

समझना श्री क्रीध तथा पाण्डव कहे कठोरता निष्ठरता श्री अज्ञान कहे
अविवेक ये आसुरी कहे असुर श्री राजसीको जो संपत् इन में रुचि जिन
के है वे असुर राजसी हैं ॥ ४ ॥

अब इन दोनों संपदों के काल आचार देखावते हुये कहते हैं कि
दैवी संपद से युक्त मनुष्यही मेरे कहे तत्त्वज्ञान के अधिकारी हैं और
जो मनुष्य आसुरी संपद से युक्त हैं ते सदाही संसारी होते हैं अब ये

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

द्वौ भूतेति द्वौ द्विःसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टि
भूतसर्गौ सृजते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पदुक्तानि
द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते इत्याहुः प्रजापत्यादेवाश्चासुराश्चेति श्रुतेः लोकेऽस्मिन्
संसार इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौतौ भूतसर्गौ इत्युच्येते प्रकृतावे
व दैव आसुर एव च उक्तयोरेव पुनरनुवादप्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गौ
ऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशोविस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितो नत्वा
सुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं
विस्तरशः शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

निर्हयाणां रक्षसां सम्पत्तृतीयास्ति सा कस्मान्नोक्तेत्याशङ्कासुर्यामन्तर्भावदित्याह
द्वाविति भूतानां द्वैविध्यं मानत्वेनोद्गोषब्राह्मणसुदाहरति इत्याहेति सम्पद्व्ययुक्तेभ्योऽति-
रिक्तानामपि प्राणिभेदानां सम्भवात् कुतो भूतानां द्वित्वनियतिरित्याशङ्काह सर्वेषां
मिति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आसुरी सम्पत् सर्वात्मना वर्जयितव्येत्येतर्धमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयित्वाह द्वाविति
द्वौ द्विःप्रकारौ भूतानां सर्गौ मे वचनाच्छृणु आसुरराजसप्रकृत्योरेकीकरणेन द्वावित्युक्तं
अतो राजसोमासुरीश्चैव प्रकृतिं मोहनीं त्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्यं ना-
विरोधः स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

वचन भगवान् के श्रवण करके मैं तत्त्वज्ञान का अधिकारी हूँ कि नहीं
इस सन्देह से व्यग्रचित्त अर्जुन को समभावते हुये भगवान् कहते हैं-
कि हे परन्तप तुम शोच न करो क्योंकि तुम दैवी सम्पद के अभिमुख
जन्मे हो और दैवी सम्पद से संयुक्त हो यह तुमारे आचरणों से प्रसिद्ध
देख पड़े है ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्वते ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अध्यायपरिसमाप्ते रासुरी सम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षी-
करणेन च ग्रह्यते अस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिश्च
प्रवर्त्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्त्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिश्च तद्विपरीतां
यस्यादनर्थहेतानिर्वृत्तित्वं सा निवृत्तिस्ताश्च जना आसुरा न विदुः न
जानन्ति न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्तौ एव न विदुर्न शौचं नापि चाचारो न
सत्यमैषु द्विभूत अशौचानाचारमायाविनोऽन्तवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नन्वाध्यायपेष्वासुरीसम्पद्दर्शनमयुक्तं तस्याः स्वात्मत्वेन पञ्चप्रकाशनव्याप्यतारादित्याशङ्क्य
प्रत्यक्षीकरणेनेति वर्जनीयासासुरी सम्पदं विदुष्येति प्रवृत्तिश्चेति तां विद्वतां पदवृत्तिं न
जानन्तीत्यर्थः तासु निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति सम्बन्धः न शौचमित्यादेस्तात्यर्थं साह
चनाचारेति शौचसत्यबोराचारान्तर्भावोऽपि प्राज्ञाखपरिव्राजकन्यायेन दृष्टम् उपादानं ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आसुरीं विस्तारगो निरूपयति प्रवृत्तिश्चेत्यादि हादगभिः धर्मे प्रवृत्तिमधर्माद्विद्वति-
श्चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अतः शौचमाचारः सत्यञ्च तेषु नास्ति एव ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

आसुरी सम्पद अच्छी प्रकार से बजने करना ही कर्त्तव्य है इससे
आसुरी सम्पद को विस्तार करि कहते हैं कि जो दो प्रकारकी भूतोंकी
सृष्टि है सो मेरे सुख से श्रवण करो इस जगह असुर राक्षस सम्बन्धी दोनो
प्रकृतिकी एकता करके देवप्रकृति के साथ दोनो मतको कहा है इससे
नवयें अध्याय के बारहें श्लोक मे आसुरीं राक्षसीं चैव इत्यादि विविध
प्रकृति के साथ विरोध नहीं है हे अर्जुन इस श्लोक मे देव सम्पद श्री असुर
सम्पद से युक्त जो दो प्रकार भूतोंकी सृष्टि तिसके मध्य देवी सम्पद से युक्त
सृष्टि केसे पूर्ववर्ती विस्तार से कहा है अब आसुरी संपद से युक्त जो सृष्टि
सो इससे सुनो ॥ ६ ॥

असत्य मप्रतिष्ठन्ते जगदाहु रनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च असत्येति असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत् सर्वं असत्यम-
प्रतिष्ठञ्च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठातोऽप्रतिष्ठञ्चेति ते आसुरा जना जगदा-
हुरनीश्वरं न च धर्माधर्मं सत्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इति अतोऽ-
नीश्वरं जगदाहुः किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-
संयोगात् जगत् सर्वं सम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहे-
तुकमन्यज्जगतः कारणं न किञ्चित् अदृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते
जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियं ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आसुराणां जनानां विशेषणान्तराद्यपि सन्तीत्याहुः किञ्चेति विद्यत इत्याहुरिति
पूर्वेषु सम्बन्धः शास्त्रैकगम्यमदृष्टं निसिञ्चीकृत्याधिष्ठात्मात्मकेन ब्रह्मणा रक्षितं जगदिष्यते
चेत् कथन्तदुत्पत्तिरित्याद्यङ्गाहः किञ्चेति किमन्यदित्यादेराक्षेपस्य तात्पर्यमाहकिञ्च-
दिति ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु वेदोक्तबीजं धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च कथं न विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरन-
ङ्गीकारे जगतः सृष्टदःखादिव्यवस्थां स्थात् कथं वा शौचाचारादिविषयाभीश्वराज्ञानतिवर्त्त-
न् ईश्वरानङ्गीकारे वा कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह असत्यमिति नास्ति सेव्यं वेद-
पुराणादिप्रमाणं यस्मिंस्तदृशं जगद्वस्तुः वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः तदुक्तं
तयो वेदस्य कर्तारो मुनि भण्ड निशाचरा इत्यादि कतएव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा

भाषा अनुवाद ।

आसुरी संपद इस श्लोक से ले पारह श्लोकतक दया करि निरूपण
करते हैं कि असुरस्वभाववाले मनुष्य सकल धर्म में प्रवृत्ति औ अधर्म से
निवृत्ति कैसी होती है सो जानते ही नहीं इसीसे इन लोगों में शौच
आचार औ सत्यता का लेखमात्र भी नहीं रहता है यह जानो ॥ ७ ॥

स्वामिश्रुतीका ।

व्याख्यः हेतुर्थस्य तत् स्वाभाविकं जगद्भेदितमाहुरित्यर्थः अतएव नास्तीश्वरः कात्
व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहूः तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यहं आ
अपरस्परमस्मृतमिति अपरस्परवृत्ति अपरस्परं अपरस्परतोऽन्योन्यतः स्त्रीपुंसयोर्मि
नात् सम्भूतं जगत् किसन्यत् कारणमस्य नाख्यन्यत् किञ्चित् किन्तु कामहेतुकमेव स्त्रीपुं-
सयोरुभयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

वेदविहित जो धर्म अधर्म तिसमे प्रवृत्ति जो असुरस्वभाव सो मनुष्य
स्त्रीं नही जानते और धर्म अधर्म को अङ्गीकार न करने से संसारिक
सुख औ दुःख आदि होना किसप्रकार निरूपण किया जाय और शीघ्र
तथा आचार आदि में ईश्वर की आज्ञाको वा कैसे लक्षण करते हैं
और ईश्वर की नमानिके जगत की उत्पत्ति किस से कहते हैं सोई कहते
हैं जो वेद पुराण इतिहास को प्रमाण नहीं मानते औ कहते हैं कि
मुनि औ भांड तथा राजस येई तीनोंने वेदको बनाया है और जिन की
धर्म अधर्म को प्रतिष्ठा अर्थात् व्यवस्था नहीं है तेई अप्रतिष्ठ कहे नास्तिक
लोग अपनी पूर्वोक्त वाक्योंको पुष्ट करने के लिये इस जगत को अप्रतिष्ठ
कहते हैं अर्थात् यह जगत् को विविधता स्वभावसिद्ध कहते हैं
और जिनके मतमें इस जगत्का ईश्वर नहीं है इससे यह संसार अनीश्वर
है ऐसे नास्तिक लोग अपनी बातका पक्ष करके जगत् को अनीश्वर कहते
हैं जो पूछो कि तो फिर वे लोग इस जगत को उत्पत्ति किससे मानते
हैं इसपर उनकी कहावत कहते हैं कि अपरस्पर कहे परस्पर से
भिन्न जो स्त्री पुरुष इन दोनों के संयोग से संसार की उत्पत्ति ही
तो है इसका और कोई कारण नहीं है यह जगत् कामहेतुक अर्थात्
स्त्रीपुरुष इन दोनोंका जो काम सोई धारप्रवाह क्रमसे इस संसारका
कारणस्वरूप चलाआवता है नास्तिक लोग ऐसे ही कहते हैं पर कार्य
विना कारण के नहीं होता है ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ६ ॥

काममाश्रित्य दुःपूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसङ्गाहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतामिति एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्ट-
परलोकसाधनाः अल्पबुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषान्ते अल्पबुद्धयः
प्रभवंत्युग्रवन्ति उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः
प्रभवन्तीति सम्बन्धः जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ते च कामेति कामं इच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्वपूरणं
दम्भमानमदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विताः मोहा-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्ता दृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिर्ब्रह्मदेवैवाशङ्क्याह एतामिति प्रागुपदिष्टाभेतां लोकायति-
कदृष्टिमवलम्बेति यावत् नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति विभ्रष्टेति विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रो-
द्देशेन प्रवृत्तत्वं जगतः प्राणिजातस्येति यावत् ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलीमसत्विताः
सन्तोऽल्पबुद्धयो द्रष्टार्थमात्रमतयः अतएवोप' हिंस' कर्म येषां ते अहिता वैरिणो भूत्वा
जगतः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

देखो निरीश्वर वादीयोंकी दृष्टि कहते तजबीज और कल्पना से कल्पित
वातों और उन के दर्शन कहै मतग्रन्थोंका आश्रयण करके मलिनचित्त
अल्पबुद्धि अर्थात् जो देखें सुनै उसपर तुल्य विविचार बिश्वासकारी मनुष्य
जिनकी हिंसाही करनामात्र काम है वे शत्रुस्वरूप होके संसार के
नाश हेतु प्रगट होते हैं ॥ ६ ॥

चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दविवेकतः गृहीत्वोपादाय असद्व्याजानशुभनिश्चयान् प्रवर्त्तन्ते लोकेऽशुचि-
व्रताः अशुचीनि व्रतानि येषान्ते अशुचिव्रताः ॥ १० ॥

किञ्च विन्तेति चिन्तामपरिमेयाञ्च न परिमातुं शक्यते अस्याः चिन्ताया
इयता सा अपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः
मदाचिन्तापरा इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामाः श्रष्टाद्य-
स्तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इति वं निश्चि-
तात्मान एता वदिति निश्चितम् ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तानेव दुराचाराभसुरान् प्रकामान्नेष्य विगिनष्टि ते चेति ॥ १० ॥

तानेव विधानेन विगिनष्टि किञ्चेति चिन्तामात्रयोगजोभोपायाद्योचनात्तिकाम-

स्यार्माकगटीका ।

अपिच काममात्रिण्येति दम्पत् परिचितं शक्यं काममात्रिन्य दम्भादिभिर्गुक्ताः सन्तः
कुटुम्बवाराधनादौ प्रवर्त्तन्ते कथं समद्व्याजान् गृहीत्वा अनेन मन्त्रेणैतां देवतभाराध्य
महानिधोन् साधयाम इत्यादीन् दुराचाराजान् मोहमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्त्तन्ते अशुचिव्रता
अशुचीनि मद्यमांसादि विषयाणि व्रतानि येषां ते ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कामना भोगादि करने में भी कभी पूरी नहीं होती ऐसी
कामना को अवलम्बन करके दम्भ पायण्ड में युक्त हो कुटुम्ब देवत भूता
प्रेत आदि को आराधना में प्रवृत्त होते हैं सोई कहते हैं कि असद्व्या
जप्रवृत्ति अर्थात् इस मन्त्र के द्वारा इस देवताको आराधना में बहुत
खम प्राप्त होगा ऐसा दुराचर मांइ व्रत जो मनुष्य अङ्गीकार करलेते
हैं अशुचिद्विषयों के अशुचि कहे मदिरा मांस आदि युक्त व्रत होते हैं तेई
मनुष्य इन निषिद्ध कर्मों में प्रवृत्त होते हैं ॥ १० ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थं मन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आशापाशेति आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशते-
र्बद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः काम-
क्रोधौ परमयनं पर आश्रयो येषान्ते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते चेष्टन्ते
कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसञ्चयानर्थप्रचयान्
परः स्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परिभेद्यविषयत्वात् परिमातृमशक्यमाश्रिता इति सखन्तः एष कामोपभोगः परमयनं
सुखस्थितेतावत् पारलिकं तु नास्ति सुखमिति निश्चयवन्त इत्याह एतावदिति ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च चिन्तामिति प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्तामपरिभेद्यां परिमातृमशक्यां
चिन्तामाश्रिता नित्यचिन्तापरा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषां ते एतावदिति
कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चया अर्थसञ्चयानोहन्त इत्युक्ते-
रान्वयः तथाच वार्हेख्यसूत्रे काम एकैकः पुरुषार्थ इति चैतन्यविशिष्टः कामः
पुरुष इति च ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ।

और प्रलय कहे मरण काल पर्यन्त है जिसका अन्त ऐसी जो अपरि-
भेद्य चिन्ता अर्थात् कितनी है इसका ठिकना नहीं तिसके आश्रित कहे
चिन्ताके परायण मनुष्य जिनको कामभोग करनाही परम प्रयोजन है
और कामभोग छोड़ दूसरा और कोई परम पुरुषार्थ नहीं है इतनीही
किये है निश्चय जो लोग ते कुकर्म्म के द्वारा धनसञ्चय करने की इच्छा
करते हैं इसकी पर शोक के साथ अन्वय होती है वृहस्पतिका मूल
प्रमाण देते हैं काम एकैकः पुरुषार्थ इति इसका अर्थ यह है कि चैश्वर्य
विशिष्ट जो काम उसीको पुरुषपद से कहते हैं ॥ ११ ॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्से मनोरथं ।

इदमस्तौदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इदंशब्द तेषामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धं इदंश्च अन्यत् प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरं इदञ्चास्ति इदमपि मे भविष्य-
त्वागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनौ विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आसुरानेव पुनः विधित्वेति आगेति अशक्तोपायार्थविषया अनयगतोपायार्थविषया
मार्चना आशास्ताः पाथा इव पाशास्तेषां गतेर्वेदा इव श्रेयसः प्रख्याव्येत ततो भीष-
माना न इत्थाह आशा एवेति ॥ १२ ॥

तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह इदमद्येति द्रव्यज्ञो हिरण्य्यादि इदमन्यदुत्तुङ्गौ
प्राप्यमानत्वेन विपरितर्कमानमित्येतत् ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतएव आगेति आशा एव पाशास्तेषां गतेर्वेदा इतस्तत् आक्षेपमाणाः काम-
क्रोधपरावस्थाः कामक्रोधी परमयनमाययो येषां ते कामभोगार्थमना तेन चीर्यादि-
नार्थानां सङ्गयान् राशीनीकृतं दृष्ट्वान्ति ॥ १२ ॥

तेषां मनोरथं कथञ्च नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिः प्राप्ते प्राप्स्यामि
मनोरथं मनसः प्रियं स्वप्नमन्यत् एतेषाञ्च लक्षणां लोकानाभिव्यक्तानविमोक्षिताः सन्तो
नरके पतन्तीति धर्तुर्नान्वयः ॥ १३ ॥ किञ्च असाधितं मिदं कृतकत्वं स्वप्नमन्यत् ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इसो मे आशारूप सैकड़ों रसोयीं से बन्ने इधर उधर खँचे जाते
हुये लोग काम क्रोध के आश्रय स्वरूप भूत काम उपभोग के अर्थ अन्याय
कहे चोरी लवारी दगाबाजी ठगी बटपारी से धन बटोरने की इच्छा करते
हैं इसी से वह धन कुकर्म छोड़ सुकर्म में नहीं लगे हैं देखो अज्ञानी
आप अपने हाथ गले में सैकड़ों फाँसी लगाय लेते हैं ॥ १२ ॥

अब ऐसे लोगों के मनोरथ कहिकर उनकी नरकप्राप्तिका वृत्तान्त

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगौ सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुः हनिष्ये चान्यान्वराकान् परानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथापि नास्ति मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नर्मृभिर्न केवलं मानुषोऽहं बलवान् सुखी चाहमेव अन्ये तु भूमि-
भारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यथोक्ते मद्भिप्राये प्रतिबन्धकः शत्रुरपि न सम्भवतीत्याह असायिति त्वत्तो विद्भी-
नानां त्वया परिभवेऽपि त्वत्तुल्यानां शत्रूणां परिभवो निश्चितो न भवतीत्याशङ्क्याह
सर्वथेति अश्वर्यातिरेकेऽपि कुतस्तेषां भोगसामर्थ्यं मित्याशङ्क्याह अहमिति सिद्धत्वमेव
स्फुटयति सम्पन्न इति बलवानोजस्वी सुखी रोगरहितः ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस श्लोक से लेकर चार श्लोक से कहते हैं कि इसी अज्ञान से विशेष मोह को प्राप्त होके नरक में पड़ते हैं देखो उनकी रुचि श्री मनोरथ ये हैं कि आज हमको यह लाभ भया और यह मनभावती प्यारी वस्तु परे कहे आगे की पावेंगे और यह धन हमारा है जन हमारे हैं और फेरभी तजवीज लगाये हैं कि वह धन भी हमारा होगा परन्तु यह नहीं शोचते कि हम किसके हवाले होंगे औ किस गतिकी जाय गे ॥ १३ ॥

और इस शत्रु को हम मार डालेंगे औ इस को मारलिया है और हम जो चाहें सो करे हम कर्त्ता औ हम भोगी हैं हम सिद्ध है जो कुछ करना था करचुके हैं हम बलवान् हम सुखी हैं इन सब बातों का स्मरणतो क्षणभरभी नहीं भूलते परन्तु काल बलवान् की सुधकी तो एकवार्गीही भूलगये हैं कि वह क्या करे गा ॥ १४ ॥

आदोऽभिजनवानस्त्रि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यद्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहकालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेशुचो ॥ १६ ॥

याद्वरभाष्यम् ।

आदो इति आदो धननाभिजनवान् तपपुरुषं यात्रियत्वादि सम्पन्न-
स्तेनापि न मम त्वयाऽस्ति कश्चित् कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुत्यो मया किञ्च यद्ये
यागेनाप्यन्यानभिभवित्वा दास्यामि नटादिभ्यः मोदिष्य हर्षातिशयं
प्राप्स्यामीत्येवं अज्ञानेन विमोहिताः अविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

अनेकंति अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्ते विविधं भ्रान्ता

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विद्यावृत्तधनाभिजनैः सत्तुल्यो नास्तीत्याह आदो इति तथापि यागदानाभ्यान्तु
फलं वा कश्चिदधिकं न विष्यन्तीत्याह आदो किञ्चेति न च तेषामेतेषांभिप्रायः साध्या-
नित्याह इत्येवमिति ॥ १५ ॥

स्वामिजनटीका ।

किञ्च यावद् इति आदो य इतिमभ्यस्यः अभिजगाम् इत्यादिः यजेत यागाद्यनु-
ष्ठानेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः सकाशात्कर्मणि प्रतिष्ठां प्राप्तामि दास्यामि स्वावकेभ्यश्च
मोदिष्ये इत्येवमिति ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और हम धनी हैं हम अभिजनवान् अर्थात् कुलीन तथा यज्ञ दान
आदि जो कभी किया तो समझते हैं कि हमारी वरावर और किसीने
नहीं किया लोगों में हम बड़ी प्रतिष्ठा पावेंगे अर्थात् प्रशंसा होगी और
जो कोई हमारी स्तुति करेगा उसको हम धन वस्त्र आदि देंगे और उसपर
प्रसन्न होंगे इसप्रकार के मनुष्य अज्ञान से विमोहित मिथ्या अभिनि-
वेश का प्राप्त कहें झूठे मनोरथों में डूबे हैं ॥ १५ ॥

आत्मसम्भावितास्तस्या धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनेकचित्तविस्त्रान्ता मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानन्तदेव जाल-
मिवावरणात्मकत्वेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु काम्यन्त इति-
कासाः विषयास्तेषामुपभोगेषु तत्रैव निषणाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः
पतन्ति नरकोऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

आत्मेति आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टयात्मनैवात्मनि सम्भावि-
ताः आत्मसम्भाविताः साधुभिः स्वस्या अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता
धननिमित्तोमानमदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञै-
र्नाममात्रैर्यज्ञैस्तेर्दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं विहिताङ्गेति कर्तव्य-
तारहितेः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्तप्रकारविपर्ययेण कल्याणत्वविवेकविकल्पानां किं स्वादित्यपेक्षायासाह अनेकेति
कासा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तैरूपभोगेष्वाति यावत् ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवम्भूता यत् प्राप्नुवन्ति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु प्रवृत्तं चित्तं तेन विभ्रान्ता
विचित्राः तेनैव मोहमयेन जालेन समावृता यत्स्था इय मूलमयेन जालेन यन्निताः
एवं कामभोगेषु प्रसक्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽशुचौ कश्चिन्ने नरको पतन्ति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

ऐसे मनुष्य जिसप्रकार का फल पावते हैं सो श्रुती कि अनेकचित्त
कहे मनकी लाषीं अभिलाषीं मे प्रवृत्त जो चित्त तिस से विज्ञेपको प्राप्त
ये लोग सोई सोई मोहजाल से घरे हुये अर्थात् सूत के जाल से बद्ध
मनुष्य के समान बन्धे हैं और कामभोग मे आसक्त हो अशुचि जो क्लेश
युक्त नरक तिस मे हीं पडते है ॥ १६ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्चसंश्रिताः ।

समात्मत्मपरदेहेषु प्रविषन्तोऽथसूयाः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु तेषामपि केषांश्चिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतीत्युक्तं वैतरण्यादौ
पतनमिति चेत्तत्राह आत्मेति आसुरीसम्यग्दर्शमिजातैरधर्माजातमेव सधीयते पृथ्नेरपि
वैदिके कर्मणि नैव पुण्यमित्युक्तं ॥ १७ ॥

स्वामिमतटीका ।

यज्ञ इति च यस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दम्भाहङ्कारादिप्रधान एवं न तु
शान्तिक इत्यभिप्रायेणाह आत्मेति हास्यां आत्मनैव सम्भाविताः पूज्यतां नीताः न तु
साधुभिः कैश्चित् व्यतण्ड्य स्तब्धा अनन्धाः धनेन चो मानो मदश्च ताभ्यां समन्विताः सन्तः
ते नाममात्रेण ये यज्ञास्ते नामयज्ञाः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीष्येवमादिनाममात्र-
प्रसिद्धे च यज्ञास्तैर्यजन्तं कथं दम्भेन न तु अज्ञया अविधिपूर्वकश्च यथा भवति तथा ॥१७॥

भाषा अनुवाद ।

यज्ञ करि के श्रीरों से हम बड़ी प्रतिष्ठा पावें ऐसे जो उन के मनोरथ
जो पीछे पंद्रहें श्लोक में कहा वह अभिलाष केवल दम्भ अहंकार आदि
प्रधान है सतीसु सप्रधान नहीं हैं इस अभिप्रायपर दो श्लोक से कहते
हैं कि आप अपने मनसे सम्भावित कहे महात्मा बनेहैं पर कोई साधु
उनकी प्रतिष्ठा नहीं करते हैं इसी से वे शुष्क अर्थात् अनम्रस्वभाव कहे
कठोरचित्त मनुष्य धनादि से जो मान श्री अहङ्कार तिस से युक्त होय यज्ञ
दान आदिका तो केवल नाममात्रही है पर करते हैं इसवास्ते कि फलाना
आदमी बड़ा पूजा करने वाला श्री दानो है हमार नाम इसलोकमें
ऐसे प्रसिद्ध होय इस वासना से यज्ञ दान करते हैं वह यज्ञ करना
कोसा है सो कहते है कि वे केवल अपनी स्वाति लाम को छोड़ श्रीर
कुछ अज्ञा से नहीं करते हैं तो अविधिपूर्वक यज्ञ दान जेसे हैं यह भी
तैसे ही निःफल है यह जानी ॥ १७ ॥

अहङ्कारभाष्यम् ।

अहमिति अहङ्कारमहङ्कारमहङ्कारः विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरा-
त्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मनमहमिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्ट-
तमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनाञ्च मूलं तं परिगृह्य तथा बलं
पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पं दर्पो नाम यस्तोद्वेगधर्ममतिक्राम-
तीति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः कामं स्वादिविषयं क्रोधननिष्ट-
विषयं एतानन्याञ्च महतो दोषान् संश्रिताः किञ्च तेषामीश्वरं आत्मपरदेहेषु
स्वदेहे परदेहेषु च तद्वृद्धिकर्मसाक्षीभूतं मां प्रदिषन्तो मच्छासनाति-
वर्त्तित्वं प्रदेष्टुं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असह-
जानाः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अङ्गज्ञानात् पुनरासुरा दूरादेशोद्विजन्त इत्याह अहङ्कारमिति अहङ्कारमेव स्मोर-
त्यति विद्यमानैरिति अध्यारोपितवैशिष्ट्यविषयत्वादहङ्कारस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्मकमाह
अविद्याख्य इति विवेकिभिरुक्त्यातिवत्तादेव हेयत्वं सूचयति कष्टतम इति तदेव संश्रयति
सर्वैति तं संश्रिता इति सम्बन्धः कार्यकारणसामर्थ्यसुक्तिविशेषणं यत्वं अहङ्कार एव
अहदवधीरणार्थान्तत्वेन परिणतो दर्पस्तं व्याकरोति दर्पो नामेत्यादिना कन्याञ्च दोषान्मा-
त्र्यादीन् केवलं उक्तमेव तेषां विशेषणं किन्तु कष्टतममस्ति विशेषणान्तरमित्याह किञ्चेति
यद्यमीश्वरं प्रतिद्वेषस्तेषां सम्भाव्यते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रतिद्वेषः नहि
तत्र भोक्तारमन्तरेणैव रस्यावस्थानमित्याशङ्क्याह तद्वृद्धोति तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव
यकटयति मच्छासनेति ईश्वरस्य शासनं श्रुतिस्मृतिरूपान्तद्विवर्त्तित्वं तदुक्तार्थज्ञानानुष्ठान-
मराडुसुखत्वं ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अविधिपूर्वकमेव प्रपञ्चयति अहङ्कारमिति अहङ्कारादीन् संश्रिताः सन् आत्म-
परदेहेषु आत्मदेहे परदेहेषु च चिद्देशे स्थितं मां प्रदिषन्तो अजन्ते दम्भयन्तेषु
अज्ञाया अभावादात्मनो द्वयैव भीडो भवति तथा यस्यादीनामप्यविचित्रा हिंसायां
चैतन्यद्रोह एवावशिष्यत इति प्रदिषन्त इत्युक्तं अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु
हीनारोपकाः ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रं मशुभानासुरगैष्वेव योनिषु ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तानहमिति तानहं सखांन् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विष-
तस्य मां क्रूरान् संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु नराधमान् अधर्मदोषव-
त्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभान् अशुभकर्मकारिण आसु-
रीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादिवोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तेषां कृषिजेष्वप्युपायसुराणां किं स्यादिति तदाह तानिति भगवतो नैर्धृय-
मग्रां प्रत्यादिशति अधर्माति ॥ १६ ॥

खाभिकृतटीका ।

तेषां कटाक्षितप्यासुरस्यपापव्यतिर्नभवतीत्याह तानीति द्वाभ्यां तानहं मां द्विषतः
क्रूरान् संसारेषु अकर्मस्यमार्गेषु तत्पाप्यासुराणां रातिक्रान् व्याघ्रसर्पादि योनिष्वजस्रमन-
वरत क्षिपामि तथा पापजमेणां तापार्गं कञ्च तदानीयर्थः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब अधिधिपूर्वक का प्रकाश करने हैं कि अभ्यसूयक कहे निन्दा
करने वाले मनुष्य अर्थात् भगवान् कहते हैं कि मेरे पथ के अवलम्बा
पुरुषों के गुणों में दोष लगानेहारे मनुष्य अहङ्कार बल और प्रगल्भता
को डाँटापन तथा काम और क्रोधका आश्रय कर अर्थात् ब्रह्मद्वेष अपनी
देह और परकी देह में चेतन ज्ञानरूप से टिका जा मे हूँ सो सम्पूर्ण
रूप के मेरे प्रति द्रोहकारी यज्ञ आदि करते रहते हैं परन्तु मारेदम्भ के
यज्ञादि में अहं के बिना अपने का हथा क्लेश देते हैं और पशु आदि
को भी अधिधिपूर्वक हिंसा करने से चतन्य जीव का द्रोहभाव ही
कल उत्पन्न होता है और तो कुछ हाथ नहीं लगता इससे ये मनुष्य
मेरे द्रोह करनेवाले मेरे शत्रु के तुल्य हैं इससे इन हत्यारों को जा फल
मिलेगा वह इस से जानकी ॥ १६ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आसुरीमिति आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि अविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलान्तेव योनिषु जायमाना अधिगच्छन्ति ते मूढा मामीश्वरं अप्राप्य अनासाद्यैव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्ति अधमां निक्षुब्धतमाङ्गतिं मामप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्का ततो मच्छिन्नित साधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते अयो भविष्यति नेत्याह आसुरीमिति तेषामीश्वरप्राप्तिशङ्काभावे कथन्तद्विषेधः स्यादित्याशङ्काह मासित्यादिना यस्मादासुरी सम्पदनर्थपरस्परया सर्वपुरुषार्थपरिप्रलम्बिनी तस्माद्यावत् पुरुषः स्वतन्त्रो न काञ्चित् पार-वश्यकरीं योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

स्वामिभक्तटीका ।

किञ्च आसुरीमिति ते च मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशङ्कापि न कुतश्चैषां मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्राप्य ततोऽप्यधमां कृमिकोटादिगतिं यान्तीत्युक्तं शेषं स्पष्टम् ॥२०॥

भाषा अनुवाद ।

श्री उनका आसुरी स्वभाव कभी जाता नहीं यह दो श्लोकसे कहते हैं कि हमसे द्वेष करनेवाले क्रूरस्वरूप नराधमोंको मैं जन्म सृष्ट्युत्पत्ती मार्ग-रूप संसारमें आसुरी कहे अतिक्रूर व्याघ्र सर्प आदि दुष्टयोनिसे हमेशा-फेंका करता हूँ अर्थात् उनको वही निषिद्ध योनि मिला करती हूँ ॥१८॥

और एव कहनेसे इस श्लोकमें यह कहा कि हे कौन्तेय अर्जुन बहुत जन्म आसुरी योनिमें प्राप्त जो मूढ़ जन उनको मेरी प्राप्तिकी शङ्का कहाँ है वलु मेरी प्राप्तिकी उपाय जो सन्मार्ग उसको भी न पावके असुरादि योनिसे भी अधम जो कृमि कोटादि गति तिस दुर्गतिको वे जातेहैं ॥२०॥

त्रिविधं नरकस्थं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

शाङ्खरभाष्यम् ।

सर्वस्याः आसुर्याः सम्पदः संनिपोऽयमुच्यते यस्मिंस्त्रिविधे सर्वाभिरा-
सम्पदेदीप्तस्तोऽपान्तर्भवति यत्परिहारेण परिहृतव्यं भवति यन्मूलं सर्व-
स्यानर्थस्य तदेतदुच्यते त्रिविधमिति त्रिविधं नरकद्वारं त्रिप्रकारं नरकस्थ
प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मनः यद्व्याजं परिगन्त्रेव नश्यति आत्मा कस्मैचित्
पुनर्प्राप्तो योऽर्थो न भवतीति तदुच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत्
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् यत एतद्वारे नाशनमात्मन
स्तस्मात् कामादितयमेतत् त्यजेत् त्यागस्तुतिरियं ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथमाहरी सम्पदनलभेदनीयं पुनरायुषेणापि परिहर्तुं शक्येत्याशङ्क्याह सर्वस्येति
संनिपोऽपान्तर्भावश्च यत्किञ्चित् कामादी त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पदो दक्षान्मर्षादपि
कथमसौ परित्यज्यते यत्राह आपरिग्रहेणेति कामादिपरिहारेणासुरीसम्पदोदपरि-
हारेणैव कथं सर्वानर्थपरिहर्तृमसि कामादिरूपं यन्मूलमिति कथमासौ त्रिविधं नाश-
श्रुतिं तदाह कस्मैचित् त्रिविधमपि सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विधेयतो
दर्शयति किं तदिति तस्मादिति व्याचष्टे यत इति कामादित्यागे सति अनर्थविधयश्च येषां
प्रतिवन्धनित्वात् ज्ञातामिति भाः ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

लङ्कनाभासुरदोषाणां लब्धे सकलदोषमूलभूतदोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह
त्रिविधमिति कामः क्रोधो लोभश्च इतीदं त्रिविधं नरकस्थं द्वारं जत एवात्मनो नाशनं
भीचकोनिप्रापकं तस्मादेतत् त्रयं सर्वोत्थना त्यजेत् ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्व कहे हुए सब आसुरी दोषोंके मध्यमे सकल दोषके कारण रूप
को तीन दोष तिनको मट्टाड़ी त्याग करना योग्य है सोई कहतेहैं कि
काम क्रोध औ लोभ ने तीन दोष नरकके द्वार स्वरूप हैं तो क्यों न नीच

एतैर्विसुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतैरिति एतैर्विसुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःख मोहात्म-
कस्य द्वााराणि कामादयस्त्रैरेतैस्त्रिभिर्विसुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति कि-
मात्मनः श्रेयो यत् प्रतिबद्धः पूर्व नाचरति तदपगमादाचरति ततस्तदा-
चरणतया याति परां गतिं मोक्षमपि इति ॥ २२ ॥

सर्वस्यैतस्यासुरीसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेय आचरणस्य शास्त्र कारणं शा-
स्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथा अतः यः शास्त्रेति यः शास्त्रविधिं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरीं च सम्पदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्यग्धीद्वारा लभते
किन्तु कौकिकमपि सुखमाप्नोति नित्यमित्यपेक्षः ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

त्यागे विशिष्टं फलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादि-
भिविमुक्तो नर आत्मनः श्रेयःसाधनं तपो योगादिकमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

यौनि प्रामिके करनेवाले हीन इसीसे मुसुलु कहे मुक्तिकी इच्छा रखने-
वाले इन तीन दोषोंकी सवतरह से त्याग करते हैं क्योंकि ये अनर्थके
मूल हैं और देखो कैसे दुःख दाई है ॥ २१ ॥

अब इन तीन दोषोंके त्याग करनेसे विशेष फल कहते हैं कि हे
कौन्तेय अर्जुन तम कहे नरकके द्वार स्वरूप काम आदि तीन दोषसे
अच्छीतरह मुक्त पुरुष अपने कल्याण के साधन स्वरूप तप योग आदि
आचरण सदा करतैहैं और तिसके अनन्तर मुक्ति पद को पावते हैं ॥ २२ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति दैवासुरसम्पद्भिर्भागयोगो नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रं वेदः तस्य विधिं कर्तुं व्याकर्तव्यज्ञान कारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्-
 सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् न स सिद्धिं पुरुषार्थयो-
 ग्यतामाप्नोति नाप्यस्मिन् लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मो-
 क्षं वा प्राप्नोति ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

आसुर्याः सम्पदो रज्जने श्रेयसश्च करणे किं कारणं तदाह सर्वस्येति तस्य कारणत्वं
 साधयति शास्त्रेति उक्तमपजीव्यानारम्भोक्तं मवर्त्तयति अत्र इति शिष्येति बोध्यतेऽनेना-
 प्यर्थो, न इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युच्येत्य व्याचष्टे कर्तव्येति कामस्य कारणं
 कामकारः तस्माद्वेतोरित्युच्येत्य कामापीना शास्त्रप्रसूखस्य प्रवृत्तिरित्याह कामेति
 कामार्थानधत्तेः सदा पुरुषार्थयोग्यस्य सर्वं पुरुषार्थसिद्धिरित्याह नापीति ॥ २३ ॥

आमिकृतटीका ।

कामादित्याग्य स्वधर्माचरणं विना न सम्भवतीत्याह य इति शास्त्रविधिं वेद-
 विहितं धर्मसुसृष्ट्यर्थः कामचारतो यथेष्टं वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न
 च सुखमपश्यति न च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

कामादि त्याग करना भी स्वधर्म आचरण के बिना नहीं होसके है
 यही कहते हैं कि शास्त्र की विधि कहे वेद में विहित धर्मका त्याग
 करके जो मनुष्य अपनी इच्छाके अनुसार कर्म करते हैं वे सिद्धि कहे तत्व-
 ज्ञान को नहीं पावते हैं और उपशम अर्थात् शान्तिरूप सुख भी नहीं
 पावते और न उत्तम गति जो मुक्ति तिसको पावते हैं ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्मादिति तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानं साधनन्ते तव कर्माकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामती ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवं लक्षणं तेनोक्तस्वकर्म यत्तत् कर्तुमिहाहं इह इति कर्माधिकार भूमिप्रदर्शनार्थं इति ॥ २४ ॥

इति शाङ्करभाष्ये षोडशोऽध्यायः ।

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रादन्ते कर्माणि निष्कलत्वे फलितमाह तस्मादिति कर्तव्याकर्तव्यो धर्माधर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणात्वेऽपि मम किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह अत इति स्वकर्म लक्षितं बुद्ध्वादि इति शब्दोऽध्यायसमाप्तरर्थः तदनेनाध्यायेन प्राग्भवोक्तकर्मावासानुसारेणाभिव्यज्यमान-सात्त्विकादि प्रकृतित्वविभागेन दैव्यासुरोतिसम्पदद्वयमादानहानाभ्यामुपदिश्य कामक्रोध-लोभानपह्नाय पुरुषार्थिना शास्त्रश्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्द्धारितम् ॥ २४ ॥

इति आनन्दगिरिकृतटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यञ्चेत्यस्या व्यवस्थायां ते तव शास्त्रस्मृतिस्मृति-पुराणादिकमेव प्रमाणं अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्त्तमानः यथाधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिदम्बग्नानसुक्तीनामित्यर्थः देवदैतेय-सम्पत्तिसंविभागेन षोडशे तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्त्विकस्वेति दर्शितम् ॥ २४ ॥

इति स्वामिकृतटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब तात्पर्य कहते हैं कि यह काज श्री यह अकाज इसकी व्यवस्था कहे निर्णयमे तुमको शास्त्र श्री वेद स्मृति कहे धर्मशास्त्र श्री पुराण प्र-मा णस्वरूप है इससे शास्त्रको विधिमे कहे जो कर्म तिनको जानिकर इस कर्म अधिकार मे वर्त्तमान तुम अपने अधिकार के अनुरूप कर्म करने को योग्यहोउ जिस हेतु सत्त्वशुद्धि श्री सम्यक् ज्ञान श्री मुक्ति के विषयमे भी कर्म ही मूल कहे कारणस्वरूप है ॥ २४ ॥

इति श्रीजगन्नाथ शक्तकृत मनभावनी नाम भाषाटी कायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्त इति भगवाक्यात् लब्धप्रश्रयौजो अर्जुन उवाच
ये शास्त्रेति ये कश्चित् श्रविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृति-
शास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्यन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धयान्विताः श्रद्ध-
यास्तत्त्वबुद्धयान्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिस्मृतिलक्षणं वा कश्चित् शास्त्रविधिं
पश्यन्तो हृदयवह्णारदयनादेव श्रद्धधानतया देवादीन् पूजयन्ति ते इह
शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः इत्येवं गृह्यन्ते ये पुनः कश्चित्
शास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्या यथाविधि देवादीन् पूजयन्ति ते
इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त इति न परिगृह्यन्ते कस्मात् श्रद्धयान्वित-
त्वविशिषयात् देवादिपूजाविधिपरं कश्चित् शास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्या

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

शास्त्रिकानां शास्त्रिकावाह्य शास्त्रैतत्त्वगुणं गतिरुक्ता सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रान-
भिधानं गतिं जिज्ञासया पृच्छनोयाह तस्मादिति यजन्त इति यागपक्षेण दानादे-
रूपपक्षेण यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तदुत्सृजन्ति कथं तर्हि श्रद्धायां यागादि कुर्वन्ति
नहि आनं विना श्रद्धया यागादि कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह श्रुतीति ननु शास्त्रोक्तं विधिं
पश्यन्तोऽपि वैचित्र्यदृष्टेः स्तोत्रपेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते तेषामिह वे शास्त्रविधि-
मुत्सृज्येति यद्वा भविष्यति चेच्छाह वे पुनरिति तेषामत्रापरिपक्षे प्रसङ्गपूर्कं हेतु-

शास्त्ररभाष्यम् ।

अह्वानतया तद्विहितया देवादिपूजायां अह्वयान्विताः प्रवर्तन्ते इति न
शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्तस्मात् पूर्वोक्ता एव ये शास्त्रविधिसुतसृज्य यजन्ते
अह्वयान्विताः इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामेवभूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण-
सत्त्वमाहोरजस्तमः किं सत्त्वनिष्ठावस्थानमाहोस्वित् रजोऽथवा तम
इति ॥ १ ॥

आनन्दशिरकृतटीका ।

काह कस्मादिति शास्त्रज्ञानानुपेक्षावतां अहेऽपि विशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्या-
प्याताम्बैवमित्याह देवादीति अह्वयानतया तद्वत्सृज्येति सम्बन्धः शास्त्रोक्तं
विधिभक्षिमच्छतामपि तत्रवधाय स्वेच्छया देवपूजादीं प्रयत्नानामाहुरेवेवान्तर्भावो
यस्मादन्तराख्याये भिन्नस्तस्यादास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्ति इत्युपसंहरति यस्मादि-
पूर्वोक्ता, शास्त्रांशिता उद्भव्यरहाराहुसारिण इति यावत् तैः अह्वया क्रियमाणं कर्म
कुल प्रवेयत्यतीति गृह्यति तेषामिति का निष्कल्येतद्विद्वदिति सत्त्वमिति ॥ १ ॥

श्रीभक्तिवटीका ।

उक्ताधिकारहेतुर्न अज्ञा सख्या च सात्त्विकी इति वृत्तद्वये गोयश्रद्धाभेदस्त्रिषोड-
शे पूर्वध्यायान्ते यः शास्त्रविधिसुतसृज्य वर्त्तते कामचारतः न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यने-
न शास्त्रोक्तविधिसुतसृज्य कामचारेण वर्त्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्युक्तं तत्र शास्त्रविधि-
सुतसृज्य कामचारं विना अज्ञया वर्त्तमानानां किमधिकारोऽस्ति नास्ति वेति बुभुक्षया
अर्जुन उवाच य इति अत्र च शास्त्रविधिसुतसृज्य यजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्या तमुक्तं ध्य-
वर्त्तमानो न गृह्यन्ते तेषां अह्वया यजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हि अज्ञा न चासौ
शास्त्रविद्वेऽर्थे शास्त्रज्ञानवतां स्थम्भवति तानेयाधिकृत्य त्रिविधा भवति अह्वेति यजन्ते
सात्त्विका देवाभित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च अतो नात्र शास्त्रसंविनो गृह्यन्ते अपिठ लेशबुद्ध्या
वा आलास्याद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारप्रस्मरावशेन अज्ञया कृचिदेवता
राधनादौ प्रवर्त्तमाना गृह्यन्ते अतोऽयमर्थः ये शास्त्रविधिसुतसृज्य दुःखबुद्ध्या आलस्यज्ञा
यनादृष्ट्य केवलमाचारप्रमादग्रेण अज्ञयान्विताः सन्तो यजन्ते तेषान्तु का निष्ठा का स्थितिः
का आश्रयः तासेन विशेषेण गृह्यति किं सत्त्वं आहो किं रजः अथवा तम इति तेषां तादृशो
देवपूजादिप्रवृत्तिः किं सत्त्वसंश्रिता रजःसंश्रिता तमःसंश्रिता वेत्यर्थः अज्ञायाः सात्त्वि-
कत्वात् क्लेशबुद्ध्या आलस्येन च शास्त्रानादरस्य राजसतामसत्वात् त्रिविधा सद्वेदः यः

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकौ राजसौ चैव तामसौ चेति तां शृणु ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकाऽहो
स्मिदाजस्रुत तामसीति सामान्यविषयोरयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचन-

स्वामिशब्दोक्तः ।

सत्त्वमंत्रिता तर्हि जेनामपि सात्त्विकत्वाद् यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारः स्वादन्यथा नेति
तात्पर्यायः ॥ १ ॥

भाषा अनुवादः ।

तत्त्वज्ञान के अधिकारी होने में जो सात्विकी लड़ा है सोई मुख्य
कारण है यह पूर्व कहा है इसमें अब सत्रहें अध्याय में भगवान् श्रद्धा
के तीन भेद कहेंगे और जो सारहें अध्याय में यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य
वर्त्तते कामचारतः इस तीसमें श्लोक से कहा कि वेद वा शास्त्रकी विधि
छोड़ि अपनी इच्छा के अनुसार कर्म करने वाले की तत्त्वज्ञान नहीं
होता है तो विधि त्याग करिके श्रद्धा में कर्म में वर्त्तमान जनों को
तत्त्वज्ञान का अधिकार है कि नहीं यही ज्ञात होने को इच्छा से
अर्चन कहते हैं कि जो मनुष्य वेदशास्त्र को विधि को दुःख समझकर
अथवा आलस्य से त्याग करिके केवल लोकाचार के अनुसार श्रद्धायुक्त
होय यज्ञ दान आदि कर्म करते हैं उनकी निष्ठा कहे स्थिति कैसी
होती है इसी को पृक्त है कि हे कृष्ण उनकी जो देवपूजा अथवा
यज्ञ आदि है सो सात्त्विकी राजसी किंवा तामसी है यह तीन प्रकार
की शंका होती है जो से पूर्वोक्त कर्मकारी लोग सतीगुणों हाय तो
सात्विक हेतु से तत्त्वज्ञान में उनका अधिकार होशकै है और जो
सतीगुणसे युक्त न होय तो वह अधिकार नहीं होशकता है यह
अर्चन के पूरने का तात्पर्य है ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

महतीति त्रिविधेति श्रीभगवानुवाच त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति अद्वा यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्मादि-संस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृता देवपूजादिविषया राजसी रजोनिर्वृता यक्षरक्षःपूजादिविया तामसी तमोनिर्वृता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयेवं त्रिविधान्ता-मुच्यमानां अद्वां शृणु सर्वं त्रिविधा भवति ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकतटीका ।

कार्याणां कारणैर्व्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यनाह एतदिति विशेषनिष्ठसुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति किमिति अद्वात्वे विध्यं प्रश्नादुपलुक्तमुच्यते तत्राह यस्यामिति अद्वापूर्विकायां क्रियायामिति यावत् अद्वात्वे विध्यं हेतुमाह सास्वभावजोति स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति जन्मान्तरेति कथं त्रिविधेत्येजाया-माह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ता अद्वा स्वभावजोति तत्राह तामिति ॥ २ ॥

स्वामिश्रुतटीका ।

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव भवति अद्वा लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानानां देहिनां वा अद्वा सा तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति तत्र हेतुः स्वभावजा स्वभावः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभावसन्ध्याकर्तुः सामर्थ्यं हि शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तेषां नास्ति अतः केवलं पूर्वस्वभावेन भवन्ती अद्वा त्रिविधा भवति तामिमां त्रिविधां अद्वां शृणु इति तदुक्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकोह कुरुनन्दनेत्यादिना ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

इसका उत्तर भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं कि यह जो वेदशास्त्र के क्रम से भगवदर्चन करने वालों की सात्त्विकी अद्वा एकही प्रकार की है पर हां लोकाचार अनुसार कर्म अनुष्ठान करने वालों की जो अद्वा सोई सात्त्विकी राजसी तामसी तीन प्रकारकी होती है तिस का कारण यह कि स्वभाव कहे पूर्वकर्म के संस्कारवशते उत्पन्न जो अद्वा उसको स्वभावजा कहते हैं इससे स्वभावको अन्यथा करने में निश्चित

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भावत ।

श्रद्धासंयोग्यं पुरुषो यो दच्छद्दः स एव सः ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सत्त्विति सत्त्वानुरूपा विधित्तंस्कारोपेतान्तःकरस्यानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भावत यद्येवमतः किं स्वादित्युच्यते पञ्चाशवः श्रद्धायाः कथं पुरुषः संसारो जीवः कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तत् पञ्चदानुरूप स एव स जीवः ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिरत्नदीपिका ।

साचीनकर्मोद्योगिता विविधा भावना स्वभावाभिज्ञा विविधायाः श्रद्धायाः निमित्त-
मित्युक्तमित्युपादानस्य दर्शयति सत्त्वमिति 'सत्त्वविशेषोपादाना श्रद्धा सत्त्वविशेषे
विविधेति पार्थिवः । कथं' निमित्तं सात्त्विकानिमज्जारा श्रद्धायाः । (आनन्दगिरि-
मुषमुक्तमिति सत्त्वानः पुरुषे शरीरेति । सात्त्विकं निमित्तमश्रद्धायाः तद्वैयर्थ्यं दर्शयति
सत्त्वानः परित्यजति उद्ध्वज इति श्रद्धासंयोग्यं प्रत्यक्षं भाषयति कथमिति श्रद्धा संयोग-
विहिते पुरुषे सात्त्विके प्रत्यक्षेति तस्य श्रद्धासंयोगविहितत्वार्थः ॥ ३ ॥

स्वामिभगवद्गीता ।

ननु श्रद्धा सात्त्विकेव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव श्रीभागवते उद्धवं प्रति निर्दिष्टत्वात्
यद्योक्तं यमो दमस्ति तच्छ्रेष्ठा तमः सत्त्वं दया कृतिः तद्विष्णुगोच्युहा श्रद्धा
हृदिस्थादिः स्मिन्वृत्तिः इत्येताः सत्त्वसत्त्व इति कथं कथं तस्यास्ते विध्युच्यते
इत्यं तथापि एतन्मोक्षित्वेन सत्त्वस्य त्वैविष्यात् श्रद्धाया अपि त्वैविष्यं वदत

भाषा अनुवाद ।

समर्थ जी शास्त्रीक त्रिवेक का ध्यान भी लांकाचार कर्म करनेवालों को
नहीं है इससे शुद्ध पूर्वस्वभाव के क्रमसे उत्पन्न जो श्रद्धा भी तीन प्रकारकी
होती है सो तीन भेद हम से श्रद्धा परम भगवत् अर्चनविषयक
सात्त्विकी श्रद्धा जो एकही प्रकार की है संभो व्यवसायादिका बुद्धिकेह
कुरुनन्दन इस दूसरी श्रद्धाय के एकतालोशये श्लोक में कहो गई है
यह जानो ॥ २ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

स्वामिमतटीका ।

इत्याह सत्त्वेति सत्त्वानुरूपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनो वा लोकस्य अज्ञा भवति तस्मादयं पुरुषो लौकिकः अज्ञाविकारः त्रिविधया अज्ञस्य विक्रियत इत्यर्थः तदेवाह यो यच्छुद्धः बाह्यी अज्ञा यस्य स एव सः तादृशअज्ञायुक्तः स एव इति यः पूर्वं सत्त्वोत्कर्षेण सात्त्विकअज्ञायुक्तः पुरुषः स पुनस्तत् संस्कारेण सात्त्विकअज्ञायुक्त एव भवति यस्तु राजस उत्कर्षेण राजसअज्ञायुक्तः स पुनस्तादृश एव भवति यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसअज्ञायुक्तः स पुनस्तादृश एव भवतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्त्तमाने एवं सात्त्विक राजस तामस अज्ञा व्यवस्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानान्तु स्वभावविजयेन सात्त्विकी एकैव अहेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वपक्ष कहते हैं कि हाँ अज्ञा सात्त्विकी है क्योंकि श्रीभगवान्ने एकादश स्कन्धमें पचीसवें अध्यायके द्वितीय श्लोकसे सत्त्वकार्थरूप ही उद्भवके प्रति निर्देश किया है कि शम दम तितिक्षा ज्ञान तप सत्य दया क्षमति सुष्टि त्याग भविष्या अज्ञा सज्जा श्री आत्मनिर्वृत्ति कहे आत्मसुख ये सब होती सतीगुण ही की है इससे अज्ञा तीन प्रकार कैसे कहते हैं जो ऐसा कहो तो श्रुति कि हाँ सत्य कहते ही पर तथापि रजो गुण श्री तमोगुणके संयोगसे सत्त्वगुण की तीन प्रकारता हेतुक सात्त्विक अज्ञाभी जो तीन प्रकार होती है सोई कहते हैं कि जो पूर्व सात्त्विक स्वभाव था सो उसके संस्कार से फिरभी सात्त्विक अज्ञायुक्त होता है और जो रजोगुण प्रकाश था सो रजोगुण स्वभाव होता है श्री तमोगुण वालोंकी तमोगुणी अज्ञा होती अर्थात् तामसयुक्त होते हैं इस कारण लोकाचार कर्मकारी ऐसे सात्त्विक राजस तामसरूप तीन प्रकार अज्ञाका निर्देशमात्र कहे देखाया है परन्तु जो लोग शास्त्रके ज्ञान या प्रगट विवेक ज्ञानसे युक्त हैं तिनका स्वभाव सर्वोत्तम होनेके बावले एकही प्रकारकी अज्ञा होती है इतनाही इस प्रकरणका तात्पर्यार्थ है ॥ ३ ॥

अग्रास्तविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोजनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

तत्र च कार्यं च लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह यजन्ते
इति यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान् यच्चरन्नांसि राजसाः
मेतान् भूतगणांश्च सतमाद्यकादींश्च अन्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युक्तगै तत्र कश्चिदेव
सहस्रेषु पूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति बाह्येन तु रजोनिष्ठाः तमो-
निष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति कथं अग्रास्तेति अग्रास्तविहितं न शास्त्रविहितं
अग्रास्तविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्त्तयन्ति
ये तपो जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ता दम्भाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां

आनन्दनिरिकृतटीका ।

तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यजोक्तस्य पुरुषस्य प्राप्तं यज्येत्याहङ्काराह तत्रत्येति
अभिज्ञतस्य यज्ञाप्रधानत्वादिति यावत् देवा वस्त्रादयो यज्ञाः कुमेरादयो रक्षांसि नैर्ऋता-
दवः जभर्मात् प्रपञ्चता विप्रादयो देहपातादूर्ध्वं वायुदेहमावृत्ताः प्रेताः यभ्यश्च यथायथ-
काराभ्य देवादवः सान्त्विकराजसतामसान् कामान् प्रवच्छन्तीति सामर्थ्यादवगतव्यम् ॥ ४ ॥

आभिज्ञतटीका ।

सान्त्विकादिभेदेनैव कार्यं भेदेन प्रपञ्चयति यजन्ते इति सात्त्विका जनाः सत्त्वप्रक-
तीन् देवानेव यजन्ते पूजयन्ति राजसास्तु रजःप्रकतीन् यजन्त राजसंश्च यजन्ते यते-
भ्योऽप्ये विष्वक्कास्तामसा जनस्तामसानेव मेतान् भूतगणांश्च यजन्ते सत्त्वादिप्रकृतीनां
तत्तद्देवादीनां पूजाद्विभिन्नतत्पूजकामां सान्त्विकादित्वं प्राप्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

सात्त्विक आदि की गुणके भेद है उनको कार्यके भेदसे विस्तारकर
कहते हैं कि सात्त्विक स्वभाव के जन सत्त्वप्रकृति वाले देवताओं को पूजते हैं
विष्वक्, राजस स्वभाव रजःप्रकृति देवता औ यज्ञ राक्षस आदिकों को
पूजते औ तामसी तमोशुषी भूत मे त पिशाचोंको पूजते हैं ॥ ४ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राम मचेतसः ।

साञ्जैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्धासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

संयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलङ्गाम-
रागबलान्ते नान्विताः कामरागबलेर्वान्विताः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते कुतः कार्यलिङ्गकानुमानेनेति तत्राह
एवमिति सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपं दर्शयति तत्रेत्या-
दिना राजसानाञ्च प्राचुर्यं प्रशङ्काया विदुषोति कथमित्यादिना कामश्च कामान्वितविषयो
रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषः तत्कृतं तद्धिमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

राजस तामसेष्वपि पुनर्विशेषान्तरमाह अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्यां शास्त्रविधिसंज्ञान-
न्तोऽपि केचित् प्राचीनपुरुषसंस्कारेषोक्तमाः सात्त्विका एव भवन्ति केचिन्मध्यमा राजसा
भवन्ति अप्रमास्तु तामसा भवन्ति ये पुनरत्यन्तं मन्दभाग्यास्ते गतास्तुगत्या पाषण्डसङ्ग-
च तदाचाराऽनुवर्तिनः सन्तोऽशास्त्रविहितं शरीरं भूतभयङ्करं तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति तत्र
हेतवः दम्भाहङ्काराभ्यां संयुक्ताः तथा कामोऽभिलाषः राग आसक्तिर्विलमाग्रहः एतै-
रन्विताः सन्तस्तानासुरनिश्चयान् विज्जीलुत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और राजस तामस के मध्य में भी जो विशेष है सो फेर दो श्लोक से
कहते हैं कि शास्त्रके बिना जाने भी पूर्वसंस्कारके बलसे कोई कोई उत्तम
पुरुष सात्त्विक स्वभाव होते हैं कोई मध्यम जन राजस स्वभाव औ कोई
अधम लोग तामस स्वभाव होते हैं और जो अत्यन्त मन्दभाग्य लोग
अन्धपरम्परा में पाषण्डियों के सङ्गसे पाषण्ड आचार के अनुवर्ती होय
शास्त्रके विधान से भिन्न लोकभयङ्कररूप तपस्या करते हैं तिन के विषय
में हेतुस्वरूप दम्भ औ अहङ्कार से संयुक्त तथा काम कहे अभिलाष
और राग कहे अभिलषित वस्तु में चित्तरञ्जन के अनुरूप जो अधिक
आशक्ति औ बल कहे विषयों का आग्रह इस सब से युक्त होय इस श्लोक
का अर्थ दूसरे श्लोक के साथ है ॥ ५ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

श्राद्धरभाष्यम् ।

कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृषीं कुर्वन्तः शरीरस्थम्भूतग्रामङ्करणसमुदाय-
मचेतसोऽविवेकिनो माञ्चैव तत् कर्म बुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्षयन्तः
मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्षणं तान्विद्वांसुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो
येषान्ते आसुरनिश्चयास्तान् परिहरणार्थं विद्धि इत्युपदेशः ॥ ६ ॥

आहाराणाञ्च रस्यस्निग्धादिवर्गवयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं न सात्त्वि-
कराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते यतो रस्यस्निग्धादिष्वहारावि-
शेषेष्व्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्त्वन्तामसत्त्वञ्च बुद्ध्या

आनन्दगिरिजतटीका ।

रजोनिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान् प्राधान्येन दर्शयति कर्षयन्त इति कथं
शरीरादिसाक्षिणमीश्वरं प्रति कपोकरणं प्राप्तिनां प्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति तेषां
विपर्ययासनिश्चयवतां परिज्ञानं कुतोपयुज्यते तत्राह परिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

स्वामीकृतटीका ।

किञ्च कर्षयन्त इति शरीरस्थं आरम्भकत्वेन देहे स्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां
ग्रामं समूहं कर्षयन्तो दृष्ट्योपवीसादिभिः कर्म कुर्वन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः माञ्चान्तर्यामि-
नया चन्तःशरीरस्थं देहमध्ये स्थितं मदन्नालङ्घनेनैव कर्षयन्तो ये तपश्चरन्ति तानासुर-
निश्चयान् आसुरोऽतिक्रूरो निश्चयो येषां तान् विद्धि ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

शरीरस्थ ऋहे शरीर के कारण रूप देह में वर्तमान जो पृथिवी
अप तेज वायु आकाश पंच भूत तिनको ब्रथा उपास करने से दुर्बलकर
औ अन्तर्यामीरूप देह के बीच टिके हुये मेरे को भी लङ्घनकर दुःखदाई
होय जो अविवेकी लोग तप करते हैं तिनको आसुर निश्चय कहे अति-
क्रूरबुद्धि जानो तात्पर्य यह कि मेरी आज्ञा का उलङ्घन करनाही मुझे
दुःख देना है ॥ ६ ॥

आयुः सत्व बलारोग्य सुख प्रीति विवर्द्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनाथं सत्त्वलिङ्गानाञ्चोपादानार्थतया यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन विविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसान् वृद्धा कथं नु नाम परित्यजेत् सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहारस्त्विति आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तपस्तया दानं तेषामाहारादीनाम्भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तरलोकादुपार्जितात्पर्यमाह आहाराणां निति रक्षादिगणैः सात्त्विकगुणैः प्रियत्वं कृतादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातव्यामादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति दर्शनं कुलोपगुज्यते तत्राह रक्षेति लोकोत्तरार्जितात्पर्यमाह तथेति आहारत्वं विध्यवदिति यावत् कथमेतेषां प्रत्येकं त्वै विध्यन्तत्राह तेषामिति ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आहारादिभेदादपि सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुमाह आहारस्त्रित्वादि त्रयोदशभिः सर्वस्यापि जनस्य य आहारोऽन्नादिः स तु यथायथं त्रिविधः प्रियो भवति तथा यज्ञतपोदानानि त्रिविधानि भवन्ति तेषां वक्ष्यमाणं भेदमिमं शृणु एतच्च राजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्त्ववृद्धौ यत्नः कर्तव्य इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और आहार आदिभेद से भी सात्त्विकादि गुणभेद देखावने का अनुरोध कर इस श्लोक से लेकर त्रयोदश श्लोकपर्यन्त कहते हैं कि सकल मनुष्यों का आहार जो अन्न आदि सो भी यथायोग तीन प्रकार से प्रिय लगता है औ यज्ञ तप तथा दानादि भी तीन प्रकार के होते हैं सो सब भेद श्रुती कि राजस तामस आहार औ यज्ञ दानादि परित्याग करके सतीगुण की वृद्धि के निमित्त सात्त्विक आहार औ यज्ञादि के विषय में तो यत्न करना कर्तव्य है यह भगवान् कहते हैं ॥ ७ ॥

कदम्बल लवणात्युष्ण तौक्ष्ण सत्त्वविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

आयुरिति आयुश्च सत्त्वश्च बलश्च आरोग्यश्च सुखश्च प्रीतिश्च तासां विवर्धनाः आयुसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्यस्निग्धाः ते च रस्या रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकस्येष्टाः भवन्ति ॥ ८ ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति आयुर्जीवनं सत्त्वचित्तस्थैर्यं वीर्यं वा बलं कार्यकारणसामर्थ्यं आरोग्यक्षीरोगता सुखं अन्तराह्लादः प्रीतिः परेषामपि सम्मानां दर्शनात् परमो हर्षस्तासां विवर्धनाः विवर्धयन्तीति व्युत्पत्ते रसोपेता रसयितव्याः सरसाः देहे चिरकालस्थायित्वं चिरशरीरोपकारहेतुत्वम् ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्राहारत्वैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवनं सत्त्वमुदाहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिकराः ते च रस्या रसवन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे सारांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्याः हृदिमात्रादेव हृदयङ्गमा एवम्भूता आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब पूर्वोक्त सात्त्विकादि आहार के तीन प्रकारके भेद तीन श्लोक से कहते हैं कि आयु कहे जीवन सत्व कहे उत्साह बल कहे शक्ति और आरोग्य सुख कहे चित्तकी प्रसन्नता प्रीति कहे अभिरुचि इससे यह आया कि आयु सत्व आदि के बढ़ावने वाले और रस्य कहे रसयुक्त और स्निग्ध कहे चिकने घृतयुक्त और स्थिर कहे रसांश के द्वारा चिर काल देह में रहने वाले और हृद्य कहे देखते मात्रही भोजन की इच्छा ही उठे ऐसे सुन्दरस्वरूप आहार भक्ष्य भोज्य आदि सात्त्विकरूप सात्त्विक स्वभाव पुरुषों को प्रिय होते हैं ॥ ८ ॥

यातयामं गतरसं पूतिपथ्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कटु इति कटु अन्त लवण अत्युष्ण अतिशब्दः कटादिषु सर्वत्र योज्याऽति-
कटुरतितीक्ष्ण इत्येवं कटुमूलवणाल्युष्णतीक्ष्णरूचविदाहिनः एवंविधा
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा दुःखञ्च शोकञ्च आमयञ्च प्रयच्छ-
न्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ८ ॥

यातयाममिति यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वात् गत

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कट्विति-कटुकान्तकः कटुकस्य तीक्ष्णशब्देनो-
क्तत्वात् रूचो विस्त्रेहः विदाही सन्तापकः अतिशब्दस्य सर्वत्र योज्यतामेवाभिनयति अति-
कटुरिति दुःखं तात्कालिको पीडा इष्टवियोगजं दुःखं शोकः आमयो रोगः ॥ ८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तथा कटु इति अतिशब्दः कटादिषु सुप्रसूयि सम्बध्यते तेन अतिकटुर्निष्वादि-
अत्यन्तोऽतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूचः कणुकोद्भ-
वादिः अतिविदाही सर्षपादिः अतिकटादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं
तात्कालिकहृदयसन्तापादि शोकः पञ्चाङ्गावि दौर्भनस्य आमयो रोगः एतान् प्रददति
प्रयच्छन्तीति तथा ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और अति कटु नींव आदि औ अति अन्त औ अति लवण औ अति-
उष्ण कहे गरम औ अति तीक्ष्ण मरिचादि औ अति रूच औ अति
उग्र सरसों आदि ये सब राजस स्वभाव मनुष्य को प्रिय होते हैं परन्तु
ये सब वस्तु दुःख कहे भोजनके समय में हृदय को सन्ताप आदि औ
शोक कहे भोजन के अनन्तर अप्रसन्नता औ आमय कहे रोग ये सब
खाने बालेको देते हैं क्योंकि ये सब दुःख औ शोकमय है ॥ ८ ॥

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

रसं रसवियुक्तं पूतिदुर्गन्धिं पर्युषितञ्च पक्वं सत् रात्रान्तरितञ्च यत् उच्छिष्ट-
मपि च भुक्तश्लिष्टमप्यभेद्यमयज्ञार्हं भोजनमीदृशन्तामसप्रियं ॥ १० ॥

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते अफलेति अफलाकांक्षिभिरफलार्थिभिर्य-
ज्ञो विधिदिष्टः शास्त्रोद्दिष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति
यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनयेव कार्यमिति मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम
कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिखतटीका ।

तामसप्रियमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं यातयाममुच्यते न पुनः
त्यामिपक्वमिति नेत्याह निर्वीर्येति ॥ १० ॥

ज्ञानादानार्थं आहारवैविध्यमेवं विभज्य क्रमप्राप्तं यज्ञवैविध्यं कथयति अथेति
तत्र सात्त्विकं यज्ञं ज्ञापयति अफलेति अफलाभिसन्निविता यज्ञस्वरूपमेव भाष्यमिति
पुद्गाशास्त्रतोऽनुशीयमानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आमिजतटीका ।

यातयाममिति यातो याभः प्रहरो यस्य पक्वसौदनादः तथानयानं शैत्यावस्थां
प्राप्नोतित्यर्थः गतरसं निष्पीडितहारं पूतिदुर्गन्धं पर्युषितं दिनान्तरपक्वं उच्छिष्टं
अन्यभुक्तावशिष्टं अमेध्यं अभक्ष्यं कलङ्गादि एषभूतं भोजनं बीज्यं तामसस्य प्रियं ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो अन्न यातयाम कहे जिसको एक पहर बीत गया औ ठंडा
होगया औ गतरस कहे जिसका रस सूख गया औ पूति कहे दुर्गन्धयुक्त
जो है औ पर्युषित कहे वासी अन्न औ उच्छिष्ट कहे दूसरे का जूठा
औ अमेध्य कहे अपवित्र अभक्ष्य जो मांस आदि ऐसे आहार तामस
स्वभाव मनुष्योंकी प्रिय लगते हैं ॥ १० ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अभिसन्धायेति- अभिसन्धायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते
भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसं यज्ञं हानार्थं दर्शयति अभिसन्धायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थञ्च
यद्यजनं क्रियते तद्यज्ञं रजसा निर्दुक्तं त्याज्यमवगच्छत्यर्थः ॥ १२ ॥ तामसं यज्ञं हानार्थं-
सेवोदाहरति विधीति ॥ १२ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

यज्ञोऽपि त्रिविधस्तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः फलाकां-
क्षारहितैः पुरुषैर्विधानादिष्ट आवश्यकतया विहितो यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठायते स
सात्त्विको यज्ञः कथमिज्यते यदव्यभेदेति यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नान्यत् फलं साधनीय-
मित्येवं मनः समाधायैकाग्रं कर्तव्यार्थः ॥ ११ ॥

राजसं यज्ञमाह अभिसन्धायेति फलमभिसन्धाय उद्दिश्य यस्मिज्यते यज्ञः क्रियते
दम्भार्थञ्च स्वमहत्त्वख्यापनाय तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

यज्ञ भी तीन प्रकार की है तिन के बीच में सात्त्विक जो यज्ञ सो
तीन ग्रीक से कहते हैं कि जो पुरुष फलको आकांक्षा रहित अवश्य क-
र्त्तव्य है यह जानि यज्ञ करते सो सात्त्विक कहावते हैं औ वे मनुष्य किस
कारण से यज्ञ अनुष्ठान करते इसपर कहते हैं कि यज्ञ कर्म करना ही
चाहिये और कोई फल के अर्थ कर्त्तव्य नहीं है ऐसा विचारि मनको
एकाग्र करके यज्ञ करते हैं ॥ ११ ॥

राजस यज्ञ कहते हैं कि हे भरतश्रेष्ठ अर्जुन फलकी कामना पूर्वक
अपने महत्त्व को जनावने के अर्थ जो यज्ञकी हुई जाती है सो राजस
यज्ञ जानी ॥ १२ ॥

विधिहीन मष्टष्टान्नं मन्त्रहीन मदक्षिणं ।

अद्वाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

देव द्विज गुरुप्राज्ञ पूजनं शौच मार्जवं ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विधिहीनमिति विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं अष्टष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न मष्टष्टान्नं यस्मिन् यज्ञे सोऽष्टष्टान्नं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च विद्युक्तं मन्त्रहीनं अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्दत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं शौच आर्जवं ऋजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं निर्वर्त्यं शरीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकारणैः कर्त्तृदिभिः साध्यं शरीरन्तप उच्यते ॥ १४ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

मान्त्रिकादिभार्यं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं त्रिविधं निरूपयति अथेति तत्र शरीरन्तपो निर्दिशति देवेति देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः द्विजाः पूज्यत्वात् द्विजोत्तमाः

सामिष्टतटीका ।

तामसं यज्ञमाह विधीति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरूपं अष्टष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽष्टष्टं न निष्पादितमन्नं यस्मिन् मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणारहितं अद्वाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब तामस यज्ञ कहते हैं कि विधिहीन श्री अष्टष्टान्न कहे जो यज्ञ के अर्थ अन्न ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य से नहीं मिला होय सो अन्न श्री मन्त्र हीन श्री दक्षिणा दानरहित होय तथा अद्वावर्जित यज्ञको तामस यज्ञ कहते हैं ॥ १३ ॥

अनुद्गे गकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पञ्चेते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति अनुद्गे गति अनुद्गे गकरं प्राणिनां
अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितञ्च यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्गे ग-
करत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते विशेषणधर्मसमुच्चयार्थस्य शब्दः परप्रत्यय-
नार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियाहितानुद्गे गकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा हीनता स्यात् यदि न तद्वाङ्मयन्तपस्तन्तथा सत्यवाक्यस्येतरद्वा-
मन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाङ्मयं तपस्तं तथा प्रिय
वाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्हीनस्य न वाङ्मयतपस्तन्तथाहि
न वाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विद्युक्तस्य न वाङ्मयत-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

गुरुवः पितादयः प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि शौचं
सृज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आर्ज्यवस्तुजत्वं विहितप्रतिपिङ्गयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वं
ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणं अहिंसा प्राणिनामपीडनं शरीरमात्मस्य निर्वर्त्यत्वस्य तपसो
न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि शरीरेति ॥ १४ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह
देवेत्यादि त्रिभिः तत्र शरीरमाह देवेति प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्येऽपि तत्त्वविदः देव-
ब्राह्मणादिपूजनशौचादिकञ्च शरीरं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

तपस्याको भी सात्त्विकादि भेद देखानेके मानससे प्रथम शरीरादिके
भेद क्रमसे त्रिविध है सो तीन श्लोकसे कहते हैं कि प्राज्ञ कहे गुरुजन
से भिन्न और और तत्त्वज्ञानी औ ब्राह्मण तथा गुरुजन की पूजा औ
शौच आदि क्रिया इन सबको शिष्ट पुरुष शरीर सम्पादित तपस्या कहते
हैं ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

पस्त्वं किं पुनस्तत्तपो यत् सत्यं वाक्यमनुद्देशकरं प्रियं हितञ्च यत् तत्
परमतपो वाङ्मयं यथा शान्तो भगवत्सखाध्यायं योगं वासुतिष्ठ तथा ते
श्रोत्रोभविष्यति स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

शानन्दमिरक्तटीका ।

कथं कर्त्तादिमाध्यत्वे तपसः शरीरत्वे वा कथं कर्त्तादिमाध्यत्वमित्याशङ्क्याह पञ्चेति
सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति अनुद्देशकरमिति सत्यं यथादृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुति-
सुखं हितं परिणामपथ्यं प्रियहितयोर्विधान्तरेण विभागमाह प्रियेति कथमत्र विशेषण-
विशेष्यत्वं तदाह अनुद्देशेति विशेषणानां धर्माणामनुद्देशकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समु-
द्धानां परस्परमपि समुच्चयद्योती चकार इत्याह विशेषणेति किमिति वाक्यमेतै विशेष्यते
किमिति वा तेषां मिथः समुच्चयस्तत्राह परेति यद्यपि विधायकवाक्यमात्रस्याविशेषितस्य
वाङ्मयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथापि नत्यवाक्यस्य वाक्यविशेषणान्तराभावेऽपि वाङ्मयतपस्त्व-
मित्याशङ्क्याह तथेति तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह तथेति तथापि
परिणामपथ्यं वाक्यमात्रमन्या भविष्यति नेत्याह तथा हितेति कीदृक् तर्हि तयोर्वा
सम्यक्तमिति प्रश्नपूर्वकं शिष्यद्वयति किं पुनरिति विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्तमाह
यथेति प्राङ्मुखत्वं परितोपागन्तमित्यादि विधानमनन्तरि च स्वध्यायस्यावर्त्तनमपि वाङ्मये
तपस्यान्तर्भवतीत्याह स्वाध्यायेति वाक् प्राचुर्येण प्रस्तुतास्मिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधान
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

शान्तिरक्तटीका ।

वाचिकं तप आह अनुद्देशकरमिति उद्देशं भयं न करोतीत्यनुद्देशकरं वाक्यं सत्यं
श्रोतुः प्रियं हितञ्च परिणामे सुखकरं स्वाध्यायमभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं वाचा
निर्वर्त्यं तपः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

और वचनसम्बन्धी तपस्या कहते हैं कि कोई मनुष्य जिनसे भय न
होय ऐसे अनुद्देश करने वाले वचन औ सत्य तथा श्रोताको प्रिय लगे औ
परिणाम कहे अन्तको सुखदाई होय और वेदकी अभ्यास करनेवाले वचनो
को भी वाङ्मय तपस्या कहते हैं ॥ १५ ॥

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मानसन्तपः मन इति मनः प्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादानं मनसः प्रसादसौम्यत्वं यत् सौमनस्यमाहुर्मुख्यादिसंप्रसादकार्यान्तःकरणस्य वृत्तिः मौनं काक् संयतोऽपि मनः संयमपूर्वको भवति इति कार्येण कारणमुच्यते मनः संयमो मौनमिति आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वागविग्रहस्येव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्ध्वजहारकालेऽप्यावाचित्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥

आत्मविनिग्रहटीका ।

मानसन्तपः संशुद्धिमिति मन इति प्रशान्तिक्रमस्य व्यतिष्ठति स्वच्छतेति मनसः स्वाच्छतापादानं तैत्तिरीयसिद्धयर्थः मौनस्य सर्वेभ्यो हि नैषित्वमहिताचित्तमनु तत्कथं गम्यते तत्वाह मुख्यादीति तस्य स्वरूपमाहुः अन्तःकरणस्येति ननु मौनं वाङ्मन्यमनं वाङ्मये तपस्त्वमर्थवति तत्कर्तुं मानसे तपसि व्यपदिश्यते तत्र वाचःसंयमस्य कार्यत्वात्मनः संयमस्य कारणत्वात् कार्येण कारणग्रहणात् मानसे तपसि सौप्तिकमित्याह वागिति यदा मौनं मुनिभावो मनसं आश्रितो मनसो विनिग्रहो विरोधः मन्येवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनः संयमावेकैकत्वात् मौनकृत्यं नेत्याह सर्वत इति भावस्य हृदयज्ञ संशुद्धीरागादिमलविनाशतेति व्याचष्टे परैरिति मानसं मनसः प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मविनिग्रहटीका ।

मानसं तप आहुः मन इति मनः प्रसादः स्वच्छता सौम्यत्वमक्रूरता मौनं मुनेर्भावो आत्मनिग्रहः आश्रितो मनसो विनिग्रहो विप्रेभ्यः प्रत्याहारः आत्मसंशुद्धिर्ध्वजहारे आधाराह्निकमित्येतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब मानसिक तपस्या कहते हैं कि मनकी निश्चलता श्री सौम्यत्व कहे अक्रूरता श्री मौन कहे मुनिधर्म जो मनन करना आत्मविनिग्रह कहे विप्रेयोसि इन्द्रियोको निग्रह जो रोकना श्री भाव संशुद्धि कहे व्यवहारसे निष्कपट रहना ये सब मानसिक तपस्या स्वरूप कहे जाते हैं ॥ १६ ॥

अङ्गया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिभेदेन कथं त्रिविधमभवतीत्युच्यते अङ्गयास्तिक्वबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तपकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं अधिष्ठानं नरैरनुष्ठाढभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृश्यन्तपस्तत् सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति श्रिष्टाः ॥ १७ ॥

सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मणः इत्येवमंथ

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्त्विकादिभावेन तत् त्रैविध्यमाकाङ्क्षाद्वारा निजिपति तथोक्तमिति तत्रैव अधिष्ठानं देहे वाङ्मनोविषयमित्यर्थः समाहितैः मिद्वन्मिद्वन्निर्विकारेरिति यावत् ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तदेवं शरीरवाङ्मनोभिर्निर्वृत्यै त्रिविधं तपो दर्शितं तस्य त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह अङ्गयेत्यादि त्रिभिः तत् त्रिविधमपि तपः अङ्गया अङ्गया फलाकाङ्क्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरेस्तप्तं सात्त्विकं कथयन्ति ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

शरीर वचन मनके द्वारा तीन प्रकार तप देखाया सोई तीन प्रकार तप जो सात्त्विकादि गुणभेदसे भी तीनप्रकार है सो तीन श्लोकसे कहते हैं कि जो उत्कृष्ट अङ्गसे फलकी कामनारहित श्री एकाग्रचित्त होय अनुश्लोग विविधप्रकार करते हैं तिनको पण्डितलोग सात्त्विक तप कहते हैं ॥ १७ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामस मुदाहृतम् ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयित्वादि तदर्थञ्च तपःसत्कारमानपूजार्थं दम्भेनैव च क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसञ्च तु कादाचित्कफलत्वेनाध्रुवं ॥ १८ ॥

मूढेति मूढग्राहेण विवेकनिवृत्त्येनात्मनः पीडया क्रियते तत्तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसस्तप उदाहृतं ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसं तपो निर्दिशति सत्कारेति साधुकारमेव स्फोरयति साधुरिति दम्भेन च नास्तिक्येन केवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं क्षणिकफलत्वमध्रुवमनियतमनै कान्तिकफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

तामसस्तपः संगृह्णाति मूढेति मूढोऽत्यन्ताविवेकी तस्य ग्रहो नास्माद्यज्ञाभिनिवेशस्तेनेत्याह अविदेकेति आत्मनः स्वस्य देहादेरित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

राजसमाह सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति तापनोऽयमित्यादिवाक् पूजा मानः अभ्युत्थानाभिवादानादि दैहिकी पूजा पूजा अर्थलाभादिः एतदर्थं दम्भेन च तपः क्रियते अतएव चलमनियतं अध्रुवञ्च क्षणिकं यदेवम्भूतं तपस्तदिह राजसं प्रोक्तं ॥ १८ ॥

भाषा अनुवादः ।

राजस कहते हैं कि जो सत्कार अर्थात् यह पुरुष साधु श्री यह तपस्वी ऐसे प्रतिष्ठा वचनोंसे जो पूजा श्री मान कहे उनकी देख उठखड़े होना श्री प्रणाम करना आदि जो दैहिक पूजा श्री पूजा कहे अर्थलाभादि इन सबके निमित्त श्री अपने महत्त्वके प्रकाशके अर्थ को जाय जो अनित्य श्री क्षणिकरूप तपस्या उसीकी इस लोकमें शिष्ट लोग राजस तप कहते हैं ॥ १८ ॥

दातव्यमिति यह नं दौ दत्ते, नुपकागिणे ।

देशे कालेच पात्रेच तद्दानं सात्त्विकं सूक्ष्मम् ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

इदानीन्दानभेदमुच्यते दातव्यमिति दातव्यमिति एवं जनः कृत्वा
यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायादि निरपेक्षन्दीयते
देशे पुण्ये कुरुतेवाहौ काले संक्रान्त्याश्च पात्रे च षडङ्गविषेष्टपात्रम् इत्या-
हौ आचारमिहाश्रयत्वं तद्दानं सा त्विजं ज्ञतं ॥ २० ॥

मानसूचिः रिः टि का ।

मरा भावं न पत्निजनिस्त्वय्येत्यभिः ॥ २० ॥ राजसत्तापसदान्वितजन्म कदाचिः ॥ २१ ॥

एकसि जगदीश्वर ।

प्राप्तमपि आह भूतिनि भक्तमाहेश्वरिणिक्रमेण दुराग्रहेषाल्लभः श्रीङ्गया पत्रम् ॥
क्रियां पदसोदाहरणं प्रत्यक्षं विमलप्रतिभासकं तत्प्राप्तमनुदाहृतं दधितं ॥ १६ ॥

पूरेति शान्तये दातव्यं केषां च तत्र शान्तयेति शान्तयेति केचित् पितृभ्यो यदा
दीयते अनुपशान्तिरिति अनुपशान्तिराशान्तये इति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति
देवशान्तयेति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति
यदा चतुर्थ्यर्धे एतेषां पातयेति इति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति
पातयेति पातयेति तर्कः अत्र श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति श्रुतेऽप्येवमिति

आवा अनुवाद ।

ताम्र ताम्र कहे हैं कि अश्विक्वेष कुविष्टाकर शरीरको लेश
देय किन्वा श्री. किन्वा निनाय दुःखते अथ अश्विक्वेष खलु जी तप
तिसका पण्डित जा ताम्र तप कहते हैं ॥ १८ ॥

पूर्वकथित अज्ञीकृत दानके विषयमें भी साक्षिकादि तीनप्रकार कहते हैं कि दान करना ही साक्षिकों का विषयसे जा दान और उसमें प्रत्युपकार न होय अर्थात् प्रपन्ना उपकार उपसे न चाहै प्रौढ वह उपकारके जोय होय जिसको दानदेय और उसनेव वाणी प्रमाण तीर्थस्थानि तथा ग्रहण

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लृप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतं भवन्नातं तत्तामसं सुदाहृतम् ॥ २२ ॥

आङ्करभाष्यम् ।

यत्त्विति यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं फलं वास्य दानस्य मे भविव्यत्युद्दिष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लृप्तं खिद्वर्त्तयुक्तं तद्दानसं स्मृतं ॥ २१ ॥

अदेशेति अदेशकाले अपुण्यदेशे क्लेशाशुचरादिसङ्कीर्णं अकालेऽपुण्य-हेतुत्वेनाऽप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशिष्टरहिते अपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो

आनन्दशिरिकृतटीका ।

विहितानां कर्मणां प्रसादयुक्तो वैयर्थ्ये कथं परिहारः स्वादित्याशङ्क्याह यत्नेति ओमिति ब्रह्मत्यादिश्रुतेः ओमिति तावदुपलक्षणो नामनिर्देशः तत्त्वमसीति श्रुतेः तदित्यपि ब्रह्मणो नामनिर्देशः सदेव सौम्येदमिति श्रुतेः सदित्यपि तस्य नामेति मत्वाह ओमिति

स्वामिकृतटीका ।

राजसं दानमाह यत्त्विति कालान्तरेऽयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं फलं वा स्वर्गो-दिकसुद्दिश्य यत् पुनर्दानं दीयते परिक्लृप्तं चित्तक्लेशयुक्तं यथाभवत्येवंभूतं तत् दानं राजसं सुदाहृतं कथितम् ॥ २१ ॥

भाषा अनुवाद ।

संक्रान्ति पर्व आदिमे और वेद शास्त्र युक्त ब्राह्मणीको अथवा यह पात्र संकल आपद्दोषे दाताकी रक्षा करै एवंभूत पात्रा कहे पात्रकों जो दान दिया जाय उसीको पण्डित जन सात्त्विक दान कहते हैं ॥ २० ॥

राजस दान कहते हैं कि समयकी अनुसार यह मेरा प्रत्युपकार करेगा इससे अथवा स्वर्गफलभोगके अर्थ चित्तक्लेशयुक्त कहे देते समय कष्ट होय बैसा जो दान तित्तका शिष्ट लोग राजस कहते हैं ॥ २१ ॥

ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

देशादिसंयतो वा असत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं
पात्रपरिभवयुक्तञ्च तद्दानं तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साङ्ख्यकरणायायमुपदेश उच्यते ओं तत् स-
दिति एष निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः त्रिविधो नाम निर्देशो ब्रह्मणः
स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च
यज्ञाश्च विहिता निर्भिताः पुरा पूर्वमिति ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कथं निर्देशेन तेषां विधानमिच्छाशङ्काह निर्देशेति यज्ञादीनां वैयुध्यप्रतीतिकाले यथोक्ता-
नामन्यतमोच्चारणाद्वैयर्थ्याविध्यतीति भावः कर्म सादृश्यकारणं त्रिविधनाम स्मृति
ब्राह्मणा इति ॥ २२ ॥ यज्ञदानतपःप्रभृतीनामिति ॥ २३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तामसं दानमाह अदेशेति अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौचादिसमये अपात्रेभ्यो-
ऽविधनटादिभ्यो यद्दानं दीयते तत् देशकालपात्रसम्पत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादि-
सत्काररहितं अवज्ञातं पात्रतिरस्कारयुक्तं एवंभूतं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतमसप्रायमेवेति व्यर्थं यज्ञादि-
प्रयास इत्याशङ्क्य तथाविधस्यापि सात्त्विकलोपपादनप्रकारं दर्शयितुमाह ओमिति ओं

भाषा अनुवाद ।

अब तामस दान कहते हैं कि अदेश कहे अपवित्र स्थानमें अकाल
कहे अशौचादि समयमें औ अपात्र कहे चोर लवार नाचने गावने नकल
करनेवालों को जो दान अथवा देश काल विद्यावान् के रहते भी असत्कृत
कहे पादप्रक्षालन आदि सत्कार रहित या अनादरसे जो दान सुपात्र-
को भी दिया जाय तिसको शिष्ट लोग तामस दान कहते हैं ॥ २२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्त्वदिति त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नाम्ना व्यपदेशः स्मृतः श्रुतैः तत्र तावदोमिति त्रिष्टुब्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणो नाम जगत्कारणत्वेनाति-
प्रसिद्धत्वात् त्रिष्टुब्ब्रह्म अपरोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्त-
त्वादिभिः सच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम स देय सौम्येदमय आसीदित्यादिश्रुतेः अयं
त्रिविधोऽपि नामनिर्देशो विगुणमपि सगुणं कर्तुं समर्थ इत्याशयेन स्तौति तेन त्रिविधेन
ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा सृष्ट्यादौ विहिता विधात्वा
निर्निताः सगुणोक्तता इति वा यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः
पवित्रतमाः सृष्टाश्च तस्मात्तस्यायं निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि ऐसा विचार करनेसे प्रायः सब यज्ञ और तप तथा दान
आदि राजस और तामस मात्र होते हैं इस कारण यज्ञ आदि कर्ममें यत्न
करना वृथा है इस शङ्का पर पूर्वोक्त यज्ञ दान आदि बहुधा राजस तामस
होनेसे भी सात्विकत्व प्रतिपादनको उपाय देखाय कर कहते हैं कि श्री
तत् सत् ये जो तीन शब्द सो परमात्मा के नाम के अतुरूप निर्दिष्ट हैं
इनके मध्यमें अकार उकार और मकार का स्वरूप जो ओंकार सो ब्रह्म
है यह श्रुतियोंमें प्रसिद्ध है सो ओंशब्द ब्रह्महींका नाम है और जग-
त्कारण हेतुसे ज्ञानीको अपरोक्ष है तत् भी ब्रह्म परमार्थ और विद्यमानत्व
साधुत्व और प्रसस्तत्वादि प्रयुक्त और हे सौम्य इस जगत्की सृष्टिके पूर्व
सत्स्वरूप मैं था ऐसे श्रुतियोंके कहनेसे सत्शब्दभी ब्रह्महींका नाम है
और यह त्रिविध नाम कहनेसे निकृष्टको भी उत्कृष्ट करनेकी नाम स-
मर्थ है इस अभिप्रायसे प्रशंसा करते हैं कि विधाताने सृष्टिके प्रथम
इस परमात्माके त्रिविध नामका उद्देशकर ब्राह्मण और वेद और यज्ञका
निर्माण किया है अथवा जो परमात्मा का यह तीन प्रकार निर्देश किया
सोई परमात्माने ब्राह्मण अति पवित्रको सृष्टि किया अर्थात् उत्पन्न किया
इससे श्री तत् सत् यह कहना अतिप्रशस्त कहे अतिउत्तम है ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाञ्चिभिः ॥ २५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

निर्देशस्तुल्यार्थमुच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाः यज्ञा-
दिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रोदिताः सततं सर्वदा
ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशैलानां ॥ २४ ॥

तदिति तदित्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धाय
च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रियाः यज्ञक्रियास्तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाश्च
दानक्रियाश्च विविधाः ज्ञेयहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्तन्ते
मोक्षकाञ्चिभिः ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वं सर्वादौ निर्माणञ्च प्रजापतिकर्तृकं यस्माद् ब्राह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणो
निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्मवेदः ॥ २४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

इदानीं प्रत्येकमोङ्कारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्नेकारस्य तदेवाह तस्मादिति यस्मा-
देवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तस्तस्मादोमित्युदाहृत्य तदुच्चार्य कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः
प्राशस्तोक्ताश्च क्रियाः सततं सर्वदा अङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सद्युष्मा भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब ओंकार आदि शब्दोंकी प्रशस्तता देखानेके मनोरथमे ओंकारक
प्रशस्तत्व कहते हैं कि जिस हेतु परमात्माका निर्देश इसी रूपसे प्रशस्त
है इससे ओंमात्र उच्चारण पूर्वक वेदादिकृत यज्ञ दान औ तपस्या आदि
प्राशस्तोक्त सकल क्रिया यथावत् संपूर्ण न होनेसे अर्थात् हीन होनेसे भी
अच्छीतरह गुण संपन्न सर्वाङ्गपूर्ण होती है ॥ २४ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

श्रीं तच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽपेक्षानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते सद्भावे इति सतः सद्भावे यथा अविवक्षितस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे अक्षदृत्तस्यासाधोः सदृत्तता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतत् तदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

श्रीं शब्दस्य विनियोगसङ्गा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना ॥ २५ ॥

उत्तमनूद्यानन्तरं श्लोकात्यर्थमाह श्रीं तच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

खामिकृतटीका ।

द्वितीयं नाम स्तौति तदिति उदाहृत्येति पूर्वस्मादुपशङ्कः तदित्युदाहृत्य उच्चार्यं शुद्धचित्तैर्नोद्याकस्त्रिभिः पुरुषैः फलाभिसन्धिमत्तत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते अतश्चित्तशोधनद्वारा फलसंकल्पजननेन सुसुखसम्पादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भावे इति द्वाभ्यां सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादिष्वेवमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत् पदं प्रयुज्यते प्रशस्ते साङ्गलिके विवाहादिकर्मणि च सदित् कर्नति सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते सङ्गच्छत इति वा ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

दूसरे नामकी प्रशंसा करते हैं कि इस स्थलमें पूर्वोक्त श्रीं शब्द के साथ तत्पदका सम्बन्ध है शुद्धचित्त सुसुख पुरुषोंकी अकृत फलरूप का मनो ब्रह्मरूप यज्ञ आदि क्रिया तत्तत्शब्द उच्चारणपूर्वक की जाती हैं इसीसे चित्त शुद्धिके द्वारा फलसङ्कल्प त्यागपूर्वक सुसुखत्व सम्पादकत्व हेतुसे तत्तत्शब्दका निर्देश करना भी प्रशस्त है ॥ २५ ॥

सत्शब्द जो प्रशस्त है यह दो श्लोक से कहते हैं कि सत्भाव कहे

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थिति र्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म च एव तदर्थीयं यज्ञदानतपोरर्थीयमथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत् यज्ञदानतप आदि कर्म असात्त्विकं विगुणमपि अज्ञापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितमवति ॥ २७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्ञ इति नामत्रयोच्चारणेन साङ्गुण्यं-
सिध्यतीति प्रकरणार्थं उपसंहरति तदेतदिति ॥ २७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च यज्ञ इति यज्ञादिषु या स्थितिस्तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते यस्य वैदं नामत्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्मपूजोपहारभट्टाङ्गणपरि-
मार्जनोपलेपनरङ्गमाङ्गलिकादिक्रिया तत्सिद्धये यदन्यत् कर्म क्रियते उद्यानशालिवृक्ष-
धनार्जनादिविषयं तत् कर्म तदर्थीयं तज्ज्ञातिव्यवहितमपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेव-
मतिप्रशस्तमेतन्नामायं तस्मादेतत् सर्वं कर्म साङ्गुण्यार्थं सङ्कीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः अत्र
चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायात् अपरे तु प्रवर्त्तन्ते
विधानोक्ताः क्रियते सोत्तकाञ्चिभिरित्यादिवर्त्तमानोपदेशः समिधो यज्ञतीत्यादिवद्विधितया
परिणमनीय इत्याहुस्तत् सङ्गावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वाच्च संगच्छत इति पूर्वोक्त-
क्रमेण विधिकल्पनैव ज्यायसी ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अस्तित्व श्री साधुभाव कहै साधुत्व इन दोनो अर्थको सत्शब्द कहता
है, और हे अर्जुन प्रशस्त कहै माङ्गलिक विवाहादि कर्ममे भी यह श्री
सत्कर्म इन विषयोंमें सत् शब्दका प्रयोग करना योग्य है श्री मङ्गलादि
अर्थको भी कहता है ॥ २६ ॥

अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ब्रह्मविद्यायां अष्टावयविभागयोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र च सर्वत्र अज्ञाप्रधानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात् अश्रद्धयेति तस्मात्
अश्रद्धया कृतं हवनं कृतं दत्तञ्च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया
तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत् सुतिनमस्कारादि तत् सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्ति-
साधनभागवाह्यत्वात् पार्थ नच तद्वद्वायासमपि प्रेत्य फलाय नाऽपीहार्थं
साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणो नामतयोच्चारणादवैशुष्ये अज्ञाप्राधान्यं च सादित्या-
शङ्काह तत्र चेति सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्ञादि श्रद्धाते सर्वयज्ञादि सगुणमिति शेषः तस्यासत्त्वं
साधयति मत्प्राप्तीति ऐहिकासुखिकं वा फलमश्रद्धितेऽपि कर्मणा सम्यत्सुते कृतोऽस्या-
सत्त्वमित्याशङ्काह नवेति तत्र स्थोभयविषफलाहेतुत्वे हेतुमाह साधुभि रिति निन्दन्ति हि
साधवः अङ्गारहितं कर्म अतो नैतदुभयफलोपयिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि

भाषा अनुवाद ।

और यज्ञ तप दानमे जो स्थिति कहें इनका तात्पर्य जो निज अव-
स्थान है उसको भी विद्वान् जन सत् कहते हैं और परमात्माके अर्थ अ-
थवा यज्ञ तप दानके अर्थ जो कर्म कियेजावे भी सत् कहें जाते हैं
जो यज्ञ दान तप आदि कर्म परमात्मा की सेवाके अर्थ और जो कर्म
सब असात्विक किम्बा विगुण अङ्गहीन भी हों पर अज्ञा पूर्वक गये
किये हों और ब्रह्मके नाम जो ओं तत् सत् इनसे युक्त किये हों तो सगुण
सात्विक होते हैं ॥ २७

आनन्दगिरिकतटीका ।

अज्ञावतां अज्ञया सात्त्विकत्वादि त्वै विष्टभांजां राजसतामसाहारादि त्यागेन सात्त्विक-
हारादि सेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्नुमहि यज्ञादिवैशुष्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां
परिशुद्धबुद्धीनां अविद्यादिसामग्री सञ्जाततत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिरिति स्थितं ॥३८॥

इति आनन्दगिरिकतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स्वामीकतटीका ।

इदानीं सर्वकर्मसु अद्वयैव प्रष्टव्यैर्ममअद्वया कृतं सर्वं निन्दति अत्राद्वेति अत्राद्वया कृतं
हवनं दत्तं दानं तपस्तप्तं निवर्त्तितं यज्ञान्यदपि कृतं तत् सर्वमसदित्युच्यते यतस्तत् प्रेत्य
लोकान्तरे न फलति विशुष्यत्वात् नो ब्रह्म न चास्मिन् लोके फलति अयशस्करत्वात् । राजसा
भीमयोः त्वक्त्वा अज्ञां सत्त्वमयी अतः । तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्वादिति सप्तदशे स्थितं ॥ ३८ ॥

इति स्वामीकतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब मनुष्य अज्ञापूर्वक कर्मसे प्रवृत्त होय इस लिये अज्ञाकृत क-
र्मकी निन्दाकरते हैं कि अज्ञासे होम तप दान औ पूजा आदि कर्म
जो कियेजाते ह उनको ज्ञानी शिष्ट कहे भले लोग असत् मात्र कहते
है क्योंकि अज्ञविकल होनेसे इन कर्मोंका फल परलोकमें भी नहीं होता
है और अयश करनेवाले हैं इससे ब्रह्म लोक में भी कुछ फल नहीं है तो
शरीरका क्लेश औ धन की खराबी करनेसे भी क्या फल है अयश तो
करके न करके भी मिलेहीगा जो इस फलकी इच्छा तुमको होय ॥ ३८ ॥

इति श्रीलङ्कनाथ शुक्ल विरचित मनभावनी नाम भाषाटीकायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्योऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वस्य वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषु उक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्याये-
ऽवगम्यतेऽर्जुनस्तु सन्नास त्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुत्सुस्त्वाच सन्नास-
स्येति सन्नासशब्दार्थस्य इत्येतद्वेमहाबाहो तत्त्वन्तस्य भावस्तत्त्वं यावत्
त्नमिष्येतत् इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्
हृषीकेश पृथक् इतरेतरविभागं केशिनिसूदन केशिनामा कश्चित् असुर-
स्तन्निमूदितवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विचिन्तयौक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संचिन्नेषोपसंहृत्याभि-
ध्यातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः किञ्चोपनिषत्सु
यतस्ततो विष्णुतत्त्वार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये संचिन्नाभिधानं कर्तव्यमुपनिषदां
गीताञ्चैकार्थत्वादित्याह सर्वस्येति कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये संचिन्त्योपसंज्ञियते
तत्राह सर्वेषु हीति ननु वेदार्थस्येदंशोऽत्र सञ्ज्ञिहीर्षितस्तर्हि किमिति त्यागेनैकै-
संन्यासयोगादिति च वेदार्थैकदेशविषयं प्रत्यप्रतिवचनत्वाह अर्जुनस्त्विति पृथगनयोस्तत्त्वं
वेदितुमिच्छामीति विशेषेणादपृथगर्थस्तयोरस्तीति गम्यते बुभुक्षितस्य प्रष्टव्यत्वादेवदेये तद-
भाष्यदुक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

स्वामिमतटीका ।

न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहं स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये अत्र च सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्तात्मात्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टस्तथा त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतपो निराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं न च परस्परविरुद्धं सर्वज्ञः परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारं बुभुक्षुरर्जुन उवाच संन्यासस्येति भो हृषीकेश सर्वेन्द्रियनियामक हे केशिनिष्कूटन केशिनाम्नो महतो हयाकतैर्देवस्य युजे सुखं व्यादाय भक्षितुमिच्छतोऽत्यन्तं व्यातसुखे वामबाहुं प्रवेक्ष्य तत्क्षणमेव विष्टब्धेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निष्कूटितवानतएव हे महाबाहो इति सम्बोधनं संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथग् विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब प्रथम समय अष्टादश अध्यायका तात्पर्य संक्षेप से श्रीधरस्वामी कहते हैं कि भगवान् श्रीकृष्णने समय गीताशास्त्रका जो संग्रहार्थ-सोई परमार्थ है यह निर्णय करने के अर्थ भठारहे अध्याय में न्यास श्री त्याग भिन्न भिन्न करके स्पष्ट रूप से कहा है श्री सर्व कर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी यह ५ अध्यायका १२ श्लोक श्री शुभाशुभ फलेरेवं मोक्ष्य से कर्म बन्धनैः संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्ती मासुपैष्यसि यह ८ अध्याय का २८ श्लोक श्री त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतपो निराश्रयः यह ४ अध्याय का २० श्लोक श्री सर्वफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् यह १२ अध्याय का ११ श्लोक इनसब श्लोकींसे औरऔर अध्यायमें भी तीन तीन श्लोकीं से फलमात्र का त्यागकरके निष्काम समस्त कर्म करने का उपदेश दिया है परन्तु परम करुणामय सर्वज्ञ जो भगवान् श्रीकृष्ण सो परस्पर विरुद्ध वचनका कभीभी उपदेश नकरेंगे इसीसे कर्मों के त्याग श्री के करने के विषय में जिस प्रकार से विरोध न पड़े सोई जानने की इच्छा करि के अर्जुन कहते हैं कि हे हृषीकेश अर्थात् इन्द्रियों के नियामक प्रवर्त्तक श्री हे केशिनिष्कूटन केशीनाम देव्य ब्रजलीला के समे अश्वका रूप धारण कर आया तौ भगवान् उसके मुखसे अपना वायां हाथडाल ककसी

श्रीभगवानुवाच ।

कास्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राङ्मुख्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्याये-
ष्वतोऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयाय भगवानुवाच कास्येति कास्यानां अश्व-
मेधादीनां कर्मणां न्यासस्मरित्यागं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्त-
स्यानुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठेय-
मानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य त्यागः सर्वकर्मफल
त्यागः तमाहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः ॥ २ ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात् किमिति पुनस्तौ पृच्छेते ज्ञाने तदयो-
गात् तत्राह तत्र तत्रेति न निर्लुण्ठितार्थौ न निष्कटार्थौ न विविक्तार्थानित्यर्थः बुभुक्षया
प्रपञ्च प्रपञ्चत्वात् प्रदुर्भिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरसक्तवानित्याह अत इति पत्र-
द्वयोपन्यासेन संन्यासत्यागशब्दोत्तरार्थभेदं कथयति कास्यानामिति ॥ २ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अलोत्तरं श्रीभगवानुवाच कास्यानामिति कास्यानां पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेते-
त्यादिकामोपवन्धेन विहितानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक्फलैः
सह कर्मणामपि न्यासं संन्यासं पण्डिता जानन्तीत्यर्थः सर्वेषां कास्यानां नित्यनैमित्तिक-
कानां च कर्मणां फलमात्मत्यागं प्राङ्मुख्यागं विचक्षणा निपुणाः न तु स्वरूपतः कर्मत्यागं
ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रयणादविद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् नहि वन्ध्यायाः
पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् अहरहः सुखासुधा-

भाषा अनुवाद ।

के समान चीरके डालदिया था सोई कहा कि है महाबाहो श्रीकृष्ण
सत्यास श्री त्यागशब्द का नत्व अर्थ मैं भिन्न भिन्न कर के जाना चाहताहूँ
सो दयालु आप दया कर के कहिये ॥ १ ॥

स्वामिष्ठतटीका ।

सीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुत्रार्थं व्यापारे प्रेक्षावन् प्रवर्त्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्रजिता यजतेत्यादिष्विव सामान्यतः किमपि फलमात्रिपत्येव नचातीवगुरुमतश्चङ्गया स्वसिद्धिरेव विधेः प्रयोजनं मन्तव्यं पुरुषपटन्त्यनुपपत्तेर्द्विपरिहरत्वात् श्रूयते च नित्यादावपि परं सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति कर्मणा पितृलोक इति धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिषु तस्याद्युक्तं सर्वं कर्मफलत्यागं प्राङ्मुख्यागं विचक्षण इति ननु फलत्यागे पुनरतिनिष्कलेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न स्यात् तच्च सर्वेषां कर्मणां संयोगवृत्त्यनेन विविदिषार्थतया विनियोगात् तथाच श्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति ततश्च श्रुतिपदोक्तं सर्वफलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मावुत्थानं घटत एव विविदिषा च नित्यानिव्यवस्तुविवेकेन निवृत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रवृत्त्युत्पन्नता तावत्पर्यन्तञ्च सत्त्वशुद्धार्थं ज्ञानविरहं यथोचितमायश्वकं कर्म कुर्वतस्तत्फलत्याग एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण तथाच श्रुतिः कुर्वन्नेवेहं कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति ततः परन्तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति तदुक्तं नैष्कर्मसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्राण्डुलेन घना इव उक्तञ्च भगवता यस्मात्करतिरेव स्वादिह्यादि वशिष्ठेन चोक्तं न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिर्यज्यते ह्यसाविति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमात्रस्य त्यजेद्वा तदुक्तं श्रीभागवते तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथा श्रवणादौ वा श्रद्धा यावच्च जायते ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपैक्षकः सल्लङ्घनाश्रमास्त्वह्ना चरेद्विधिगोचर इत्यादि अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो न कर्मत्याग इति ॥ २ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस अर्जुन की प्रश्नका उत्तर भगवान् कहते हैं कि देखो पुत्रकी कामना करिके पुत्रइष्टि यज्ञ करे श्री स्वर्गकी कामना करि अश्वमेध यज्ञ करे तथा औरऔर कामना करि जो जो कर्म विहित हैं ऐसे जो काम्य कर्म तिन सब के परित्याग करने को भी पण्डित लोग संन्यास जानते हैं अर्थात् फलसहित सकल कर्म के त्याग को संन्यास ज्ञान करते हैं और जितने कर्म अकर्म कहे कुत्सित् कर्म श्री नित्य नैमित्तिक कर्मों के फलमात्र त्याग को विचक्षण कहे निपुण लोग त्याग कहते हैं

त्वाज्यं दोषवदित्येके कर्मप्राङ्मनोप्रियाः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्वाज्यमिति चाऽपरे ॥ ३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वथा परि-
त्यागमात्रः सन्न्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात् तद्वटपटशब्दादिव जात्यन्तर-
भूतार्थो ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते
तेषां फलत्यागः यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागो नैष दोषः नित्यानामपि कर्मणां
भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति भगवान् अनिष्टमिति न तु सन्न्यासिना-
मेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन् न सन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्ति-
र्भवत्यत्यागिनां प्रेक्ष्यति दर्शयति त्वाज्यं दोषेति त्वाज्यन्त्यक्तव्यं दोषवत्
दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्मवन्धेत्तुत्वात् सर्वमेव अथवा दोषो

आनन्दमिरिक्तटीका ।

तत् किमिदानीं बन्ध्यासत्यागशब्दयो रात्यन्तिकं भिन्नार्थत्वन्तथाच प्रसिद्धिविरोधः स्याद्वि-
त्याशङ्क्यावान्तरभेदेऽपि नात्यन्तिकभेदोऽस्तीत्याहुः यदीति पुत्राभावाद् बन्ध्यायास्तत्यागा-
योगवच्चित्तनैमित्तिककर्मणासफलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तस्यागशब्दार्थो न सिध्यतीति
शङ्कते नन्विति वित्यनैमित्तिककर्मफलस्य बन्ध्यापुत्रसादृश्याभावात्तत्यागसंभवाद्भुक्तस्यागशब्दार्थः
सम्भवतीति समाधत्ते नैष दोष इति भगवता तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र यावद्यशेषमनु-

भाषा अनुवाद ।

परन्तु विचार से तो कर्मत्याग करने को त्याग नहीं कहते हैं फलका त्याग
बलु त्याग होसकै है क्योंकि बहुतरे कर्म ऐसे हैं कि जिनका शरीर
रहते त्याग नहीं होसकता है तो शास्त्रोक्त कर्म नित्यनैमित्तिक उपासना
आदि जिन से बुद्धि की शुद्धि और ज्ञानकी वृद्धि तथा योग्यता होती है
उनका त्याग लोक विरुद्ध अर्थात् संसार की अवस्था में अनुचित है परन्तु
जिसको तत्त्वज्ञान नहीं भया है उसको कर्मफल के त्याग करने ही को
त्याग जानो और जिसको तत्त्वज्ञान है उसीको समस्त कर्मका संन्यास
होसता और उचित है यह भगवान्ने अर्जुनको कहा ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यथा रागादिष्वज्यते तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्रादुर्भूतौषिणः पण्डिताः
 सांख्यादिदृष्टिमाश्रिताः अधिकृतानान्तु कर्मिणामपीति तत्रैव यन्नदान-
 तपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे कर्मिण एवाधिकृतास्तानपेक्षते विकल्पाः
 नतु ज्ञाननिष्ठान् व्यत्यापिनः सन्न्यसिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा
 मया पुरा प्रोक्ता इति कर्माधिकारादपाठ्यता ये तान् प्रतिविहिता चिन्ता
 नतु कर्मयोगेन योगिनामिति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रो-
 पसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ता-
 मिति व तेषां मोहक्लेशदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेर्न कायक्लेशनिमित्तानि
 दुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ति इच्छादीनां चेतधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात्
 अतस्ते न कायक्लेश दुःखभावात् कर्म परित्यजन्ति नापि ते कर्माख्यात्मनि
 पश्यन्ति ये न नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुर्गुणानां कर्मणैव किञ्चित्करो-
 मीति हि ते सन्न्यस्यन्ति सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्व-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कूलयति वक्ष्यतीति तर्हि संन्यासिनामसंन्यासिनाञ्च नित्याद्यनुष्ठानिनामविशेषेण तत्
 फलं खादिति चेन्नैवेत्याह नत्विति वक्ष्यतीत्यनुकर्षणञ्चकारार्थः प्रसक्तस्य वचसोऽर्थं प्रकरो-
 पयोगित्वेन संगृह्य सारयति संन्यासिनामिति कास्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि
 फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रतिपक्षनिरासेन दृश्यितुं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्य-
 मिति कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह बन्धेति दोषवदित्येतदुक्तत्वेन व्याचष्टे अथवेति
 कर्मण्यनधिकृतानामकर्मिणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणान्त्यागे प्रत्ययायादित्याशङ्क्याह अधिकृ-
 तानामिति नहि तेषामपि कर्म त्यजतां प्रत्ययादौ हिंसादियुक्तस्य कर्मणोऽनुष्ठाने परं
 प्रत्ययायादिति भावः सांख्यादिपक्षसमाप्राप्यतिशब्दः श्रीसांसकपक्षमाह तत्रैवेति कर्माधि-
 कृतेष्वेवेति यावत् कर्म नित्यनैमित्तिकञ्च कास्यानां कर्मणामित्याशङ्क्य लोकाभ्यां कर्मिणो-
 ऽधिकृतानामधिकृतानामपेक्ष्य दर्शितविकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह कर्मिण इति एवकारव्यव-
 हारेण नत्विति तदेव स्फुटयति ज्ञानेति कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातोयिभक्तिनिष्ठा-
 वत्त्वेन पूर्वज्ञानानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववज्जातभिज्ञानामपि विचार्यत्व-
 त्वाधिकृतमिति शङ्कते नत्विति सांख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यते उत्तरं
 माह न तेषामिति नतु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादि पश्यतान्तदुशोभेन राजसकर्मत्याग-

शाङ्करभाष्यम् ।

विदा संन्यासप्रकार उक्तस्तस्माद्येऽधिकताः कर्मस्थनात्मविदो येषाञ्च मोहात्
त्यागः सम्भवति कायक्लेशभयाच्च त एव तामसा स्यागिनी राजसाश्चेति
निन्दते कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं सर्वारम्भपरित्यागी मौनो
सन्तुष्टो येन केनचिद्विनीतः स्थिरमतिरिति परमार्थं संन्यासिनो विशेषि-
तत्वात् वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः संन्यासि-
नो नेह विवक्षिताः कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्य-
पेक्षया संन्यास उच्यते न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः सर्वकर्मसंन्यासासम्भवे च
नहि देहभूतेति हेतुवचनामुच्य एवेति चेन्न हेतुवचनस्य सुत्यर्थत्वात् यथा
त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्ताऽनेकपञ्चानुष्ठाना-
शक्तिमन्तं अर्जनं प्रति विधानात् तद्येदमपि नहि देहभृता शक्यमिति

आमन्दगिरिकतटोका ।

सिद्धेर्विचार्यत्वं नेत्याह न कायेति तत्र ज्ञेयाध्यायोक्तं हेतुं करोति इच्छादीनामिति
स्वात्मनि सांख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अत इति ननु तेषां क्लेशाद्यदर्शनेऽपि
स्वात्मनि कर्माणि पश्यतान्त्वागो युक्तस्तेषां कायक्लेशादिकरत्वाच्चेत्याह नापीति
अज्ञानान्मोहाहात्म्यात् नियतमपि कर्म त्यक्तुं शक्यं न तत्त्वविदां स्वात्मनि कर्मादर्शने
तत्त्यागे हेतुभावादि सत्त्वाह मोहादिति कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्रापत्य-
भावे तत्त्यागः संन्यासस्तत्त्वाह गुणानामिति अपिवेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्तत्त्वविदा-
भित्युक्तं आरयन्नप्राप्तप्रतिषेधं प्रत्यादिशति सर्वेति तत्त्वविदासत्त्वाविचार्यत्वे फलितमाह
तस्मादिति येनात्मविदस्त एवेत्युत्तरत्वं सम्बन्धः कर्मस्थधिकृतानासनात्मविदां कर्मत्यागसम्भा-
वनां दर्शयति येषाञ्चेति तन्निन्दा कुलोपयुक्तेत्याशङ्क्याह कर्मिणामिति किञ्च परमार्थ-
संन्यासिनां प्रशस्त्युत्प्रेषणमात्रं निन्दायित्वमित्याह सर्वेति किञ्चात्रापि सिद्धिं प्राप्नो यथे-
त्यादिना ज्ञाननिष्ठाया वक्ष्यमाणत्वात्तद्वता नेह विचार्यतेत्याह वक्ष्यतीति कर्माधिकृता-
नामेवात्र विवक्षितत्वम् ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति तस्मादिति ननु संन्यासशब्देन सर्व-
कर्मसंन्यासस्य आह्वानत्वाविधिसंन्यासिनर्ममिह विवक्षितत्वं प्रतिभाति तत्त्वाह कर्मेति
संन्यासशब्देन मुख्यस्य संन्यासस्य अहम् गोणसुखयोर्मुख्ये सम्प्रत्ययादन्यथा तदसम्भवे
हेतुक्तिवैयर्थ्यादप्राप्तप्रतिषेधादिति शङ्कते सर्वेति नेदं हेतुवचनं सर्वकर्मसंन्यासासम्भव-
साधकं कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं न रक्षाणि कर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नास्ते
इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यं स्तस्मात् कर्मस्थधिकृतान्
प्रत्येवैष संन्यासत्यागविकल्पः ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्या स्तीर्षां ज्ञाननि-
ष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारीनान्यत्रेति न ते विकल्पाहर्हा
स्तथोपपादितमस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन् प्रदेशे दृतीय्यादौ च ॥ ३ ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

यथेति दृष्टान्तेऽपि यथानुवर्त्यत्वं किं न स्वादित्यागङ्गाह यथोक्तंति नहि फलत्यागा-
देव ज्ञानं विना सुतिर्युक्ता सुक्तेज्ञानैकाधीनत्वसाधकस्तुतिस्तुतिविरोधादहंतेत्यादिना चान-
न्तरमेव ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यात् त्यागस्तुतिरेवात्र ग्राह्येत्यर्थः दृष्टान्तगतमर्थं दृष्टी-
न्तिके योजयति तथेति प्रायुक्तपक्षापवादविवक्षया हेतुर्भूतार्थत्वमेव किं न स्वादि-
त्यागङ्गाह तदपवादे हेत्वभावान्मैवमित्याह न सर्वेति नयेत्यमेव हेतुर्लक्षदपवादिकान्यथा-
भित्तिरुक्तत्वादिति भावः मुख्यसंन्यासापवादासम्भवे संन्यासत्यागविकल्पस्य कथं सावकाशते-
त्यागङ्गाह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठान् प्रत्युक्तविकल्पानुपपत्तौ कुल तेषामधिकारत्वाह ये
त्विति संन्यासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाविकारस्य भूयः सुप्रदेशेषु साधित-
त्वाच्च साधनीयत्वापेक्षेत्याह तथेति ॥ ३ ॥

सांभिकतटीका ।

त्याज्यमिति दोषबुद्धिं सादिदोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतीः सर्वमपि कर्मत्याज्यमित्येके
सांख्याः प्राङ्मूर्धन्योपिष्व इति अस्त्रायं भावः साहिंसात् सर्वा भूतानीति निषेधः पुरुष-
स्थानर्थहेतुहिंसेत्याह अग्नीशोमीयं पशुभालभेतेत्यादि प्राकरणिकी विधिस्तु हिंसायाः
क्रतूपकारकत्वमाह अतो भिक्षुविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् द्रव्यसाध्येषु
सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः सम्भवात् सर्वमपि कर्म ताज्यमेवेति तदुक्तं दृष्टवदानुवचिकः स
ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्त इति अग्रे तु भीमांशका यद्वादिकं कर्म न त्याज्यमेवेति प्राङ्गः
अर्थं भावः क्रतवर्षापि सतीत्यं हिंसा पुरुषेण कर्तव्या सा चान्योद्देशेनापि कृता पुरुषस्य
प्रत्यावायहेतुरेव तथाहि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते तादर्थ्यसत्त्वगुणात्मकत्वे प्रत्य
न त्वेवं निषेधस्य तादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिभावापेक्षकत्वात् अन्यथा अज्ञानप्रमादादिकृते
दोषाभावप्रसङ्गात् तदेवं सप्तमविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषण बाधो नास्ति दोषवत्त्वं
अतो नित्यं यद्वादिकं कर्म न त्याज्यमिति ॥ ३ ॥

निश्चयं ष्टणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः ॥ ४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्र तेषु विकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयं ष्टणु अवधारय मे मम वक्तात् तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथा दर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतमत्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह त्यागोहीति पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्त्तितः शास्त्रेषु सम्यक् कथितः यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मात् अत्र तत्त्वज्ञान्यो वक्तुं समर्थस्तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मम अणु ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

एतदेव मतान्तरनिरासेन दृढीकर्त्तुं मतभेदं दर्शयति इसीको दृढ़ करने की इच्छासे मतभेदको देखावते हैं कि हिंसादि कर्म दोषयुक्त औ अनर्थके हेतुसे बन्धनस्वरूप हैं इसलिये सब कर्मका त्याग करना उचित यह सांख्य-मतवाले विवेकी माहिंस्यात्सर्वभूतानि इससे कहते हैं और अग्नीषोमीयं पशु मालभेत इस श्रुति से अग्निष्टोम यज्ञ मे पशुहिंसा की यज्ञक्रिया का अङ्ग विधान किया है और सकल कर्मों के करने मे जीव हिंसा ज्ञान अज्ञान पूर्वक होती ही है इससे कर्ममात्रका त्याग कहा है औ कर्मकाण्डी भीमांसामतवाले अग्नीषोमीयं पशुमालभेत् इस विधि से कहते हैं कि यज्ञ कर्म मे हिंसा हिंसा नहीं है तो करनीही चाये औ यज्ञ छोड़ कर हिंसा करने से पुरुष को पाप होता है इस अभिप्राय पर भगवान् कहते हैं कि कोई कुडिमान् तो कहते हैं कि दोषवत् कहे दोषयुक्त कर्मका त्याग अवश्य करना चाहिये औ कोई यज्ञदान तप कर्मका त्याग नहीं कहते हैं क्योंकि विधिकृत हिंसा से दोष नहीं होता है परन्तु अहिंसा परम धर्म है ॥ ३ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यं मेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कः पुनरसौ निश्चय इत्याह यज्ञ इति यज्ञो दानतप इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् यस्मात् यज्ञो दानं तप-

श्चानन्दमिरिक्ततटीका

कर्माधिकृतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कुतो निर्वारणसिद्धिस्तथाह तत्रेति तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह त्यागो ह्येति ननु त्यागसंन्यासयोरुभयो-
रपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तरविभागविधाने सन्ध्यासस्योपेक्षिकत्वमापद्येत नेत्याह
त्यागो ह्येति सात्त्विको राजसस्तामसश्चेत्युक्तं तै त्रैविध्यमपि स्वयमेव निश्चयसम्भवोक्ति-
मतं भागवते न निश्चयेदेत्याशङ्क्याह यस्मादिति भगवतोऽन्योन्योक्तविभागे तत्त्वानिश्चया-
ङ्गावतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ॥ ४ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

एवं मतभेदसम्पत्त्यस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयं शृणु इति तत्रैवं विप्रतिपक्षे
त्यागे निश्चयं नैव वचनाकृषु त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात् किमत श्रोतव्यमिति भावसंख्या
इत्याह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषत्रयेण त्यागो हि दुर्वीधः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्विस्ताम-
सादिभेदेन त्रिविधः सम्यक्विवेकेन प्रकीर्णितः त्रैविध्यञ्च नियतस्य तु संन्यासः कर्मण
इत्यादिना बध्यति ॥ ४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकारसे अन्यका मत कहि कर अब अपने मतके कहने की इच्छासे
भगवान् कहते हैं कि हे भरतसम्भव भरतवंशी अर्जुन इस पूर्वोक्त परस्पर
विरुद्ध मत के विषयमें निश्चय रूप जो मेरे वचन से शून्य और त्याग
की लोकमें प्रसिद्धि है तो उसके विषयमें और क्या हम शून्य ऐसा
प्रमाद न करना यही कहते हैं कि हे पुरुषव्याघ्र कहे पुरुषत्रयेण अर्जुन
त्याग पदार्थ बड़ा कठिन और दुर्वीध है जिस हेतु इस काम्य कर्मका त्याग
तत्त्वदर्शी लोगोंने अच्छीतरहसे विचार कर तामसादि भेद से त्रिविध
कर्म तीन प्रकार कहा है सो त्यागविषयक तीन प्रकार इसी अध्याय
के सतयें श्लोक से कहेंगे कि नियतस्य तु संन्यास इति ॥ ४ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे प्रार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शैव पावनानि विशुद्धिकारणानि मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्ये-
तत् ॥ ५ ॥

एतान्यपीति एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि
सङ्गमासक्तिन्तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्त्तव्यानीति अनुष्ठेया-
नीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमं निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पाव-
नत्वं च सहेतुमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतं अनु-
त्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृत-
सन्निकटार्थतोपपत्तेः सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतून् एतान्यपि कर्माणि सु-
मुच्योः कर्त्तव्यानीति अप्रिग्रह्यस्वार्थः न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्यु-
च्यन्ते अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात् सङ्गं त्यक्त्वा फलानि

आनन्दमिरिकतटीका ।

तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्धारयितुं प्रत्यक्षपूर्वकमनन्तरं श्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति
कः पुनरिति यज्ञादीनां कर्त्तव्यत्वे हेतुमाह यज्ञ इति न केवलं न त्याज्यं किन्तु कर्त्तव्य-
मेवेत्याह कार्यमिति प्रतिज्ञामेवं विभज्य हेतुं विभजते कस्मादिति ॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

प्रथमं तावन्नित्यमाह यज्ञेति द्वाभ्यां मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धि-
कारिणि ॥ ५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब प्रथम अपने निश्चित वचन को दो श्लोकसे कहते हैं कि यज्ञ दान
श्री तप रूप कर्म त्याग करने योग नहीं हैं वरन अवश्यही कर्त्तव्य हैं
क्योंकि ये यज्ञ दान यप पूजन आदि सत्कर्म विवेकी पुरुषों को
पावन करते हैं अर्थात् चित्त के शुद्धि करने वाले हैं ॥ ५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

चेति नोपपद्यते एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि
 एतानि अपि कर्त्तव्यानि किमुत यत्तदानतपांसि नित्यानि इति तदस्तु
 नित्यानामपि कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् यज्ञो दानं तपश्चैव पाव-
 नानौत्वादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाद्वा जिह्वासोर्ध्वमुचो
 कुतः काम्येषु प्रसङ्गः दूरेण ह्यवरं कर्म्येति च निन्दितत्वात् यज्ञार्थात् कर्म-
 णोऽन्येति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् त्रैशुख्यविषया वेदा-
 स्त्रैविद्या मां सोमपाः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्तीति च दूरव्यवहित-
 त्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति एतान्यपीति उपसंहारस्योक्त्यावापि व्याकरोति एतानी-
 त्यादिना अक्षरार्थसङ्गा तात्पर्यार्थमाह निश्चयमिति प्रकृतार्थप्रसङ्गारे गमकमाह एतान्य-
 पीति अपिशब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति सासङ्गस्येति व्यावर्त्तं कीर्त्तयति नत्विति
 एतान्यपीत्यादिवाक्यं न नित्यकर्मविषयमिति मतद्वयपन्यस्यति अन्य इति न चेद्दिक्षित्यकर्म-
 विषयन्तीह इत्याशङ्क्य वाक्यमवतार्य व्याकरोति एतानीत्यादिना नित्यानामफलत्वमुपेत्य
 यज्ञोद्यत्तदशुक्तमिति दूषयति तदसदिति यत्तु काम्यान्यपि कर्त्तव्यानीति तन्निरस्यति
 नित्यान्यपीति किञ्च काम्यानां भगवता निन्दितत्वाच्च तेषु सुसुचोरेषु दाननित्याह दूरेणेति
 किञ्च सुसुचोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्धफलवत्त्वात् काम्यकर्मणां च तेषु तत्प्रसङ्गानमित्याह
 यज्ञार्थादिति काम्यानां बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यानुकूल्यं दर्शयति त्रैशु-
 ख्येति किञ्च पूर्वश्लोके यज्ञादिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निरहितवाचिना
 परामर्शात् काम्यकर्मणाञ्च काम्यानां कर्मणामिति व्यवहितानां सन्निरहितपरामर्शकैतच्छब्दा-
 विषयत्वाच्च काम्यकर्मण्येतान्यपीति व्यपदेशमर्हन्तीत्याह दूरेति ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवन्ति तत्प्रकारं दर्शयन्नाह एतान्यपीति
 यानि यज्ञादीनि कर्माणि यथा पावनानीत्युक्तान्येतान्यथैव कर्त्तव्यानि कथं सङ्गं कर्तृत्वा-
 धिनिर्देशं तज्ज्ञा जेवञ्चभीश्वराधीनतया कर्त्तव्यानि फलानि च तज्ज्ञा कर्त्तव्यानीति ने मतं
 निश्चितं अत एषोक्तं ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्मादन्नस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः नियतस्येति नियतस्य तु नित्यस्य सं-
न्यासः परित्यागः कर्मणोपपद्यते अन्नस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् मोहादन्नाना-
त्तस्य नियतस्य परित्यागो नियतश्चावश्यं कर्त्तव्यं त्यजते चेति विप्रतिषिद्ध-
मतौ मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

नित्यकर्मणासवश्यकर्त्तव्यत्वसुक्तसुप्रजीव्यापेक्षितं पूरयन्नन्तरहोक्तमवतारयति तस्मा-
दिति ननु कश्चिन्नियतमपि कर्म त्यजन्नुपलभ्यते तत्वाह मोहादिति अज्ञानं पावनत्वापरि-
ज्ञानं अन्नस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति नियतश्चेति नित्यकर्मत्यागस्य
मोहकृतत्वे कुतस्तामसत्त्वमित्याशङ्क्याह मोहश्चेति ॥ ७ ॥

खामिक्तटीका ।

प्रतिज्ञातं त्यागत्वैविध्यमिदानीं दर्शयति नियतस्येति त्रिभिः काव्यस्य कर्मणो बन्धन-
त्वात् सन्ध्याधो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः सन्ध्यासक्त्यागो नोपपद्यते
सत्त्वयुद्धिहारा मोहहेतुत्वात् अतस्तस्य परित्याग उपादेयत्वेऽपि त्याज्यमित्येवं खलुषा-
न्मोहादेव भवेत् स च मोहस्तामसत्वात्तामसः परिकीर्त्तितः ॥ ७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस प्रकार से कियेगये कर्म विवेकी जनो के चित्त को शुद्ध
करते हैं उसी प्रकार से इन कर्मोंका अनुष्ठान देखावते हुये कहते हैं
कि हे पाथे अर्जुन सज्ञ कहें कर्तृत्वाभिनिवेश अर्थात् हम कर्त्ता इस
कर्म को करते हैं इस अहङ्कार को छोड़कर केवल ईश्वर के आधीन
रूप से कर्मका अनुष्ठान करना उचित है और फल की कामना को भी
त्याग करके जो कर्म का करना है इतनाही हमारा नियत अभिमत
सिद्धान्त है इसी से वह कर्म उत्तम हैं यह भगवान् अर्जुन से कह
हे ॥ ६ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैवतयागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च दुःखमिति दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःख भयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

व्यानन्दगिरिकृतटीका ।

इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाशस्य सम्भवतीत्याह किञ्चेति ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयात्त्यजति करणानि हि कार्यं जनयन्ति आस्यन्ति तथाच न तत्त्यागस्ता-मगोयुक्तस्ताह दुःखमित्येवेति यत् कर्म दुःखात्मकमशक्य साध्यमित्येवालोच्य तद्विवर्ते देहखेन्द्रियाणाञ्च क्लेशात्मनो भयात्त्यजति स तत्त्यक्त्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वापि न तत् फलं मोक्षं लभते किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तद्वत्तुल्यं नरकं प्रतिपद्यतेत्याह दुःख-मित्येवेत्यादिना कर्मत्यागस्तामसो राजसश्चेति द्विविधो दर्शितः ॥ ८ ॥

सामिञ्जतटीका ।

राजसं त्यागमाह दुःखमिति यः कर्तात्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं मत्वा शरीरावाशभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत्तादृशस्यागो राजसो दुःखस्य राजसत्वात् अतस्तं राजसं त्यागं कृत्वा सराजसः पुरुषस्यागफलं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं नैव लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस श्लोक से देखावते हैं कि सकल काम्यकर्मीको बन्धकत्व है अर्थात् कामना करि के किये कर्म बन्धन करते हैं इस हेतु से उनका त्याग करना हीं कर्तव्य है परन्तु नियत कहे नित्य कर्मों का त्याग करना योग्य नहीं है क्योंकि नित्य कर्म सत्त्वशुद्धि के द्वारा मोक्ष के साधन स्वरूप हैं इससे यद्यपि कर्मका परित्याग करना ठीक है तभी नित्य कर्मका त्याग मोह ही से होता अर्थात् तामस है क्योंकि मोह तमोगुण से होता तो उस के त्याग की श्रिष्ट लोग तामस त्याग कहते हैं ॥ ७ ॥

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कः पुनः सात्त्विकस्यागः कार्यमिति कार्यं कर्त्तव्यमित्येव यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्तते हे भर्जुन सङ्गफलञ्च एव नित्यानां कर्मणो फलवत्त्वे भगवद्भवनं प्रमाणमवोचाम अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथापि नित्यकर्मकृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवान्नस्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वा नित्यनेनातः साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चेति स त्यागी नित्य कर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वंनिष्ठो मतोऽभिमतः ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिउक्तटीका ।

सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति कः पुनरिति कर्त्तव्यमित्येवत्येवकारेण नित्यस्य भाव्यान्तरं निषिध्यते नित्यानां विध्युद्देशे फलान्श्रवणात् तेषां फलं त्यक्त्वा नित्यमिति शङ्काहं नित्यानामिति फलं त्यक्त्वा नित्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह अथवेति नहि विधानकृतं कर्म अनर्थकं विध्यानर्थक्यात्तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽनुतिष्ठन्नात्मानमजानन्ननुपहतमनस्तोक्तप्रा तस्मिन् कर्मण्यत्मासंस्कारं फलं कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायश्रुत्या तत्करणं कर्त्तुं रात्मनस्तद्विदित्तिं करोतीति वा नित्यकर्मण्युक्तां कल्पनामहं निष्पादितफलकल्पनाञ्च फलं त्यक्त्वा नित्येन भगवान्निवारयतीत्यर्थः नित्यकर्मसु फलत्यागोक्तोऽसम्भवे फलितमाह अत इति ॥ ६ ॥

भाषा अनुवाद ।

राजसत्यागको कहते हैं कि जो मनुष्य आत्मज्ञान के बिना केवल कर्म करना दुःखमात्र विचारों के शरीर को शक भयसे नित्य कर्म का त्याग करता है सो त्याग राजस है क्योंकि दुःख रजोगुण का धर्म है इसी से राजस त्यागकारी रजोगुणी पुरुष को ज्ञान में निष्ठा जो त्याग का फल सो कर्म नहीं मिले है ॥ ८ ॥

न द्वेष्टकुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते ।

तत्रागौ सत्त्वसमाविष्टो मेधावौ च्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजस-
क्षीकृत्स्न्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा च ये ब्राह्मणा आ-
गता स्तत्र षडङ्गविदौ द्वौ च त्रियस्तृतीय इति तद्वत् नैष दोषस्यागसामा-
न्येन सुत्यर्थत्वादस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्व-
सामान्यन्तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागानिन्द्या कर्मफलाभिसन्धित्याग-
सात्त्विकत्वेन स्तूयते स त्यागः सात्त्विको मत इति यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा
फलाभिसन्धिञ्च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिना कलुषीक्रियमाण-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्म तत्फलत्यागस्य त्यागसंन्यासशब्दाभ्यां प्रकृतस्य त्यागो होति त्वैविध्यं प्रतिज्ञाय
प्रतिज्ञासुरोधेन द्विविधे व्युत्पाद्य तृतीयां विधानद्विरोधेन व्युत्पादयतो भगवतोऽकौशल-
भाषितवमिति शङ्कते नन्विति प्रक्रमप्रतिज्ञूलसुपसंहारयत्नमनुचितमित्यत्र दृष्टान्साह-
य्येति पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्सकौशलं प्रत्यादिशति नैषदोष इति कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्या-
गत्वेन सादृश्यात् कर्मत्यागनिन्द्या तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमात् न विरो-
धोऽस्तित्युक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्नादौ त्यागसामान्यं विनश्यति अस्तीति सति सामान्ये निर्दे-

खासिद्धतटीका ।

सात्त्विकं त्यागसाह कार्यमिति कार्यमित्येव बुद्ध्या नियतमवश्यं कर्तव्यतया विहितं
कर्म सङ्गं फलञ्च त्यक्त्वा क्रियत इति सत्तादृशस्यागः स सात्त्विको मतः ॥ ८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सात्त्विक त्याग कहते हैं कि हे अर्जुन कर्म सब कर्तव्य
हैं ऐसे विचार से नियत कहे अवश्य कर्तव्य रूप विहित कर्मों को कर्तव्य
अभिनिवेश कहे अहंबुद्धि औ फलकी कामना रहित जो त्याग करना
सो सात्त्विक त्याग कहे उत्तम त्याग है ॥ ८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मन्तकरणं नित्यैश्च कर्मभिः सक्रियमाणं विशुध्यति तत् विशुद्धं प्रसन्नमा-
त्मा लोचनक्षमम्भवति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञाना-
भिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठस्यात्तद्वत्त्वमित्याह न हेष्टि अकुशलं अयो-
भनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किमनेनेत्येवं कुशले शो-
भने नित्यकर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमि-
त्येवं नानुषजते तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननु सङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत्
कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वांस्यागी यः कर्मणि
सङ्गं त्यक्त्वा तत्फले च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी कदा पुनरसावकुशलं
कर्म न हेष्टि कुशले च नानुषजत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेना-
त्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्ये तत् अतएव मेधावी
मेधयात्मज्ञानलक्षणाया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी मेधावित्वादेव च्छिन्न-
संशयः च्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्य आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रे-
यससाधनं नान्यत् किञ्चिदित्येवं निश्चयेन च्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते तत्रेति एवं पूर्वापरविरोधं पराकृत्य अनन्तरस्त्वोक्तात्यर्थमाह
यस्त्विति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यते अन्तःकरणमकलुषीक्रियमाण-
मिति हेतुः विशुद्धेऽन्तःकरणे किं स्यादित्याशङ्क्याह विशुद्धमिति मलविकलत्वं विशुद्धत्वं
संस्कारत्वं प्रसन्नत्वमिति हेतुः क्रमेण अवस्थाद्यादृष्टिद्वारेणेत्यर्थः तन्निष्ठेत्यात्मज्ञाननिष्ठोक्ता
काम्यकर्मणि त्याग्यत्वेन द्वेषमभिनयति किमिति उभयत्वद्वेषं प्रीतिञ्च न करोतीति
सामान्येनोक्तं कर्तारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति कः पुनरिति त्यागीत्युक्तं त्यागिनम-
भिव्यनक्ति पूर्वोक्तेनेति कर्मणि सङ्गस्य तत्फलस्य च त्यागेनेति यावत् उक्तमेव त्यागिनं
विष्टुणोति यः कर्मणीति तत्फलं त्यक्त्वोति सम्बन्धः काम्ये निषिद्धे च कर्मणि बन्धहेतुरिति
न हेष्टी नित्यनैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते तत्र कालविशेषं पृच्छति कदेति
नित्यादिकर्मणा फलाभिसम्बन्धवर्जितेन क्षयितकलसम्पन्नत्वं यथार्थग्रहणसमर्थसद्बुध्यते तेन
समावेशदृश्यासक्तप्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीत्याह उच्यते इति चतुर्थपादं व्याकरोति
अत एवेति ससद्बुद्धयर्थार्थग्रहणसामर्थ्ये समाविष्टत्वादित्यर्थः किन्नसंशयत्वमेव विशदयति
आत्मेति परनिःश्रेयसन्त्यस्य च साधनं सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना ॥ १० ॥

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्य कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृ-
तात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मानमात्मत्वेन सख्युजः
स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीन नैष्कर्म्यलक्षणां
ज्ञाननिष्ठामश्रुत इत्येतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं
यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञो बाधितात्मकर्तृत्व-

स्वामिकतटीका ।

एवंभूतस्य सात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न द्वेष्टीत्यादि सत्त्वसमाविष्टः
सत्त्वेन व्याप्तः सात्त्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि
कुशले च सुखकरे कर्मणि निदाघे मध्याह्नस्नानादौ नाशुषज्जते प्रीतिं न करोति तत्र
हेतुः मेधावी स्थिरबुद्धिः परपरिभवादिमहदपि दुःखं सहते स्वर्गादिमुखञ्च त्यजति
तत्र क्रियदेतत्तत्कालिकं सुखं दुःखञ्चैवेवमनुसन्धानवानित्यर्थः अतएव किञ्चः संशयो
मिथ्याज्ञानदैहिकसुखदुःखयोरुपादित्वा परिजिहीर्षा लक्षणं यस्य सः ॥ १० ॥

भाषा अनुवाद ।

एवंभूत सात्त्विक त्याग में प्रकट निष्ठाशुक्त पुरुषके लक्षण कहते हैं
कि सतोगुण से सात्त्विक त्यागी पुरुष अकुशल कहे दुःखदायी अर्थात्
शिशिर कहे जाडे में प्रातःस्नान आदि कर्म से द्वेष नहीं करते औ
कुशल कहे प्रीतिकाल के मध्याह्नस्नान आदि कर्म में प्रीति नहीं रखते
इसका कारण यह कि वे लोग स्थिरबुद्धि अर्थात् भिविक से अन्यक्त परामत्र
अनादर आदि महादुःख भी सहते हैं औ स्वर्गादि सुख को भी त्याग
करते हैं फेरि सुख औ दुःख जो क्षणिक कहे क्षणमात्र रहने वाला है
यह निश्चय जानते हैं औ जिसका दैहिक सुख दुःखका ग्रहण औ त्याग
कार. इच्छारूप जो मिथ्याज्ञान से नष्ट होगया वही किन्नसंशय पुरुष
है ॥ १० ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलं ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विज्ञानतयाहं कर्त्तॄति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशङ्क्यत्वात् कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह नहीति नहि यस्माद्देहभृता देहं विभर्त्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान् देहभृदुच्यते नहि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्त्तृत्वाधिकारान्वितोऽतस्तीन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माख्यशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागो कर्मफलाभिसन्धिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्माख्यपि सन्निति सुत्यभिप्रायेण तस्मात् परमार्थं दर्शित्वेनैव देहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्म संन्यासः शक्यते कर्त्तुं ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकटटीका ।

न द्वेष्टीत्यादिना श्लोकेनोक्तमर्थं सङ्क्षिप्यानुवदति योऽधिकृत इति पूर्वोक्तप्रकारेणेति कर्मणि ततफले च सङ्गत्यागेनेत्यर्थः कर्मात्मयोगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेण अवष्टाद्यनुष्ठानद्वारेण कूटस्थं ब्रह्म प्रत्यक्षेण सम्बुद्ध इति सम्बन्धः परस्य निःकित्वे हेतुमाह जन्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिमाह्वं दर्शयति स सर्वेति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसम्भावनामुक्त्वा तद्गीनस्य तदसम्भवे हेतुवचनत्वेन अनन्तरश्लोकमवता यति यः पुनरिति न बाधितमात्मनि कर्तृत्वविज्ञानमस्येत्युच्यते तथा तस्य भावस्तत्ता तथेति यावत् एतमर्थं दर्शयितुमशक्यं सर्वकर्मसंन्यासासम्भवे हेतुमाहेति योजना यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः विवेकिनोऽपि देहधारितया देहभृताविशेषे कर्माधिकारः स्वादित्याशङ्क्याह न हीति कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वकं कर्मानुष्ठानं तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणेऽपि तद्भिमानित्वाभावोऽतः शब्दार्थः अज्ञस्य सर्वकर्मत्यागायोगमुक्तं हेतुकृत्य फलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठानविनश्यतिगोक्तिरनुक्तेत्याशङ्क्याह कर्मणीति कर्मिणोऽपि फलत्यागेन त्यागित्ववचनं फलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कस्य तर्हि सर्वकर्मत्यागः सम्भवतीत्याशङ्क्य विवेकवैराग्यादिभूतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति तस्मादिति ॥ ११ ॥

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किं पुनस्तत् प्रयोजनं यत् सर्वकर्मपरित्यागात् स्यादित्युच्यते अनिष्टं नरकतिथ्यगादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं मिथ्यं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणञ्चैवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानिर्गतरकरूपं व्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फलश्रुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनं तदेतदेव लक्षणं फलं भवत्यत्यागिलाभज्ञानां कर्मिणामपरमार्थं संन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं न तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां कश्चिन्नहि केवलं सम्यक्दर्शननिष्ठाऽविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

नन्वेवंभूतान् कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविज्ञेयाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखं संपद्यते तत्राह नहीति देहदत्ता देहाभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यानि तदुक्तं नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् इत्यादिना तस्मादुपस्थिते कर्माणि कुर्वन्नापि कर्मफलत्यागी स एव सुखः त्यागीत्यभिधीयते ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि पूर्वोक्त कर्मों के फल त्याग से कर्मही का त्याग कर्ना श्रेष्ठ क्यों न होय जिस हेतु विज्ञेय करने वाले कर्म दूर होने से अविज्ञेय क्रमसे ज्ञाननिष्ठा रूप जो सुख सो सम्पन्न होगी इसपर कहते हैं कि देह अभिमान युक्त मनुष्य तावत् सर्वकर्मों का सम्पूर्ण त्याग नहीं कर सकते हैं इससे प्रमाण तीसरे अध्यायके पञ्चमे श्लोकादिसे कहा है कि न कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् इति इससे जो सकल कर्मोंका अनुष्ठान करके भी फलके त्यागी हैं वेइ पुरुष प्रधान त्यागी हैं ॥१३॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसंख्यासासम्भवेऽपि फलाभावे कृतसस्य कर्त्तव्येति शङ्कते किं पुनरिति शेषस्य मुख्यस्य वा संख्यासस्य फलं पिष्टुच्छिषित मिति विकल्पयति उच्यते इति सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलामिसन्धित्यागः स चासुखसंख्यासस्य फलमाह अनिष्टमिति मुख्ये तु संख्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्यगधीद्वारा सर्वसंसारोच्छित्तिरेव फलमित्याह नन्विनि पादत्वयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना त्रियेगादीत्यादिपदमवशिष्ट-निष्ठद्योनिनसंयहार्यं देवादीत्यादिपदं विशिष्टोत्कृष्टद्योनिनसंयहणावेति विभागः फलशब्दं व्युपादयति वाह्येति कारणद्वारकमनेकविधत्वमुक्त्वा मिथ्यात्तमाह अविव्यति तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह इन्द्रेति प्रतीतितो रमणीयत्वं सूचयति महाभोजेति अविव्योत्पात्ताविद्याश्रितत्वादात्म्याश्रितत्वं वस्तुतो नास्त्योत्पाह प्रत्यगिति उक्तं फलं कर्मिणामिष्यते चेदसुखसंख्यासफलोक्तिपरत्वं पादत्वयस्य कथमिष्टमित्याशङ्क्याह अपर-मार्थेति फलामिसन्धिविकल्पानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मांशुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः कर्मिणामेव सतामफलाभिदम्योनामसुखसंख्यासित्यात्तदीयासुखसंख्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थ-पादं व्याचष्टे नत्विति असुखसंख्यासमनन्तरप्रकृतं व्यवच्छिनन्ति परमार्थेति तेषां प्रधानं धर्ममुपदिशति केयलेति ज्ञानिद्वेगे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति सम्बन्धः तर्हि परमार्थसंख्यासोऽफलत्वात् नानुष्ठीयतेत्याशङ्क्य तस्य मोक्षावसायित्वान्मैवमित्याह नहीति ॥ १२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकित्वं इष्टं देवत्वं मित्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमित्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रतिज्ञं तत् सर्वसंख्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् नतु संख्यासिनां कचिदपि भवति संख्यासिगच्छेनात् फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफलत्यागिनो गृह्यान्ते अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संख्यासी च योगी चेत्तेवमादौ कर्मफल-त्यागिषु संख्यासिगच्छेप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्त्विकानां पापासंभवादीश्वरार्पणेन च पुण्य-फलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब पूर्वाक्त त्यागकों फल कहते हैं कि अनिष्ट कहे नरक औ इष्ट कहे देवत्व तथा मित्र कहे मनुष्यत्व येई पाप पुन्य मिले हुये कर्मोंके फल हैं सो काम्य कर्म करनेवालों की देहान्त होनेपर प्राप्त होते हैं क्योंकि सकाम

शाङ्करभाष्यम् ।

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं सम्भवत्यविद्याधारोपित-
त्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न त्वन्नस्याधिष्ठनादीनि क्रियाकर्तृणि
कारकान्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः सम्भवति तदेतदुत्तरैः श्लोकेर्दे-
श्यति पञ्चेति पञ्च इमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निव-
र्त्तकानि निबोध मे मम इत्युत्तरत्वे चेत्तःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं
च तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्या-
यन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं
कृतमिति कर्माच्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्त इत्येतत् यावानर्थं
उद्गम्य सर्वकर्मोऽखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते
सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते
वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणां ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अतु अपरमार्थसंन्यासनद्विषेधादज्ञानां परमार्थसंन्यासोऽपि किं न स्वात्मागस्त-
सुकरत्वात्तत्वाद् अतः परमार्थेति तस्य सम्यग्दर्शनादविद्याविच्छेदो तदारोपितक्रियाकारका-
दिनिवृत्तेरिति हेत्वर्थः विद्यावतः सर्वकर्मसंन्यासित्वसम्भावनासुक्ता एवकारव्यावर्त्य-
दर्शयति नत्विति अविद्वदोऽशेषकर्मणां तज्ज्ञेत्वाच्च रागादीनां त्यागायोगे कारकेष्वधि-

भाषा अनुवाद ।

मनुष्योको पाप पुण्य श्री दोनोसे मिले त्रिविध कर्म सम्भव हैं परन्तु ये कर्म
संन्यासी पुरुषको किसी तरह सम्भव नहीं होते श्री संन्यासी इस प्रसङ्गसे
कर्म फलका त्यागी ही लेते हैं यहां प्रमाण सुनो कि अनाश्रितः कर्मफलं
कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च इति छठें अध्याय के प्रथम
श्लोकसे लेकर कहा है श्री कर्मफलके त्यागी पुरुषको सब जगह संन्यासी
कहा इससे यह फलत्यागी सात्विक मनुष्य को पापके असम्भव हेतु भगवत्
को अर्पण करनेसे पुण्यफल के त्याग होनेसे त्रिविध जो कर्मफल वे किसी
प्रकारसे भी नहीं होते हैं ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

छानादित्याभर्गनं हेतुमाह क्रियेति कथमधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्वं कथं वा विदुस्त-
स्यात्प्रवधीरिच्छायां नन्तरलोकावृत्त्यस्य तात्पर्यमाह तदेतदिति कर्माधिष्ठानादीनाम-
प्रासादिकवागङ्गमादावुद्धरति पञ्चेति उत्तरवेत्यधिष्ठानादिषु यत्प्रमाणेष्वित्यर्थः वस्तूनां
तेप्राप्ते वैपश्यं निर्दिश्येयमितं नहि चेत् समाधानादिते ज्ञातं शक्यं तत् सांख्यगच्छं
व्युत्पादयति ज्ञानव्येति आत्मा त्वं पदार्थस्तत्पदार्थो यद्भवत्योरैक्यधीस्तदुपयोगितश्च
अवगाढयः पदार्थांते संख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्ते कृतान्तगच्छस्य वेदान्तविषयत्वं विभजते
कृतमित्यादिना वेदान्तस्य तत्त्वधीद्वारा कर्मायसानभूमित्वे वाक्योपक्रमानुगच्छ्यं दर्शयति
यावानिति उदपाने कृपादौ यावानर्थः स्नानादिः तावानर्थः समुद्रे सम्यद्यत्तेऽतो यथा
कृपादिज्ञातं कार्यं सर्वं समुद्रेऽन्तर्भवति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मायेषु यावत् फलं तावत् ज्ञान-
वतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यानवशेषादित्यर्थः तत्तैव वाक्यान्तर-
मुक्तमिति सर्वमिति उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह आत्मैति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्म-
हित्तवपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वमित्यागङ्गाह अत इति तानि भद्वचनतो निबोधेति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य सङ्गत्यागी नो निरहङ्कारस्य कर्मक्षेपौ
नास्तीत्युपपादयितुमाह पञ्चेति पञ्चभिः सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तेरुक्तानि वक्ष्यमाणानि
पञ्च कारणानि मे वचनाद्विशेष जानीहि आत्माः कर्तृत्वाभिधाननिवृत्त्यर्थम् अनेनानि
ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमेवाह सांख्य इति सत्यक् ख्यायते ज्ञायते परमात्मा अनेनेति
सांख्यं तत्त्वज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमान आत्मात्मशेषः सांख्यः तस्मिन् कृतं कर्म तस्यान्तः
समाप्तिरस्मिन्निति कृतान्तस्तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्त इत्यर्थः यद्वा संख्यायन्ते गण्यन्ते
तत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन्निति कृतान्तं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्
प्रोक्तानि अतः सखड्निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि कर्मों पुरुषको कर्मफल क्यों न होगी इस शङ्का पर सङ्ग
त्यागी विद्वान् मनुष्यको जो कर्मबन्ध नहीं यह सिद्ध करनेको इच्छासे
यहां पांच श्लोकसे कहते हैं कि हे महाबाही कर्मोंको निवृत्तिमे ये
पांच कारण मेरे वचनसे जानो औ अपने कष्टत्व रूप अभिमान को निः-

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग् विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कानि तानित्युच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःख-
ज्ञानादीनामभिव्यक्तीराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरन्तथा कर्त्ता उपाधिलक्षणो
भोक्ता करणञ्च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादश-
संख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्या दैवञ्चैव देवमेवात्र
एतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणदादित्यादि चक्षुराद्यानुयाह ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कर्त्तार्याव्यधिष्ठानादीनि मानूनृत्वात् ज्ञेयातीत्युक्तमिदानीं पञ्चपूर्वकं विशेषतस्तानि
निर्दिशति कानीत्यादिना प्रतीकसादृश्य व्याकरोति अधिष्ठानमिति उपाधिलक्षणो
बुद्धादिरुपाधिलक्षणत्वात् स्वभावो बुद्धाद्यनुविधायो तद्वर्तमानानि पञ्चानुरहितस्तद्वधान
इत्यर्थः तत्र कार्यनिष्क्रमणमुच्यते सूत्रयति शब्दादीति ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च पञ्च कर्मा-
न्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यात्वं चेष्टाया विविधत्वं नानाप्रकारत्वं तदेव स्पष्टयति
वायवीया इति पृथक्त्वमनङ्गीकृत्य नहि प्राणापानादि चेष्टानां भिन्नः सङ्करोऽस्ति दैवं
विशदयति आदित्यादीति ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

इतिके अर्थ इन कारणीको अवश्य जानना चाहिये कि इस प्रकार परमात्मा
सम्यक् रूपसे प्रभिव अर्थात् ज्ञान का विषय होता है इस अर्थका सूचन
करनेवाला जो सांख्यका भावार्थ यह कि तत्त्वज्ञानसे प्रकाशमान आत्मबोध
ही को सांख्य कहतेहैं और ऐसे कर्मोंका अन्त कहे समाप्ति इसमे है इस
अर्थका सूचक जो कृतान्त अर्थात् सांख्य कृतान्त कहे वेदान्त सिद्धान्तमे
अथवा इसमे सब तत्त्व गनेहैं इस अर्थका सूचक सांख्य इस तरहसे किया
है अन्त अर्थात् सकल निर्णय इसमेहै इस अर्थका सूचक जो कृतान्त पद
इन दोनो पदार्थोंको सांख्य कहते हैं सोई सांख्यने ये पांचो कारण अ-
ञ्ज्नी प्रकारसे कहा है इससे तुम सम्यक् प्रकार इन कारणोंको जानो ॥ १३॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शरीरेति शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म विभिरैतैः प्रारभते निर्वर्त्तयति नरः न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतं वा अशास्त्रीयं अधर्म्यं यच्चापि निमित्तितचेष्टादिजीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरिव कार्यमिति न्याय्यं विपरीतयोरिव ग्रहणेन गृहीतं पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणः कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्रारभ्यत इति नैष दोषः विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं विधेयं राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

तान्येवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं शरीरं कर्ता चिदचिदुपनिबृहद्भारः पृथग्-विधिसनेकप्रकारं करणं चक्षुः श्रोत्रादि विविधाः कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताचेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः अत्र एतेष्वेव पञ्चमं देवं चक्षुराद्यनुग्राहकमादिष्यादि सर्वं प्रेरकोऽन्तर्यामी वा ॥ १४ ॥

भाषा अनुवाद ।

सोई सर्व कर्मसम्पत्ति के विषय में कारण कहते हैं कि अधिष्ठान कहे शरीर औ कर्त्ता कहे चित औ जड़की ग्रन्थिरूप अहङ्कार औ भिन्न-भिन्न अनेक प्रकार करणस्वरूप चक्षु आदि इन्द्री औ विविध कहे कार्य से या स्वरूप से भिन्न भिन्न चेष्टा अर्थात् प्राण अपानादि वायु के व्यापार समूह औ अत्र कहे अधिष्ठान शरीर आदि सब के मध्य में पञ्चम स्वरूप देव अन्तर्यामी सर्वनियन्ता अथवा चक्षु आदि इन्द्रियों के अनुकूलकारी सूर्य आदि देवता जानो अथवा अन्तर्यामी इह्वां चित्का अर्थ ज्ञान है ॥ १४ ॥

तत्रैवं सति कर्त्तार मात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्युक्तबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तत्रेति तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते एवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्तते सति कर्मणि तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते

आनन्दगिरिकृतटीका ।

पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्वकर्मविज्ञार्थत्वं स्फुटयति शरीरेति ननु जीवनकृतं निमेषोन्मेषादिकर्मान्तरं साधारणमस्ति तत् कथं राशिद्वयकरणमिति तत्राह यस्मैति अधिष्ठानादीनां कर्ममात्रहेतुत्वं प्रतिप्राय शरीरादि त्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तेति शङ्कते नत्विति पूर्वापरविरोधं परिहरति नैष दोष इति ननु जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्मणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवादात्वाच्च देहादि निर्वर्त्यानीत्याशङ्काह तदङ्गतयेति तस्य देहादि त्वस्य प्रधानस्याङ्गानुरादि तन्निष्पाद्यत्वेन जीवनकृतं दर्शनादिप्रधानकर्मस्य-
न्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः देहाद्यारम्भे त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मान्तरभावेऽपि कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं फलोपभोगकाले करणान्तरमिच्छासम्भवादित्या-
शङ्क्य यन्मकालभाविनो भोगकालभाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तत्रैवान्तर्भावान्नैवमित्याह फलेति ॥ १५ ॥

स्वामिष्टतटीका ।

एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति यथोक्तैः पञ्चभिः प्रारब्धमायुषं कर्म त्रिष्वेवा-
न्तर्भाव्यं शरीराद्यान्तोभिरित्युक्तं शरीरं वाचिकं मानसञ्च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धं शरीरा-
दिभिर्वैयुक्तं कर्म धर्म्यमधर्म्यं वा करोति नरस्तस्य सर्वस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद ।

इङ्गी पांची की सर्व कर्म में कारणत्व कहते हैं कि इङ्गी पांची के कारण से आरम्भ किये जाते जो सकल कर्म तिन की शरीरादि में अन्तर्गत कहे मानिके इस श्लोक में कहा है कि जिस हेतु कर्म मात्र जो शारीरिक औ वाचनिक तथा मानसिक होते हैं ये प्रसिद्ध हैं श्लोक का अर्थ यह है कि शरीर वचन औ मन के द्वारा सब मनुष्य जी कोई धर्म या अधर्म के कारण है येई अधिष्ठान कहे शरीर आदि पांच कर्मों के हेतु हैं ॥ १५ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

तत्रैतेषामात्मानमन्यत्वेनाविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्त्तारमत्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् कस्मादेदान्ताचार्योपदेशन्यायेरुक्ततबुद्धिवाद्संस्कृतबुद्धिवाद्योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवा-
द्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्त्तारं पश्यत्यसावप्युक्ततबुद्धिरेवातोऽुक्ततबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाजस्रं जननमरणा प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति यथा तीमरिकोऽनेकचन्द्रं यथा बाभ्रेषु धावत्स चन्द्रं धावन्तं यथा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तं पश्यति ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाद्य विदुषस्तेष्वाम्बुद्विषमनुयदति तत्वेति तत्त्वदर्शना-
भर्ययोग्यं प्रकृतं सर्वं कर्म प्रतीकमादाय पूर्वेषु सङ्गाच्छरार्थं कथयति एवमिति अधिष्ठाना-
दीनामुक्तोक्त्या कर्तृत्वे सत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनोऽध्यारोप्य पश्यतो दुर्मतिरित्यात्मनि कर्तृत्वं पश्यन्नित्याह तत्त्वमिति कर्त्तारमित्यादि व्याचष्टे तत्वेत्यादिना तेष्वाधिष्ठानादिषु तैरधि-
ष्ठानादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः अकर्त्तारमात्मानं कर्त्तारं पश्यतोत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतु-
भाच्च कस्मादिति ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्तात्मवादी कर्तृत्वं तस्यानुमन्यते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि भवत्युक्ततबुद्धिस्तत्वाह योऽपीति तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तद्गुणारिन्यायैवावाहितबुद्धित्वादुक्ततबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः कीदृश्यमात्मनस्तत्त्वं याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्त्वमविद्याज्जताधिष्ठानादितत्त्वेनात्मस्य श्रित्यकर्मणोस्तत्त्वदर्शनभाषोऽतः श-
ब्दार्थः दुष्टत्वे स्यटोर्कर्तुं दुर्मतित्वं विदुषोति जननेति अहं कर्तेत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुषस्तद्दर्शनमस्तीत्यत्र दृष्टान्तभाह यद्येति तिमिरोपहतचक्षुरनेकचन्द्रं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यत्येवमविद्वानात्मानं कर्त्तारं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादि-
ष्वविद्ययासम्बद्धात्मनः स्वात्मनि तद्वत्क्रियारोपे दृष्टान्तभाह यथावेति अन्येषु वाह्येषु पुरुषेषु धावनकर्तृषु वाहने स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्त्तारमविशेकादभिमन्यते तथावि-
ष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्वत् स्वात्मानं कर्त्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किमत आह अत्रेति तत्र सर्वस्मिन् कर्मणि एते पञ्च हेतव इत्येवं सति केवलं निरुपाधिमसङ्गमात्मानं यः कर्त्तारं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मति-
रसौ सत्यक् न पश्यति ॥ १६ ॥

यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांल्लोकान् हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक् पश्यतीत्युच्यते यस्य शास्त्राचार्या उपदेश-
न्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहं कृतो अहं कर्तृत्वे बलक्षणे भावनाप्रत्यय
अतएव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्यायात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तातो
नाहमहन्तु तद्वापाराणां साक्षिभूतः अप्राणो ह्यमनाः शुभोऽचरात्
परतः परः केवलो विक्रिय इत्येव पश्यतीति एव बुद्धिरन्तःकरणं यस्या-
त्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशासिनी भवतीदमहमकार्षन्तेनाहं
नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति हत्वापि
स इमान् लोकान् सर्वान् प्राणिन इत्यर्थः न हन्ति हननक्रियां न करोति
न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलं सम्बध्यते ननु हत्वापि न हन्तीति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विपरीतदृष्टेर्दुर्मित्वं दृष्ट्वा सम्यग्दृष्टेः सुमतिर्यं प्रसपूर्वकमाह कः पुनरित्यादिना
अहं कर्तृत्वात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे कुल कर्तृत्वधीरित्याशङ्काह एत इति कथं तर्हि
अकर्तृत्वधीरात्मनोऽपि पञ्चाधिष्ठानादीनां तद्वापाराणाञ्च साक्षित्वादित्याशङ्काह अहं
त्विति आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह अप्राणो ह्येति नापि-
तस्य स्वतो ज्ञानशक्तिवमित्याह अमना इति उपाधिद्वयासम्बन्धे शुद्धत्वं फलितमाह शुभ
इति कारणसम्बन्धादशुद्धिमाशङ्कोक्तम् अचरादिति कार्यकारणयोरालम्ब्यार्थित्वेन पार्थक्ये
सद्वितीयत्वमाशङ्क्य तयोरविद्यकपारवश्यत्वाच्चैवमित्याह केवल इति जन्मादि सर्वविक्रिया-

भाषा अनुवाद ।

इस से फेर क्या होता है इस अपेक्षापर कहते हैं कि उन कर्मों
के हेतु जो अधिष्ठानादि पांच भाव हैं और कोई हेतु नहीं है सो
होने से भी शास्त्र औ आचार्य के उपदेश से नहीं शोधी गई बुद्धि इस
कारण जो दुर्मति मनुष्य उपाधिरहित असङ्गरूप आत्माको कर्त्तारूप
देखते हैं इससे ये दुर्मति मनुष्य सम्यक्दर्शी नहीं हैं ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः नैष दोषः लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया-
त्तदुपपत्तेः देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वापी-
त्याह यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निवध्यत इति
तदुभयसुपपद्यत एव नन्वधिष्ठानादिभिः सम्भूय करोत्येवात्मा कर्तारमा-
त्मानं केवलं त्विति केवलशब्दप्रयोगान्नैष दोषः आत्मनोऽविक्रियस्वभाव-
त्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः विक्रियावती ह्यन्यैः संहननं सम्भ-
वामि संहत्येवाकर्तृत्वं स्यान्न त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित् संहनन-
मस्ति इति न सम्भूय कर्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वं आत्मनः स्वाभावि-
कमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रं अविक्रियत्वञ्चात्मनः श्रुतिन्यायप्रसिद्धं
अविकार्योऽयमुच्यते गुणैरेव कर्माणि कियन्ते शरीरस्थोऽपि न करोती-
त्याद्यसक्तदुपपादितं गीताखेव तावत् श्रुतिषु च ध्यायतीव लेलाय-
तीवित्वेवमाद्यासु यानि वाक्यानि दर्शितं न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्र
मविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमागः विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनः स्वकी-
यैव विक्रिया यस्य भवितुमर्हति नाधिष्ठानादीनां कर्माणात्मकर्तृकाणि
स्थुर्नहि परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति यत्त्वविद्युद्भागमितं न तत्तस्य

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रहितत्वेन कौटस्थ्यमाह अविक्रिय इति बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याचष्टे बुद्धिरिति नानुश्रवितौ
नानुश्रवयती न क्लेशशान्तिनीत्यर्थः द्वितीयपादस्याक्षरार्थसङ्गात् वाक्यार्थमाह इदमिति
पापं कर्म इदमापराहृष्यते लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कृतो हिंसत्याशङ्काह प्राणिनं इति
विरुद्धार्थोक्ता स्तुतिरपि न युक्तेति शङ्कते नन्विति विरोधं परिहरति नैष दोष इति
लौकिकदृष्टिमेव दृष्ट्याह हत्वापीति निर्देशं विशदयति देहादीति तात्त्विकीं दृष्टिमाश्रित्य न
हन्तीति निर्देशसुपपादयति यद्येति नाहं कर्ता किन्तु कर्तृतद्याव्यारथोः साक्षी क्रिया ज्ञानशक्ति-
मदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन् कार्यकारणासम्बद्धो द्वितीयोविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृ-
ष्टेर्देहादर्शितत्वं दृष्टव्यं हत्वापीत्येतच्च हन्तीत्यादि चोभयं दृष्टिद्वयावच्छेदादुपपन्नमित्युप-
सङ्गरति तदुभयमिति केवलमेवात्मानं कर्तारं पश्यन् दुर्भन्तिरित्यत्माविशेषणसमर्पककेवल
शब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते नन्विति आत्मनोवैशिष्ट्यायोगान्नविशिष्ट-

शास्त्रभाष्यम् ।

यथा रजतत्वं न शुक्तिकायां यथा वा तलमलवत्त्वं वासैर्गमितमविद्यया
नाकाशस्य तथाधिष्ठानाद्विक्रियापि तेषामेवेति नात्मनः तस्मात् युक्तमुक्तं
अहं कृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति नायं हन्ति
न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादि हेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन
उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिशास्त्रादौ सङ्क्षेपत
उक्त्वा मध्ये प्रसारितञ्च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इहोपसंहरति शास्त्रार्थ-
पिण्डीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति एवञ्च सति देहभृत्वाभि-
मानानुपपत्तावविद्याकृतताम्रकर्मसंन्यासोपपत्तिः संन्यासिनामनिष्ठादि-
विविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चा-
परिहार्थमिलिष गीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः स एष सर्ववेदार्थसारो
निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन
दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति नैव दोष इति अविक्रियत्वाभावेऽपि कथमात्मनोऽसंहृतत्वमि-
त्याशङ्क्याह अविक्रियेति अधिष्ठानादिभिरात्मनः संहननेऽपि न कर्तृत्वमविक्रियस्य क्रियान्वय-
ध्याघातादित्याह संहत्येति संहृतत्वानुपपत्तिं व्यक्तीकरोति नत्विति असंहृतत्वे फलित-
माह इति नेति कथं तर्हि केवलत्वमात्मनि केवलशब्दादुक्तं तदाह तत इति कर्तृत्वमा-
त्मनोऽभ्युपपन्नं नास्याविक्रियत्वमुपैतीत्याशङ्क्याह अविक्रियत्वञ्चेति तत्र स्मृतिवाक्याभ्युदा-
हरति अविकार्योऽयमिति नायं हन्ति न हन्यत इत्यादिवाक्यादिशब्दार्थः उक्तवाक्याना-
मात्मविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति असकृदिति निःकलं निःक्रियं शान्तमित्यादिकां श्रुता-
वादिशब्दार्थः यानि वाक्यानि तैरात्मनो विक्रियत्वं दर्शितमिति योजना न्यायतश्च
तद्दर्शितमिति पूर्वेषु सम्बन्धः न्यायमेव दर्शयति निरवयवमिति न तावदात्मा स्वतो
विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवद्वापि परतोऽसङ्गसाकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किंवा-
त्मनःस्वनिष्ठाया विक्रियाधिष्ठानादिनिष्ठावानाद्यः स्वनिष्ठाविक्रियानुपपत्तेरात्मनो दर्शित-
त्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वेति सः चायुक्तेत्युक्तमिति शेषः द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना
अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तद्योगादात्मन्यागच्छतीत्याशङ्क्या तदागमनं वास्तवमाविद्यं
वेत्ति विषयग्राह्यं दूषयति न हीति द्वितीयं निरस्यति यत्त्विति आत्मन्यविद्या-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रापितं कर्म नास्तीयमित्येतद्दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति यथेत्यादिना आत्मनो विक्रियत्वेन कर्तृ-
त्वाभावे फलितमाह तस्मादिति ननु प्रागेवात्मनो विक्रियत्वं प्रतिपादितं तदिह कक्षा-
दुच्यते तत्राह नायमिति शास्त्रादौ प्रतिज्ञातहेतुपूर्वकं संक्षिप्तोक्ता मध्ये तत्प्रसङ्गं कत्वा
प्रसारितं कर्माधिकारनिष्ठत्तिमिच्छोपसंहरतीति सन्वयः प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादि-
तस्यान्ते निगमनं किमर्थमित्याशङ्क्याह शास्त्रार्थेति कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थिते तस्य
देहाभिमानाभावे सत्यविद्योत्यसर्वकर्मत्यागसिद्धेरनिष्ठमिष्टं मिश्रञ्चेति त्रिविधं कर्मफलं
सन्ध्यासिनां नेति प्रायुक्तं युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति एवञ्चेति ये पुनरविद्वांसो देहा-
भिमानिनस्तेषां त्रिविधं कर्मफलम्भवत्येवेति हेतुवचनमिदमर्थं निगमयति तद्विपर्यया-
ञ्चेति अधिष्ठानादिकृतं कर्म नात्मकतमविदुषामेव कर्माधिकारो देहाभिमानित्वेन तस्या-
शायीगाद्देहाभिमानाभावात् विदुषां कर्माधिकारनिष्ठत्तिरित्युपसंहृतमर्थं संक्षिप्याह
इत्येव इति उक्तञ्च गीतार्थवेदार्थत्वादुपादेय इत्याह स एव इति कथमयमर्थो वेदार्थोऽपि
प्रतिषत्तुं शक्यते तत्राह निपुणेति भाष्यकृता मानस्युक्तिभ्यां विभक्त्याहुक्तत्वान्नास्यार्थस्यो-
पादेयत्वमित्याशङ्क्याह तत्रेति ॥ १७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कर्त्तृहेतुमतिर्यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्येवायामाह यथेति अहमिति कर्तो-
ऽहङ्कर्त्तृत्वैवभूतो भावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वा अहङ्कतोऽहङ्कारस्य भावः स्वभावः
कर्त्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकलृत्वालोचनादित्यर्थः अतएव यस्य
बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मस्य न सञ्जते स एवभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी
इमान् लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हृत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति
नच तत्फलैर्निबध्यते बन्धनं प्राप्नोति किं पुनः सत्त्वयुद्धिद्वारा परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः
कर्मभित्तस्य बन्धाशङ्कैत्यर्थः तदुक्तं । प्रज्ञाख्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते
न स पाप्मेन पद्मपत्रमिवान्धसेति भगवदुक्तत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस को कर्मका लेप नहीं है ऐसा सुमति कौन है इस अपेक्षा से
कहते हैं कि मैंने यह कर्म किया औ मैं इसका कर्ता हूँ ऐसी वासनः
जिस के नहीं है अथवा शरीर और इन्द्रीभाव को कर्त्तृत्व देखने से
अहङ्कार स्वभावरूप कर्त्तृत्वका भी लेश जिसको नहीं है इस हेतु से

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

कारणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्त्तकमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञायतेऽने-
नेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते तथाज्ञेयं ज्ञातव्यं यदापि सामान्येनैव
सर्वमुच्यते तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता इत्येतत् त्रय-
मेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्त्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना ज्ञा-
नादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः
स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभि रारब्धं बाह्यमनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा
राशोभूतत्रिषु करणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते कारणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं
ओत्राव्यन्तस्थस्वध्यादि धर्मोपसिततमं कर्त्तुः क्रियया व्याप्यमानं कर्त्ता
करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः
संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्म एषु हि त्रिषु
समवेति तेनायं त्रिविधः कर्म संग्रहः ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिसकी बुद्धि इष्ट अनिष्ट विचार से सकल कर्म में आसक्ति नहीं होती
है ऐसा जो देहादि से भिन्नरूप आत्मदर्शी पुरुष सो प्राणियों की
लोकदृष्टि से हनन कर के भी सब में अभिन्नरूप आत्मदृष्टिहेतु से किसी
का भी हनन नहीं करता औ कर्म फल से बन्ध को नहीं पावता है
सत्त्वशुद्धि के द्वारा अपरोक्ष कहे प्रत्यक्ष ज्ञान उत्पन्न हेतु से निष्काम कर्म
के द्वारा उसकी बन्धनकी शक्ती और क्या है यह ५ अध्याय के १० श्लोक
में कहचुकेहैं कि जो कर्मफलकी आसक्ति छोड़ भगवदर्पणपूर्वक कर्म
अनुष्ठान करते हैं ते मनुष्य जल के बीच वर्त्तमान पद्मपत्र के समान पुण्य
पाप समस्त कर्म से अलग रहते उनसे लिप्त नहीं होते हैं अर्थात् पुण्य
और पाप उनकी कभी नहीं लगता है ॥ १९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेत्युक्तमिदानीमिति प्रवर्त्तकापदेशोपेक्षावस्थोक्ता कर्मणां येषु विदुषां नाधिकारोऽविदुषाञ्चाधिकारस्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह ज्ञानमिति शेषशब्दस्थापितद्वेदे ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाह तथेति उपाधि-
लक्षणत्वं तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमविद्याकल्पितविशेषणमेतदेव त्वयं सर्व-
कर्मप्रवर्त्तकमित्याह इत्येतदिति सर्वकर्मणां प्रवर्त्तकमित्यध्याहृतं च चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्त्तकं वृद्धनमिति भाष्यानुसारेण चोदनाशब्दार्थमाह प्रवर्त्तकेति सर्वकर्मणामिति
पूर्वेण सम्बन्धः त्वैविध्यं ज्ञानादीनां प्रायुक्तं कर्मणां चोदनेति विग्रहः तेषां सर्वकर्म-
प्रवर्त्तकत्वमनुभवेन साधयति ज्ञानादीनामिति ज्ञानोपादानादीत्यादिप्रदेनोपेक्षा विवक्षिता
करणमित्यादेस्तात्पर्यमाह तत इति ज्ञानादीनां प्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः उक्तोऽर्थो श्लोकभाष-
मवतारयति इत्येतदिति बाह्यमन्त्यञ्च द्विविधं करणव्युत्पत्त्या कथयति करणमिति
उक्तलक्षणं कर्मैव स्फुटयति कर्तुरिति स्वतन्त्रो हि कर्त्ता स्वातन्त्र्यञ्च कारकप्रयोज्यस्य
तत्प्रयोजकत्वमित्याह कर्त्तृति कथमुक्ते त्रिविधे कर्म संवृत्त्यते तत्राह कर्मेति कर्मणो हि
प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

हत्वापि न हन्ति न निबध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च
कर्मफलदायीनाञ्च त्रिगुणात्मकत्वाद्भिर्गुणस्य आत्मनस्तत्सम्बन्धोनास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनं
कर्माश्रयञ्चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिदसाधनमेतदिति बोधः शेषमिदसाधनं कर्म परिज्ञात-
एतज्ज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्ततेऽनयेति चोदनाज्ञानादित्वयं कर्म-
प्रवर्त्तकहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेति विधिरूप्यते तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिरूप-
वाचिन इति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्वयमवलम्ब्य कर्मविधिः
प्रवर्त्तत इति तदुक्तं त्वैगुण्यविषया वेदा इति तथा करणं साधकतमं कर्म च कर्तुरोप-
सृततमं कर्त्ता क्रियानिर्वर्त्तकः कर्म संवृत्त्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंस्पृहः करणादि त्रिविधं कारकं
क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानानि कारकत्ववन्त परस्परया क्रियाप्रवर्त्तनमेव केवलं नह्य साक्षात्
क्रियाया आश्रयः अतः करणादित्वमेव क्रियाश्रय इत्युक्तं ॥ १८ ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्मसे अभिनिवेश ओ इच्छा श्री आसक्ति कहे तनमन से लगेरहनह
इन दोनो से रहित पुरुष हननकरके भी हनन नही करते श्री बन्ध
ओ नहीं प्राप्त होते इस पूर्वोक्त वाक्यमात्र को कहने के लिये कर्म की विधि

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च विधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अष्टेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तम गुणभेदतः त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते ज्ञानं कर्म चेति ज्ञानं ज्ञायतेऽ-
नेनेति कर्म च कर्मक्रिया न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म कर्त्ता
च निवर्त्तकः क्रियाणां विधैवादधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्श-

भाष्य अनुवाद ।

है श्री कर्मश्रेय कहे कल्याणकर है श्री कर्मफल आदि सबको त्रिगुणा-
त्मकत्व हेतुसे गुणातीत कहे गुणसे भिन्न जो आत्मा तिसको इस कर्मविधि
आदिके साथ कुछ सम्बन्ध नहीं है इस कहने की अभिप्रायसे कर्मविधि
श्री कर्मश्रेय कहते हैं कि ज्ञान कहे यहो इष्टका साधन है असा जो
बोध श्री ज्ञेय कहे इष्टके साधनस्वरूप जो कर्म श्री परिज्ञाता कहे असे
ज्ञानका आश्रयभूत जो मनुष्य यही त्रिविध कर्मविधि कहे प्रेरणा है
अर्थात् इसी प्रेरणासे लोग कर्ममें प्रवृत्त होते हैं श्लोकार्थ यह है कि कर्म-
विषयक जो विधि सो उत्तरूप त्रिगुणात्मक ज्ञान आदिको अवलम्बन
करके प्रवृत्त होते हैं यह दूसरे अध्यायके ४५ श्लोकमें कहा है कि हे अर्जुन
त्रिगुणात्मक सकाम अधिकारी के सम्बन्धसे फलसम्बन्ध वेदमें कहा है और
करण कहे साधन श्री कर्म कहे कर्त्ताको अत्यन्त इच्छाकी अधिका इसे
किया जाय जो व्यपार श्री कर्त्ता कहे क्रियाका करने द्वारा और सब कर्म
सम्पूर्णरूपसे इसीमें गृहीत होते हैं इस अर्थके सूचन करनेवाले पदको
कर्म संग्रह कहते हैं करण कर्म कर्त्तारूप तीन कारक ये क्रियाके आ-
श्रय हैं और संप्रदान अपादान श्री अधिकरण ये तीन केवल परस्पर आ-
क्रमणसे क्रियाके प्रवर्त्तक हैं साक्षात् क्रियाके आश्रयस्वरूप नहीं है इसी
से पूर्वोक्त तीन कारणोंको क्रियाके आश्रय स्वरूप कहा है ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

नार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्यानि कापिले शास्त्रे कापिलमपि गुणसंख्यानं शास्त्रन्तदपि गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते तथापि ते हि कापिला गुणगौण-
व्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वे नादीयत
इति न विरोधः यथावद्व्याख्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि
तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमार्धिं कुर्वि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अनन्तरलोकनवकतात्यर्थमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावानन्तर्यमर्थशब्दार्थः इदानीं प्रस्तुत-
ज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः तेषां गुणभेदानां त्वैविध्यं हेतुमाह गुणात्मक-
त्वादिति वक्तव्यो वक्ष्यमाणलोकं न केनेति शेषः एवं स्थिते प्रथममवान्तरभेदप्रतिज्ञा
क्रियत इत्याह इत्यारभ्यत इति कर्तुरीक्षिततमं कर्मेति तत्तत्परिभाष्यते तन्नाल कर्म-
शब्दाव्यमित्याह नेति गुणातिरेकेण विधानरं ज्ञानादिषु नेति निर्धारयित्तमवधारण-
मित्याह गुणेति ज्ञानादीनां प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्ते त्वैविध्यं प्रमाणमाह प्रोच्यत इति
ननु कापिलं पातञ्जलमित्यादिशास्त्रं विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह प्रमाणीक्रियते तत्राह
तथापीति विषयविशेषविरोधेऽपि प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः यद्यपि कापिलादयो
गुणवृत्तिविचारे गौणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निपुणास्तथापि कथं तदीयं शास्त्रमत्र
प्रमाणीकृतमित्याशङ्काह ते हीति ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थस्तस्य
तन्वान्तरेऽपि प्रसिद्धकथनं सुतिसादर्थेन कापिलादिमतोपादानमिहोपयोगीत्यर्थः
ततोयमादृश्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति नेति यथावद्व्यादि व्याचष्टे यथान्यायमिति ॥१८॥

स्वामिकृतटीका ।

ततः किमत आह ज्ञानं कर्म चेति गुणाः सत्यकार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते-
ऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानञ्च कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुण-
भेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्वयो
पाधिब्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशाऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादिना
गुणानां बन्धत्वप्रकारो निरूपितः सप्तदशाध्याये यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना गुण-
कृतत्रिविधसमावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया सात्त्विक-

सर्वभूतेषु येनैकं भाव मव्यय मौक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ॥ २० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्वाव-
शान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तुभावशब्दो वस्तुवाची एकमात्मव-
स्त्वित्यर्थः अव्ययं नव्येति स्वात्मना तद्वर्त्मणा वा कूटस्थं नित्यमित्यर्थः इक्षते
येन ज्ञानेन पश्यति तच्च भावमविभक्तं प्रति देहं विभक्तेषु देहभेदेषु न
विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः तत् ज्ञानं अद्वैतात्मदर्शनं
सात्त्विकं सम्यक्दर्शनं विद्धोति ॥ २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्वैविध्यं ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्वं विधायैक्यं श्लोकत्रयमवतारयति
ज्ञानस्येति तत्स सात्त्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति सर्वेति भूतानि कार्यकारणात्मकान्मुपाधि-
जातानि अद्वितीयमखण्डैकरूपं प्रत्यगात्मभूतमवाधितन्त्रत्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह
एकमिति विवक्षितमव्ययत्वं सङ्क्षिपति कूटस्थेति प्रतिदेहमविभक्तमित्युक्तं व्यनक्ति
विभक्ते त्विति तत् ज्ञानमित्यादि व्याकरोति अद्वैतेति ॥ २० ॥

सांख्यिकृतटीका ।

अभावः सम्पादनीय इत्युक्तं इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मसम्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं
सर्वेषां लिङ्गुणात्मकत्वमुच्यते इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब क्रिया कारक श्री फलको गुणात्मतासे सत्त्व रज तमकृत त्रिविध
भेद कहा चाहते हैं इस अपेक्षापर कहते हैं कि इसीमे गुणोंके कार्यभेदसे
सम्पूर्ण प्रतिपादन करके कहते हैं इस अर्थका सूचन करनेवला संख्यान
कहे सांख्यशास्त्र तिसमे सात्त्विक आदि गुणभेदके क्रमसे तथा कायकेद्वारा
ज्ञान श्री कर्म तथा कर्त्ता ये प्रत्येक त्रिविध स्वरूप कहे गये हैं सोई मैं
यथावत् कहता हूँ तिनको भी तुम सम्यक् अवण करो ॥ १९ ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्ध राजसं ॥ २१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यक् तानि राजसानि तामसानि चेति न
साक्षात् संसारोच्छिस्तये भवन्ति पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरी-
रमन्यत्वेन यत् ज्ञानं नानाभावान् भिन्नमात्मनः पृथक्विधान् पृथक्प्रका-
रान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः वेत्ति विजानाति यत्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञान-
स्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्वैतदर्शनान्यपि कानि चिद्भूतानि सत्त्वनिष्ठज्ञानि सम्यग्धीत्याशङ्काह्वयानीति तेषा-
मसक्ते हेतुमाह राजसानिति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तत्
ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे भेदेनेति पृथक्त्वं पृथग्विधत्वञ्च पुनरुक्तमित्याशङ्काह्वय-
हेतुमत्त्वेन विभागं विधत्तित्वाह भिन्नेति ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशङ्काह्वय-
येनेति ॥ २१ ॥

साम्भिकतटीका ।

तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादित्वैविध्यमाह सर्वेति त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थाव-
रान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावं पर-
मात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तत् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

भाषा अनुवाद ।

इस श्लोकसे ले कर तीन श्लोकसे इस ज्ञानका सात्त्विक आदि भेदसे
तीन प्रकार कहते हैं कि ब्रह्मादि स्थावरपर्यन्त परस्पर भिन्नभिन्न सकल
वस्तुमें प्राप्त एक निर्विकार स्वरूप अव्यय परमात्मतत्त्व का जिस ज्ञानसे
आलोचन किया जाय उस ज्ञानको सात्त्विक ज्ञान जानो ॥ २० ॥

इस श्लोकमें राजस ज्ञान कहते हैं कि भूत कहें देहधारीमावमें
नाना भाव अर्थात् सबकी शरीरमें लेवन्न आत्मा पृथक् पृथक् सुखी दुःखी
रूपसे भिन्न भिन्न भी जानाजाय जिस ज्ञानसे सो ज्ञान राजस जानो २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुम् ।

अतत्त्वाऽर्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत्त्विति यत्तुज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन् कार्ये-
देहे वह्निर्वा प्रतिमादौ सक्तं एतावानेवाब्जेश्वरो वा नातः परमस्तीति
यथा नमनक्षपणकादीनां शरीरान्तर्वर्त्ति देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा
याषाणादावर्धादिमात्रं इत्थेवं एकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकं हेतुवर्जितं अयुक्तिक-
निःप्रमाणकमतत्त्वार्थवत् अयथाभूतोऽर्थः तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति
तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहैतुकत्वादेवात्यविषयत्वादत्यफलत्वाद्वा तत्तामसमुदा-
हृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

यत्त्विति सक्तत्वमेव व्यङ्ग्यं एतावानिति एकस्मिन् कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव दृष्टान्तेन
साधयति यथेत्यादिना यच्चिर्युक्तिक्लृप्तदेव ज्ञानस्याभासत्वे कारणमित्याह अहैतुकत्वादिति
स्वरूपतो विषयतश्चाभासत्वं फलतो वेत्याह अत्यमिति तामसं ज्ञानमुक्तलक्षणमित्य-
ज्ञानानुभवं प्रमाणयति तामसानां ह्येति ॥ २२ ॥ त्रिविधं कर्म वक्तुमनन्तरतोक्तव्य-
मित्याह अथेति तत्र सात्त्विकं कर्म निरूपयति नियतमिति ॥ २२ ॥

सामिकृतटीका ।

राजसं ज्ञानमाह दृष्टकल्येनेति दृष्टान्तेन तु यत् ज्ञानमित्यर्थेव विवरणं सर्वेषु भूतेषु
देहे नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञानदृष्टगुणिधान् सुखदुःखादिरूपेण विलक्षण-
ज्ञेयं जीनेन वेत्ति तत् ज्ञानं राजसंविद्धि ॥ २३ ॥

तामसं ज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्
सक्तं एतावानेकात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरूपयत्तु सक्तं अतत्त्वार्थवत् पर-
मार्थविलम्बनशून्यं अतएवात्यं तुच्छं अत्यविषयत्वात् अत्यफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानं तत्ता-
मसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद ।

तामस ज्ञान कहते हैं कि एक कार्यमे अर्थात् स्थूल शरीरमे अथवा
प्रतिमा आदिमे सक्त कहे शरीरही आत्मा औ प्रतिमाही ईश्वर है ऐसे

नियतं सङ्गरहित मरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।

क्रियते बद्धत्वायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अथकर्मणां त्रैविध्यमुच्यते नियतमिति नियतं नित्यं सङ्गरहितमा-
सक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन च कृतं तद्विपरीतं कृतमराग-
द्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलदृष्ट्यास्तद्विपरी-
तेनाफलप्रेप्सुना कर्त्ता कृतं कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

साम्भिकतटीका ।

इदानीं त्रिविधं कर्माह नियतमिति त्रिभिः नियतं नित्यतया विहितं सङ्गरहितसमि-
निवेशशून्यं व्यरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रु द्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्नु-
मिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विषयत्वेन निःकामेन कर्त्तव्यं यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विक
मुच्यते ॥ २३ ॥

भाषा अनुवाद ।

निश्चयसे युक्त श्री अहेतुक कहे युक्तिविरुद्ध श्री परमार्थ अवलम्बन रहित
जो ज्ञान उक्त-कारणीसे अल्पविषय अल्पफलहेतुसे तुच्छ है उस ज्ञानको
शिष्ट जनों ने तामसरूप निरूपण किया है ॥ २२ ॥

अब इस श्लोकसे लेकर तीन श्लोकके द्वारा सकल कर्मोंको त्रिविध कहते
हैं कि फलप्राप्तिकी इच्छा करते हैं ऐसे जो फलके लोभी जनोंसे किये
जाते हैं उनसे भिन्नरूप निःकाम कर्मोंके अनुष्ठान करनेवालोंसे नियत
कहे नित्यरूपसे विहित श्री अभिनिवेश आसक्तिशून्य जो कर्म कियेजायं
और जो पुत्र आदिके प्रीत्यर्थ अथवा शत्रु पर क्रोधकर्मसे किये न हों
ऐसे कर्म सात्त्विक हैं ॥ २३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत्विति यत्तु कामिप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः कर्म साहङ्कारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया योहि परमार्थनिरहङ्कार आत्मविन्न तस्य कामिप्सुत्वबहुलायासककर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सात्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित् साहङ्कारः कर्त्ता किमुत राजसतामसयोर्लोकेश्नात्मविदपि श्रोत्रिय निरहङ्कारः उच्यते निरहङ्कारो योऽयं ब्राह्मण इति तस्मात्तदपेक्षयैव साहङ्कारेण वेत्युक्तं पुनःशब्दः पादपूरणार्थः क्रियते बहुलायासं कर्म महतायासेन निर्वर्त्यते तत् कर्म राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

राजसं कर्म निर्दिशति यच्चिति फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत् कर्म क्रियते तद्राजसमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण साहङ्कारेणातत्त्वज्ञेन क्रियते कर्मेति विवक्षां वारयति साहङ्कारेणेति तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्षया साहङ्कारेणाज्ञेन कृतमेतत् कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितमिति वृच्छति किं तर्हीति यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादनपेतस्तस्य यदहङ्कारवर्जितं कर्म तदपेक्षयेद् साहङ्कारेण कृतं कर्मेत्युक्तमित्याह लौकिकेति ननु तत्त्वज्ञानयतो निरहङ्कारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्षसाहङ्कारेणेत्यादि किं नेष्यते तत्राह यो हीति विशेषणान्तरवशादेतत्तत्त्वविदो निवारितत्वान्न तदपेक्षमिदं विशेषणमित्यर्थः साहङ्कारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत् कैश्चित्कन्यायेन साधयति सात्त्विकस्येति अनात्मविदोऽन्यस्य निरहङ्कारत्वायोगात् कथं तदपेक्षया साहङ्कारेणेत्युक्तं तत्राह लोक इति ॥ २४ ॥

श्रीमिजटटीका ।

राजसं कर्माह यत्विति यत्तु कर्म कामिप्सुना फलं प्राप्नुमिच्छता साहङ्कारेण वासकस्यः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तौत्येवं निरहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्वहुलायासं सतिक्लेशयुक्तं तत् कर्मराजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥

भाषा अनुवादः ।

और कर्मफलकी प्राप्तिका इच्छुक अथवा अहंारी कहें जो अपने समान और को नहीं मानता है ऐसे अहङ्कारयुक्त मनुष्यसे कियेगये अथवा

अनुबन्धं क्षयं हिंसा मनतेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामस मुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनुबन्धमिति अनुबन्धः पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तच्चानुबन्धं क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं हिंसां प्राणिपौडाञ्चानपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्नोमीदं कर्मसमापयितुमित्येव-
मात्मसामर्थ्यमित्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत
आरभ्यते कर्म यत् तत् तामसन्तमोनिर्वृत्तिमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तेति मुक्तसङ्गी मुक्तः परित्यक्तः सङ्गी येन स मुक्तसङ्गोऽनहम्वादी नाह
वदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिर्धारणमुत्साहमुद्यमस्ताभ्यां समन्वितः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्यग्नितामसं कर्मोदाहरति अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तामसं कर्मोह अनुबन्धमिति अनुबन्धत इत्यनुबन्धं पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं क्षित्यक्षयं
हिंसां परपौडं पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापय्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्मोदाहर्यते
तामससंज्ञाहृतं ॥ २५ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कर्म अतिक्रियेयुक्त होय उन्होको शिष्ट जन अर्थात् महात्मा
पुरुष राजस स्वरूप कहते हैं ॥ २४ ॥

अब तामस कर्म कहते हैं कि पश्चात् वन्धकरे ऐसे अनुबन्ध कहे
पश्चात् भावी शुभ अशुभ औ धनकी व्यय औ अपनी सामर्थ्य न विचारि
केवल मोहसे जो कर्म आरम्भ किये जाय वेई तामस कर्म हैं ॥ २५ ॥

रागौ कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकौर्तितः ॥ २७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्धसिद्धोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धाव-
सिद्धौ च सिद्धसिद्धोः निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तफलरागादिना
युक्तो यः स निर्विकार उच्यते एवम्भूतः कर्त्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागीति रागी रागो स्यात्स्वीति रागी कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थलुब्धः
परद्रव्येषु सञ्जातदृष्टः तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः
परपीडकस्वभावः अशुचिर्वाङ्मान्तःशौचवर्जितो हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ
हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः

आनन्दकिरकतटीका ।

इदानीं कर्तृत्वविध्यं ब्रुवन्नादौ सात्त्विकं कर्त्तारं दर्शयति सक्तो नाम फला-
भिमन्वितां कर्तृत्वाभिमानो वा नाहं वचनगणितः कर्त्ताहमिति वदन्गोत्रो न भवतीत्यर्थः
धारणं धैर्यं क्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलासिद्धिस्तर्हि नातुष्टानविश्रम्भः सम्भवेदित्या-
शङ्काहं केवलमिति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मरागो गृह्यते अयुक्त इति छेदः ॥ २६ ॥

आमिकतटीका ।

कर्त्तारं त्रिविधमाह सक्तसक्त इति त्रिभिः सक्तसङ्गस्य कर्त्ताभिवेशः अतर्हवादी
गर्वोक्तिरहितः प्रतिधैर्यं उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः चारब्धस्य कर्मणः सिद्ध-
असिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः स एवम्भूतः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस ओकसे ले तीन ओकसे कर्म कर्त्ता सबको द्विविध करके कहते
हैं कि कर्म अनुष्ठाई पुरुष कर्त्तृत्व अभिनिवेश बुद्धिरहित श्री गर्ववचन-
रहित श्री धैर्य उत्साह जो उद्यम इन दोनोंके द्वारा युक्त समस्त कर्ममें
सिद्धि असिद्धि की अपेक्षा हर्षविषाद से शून्य होय ऐसे कर्त्ता पुरुषोंको
सात्त्विक स्वरूप कहते हैं ॥ २६ ॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादौ दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकौ स्यातां ताम्भ्यां समन्वितः संयुक्तो यः कर्त्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्त इति अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिः प्रकृतिपरवशो वालिगः स्तब्धो दण्डवत् न नमति कस्मैचिच्छेठः मायावी शक्तिगूहनकारी मायावान्नैःकृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरः अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्वपि विषादौ सर्वदा अवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्री च कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदानन्दस्वभावः यदद्य शो वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापि न करोति यश्चैव-
भूतः स कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसं कर्त्तारं कथयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य वृथक् कथनाव् स्वाभिप्रायप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परवृत्तिविच्छेदनं तेन स्वार्थपर इत्यर्थः ॥ २७ ॥

दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा विवक्षितार्थमाह कर्त्तव्यानामिति त्वं क्रियमाणे सति अस्मिन् कथञ्चिदापद्यते यदा पुनरेवं क्रियते तदा त्वनिष्ठमेव

स्वामिकृतटीका ।

राजसं कर्त्तारमाह रागीति रागो पुत्रादिप्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको मारकस्वभावः अशुचिः विहितशौचान्धः लाभालाभयो-
र्हर्षशोकाभ्यां समन्वितः कर्त्ता राजसः ॥ २७ ॥

भाषा अनुवाद ।

और पुत्र आदिमें स्नेहयुक्त औ कर्मफलका कामी औ परधनका अभिलाषी औ निर्दय स्वभाव औ शौचरहित औ हानि लाभमें शोक हर्ष-
युक्त कर्मकारी मनुष्य राजस स्वरूप कहे रजोगुणी हैं ॥ २७ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतः त्रिविधं शृणु इति सूत्रोपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय दिग्विजये मानुषं दैवञ्च प्रभूतं धनं जयते तेनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

सम्भावनोपनीतमिति चिन्तापरम्परायां मनोरथतिरिच्यः तदेव स्पष्टयति यद्व्यति ॥२८॥

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यसङ्गा एतिसत्त्वा बुद्धेस्तदुत्तरेषु धृत्याख्यायास्त्रैविध्यं सूचयति बुद्धेरिति सूत्रविवरणं प्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति अर्जुनस्य धनञ्जयत्वं व्युत्पादयति दिगिति ॥ २६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तामसं कर्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तोऽनभिहितः प्राकृतो विवेकमून्यः स्तब्धोऽनघः शठः शक्तिगूहककारी नैष्कृतिकः अपराधमानी अलसोऽसुखमशीलः विषादी शोकशीलः यद्व्य श्र वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापि न सम्पादयति यः स दीर्घसूत्री एवभूतः कर्त्ता तामसः कर्त्तृ त्रैविध्येनैव ज्ञातारपि त्रैविध्यसक्तं कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यसक्तं ज्ञातव्यं बुद्धेस्तैविध्येन च करणस्याप्युक्तं भविष्यति ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और अयुक्त कहे असावधान औ प्राकृत कहे विवेकरहित औ स्तब्ध जो अनस्र स्वभाव औ शठ कहे कर्मचोर औ नैःकृतिक कहे परका अपमान करनेवाला तथा आलसी औ विषादी जो सदा शोभी औ दीर्घसूत्री कहे जो कर्म तुर्त करनेका होय उसे महीनों टाले ऐसे मनुष्य तामस कर्त्ता कहावते हैं' ऐसेही कर्त्ताकी त्रैविध्यसे ज्ञाताभी तीनप्रकार हैं औ कर्मकी त्रैविध्यसे ज्ञेयमात्रको त्रैविध्य कहा औ बुद्धि त्रिविध कहनेसे कारणभी तीन प्रकारके हैं ॥ २८ ॥

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाऽभये ।

बन्धं मोक्षञ्च यो वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

शाङ्करभाष्यम् ।

प्रवृत्तिञ्चेति प्रवृत्तिञ्च प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं बधहेतुः कर्ममार्गः निवृत्तिञ्च निवृत्तिर्मावहेतुः संन्यासमार्गः बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ति कर्म संन्यासमार्गावित्यवगम्यते अथवा कार्याकार्यविहितप्रतिषिद्धे लौकिके वा शास्त्रबुद्धेर्वा कर्त्तव्याकर्त्तव्ये करणाकरणे इत्येतत् कस्य देशकालान्य-पेक्षया विजानाति दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां भयाभये विभेद्यन्मादिति भन्त-द्विपरीतमभयं भयञ्चाभयञ्च भयाभये दृष्टादृष्टयोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः बन्धं सहेतुकं मोक्षञ्च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सा-त्त्विकी तत्र ज्ञानं बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमति धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिटीका ।

तत्रादौ सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दिशति प्रवृत्तिञ्चेति प्रवृत्तिराचरणमात्रं अवाचरण-मात्रञ्च निवृत्तिरिति किं नेष्यते तत्राह बन्धेति यस्मिन् यावत् बन्धमोक्षानुबोध्यते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात् कर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तात्वेनात्र साक्षादित्यर्थः करणाकरणयोर्निर्दिष्टयत्वाद्योगाद्विषयापेक्षामवनार्थं योग्यं विषयं निर्दि-शति कञ्चेति अतिव्याधनं भयमित्यवधानमभयमिति विभजते भयेति बाह्यादिज्ञानमात्रस्य बुद्ध्यन्तरेऽपि सम्भवादिशेषणं न बुद्धिगच्छितस्य ज्ञानस्य प्रागेव त्वैविध्यमतिपादनात् किमिति

सामिञ्जलटीका ।

इदानीं बुद्धेर्बुद्धेतेषु त्वैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेर्भेदमिति सटोऽर्थः ॥ २८ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब बुद्धि श्री धृति कहें धैर्य की त्रैविध्य कहने की प्रतिज्ञा करते हैं कि हे धनञ्जय अर्जुन बुद्धि श्री धैर्य के सत्त्व आदि गुण क्रमसे तीन भेद जो हैं उनको मैं भिन्नभिन्न कहता हूँ तम सावधानहीन शनो ॥ २८ ॥

यथा धर्ममधर्मं च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।

अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

याङ्करभाष्यम् ।

यथेति यथा धर्मं शास्त्रचोदितं अधर्मञ्च प्रति विद्वं कार्यञ्चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्यं अथथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति या बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

युद्धेरिदानीं त्वैविध्यं प्रतिज्ञाय व्युत्पाद्यते तत्राह ज्ञानमिति तर्हि ज्ञानेन गतत्वाच्च पुनर्भूतिव्युत्पादनीयेत्याशङ्क्याह इतिरपीति विशेषशब्देन ज्ञानाद्याहतिरिहा ॥ ३० ॥

कार्याकार्ययोर्धर्माधर्माभ्यां पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वोक्त इति पूर्वलोके कार्या-कार्यशब्दाभ्यां दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणाकरणे निर्दिष्टेतयोरेवापि यहाच्च धर्माधर्माभ्यां पूर्वपर्यायाभ्याङ्गतार्थतेत्वर्थः या बुद्धिर्यया बुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सामिकृतटीका ।

तत्र युक्तेस्त्वैविध्यमात्रं प्रवृत्तिमिति त्रिभिः प्रवृत्तिं धर्मे निवृत्तिमधर्मे यस्मिन् देशे काले च यत् कार्यमकार्यञ्च भयामये कार्याकार्यनिमित्तौ व्यर्थानर्थौ कथं वन्तः कथं वा भोच इति या बुद्धिरन्तःकरणं वेति सा सात्त्विकी यया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ ३० ॥ राजसीं बुद्धिमाह कथेति अथथावत् शब्देहास्यदत्तेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब इस श्लोक से ले तीन श्लोक पर्यन्त बुद्धि की त्रैविध्य कहते हैं कि धर्म मे प्रवृत्ति औ अधर्म से निवृत्ति औ देश कालके अनुसार जो कर्त्तव्य औ प्रकर्त्तव्य काज अकाज जानि अर्थ अनर्थ का ज्ञान तथा वन्ध औ मोक्षही वा कैसे होती है इस विचार से भय अभय ये सब बुद्धि कहे अन्तःकरण जानि शकै ऐसी जो बुद्धि सात्त्विकी है इस जगह बुद्धि के द्वारा पुरुष सब जानता है यह कहने को ये पर ब्रह्म रीति क्रीडकर इसी तरह से कंहा तो करणहीको कर्ता करके ठहराया है ॥ ३० ॥

अधर्म्यं धर्ममिति यां मन्यते तमसा वृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसौ ॥ ३२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अधर्ममिति अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं बिहितमिति यां मन्यते जानाति तमसा वृताऽऽसौ सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव जानाति-
बुद्धिः सा पार्थ तामसौ ॥ ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं तमसा वृताऽविवेकेन वेष्टितेत्यर्थः कार्यकार्यादीन् तानुक्तान्च धर्महीनं सर्वार्थानित्युक्तं तद्व्याचष्टे सर्वानेवेति विपरीतांश्चेति चकारमवधारणे षट्हीत्वा विपरीतानेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तामसौ बुद्धिसाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरन्तःकरणं पूर्वोक्तं ज्ञानलवृत्तिरिति तद्वृत्तिरेव यद्वा अन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसाय-
लक्षणा वृत्तिरेव इच्छा द्वेषादीनां तद्वृत्तीनां बहुल्येऽपि धर्माधर्मभयाभयसाधनत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यसक्तं उपलक्षणस्यैतदन्वयासां ॥ ३२ ॥

भाषा अनुवाद ।

और हे पार्थ अर्जुन जिस बुद्धि से धर्म अधर्म्यं श्री काज अकाज अय-
थावत् कहे ठीक ठीक न जाना जाय सो बुद्धि राजसी है ॥ ३१ ॥

और तमोगुण से आवृत कहे घेरी जो बुद्धि अधर्मको भी जानि धर्म के सकल विषय को विपरीत कहे उलटा जाने ऐसी विपरीत ग्रहण करनेवाली बुद्धि तामसौ है यहां भी करणता बुद्धिको उचित थी पर कर्ता रूप से कहा है अथवा धर्मरूप अन्तःकरण की वृत्ति बुद्धि श्री निश्चय तथा इच्छा द्वेष आदिरूप अन्तःकरण की वृत्ति बहुतभी रहते धर्म अधर्म श्री भय अभय को साधन रूप बुद्धि को प्रधान किया है वाकी और सब उपलक्षण रूपसे त्रिविध कहे गये हैं ॥ ३२ ॥

धृत्वा यथा धारयते मनःप्राणैन्द्रिय क्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

धृत्वेति धृत्वा यथाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन सम्बन्धः धारयते किं मनः प्राणैन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणश्चैन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छा-
स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति धृत्वा हि धार्यमाणानुच्छास्त्रमार्गविषया भवन्ति
योगेनेति योगेन समाधानेनाव्यभिचारिण्या नित्यसमाधानाऽनुगतयेत्यर्थः
एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्वा मनःप्राणैन्द्रियक्रियाः धार्यमाणाः
योगेन धार्यन्तीति यैवलक्षणं धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

इदानीं धृतिवैविध्यं व्युत्पत्तिपादयिपुरादौ सात्त्विकीं धृतिं व्युत्पादयति धृत्वेति
निर्दिष्टानाञ्चेष्टानां कथं धृत्वा धारणं तदाह ता इति तदेवानुमतेन साधयति धृत्वा हीति
धृयतेऽनयेति धृतिर्यत्नविशेषः तथा धृत्वा धार्यमाणा यथोपदिष्टाक्षेष्टाः शास्त्रमति-
श्रुस्य नार्थान्तरावगाहिन्यो भवन्तीत्यर्थः धृतिमेव समाध्यविनाभूतत्वेन विशिनष्टि योगेन
इति ननु धृतेनियमेन समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगीत्याशङ्क्याह एतदिति
उक्तक्रियाधार्यमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया धृत्वा
धारयत्यथ तदविनाभावाभावे नियमेन तद्वारणासिद्धिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्वासिद्धतटीका ।

इदानीं धृतेस्त्वैविध्यमाह धृत्वेति त्रिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुजाऽव्यभिचारिण्या
विषयान्तरमयधारयन्त्या यथा धृत्वा मनसः प्राणस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया धारयते नित्य-
व्यति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवादः ।

अब इस श्लोक की अवधि करके तीन श्लोक से धृति की वैविध्य कह-
ते हैं कि हे अर्जुन योग कहे चित्त की एकाग्रता से और और विषय की
धारण न करके जो धैर्य से मन और प्राण तथा सब इन्द्रियों की सकल
क्रिया की हुई जाय वही सतीगुणी है ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् हृत्वा धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकांक्षी हृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३३ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

नविमुञ्चति दुर्मेधा हृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ययेति यया तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामाश्चार्थश्च ते धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् हृत्वा यया धारयते मनसि नित्यकर्तृत्वरूपानिव धारयते हे अर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य हृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

ययेति यया स्वप्नं निद्राभयन्नाशं शोकं सन्तापं विषादमवसादं विषमवदनतां मदं विषयसेवां आत्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तृव्यरूपतया कुर्वन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुक्षितमेधाः पुरुषो यस्तस्य हृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसीं हृतिं दर्शयति यया त्विति तेषां धारणप्रकारमभिनयति मनसीति फलाकांक्षीति कस्य विशेषणं तत्राह यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

तामसीं हृतिं व्याप्ये ययेति शोकं प्रियवियोगनिमित्तं सन्तापं विषमवदना-

स्त्वामिकृतटीका ।

राजसीं हृतिमाह यया त्विति यया तु हृत्वा धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुञ्चति तत्प्रसङ्गेन तत्फलाकांक्षी च भवति सा राजसी हृतिः ॥ ३४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब राजसी हृति कहते हैं कि हे अर्जुन तिससे भिन्न जो हृति कि जिससे धर्म अर्थ श्री काम सब श्रेष्ठ रूप से धारण किये जायं परित्यक्त न होय श्री उनके सङ्गम से धर्मादि के फलकी आकांक्षा भी होय ऐसी हृति का नाम राजसी है ॥ ३४ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत् दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥ ३६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणाञ्च त्रिविधा भेद उक्तोऽप्येदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते सुखमिति सुखन्तु इदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ अभ्यासात् परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्न यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तञ्च दुःखावसानं दुःखोपशमञ्च निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

शानन्दनिरुक्तटीका ।

मिन्द्रियाणां स्थानिः विषयसेवा कुर्मार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणसक्तं स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्त्तव्यतयात्मनो बद्धं मन्यमानो यन्नसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न सुखमिति किन्तु धारयत्येवेति योक्तव्यम् ॥ ३५ ॥

इतिमनुद्यानन्तरलोकतात्पर्यमाह गुणत्वादिना क्रियमाणं कारकायां गुणतस्त्वैविध्योक्तानन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्तप्रवसरे सतीत्याह इदानीमिति हे योपादेयभेदाद्यं त्रैविध्यं समाधानमैकाग्रं मम वचनादिति शेषः यत्नेत्युभयत्र सम्बध्यते तत् त्रिविधं सुखमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

शान्तिनिरुक्तटीका ।

तामसीं इतिमाह यथेति दुष्टा अविवेकबद्धता मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरुषो यस्या सत्या स्वप्नादीन् विमुञ्चति पुनः पुनरावर्त्तयति स्वप्नोऽत्र निद्रा सा इतिस्तामसी ॥ ३५ ॥ इदानीं सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखमिति स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

भषा अनुवाद ।

अब तामसी इति कहते हैं कि हे अर्जुन जिस मनुष्यकी दुर्मेधा कहे अविवेकिनो नीच बुद्धि है और वह बुद्धि और मनुष्य जिस इति कहे धैर्य से निद्रा और भय शोक तथा विषाद कहे दुःख और मद इनको नही छोड़ता है वह इति तामसी है ॥ ३५ ॥

अब सुख भी तीन प्रकार का है यह प्रतिज्ञा आये श्लोक से कहते

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तदिति यत् सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्या-
न्नेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादि-
परिपाकजं सुखममृतोपमन्तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरात्मनो बुद्धिरा-
त्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत् स्वच्छता ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादज-
मात्मविषया वात्मावलम्बना बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादे प्रकर्षाद्वा जातमित्ये-
तत्तस्मात् सात्त्विकं तन्मतं ॥ ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत् सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपातं विभजते ज्ञानेति
जुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं तत्वाद् व्यत्यन्तेति दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह विभज्येति ज्ञानादि-
परिपाकावस्थापरिणामस्तस्मिन् सति ततो जातमिति योजना तत्रैव हेतुवन्तरमाह
आत्मन इति आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति अन्तःकरणनैर्मल्यत्वाद्वा सत्यं ज्ञान-
प्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३० ॥

स्वामीकृतटीका ।

तत् सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति साङ्गेन यत् यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्गते नह्य
विषयसुख इव सङ्गस्य रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां गच्छति
प्राप्नोति कीदृशं यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वात् दुःखावहमिव
भवति परिणामे त्वन्मसह्यं आत्मविषया बुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमयत्वागेन स्वच्छत-
यावस्थानं ततो जातं यत् सुखं तत् सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ।

हे कि हे भरतवंशी अर्जुन अब त्रिविध सुख भी हम से शुनो कि जो
पुरुष नित्य अभ्यास के हेतु से सुख भोग करता है और विषयों लीगी
के समान विषय की वासना से अति हठ धरके सुखभोग नहीं करता
श्रुतिकी नहीं प्राप्त होता है ऐसा जो सुख भोगी पुरुष सो हठात् दुःख
के अन्तकी प्राप्त होता अर्थात् दुःख से कूट जाता है ॥ ३६ ॥

विषयेन्द्रिय संयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विषयेति विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत् सुखं जायते प्रथमं प्रथमच्छ्रेऽमृतोपम-
ममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपपद्मामेधाव नोक्ताहहानिहेतुत्वाद्-
धर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव
तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

राजसं सुखं हेयत्वाय कथयन् विषयेति बलं सङ्घातसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमजन्यं
यशोरूपं शरीरसौन्दर्यं पद्माश्चतुर्थपद्मसामर्थ्यं मेधा मृहीतार्थस्याविस्मरणेन धारण-
शक्तिः धर्मं गोहिरण्यदि उत्साहस्तु कार्यं मत्पुत्रमादिः एतेषां नाशकत्वाद्द्वैपयिकं
सुखं विषममित्यर्थः तत्रैव हेत्वन्तरमाह अभर्मेति ॥ ३८ ॥

स्वामिशतटीका ।

राजसं सुखमाह विषयेति विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं
स्त्रीसंसर्गादिषुखं अमृतमुपमा यच्च तादृशं भवति अपि प्रथमं परिणामे च विषमत्वं
इहासत्त च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और वह सुख कैसा है इसपर कहते हैं कि जो सुख प्रथम कहें
प्रथम विष के तुल्य है श्री अन्तको अमृत समान होता है वह सुख सात्विक
है श्री आत्मा तथा बुद्धि की प्रसन्नतासे उत्पन्न है अर्थात् मलरूप रजो-
गुण तमोगुण तिनकी सतीगुण दूर करे है तब वह सुख प्रगटे है ॥ ३७ ॥

अब राजस सुख कहते हैं कि विषय वासना सहित इन्द्रियोंके संयोग
से जो प्रियसङ्गम आदि सुख होता है और पहिले तो अमृतके तुल्य
लगता है श्री अन्तको दुःखदाई हेतुसे विष समान होता सोई सुख
राजस है ॥ ३८ ॥

यद्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्य प्रमादोत्थं तत्तामसमुदातं ॥ ३६ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्तिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यद्ये चेति यद्ये चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले च सुखं मोहकरमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चालस्यञ्च प्रमादश्च तैम्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थतत्तामसमुदाहृतं ॥ ३६ ॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते चेति न तदस्ति तत्रास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिसत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत् स्याद्वेत्त तदस्तीति पूर्वेण सत्त्वन्वः सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तः ह्यक्षरूपपरिकल्पनतया चोर्ध्वमूलमित्यादिना तच्चासङ्गशस्त्रेण दृढेन क्तिवा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तामसं सुखं त्यागार्थमोदाहरति यद्ये चेति अनुबन्धगद्गार्थमाह अगसानेति मोहनं मोहकरत्नदुत्पत्तिहेतुमाह निद्रेति ॥ ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तामसं सुखमाह यदिति अये च प्रथमजणे अनुबन्धे च पञ्चादपि यत् सुखमात्मनो मोहकरं तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्तव्यावधारणराहित्येन मनोप्राज्ञमेतैम्य उत्तिष्ठति यत् सुखत्वं तत्तामसमुदाहृतं ॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद ।

तामस सुख कहते हैं कि अये कहे पहिले श्री अनुबन्ध कहे पीछेभी जो सुख मोहकारी विशेषसे निद्रा श्री आलस्य तथा प्रमाद कहे चित्तकी असावधानी श्री मनकी जडतासे जोसुख होय सोई तामस सुख है ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यशक्ता संसारानुभूत-
सिद्धिं किञ्चित् शुण्यत्वात्सम्यग्मपि कचिद्भविष्यतीत्याशङ्काह अथेति संसारस्य सर्वस्यैव शुण्य-
त्वस्य संसृष्टत्वं प्रकरणं अन्यद्वाऽप्राणीत्यत्रापाणिशब्देन प्रसिद्धा स्यावरादि गृह्यन्ते
प्रकरणाद्युपसंस्कृतमनुवदति सर्व इति तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति किमेति
निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्याच्च हेयतेत्याह सत्त्वेति अनर्थत्वाच्च तस्य त्याज्यत्वमनर्थत्वञ्चा-
विद्याकल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्याह अविद्येति न केवलमष्टादशे संसारो दर्शितः किन्तु
यश्च दशोऽपीत्याह उच्येति चकारात् सर्वः संसारः इत्यनुकल्पते संसारश्चस्तिषाधनं सम्यक्-
ज्ञानञ्च तत्रैवोक्तमित्याह असङ्गेति दृष्टमनूद्यानन्तरसन्दर्भतात्पर्यमाह तत्र चेति उक्तो
विनिर्वर्त्तयिष्यतः संसारः सति सप्रम्या परागृह्यते सर्वो हि संसारो शुण्यत्वात्मात्मनो
न च शुण्यानां प्रकृतात्मकानां संसारकारणोभूतानां निवृत्तिर्युक्ता प्रकृतेर्नित्यत्वादित्या-
शङ्कायां स्वधर्मावुपानातत्त्वज्ञानोत्पन्ना शुण्यानामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा
स्वधर्मजातं वक्तव्यमित्युत्तरपन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्तद्वर्णप्रयुक्तधर्मजातमुपदेशे चोपसंहार-
प्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह सवेत्येति उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थः
सृष्ट्यर्थश्च सर्व उपसंहृतस्तथापि सुसंयुक्तिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशङ्काह
एतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणं निर्वृत्तिर्यवदुक्तशङ्कानिवर्त्तनं शास्त्रार्थोपसंहारस्येतदुभयञ्च-
कारार्थः ॥ ४० ॥

स्वामिकृतटीका ।

अनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः एभिः प्रकृतिसंभवैः
सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातं अन्यद्वा यत् स्वातन्त्र्यं पृथिव्यं मनुष्यादिषु
दिव्य देवेषु च क्षापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा अनुवाद ।

अब जो पूर्व अध्यायीमें कहीं नहीं कहा सो इस श्लोकसे कहते हैं
कि इन सत्तोगुण आदि प्रकृतिके गुणोंसे मुक्त अर्थात् कूटा हुआ सत्त्व
कहे प्राणीमात्र नहीं है अथवा और कोई वस्तु क्या पृथिवी में मनुष्य
आदि क्या स्वर्गमें देवता आदिमें कोई भी गुणसे रहित नहीं है ॥ ४० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ततः पदन्तत् परिमार्गितव्यमिति चोक्तं तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्
संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्वात्तया वक्तव्यं स-
र्वथ गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्त्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदः स्मृत्यर्थश्च ॥ ४० ॥

पुरुषार्थमिच्छन्निरनुष्ठेय इत्येवमर्थं ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते
ब्राह्मणेति ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशय ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मण-
क्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधि-
कारात् हे परन्तप कर्माणि प्रविभक्तानीतरतरविभागेन व्यवस्थापितानि
केन स्वभावप्रभवेर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका माया सा
प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभावास्तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभ-
क्तानि ब्राह्मणादीनामथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्वगुणप्रभवः कारणं तथा
क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजःप्रभवः वैश्यस्वभावस्य तम उपसर्जनं रजः
प्रभवः शूद्रस्वभावस्य रज उपर्जनं तमःप्रभवः प्रशान्तैश्वर्यं हामूढस्वभावदर्शना-
च्चतुर्णां अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्त्तमानजन्मनि स्वकार्याभि-
मुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानान्ते स्वभावप्रभवा गुणाः
गुणप्रादुर्भावस्य निःकारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशेषो-
पादानं एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानु-
रूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण वि-
हितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभ-
क्तानीति नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव
शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणाननपेक्षयेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि
कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिकटटीका ।

सम्यक् वर्णचतुष्टयस्य अनुष्ठेयं धर्मजातं संकीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्यति ब्राह्मणेति
उपनयनसंस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां समासकरणमितरेषामस-
मासे हेतुमाह शूद्राणांमिति एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वं कर्मणामसंकीर्णत्वेन व्यवस्था-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवैर्गुणैरित्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति
 उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शनं प्रमाणंयति प्रथानैरिति स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह अथवेति
 क्रिमिति गुणाभिव्यक्तेरुक्तवासनाधीनत्वं तत्राह गुणेति ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निर्द्धार-
 रणत्वं प्रकृतिर्जैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानादत आह स्वभाव इति वासना-
 कारणमिति गुणाव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं विवक्षितं प्रकृतिस्तु उपादानमिति भावः
 उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैः ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रविभक्तानी-
 त्युक्तमाक्षिपति नन्विति शास्त्रस्य भर्मेविभागहेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागप्राप-
 क्यदुभयत्वं विभागहेतुत्वोक्तिरविरुद्धेति परिहरति नैष दोष इति ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु यद्येवं सर्वमपि क्रिया कारक फलादिकं प्राणिजातञ्च विगुणात्मकमेवं
 तर्हि कथमस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारेण विहितैः कर्मभिः परंश्चरन् आराधना-
 सत्प्रसादलब्धत्वाजेनेत्येवं सर्वगोतायेसारं संवृद्धं दर्शयितुं प्रकारान्तरमारभते ब्राह्म-
 णेत्यादि यावदध्यायसमाप्तिं हे परन्तप हे शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां
 वैश्यानां शूद्राणाञ्च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि शूद्राणां
 समासात् पृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यं विभागोपलक्षणमाह स्वभावः
 सत्त्विकराजसादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावप्रभवैः
 पूर्वजन्मसंस्कारप्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत् सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः
 क्षत्रियाः तम उसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रजउपसर्जनतमः प्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो समस्त क्रिया औ कारक कहे क्रियोंके साधन तथा फल आदि औ
 प्राणीमात्र सबमो विगुणात्मक कहे क्रिगुणमय भये हैं तो इनलोगोंकी
 सुक्ति कैसेघटे कैसे होसके है इस प्रश्नानिवारण के अर्थ अपने अपने अधि-
 कार अनुसार कर्म अनुष्ठानकी द्वारा भगवत आराधनसे भई भगवतकी
 कृपा की प्राप्तिसे प्रगट भया जो तत्वज्ञान तिसके द्वाराही जो सुक्ति-
 होगी यह जो गीताका सारसंग्रह सोदेखावनेका मानसकर इस श्लोकसे
 ले अध्याय समाप्तिक प्रकारान्तर कहे दूसरी रीति के कहनेका आरम्भ
 करते हैं कि हेपरन्तप शत्रुनाशक अर्जुन ब्राह्मण क्षत्री वैश्य औ शूद्र इनके

शमो दमस्तपः शौचं चान्ति रार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शम इति शमदमौ च यथाव्याख्या-
तार्थौ तपो यथोक्तं शारीरादि शौचं व्याख्यातं चान्तिः क्षमा रार्जवं
ऋजुतैव च ज्ञानं विज्ञानं आस्तिक्यं अस्तिभावः अद्वैतानता परमार्थेषु
आगमार्थेषु ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजं यदुक्तं स्वभाव-
प्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रत्यक्षेण विविच्य दर्शयति कानीत्यादिना अन्तःकरणोपशमः
शमो दमो वाङ्मकरणोपरतिरित्युक्तं स्मारयति यथेति विविधन्तपः सप्तदशे दर्शितमित्याह
तप इति शौचमपि वाङ्मान्तरभेदेन प्रवेवोक्तमित्याह शौचमिति क्षमा नामाक्रुष्टस्य ताडितस्य
वा मनसि विकारराहित्यं ज्ञानं शास्त्रीयं पदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वातुभवपर्य-
न्तत्वापादनं लिधाव्याख्यातं स्वभावशब्दार्थसुप्तेत्याह यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

भाषा अनुवाद ।

कर्म प्रविभक्त कहे प्रकष्ट रूपसे भिन्न भिन्न विहित हैं और द्विज इस पदसे
शास्त्रमे ब्राह्मण आदि तीन वर्ण कहेजाते हैं इससे शूद्रको अलग करके
कहा है सोई लक्षण कहते हैं कि स्वभाव कहे सतीगुण आदि जिनसे
सबका प्रभव कहे उत्पत्ति है उक्तोके अनुसार ब्राह्मण आदि के कर्म प्रथक
प्रथक विहित हैं अथवा स्वभाव कहे पूर्वजन्मका संस्कार उसके अनुसार
जो ब्राह्मण आदिकी गुणक्रमसे कर्मोमे प्रवृत्ति है विशेष यह कि ब्राह्मण
तो सतीगुण प्रधान है औ क्षत्री कुछसतीगुण सहित रजोगुण प्रधान है
और वैश्य कुछ सतीगुण तमोगुण लेकर रजोगुण प्रधान है और शूद्र कुछ
रजोगुण युक्त तमोगुण प्रधान है इससे शास्त्रने उनको वैसेही कर्मका
अधिकार कहा यह जानीं ॥ ४१ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमौश्र्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शास्त्रभाष्यम् ।

शौर्यमिति शौर्यं शूरस्य भावस्तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्द्वारणं सर्वावस्था-
स्वनवसादो भवति यथा धृत्वोत्तन्धितस्य दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा
प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः
शत्रुभ्यः दानं देयेषु मुक्तहस्तता ईश्वरभावः ईश्वरस्य भावः प्रमुशक्तिप्रकटी-
करणभीषितव्यान् प्रतिक्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षात्रं कर्म
स्वभावजं ॥ ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्तरानपि प्रवृत्तुं प्रवृत्तिः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं
महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियोत्तमानी चित्तवृत्तिर्धृतिरिति व्याचष्टे सर्वावस्थास्त्विति दक्षस्य
भायमेव विभजते सहसति ॥ ४३ ॥ वैश्वशूद्रयोः कर्म विवक्षयाऽनुवदति क्षत्रियाणिज्यगो-
रप्येति स्पष्टार्थः ॥ ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ।

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माख्याह शम इति शमचित्तोपरमः दमो बाह्य-
न्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शरीरादि शौचं बाह्याभ्यन्तरं ज्ञानिः क्षमा आर्जवमवक्रता
ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोका इति निश्चयः एतच्छमादि ब्राह्म-
णस्य भावाज्जातं कर्म ॥ ४२ ॥

भाषा अनुवाद ।

तो वे स्वाभाविक कौन कर्म हैं सोई कहते हैं कि शम कहे चित्तकी
शान्ति औ दम कहे बाह्य इन्द्रियोंकी शान्ति औ तप जो १७ अध्यायके
१४ श्लोकमें शरीरकी तपस्या कहा है तथा शौच अर्थात् बाह्य भीतरकी
शुद्धि औ ज्ञान्ति कहे क्षमा आर्जव कहे सीधापन औ ज्ञान कहे शास्त्रके
अर्थका बोध औ विज्ञान कहे अनुभव अर्थात् मनमें पूर्वकर्मके अनुसार
ज्ञानका प्रगट होना तथा आस्तिक्य कहे परलोका कहे ऐसी निश्चयरूप
वृत्ति ये सब ब्राह्मणोंके स्वभावसिद्ध कर्म हैं सो जानो ॥ ४२ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

पपिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृषीति कृषि गोरक्ष वाणिज्यं गोरक्षञ्च वाणिज्यञ्च कृषिगोरक्षवाणिज्यं कृषिभूमिर्विलेखनं गां रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं शूद्रास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ॥ ४४ ॥

स्वामिभूतटीका ।

चतुर्यस्य स्वाभाविकं कर्माह शौर्यमिति शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दास्यं कौशलं युद्धे चाप्यपलायनं अपराङ्मुखता दानमौदार्यं ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत् चतुर्यस्य स्वाभाविकं कर्म ॥ ४३ ॥

वैश्यशूद्रयोः कर्माह कृषीति कृषिः कर्षणं गां रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्य स्वाभाविकं कर्म त्वैवर्णिकपरिचर्यात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं कर्म ॥ ४४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब चतुर्यके स्वभावज जो कर्म उनको कहते हैं कि शौर्य कहे पराक्रम श्री तेजः कहे ठीठापन धृति कहे धैर्य श्री दास्य कहे निपुणता श्री संग्राम आनपड़नेसे पीठि देकर न भागना तथा दान कहे उदारता श्री ईश्वरभाव अर्थात् विषयोका सम्बन्धी नियम न आदि कहे रोकनेकी शक्ति ये सब चतुर्यके स्वभावही से उत्पन्न कर्म हैं ॥ ४३ ॥

अब वैश्यके स्वभावज कहे स्वभावसे सिद्ध कर्म कहते हैं कि कृषी कहे खेती श्री गोरक्षा जो दो प्रकारकी है एकतो गड का रक्षण दूसरा अपने आश्रितका पालन करना श्री वाणिज्य जो व्यापार अर्थात् खरीदना बेचना तथा ब्राह्मण श्री देवतामे अर्घा श्री भक्ति रखना ये सब वैश्यवंशके स्वाभाविक कर्म हैं अब शूद्रका कर्म सुनो कि इन तीनों वर्णकी

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं ।
स्वभावतः वर्णा आश्रमादयश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुः श्रुतवृत्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते
इत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणे च वर्णानामाश्रमाणाञ्च लोकफलमेद्विशेषस्मरणात्
कारणान्तरात्विदं वक्ष्यमाणं फलं शृणु स्वे स्वे इति स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे
कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिचये सति कार्यमिन्द्रि-
याणां ज्ञानाधिष्ठानयोग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः
पुरुषः किं स्वकर्मानुष्ठानादेव साक्षात् संसिद्धिं न कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः
सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वभावस्तु पूर्ववच्छ्रमादिपरिचर्यान्तकर्मणां विभज्योक्तानामभ्युदयं फलमादावुपन्यस्यति
एतेषामिति स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षामेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह
वर्णा इति शेषशब्देन सुक्तकर्मणोऽतिरिक्तं कर्मानुशयशब्दितमुच्यते प्रत्येकं देशादिभिर्वि-
शिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन तद्यथा व्यक्तफलार्थे निर्मिते व्यायागन्वाद्यनुत्पद्यते
एवं धर्मं चर्यमाणमर्था व्यनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति स्मृतिर्गृह्यते इत्युक्तानां
कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तं हि यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृह्यस्थः
परमं विभिन्नद्वर्णवन्धसक्तोऽसौ लोकानाशौत्यनुत्तमानिति यस्त्वेतां नियतश्रयां वानप्रस्थ-
श्चरेत् मुनिः संहत्याग्निवद्दोषान् जयेत्कोकांश्च शाश्वतान् इति मोक्षाश्रयश्चरते यथोक्तं
युचिःसु संकल्पितबुद्धियुक्तः व्यभिन्नज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकान् अयते द्विजाति-
रिति च सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिश्चकारार्थः यदि पुनर्मोक्षा मेजयोक्तानि
कर्मण्यनुष्ठीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेव्यस्यतीत्याह कारणान्तरादिति तदेव कारणा-

भाषा अनुवाद ।

सेवारूप व्यापार शूद्रका स्वभावज कर्म है शूद्रको सेवा छोड़ और कोई
भी कम नहीं कहा है ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

आङ्करभाष्यम् ।

यत इति यतो यस्मात् प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चैष्टावा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण सर्वमिदं ततं जगद्ग्राप्तं स्वकर्मणः पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णन्तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्य-
तालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

नरं यन्मोक्षमेक्षयां तेषामनुष्ठानं मोक्षोपायेषु सान्त्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु चत्विधादीनां मनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न चत्विधादीनामित्याशङ्काह स्वे स्वे इति यथा स्वे कर्मखलभिरतस्य बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता-प्राप्ता प्राप्ताप्तानस्य मोक्षोपपत्ते-
ब्राह्मणानिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो सुक्तिरिति सत्त्वा पूर्वाङ्गं व्याचष्टे स्वे स्वे इत्यादिनां संसिद्धिश्चैव मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वभावेण तल्लभे तादर्थ्येन सन्धासादि-
विधानानर्थक्यमिति सन्धानः शङ्कते किमिति न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठा-
योग्यता वेति परिहरति नेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठास्य संसिद्धिरिति शृण्वेति कथं तर्हीति उत्तरार्द्धेनोत्तरमाह स्वकर्मैति तत्कृणु तं प्रकारमेकाग्रवेतो भूत्वा श्रुतावधारकं इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

साम्प्रतटीका ।

एवंभूतस्यापि ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वे स्वे इति स्वसाधिकांरपिहिते कर्मखलभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते ॥ ४५ ॥

भाषा अनुवाद ।

ब्राह्मण आदि वर्णोंके इन सब कर्मोंको ज्ञानका हेतुत्व कहते हैं कि अपने अपने अधिकारके अनुसार विहित कर्ममें निरत कहे निष्ठासे लगे हुये मनुष्य संसिद्ध कहे ज्ञानको योग्यता लाभ करते हैं औ कर्म के द्वारसे ज्ञानप्राप्तिकी प्रकार इस श्लोकसे कहते हैं कि अपने कर्ममें सब तरह निष्ठायुक्त पुरुष जिस प्रकारसे तत्त्वज्ञानका लाभ करते हैं सोई प्रकार हमसे तुम श्रवण करो ॥ ४५ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् खनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यत एवमतः श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः विगुणोऽपीत्यपि-
शब्दो द्रष्टव्यः परधर्मात् खनुष्ठितात् स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं यदुक्तं
स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति यथा विषजातस्य इव कृमिः
विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापं भाव-
नियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तं ॥ ४७ ॥

आनन्दगिरिरत्नटीका ।

तमेव प्रकारं स्फुटयति यत इति यतः शब्दार्थं यस्मादित्युक्तं व्यक्तीकरोति यास्मा-
दिति प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्प्राप्तेः चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणो येन च सर्वं व्याप्तं
ऋदेव घटादिकार्यस्य कारणातिरिक्तस्वरूपाभावात् स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः संसिद्धिं
विन्दतीति सम्बन्धः नहि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षात्सौख्य उपलभ्यते तस्य
ज्ञानैकलभ्यत्वात् किन्तु तस्मिन्नानां गुरुबुद्धीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरपदादासादित-
विवेकवैराग्यवतां सम्प्राप्तिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतावतां ज्ञानप्राप्या सक्तिरित्यभिप्रेत्याह
कोपलमिति ॥ ४६ ॥

स्वामिभट्टटीका ।

कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेति साङ्गेन स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण
तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं ऋष्यु तमेवाह यत इति यतोऽन्तर्यामिणः परमेश्वराङ्गूतानां
प्राणिनां प्रवृत्तिचेष्टा भवति येनात्मना सर्वमिदं विश्वं तत् व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणाऽ-
भ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते ननुष्यः ॥ ४६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब कर्मसे ज्ञानप्राप्तिका प्रकार कहते हैं कि अन्तर्यामी रूप जो
परमेश्वर जिससे प्राणीमात्र चेष्टा करते हैं औ कारण स्वरूप जो ईश्वर
जिस ईश्वरसे यह समस्त जगत् व्याप्त है उस ईश्वरको समस्त कर्मोंके द्वारा
अभ्यर्च्य कहे पूजन करके मनुष्य सम्पूर्ण ज्ञानकी अर्थात् ईश्वरार्थ सकल
कर्मकरने से योग्यता स्वरूप सिद्धिकी प्राप्ति होती है ॥ ४६ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भाहि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतः ॥ ४८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परधर्मस्य भयावह इत्यनात्मज्ञस्य नहि कश्चित् क्षणमप्यकर्मकृतिष्ठती-
त्यतः सहजमिति सहजं सहजन्मनेवोत्पन्नं किं सहजं तत् कर्म कौन्तेय

आनन्दगिरिकृतटीका ।

स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धियुक्तादिद्वारा मोक्षावसाधित्वात्तदनुष्ठानसाधकमित्याह यत
इति ननु युक्तादिवचणं स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसाधीनं पापं नाप्नोति तत् कथं स्वधर्मः
श्रेयानिति तत्राह स्वभावेति स्वकोयं वर्णाश्रमं निमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजनितवक्षसा-
दुक्तमित्याह यदुक्तमिति निष्पन्नात्मकमपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्यत्र दृष्टान्त-
माह यथेति इत्यत्र विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तराद्यन्वयादित्युक्तानुवाद-
पूर्वकं कथयति स्वभावेत्यादिना नहि द्विर्विषयको विषयमित्यस्य भरणं प्रतिपद्यते तथा
पापाधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

स्वधर्मश्चेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति विगुणोऽपि स्वधर्मः सत्यगनुष्ठितादपि
परधर्मात् श्रेष्ठः न च बन्धुवशादियुक्ताद्युद्वादेः स्वधर्माद्विष्णोऽनादि परधर्मः श्रेष्ठ इति
मन्तव्यं यतः स्वभावेन पूर्वोक्तो न नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति ॥ ४७ ॥

भाषा अनुवादः ।

और पूर्व श्लोकमें कहा जो स्वधर्म की तमभ्यर्थ उसी स्वधर्म विशेषण-
वचनका फल कहते हैं कि स्वनुष्ठित कहे अच्छी तरहसे किये हुये परार्थके-
धर्म की अपेक्षासे स्वधर्म कहे अपना धर्म विगुण अर्थात् अङ्गहीन भी श्रेय
कहे अति उत्तम है इस हेतुसे बन्धु वध आदिसे युक्तभी स्वधर्म की धर्म जो
युद्ध तिससे भिन्नानुरूप अर्थात् भीखमागना परधर्म श्रेष्ठ नहीं है औ
पूर्वोक्त स्वभावक्रमसे नियत कहे नियमस्वरूप शास्त्रोक्त स्वधर्म का अनुष्ठान
कर्त्ता हुआ कोई भी पुरुष किल्बिष जो पाप तिसको नहीं प्राप्त होता है
सो अर्जुन तूम किस बिचारके बखेडेमें पड़े हो अपने कामको देखा इस
चिन्तासे कुछ फल नहीं है ॥ ४७ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

सदोषमपि त्रिगुणत्वान्न त्यजेत् सर्वारम्भा आरम्भन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्मा-
णीत्येतत्प्रकरणात् यः कश्चिदारम्भः स्वधर्मः परधर्मश्च ते सर्वे सदोषाः हि
यस्मात् त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धूमेन सहजजनाग्नि-
रिवावृतः सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि
दोषात् नैवमुच्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म-
वता तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् किं
वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति किञ्चातो यदि तावदशेषस्त्यक्तु-
मशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मेवन्तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति
सिद्धं भवति सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत् किं नित्य-
प्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यज्ञानं गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा
बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षणप्रवृत्तिनः उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न
भवत्यथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति
तदा निःक्रियं वस्तु तदेव तत्रैवं सति शङ्कं कर्माशेषतस्त्यक्तुं अयं त्वस्मिन्
तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि
व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति शङ्कं

आनन्दगिरिकटीका ।

तर्हि दोषरहितमेव भिच्चाटनादिसर्वैरनुशीर्यतामती न पापप्राप्तिरित्याशङ्काहं
मरेति उक्तमित्युक्तं ने तर्हि पापप्राप्तिशङ्कां परिहर्तुमकर्मनिष्ठत्वमेव सर्वेषां स्यादित्या-
शङ्का ज्ञानाभावाच्चैवमित्याह ज्ञानात्मक इति पूर्वपक्षेऽपि सम्बन्धः प्रकारान्तरासम्भवकतं
फलमाह अत इति सह जायत इति सज्जं स्वभावनियतं नित्यं कर्म तद्विहितत्वाच्चि-
दोषमपि हिंसात्मकतया सदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिगुणतयारब्धतया
हिंसादिदोषवदपि कर्मविहितमत्याज्यमित्यर्थः कर्मणां दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति सर्वेति
आरम्भगर्भस्य कर्म व्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माद्यत्वे कर्मणां स्वकृतत्वं हेतुमाह प्रकरणादिति
दोषेणेत्यादि व्याचष्टे यः कश्चिदिति ते सर्वे दोषेणावृता इति सम्बन्धः सर्वकर्मणां दोषा-
वृत्तत्वे हिंसादोषात् यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणात्मकत्वमिति स्वभावनियतस्य
कर्मणो दोषवत्त्वात्त्यागद्वारा परधर्मातिदमानस्यापि नैव दोषाद्विभोक्तुः सम्भवति नञ्

शाङ्करभाष्यम् ।

द्रव्यं शक्तिमद्वतिष्ठत इति एवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन्
पक्षे को दोष इत्ययमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदं कथं ज्ञायते यत
आह भगवान्नासतो विद्यते भाव इत्यादि काणादादीनां ह्यसतो भावः
सतश्चाभाव इतीदं मतमभागवतत्वेऽपि न्यायवत्त्वे को दोष इति चेदुच्यते
दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् कथं यदि तावत् ब्रह्मकादिद्रव्यं प्रागुत्प-
त्तो रत्यन्तमेवासदुत्पन्नञ्च स्थितं कश्चित् कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते
तथाच सत्यसदेव सज्जाते अभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति तत्रभावो
जायमानः प्रागुत्पत्तिः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं
कारणमपेक्ष्य जायत इति नचैव भाव उत्पद्यते कारणञ्चापेक्षत इति शक्यं

आनन्दगिरिकृतटीका ।

परधर्मोऽनुष्ठानं शक्यते भयावहत्वाच्च तर्हि कर्मणोऽशेषतोऽनुष्ठानमेवाज्ञस्याशेषकर्म-
त्यागायोगादतः सृजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थसाह सृजस्येति सृजं
कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति किमिति नहि कश्चिदिति न्यायादिति
शेषः दोषो विहितमित्यत्यागे प्रत्यवायः सन्दिग्धस्य सप्रयोजनस्य विचार्यत्वादुक्तसन्देहे
प्रयोजनं वृच्छति किञ्चात इति तत्वाद्यमनूद्य फलं दर्शयति यदीति अशक्यानुष्ठानस्य
गुणत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धं हि महोदधिभगवत्स्य सुलकीकृत्य पिवतो गुणवत्त्वं न दाह-
यन्तर्हीति अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वमपि प्रागुक्तन्यायेन तदयोगात्तस्याशक्यानुष्ठानतेति
शङ्कते सत्यमिति चोद्यमेव विष्टवत्त्वाद्यं भिजते किमिति सत्त्वादियुगवदात्मनो त्रित्वप्रच-
लितत्वेनाशेषतस्तत्र न कर्म त्युक्तं शक्यम् ।

नापि रूपविज्ञानवेदान्तसंस्कारसंज्ञानां चण्डसिनां स्कन्धानामिव क्रियाकारक-
भेदाभावात् कारकस्यैवात्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्मशेषतस्त्यक्तं शक्यमुभयथापि
स्वभावसङ्कादित्वाह उभयथेति पञ्चदश्यासुरोपेनाशेषकर्मत्यागायोगे वैशेषिकस्योदयति
अथेति कदाचिदात्मा सक्रियो निःक्रियश्च कदाचिदिति स्थिते फलितसाह तत्वेति
उक्तमेव पक्षं पूर्वोक्तपञ्चदश्याद्विशेषदर्शनेन विशदयति अयं त्विति आगमापायित्वे
क्रियायास्तद्वतो द्रव्यस्य कथं स्थायित्वेत्याशङ्काह शुद्धमिति क्रियाशक्तिसत्त्वेऽपि
क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियां कुर्वन् हि कारणं कारकमित्यभ्युपगमा-
दित्याशङ्काह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेव कारकं न क्रियाधिकरणं परस्परान्यथ-

शाङ्करभाष्यम् ।

वक्तुमसतां शयविषाणादीनामदर्शनाद्वात्मकाच्चेत् घटादय उक्तव्यमानाः
 किञ्चिदभिव्यक्तमात्रे कारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुं किञ्च
 असतश्च सद्भावे सतत्वासद्भावे न क्वचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः
 कस्यचित् स्यात् सत् सदेवासदसदेवेति निश्चयानुपपत्तेः किञ्चीत्पद्यत
 इति दृग्णुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाह प्रागुत्पत्तेः स्वात्पश्चात्-
 स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षण
 सम्बन्धेन सम्बध्यते सम्बद्धं सत् कारणसमवेतं सन् भवति तत्र वक्तव्यं
 कथमसतः सत्कारणं भवेत् सम्बन्धो वा केनचित् नहि वन्त्यापुत्रस्य
 सत्तासम्बन्धो वा कारणं वा केनचित् प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यं ननु नैवं
 वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते दृग्णुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन

आनन्दगिरिकृतटीका ।

द्वित्यर्थः वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्ति सर्वैः स्वीकार्यतेत्युपसंहरति इत्यस्मिन्निति
 भगवन्मतानुसारित्वाभावादस्य प्रवृत्त्य त्वाज्यतेति दूषयति अयमेवेति भगवन्मतानुसारित्व-
 मक्षयाप्राप्त्यधिकमिति शङ्कते कथमिति भगवद्ब्रूयः । सुदाहरणपरमपक्षस्य तदनुगुणत्वात्तन्माह
 यत इति परेषामपि तमेतदनुगुणमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह कारणवादिनां हीति
 भगवन्मतानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायानुगुणत्वेन दोषरहितं काष्ठादादीनां मतमुपादेशमेव
 नाह काष्ठादमतं विरोधादुपेक्ष्योयमिति शङ्कते अभागवतत्वेऽपीति न्यायवत्त्वमस्मिन्निति
 दूषयति उच्यते इति सर्वं प्रमाणानुसारिणो मतस्य न तद्विरोधित्वेत्वाच्चपि कथमिति
 वैशेषिकमतस्य सर्वं प्रमाणविरोधं प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति यदीति असतो जन्म सतश्च
 नाय इति स्थिते फलितमाह तथाचेति उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति अभाव इति सदे-
 वासत्त्वमापद्यत इत्युक्तं व्यापटे भावश्चेति इति मतमिति शेषः तत्त्वैवाभ्युपगमान्तरमाह
 तत्वेति प्रकृतं मतं सप्रस्यर्थः इत्यभ्युपगम्यत इति शेषः परकीयमभ्युपगमं दूषयति
 न्येति एगमिति पर परिभाषानुसारेणेत्यर्थः अर्द्यनादुत्पत्तेरेषाभावेति शेषः ।

कथन्तर्हि त्वन्मतेऽपि घटादीनां कारणामेक्षाणास्तत्पत्तिर्नहि भावानां कारणामेक्षोत्पत्तिर्वा
 युक्तेति तत्माह भावेति घटादीनामस्तत्पक्षे प्रागपि कारणालम्बना सतामेवाव्यक्तनामरूपा-
 णामभिव्यक्तिषामप्योमपेक्ष्य दृष्टमभिव्यक्तिसम्भवाच्च किञ्चदनुवद्यमित्यर्थः असत्कार्यवादे
 दोषान्तरमाह किञ्चेति परमते मानमेयव्यवहारे कश्चिदपि विश्वासो न कस्यापिद्व्यत्वे हेतु-

शाङ्करभाष्यम् ।

समवायलक्षणः सम्बन्धः सतामेवोच्यते इति न सम्बन्धात् प्राक् सत्त्वान-
भ्युपगमादह्नि वैशेषिकेः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनाम-
मस्तित्वमिष्यते न च सृष्ट एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति ततश्चासत एव
सम्बन्धः परिशेष्यादिष्टो भवति नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न
विरुद्धः न बन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्ब-
न्धो भवति न बन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः
एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्राग्भावः प्रध्वं साभाव इतरेतरा
भावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः असति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

भाह् सत्यदेवेति नहि स तथैवेति निश्चितं तस्यैव पुनरसत्त्वप्राप्तेरित्याह वा स तथैवेति
निश्चयः तथैव सत्त्वप्राप्तेरुपगमादतो यस्मान्नेन सदसदा निश्चितं तत्तथेति विश्वासा-
भावात् मानयैकल्यमित्यर्थः इतश्चासत्कार्यवादो न युक्तिमानित्याह किञ्चेति तदेव हेत्व-
न्तरं स्मोरयितुं परमतमनुवदति उत्पद्यत इतीति परकीयं वचनमेव व्याचष्टे प्रागिति
सम्बन्धं सदित्यनेन कारणासम्बन्धे सति कार्यस्य सम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्मृत्यति
कारणेति परमतमेवमनुभाष्य दूषयति तत्रेति कार्यस्यासतोऽपि कारणं सम्भवति तस्य
च कार्येण सम्बन्धः सिद्धतीत्याशङ्क्याह न हीति असत्त्वादेवासतः सम्बन्धाभावे कारणस्य
सतोऽपि न तेन सम्बन्धानुमातुं शक्यते सदसतोः सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः कार्यस्यात्यन्ता-
सत्त्वानभ्युपगमात् कारणसम्बन्धः स्यादिति शङ्कते नन्विति सतामेव ह्यणुकादीनां कारण-
सम्बन्धं शङ्कित्वा दूषयति न सम्बन्धादिति अनभ्युपगममेव विशदयति न हीति सदेव
कारणं कार्याकारमापद्य कार्यव्यवहारे निर्वर्त्तयतीत्यभ्युपगमाच्चास्ति सम्बन्धानुपपत्तिरित्या-
शङ्काप्यराज्जानान्नैवमित्याह नचेति कार्यस्य कारणसम्बन्धात् पूर्वं सत्त्वाभावे परिशेष-
सिद्धमर्थं दर्शयति ततश्चेति तत्र चातुपपत्तिरुक्तेति शेषः सम्बन्धिनोः सदसतो-
संयोगेऽपि समवायः सदसतोः भवेदिति तस्य नित्यत्वादन्तरसम्बन्धाभावेऽपि स्थितेरा-
वश्यकत्वादिति शङ्कते नन्विति सदसतोर्भिन्नः सम्बन्धस्यादृष्टत्वाच्चेति निराचष्टे न वन्धेति
घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावाद् बन्ध्यापुत्रादिविलक्षणतया स्वकारणसम्बन्धः सिध्य-
तीत्याशङ्क्याह घटादेरिति उभयस्याभावस्वभावाविशेषेऽपि कस्यचित् कारणसम्बन्धो नेतर-
स्येति विशेषे हेत्वभावाच्च प्रागभावस्य कारणसम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।

शाङ्करभाष्यम् ।

च विशेषेण घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते सम्बध्यते च भावेन कपालाख्येन कारणेन सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपौतिप्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव दृष्टाणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्ज-
समभावत्वाविशेषादित्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते किं तर्हि भावस्यैव हि भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः घटस्यपटापत्तिः एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धं सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणार्हं शेषिकपक्षान्न विशिष्य-
तेऽभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभि व्यक्तितिरोभावयोर्विद्यमाननिरूपणे पू-
र्ववदेव प्रमाणविरोधः एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादित्येतदप्युक्तं
यदरिशेषात् सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरेकधाविकल्प्यत

आनन्दगिरिकृतटीका ।

घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं बन्ध्यापुलाहेनैवमिति विशेषमाशङ्क्य दूषयति एकस्थेति प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वकारणेन सम्बन्धा-
विशेषः स्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह असति चेति कपालशब्दो घटकारणीभूतस्तद्वयवविषयः सर्वो व्यवहारो घटान्वितो जन्मनाशादिव्यव-
हारः प्रध्वंसाभावस्य घटस्यैवाभावत्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते नापि कारणेन सम्बध्यते नचोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतदुक्तं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह नन्विति असमञ्जसमित्यनेनेति शब्दः सम्बध्यते असमञ्जसान्तरमाह प्रध्वंसादीति अन्योन्याभावा-
त्यन्ताभावावादिपदार्थौ क्वचिदिति देशकालयोर्युक्तं व्यवहारो जन्मादिरेव प्रागभावो नोत्प-
त्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वात् प्रध्वंसादिवदित्यर्थः प्रागभावस्य घटभावान्मुपगमादुभयानं सिद्धसाधनमिति शङ्कते नन्विति अभावस्य भावापत्त्यनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यनिष्टं
स्यादिति दूषयति भावस्यैवेति तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह यथेति भावस्य भावा-
पत्तिरिति चेति दाष्टान्तिकं स्पष्टयति एतदपीति आरम्भवादोक्तदोषं परिणामवादेऽपि संस्कारयति सांख्यस्येति धर्मः परिणामः असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतश्च पूर्व-
पूर्वपरिणामस्य नाशादसदेव सच्च सदेवेति व्यवस्थालापि दुर्घटित्यर्थः ननु कार्यकारणात्मना

शाङ्करभाष्यम्

इतीदं भागवतं मतसुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन् श्लोके सत्प्रत्ययस्या-
व्यभिचारात् व्यभिचाराच्चेतरेषामिति कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेनाशेषतः
कर्मणस्यागो नोपपद्यत इति यदि वस्तुभूता गुणाः यद्विद्या अविव्याकल्पि-
तास्तद्वर्मकर्मतदात्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान्न हि कश्चित् क्षणमप्य-
शेषतस्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तं विद्वांसु पुनर्विद्यया अविव्यायां निवृत्तायां
शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं अविव्याऽध्यारोपितस्य शेषानुषपत्तेः
नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठत
एवञ्च सतीदं वचनमुपपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः
संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्माणां तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव
इति च ॥ ४८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रागपि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराद्व्यज्यते तेन व्यक्ताव्यक्तयोर्जन्यनाशव्यवहारात्मत्वात् तद्वि-
शेषसिद्धिस्तत्वाह अविव्यक्तोति कारकव्यापारात् प्रागनभिव्यक्तवदभिव्यक्तेः सत्त्वमसत्त्वं
वा सत्त्वं कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः ।

द्विपीये पञ्चान्तरवदत्यन्तासतः तद्विर्वक्त्यत्वायोगे स एव दोषः कारकव्यापारादूर्ध्वं
व्यक्तिवदव्यक्तोरपि सत्त्वे स एव दोषः असत्त्वेऽपि सतोऽसत्त्वाङ्गीकारात् मानमेय-
व्यवहारे न कापि विद्यासः सत्त्वेव असदसदेवेत्यनिर्द्धारणादित्यर्थः सांख्यपक्ष-
प्रतीक्षोपन्यासेन पञ्चान्तरमपि प्रविच्छिन्नमित्याह एतेनेति कारणस्यैव कार्यरूपा-
पत्तेरुत्पत्तिस्तस्यैव तद्रूपत्वागेन स्वरूपापत्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्वरूपे नष्टे च परस्य
पररूपापत्तेरनुपपत्तेर्नच प्राप्तिरूपं स्थितेन नष्टेन वा त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः आरम्भ-
वादे परिणामवादे च उत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशेषायातं दर्शयति पारिशेष्या-
दिति एकस्यानेनाविधविख्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह अविव्ययेति अस्यापि मतस्य भगवन्म-
तानुसरोधित्वाभावादविशिष्टात् त्वज्यतेत्याशङ्क्याह इतीदमिति उक्तमेव भगवन्मतं विवदयति
सत्प्रत्ययस्येति सदेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः इतरेषां विकारप्रत्ययानां रजतादिधीवदर्ध-
व्यभिचारादविव्यया तदेव सदस्त्वनेकधा विकल्पत इत्याह व्यभिचाराच्चेति इति मतं श्लोके
दर्शितमिति सम्बन्धः आत्मनश्चोदयि क्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः लङ्क-
स्यापि कर्मणस्यागसिद्धिरिति शङ्कते कथमिति किं कार्यकरणात्मनां गुणानामकल्पितानां

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कलितानां वा कर्मधर्मत्वेनेदं द्विधापि निःशेषकर्मत्यागो विदुषोऽविदुषो वा नाद्य इत्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः द्वितीयं प्रत्याह विद्वांस्त्विति आरोपशेषवशाद्विदुषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्काह अविद्येति तानेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति न ह्येति विदुषोऽशेषकर्मत्यागे पाञ्चमिकमपि वचोऽसु-
कृत्वमित्याह एवञ्चेति अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृताध्यायस्यमेव वाक्यमनुगुण-
मित्याह स्वे स्वे इति वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थे युक्तार्थमित्याह स्वकर्मण्येति ॥ ४८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मं हिंसात्मकं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि सद्योषत्वं परधर्मोऽपि तत्त्वमित्याशयेनाह सहजमिति सहजं स्वभावविहितं कर्म सद्योषमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वेभ्यारम्भा दृष्टादृष्टानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केनचिदाद्यता श्यान्ता एव यथा सहजेन धूमेनाग्निराद्यतस्तद्वत् अतो यथान्धूमेन रूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमः शीतादि निवृत्तये सेव्यते तथा कर्मणोऽपि दोषांश्च विहाय गुणांश्च एव शुद्धये सेव्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भाषा अनुवाद ।

परन्तु स्वधर्म मे जो सांख्यमतके अनुसार हिंसाकी दोषरूप जानिके औ अहिंसा हेतुसे परधर्म श्रेष्ठ यह जो विचार करो तो परधर्मके आचरण मे भी दोष है इस अभिप्रायपर कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन मनुष्योंकी सहज कहे स्वभावसिद्ध और शास्त्रविहित जो स्वधर्म सो दोषयुक्त होने से भी त्यागकरने योग्य नहीं है क्योंकि समस्त आरम्भ पर्याप्त दृष्ट अदृष्ट कर्ममात्र सब दोष युक्त हैं तो जैसे स्वाभाविक धूमसे आहत अग्निकी दोषयुक्त रहते भी लोग धूमरूप दोष परित्याग करके केवल अन्धकार औ शीत वारण के अर्थ सेवन करते हैं तैसेही स्वकर्म भी दोष अंश छोड़ के गुण अंशमात्र सत्त्वबुद्धि के अर्थ सेवन करने योग्य है सोई कहाकि हे अर्जुन सहज कहे स्वाभाविक दोषयुक्त भी अपना कर्म छोड़ना न चाहिये क्योंकि सब आरम्भ कहे कर्म सद्योष हैं जैसे धूमदोष से युक्त अग्निकी कौन छोड़े है ॥ ४८ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूता
नैऋत्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठाालक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यति असक्तबुद्धिरसक्ता
सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्ति-
निमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मा अन्तःकरणं यस्य स जितात्मा
विगता स्पृहा तृणा देहजीवितभोगेषु यस्मात् स विगतस्पृहो य एवभूत
आत्मज्ञः स नैऋत्यसिद्धिं गतानि कर्माणि यस्मान्निःक्रियवद्वात्मसम्बोधात्
स निःकर्मा तस्य भावो नैऋत्य नैऋत्यं च तत्सिद्धिश्च वा नैऋत्यसिद्धिः
नैऋत्यस्य वा सिद्धिः निःक्रियात्मस्वरूपावस्थालक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां
नैऋत्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजासिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थनरूपाम्
संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विदुषः सर्वकर्मत्यागो नाविदुषस्तथेष्टुक्तं इदानीमुक्तमनूद्यानन्तरस्त्रोक्तात्पर्यमाह
याचकर्मजेति चोऽवधारणार्थो भिन्नकर्मो वक्तव्य इत्यत्र सम्बध्यते साधनान्युपदिश्यते
कर्मसिद्धिं व्यपदिशति असक्तेति पुत्रादि विषये चेत्तसः मुक्ताभावेऽपि तस्याः स्वाधीनत्वमा-
शङ्क्याह जितात्मेति आसक्तिमुक्ता स्पृहाभावं तच्च पुनरुक्तिरित्येवाशङ्क्याह देहेति उक्तम-
नूद्य तत्फलं लब्धयति यएवमिति कर्मणां निर्गतौ हेतुमाह निद्रयेति सत्यज्ञानार्थ-
त्वेन नैऋत्यसिद्धिर्गच्छं व्याख्यायार्थान्तरमाह नैऋत्यस्येति प्रकर्षमेव प्रकटयति कर्मजेति
संन्यासस्य सुतिष्ठत्योः सम्यग्दर्शनसाधनत्वप्रसिद्धेर्युक्तत्वादात्मप्रमित्याशङ्क्य प्रज्ञानर-
माह तत्पूर्वकेणेति ॥ ४६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ननु कर्मणि क्रियमाणे तत् कथं दोषांशप्रहाणेन गुणांश एव संप्रत्यत इत्य मेवाद्या-
माह असक्त बुद्धिरिति असक्ता संगशून्यालुब्धिर्यस्य जितात्मा निरङ्कुषारः विगतास्पृहा

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथाचोक्तं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासु इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मासुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनस्वरूपेण जनितां प्राशुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैःकर्म्यं

आनन्दधिरिततटीका ।

संन्यासाच्चैः कर्मपाप्मनिरित्यत्र वाक्योपक्रमात्तुल्यमाह तथाचेति ज्ञानस्य प्राप्तिर्योग्यतावतो जातसंन्यग्धियस्तत्फलप्राप्तौ सुक्तावुक्तायाम् यत्तद्व्यशेषो नास्तीत्याशङ्काह पूर्वोक्तेनेति प्रमाणं वस्तुतदित्युच्यते सिद्धिप्राप्त इत्युक्तमेव कस्मादनूद्यते तत्राह तद-

स्नाभिलतटीका ।

फलविषया लक्षात् स एवम्भूतः सङ्गत्यक्ता कलं चैव सत्यानः सात्त्विकोमत इत्येतत् पूर्वोक्तेन कर्मासक्ति फलयोक्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैःकर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणः सत्त्वशुद्धिसन्निगच्छति यद्यपि सङ्गफलयोक्त्यागेन कर्मासुष्ठानमपि नैःकर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तं नैव किञ्चित् करोमीति युक्तोभन्येत तत्त्वविदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमां नैःकर्म्यसिद्धिं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तो सुखं कथीत्येवं लक्षणां पारमर्हस्य चर्यामाप्नोति ॥ ४९ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि दोषछोडिके गुणमात्रही ग्रहण करिके कर्म किस प्रकार किये जाय सकेंगे इस अपेक्षापर कहतेहैं कि जिनकी बुद्धि असङ्ग कहे आसक्तिरहित है श्री जितात्मा अर्थात् जो निरहङ्कार हैं और जिनकी इच्छा कर्म के फल से दूर होगई ऐसे पुरुष सङ्ग जो आसक्ति श्री फल इन दोनको भी छोडकर इस अध्याय के नवम श्लोक मे कहे हुये के अनुसार जो आसक्ति श्री फलत्यागरूप संन्यास के द्वारा परम नैःकर्म्यसिद्धि कहे सर्वकर्मकी निवृत्तिरूप जो सत्त्वशुद्धि सो पावते हैं ॥ ४९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

लक्षणा सिद्धिर्न क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह सिद्धिमिति सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कार्येन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यता लक्षणां सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः किन्तुत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्मपरमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्विबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं विस्तरेण नेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति अनेन प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्त्वामिदन्तया दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति निष्ठापर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानं कीदृक् तत् यादृश आत्मा कीदृशोऽसौ यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतस्तन्ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानामेथ्यते क्वचित् नन्वादित्यवर्णो भारूपः स्वयं जीतिरित्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते न तमोरूपत्वप्रतिषेधात्तेषां वाक्यानां द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधनार्थान्यादित्यवर्णमित्यादि-

ज्ञानन्दगिरिकृत टीका ।

नुवाद इति उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्मोरयति किं तदित्युद्दिष्टा ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य विस्तरेणोक्तौ दुर्बोधत्वमाशङ्क्य परिहरति किमिति चतुर्थपादस्य पूर्वस्यासङ्गतिमाशङ्क्याह यथेति निष्ठायाः साधेयत्वात् प्रतिसम्बन्धि निर्देष्टव्यमित्याह कस्येति या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सा प्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह ब्रह्मेति तस्य परा निष्ठा न प्रसिद्धेति कत्वा साधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति भत्वा दृच्छति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुबध्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठा सुज्ञातेत्याह यादृशमिति तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते कीदृगिति अर्थेनैव विशेषो ह्येति न्यायेनोत्तरमाह यादृश इति तस्मिन्किमपि विप्रतिपत्तेरप्रसिद्धमभिसम्बाध दृच्छति कीदृश इति भगवद्वाक्यान्त्युपनिषद्वाक्यानि वाञ्छित्य परिहरति यादृश इति न जायते श्रियते वेत्यादीनि वाक्यानि कूटस्थत्वमसङ्गमित्यादिन्यायः ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चाविषयत्वाद्नाकारत्वाच्च तदा कारकज्ञानायोगादात्मप्रसिद्धापि नात्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते नन्विति आकारवत्त्वमात्मनः श्रुतिसिद्धमिति सिद्धान्तो शङ्कते नन्वाद-

शाङ्करभाष्यम् ।

वाक्यानि अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधो द्रव्यगतत्वाच्च न संदृशे-
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेन अशब्दमस्पर्शमित्याद्यैस्तस्मा-
दात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नं कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं
तत्तदाकारं भवति निराकारश्च आत्मैत्युक्तं ज्ञानात्मनोऽप्यभयोर्निराकारत्वे
कथं तद्भावना निष्ठेति नात्यन्तनिर्गुणत्वस्य च्छूलत्वस्य च्छूलत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धे-
श्चात्मसमनेर्मित्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकारभासत्वोपपत्तिः बुद्ध्याभासं मन-
स्तदाभासानौन्द्रियाणि इन्द्रियाभासश्च देहीऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्म-
दृष्टिः क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः
इत्याहुः तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये मनश्चैतन्यवादिनोऽन्ये बुद्धिचै-
तन्यवादिनस्ततोऽप्यन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्याबन्धमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

येति उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादी परिहरति नित्यादिना संप्रहृवाक्यं प्रपञ्चयति
द्रव्येति इतश्चाकारवत्त्वमात्मनो नास्तीत्याहु अरूपमिति यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयं
ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनो विषयत्वे श्रुतिसुदाहरति
नेत्यादिना संदृशे सम्यग्दर्शनविषयत्वाय यस्यात्मनोऽरूपं न तिष्ठतीत्यर्थः तदेव करणागोचर-
त्वेनोपपादयति नेति शब्दादिद्रव्यत्वाच्चात्मा विषयो न भवतीत्याहु अशब्द इति आत्मनो
विषयत्वाकारवत्त्वयोरभावे फलितमाहु तस्मादिति ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञान-
मिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते कथं तर्हि इति कात्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याहु
सर्वं हीति आत्मनोऽपि तर्हि विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यादित्याशङ्क्याहु निराकार-
श्चेति आत्मनो विषयराहित्यं चकारार्थः आत्मयत्तत्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वमवि-
ष्यतीत्यत्राहु ज्ञानेति तच्छब्देनात्मज्ञानं गृह्यते तस्य भावना मौनःपुन्येनानुसन्धानं तस्य
निष्ठासमाप्तिरात्मनि साक्षात्कारदार्ढ्येन वैतत् सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिद्धती-
त्यर्थः ज्ञानात्मनोः साध्योपन्यासेन विद्वान्नीसमर्थश्चे नेत्यादिना यथोक्तसान्यानुसारात्म
चैतन्याभासव्याप्ताज्ञानपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिः व्याप्तं मनः साभासमनो व्याप्ता-
नीन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्तः स्थूलदेहस्तत्त्व लौकिकभ्रान्तिः प्रमाणयति अत इति
आत्मदृष्टे देहमाले दृष्टत्वात्तत्त्व चैतन्याभासव्याप्तेन्द्रियद्वारा कल्पते इन्द्रियेषु च तदुद्दिष्ट-
दर्शनाच्चैतन्याभासवत्वं मनोद्वारा सिध्यति मनसि चात्मदृष्टे चैतन्याभासवत्वं बुद्धिद्वारा

शाङ्करभाष्यम् ।

केचित् प्रकृतिचैतन्यवादिनः सर्वत्र हि बुद्ध्यादि देहान्ते आत्मचैतन्या-
भासतामभ्रान्तिः कारणमित्यत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि
नामरूपाद्यनात्माध्यारोपेण निवृत्तिरेव कार्या नात्मचैतन्यविज्ञानं सर्वैरभ्यु-
पगम्यते अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमानत्वात्
अतएव विज्ञानवादिनां बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुव नास्तीति प्रति-
पन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याध्या-
रोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्त्तव्यं नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वा-
दविद्याकल्पित नामरूपविशेषाकारप्रकृतबुद्धित्वादत्यन्तसिद्धं सुविज्ञेयमास-
न्नतरमात्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरं अन्यदिव च प्रतिभाति अविवे-
किनां बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं
सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नमस्ति तथाचोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्ममित्यादि केचित्तु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

लभ्यते बुद्धौ आत्मदेहेतृज्ञानद्वारा चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्याया-
भावादुपेक्षितमित्याशङ्काह देहेति तथापि मनसो यदात्मत्वं तत् न्यायभूत्यनित्याशङ्काह
अन्य इति बुद्धेरोक्तत्वमिति न्यायोपेतमिति सूचयति अन्ये बुद्धीति देहादौ बुध्यन्तेऽपस-
मात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्वेति नियमं वारयति ततोऽपीति तल्लि साभासेऽन्यर्थाभिणि करणो
पासकानामात्मधीरस्तीत्यर्थः बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरोक्षकाणामात्मत्व भ्रान्तौ साधा-
रणकारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षप्रसिद्धत्वादेव विधिविषयत्वमपि
परेष्टं परास्तमित्याह इत्यत इति ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किं कर्त्तव्यं दृष्टव्यादिवाक्यै-
रित्याशङ्काह किं तर्हीति आत्मज्ञानस्यविधेयत्वे प्रागुक्तमतःशब्दितं हेतुं विष्टयोति
अविद्येति देहेन्द्रियमनो बुध्यन्तैरुपलभ्यमानैः सहोपलभ्यमाने चैतन्यं नान्यथा तेषा-
मुपलभ्यो जडत्वादित्यत विज्ञानवादिभ्रान्तिं प्रमाणयति अतएवेति सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्ति-
मेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु सम्मतं हि स्वप्नदृष्टं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं
नास्तीति ते भ्राम्यन्तीत्यर्थः ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वात् ज्ञातवस्त्वन्तरमेष्टव्यमित्याशङ्काह प्रमाणा-
न्तरेति ज्ञानस्य खे नैव ज्ञेयत्वोपगमनेनातिरिक्तं प्रमाणनिरपेक्षताञ्च प्रतिपन्ना इति
सम्बन्धः ब्रह्मात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादिति यत आत्मभावं नात्र-
ह्यणस्तत् ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वे कथं ब्रह्मण्यन्यथा प्रथा लौकिकावमित्यत्राह अवि-

पण्डितंमन्या निराकारत्वादात्मवस्तुनोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यक्ज्ञान-
निष्ठेत्याहुः सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवह्निर्विष-
यासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां तद्विपरीतानान्तु लौकिकग्राह्य-
ग्राहकद्वैतवस्तुनि सदबुद्धिर्नितरां दुःसम्पाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्व-
न्तरस्यानुपलब्धेः यथाचैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम उक्तञ्च भगवता यस्यां
जायति भूतानि सा निशा पश्यती मुनेरिति तस्माद्वाह्याकारभेदबुद्धिनि-
वृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने कारणं न ह्यात्मा नाम कस्यचित् कदाचिदप्रसिद्धः
प्राप्यो हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः
व्यर्थाः प्रसज्जेरन् न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुं न च सुखार्थं
दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्माद्यथा
स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्त-
द्वगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति
सिद्धं येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षन्ते तेषामपि ज्ञानवशेनेव ज्ञेयाव-

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

द्येति यथा प्रतिभासु दुर्विज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात्तत्वाह वाह्येति गुरुप्रसादं
शुश्रूषया तोषितबुद्धेराचार्यस्य करुणातिरेकात्तत्त्वं बुध्यतामिति निरवग्रहोऽनुगन्हः
आत्मप्रसादस्त्वधिगतपदशक्तितात्पर्यवाक्यस्य श्रौतयुक्तरसुसम्मानादात्मनो मनसो विषय-
व्याघृतस्य प्रत्यगेकाग्रतया तत् प्रावण्यमिति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्यो-
पक्रमं प्रमाणयति तथाचेति आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यक् ज्ञान-
निष्ठा न सम्पाद्येति मतसुत्यापयति केचित्चित्ति वह्निर्मुखानामन्तर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्यग्-
ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्येति विधत्स्याद्यं अङ्गीकरोति सत्यमिति पूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे
हेतुत्वेन योजनीयं द्वितीयं दूषयति तद्विपरीतानामिति अन्तर्निष्ठानां द्वैतविषये सम्यग्-
बुद्धेरतिशयेन दुःसम्पाद्यात्वे हेतुमाह आत्मेति तद्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथमित्या-
शङ्काह यथाचेति अद्यैतमेव वस्तु द्वैतं त्वाविद्यकं नान्यथा तात्त्विकमित्येतदेव यथा
स्यात्तथोक्तवन्तो वयं तत् तत्वाध्यायेष्विति योजना अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शिनां द्वैतेनास्ति-
सद्बुद्धिरित्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह उक्तञ्चेति परमतं निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरन्नात्मनो
निराकारत्वे ज्ञानस्य तदात्मनत्वे किं कारणमित्याशङ्काह तस्मादिति नन्वात्मा कथञ्चित्
ज्ञानक्रिया साध्यञ्चेतस्य हेयोपादेयान्यतर कोटिनिवेशाद् प्राप्तं स्वर्गादिवत् क्रियासाधत्वे-

श्रीमद्भगवद्गीता ।

शाङ्करभाष्यम् ।

शतितरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासासुप-
पत्तेश्चाप्रसिद्धत्वेत् ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत यथा ज्ञेयं घटादित्युक्तं ज्ञानेन
ज्ञातव्यामुमिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञानाव्यामुमिच्छेन्न चैदस्ति
अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यतएव प्रसिद्ध इति तस्मात् ज्ञाने यत्नो न
कर्त्तव्यः किंत्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नासिद्धत्वं नेत्याह न हीति आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादानात्मवत्तस्य हेयोपादेयत्वयो-
रयोगाच्च क्रियासाध्यतेत्यर्थः आत्मतच्छेदने क्रियासिद्धत्वात्तदा सर्वप्रवृत्तीनामभ्युदय-
निःश्रेयसाद्यनां आत्मार्थत्वायोगादर्थिनो भावेऽर्थत्वस्य प्रामाणिकं स्यादित्याह अप्रसिद्धे
हीति न प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादीनां अन्यतरस्वार्थत्वेन तादृश्यादित्याह
घटादिवदेतन्स्वार्थित्वाद्योगात्सर्वमित्याह नचेति ननु प्रवृत्तीनां फलावसायितया सुख-
दुःखयोरन्यतरान्यतरार्थत्वाच्च स्वार्थत्वन्त्याह नचेति प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः
स्वार्थत्वासिद्धेरर्थित्वेनात्मा सिध्यतीत्यर्थः किञ्च सर्वमिष्टान्वायादात्मावगत्यवसानः सर्वो
व्यवहारः नचात्मन्यप्रसिद्धे यज्ञादिव्यवहारस्य तत् ज्ञानार्थत्वेनात्मप्रसिद्धिरेष्टव्येत्याह
आत्मेति नन्वात्मा प्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति तत्प्रमाणादेवेति न्यायात्तत्ताह
तस्मादिति मानमेयादि सर्वव्यवहारस्यात्मावगत्यन्तत्त्वोपगमात् प्रागेव प्रमाणप्रवृत्तेरात्म-
प्रसिद्धिरेष्टव्यत्वादित्यर्थः आत्मावगतेरेवं स्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनिवृत्त्या ज्ञाननिष्ठा-
सुप्रसिद्धेत्युपसंहरति इत्यात्मेति नन्वताकारादेवानुमिसीमहे बुद्धिमिति वदतान्मनाकारम-
प्रत्यक्षमिच्छतां प्रागर्थ्यावगतेरप्रसिद्धमेव ज्ञानं नेत्याह येषामिति सुखादिवद्वित्यानुभव-
मस्यज्ञानं नानुमेयं विषयावगत्या तदनुसितावितरेतराश्रयादिति भावः इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धम-
न्यथा तत् जिज्ञासाप्रसङ्गान्नच ज्ञाने जिज्ञासाप्रसिद्धाप्रसिद्धा च तद्योगादित्याह जिज्ञा-
सेति तदेव प्रवृत्तयति अप्रसिद्धत्वेदिति दृष्टान्तमेव व्याचष्टे यथेति दृष्टान्तिकं विवृणोति
तथेति दृष्टापत्तिं निराचष्टे नचेति ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः अन-
वस्थापत्तेरित्यर्थः ज्ञाने जिज्ञासासुपपत्तौ फलितमाह अत इति प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने
ज्ञातव्यात्मनि किमावातन्तदाह ज्ञातापोति ज्ञानस्य विना ज्ञातारमपर्ययमानादित्यर्थः
ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत् भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह तस्मादिति कुल तर्हि प्रयत्नाख्या-
भावेनेत्याह किं त्विति अविषये निराकारे चात्मनि ज्ञाननिष्ठायाः दुःसम्पाद्यास्वभावे
फलितं निगमयति तस्मादिति ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सैवं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति बुद्ध्याध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्या धैर्येण आत्मानं कार्यकरण-संघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन् शब्द आदिर्येषाम्नां शब्दादयस्तान् विषयांस्त्यक्त्वा सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रान् केवलान् सुक्ता ततोऽधिकान् त्यक्तेत्यर्थः शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

आनन्दगिरिकटोका ।

ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापितानन्वयं श्लोकान्तरमवतारयितुं पृच्छति सैवमिति सैवं ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपितातद्वर्त्मनिष्ठत्तिद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिर्ज्ञा-सन्तानरूपोच्यते सा कार्यार्थं सुखस्यादौति यदुक्तं तत् कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः पृच्छ-सुषायभेदसदाहरति बुद्धेति अध्यवसायो ब्रह्मात्मनिष्ठयः साधारणित्वं संशयविपर्यय-

स्वामिकटोका ।

एवम्भूतस्य पारमर्हस्यज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिं प्राप्तं इति षड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संज्ञेपेणैव मे वचनाच्चिबोध प्रतिष्ठिताया ब्रह्मप्राप्तिस्त्वामिमां तथा दर्शयितुमाह निष्ठाज्ञानस्य या प्रेरेति निष्ठापर्यवसानं परिममाप्तिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वोक्त ऐसे परमर्हसं पुरुषको ज्ञाननिष्ठाक्रमसे ब्रह्मभावको प्राप्ति का प्रकार इस श्लोक से ले साठि के श्लोकतक कहते हैं कि हे कौन्तेय अर्जुन नैष्कर्म्यसिद्धिको पाय करके ज्ञानविषयक प्रकटनिष्ठासे जैसे पुरुष ब्रह्मको प्राप्त होते हैं सो प्रकार संज्ञेपरूप हमसे अवण करो अर्थात् ज्ञानकी जो श्रेष्ठ निष्ठा है सो श्रुनो ॥ ५० ॥

विविक्तसेवौ लघ्वाशी यत वाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं ससुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ततः विविक्तसेवौ अरण्यं नदीपुलिन गिरि गुहादीन् देशान् सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवौ लघ्वाशीलघ्वशनशीलो विविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्त्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणं यतवाक्कायमानसो वाक् च कायश्च मानसश्च यतानि नियतानि संतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसः स्यादेवमुपरतकरणः सन् ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचित्तनं योग आत्मस्वरूपविषय एवैकाग्र्यीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्त्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरो नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्य-

ज्ञानन्दगिरिकतटीका ।

शून्यत्वं शब्दादिसंस्तविषयत्यागे देहस्थितिरपि दुःस्था स्यादित्याशङ्काह सामर्थ्यादिति विषयस्वातन्त्र्यागे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः देहस्थित्यर्थत्वं नाशानुज्ञाते-
स्वर्थेषु प्राप्तारागादिज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकं व्युत्पद्यति शरीरेति परित्यज्य विविक्तसेवौ स्यादिति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

स्वामिभूतटीका ।

तदेवाह बुद्धेति उक्तेन प्रकारेण विशुद्धया पूर्वीकृतया सात्त्विकया बुद्ध्या युक्तयुक्त्या सात्त्विक्या आत्मानं तामेव बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन् विषयान्स्वह्वा तद्विषयौ रागद्वेषौ व्युत्पद्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयायकल्पत इति तृतीयेनान्वयः ॥५१॥

भाषा अनुवाद ।

सोई निष्ठा कहते हैं कि उक्तप्रकार क्रमसे पूर्वीकृतविशुद्धस्वरूप सात्त्विक बुद्धियुक्त पुरुष सात्त्विकी धृतिसे आत्मा कहे इस बुद्धिको नियम्य कहे निश्चल करके शब्द आदि सर्वविषय त्याग करने के अनन्तर श्री विषय प्रयुक्त राग द्वेष भी दूर करके ब्रह्मभावको प्राप्त होते हैं इस श्लोक से ले तीन श्लोक का अर्थ एकसाथ होता है ॥ ५१ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

शङ्करभाष्यम् ।

न्यकर्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं विरागाभावी दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं
समुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

कुर्वेशारब्धं यत्नेन कार्यकरणनियमनन्देहस्थितिहेतुतिरिक्तविषयत्यागः देहस्थि-
त्यर्थेष्वपि तेषु रागद्वेषवर्जमित्युपायभेदे सिद्धे सत्त्वापायान्तराख्यपि यत्नसाध्यानीत्याह
तत इति चित्तैकाग्रप्रसादार्थं विविक्तसेवित्वं व्याकरोति अरण्येति निद्रादिदोषनिवृत्त्यर्थं
लघ्वाशित्वं विशदयति लघ्विति लघुपरिमितं हितं मेध्यं वाशित्वं शीलमस्येति तथोच्यते
विशेषणयोस्तावत्तु विद्वणोति विविक्तोति निद्रादीत्यादिशब्दादालस्यप्रसादादयो कुङ्क्षिविच्छे-
पका विवक्षिताः वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरं विभजते वाक् चेति
वागादिसंयमस्वावश्यकत्वद्योतनार्थं स्वादित्युक्तं संयतवागादिकरणस्यासंख्यानयासेन कर्त्तव्य-
मुपदिशति एवमिति मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोगप्रतिबन्धका
मृहीताः उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं विरागभावं विभजते दृष्टेति सम्यक्त्वमेव
व्यनक्ति नित्यमिति ॥ ५२ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च विविक्तोति विविक्तसेवी शुचिदेशस्थायी लघ्वाशी मितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्
कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन यो योगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः
सन् ध्यानाविच्छेदार्थं पुनः पुनर्दृढं वैराग्यं सम्यगाश्रितो भूत्वा ॥ ५२ ॥

भाषा अनुवाद ।

विविक्तसेवी कहे पवित्रदेशवासी औ लघ्वासी कहे परिमित आहार
कारी होय और इन उपायों से यतवाक् काय मानस अर्थात् वचन देह
औ मनको वशकारके सदा ध्यानक्रमसे जो योग कहे अविद्या अज्ञान-
निवृत्ति रूप ब्रह्मसाक्षात्कार तिसमे तत्परहो अपने ध्यानके अविच्छेद
के लिये सम्पूर्ण रूप से वास्वांर दृढवैराग्य का आश्रय लेकर ॥ ५२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

किञ्च अहंकरणमहङ्कारो देहिन्द्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् दर्पो नाम हर्षानन्तरभावो धर्मातिक्रमहेतुः हृष्टः तृप्यति तृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मरणात् तच्च काममिच्छां क्रोधं द्वेषञ्च परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागे शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा वाङ्मयः परिग्रहः प्राप्तस्तच्च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनाच्चापि निर्गतममभावो निर्ममोऽतएव शान्त उपरतः यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञाननिष्ठस्य यत्नेविशेषणान्तरं ससृज्जिनोति किञ्चेति नित्यध्यानयोगपरत्वे ससृज्जितं कारणात्तरं विदुषोति अहङ्कारमिति सामर्थ्यभावे बलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनमित्याशङ्क्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्ते दर्पो मानमाह हृष्ट इति वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकटत्वख्यापनार्थं महङ्कारादित्यागे परिग्रहप्राप्तभावात्त्यागोक्तिरयुक्तित्याशङ्क्याह इन्द्रियेति परिग्रहाभावे समत्वविषयाभावाच्चिर्ममत्वं कथमित्याशङ्क्याह देहेति अहङ्कारममकारयोरभावेन प्राप्तमन्तःकरणोपरतिमनुवदति अत एवेति उक्तमनूय जीवन्नेयाऽसौ ब्रह्मो भवतीति फलितमाह यः संहृतेति ज्ञाननिष्ठापदादूर्ध्वं स शब्दो दृष्टव्यः ब्रह्मणो भवनमनुसन्धानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्करणं तदर्थमिति यावत् ॥ ५३ ॥

शामिकृतटीका ।

ततश्च अहङ्कारमिति विरक्तोऽहमित्याद्यहङ्कारं बलं दुरायहं दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात् अप्राप्यमानेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहञ्च विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा बलादापन्नेषु निर्ममः सन् शान्तः परमोपशान्तिं प्राप्नो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैशक्येनावस्थानाय कल्पते योगस्थो भवति ॥ ५३ ॥

भाषा अनुवादः ।

और अहङ्कार श्री बल कहै निन्द्य वस्तुको इच्छा श्री दर्प कहै योग बलसे आकाश गमन रूप आदि माया से प्रवृत्ति श्री प्रारब्धवशते अप्राप्य-

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांचति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते परां ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा चत्वाध्यात्मप्रसादस्वभावो न शोचति किञ्चिदर्थवैकल्यं आत्मनो वा वैगुण्यमुद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते न कांचति न प्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद् उपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूयते न शोचति न कांचतीति न हृष्यतीति वा पाठः समः सर्वेषु आत्मीयस्येन सर्वेषु भूतेषु सुखदुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नात्मशम-दर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् भक्त्या मामभिजानातीति च एवम्भूतो ज्ञाननिष्ठा मङ्गक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परासुखमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामिलुक्तं ॥ ५४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरलोकमवतारयति अनेनेति बुद्ध्या विशुद्धयेत्यादिरत्र क्रमः ब्रह्मप्राप्तो जीवन्नेव निष्ठताशेषार्थो निरतिशयानन्दब्रह्मात्मत्वेन भवन्तित्यर्थः अध्यात्मं प्रत्यगात्मा तस्मिन् प्रसादः सर्वानर्थनिष्ठत्वा परमानन्दाविर्भावः स लब्धो येन जीवन्मुक्तो न स तथा न शोचतीत्यादौ तात्पर्यसाह नहीति प्राप्त्यपरिहाराभावनिरुद्धादित्यर्थः स्वभावानुवादसुप-पत्यादयति ब्रह्मभूतयेति तस्याप्राप्तविषयाभावाच्चापि परिहारापरिहारप्रयुक्तः शोकपरि-हाराख्यै वाभावादित्यर्थः पाठान्तरे तु रमणीयं प्राप्य प्रमोदते तदभावादित्यर्थः विवक्षितं सम-दर्शनं विशदयति आत्मेति ननु सर्वेषु भूतेष्व्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य दर्शनसत्ताभिप्रेतं किं नेष्यते तत्राह नात्मेति उक्तविशेषणयतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युक्तक्रमेण प्राप्ता सुप्रति-तिष्ठा भवतीत्याह एवम्भूत इति श्रवणभजननिदिध्यासनभ्यासवतः शमादियुक्तस्याभ्यस्ते श्रवणादिभिः ब्रह्मात्मन्यपरोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः आर्त्तादिभक्तित्वयापेक्षया ज्ञान-लक्षणां भक्तिं चतुर्थीमित्युक्तां तत्र सप्तमस्ययाक्यमनुकूलयति चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

भाषा अनुवाद ।

वसु मे जो काम क्रोध का रोकना औ अदृष्टवशते हठात् प्राप्तवसु मे भी ममंतारहित होके शान्तिको प्राप्तपुरुष ब्रह्म के साथ रता अर्थात् अहं ब्रह्म-सिसा अचलरूप अवस्थान करने के योग्य है ॥ ५३ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्ति तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः यश्चाऽहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेदोऽभिमत उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसमजमजरममरमभयमनिधनन्तत्त्वतोऽभिजानाति ततो मामिवन्तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामिव नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति किं तर्हि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमेव क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्वीत्युक्तत्वात् ननु

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ननु समाविसाध्येन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किं अशुभसंवाप्यते तत्राह तत इति भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिसुख्येन प्रत्यक्षया जानाति व्याप्नोतीत्यर्थः तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विदुषोति यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वसङ्गतत्वं चैतन्यस्य विषय-

स्वाभिकृतटीका ।

ब्रह्माहमिति नैकल्येनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तः नष्टं न शोचति नचाप्राप्तं काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावात् अतएव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् रागद्वेषादिकृतविजोपाभावात् सर्वभूतेषु सद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं उभते ॥ ५४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अहं ब्रह्म ऐसी निश्चयरूप अवस्थितिका फल कहने हैं कि ब्रह्मभूत कहे ब्रह्मभाव की प्राप्त प्रसन्नचित्त पुरुष देह आदि में अभिमानके अभाव से नष्ट जो संसारो विषय तिनका शोच नहीं करते है और अप्राप्तविषय की भी आकांक्षा नहीं करते है इसीसे रागद्वेषादिकृत विलेप के अभाव से भूतमात्र में समभावयुक्त होनेके अनन्तर वे पुरुष सकल प्राणीयों में मद्भावरूप जो मेरी उत्तमभक्ति तिसकी प्राप्त होती है ॥ ५४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति कथं
विरुद्धमिति चेदुच्यते यदैव यस्मिन् विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं
विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानवृत्तिलक्षणामपेक्षत इति
ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानवृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति
नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदा-
त्मानुभवनिश्चयावमानत्वन्तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषात् शास्त्राचार्योपदेशेन
ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुसहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धाद्यमानित्वादिगुणं चा-
पेक्ष्य जनितस्य चैवज्ञपरिमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्तादिकारकभेदबुद्धिनिव-
न्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा
ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तिवयापेक्षया परा चतुर्थी
भक्तिरित्युक्ता तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति यदनन्तर-
मेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्त्तते अतो ज्ञाननिष्ठालक्षण्या भक्त्या
मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते अत्र च सर्वं निष्ठतिविधायिशस्त्र-

ज्ञानन्दगिरिकतटीका ।

सापेक्षत्वं प्रतिज्ञापति अद्वैतमिति ये तु द्रव्यबोधात्मत्वमात्मनो मन्यन्ते तान् प्रत्युक्तं
चैतन्यमात्रेति आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मान्तरमुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह एकरसमिति
सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो व्याख्यापयति अजरमिति उक्तविक्रियाभावे
तद्धेतुज्ञानासम्बन्धं हेतुमाह अभयमिति तत्त्वज्ञानमनूय तत्फलं विदेहकैवल्यं लभ्ययति
तत इति तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह नात्रेति भिन्न-
त्वाभावे कां गतिर्भेदोक्तैरित्याद्यैक्योपवारिकत्वमाह किं तर्हीति प्रवेश इति शेषः ब्रह्मप्राप्ति-
रेव फलान्तरमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावाच्च ज्ञानातिरिक्ता तन्माप्तिरित्याह जेतव्यश्चेति
ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति विरुद्धत्वं स्फोटयितुं
वृक्षति कथमिति विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते उच्यत इति तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिरेव
विषयाभिव्यक्तिरित्याह यदेति एवकारनिरस्य दर्शयति न ज्ञानेति ज्ञायावयोः सिद्धमिति
शेषः ज्ञानस्योत्पत्तिरेव विषयाभिव्यक्तत्वेऽपि कथं प्रकृते विरोधीत्याशङ्क्य तदुच्यते विरुद्ध-
मिति शेषः शङ्कितं विरोधं निरस्यति नैष दोष इति उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति शास्त्रेति यो

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं प्रसिद्धमर्थवद्भवति विदित्वा व्युत्थायाथ भिच्चाचर्यं चरन्ति तस्मात् न्यासमेष्टान्तपसामतिरिक्तमाहुर्न्यास एवात्यरे-
चयदिति संन्यासः कर्मणां न्यासो वेदानिशच लोकममुच्च परित्यज्य त्यज
धर्ममधर्मश्चेत्यादि इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानां आन-
र्थक्यं युक्तं चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात् प्रत्यगात्मा विक्रियस्वरूपनित्यत्वाच्च
मोक्षस्य नहि पूर्वसमुद्रं जिगमिषो प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा
समानमार्गत्वं सम्भवति प्रत्यगात्माविषयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिवेशश्च
ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक् समुद्रगमनवत् कर्मणा सह भावित्वेन विरुध्यते
पर्वतसर्पपयोरिवान्तरङ्गान्विरोधः प्रमाणविदा निश्चितस्तस्मात् सर्वकर्म-
संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धं ॥ ५५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हि शास्त्रानुसार्याचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याश्च
परिपाकः संशयादिप्रतिबन्धसंस्तन हेतुभूतमुपदेशस्यैव सहकारिकारणं यदुबुद्धिमुद्रा-
दि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं तस्य कारकमेदुबुद्धिनियन्त्रणानि यानि
सर्वाणि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव सर्वप्रकल्पनारहिते यद-
वस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यवहियते प्रामाण्यकैरित्यर्थः यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा
कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्वाहं सेयमिति यथोक्तया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं
सिध्यतीत्याह तथेति तत्त्वज्ञानस्य फलमाह यदनन्तरमिति ज्ञाननिष्ठा रूपाया भगवद्भक्तेस्त्वं-
त्त्वज्ञानातिरेकात्तत्फलस्य चाज्ञाननिष्ठस्त्वकावत्वात् वेदोक्तोचौपचारिकत्वात् प्रकृतं वाक्य-
मविरुद्धमुपसंहरति अत्र इति औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वरूपावस्था-
नात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिकत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत्र चेति तदेव शास्त्रमुदाहरति
विदित्वेत्यादिना दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि मनसेत्यादीनि नन्वेषां वाक्यानामपित्र-
क्षितार्थत्वाद्वास्ति सार्थं प्रामाण्यमित्याशङ्क्याध्ययनविध्युपात्तत्वात् वेदवाक्यानामदु-
रोधित्वाच्चेतरेषां नैवमित्याह नचेति तथापि सरोदीहित्यादिवद्भक्त्यार्थे मानतेत्याशङ्काह
नचार्थवादत्वमिति इत्यत्र मुमुक्षोरपेक्षितमोचौपयिकज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेधिकारो न
कर्मनिष्ठार्थमित्याह प्रत्यगिति ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठाविरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह नहीति
ज्ञाननिष्ठास्वरूपाद्युवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः सहभावित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह

सर्वकर्मा एवपि सदा कुर्वाणो मद्गपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

स्वकर्माणां भगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठाया-
न्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसना स भगवदभक्तियोगोऽधुना
स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय सर्वकर्माणि
प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्गपाश्रयोऽहं वामुदेव ईश्वरो व्यपा-
श्रयो यस्य स मद्गपाश्रयो मय्यर्पितसर्वात्मस्वभाव इत्यर्थः सोऽपि मत्प्रसादा-
न्यमेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययं ॥ ५६ ॥

छानन्दगिरिकृतटीका ।

प्रत्यगात्मेति कथं ज्ञानकर्मणोर्विरोधधीरित्याशङ्क्य कर्मणां ज्ञाननिर्वर्त्यत्वस्य श्रुतिसृष्टि-
सिद्धत्वादित्याहुः पर्वतेति अन्तरवानुभयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन सांसार्याभावसम्पादकभेदवानि-
त्यर्थः ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ५५ ॥

स्वामिभट्टकृतटीका ।

ततश्च भक्त्येति तथा च परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति कथं भूतं यावान्
सर्वव्यापी यच्चास्मि सच्चिदानन्दघनस्तथाभूतं ततश्च मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदन्तरं तस्य
ज्ञानस्थोपरमे सति मां विंशते परमानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भाषा अनुवाद ।

तिसके अनन्तर वही उत्तम भक्ति के द्वारा हमको यथार्थरूप से
जानते हैं और मैं केसा हूँ इस अपेक्षापर कहते हैं कि जिस रूपसे हम
सर्वव्यापी श्री घनचिदानन्द स्वरूप हैं तैसा हमको जानते हैं श्री तिसके
अनन्तर हमको ऐसेयथार्थरूप से जानिके फेर उस ज्ञानके उपर मकहे
शान्तहोनेपर हमारेहीसे प्रवेशकरते अर्थात् परमानन्द स्वरूप होते
हैं ॥ ५५ ॥

ज्ञानन्दगिरिलतटीका ।

तर्हि ज्ञाननिष्ठयैव मोक्षसम्भवाच्च कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशंक्याह स्वकर्मणेति
तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवद्वचनरूपे
कर्तव्यमित्यर्थः ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थेत्याशंक्य ज्ञाननिष्ठामिदं द्वैतं त्वाह यन्निमित्तेति
ज्ञाननिष्ठापि कुतोपयुक्तैत्यत्राह मोक्षेति स्वकर्मणा भगवद्वचनान्नो भक्तियोगस्य
परम्परया मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यपेक्षितं स्तुतिमवतारयति स भगवदिति
ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभयं प्रतिज्ञाय तत्र विभागेन प्रतिपादितं किमितीदानीं कर्मनिष्ठा
पुनःस्तुत्या कर्तव्यतयौच्यते तत्राह शास्त्रार्थेति तत्र तत्त्वोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादि-
होपसंहरः सर्वशास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढतां द्योतयतीत्यर्थः यद्यपि कस्यचित्
कर्मानुष्ठायिनो बुद्धियुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापबाहुल्यादकर्मानुष्ठायिनोऽपि
कस्यचिद् बुद्धियुद्धिभावे कैवल्यासिद्धिरित्यत्राह सर्वकर्माणीति सर्वशब्दानुरोधादीश्वरा-
राधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे प्रतिषिद्धान्यपीति नित्यनैमित्तिकवदित्यपेक्षितं निषिद्धा-
चरणस्य प्रामाणिकत्वं व्यवर्त्तयति सदेति अतुतिष्ठन् वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः
पापकर्मकारिणो यथोक्तपदप्राप्तौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतं स्यादित्यत्राह मद्भगवत्पश्य
इति तस्यैव तात्पर्यमाह मयीति तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राह
सोऽपीति ॥ ५६ ॥

स्वामिमतटीका ।

स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारस्तुपसंहरति सर्वकर्माणीति सर्वाणि नित्यानि
नैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदा कुर्वीतः मद्भगवत्पश्य अहमेव व्यापाश्रय
आश्रयणीयो नत स्वर्गादिफलं यस्य स भवप्रसादात् शाश्वतमनादिव्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं
पदं प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

भाषा अनुवाद ।

अपने अधिकार अनुसार कर्मकी क्रमसे भगवत्की आराधना हेतु मैं
कहा जो मुक्तिका प्रकार सो कहते हैं कि नित्य श्री नैमित्तिक पूर्व कहे
हुये सर्व कर्मका निरन्तर अनुष्ठानकारी श्री भगवत्पश्य कहे जिस का
मैं हीं आश्रयणीय हों और स्वर्ग आदि फल आश्रयणीय नहीं है ऐसा
पुरुष मेरी अनुग्रह से शाश्वत अर्थात् अनादि श्री भगवत् कहे नित्य जो
सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मपद तिसको प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मादेवन्तस्मात् चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयोश्चरे संन्यस्य यत् करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगमपि समाहितं बुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तं यश्चेव चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रसादोऽनुग्रहः सम्यक्ज्ञानोदयः पदं पदनीयं उपनिषत्तात्पर्यगम्यमव्ययमपञ्च-
शरोहितं परमेश्वरप्रसादस्त्वैवं माहात्म्यं यतः सिद्धन्तस्मात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रवर्तितव्य-
मित्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादादादितसम्यक्ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मसात्वादिति मानं
विवेकबुद्धिः आश्रयशब्दार्थमाह अनन्येति किमतो भवति तदाह मच्चित्त इति ॥ ५७ ॥

स्वामिकृतटीका ।

यस्मादेवं तस्मात् चेतसेति सर्वाणि कर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य समर्थं मत्परः
ब्रह्मेव परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य स व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य सततं
कर्मानुष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेन मय्येव चित्तं यस्य तथामनो
भव ॥ ५७ ॥

भाषा अनुवाद ।

जिस हेतु नित्य आदि कर्मके अनुष्ठान से ब्रह्मप्राप्ति होती है इससे
सर्वकर्म बुद्धिके द्वारा हमको समर्पण करिके मत्पर कहे महीं हों परम
प्रार्थनीय प्राप्य परम पुरुषार्थ सर्वस्वरूप जिस के अथवा व्यवसायात्मिका
बुद्धिके द्वारा कर्मयोगकी आश्रय करके सतत कहे कर्म के अनुष्ठानकाल में
मैं महतचित्त पुरुष ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतं इसी अध्याय
के २४ श्लोक से कहे हुये ज्ञान के द्वारा मेरेमें चित्त समर्पित होता है
सो अङ्गेन तुम बुद्धियोग से तद्रूप ही मतचित्त होउ ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न ओष्यसि विनञ्च्यसि ॥ ५८ ॥

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोज्यति ॥ ५९ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादा-
त्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि अथ चेत् यदि त्वं मे मदुक्तमहङ्कारात् पण्डितोऽ-
हमिति न ओष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनञ्च्यसि विनाशङ्गमिष्यसि ५८ ॥

इदञ्च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति यदि
चेत्तत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्त-

यानन्दगिरिकृतटीका ।

... भीत्यापि प्रवर्त्तते इति मनवानो विपर्यये दोषमाह अथचेदिति ॥ ५८ ॥ स्वातन्त्र्ये
सति भीतेरेवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याह इदञ्चेति इतश्च त्वया युद्धाच्च वैमुख्यं कर्तुमुचित-

स्वाभिकृतटीका ।

ततो यद्धविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सु सर्वाण्यपि दुर्गाणि
दुस्तराणि सांसारिकदुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेत् यदि पुनस्त्वमहङ्कारात्
ज्ञाहृत्वाभिमानात् मदुक्तमेवं न ओष्यसि तर्हि विनञ्च्यसि पुरुषार्थात् श्रष्टोभविष्यसि ॥ ५८ ॥

भाषा अनुवाद ।

और मम चित्त होने से जो होगा सो श्रुती तात्पर्य यह कि मज्जत
चित्त होके मेरी कृपा से तावत् दुर्ग अर्थात् दुस्तर सांसारिक दुःखसमूह
से तरिजावगे और इसके विपरीत आचरण में दोष कहते हैं कि और
जो इस प्रकार कहने परभी तुम अपने अहंकार अर्थात् हम वडे ज्ञानी
इस अभिमान से हमारे कहनेपर कान न करोगे तो पुरुष की उचित औ
हित करनेवाला जो धर्म तिससे नष्ट होउगे अर्थात् विनष्ट हो जावगे
औ दुर्गति भी भोगना पड़ेगा ॥ ५८ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि दम्भो हात्करिष्यस्ववशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

यसि निश्चयं करोषि मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात् प्रकृतिः
क्षेत्रस्वभावस्त्वां नियोज्यति ॥ ५९ ॥

यस्माच्च स्वभावजेन शौर्यादिना कौन्तेय यथोक्तेन निबद्धनिश्चयेन बद्धः
स्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत् कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्व
वशोऽपि परवश एव तत् कर्म यस्मात् ॥ ६० ॥

चानन्दगिरिकृतटीका ।

मित्याह मिथ्येति ॥ ५९ ॥ यस्माच्चेति स्वभावजेन कर्मणा निबद्धत्वमिति सम्बन्धः
इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ॥ ६० ॥

स्वामिकृतछटीका ।

कर्मं विनंक्ष्यामि ननु बन्धुभिर्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्ताह वदहङ्कारमिति मदुक्तं
मवाहृत्य केवलमहङ्कारमवलम्ब्य युद्धं न करिष्यामीति यन्नान्यसे त्वमध्यवस्थसि एष तव
व्यवसायो मिथैवास्तत्त्वत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वं रजोगुणरूपेण परिणता सती नियो-
ज्यति युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥

भाषा अनुवाद ।

और जो कहो कि अच्छा हम धर्म से झट्ट होंय परन्तु तौभी भाई
श्री बन्धुवीं के साथ युद्ध न करेंगे तिसपर कहते हैं कि मेरी कही सब
वातींको अनादर पूर्वक अहङ्कार के भरोसेसे जो कहो कि मै युद्ध न
करूंगा ऐसी जो तुम मनमे निश्चय करते हो तो तुमारा यह निश्चय
करना स्वाधीनताके अभाव हेतुसे है अर्थात् तुम स्वाधीन नहीं हो मिथ्या
कहे झुठमूठ मानते हो सोई कहते हैं कि जो तुमारी प्रकृति कहे
क्षत्रीको रजोगुणको अधिकाई सो तुमको अवश्यही युद्धमे प्रवृत्त करेगी
अन्तको भवमारोगी श्री लडोगी और इस पीटना के पीटनेसे केवल जगत
मे दुर्यय छोड़ और कुछ हाथ लगना नहीं है ५९ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

ईश्वरः ईश्वरशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदय-
देशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति अहंश्च क्षणमहरर्जुन-
श्चेति दर्शनात् तिष्ठति स्थितिं लभते स कथन्तिष्ठतीत्याह भ्रामयन् भ्रमण-
कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानीव यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेति इव-
शब्दोऽत्र द्रष्टव्यो यथा दारुकात् पुरुषादीनि यन्त्रारूढानि कश्चित् मायया
कृशना भ्रामयन् तिष्ठतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुतिसुदाहरति अहंश्चेति अहंश्च क्षणमहरर्जुनश्च विवर्त्तेते
रजसीवेद्याभिः इत्यत्र किञ्चिदहस्तावत् क्षणमच्छङ्कलुपितमिव लक्ष्यते किञ्चित् पुनरहरर्जुन-
मसिखच्छ' युद्धभावमुपलभ्यते एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्व-
सूचितमित्यर्थः यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते तत्राह इवशब्द इति तदेव प्रपञ्चयति यथेति
दारुमयानि यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया भ्रामयन् वर्त्तते तथेश्वरोऽपि
सर्वाणि भूतानि भ्रामयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्वामिकृतटीका ।

किञ्च स्वभावजनेति स्वभावः क्षणियत्वहेतुः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वीयेन कर्मणा
श्रौत्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यन्त्रितस्त्वं मोहात् यत् कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि
अवशः संस्तु कर्म करिष्यस्वेव ॥ ६० ॥

भाषा अनुवाद ।

और हे कौन्तेय कुन्तीनन्दन अर्जुन स्वभाव कहे जो पूर्वकर्मका
संस्कार जिससे रजोगुणविशिष्ट चक्षुकी जामा की प्राप्त हो औ शूरता
आदि गुणकर्मोंसे निबद्ध कहे वशीभूत तुम मोहके मारे जो इस क्षणमें
युद्धकर्म करनेकी इच्छा नहीं करते हो पर इसके बाद अवश्यहीय यही
कर्म अवश्यही करोगे इसमें कुछ भ्रठ न मानो ॥ ६० ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

साम्प्रतिकटीका ।

तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतान् प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावपारतन्त्र्यं चोक्तं दृष्टानीं स्वमतमाह ईश्वर इति द्वाभ्यां सर्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वेण भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन्तस्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा दारुयन्त्रमाखण्डानि कृत्विमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदित्यर्थः यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आखण्डानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः तथाच श्वेताश्वतराणां मन्त्रः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति अन्तर्यामिब्राह्मणश्च य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो ययति यं आत्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं एष ते अन्तर्याम्यमृत इत्यादि ॥ ६१ ॥

भाषा अनुवाद ।

इससे पिछिले दोनो श्लोकमे सांख्य आदि मतानुसारी मनुष्योंकी प्रकृति पारतन्त्र्य कहे स्वभावाधीनता कहीगई अब दो श्लोकसे निज कहे अपना मत कहते हैं कि हे अर्जुन सकल भूतोंके हृदयमे नियामक रूपसे अन्तर्यामी ईश्वर स्थिति करते हैं तो किस प्रकारसे टिके हैं इस आकां-
क्षापर कहते हैं कि भूतमात्रकी माया जो अपनी शक्ति तिसके जोरसे भ्रमण कहे उपस्थित समस्त कर्मोंमे प्रवृत्तकरावते भये सबमे टिके हैं जैसे कठपुतली को सूत्रधार बाजीगर लोगोंके सामने नचावे है अथवा यन्त्र कहे शरीर आखण्ड कहे जीवकी भ्रमण करावते स्थिति करते हैं इसपर श्वेताश्वतर उपनिषद् के मन्त्रका प्रमाण देते हैं कि एक स्वयंप्रकाश जो परमात्मा सो भूतोंमे निगूढ़ भावसे स्थित श्री सर्वव्यापी सबके अन्तर्यामी श्री कर्मोंके नियन्ता श्री भूतोंके आधाररूप श्री द्रष्टा देखनेवाले श्री भूतमात्रको चेतनकारी अद्वितीय श्री गुणातीत हैं और अन्तर्यामी जो बुद्धिमे स्थिति करके बुद्धिका नियम करते हैं और जिसको बुद्धि नहीं जानती श्री बुद्धिही जिसकी उपाधि है सोई परमात्मा-भुमारि आत्मा श्री अन्तर्यामीतथा कैवल्य मोक्ष स्वरूप है ॥ ६१ ॥

इति ते ज्ञानसाख्यानं ब्रुह्माब्रुह्यतरं मया ।

विन्दस्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तमेवैश्वरं शरणमाश्रयं संनारात्तिहरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन
सर्वात्मना हे भारत तत्तत्तत्प्रसादादोश्वराबुद्ध्यात् परां प्रकृष्टां शान्तिं
परामपरतिं स्थानञ्च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानसाख्यानं कथितं गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरं अतिश-
येन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमुक्त्य विमर्शनमात्मोक्तं
कृत्वेतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्त यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा
कुरु ॥ ६३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत् प्राप्तं कैवल्यार्थस्यापि पुरुषकारस्यानर्थक्य-
मित्याशङ्क्याह तमेवेति सर्वात्मना मोक्षत्या वाचा कर्मणा चेत्यर्थः ईश्वरस्यानुपपत्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः सुक्तास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् ॥ ६२ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तस्मिन्ति यन्मादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतन्त्रास्तेषां दहङ्कारं परित्यज्य सर्वभावेन
सर्वात्मना तमोश्वरमेव शरणं गच्छ तत्स्थैव प्रसङ्गात् परासुखमासुपशान्तिं स्थानञ्च
पारमेश्वरं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जबकि ईश्वरही सर्वभूतमात्रका प्रेरक है श्री उसीकी प्रेरणासे सकल
कर्म प्राणी करते हैं तो फेरि अपनेनां पुरुषार्थ करना वृथा है इस अभि-
प्रायसे कहते हैं कि जिस हेतुसे जीवमात्र परमेश्वरके वशीभूत हैं इससे
हे भारत अर्जुन तुम अहङ्कारको परित्याग करके सम्यक् प्रकारसे उसी
ईश्वरकी शरण ग्रहण करो तदनन्तर तिनकी कृपासे परा कहे उत्तम
शान्ति श्री परमेश्वरसम्बन्धी नित्य जो स्थान सो पावो गे यह भगवान् ने
अर्जुनसे कहा ॥ ६२ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तथा भूयोऽपि प्रयोचमानं शृणु सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तगुह्यतमं रहस्यं उक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकष्टं वचो वाक्यं न भयात् नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि तर्हि इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं ॥ ६४ ॥

आनन्दगिरिजटटीका ।

शास्त्रमुपसंहरत् 'मिच्छन्नाह इति ते ज्ञानमिति ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशास्त्रं यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्माभ्युपदिष्टं तद्वत् तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शेनद्वारा तात्पर्यार्थं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह भूयोऽपीति किमर्थमिच्छन् पुनः पुनरभिधासीत्याशङ्क्याह न भयादिति ॥ ६४ ॥

स्वामिजटटीका ।

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इत्यनेन प्रकारेण ते त्वय्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन मयाज्ञानसाख्यतमुपदिष्टं कथंभूतं गुह्यात् गोप्यात् रहस्यमन्वयोगादिज्ञानादपि गुह्यतरं एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो विवृणुष्य पर्यालोच्य पञ्चाद्वयेच्छसि तथा कुरु एतस्मिन् पर्यालोचिते सति तव मोहो निवर्तितव्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब समस्त भगवद्गीताका अर्थ कहे तात्पर्य कहते हैं कि इस प्रकारसे मैंने दया करके तुमको ज्ञान उपदेश दिया और सो ज्ञान कैसा है इस अपेक्षासे कहते हैं कि गुह्य कहे गोपन करने योग्य तथा मन्त्रयगी आदि-सेभी जो ज्ञान गुह्यतर अति रहस्य है सोई मैंने कहा इससे तुम गीता-शास्त्रको अच्छीतरह आलोचन करके फिर तुमारी जैसी इच्छा होय तैसा करो भावार्थ यह कि इस गीताके अर्थका विचार करनेसे अवश्यही तुमारा मोह निवृत्त होजायगा यह भगवान् ने कहा ॥ ६३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तद्वि सर्वहितानां हिततमङ्घ्रित्तदित्याह मन्मना भव मच्चित्तो भव
मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मद्याजी मयि यजनशीलो भव मां नमस्कृत
नमस्कारं मयि ममैव कुरु तत्रैवं वर्त्तमानो वासुदेवे एव वर्त्तमानमर्पित-
साध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्यन्ते तव प्रतिजाने
सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन् वस्तुनीत्यर्थो यतः प्रियोऽसि मे एवं भगवतः
सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तैरवश्यम्भावि मोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकप-
रायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

स्वामिभक्तटीका ।

अतिगम्भीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचिष्यमशक्तवतः कपया स्वयमेव तस्य सारं
संगृह्य कथयति सर्वगुह्यममिति विभिः सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यममं मे वज्रसत्त्व
तत्त्वोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यन्तमिष्टः
प्रियोऽस्मीति सत्त्वा तत एव हेतोस्तोहितं वक्ष्यामि यद्वा मम त्वमिष्टोऽसि मया वक्ष्यमाणं
दृढं सर्वप्रमाणोद्देतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यमीत्यर्थः दृढमतिरिति क्वचित् पाठः ॥ ६४ ॥

भाषा अनुवाद ।

अति गूढ़ अर्थसे युक्त जो गीताशास्त्र तिसकी सम्यक् आलोचना कर-
नेकी असमर्थ जो अर्जुन तिनसे अनुग्रह करके श्रीभगवान् आपही
गीताका सारसंग्रह करिके इस श्लोकसे ले तीन श्लोकके द्वारा कहते हैं कि
उस सब गोपनीयसे भी अति गुह्यतम जो हमारे वचन यद्यपि प्रसंग प्रसंग-
पर कहेभी गये हैं पर तभी फेर कहता हूँ सो तुम शून्य और बार बार
कहनेमे हेतु कहते है कि तुम हमारे दृढ़ कहे अत्यन्त प्रिय हौ इसीसे
तुमारी प्रीति औ हितके अर्थ अनर्थ बारनके लिये फेरभी कहूँगा अथवा
मेरी वाक्यको तुमने दृढ़प्रमाण करके जाना इससे तुम हमै अतिप्रिय हौ
इससे फेरि तुमारे हितके जो वचन है सो अवश्य कहूँगा ॥ ६४ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याद्येदानीं कर्मयोग-
गत्यागनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह सर्वधर्मान्
सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्मं शब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैकस्यैव
विवक्षितत्वात् नाविरतो दुश्चरितादिमुच्यत इति त्यज धर्ममधर्मञ्चेत्यादि-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

हितमिति साधारणनिर्देशे कथं परमित्यादिविशेषणमित्याशङ्क्याह तद्गीति तदेव
प्रश्नद्वारा विष्टयोनि किं तदित्यादिना उत्तराहं व्याचष्टे तत्रेति एवमुक्त्या रीत्या वर्त्त-
मानस्त्वं तस्मिन्नेव वासुदेवे भगवति अर्पितसर्वभायो मामेवागमिष्यसीति सम्बन्धः सत्य-
प्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह यत इति इदानीं वाक्यार्थं श्रयोऽर्थानां प्रष्टव्युपयोगित्वेन
संस्कृताति एवमिति ॥ ६५ ॥

स्वामिकृतटीका ।

वदेवाह मन्मथ इति मन्मथः सञ्चितो भव सङ्गतो भजनशीलो भव मदयाजी मद-
यजनशीलो भव मासेव नमस्कुरु एवं वर्त्तमानस्त्वं मत्प्रसादलब्धदानेन मामेवैष्यसि
प्राप्त्यसि अतः च संशयं मा कार्षीः त्वं हि मे प्रियोऽसि अतः सत्यं वया भवत्येवं त्वभ्य-
अहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब समस्त हितोसि वट्टिके हित क्या है इस शङ्कापर कहनेको अङ्गी-
कार किये हुये गीताके अर्थसारको कहते हैं कि मन्मथना कहे मतचित्त होउ
औ मेरेही भक्त कहे आश्रित होउ औ मदयाजी कहे मेरेही पूजाकरी
औ हमहीकी नमस्कार करो इस प्रकार वर्त्तमान रहनेपर मेरी अनुग्रहसे
प्राप्त तत्त्वज्ञानके द्वारा जा हमको प्राप्त होउगे इसमें कुछ संशय न करो
क्योंकि तुम हमारे प्रियपात्र होइ इसहेतु तुमको सत्य प्रत्यय कहे प्रतीति
जिसमें होय इससे तुमको प्रतिज्ञा करके कहते हैं ॥ ६५ ॥

शाङ्ख्यभाष्यम् ।

श्रुतिस्मृतिस्यः सर्वधर्मान् परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणीत्येतन्नामैकं सर्वा-
त्मानं सर्वभूतस्थमीश्वरं अच्युतं गुरुं जन्ममरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं
शरणं ब्रज न सत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं तु त्वामेवं निश्चितवुद्धिं
सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशी-
करणेन उक्तञ्च नाश्याम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपिन भासता इत्यतो मा
शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

उत्तमनूद्यानन्तरलोकतात्पर्यमाह कर्मयोगेति धर्मविशेषणादधर्मास्तुतां वासयति
धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन सुसुक्ष्मा धर्माधर्मयोस्त्वाज्यत्वे श्रुतिस्मृती उदाहरति नाविरत इति
स्मासेकमित्यादेस्तात्पर्यमाह न सत्तोऽन्यदिति अर्जुनस्य क्षत्रियत्वाद्भक्तसंन्यासद्वारा ज्ञान-
निष्ठायां सुखानधिकारेऽपि तं पुरःकृत्याधिकारिभ्यस्तस्योपदिदित्वाद्विरोधमभिप्रेत्याह
अहं त्विति उक्तेऽर्थेदाश्रयिकं वाक्यामनुकूलयति उक्तञ्चेति ईश्वरस्य त्वदीयबन्धननिरसक्य
द्वारा तत्पालयित्वान्न ते शोकावकाशोऽस्तीत्याह अत इति ॥ ६६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

ततोऽपि गुह्यतममाह सर्वेति मङ्गलौ सर्वम्भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैङ्कर्यै-
रत्वा मदेकशरणो भव एवं वर्त्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं
मा कार्षी अतस्त्वं मदेकशरणं सर्वपापेभ्योऽहं मोक्षयिष्यामि ॥ ६६ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्वकही गुह्यतम बातसेभी जो गुह्य कहे गोपनीय सो कहते हैं
कि हमारी भक्तिहीसे सकल सिद्धि होती है इसप्रकार दृढ विश्वास
करिके विधि कहे प्रारब्ध औ वेदशास्त्रके विधानका भरोसा छोड़ि एक
हमारीही शरण लेउ अर्थात् मेरे कहे पर विश्वास करो तो औसी हमारी
शरणागति रूपसे वर्त्तमान तुमारे कर्मयोगसे जो फेरि औरपाप हींथगे
औसा शोच न करना क्योंकि एक मेरे शरणसे प्राप्त तुमको मै यावत् कहे
सकल पापसे उद्धार औ सुक्त करूंगा इससे तुम शोकको दूर करो औ
अपना काम मन देकर देखो ॥ ६६ ॥

इदन्ते नातप्रस्त्राय नाभक्ताय कदाचन ।

नचाशुश्रूषे वाच्यं नच मां योऽध्यसूयति ॥ ६७ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वा आहोस्विदुभयमिति कुतः सन्देहः यत् ज्ञात्वाऽऽमृतमश्नुते ततो मान्तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात्-
निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति कर्मण्येवाधिकारस्ते कुशु कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात् समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत् संशयः किं पुनरत्र मीमांसा-
फलं नन्वेतदेव एषामन्यतमस्य परम निःश्रेयससाधनत्वावधारणमतो विस्तृण्वरं मीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्य-
यनिवर्त्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्य-
यात्मनि नित्यप्रवृत्ता ममकर्माहं कर्त्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीय-

आनन्दगिरिकतटीका ।

पूर्वाप्रलोक्यनातो गीताशास्त्रं व्याख्यावोपसंग्रह्य तत्तात्पर्यार्थं निर्द्धारितमपि विचारद्वारा निर्द्धारयितुं विचारमवतारयति अस्मिन्निति किंशब्दार्थमेव लोधा विभजते ज्ञानमिति निमित्ताभावे संशयस्याभासत्वाच्च निरख्यतामिति सत्यां प्रच्छति कुत इति तत्तदर्थवद्व्योतकानेकयाक्यदर्शनं तन्निमित्तमित्याह यत् ज्ञात्वेति कर्मणामवश्यकर्तव्यवोप-
लम्भात्तैभ्योऽपि निःश्रेयसप्राप्तिर्भावीत्याह कर्मण्येवेति तथापि ससुख्यप्रापकं नास्तीत्या-
शङ्काह एवमिति सत्यां सामग्र्यां कार्यमवश्यम्भावीत्युपसंहरति इति सवेदिति सन्दिग्धं
सफलञ्च विचार्यमिति स्थिते सति फलं सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति बुद्ध्या प्रच्छति किं
पुनरिति प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्वा सुक्तिं प्रति परमसाधनतैवधारणमेव विचार-
फलमिति परिहरति नन्वेति सन्देहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा
परमसुक्तिसाधनं निर्द्धारणीयमिति निगमयति अत्र इति एवं विचारमवतार्य सिद्धान्तं
संगृह्णाति आत्मैति संप्रहृष्टाक्यं पिष्टलवन् आदावात्मज्ञानापोह्यामविद्यां दर्शयति क्रियेति
आश्वयेंकप्रा तदनादित्वमाह आत्मनीति तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्यासनयौत्तिकां प्रपङ्क-
यति ममेति अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणानादित्वमस्याविवक्षित्वा विशिनष्टि अना-

शाङ्करभाष्यम् ।

अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता अस्या अविद्याया निवर्त्तकमयमहमस्मि केवलो-
ऽकर्त्ताक्रियोफलो न मत्तोऽस्ति कश्चिदित्येवं रूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्त्तकत्वात् तु शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः न
केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति
पक्षद्वयं निवर्त्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः
नहि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते केवलज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि
न अविद्यानिवर्त्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वादविद्यातमोनिव-
र्त्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं रज्जादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमसो
निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफलत्वत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यवसानं हि
प्रकाशफलं ज्ञानं तथा दृष्टार्थायाञ्च हिदिक्रियाग्निसूत्रनादीनां व्यापृतः
कर्त्तादिकारकाणां द्वैधोभावान्निर्दग्धत्वादित्युक्ते कर्मान्तरे वा

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दीति तत्र कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमात्मज्ञानस्थोपन्यस्यति अस्या इति ननु नेदमप्यत्र
ज्ञानं निवर्त्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वाच्च चातुल्यमूलव्यात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्वाच्च
उत्पद्यमानमिति कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्य कर्माविद्यानिवर्त्तकत्व-
दष्टेरित्याह कर्मेति आत्मज्ञानस्थेत्यादिसंभ्रमाक्ये तु शब्दयोग्यविशेषाभावादानर्थक्यमा-
शङ्क्याह तु शब्द इति पक्षद्वयव्यावर्त्तकत्वमेवास्य स्फुटयति नेत्यादि । इतश्च कर्मासाध्यता-
सुक्ष्मेरित्याह अकार्यत्वाच्चेति एष नित्यो महिमेति श्रुतेः नित्यत्वेन मोक्षसाकार्यत्वाच्च
तत्र हेत्वपेक्षेत्युपपादयति न हीति ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं
सुक्ष्मरूपयुक्तमिति कुतस्तस्य तत्र हेतुत्वधीरित्याशङ्क्यते केवलेति ज्ञानानर्थक्यं दूषयति
नेति तदेव प्रपञ्चयति अविद्येति यदुक्तमविद्यानिवर्त्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्ट-
मिति तत्र दृष्टान्तमाह रज्जादीति उक्ते विषये तमोनिवर्त्तकप्रकाशस्य कस्मिन् फले पर्य-
वसानं तत्वाह विनिवृत्तेति प्रदीपप्रकाशस्य सर्पश्चमनिवृत्तिद्वारा रज्जुमात्रे पर्यवसानवदा-
त्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्यात्मकैवल्यवसानमिति दाष्टान्तिकमाह तथेति ज्ञानादीनां
ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिसम्भवात् कर्मसहितैव सा कैवल्यवसायिनीति चेत्तत्वाह
दृष्टार्थायामिति कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया दृष्टान्तेन साधयन्नाशङ्क्यते भुजोति रुजि-
क्रियाया औक्तिक्या वैदिक्याश्चाग्निहोत्रादिक्रियायाः सहासुष्ठानवदग्निहोत्रादिक्रियाया

शाङ्करभाष्यम् ।

व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां सुदृष्टार्थायां व्यावृत्तश्च
ज्ञानादिकारकस्यात्मकैवत्यफलादन्यफले कर्मन्तरे वा प्रवृत्तिरनुपपन्नेति
न ज्ञाननिष्ठा कर्ममहितोपपद्यते ज्ञाननिष्ठा भुजिक्त्रियात्विहोवादि क्रिया-
वत् स्यादिति चेत् न कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले
हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संभ्रुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभा-
ववत् फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तेः नहि राज्य-
प्राप्तिफले कर्मणि व्यावृत्तस्य ज्ञेयमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयज्ञा-
र्थित्वं तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निःशेषससाधनत्वं नच ज्ञानकर्मणः समुच्चित-
योर्नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तत्वेन च
विरोधात् नहि तमस्तमसो निवर्त्तकमतः कैवल्यमेव ज्ञानं निश्चयससाध-
नमिति न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यथावत्

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः भुजिफले तद्व्याख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तद्वेतौ चाग्नि-
होवादावर्थित्वदृष्टेर्युक्तं तत्र साहित्यं न तथा भुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ तद्वेतौ
वा कर्मण्यर्थित्वन्नेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति नेत्यादिना संग्रहवाक्यं
विदृष्टोति कैवल्येति ज्ञाने फलवति लब्धे फलान्तरे तद्वेतौ च नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह
सर्वत इति सर्वत्र संभ्रुतं व्यापद्रुक्तमिति सद्योक्तिस्तत्फलं ज्ञानादि तस्मिन् प्राप्ते तडा-
गादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ कस्यचिदर्थित्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः निरति-
शयफले ज्ञाने लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्वद्व्याख्येन स्मृत्यति न हीति
कर्मणः सातिशयफलत्ववत्तत्तुपजीव्यफलशमाह तस्माच्चेति ज्ञानकर्मणोः साहित्यसम्भव-
मपि पूर्वोक्तं निगमयति नचेति न हि प्रकाशतमसोरिव मिथोविरुद्धयोस्तयोः साक्षादे-
कस्मिन् फले साहित्यमित्यर्थः ननु ज्ञानमेव मोक्षं साध्यदात्मसहायत्वेन कर्मणित्रते करण-
स्योपकरणापेक्षत्वात्तत्माह नापीति ज्ञानमुत्पत्तौ यच्चाद्यपेक्षमपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं
मोक्षचिन्तानन्तरीयकत्वेन मुक्तिसंख्यात्मायतत्वादित्यर्थः यदुक्तमिति कस्यचित्त्वेन ज्ञानं कर्मणैव-
मिति तत्माह अविद्येति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वात्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सङ्कारित्वा-
योगात्त फले तदपेक्षेत्यर्थः कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त्तकत्वे विरुद्धतेत्याशङ्क्याह नहीति
कैवल्यस्य सद्योजिनस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलिनाह अत इति कैवल्यज्ञानं

शाङ्करभाष्यम् ।

केवलज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्ता-
नामकरणे प्रत्यवायी नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो
भोक्तो नास्ति इत्यनिर्माद्यप्रसङ्ग एव नैष दोषो नित्यत्वान्माद्यस्य नित्यानां
कर्मणामनुष्ठानात् प्रत्यवायस्याप्राप्तिः प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनित्यशरीरानु-
पपत्तिः कास्यानाञ्च प्रवर्जनादिदृश्यरीरानुपपत्तिः वर्त्तमानशरीरारम्भकस्य
च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरीतृपत्तो च कारणा-
भावादात्मनः रागादीनां चाकरणात् स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्र-
सिद्धं कैवल्यमिति अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरजतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्ति-
फलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगोपपत्तेः क्षयाभाव इति चेन्न नित्यकर्मानु-
ष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपास्त-
दुरितक्षयार्थत्वं नित्यकर्मणां आरब्धानाञ्च उपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वाद्-
पूर्वोणाञ्च कर्मणामनारब्धेऽयत्रसिद्धं कैवल्यमिति न तमेव विदिताऽति-
श्रुत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विद्याया अन्यः पन्थाः मोक्षाय

व्यानन्दगिरिजतटीका ।

शुक्तिवाचनमित्युक्तं तन्निषेधयन्नाशङ्क्यते नेत्यादिना निषेध्यमनूद्य नञर्थसाह यत्तावदिति
नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति यत इति ज्ञानवतोऽपि नित्यानुष्ठानस्यान-
वश्यकत्वाच्च केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः कैवल्यस्य च नित्यत्वादित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति
गन्विति यदि नित्यनैमित्तिककर्माणि औतान्यकरणे प्रत्यवायकारीण्यवस्थानुष्ठेयान्येवं तर्हि
तेभ्यः समुच्चितेभ्योऽसमुच्चितेभ्यश्च भोक्तो नेत्युक्तत्वात् केवलज्ञानस्य वा तज्ज्ञेयत्वादिबन्धना
मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः कैवल्यस्य चेत्यादिव्याकुर्वन् निर्मोक्षप्रसङ्गं प्रत्यादिशति नैष दोष इति
मुक्तेर्नित्यत्वेनावलसिद्धेर्न तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपञ्चयति नित्यानामिति कास्यकर्मवशादिदृ-
शरीरापत्तिं शङ्कित्वोक्तं कास्यानाञ्चेति आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह वर्त्तमानेति
तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणा स्यादित्याशङ्क्य कर्माशयलोकभविकत्वान्नेत्याह पतितेऽस्मिन्निति
रागादिना कर्मान्तरं ततो देहान्तरञ्च भविष्यतीत्याशङ्क्याह रागादीनाञ्चेति आत्मनः
स्वरूपावस्थानमिति सम्बन्धः अतीतासंख्यजन्मभेदेऽवर्जितस्य कर्मणो नानाफलस्यानारब्धस्य
भोगेनाक्षयात् ततो देहान्तरारम्भादेकभाविकत्वस्याप्रमायिकत्वाच्च मुक्तेरयत्रसिद्धतेति चोद-

शाङ्करभाष्यम् ।

न विद्यत इति श्रुतेः चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भवद्विदुषो मोक्षसम्भवश्रुतेः
 ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति इति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां
 क्षयानुपपत्तेश्च यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा
 पुण्यानामप्यनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुराणश्रुतेरनारब्धफलानां स्यात्
 सम्भवश्चैषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः धर्माधर्महेतु-
 नाच्च रागद्वेषमोहानामत्युत्पन्नात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानु-
 पपत्तिः नित्यानाञ्च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः
 पुण्यलोका भवन्तीत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ये त्वाहुर्नित्यानि
 कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूप-
 व्यतिरेकेणान्यत् फलमस्य श्रुतत्वात् जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति
 नाप्रवृत्तानाञ्च फलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानुपपत्तिः कर्मणां स्यात्
 यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मनुष्ठानायासदुःखं भुज्यत
 इति तदसम्बन्धि मरणकाले फलदानायानंकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्य-

आनन्दगिरिकटटीका ।

वति अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शङ्कितव्यमित्याह नेति नित्यैकनित्तिक-
 कर्माणि श्रौतान्यवश्यमनुष्ठेयानि तद्वृत्तानि च सञ्चानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्ताना-
 रब्धकर्मफलभोगत्वोपगमाच्च ततो देहान्तरमित्याह नित्येति नित्यादिना दुरितनिवृत्तावप्य-
 विरोधान्न श्रुतमिष्टतस्ततो देहान्तरमित्याशङ्क्य श्रुतिस्तस्य नित्यादेरन्यत्वेनारब्धत्वे च न्याय-
 विरुद्धस्य तस्यासिद्धत्वात्ततो देहान्तरायोगान्नित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमस्ति
 सत्त्वा यथा प्रायश्चित्तसुपाप्तदुरितनिवर्हणार्थं न फलान्तरामेव नित्येदं सर्वमपि नित्यादिकर्मो-
 पात्तपापनिराकरणार्थं तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्न देहान्तरारम्भकमिति फलान्तरमाह प्राय-
 श्चित्तवदिति तथापि प्रारब्धवशादेव देहान्तरं शङ्कते नानाजन्मारम्भकाश्रमापि तेषां
 यावदधिकारन्यायेन सम्भवादित्याशङ्क्याह आरब्धानाञ्चेति पूर्वोर्जितकर्मणांमेव क्षीयत्वेऽपि
 कानिचिदपूर्वकर्माणि देहान्तरमारभेरन्निव्याशङ्क्याह अपूर्वाणाञ्चेति विना ज्ञानं कर्मणैव
 शक्तिरिति पञ्चश्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे नेत्यादिना विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरिति सम्बन्धः
 यवकारार्थं विष्टवन्नैत्यादिभागं व्याकरोति अन्य इति यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति

शाङ्करभाष्यम् ।

मारब्धे जन्मन्नुपभुज्यत इत्युपपत्तिः अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायग्निहोत्रादि-
कर्मारब्धे जन्मनि नरकफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्तस्य दुरितदुःखविशेष-
फलत्यागानुपपत्तेश्च अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत् स्वभिन्नदुःखसाधनफलेषु
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु इदं दोगादिबाधानि-
हितं दुःखं न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वीपात्त-
दुरितफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति अप्रकृतञ्चेदमुच्यते नित्यक-
र्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति कथमप्रसूतफलस्य हि पूर्व-
कृतदुरितस्य चयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्राप्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्य-
कर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्न प्रसूतफलस्थेत्यर्थः सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं तत्-
प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्तोनित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति
विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरित-
कर्मणः चयोपपत्तेः किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःखञ्चेत् फलं नित्यकर्मानुष्ठाना-

ध्यानन्दगिरिकृतटीका ।

मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यतीति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति सर्ववदिति
औत्तार्यं श्रुतिं संवादयति ज्ञानादिति किञ्च त्वदीयन्यायस्यानुपाश्रयमानहीनत्वेनाभासतया
पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां शयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवाच्च ज्ञानं विना सक्तिरित्याह आ-
रब्धेति तथा विधानां कर्मणां नास्ति संभवावेत्याशङ्क्याह यथेति अनारब्धफलपुण्यकर्मा-
भावेऽपि कथं श्रोत्रानुपपत्तिरिति तत्राह तेषाञ्चेति इतश्च कर्मण्यनुपपत्त्यनोत्रानुप-
पत्तिरिति तत्राह धर्मेति कर्मणां पितृलौक इति श्रुतिमाश्रित्य कर्माद्ये हेत्वन्तरमाह
नित्यानामिति श्रुत्यापि यथोक्तार्थं समर्थयते वर्या इति प्रेत्य कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण
विशिष्टजात्यादिभाजो जन्म प्रतिपद्यत इत्येतदादिप्रदार्थः ।

यत् नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तद्विदानीमनुवदति ये
त्विति नित्यान्यननुष्ठेयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः तथापि नित्यानां कास्याना-
मिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विध्युद्देशे तदन्वयस्यान्वयमित्याह मन्विति
विध्युद्देशे फलानुष्ठेयत्वात्मानया निमित्तस्याभावाच्च नित्यानि विधीयेरन्वित्याशङ्क्याह
जीवनेति न नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः अनुभाषितं दूषयति नेत्यादिना तदेक

शाङ्करभाष्यम् ।

यासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्याणानुपपत्तिः जीवनादि-
निमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानु-
पपत्तिः यस्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं नतु तस्य पापस्य
तत्फलमथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्त-
मपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखजीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत
नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् किञ्चान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहो-
त्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वाच्चित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य
फलं नतु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृत-
दुरितफलं प्रसज्येत तथाच सति नित्यानां फलाश्रयणात्तद्विधानाऽन्यथानु-
पपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्याणा चानु-
पपन्ना एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमा-
नाच्च नित्यानां विरोधाच्च विरुद्धञ्चेदमुच्यते नित्यकर्मणाऽनुष्ठेयमानेनास्या-
न्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने सकलोपभोगो नित्यस्य कर्मणः

आनन्दगिरिकतटीका ।

विदुषणन्निप्रेथ्यमनूद्य नञर्थमाह यदुक्तमिति अथप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति
नहीति कर्मान्तरारब्धोऽपि देहे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं सञ्चताङ्गानु-
पपत्तिरित्याशङ्काह अन्यथेति यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुप-
पादयति तस्येति सम्भावितानि तावदन्तातिसङ्घितातदुरितानि च नानादुःखफलानि
यदि तानि नित्यानुष्ठानायासरूपं दुःखं तस्मात्फलानि कल्पेरन् नदा तेजोर्वं कल्पमानेषु
सत्स्वनित्यस्यानुष्ठितस्यायासमासादयतो यो दुरितकर्तौ दुःखविशेषो न तत्फलं दुरित-
फलानां दुःखानां वृद्धत्वादतो नित्यं कर्म यथाविशेषं तं दुरितकृतदुःखविशेषफलमित्युक्त-
मित्यर्थः ।

किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेत् दुरितानि कल्पन्ते तदा हं इत्यन्दि-
तरागादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतफलत्वस्य चासम्भवाद्दु-
पपत्तिरेवोदीरितबाधायाः स्यादित्याह हन्तेति इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव दुरितफल-
मित्युक्तमित्याह नित्येति दुःखमिति न शक्यते कल्पयितुमिति पूर्वेषु सम्बन्धः यदि तदेव

शाङ्खरभाष्यम् ।

फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति विरुद्धमुच्यते किञ्च काम्याग्नि-
होत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रैर्वा नुमितम्भवतीति तदा
यासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपजीवं स्यात्तत्तत्त्वादथ काम्याग्नि-
होत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत न चे-
त्तदस्ति दृष्टविरोधात् नहि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठा-
नायासदुःखं भिद्यते किञ्चान्यद्विहितमप्रतिषिद्धञ्च कर्म तत्कालफलं ननु
शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलं भवेद्यदि भवेत् तदा सर्गादिष्वप्य-
दृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यात् अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽ-
नुष्ठानायासदुःखमात्रे णोपक्षयः काम्यानाञ्च स्वर्गादिमहाफलत्वशंकेति
कर्त्तव्यतायाधिक्ये त्वसति तत्फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्प-
यितुं तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्फलं न तर्हि शिरसा पाषाणवृहनादिदुःखं दुरितकृतं न च तत्कारणं सुकृतं दुःखा स्या-
त्तत्कार्यत्वादतस्तर्काकस्मिकं स्यादित्यर्थः नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृत-
त्वाच्चायुक्तं वक्तुमित्याह अप्रकृतञ्चेति तदेव प्रपञ्चयितुं पृच्छति कथमिति तत्रादौ प्रकृत-
माह अप्रकृतेति तथापि कथमस्माकमप्रकृतवादित्वं तत्राह तत्रेति प्रकृतफलत्वमप्रकृत-
फलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानुपगमाद्विशेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रकृतफलत्वान्नित्यानु-
ष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवाच्चाप्रकृतवादितेति शङ्कते अथेति । पूर्वोपात्तदुरितस्यापि विशेषा-
न्वयफलत्वे विशेषणानर्थक्यमिति परिहरति तत इति दुरितमात्रस्वारूपफलत्वेनानारूप-
फलस्य तस्योक्तफलविशेषत्वानुपपत्तेरित्यर्थः पूर्वोपात्तदुरितमारूपफलत्वेङ्गोमेनैव तत्त्वय-
सम्भवात्तद्विषयार्थं नित्यं कर्म न विघातव्यमिति द्रोषान्तरमाह नित्येति इतश्च नित्यानुष्ठा-
नायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह किञ्चेति तदेव स्मोरयति श्रुतयेति यथा व्ययास-
गमनादिकृतं दुःखं नान्यस्य दुरितस्यैव तत्फलत्वसम्भवात्तथा नित्यस्यापि श्रुतकस्यानु-
नितस्यायासपर्यन्तस्य स्वार्थान्नानुपगमादनुष्ठानायासदुःखमेव वेत् फलं तर्हि तस्मादेव
तद्दर्शनात्तस्य न दुरितफलत्वं कल्प्यं नित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः दुःखफलत्वे नित्यानामन-
नुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशङ्क्याह जीवनादिनि नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तर-

शाङ्करभाष्यम् ।

अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मिणो विद्यैव शुभाशुभस्य वा चयकारणं अशेषतो न नित्यकर्मानुष्ठानमविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथाचोपपादितं अविद्वद्विषया सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न विजानीतो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामज्ञानां कर्मसंज्ञिनां तत्त्ववित्तं गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा नासज्जते सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदर्थादज्ञः करोमीत्याहृत्तोः कर्मकारणमारूढस्य योगस्यश्च शम एव कारणमुद्धारा- स्तयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मेव मे भत अज्ञाः कर्मिणो गतागतं काम कामा- लभन्ते अनन्याश्रित्यन्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमुपासते ददामि बुद्धियोगन्तं येन मासु पशन्ति ते अर्थान्नकर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति इति भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्ते उत्तरहीनफल- त्यागावसानसाधना अनिर्देश्याऽक्षरोपासकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यध्याय- परिसमाप्तासाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यत्रयोक्तज्ञानसाधनानाञ्चाधिष्ठानादिपञ्च-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

माह प्रायश्चित्तवदिति दृष्टान्तं प्रपञ्चयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वासिद्धिरिति शेषः सत्त्वं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति शङ्कते अथेति प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तभूतपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तनित्याद्यनुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फल- स्थाक्षरोपासदुरितस्थेति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चित्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्व- वज्जीवनादिनिमित्तनित्यादि कर्मकृतमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवोपासदुरितफलमित्याणञ्च यत्तु नित्याह किञ्चेति काव्या- नुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात् प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याह तथाचेति विहितानि तावन्निष्ठानि नच तेषु फलं श्रुतं नच विना फलं विहितानि दुरितनिवर्हणार्थानि नित्यानीत्यर्थापत्त्या तेषु च सा युक्ता काव्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः किञ्च नित्यान्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात् काव्यवदित्यनुष्ठानान्तेषां दुरितनिवृ- त्त्यर्थतेत्याह एवमिति काव्यादिकर्म दृष्टान्तयुक्तमेवमित्युक्तं स्वीकृतव्याघाताच्च नित्यानुष्-

शाङ्करभाष्यम् ।

हेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परंस्यां ज्ञाननिष्ठायां
वर्त्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलवयं परमहंसपरिव्राजकाना-
मेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवमन्येषामज्ञानां
कर्मिणां संन्यासिनामिष्टेषु गीताशास्त्रीकृतस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः
अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणो सिद्धमिति चेन्न ब्रह्महत्यादिलक्षणवत् यद्यपि
शास्त्रागतं नित्यं कर्म तथाम्यविद्यावत् एव भवति यथा प्रतिषेधशास्त्राव-
गतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणं अविद्याकाभादिदोषतो भवति
अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिककाम्याद्यपीति व्यतिरिक्तात्मन्य-
ज्ञानप्रवृत्तिर्निव्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेन्न चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्म-
कर्तृकस्याहंकरोमीति प्रवृत्तिदर्शनात् देहादिसंघाते असंप्रत्ययो गौणो
न मिथ्या इति चेत् न तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेरात्मीये देहादिसंघाते
अहंप्रत्ययो गौणो यथात्मीयपुत्रे आत्मा वै पुत्रनामासीति लोके चापि

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नात् दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरोधाच्चेति तदेव प्रपञ्चयति विरुद्धेति इदं
शब्दार्थमेव विशदयति नित्येति अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् स एवेति यदनन्तरं
यज्जवति तत्तस्य कार्यमिति नियमादित्यर्थः इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगो न सिध्य-
तीत्याह किञ्चेति काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च योग्यपद्व्याप्तिन्यानुष्ठानायासदुस्तेन
दुरितफलभोगवत् काम्यफलस्यापि मुक्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह तन्त्रत्वादिति नित्यकाम्यानु-
ष्ठानयोर्यौगपद्योऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुतत्वादिति शङ्कते
अथेति काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखाद्भिन्नञ्चेत्तर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्या-
नुष्ठानायासदुःखञ्च मिथोभिन्नं स्यादित्याह तदनुष्ठानेत्विति प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे
नचेति दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति नहीति आत्मज्ञानवद्भिन्नहोलादीनां भोगे साक्षादन्वयो
नेत्यत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह किञ्चान्यदिति तदेव कारणं विदुषोति अविविहितमिति
यत् कर्म मर्दनभोजनादि तत्र शास्त्रे विहितं निषिद्धं वा तदनन्तरफलं तथाभवादित्यर्थः
शास्त्रीयं कर्म तु नामन्तरफलमानन्तर्यस्यापीदितत्वादतो ज्ञाने दृष्टफलकर्मसहकारि भवति
नापि स्वयमेव दृष्टफले भोगे कर्मप्रवृत्तिः क्षमेति विवक्षित्याह नत्विति शास्त्रीयस्याग्निहो-

शाङ्करभाष्यम् ।

अम प्राणः एवायगौरिति तद्वन्नैवं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुष-
 योरगृह्यमाणविशेषयोर्न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्योऽर्थत्वं अधिकरणसुत्यर्थ-
 त्वाङ्गुप्तोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंहइवाग्नि-
 रिव क्रौर्त्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्तमाणकाधिकरणसुत्यर्थमेव नतु
 सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित् साध्यते मिथ्याप्रत्य-
 यकार्यत्वं त्वनर्थमनुभवति गौणप्रत्ययस्य विषयञ्च जानाति नैवं सिंहो
 देवदत्तः स्यान्नायमग्निर्माणवक इति तथा गौणेन देहादिसङ्घाते नात्मना
 कृतं कर्म न मुख्येनाहं प्रत्ययविषयेनात्मना कृतं स्यान्न हि गौणसिंहा-
 ग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यान्नचक्रौर्त्येण पैङ्गल्येन वर
 मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित् क्रियते सुत्यर्थेनोपचीणत्वात् सूयमानौ
 च जानीतो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म समाम्नेत्येति

आनन्दगिरिकृतटीका ।

त्वादेरपि फलानन्तर्यं स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिविरुद्धे ततस्तत्त्वमपि तथाविधफलापेक्षया
 प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह तदेति किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनामनादृष्टफलं
 तेषामेव कास्यानां तादृक्फलं नच हेतुं विनायं विभागो भागीत्याह अग्निहोत्रादीनामिति
 फलकामित्वमात्रेणेति न स्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च
 कास्यानि तेषामनुभवेणमेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषां अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण
 ज्ञेयो न फलोत्तरमस्ति तेषामेव कामानामङ्गाद्याधिकाभावेऽपि फलकामित्वमधिकारिण्य-
 क्तोत्पत्तवन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्यर्थं विभागो न प्रमाणवानित्यर्थः उक्त-
 विभागाद्योगे फलितमाह तस्माच्चेति ।

कास्यवन्नित्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वे दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगादर्शनात्प्रविद्यो-
 वाभ्युपगमन्त्येत्याह अतश्चेति शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकञ्चेदशेषतस्तर्हि तस्य
 लयकारणं विद्येत्युपपद्यते न तत् सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याह अवि-
 द्येति तत्र हिण्द्द्योतितं युक्तिं दर्शयति तथेति इतश्चाविद्वद्विषयं कर्मत्याह अविद्वदिति
 अधिकारिभेदेन निराद्वयमित्यल वाक्योपक्रममनुकूलयता आत्मानि कर्तृत्वं कर्मत्वं वा
 प्रोपयन् न जानात्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह उभाविति आत्मानं

शाङ्करभाष्यम् ।

तथा न सङ्गतजं कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययी युक्ततरः स्यान्न
पुनरहं कर्त्ता मम कर्मेति यच्चाहुः सतीयेः स्मृतौ च्छाप्रयत्नैः बर्म हेतु-
भिरात्मा करोतीति न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेश्च
निष्ठानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतौ च्छाप्रयत्नादयो यथा-
स्मिन् जन्मनि देहादि सङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फला-
नुभवश्च ततोऽतीतेऽतीतेतरेश्चि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतो
ऽनागतश्चानुमेयः ततश्च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठायां आत्यन्तिकः
संसारोपरम इति सिद्धं अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निष्ठतो देहा-
द्यनुपपत्तिः संसारानुपपत्तिः देहादिसङ्घाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः
नहि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं सत्तत्त्वान्यो गवादय इति जानन् तेष्वह-

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

याथातथ्येन जानन् कर्तृत्वादिरहितो भवतीति प्रवृत्ता कर्मसंन्यासे ज्ञानवतोऽधिकारित्वं
सूचितमित्याह वेदेति निष्ठाद्वयसंश्लेषादिभेदेन बोध्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह ज्ञानेति
न बुद्धिभेदं जनयेदित्यत्र चाविद्यासूत्रत्वं कर्मणः सूचयता कर्मनिष्ठाविद्विषयाद्युद्भीदिते-
त्याह अज्ञानमिति यदुक्तं विद्वद्विषया संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तु महा-
बाहो युष्मकर्मविभागयोरित्यादिवाक्यसुदाहुरिति तत्त्ववित्त्विति तत्रैव वाक्यान्तरं पठति
सर्वेति विदुषो ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव पाञ्चमिकं वाक्यान्तरमाह नैवेति तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथ-
यति अज्ञ इति सन्वत इति सन्वन्धः अज्ञस्य चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मशुद्धिचित्तस्य कर्मसंन्यासो
ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र वाक्यान्तरमाह आरब्धयोरिति यथोक्ते विमाने साम्प्रतिकं वाक्य-
मनुयुष्मित्याह उदारा इति एवं तयो धर्ममित्यादि नायमिकं वाक्यमविद्विषयं कर्मत्वत्
प्रमाणयति अज्ञा इति विदुषः संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव नायमिकं वाक्यान्तरमाह
अनन्वा इति साम्प्रत्येकतद्वाच्ये यथोक्तमिति तेषां सततयुक्तानामित्यादिदाशमिकं वाक्यं
तत्रैव प्रमाणयति द्वाभ्योति विद्यावतामेव भगवत् प्राप्तिर्निर्देयादितरेषां तदप्राप्तिः
सूचितेत्यर्थं सिद्धमर्थमाह अर्थोदिति ननु भगवत्कर्मकारिणः युक्ततत्त्वात् कर्मिणोऽपि
भगवन्तं यान्तीत्याशङ्क्याह भगवदिति ये सत्कर्मकदित्यादि न्यायेन भगवत्कर्मकारिणस्त-
द्यपि युक्ततमाः तथापि कर्मिणोऽज्ञाः सन्तो न भगवन्तं सहसा स्मृतुसर्जनीत्यर्थः तेषा-
मज्ञत्वे भगवत्कर्म दृश्यति उत्तरोत्तरेति चित्तसमाधानमारभ्य फलत्वमप्यर्थं तत् प्राङ्क्रमेणो-

शाङ्करभाष्यम् ।

मिति प्रत्ययं मन्यते कश्चिदजानंस्तु मन्यते स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवे-
कतो देहादिसङ्घाते कुर्याद्देहमिति प्रत्ययं नहि विवेकतो जानन् यत्त्वात्मा
वै पुत्रनामासीति पुत्रेऽहंप्रत्ययः नतु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणी
गौणेन चात्मानाभोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहा-
ग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् अदृष्टविषयचोदनाप्राप्ताद्यात्मकर्तव्यं
गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेन्न अविद्याकृतात्मकत्वात् तेषां गौणा
आत्मानो देहेन्द्रियादयः किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गस्यात्मनः सङ्गात्म-
त्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात्तदभावे च अभावादविवेकिनां ह्यज्ञानकाले
बालानां दृश्यते दीर्घोऽहङ्गौरोऽहमिति देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो भवति

आनन्दगिरिकतटीका ।

करोमरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाङ्गवत्कर्मकारिणा-
मन्नत्वं विज्ञातमित्यर्थः ये त्वत्तरमनिर्देश्यमित्यादिवाक्यावष्टम्भेन विह्वलिष्यत्वं सन्ध्यास-
पूर्वकज्ञाननिष्ठाया निर्धारयति अनिर्देश्येति उक्तसाधनास्ते सन्ध्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठायामधि-
क्रियेरन्निति शेषः किञ्च तयोद्देशे यान्यमानित्वादीनि चतुर्दशे च प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च इत्या-
दीनि प्रज्ञादशे च यानि असंगत्यादीनि उक्तानि तैः सर्वैः साधनैः सहिता भवन्त्यनिर्देश्या-
क्षरौपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याह ज्ञेतेति निष्ठाद्वयमविकारिभेदेन
प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्टमिष्टं मिश्रितमिति त्रिविधं कर्मफलं न भवति किन्तु सुक्तिरेव
कर्मनिष्ठानान्तु त्रिविधं कर्मफलं न सुक्तिरिति शास्त्रार्थविभागमभिप्रेतमुपसंहरति अधि-
ष्ठानादीति यदुक्तमविद्याकामवीजं सर्वं कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वात्
पपत्तेरित्यादिपति अविद्येति दृष्टान्तेन समाधत्ते नेति तत्त्वामिसतां प्रतिज्ञां विभजते यद्य-
पीति उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति अविद्यादिभ्यो ब्रह्महत्यादि कर्मवत्य हेतुमाह अन्य-
थेति दाष्टान्तिकं गृह्णाति तथेति तान्यथविद्यादिभ्यो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामे-
वित्यमित्यर्थः पारलौकिकमसद्देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगाच्च तेषामविद्यापूर्वक-
नेति शङ्कते व्यतिरिक्त इति सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावात्त्रिध्याज्ञाना-
देव नित्यादिकर्मस्य प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिष्ठतमिति परिहरति नेत्यादिना कर्मण-
स्य लनात्मकत्वाच्चात्मकर्तृत्वं तस्य निःक्रियात्वात् देहादिसंघातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं
कर्मयुक्तं तथापि संचातेऽहं समाभिमानद्वाराऽहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीर्पूर्विका

शाङ्करभाष्यम् ।

ननु विवेकिनां अन्योऽहं देहादिसङ्घातादिति ज्ञानवतां तत्काले देहादि-
सङ्घातेऽहं प्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात् तत्कृत एव
न गौणः पृथक्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाण-
वकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्थानागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः
यथा शक्तिरजतयोर्यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति न तत्प्रामाण्यदृष्टविषयत्वात्
प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धयोरविषयेऽग्निहोत्रादि साध्यसाधनसम्बन्धः श्रुतेः
प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य तस्मान्न
दृष्टामिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका ।

कर्मणि प्रवृत्तिर्दृष्टा तैनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः यदुक्तं देहादिसंघातेऽहं
समाभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाद्यपि देहादौति अहंप्रियो गौणत्वे तत्पूर्वककर्मस्वपि
गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थाभावात्तद्विषयत्वं हेतुत्ववर्णनं न स्यादिति दूषयति नेति एतदेव
प्रपञ्चयन्नादौ चोद्यं प्रपञ्चयति आत्मीयेति तत्र सुखवदस्य न दृष्टान्तसाहचर्येति दर्शित-
श्रुतेरात्मीये एतेऽहं प्रत्ययो गौणस्तथा संघातेऽप्यात्मीयेऽहं प्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः भेदधी-
पूर्वकत्वं गौणप्रियो लोके प्रसिद्धमित्याह लोके चेति लोकवेदानुसारेणात्मीये संघातेऽहं धी-
रपि गौणी स्यादिति दाष्टान्तिकमाह तद्वदिति मिथ्याप्रियोऽपि भेदधीपूर्वकत्वसम्भवादात्मीय
संघातेऽहंप्रियो मिथ्यात्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह नैवमिति भेदधीपूर्वकत्वाभावे
कथं मिथ्याधीरुदेतीत्याशङ्क्याह मिथ्येति अधिष्ठानारोप्योर्विवेकाभ्यास्तदुत्पत्तिरित्यर्थः
देहादावहंप्रियो गौणतेति चोद्यं विवृते तत्कार्येष्वपीत्यादिपरिहारं विवृणोति नेत्यादि
हेतुभागं विभजते यथेति सिंहो देवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इत्येवमुपमया देवदत्तं
श्रीर्वाद्यधिकरणं स्तोतुं प्रवृत्तं अग्निमाणवक इत्यपि वाक्यं माणवकोऽग्निरित्येवमुपमया
माणवकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव न तथा मनुष्योऽहमिति वाक्यस्य अधिकरणस्तु-
त्यर्थता भातीत्यर्थः देवदत्तमाणवकयोरधिकरणत्वं कथमित्याशङ्क्याह क्षीर्येति किञ्च गौण-
शब्दं तत्प्रत्ययञ्च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिद्देवदत्ते साध्यते नापि माणवके
किञ्चिदग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यं त्वनर्थमात्मालुभवत्यतो न देहादावहंप्रियोऽप्यपीत्याह नत्विति
इतोऽपि देहादौ नाहंधी गौणीत्याह गौणेति यो देवदत्तो माणवको वा गौण्या प्रियो
विषयस्तं परो नैव सिंहो मायमग्निरिति जानाति नैवसविद्वानात्मनः संघातस्य च सत्यपि

प्राज्ञरभाष्यम् ।

नहि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवन् प्रामाण्यमुपैति यद्भि-
 ब्रूयात् शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्पं प्रामा-
 ण्यान्यथानुपपत्तेः नतु प्रमाणान्तरविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत् कर्त्त-
 कत्वात् कर्तृरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् न ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः
 कर्मविधिश्रुतिवत् ब्रह्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न बाधकप्रत्ययानु-
 पपत्तेर्यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्यात्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते
 तथात्मन्येवात्मप्रवृत्तिर्न कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि बाधितुं शक्याफला-
 व्यतिरेकावगतेर्यथाग्निरूपः प्रकाशश्चेति नच कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं पूर्वा-
 पूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरापूर्वापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पा-

श्रानन्त्गिरिज्ञतटीका ।

भेद सङ्घातस्थानात्मत्वं प्रत्येत्यतो न सङ्घातोऽहंशब्दप्रत्ययौ गौणवित्यर्थः सङ्घाते तयोर्गौणत्वे
 दोषान्तरं सृष्ट्विनोति तथेति तथा सत्त्वात्मनि कर्त्तृत्वादिति भासासिद्धिरिति शेषः गौणे
 कृतं न सुखेन कृतमित्युदाहरणेन स्फुटयति नहीति यद्यपि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं
 कार्यं सुखाभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथापि देवदत्तगतत्रौरेयं सुखंसिंहस्य माणवक-
 निष्ठपैङ्गल्येन सुखाग्निरिव च सङ्घातगतेनापि जडत्वेनात्मनो सुखस्य किञ्चित् कार्यं कृतं
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह नचेति देहादावहंधियो गौणत्वाद्योगे हेत्वन्तरमाह स्तूयमानाविति
 देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्यां भेदधीपूर्वकं तद्व्यापारवत्त्वाभावधोवदात्मनोऽपि सुखस्य
 सङ्घाताङ्गोदधीद्वारा तदीयव्यापारराहित्यमात्मनि दृष्टं स्यादित्यर्थः व्याकृत्यं दर्शयति कः
 धनरिति सङ्घातेऽहंधियो मिथ्याधीत्वमपि न तत्कृतमात्मनि कर्त्तृत्वं किञ्चात्मा यज्ज्ञाने-
 च्छाप्रयत्नैरस्य कर्त्तृत्वं वास्तवमिति मतमनुवदति यजेति ज्ञानादिकृतमपि कर्त्तृत्वं मिथ्या-
 धीकृतमेव ज्ञानं मिथ्याधीकार्यत्वादिति दूषयति न तेषामिति तदेव प्रपञ्चयति मिथ्येति
 मिथ्याज्ञानं निमित्तं कृत्वा किञ्चिदिदं किञ्चिदनिष्ठमित्यारोप्य तद्वारावभूते तस्मिन् प्रेषाजि-
 हासाभ्यां क्रियां निर्वर्त्य तयेष्टमनिष्ठफलं सङ्घातेन संस्कारेण तत्पूर्विकाः सुखादयः
 स्वात्मनि क्रियां कुर्वन्तीति युक्तं कर्त्तृत्वस्य च मिथ्यात्वमित्यर्थः अतीतानागतजन्मनोरिव
 वर्त्तमानोऽपि जन्मानि कर्त्तृत्वादिसंसारस्य वस्तुत्वमाशङ्क्याह यथेति विमतौ कालावविद्याकृत-
 संसारवन्तौ कालत्वाद्दर्शनानकालवदित्यर्थः संसारस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह ततश्चेति
 तस्याविद्याकृतेन विद्यापोहत्वेन विद्यापोहत्वे हेत्वन्तरमाह अविद्येति कुतोऽस्याविद्याकृत-
 त्वं धर्माधर्मकृतत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह देहादीनि आत्मनो धर्मादिकर्त्तृत्वस्याविद्यकत्वाच्चा-

शाङ्करभाष्यम् ।

दनार्थत्वात् सिध्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्याद्यथानुवादानां
विशिष्टेषाणां लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयश्चादि पाययितव्ये चडावर्द्धना-
धिवचनं प्रकारान्तरस्थानाञ्च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः प्रागात्मज्ञानात्
देहाभिमानप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ।

यत्तु मन्यते स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संविधिमात्रेण कीर्ति-
तदेव च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनो यथा राजा युध्यमानेषु योद्धेषु युध्यत-
इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेव जितः पराजित-
श्चेति तथा सेनापतिर्वा नैव करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राजा सेना-
पतेश्च दृष्टः यथाच ऋत्विक् कर्म यजमानस्य तथा देहादीनां कर्म
भ्रातृकृतं स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथा वा भ्रामकस्य लोकभ्रामयित्व-
त्वाद्व्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथाचात्मन इति तदसदकुर्वतः कारक-
त्वप्रसङ्गात् कारकमनेकप्रकारमिति चेन्न राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य
दर्शनात् राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां योधयित्वेन धन-
दानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगेन तथा यजमान-
स्यापि धनत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तस्माद्व्यापृतस्य
कर्तृत्वोपचारः यः स गौणः इत्यवगम्यते यदि मुख्यमन्यत् कर्तृत्वं स्वव्यापार-
लक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्विधिमात्रेणापि कर्तृत्वं
मुख्यं परिकल्पेत यथा भ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो

आनन्दगिरिकृतटीका ।

विद्यां विना कर्मिणां देहाभिमानः सम्भवत्यतश्च आत्मनः संघातेऽहमभिमानस्याविद्यया -
विद्यमानतेत्यर्थः आत्मनो देहाद्यभिमानस्याविद्यकत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यां साधयन् व्यतिरेकं
दर्शयति नहीति अन्वयं दर्शयन् व्यतिरेकमनुवदति अजानन्विति पुत्रे पितरहं धोरनात्मीये
देहादावहं धीर्गौणीत्युक्तमनुवदति अन्विति तत्वं दृष्टान्तश्रुतेर्गौणात्मविषयत्वमुक्तमङ्गीकरोति
अन्विति तर्हि देहादावपि तथैव स्वकीये स्वादहं धीर्गौणीत्याशङ्क्याह गौणेनेति नहि
स्वकीयेन पुत्रादिना गौणात्मना पितृभोजनादिकार्यं क्रियते तथा देहादेरपि गौणात्मत्वे

शाङ्करभाष्यम् ।

नोपलभ्यते तस्मात् सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव तथा च सति तत्-
फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यान्न गौणेन मुख्यं कार्यं निवर्त्यते तस्मादसदेवै-
तदीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्त्ता भोक्ता च स्यादिति
भ्रान्तिनिमित्तन्तु सर्वमुपपद्यते यथास्वप्ने मायायाश्चैवं न च देहाद्यात्मप्रत्य-
यभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थं उप-
लभ्यते तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारस्त्रमः न परमार्थ इति
सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धं सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मि-
न्ब्रह्मार्थे विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदाढ्य संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानं
शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छि-
त्तये अतपस्काय तपोरहिताय न वाचाभिति व्यवहितेन संबध्यते तपस्विने-
ऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याश्चिदप्यवस्थायां न वाच्यं
भक्तस्तपस्वी अपि सत्त्वगुणभूषण्यो भवति तस्मा अपि न वाचां न च यो

आनन्दगिरिकतटीका ।

तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो न वास्तवं सिद्धमित्यर्थः गौणात्मना मुख्यात्मनो नास्ति
वास्तवं कार्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह गौणेति नहि गौणेन सिंहेन देवदत्तेन मुख्यहिंसकार्यं
क्रियते नापि गौनाग्निना मानवकेन मुख्याग्निकार्यं दाहपाकादि तथा देहादिना गौणा-
त्मना मुख्यात्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृत्वादि कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः स्वर्गक्रामादि वा प्राप्ता-
यद्यात् व्यात्मनो देहाद्यतिरेकज्ञानस्य च केवलस्याकर्तृत्वात्कर्त्तव्यं कर्म गौणैरेव देहादा-
वात्मभिः सम्पाद्यते नहि सत्येव श्रौतातिरेकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तमिति
चोदयति अदृष्टेति न देहादीनामात्मत्वं गौणं तदीयात्मत्वस्याविद्यत्वेन सिद्धत्वादतो न
गौणत्वभिरात्मकर्त्तव्यं कर्म क्रियते किन्तु मिथ्यात्मभिरिति परिहरति नाविद्येति
तदेव विदुष्वन्नार्थं स्फुटयति गौण इति कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रपञ्चस्याशङ्का-
विद्याकृतेत्यादि हेतुं विभजते किं तर्हीति देहादिनामनात्मनामेव सतामात्मत्वं
मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यत्वान्वयव्यतिरेकमुदाहरति तद्भाव इति उक्ते न्याये शास्त्रीयसं-
स्कारभूत्यानामनुभवं प्रमाणयति अविवेकिनामिति व्यतिरेकेऽपि दर्शिते शास्त्राभि-
प्राप्तामनुभवकूलयति नत्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवाभिसारिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहृत्य

शाङ्करभाष्यम् ।

मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा अभ्यसूयति आत्मप्रशंसादि दोषाध्यारो-
पणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाचं भगवत्त्व-
नसूयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे गुरुशुश्रूषवे च वाचं शास्त्रमिति
सामर्थ्यान्नस्यते तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाम-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

रति तस्मादिति तत्कृत एव देहादावहंप्रत्यय इति शेषः किञ्च व्यवहारभूमौ भेदप्रज्ञस्य
गौणत्वव्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावाच्च देहादावहंशब्दप्रत्ययो गौणावित्याह दृष्टमिति अदृष्टे
विषयचोदनाप्रामाण्यात् कर्तारत्वनो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहंममाभिमानस्य
गौणतेत्युक्तमनुवदति यत्त्विति श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वात् यानान्तरक्षिजे व्यतिरि-
क्तात्मनि चोदनाप्रामाण्याभावाच्च तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य गौणतेत्युत्तरमाह
न तदिति श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति प्रत्यक्षादीति अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाण-
मिति स्थिते न ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह अदृष्टेति अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धबोधिनः
शास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्ये फलितमाह तस्मादिति अन्यव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्या-
ज्ञाननिमित्तो देहादिशंघातोऽसंप्रत्ययस्तत्त्वेति यावत् अन्यविषयत्वाच्चोदनायानातिरिक्तात्म-
विषयतेत्युक्तिमिदानीन्तद्विषयत्वाङ्गीकारेऽपि न तस्मिन्निर्दुः शक्यमध्यक्षविरोधादित्याह नहीति
अपौरुषेऽस्याः श्रुतेरशम्भायितदोषायाः यानान्तरविरोधेऽपि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमित्य-
भिप्रेत्याह यदिति स्वार्थे बोधयत्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थवादित्वे तत्परिहाराय
विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकर्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यमुपपत्तेरित्याह तथापीति
अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह नत्विति अविद्यावत् कर्तृत्वं
कर्मैति त्वयोपगमादुत्पन्नायां विद्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तृरभावादनन्तरेण कर्तारसमु-
ष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डाप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिविरोधः स्यादिति शङ्कते कर्मण्य इति
कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात् पूर्वं व्याहारिकप्रासादस्य तात्त्विकप्रासादभावेऽपि सम्भवाद्
ब्रह्मकाण्डश्रुतेः तात्त्विकप्रासादस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नाध्ययनविधिविरोध इति
परिहरति न ब्रह्मेति कर्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रासादभावे ब्रह्मकाण्डश्रुतेरपि तद-
सिद्धिरविशेषादिति शङ्कते कर्मैति उत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया बाधकाभावेन प्रमाणत्वात्तद्धेतु
श्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति दूषयति न बाधकेति ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टा-
न्न न साधयति यथेति देहादिशङ्कानवदित्यपेक्षः लौकिकाद्यगतेरिवात्माद्यगतेरपि फला-
व्यतिरेकस्य दाहरणेन स्मोरयति यथेति फलमज्ञाननिवृत्तिः कर्मविधिश्चुतिवदित्युक्तं

शाङ्करभाष्यम्

भियुक्ताय तपस्विने भक्ताय मेधाविने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न
तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यं भगवत्सूत्रायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न
वाच्यं गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

दृष्टान्तं विषटयति नवेति अनादिकालप्रवृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तीनां प्रतिबन्धेन
योगाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिस्तज्जननञ्च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगा-
त्माभिमुख्यप्रवृत्तिसत्त्वादयति तथाच कर्मविधिश्रुतीनां पारंपर्येण प्रत्यगात्मज्ञानार्थत्वात्ता-
त्त्विकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वादाभासवदप्रामाण्यमिति चेन्नेत्याह
मिथ्यात्वेऽपीति स्वरूपेणासत्त्वत्वेऽपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति
सन्तर्थादेतिह्वासपुराणानां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्याभावेऽपि शेषविध्यसुरोधेन प्रामाण्यवत्
प्रकृतेऽपि श्रुतेः स्वरूपेणासत्त्वाया विषयसत्त्वतया सत्यत्वङ्गतायाः प्रामाण्यमपिरुद्धमित्यर्थः
वाक्यस्य शेषविध्यसुरोधेन प्रामाण्यं नास्त्यौकिकमित्याह लोकेऽपीति कर्मकाण्डश्रुतीना-
मुक्तरीत्या परम्परया प्रामाण्यमपि साक्षात्प्रामाण्यसुषेजितमित्याशङ्क्याह प्रकारान्तरेति
आत्मज्ञानोदयात् प्रागवस्थाप्रकारान्तरं तत्र स्थितानां कर्मकाण्डश्रुतीनामज्ञातसम्बन्धबोध-
कत्वेन सत्त्वादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः ज्ञानात् पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह प्राप्तिरिति प्रतीचिकर्तृत्वस्याविद्यकत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यमप्रत्यूहमित्युक्तं संप्रति-
कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वमुत्थापयति यत्त्विति स्वव्यापाराभावे सन्निधिभावेण
कृते मुख्यकर्तृत्वमित्यर्थश्च दृष्टान्तमाह यथेति स्वयमशुध्यमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वमित्या-
शङ्क्य सन्निधिवशादित्याह जित इति कायिकव्यापाराभावेऽपि कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्त-
माह सेनापतिरिति तस्यापि फलवत्त्वं राजवद्विशिष्टमित्याह क्रियेति अन्यकर्मणा
अन्यस्य सन्निहितस्य मुख्ये कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह यथा वेति कथम्वित्तिजं कर्म
यजमानस्येत्याशङ्क्याह तत्फलत्वेति स्वव्यापारादते सन्निधेरेवान्यव्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे
दृष्टान्तमाह यथा वेति क्रियां कर्तृत्वकारणं कारकमित्यङ्गीकारविरोधाच्चैतदिति दूषयति
तदसदिति कारकविशेषविषयत्वे नाङ्गीकारोपपत्तिरिति शङ्कते कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेण
न किञ्चिदपि कारकमिति परिहरति न राजेति दर्शनमेव विषययति राजेति
अथ राज्ञो युद्धे योऽयित्वत्वेन धनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं तथा फलभोगेऽपि मुख्यमेव
तस्य कर्तृत्वमित्याह तथेति यदुक्तम्वित्किं कर्म यजमानस्येति तत्वाह यजमानस्यापीति
फलव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपञ्चयति यदीति

आनन्दगिरिकतटीका ।

तर्हि सन्निधानादेव सुखं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति नेत्याह न यद्येति राजादीनां
स्वव्यापारकत्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह तस्मादिति राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य मोक्षत्वे
जयादिफलवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह तथाचेति तत्त्वं पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति नेति
अन्यव्यापारेणान्वस्य सुखकर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति तस्मादिति कथं तर्हि त्वयात्मनि
कर्तृत्वादौ स्वीकृतं नहि बुद्धेस्तद्विदं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायासत्ताह भ्रान्तीति
कर्तृत्वाद्व्यात्मनि भ्रान्तमित्येन दुदाहरणेन स्मोरयति यथेति मिथ्याज्ञानजन्यमात्मनि कर्तृत्वा-
दीत्यत्र व्यतिरेकं दर्शयति नचेति उक्तव्यतिरेके फलं कथयति तस्मादिति संसारभ्रमस्या-
विद्याजन्यत्वे सिद्धे परमप्रज्ञतमुपसंहरति इति सम्बन्धिति शास्त्रनात्वार्थं विचारद्वारा
निर्णयानन्तरलोकमवतारयति सर्वमिति प्रकृते त्वदाद्याध्याये गीताशास्त्रार्थं सर्वं प्रति-
पत्तिसौकर्यार्थमुपसंहरन्त्याने च सर्वधर्मान् परित्यज्येत्वाहौ विषयतस्तस्य संक्षेपेणोपसंहारं
कृत्वा संप्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना किमिति विस्तरेणोपसंभूतः
शास्त्रार्थः संक्षिप्तोपहंक्षित्यते तत्राह शास्त्रार्थेति संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तोऽर्थे सर्वेषां
इदं तथा बुद्धिमधिरौहतीत्यर्थः हित्वायेत्येतदेव व्याचष्टे संसारेति कदाचनेति सर्वैः संबध्यते
प्रतिषेधसामर्थ्यसिद्धमर्थं कथयति भगवतीति अर्थं सिद्धोऽर्थे श्रुत्यन्तरमनुसृत्य मेधावित्तम-
न्तर्भावयति तत्रेति विकल्पदर्शनात्तेषु मेधावित्तमपि प्रविशतीत्यर्थः विकल्पपक्षे कथमुधि-
कारिप्रतिपत्तिरिति तत्राह शुश्रूषेति ताभ्यां युक्ताय भगवत्पूज्यारहिताय तपस्विने
वाच्यमिति सम्बन्धः तद्व्युक्ताय शुश्रूषामभित्युक्ताय भगवति अनसूयासंहितायेत्यर्थः
तपस्वित्वं मेधावित्तं वा तिरप्रेक्षमधिकारिविशेषणमिति शङ्कां शातयति शुश्रूष-
वेति भगवद्विषयाऽपूज्यारहितत्वात्पर्यं कूलयति भगवतीति कस्मै तर्हि वाच्यनेतदित्याशङ्क्य
पूर्वोक्तं सर्वगुणसम्पन्नायेत्याह गुरुशुश्रूषेति अनुक्तेतरविशेषणोपलक्षणार्थमुभयपक्षं
मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवप्रेक्षते सर्वसम्बद्धधिकारिभावादप्रेक्षितमेवेति भावः ॥ ६७ ॥

स्वामिकतटीका ।

एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्त्वप्रदायप्रवर्त्तने नियममाह इदमिति इदं गीतार्थतत्त्वं
ते त्वया कृतपक्ताय धर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं नचाभिलाष गुरावीश्वरे च भक्तिमूल्याय
कदाचिदपि वाच्यं नचाशुश्रूषवे परिषयमिभुर्वते वाच्यं मां परमेश्वरं योऽभ्यसूयति
मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्मै च न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

भाषा अनुवाद ।

इस प्रकार से श्रीभगवत्गीताका तत्त्व अर्थ उपदेशकर अब गीता की
संप्रदाय रूप प्रवर्त्तन करने में अर्थात् दुसरे की उपदेश देने में नियम

य इमं परमं गुह्यं सङ्गतेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्वसंशयः ॥ ६८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह य इमं यथोक्तं परमं निश्चयसार्थं
केशवार्जुनयोः सम्वादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गुप्तज्ञोप्यतमं मङ्गलेषु मयि भक्तिमत्-
स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः यथा त्वयि मया
भक्तेः पुनर्ग्रहणात्सङ्गतिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रत्ववतीति
गम्यते कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरो-
रभ्यर्चुतस्य श्रृङ्गा मया क्रियत एत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्येदं फलं मामेवैष्यति
मुच्यते एवात्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

आनन्दगिरिउत्पटीका ।

शास्त्रसम्प्रदायप्रत्यर्थसत्तरत्नोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति सम्प्रदायेति य इत्यध्यायको निर्दि-
श्यते परमत्वं ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह परममिति गोप्यत्वमस्य
रक्ष्यार्थविषयत्वाद्यथोक्तसंवादस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च भक्तेषु स्थापने दृष्टान्तमाह यथेति
मयि वाच्यत्वे भगवति अनन्यभक्ते त्वयि यथा मया ग्रन्थोऽर्थतः स्थापितस्तथा मङ्ग-
लेष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थमिमं स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्वं सन्वन्धः नाभक्तायेति भक्ते-
रधिकारिविशेषणलोकोत्तेर्भङ्गलोप्यति पुनर्भक्तिग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह भक्तेरिति

भाषा अनुवाद ।

कहते हैं कि हे अर्जुन इसगीतार्थ की तत्त्व की तुम अतपस्क कहें स्वधर्म-
अनुष्ठानरहित मनुष्यसे न कहना औ न कभी अभक्त कहें इश्वर गुरु
तथा ब्राह्मणकी भक्तिविहीनकी कहना औ अश्रृङ्गु अर्थात् ब्राह्मण
गुरु तथा ईश्वरकी श्रृङ्गा सेवा जो नहीं करता अथवा गीताश्रवण
करने की जिसको अनिच्छा होय ऐसे मनुष्योंको भी कभी न कहि यो
और जो परमेश्वर स्वरूप हमारे में मनुष्य बुद्धि लायकर दोष आरोप
करता हुआ निन्दा करै उसको भी न कहना यह तुम से हम प्रत्यपकार
चाहते हैं ॥ ६७ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६६ ॥

आह्वरभाष्यम् ।

किञ्च न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्तमोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थः वर्त्तमानेषु भविता न च भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीयोऽन्यः प्रिय-
कृत्तरो भुवि लोकेऽस्मिन् भविता ॥ ६६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शुश्रूषादि सहकारिराहित्यं केवलशब्दार्थो यद्यपि आत्मशब्देन सूचितमेतत्तथापीतरेण
स्फुटोक्तमिति विरोधः प्रश्नपूर्वकमभिधानप्रकारमभिनयति कथमित्यादिना भगवति
भक्तिकरणप्रकारं प्रकटयति भगवत इति यच्छब्दप्रेक्षितं पूरयति तस्येति मामेवैष्यत्वे-
नेत्यन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे सृज्यत एवेति ॥ ६८ ॥

ननु सर्वेषां सुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तच्चिदस्य सुसुखीर्नास्ति विद्यासम्प्रदाने
प्रवृत्तिरिति तत्राह किञ्चेति इतश्च विद्यासम्प्रदानं सुसुखं यथोक्तविशेषप्रवृत्ता कर्त्तव्य-
मित्यर्थः वर्त्तमानेषु मध्ये त्वसौऽन्यो नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यतीतेषु तादृक् कश्चिदासीदिति
शेषः तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः ध्यानमिदं श्रेष्ठत्वेऽपि स्वसम्प्रदाय-
प्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वाद्धिता विद्या सम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

स्वामिकृतटीका ।

एतेर्दोषैराहित्येभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इममिति ब्रह्मकर्मभिधास्यति
ब्रह्मकर्मभ्यो यो पश्यति स मयि परां भक्तिं करोति ततो निःसंशयः बन् मानेक प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भाषा अनुवाद ।

पूर्व कहे हुये सब दोषों से वर्जित भक्त जनों को भीतार्थ से उपदेश
करने वाले पुरुष का फल कहते हैं कि जो यह परम गुह्य गीतार्थ का
उपदेश मेरे भक्तोंको करेगा सो मनुष्य मेरी पर कहे उत्तम भक्तिकारी
होगा और तदनन्तर सो मनुष्य सर्व संशय से रहित हो ज्ञमको प्राप्त
होगा हे अर्जुन यह सत्य सत्य तुम जानो ॥ ६८ ॥

अध्येषते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्वामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

योऽपि अध्येषते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्माद्नपेतं संवादरूपं
ग्रन्थमावयोः तेनेदं कृतं स्यात् ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां
ज्ञानयज्ञो मानसयज्ञाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्य-
यनं स्तूयते फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फल-
भवतीति तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यान्भवेयमिति मे मम
मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं स वक्ता सम्प्रदायप्रवक्ता सर्वाधिकं फलं स वक्ता
विष्णुरित्युक्तो न स विस्वाधिदैवतमिति न्यायेनोक्ता संप्रत्यक्षेणैव विवक्षितं फलमाह यो-
ऽपीति यथोक्तस्य शास्त्रस्य योऽप्यध्येता तेनेदं कृतं स्यादिति सम्बन्धः तदेवाह अध्येषते
इति तेनेदं कृतमित्येदं शब्दार्थं विशदयति ज्ञानेति तेनाहमिष्टः स्वामिति सम्बन्धः
चतुर्विधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठान् इव्यभयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति विशिष्ट-
त्वाभिधानात्तेनाहमिष्टः स्वामित्यध्ययनस्य स्तुतिरभिमतत्वाह विधीति पक्षान्तरमाह
फलेति फलविधिमैवं प्रकटयति देवतादीति यद्विज्ञानयज्ञस्य फलं कैवल्यत्वेन तुल्यमस्या-

स्वामिकतटीका ।

किञ्च नचेति तस्मान्नाङ्गकेभ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये
कश्चिदपि मम प्रियतमोऽत्यन्तं परितोषकर्ता नास्ति नच कालान्तरे भविष्यति समापि
तस्मादन्यः प्रियतरोऽधुना भुवि तावज्जास्ति नच कालान्तरेऽपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भाषा तुवाद ।

तिससे है अर्जुन उपदेशकरने श्री संप्रदाय चलानेवाले मनुष्यों के
मध्यमे मेरा भक्त गीता का उपदेश करी जो है उसके समान और कोई
श्री नहीं मेरा अत्यन्त परितोष करनेवाला है श्री न होगा और पृथिवी
मे उससे अधिक प्रिय हमारे और कोई नहीं है न होगा ॥ ६८ ॥

अद्वावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

भाङ्करभाष्यम् ।

अथ श्रोतुरिदं फलं अद्वावान् अद्धानोऽनसूयसां स्यावर्जितः सन्
इमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपि शब्दात् किमर्थं ज्ञानवान् सोऽपि पापात् मुक्तः
शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मिणामग्निहोत्रादिकर्मवतां ॥ ७१ ॥

आनन्दगिरिहठटीका ।

धेतुः सम्पाद्यते तच्च देवताद्यात्मत्वमित्यर्थः । कथमध्ययनादेव सर्वात्मकं फलं लभ्यते तस्मात्
सर्वमभवदिति श्रुतिस्तत्वाह तेनेति तेनाध्यात्वा ज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेन भगवानिच्छन्त्या
य तत् ज्ञानादुक्तं फलमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ७० ॥

स्वामिहठटीका ।

पठतः फलमाह अध्येष्यत इति व्याख्योः श्रोतव्याङ्गुनयोरिमं धर्मं धर्मादनयेतं
संवादं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेन पुंसां सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिदः
स्यां भवेवमिति मे मतिः यद्यप्यसौ गीतार्थमवुध्यमान एव केवलं जपति तथापि
मेव तच्छृण्वतो मामेवाऽसौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदृच्छायापि यदा
कश्चित् कस्यचिन्नाम वृद्धाति तदाऽसौ मामाह्वयतीति भत्वा तत्पार्श्वमागच्छति तथाह-
मपि सत्यसन्निहितो भवेयं व्यतो यथा अजामिलकृतवभुं प्रसन्नानां कथञ्चिन्नाभोऽधारण-
मावेषे प्रसन्नोऽस्मि तथैव तस्यापि प्रसन्नो भवेवमिति भावः ॥ ७० ॥

भाषा अनुवादः ।

अथ गीता पाठ करने का फल कहते हैं कि जो मनुष्य हमारा
श्री तुमारा यह धर्मयुक्त संवाद नियम से पाठ करेगा सो पुरुष समस्त
यज्ञों में श्रेष्ठ ज्ञानयज्ञ से हमारा पूजन कर चुक यह मेरी निश्चित बुद्धि
है भावार्थ यह कि जो धर्म न जानि के भी जपके समान गीता पढ़े तो
उसके श्रोता हम उसपर प्रसन्न होते हैं ज्ञान अज्ञान किसी तरह हमको
स्मरण करे हम उसके निकट जायेंगे जैसे अजामिल और व्याध आदि-
कीं निकट हम गये हैं ॥ ७० ॥

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेश्चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्भोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरैणापि इति प्रष्टुरभिप्रायो यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रवक्तुरभ्येत्यत्र फलश्रुत्या श्रोतुरिदानीं फलं कथयति अथेति आचार्य्येण शिष्याय यावदज्ञानसंशयविपर्य्यासं तावदनेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवानर्जुनं प्रति पृष्टवानित्याह शिष्यश्चेति प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति तदग्रहण इति शिष्यस्येदं श्रुत्वा ज्ञेयं तर्हि तं प्रत्यौदासीम्यभाचार्य्यस्योचितं तस्य मन्दबुद्धित्वादित्याशङ्क्याह यत्नान्तरमिति कश्चिदिति कोमलप्रश्ने तमेव व्याचष्टे किमेतदिति द्वितीयं किं पदं पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्बध्यते कश्चिदिति द्वितीयं प्रश्नं विभज्यते किं प्रश्न इति सोऽहप्रश्नाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति यदर्थ इति ॥ ७२ ॥

आनिकतटीका ।

अथस्य जपतो योऽन्यः कश्चिच्छ्रुणोति तस्यापि फलमाह अज्ञावानिति यो नरः अज्ञायुक्तः केवलं श्रुत्यादपि अज्ञावानपि नः कश्चित् किमर्थमयमुसैर्जपति अथवा जपतीति दोषदृष्टिं करोति तस्यादृष्ट्यर्थमाह अनष्टयसाक्ष्यारहितो यः श्रुत्यात् सोऽप्यौ सर्वैः पापैर्मुक्तः ससत्त्वमेवाद्विषयकतां लोकान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब गीता श्रवण करने का फल कहते हैं कि जो कोई मनुष्य अज्ञा कहे विश्वास युक्त हो केवल गीता पाठ श्रवण करे भी अनसूय कहे यह मनुष्य कहीं चित्ताय कर पड़ता है पथवा अशुद्ध निकले तो उसे टोकें ऐसे दोष न देखें ऐसे मनुष्य तावत् सकल पाप से मुक्त हो अश्वमेध यज्ञ आदि कर्म करनेवाले जो लोक पावते हैं येभी उसी लोकको प्राप्त होंगे और जो अर्थयुक्त पति प्रीति पूर्वक श्रवण करें तो वे जीवनन्मुक्त हैं और अन्तको साक्षात् ब्रह्मस्वरूप होयंगे इस से कुछ सन्देह नहीं है ॥ ७१ ॥

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

कृतायः कर्त्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति कश्चित् किमेतत् मयोक्तं
श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ किं त्वया एकाग्रेण चेतसा एकचित्तेन
किंवा प्रमाणितं कश्चिदज्ञानसम्भोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्भोहो वैचित्तभावोऽ-
विवेकतास्वाभाविकः किं प्रनष्टो यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव मम
चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तिस्ते तुभ्यं धनञ्जय ॥ ७२ ॥

अर्जुनउवाच नष्टमोहोऽज्ञानजं तमः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव
दुस्तरः स्मृतिश्चात्मत्वविषया लब्धा यस्या साभात् सर्वप्रस्थीनां विप्रमोक्षः
त्वत्प्रसादाच्च प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेनाऽच्युत अनेन मोहनाश-

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रमोपदिष्टात्मज्ञानस्य अज्ञानसन्देहविपर्ययोपरहितस्येष्टस्य भगवदनुग्रहप्राप्तिकथनेन
भगवत्तं परितोषविषयैर्जुनो विज्ञातितवानित्याह अर्जुन इति अज्ञानोत्पत्त्याविवेकस्य

स्मासिद्धतटीका ।

सम्यग्बोधोपासुपपत्तौ पुनरुपदेक्षामीत्याशयेनाह कश्चिदिति कश्चिदिति प्रश्नार्थे अज्ञान
सम्भोहस्तत्त्वाज्ञानकृतो विपर्ययः स्पष्टमन्वात् ॥ ७२ ॥

भाषा अनुवाद ।

जो सम्यक्प्रकार बोध न भयाहो तो हम फेरभी तुमको उपदेश
करेंगे इस आशयसे भगवान् पूछते हैं कि हे पार्थ अर्जुन कही तो मैंने
जो कहा सो सब एकाग्रचित्त हो तुमने श्रुता श्री हे धनञ्जय संभोह कहे
तत्त्वज्ञान के विषय में अज्ञानजनित तुमारी विपरीत बुद्धि नष्ट भई
कि नहीं अर्थात् मेरे वचनों से अज्ञान दूर भया कि नहीं यहो भगवान् ने
पूछा ॥ ७२ ॥

शाङ्करभाष्यम्

प्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवतीति
 यदुक्ताज्ञानसम्बोद्धनाय आत्मस्मृतिः लाभयेति तथाच श्रुतावनात्मवित्
 शोचामीति उपन्यस्यात्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षो भिद्यते हृदयग्रन्थिसूत्र
 को मोहः कः शोक एकत्वमनुपपन्नत इति च मन्त्रवर्णः अथेदानीं त्वच्छा-
 सने स्थितोऽस्मि गतसन्देहो मुक्तसंशयः करिष्ये वचनन्तवाहं त्वत्प्रसादात्
 कृतार्थो न मे कर्त्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

नष्टत्वमेव स्पष्टयति समस्त इति स्वयं ज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्मण्यविद्याभ्रमं विधातयति
 नाविदितं प्रकाशयतीति मत्वाह स्मृतियेति स्मृतिलाभे किं स्यादिति चेत्तदाह यस्या
 इति मोहनाथे स्मृतिप्रतिलम्भे वाऽसाधारणकारणमाह त्वत्प्रसादादिति प्रकृतेन प्रश्नप्रति-
 वचनेन सख्यमर्थे कथयति चनेनेति यदुक्तं स्मृतिप्रतिलम्भादथेपतो हृदयग्रन्थीनां विप्र-
 मोक्षः स्यादिति तत्र प्रमाणमाह तथाचेति ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ श्रुत्यन्तरमपि
 संवादयति भिद्यत इति भगवदुपपन्नादज्ञानकृतमोहज्ञाननन्दनन्तरमात्मज्ञाने प्रतिबुद्धे
 त्वदा प्राप्तोतोऽहमित्युत्तराज्ञे व्याकरोति अथेति तत्र वचनं करिष्येहमित्यत्र तात्पर्यमाह
 अहमिति ॥ ७३ ॥

स्वामिकृतटीका ।

कृतार्थः सर्वज्ञान उवाच । नष्टो मोह इति आत्मविषयो मोहो नष्टः यतोऽह-
 मस्मीति स्वरूपानुसन्धानरूपा स्मृतिस्त्वत्प्रसादाकया लब्धा अतः स्थितोऽस्मि गतोऽधर्म-
 विषयः सन्देहो यस्मि सोऽहं तवाज्ञं करिष्यामीति ॥ ७३ ॥

भाषा अनुवाद ।

तवतो भगवत् की वाणी से परम कृतार्थ हो अर्जुन कहने लगे कि
 हे अच्युत श्रीकृष्ण आपकी कृपासे अब मेरा आत्मज्ञान के विषय में मोह
 नष्ट होगया और स्मृति जो ज्ञान से प्राप्तभया श्री आत्मस्वरूप के
 अनुसन्धान में चित्तकी स्थिति भई अर्थात् आत्मस्वरूप का ज्ञान प्रकाश
 भया श्री धर्म के विषय में संदेह मेरे चित्त से चली गई ऐसा जो मैं
 'सो अब आपकी आज्ञा प्रतिपालन करूंगा और युद्धकरने के लिये तयार

सञ्जय उवाच ।

इत्थहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं युत्थमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

परिसमाप्तः सकलान्त्रायशास्त्रार्थोऽप्येदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं
सञ्जय उवाच इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं
यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानास्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमा-
ञ्चकरं ॥ ७४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

शास्त्रार्थं समाप्ते इत्यस्यामयस्यायां सञ्जयवचनं कुलोपयुक्तमिति तदाह परिसमाप्त
इति वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य कतार्थस्य पार्थस्य पृथाश्रुतस्यार्जुनस्य महात्मनोऽनुद्-
बुद्धेः सर्वाधिकारियुगसम्पन्नस्य सस्यम्वादं संवादं पुरुषिष्यभावेन प्रश्नप्रतिवचनाभिधान-
विमलसुक्रान्तसद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हर्षन्ति पुलका भवन्त्यनेनेति रोमहर्षणमाह्लादकरं
यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह इत्येवमिति ॥ ७४ ॥

स्वामीकृतटीका ।

तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथाननुसन्धानः सञ्जय
उवाच इत्यहमिति लोमहर्षणं लोमाञ्चकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

भाषा अनुवाद ।

खड़ा हं जो आज्ञा होय सो करूं यह अर्जुनने सावधान हो श्रीभगवान्
से कहा ॥ ७३ ॥ सोई श्रीकृष्ण अर्जुनका संवाद राजा धृतराष्ट्र से सञ्जय
कहते हैं कि महात्मा वासुदेव श्री अर्जुन का यह अद्भुत संवाद रोमाञ्च
करने वाला मैने जो सुना सो आपको जीकातीं कह सुनाया है ॥ ७४ ॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ।

केशवाजुनयोः पुण्यं हृष्यामि च सुजुर्मुहुः ॥ ७३ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्च मे श्रीकृष्णार्जुनसम्बादं व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवान्
ज्ञातवानेतत् संवादं शुद्धमहं परं योगं योगार्थत्वात् अन्योऽपि योगस्तं
संवादमिमं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयं न परम्परातः ॥ ७५ ॥

हे राजन् धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः
पुण्यं श्रवणादपि परमहरं श्रुत्वा हृष्यामि च सुजुर्मुहुः प्रतिक्षणं ॥ ७६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

प्रकटं संवादं कथमश्रीरीरिति चेत्तत्राह तच्चैति एतद् पदं संवादपरत्वात्तद्विज्ञानेन
नेतव्यमित्याह एतमिति परमपुरुषार्थोपयिकत्वात् परत्वं परं शुद्धमतिशयेन पुण्यं रहस्य-
मिति वा योगो ज्ञानं कर्म च तदर्थत्वादयं संवादो योगः उक्तं अथवा वित्तवृत्तिनिरोधस्य
योगस्याङ्गत्वात्संवादयोग इत्याह संवादमिति योगानामीश्वरो योगेश्वरस्तदनुपहृष्ट-
स्वाद्योगात्कृतयोः ततः साक्षादव्यवधानेन श्रुतवान् न परम्परयेत्याह योगेश्वरादिति
स्त्वहं त्वं न परमेश्वरेणातिरिक्तज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो व्याचक्षाणादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

यथोक्तं संवादं भगवतः श्रुत्वा किमुपेक्ष्यसे नेत्याह राज्ञिति पुण्यत्वं साधयति
श्रवणादपीति ॥ ७६ ॥

स्वामिकृतटीका ।

आत्मनस्तस्य भगवो सम्भावनाभाह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः
श्रोत्रादि न ज्ञानं दत्तं ततो व्यासस्य प्रसादादेतच्छ्रुतवानस्मि किं तदिव्यमेवमाभाह परं
योगं पराजनामिच्छरोति योगेश्वरात् श्रीकृष्णात् स्वयमेव साक्षात् कथयतः श्रुत-
वानिति ॥ ७५ ॥

भाषा अनुवाद ।

अब सञ्जय यह वृत्तान्त अपने श्रवण करने का समाचार कहते हैं कि
भगवान् व्यासदेवने हमको दिव्यचक्षु श्री करन दिया है कि उनकी क्षपासे
परम योगरूप जो परम शुद्ध अर्जुन के प्रति साक्षात् योनमाया के द्वैश्वर
श्रीकृष्णने भाषे कहा सो मेने श्रवण किया सोई सब आपसे कहा ॥ ७५ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
 विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥
 यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नौतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥
 इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
 भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नाम
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

शाङ्करभाष्यम् ।

तच्च संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान् हे राजन्
 हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

आनन्दमिरिकतटीका ।

यत्तु विश्वरूपाख्यं रूपं सद्युपमर्जुनाय भगवान् दर्शितवान् ध्यानाय तद्दिदानीं
 स्तौति तच्चेति ॥ ७७ ॥ द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोः नरनारायणयोः संवादस्य प्राप्ताख्यार्थं
 परमुत्कर्षं दर्शयति किं वञ्चनेति कथं सर्वेषां योगनानासीश्वरो भगवानिति तत्ताह

स्वात्मिकतटीका ।

किञ्च राज्ञिति हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि हर्षं प्रप्नोमीति वा स्वर्गमन्वहं ॥ ७६ ॥
 किञ्च तच्चेति विश्वरूपं निर्दिशति स्वर्गमन्वहं ॥ ७७ ॥

भाषा अनुवाद ।

सो हे महाराज धृतराष्ट्र यह परम पवित्र केशव श्री अर्जुनका
 अद्भुत संवाद स्मरण करके मैं कारवार हर्षित होता हूँ अथवा बारबार
 मेरे रोम खड़े होते हैं ॥ ७६ ॥

और तत्तु शब्द से भगवान् के विश्वरूप का निर्देश करते अर्थात् कहते
 हैं कि हे महाराज यदि श्रीकृष्ण के उस अद्भुत विश्वरूप का स्मरण

शाङ्करभाष्यम् ।

किं बहुना यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्रभवत्वात्
सर्वयोगवैजय कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन् पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र
श्रीस्तस्मिन् पाण्डवानां पक्षे जियस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषविस्तारो
भूतिर्धुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्भवेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीगीविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रभपत्वादिति सर्वयोगो ज्ञानं कर्म च तस्य बीजं शास्त्रीयं ज्ञानवैराग्यादि तद्धि भगवद्-
धीनं तदनुग्रहविहीनस्य तदयोगादनो योगतत्फलयोगोर्भगवदनुग्रहाय तत्त्वाङ्गवतो
योगेश्वरत्वमित्यर्थः श्रीलक्ष्मीविजयः परम उत्कर्षः राज्ञो धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयाणां
शिथिलीकृत्य पाण्डवेषु जयप्राप्तिस्त्वनिकीमुपसंहरति इत्येवमिति उपायोपेयभावेन
निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठाप्रतिपत्त्या कर्मनिष्ठापरस्परया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव
मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थमुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं पदवाक्यार्थ गोचरम् ।
आटिसध्यान्तप्रटकेषु व्याख्यया गोचरीकृतम् ॥ संचेपविस्ताराभ्यां यो लक्षणैरुपपादितः ।
सोऽर्थोऽन्तिमेव संक्षिप्य लक्षणेन विवक्षितः ॥ गीताशास्त्रमहार्णवोत्थमस्मृतं वैकुण्ठकण्ठोद्गतं
श्रीकण्ठापरमात्मन्यनुनिर्गतं निष्ठाद्वयद्योति तं निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी साक्षात्कृतं
कुर्वती मोक्षे पर्यवभास्यति प्रतिदिनं सेवध्वमेतद् बुधाः ॥ प्राचाञ्चामार्यपादानां पदवी-
मनुगच्छता गीताभाष्ये कृता टीका टीका तां पुरुषोत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि-

विरचिते श्रीमत्गीताभाष्यविवेचेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स्वामिकृतटीका ।

अतस्त्वं पुत्राणां राज्यादिशङ्कां परित्यजेत्याशयेनाह यत्नेति यत्र येषां पक्षे योगाना-
मीश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते यत्र च पार्थो गाण्डीवधनुर्धरस्तत्रैव श्री राज्यलक्ष्मीस्तत्रैव च
विजयस्तत्रैव च भूतिरुत्तरोत्तराभिष्टुः नीतिन्यायोऽपि तत्रैव ध्रुवा नीतिः मम मति-

भाषा अनुवाद ।

करके हमको अत्यन्त विस्मय हीती है अर्थात् आश्चर्य होता है और
बारबार रोमांच भी होता है ॥ ७७ ॥

स्वामिकतटीका ।

निश्चयः अत इदानीमपि तावत् सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णशरणमुपेत्य पाण्डवान् प्रसाद्य सर्वस्वं
तेभ्यो निवेद्य एतन्प्राणरक्षां कुरुष्विति भावः भगवद्भक्तियुक्तश्च तत्प्रसादात्प्रबोधतः सुखं
वश्वविसृक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथाहि पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन्मया
भक्त्या त्वन्मया शक्यमहमेवंविधो जूँ इत्यादौ भगवद्भक्तोर्भोक्तुं प्रति साधकत्वस्मरणान्त-
देकान्तभक्तिरेव सत्प्रसादोत्पत्त्यावाप्तान्त्वापारयुक्ता मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य
च भक्त्यावाप्तान्त्वापारत्वमेव तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं हृदामि बुद्धियोगं तं येन
मासुपयान्ति ते सद्भक्ता एतद्विज्ञाय सद्भावाद्योपपद्यते इत्यादिवचनात् नच ज्ञानमेव भक्ति-
रितियुक्तं समः सर्वेषु भूतेषु सद्भक्तिं लभते परां । भक्त्या सामभिजानाति यावान् यस्मात्
तत्त्वतः ॥ इत्यादौ भेददर्शनात् नचैवं सति तमेव विदित्वाऽतिस्त्वमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽन्येति श्रुतिविरोधः शङ्कनीयः भक्त्यावाप्तान्त्वापारत्वात् ज्ञानस्य नहि काष्ठैः
पचनीत्युक्तेऽनलादिनासाधकत्वसक्तं भवति किञ्च यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
शूरो । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनां देहान्ते देवः परब्रह्मतारके व्याचष्टे
यमेवैव हृणुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृति पुराणवचनान्येवं सति समञ्जसानि भवन्ति
तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धं तेनैव दत्तत्वा मत्या तद्गीतापिष्टतिः कृता । स एव
परमानन्दस्तथा प्रीणात् साधवः परमानन्दश्रीपादरजःश्रीधारिखाधुना श्रीधरस्वामि-
यतिना कृता गीता सुबोधिनी ॥ स्वप्रागलभ्यबलाद्विलोच्य भगवद्गीतां तदन्तर्गतं तत्त्वं
प्रेम्सुरूपैति किं शुरुकपापीयूषदृष्टिं विना अम्बु स्वाश्रुलिना निरस्य जलधेरादित्सुरल-
भणीनायत्नेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना ॥ ७८ ॥

इति श्रीधरस्वामियतिकृतायां श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां सुबोधिण्यां परमार्थनिर्णयो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ सम्बत् १८४१

भाषा अनुवाद ।

इससे हे महाराज अब तुम अपने पुत्रों के राज्यलाभ की शंकाकी
परित्याग करो इस आशयपर सञ्जय कहते हैं कि जिसके पंचपर
योगेश्वर श्रीकृष्णजी वर्त्तमान हैं और जहां गांडोब धनुर्द्वारी अर्जुन तयार
हैं तहांई श्री कहे राज्यलक्ष्मी श्री विजय तथा भूति कहे उत्तर उत्तर
अभिवृद्धि कहे बढ़ती श्री नीति जो न्याय सो सब निश्चय से है ऐसी
मेरी मति है इससे अब तुम पुत्रों की साधने श्रीकृष्णजी की शरण में जाय

भाषा अनुवाद ।

कर पाण्डवोंकी अपना सर्वस्व दे प्रसन्न करावते हुई अपने पुत्रोंकी प्राण-
रक्षा मात्र करो यह सञ्जयने धृतराष्ट्रसे कहा ॥ ७८ ॥ संवत् १८४१ आषण

इति श्रीभगवद्गीताय शुक्ल विरचित मनभावनी नाम

भाषाटीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सरस्वती यन्त्रे यन्त्रिता समाध्या चयं श्रीमद्भगवद्गीता ।

